

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Міністерство освіти і науки України

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

УДК 811.161.1'282.4'373.7'374(477.72/.74):39(=161.1)(043.5)

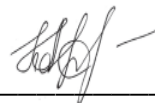
АРЕФЬЄВА НАТАЛІЯ ГЕОРГІЇВНА

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФРАЗЕОЛОГІЯ РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ГОВІРОК
ПІВДНЯ УКРАЇНИ : ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ТА
ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ**

Спеціальність 10.02.02 – російська мова

Подано на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Н. Г. Арефьева

(підпис здобувача)

Науковий консультант:

Степанов Євгеній Миколайович,
доктор філологічних наук,
професор

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Ареф'єва Наталія Георгіївна. Фразеологія російських переселенських говірок Півдня України: лінгвокультурологічний та лексикографічний аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.02.02 – російська мова. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса, 2021. 695 с.

Дисертація є першим у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці дослідженням фразеології російських переселенських говірок Півдня України – унікального мовного шару, в якому відзеркалені побут, історія, культурні традиції і світогляд говірконосців. Дослідження має міждисциплінарний характер і перебуває на перетині діалектології та історії російської мови, лінгвокультурології, лінгвoseміотики, етнолінгвістики, концептології, соціолінгвістики, зіставного слов'янознавства, лексико- і фразеографії.

Уперше у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві виявлено, верифіковано, семантизовано, систематизовано та схарактеризовано фразеологічний фонд російських переселенських говірок Півдня України. На великому за обсягом емпіричному матеріалі здійснені комплексна характеристика фразеологічного фонду, його лінгвокультурологічний та лексикографічний опис.

Визначено й апробовано систему методів, які дають змогу висвітлити внутрішню форму та розкрити лінгвокультурну своєрідність діалектної фраземи, що сприяє подальшому утвердженню етнолінгвокультурологічного вектору у фразеологічних дослідженнях.

Доведено, що фраземіка російських говірок Півдня України зберігає характерні особливості південноросійських, насамперед курсько-орловських говорів, на всіх мовних рівнях – фонетичному, лексичному, фразеологічному, морфолого-синтаксичному. Ці особливості є органічним елементом, що становлять культуромістку сутність фразеологізмів, яскравим обрамленням їхнього високого духовного потенціалу й самобутності. Перебуваючи понад 200

років у нових, поліконтактних, умовах, фраземіка російських говірок Півдня України несе потужну компоненту української мови та її говірок (близько 10 %). Зокрема, у фраземіці російських діалектоносіїв знайшли втілення такі культурно значущі для українців концепти, як *чумак*, *хата*, *рушник*, *казак*, *борець*. Особливе місце посідають фраземи, які потрапили до російських говірок з українського пісенного фольклору. Відзначено вплив болгарської мови та її говірок (менше 1 %) та неслов'янський, насамперед молдавсько-румунський, вплив (понад 1 %).

Вагомим внеском у розвиток української русистики є введення до наукового обігу поняття *кодового простору*, який визначено як набір етно- та лінгвокультурних кодів (вторинних знакових систем, у яких вербально або концептуально актуалізовані культурні значення в межах однієї теми), об'єднаних ідейно-змістовим підґрунтям, і виявлення лінгво- та етнолінгвокультурної своєрідності фразеології російських переселенських говірок Півдня України, насамперед Одещини, на основі розробленої класифікації. На підґрунті тріади «людина / природа / надприродне» виокремлено три кодові простори – *антропний*, *природний* і *ірраціональний*, – у межах яких описано такі лінгвокультурні коди: *гендерний*, *господарський* (*антропний* кодовий простір); *астрономічний* і *метеорологічний* (*природний* кодовий простір); *часовий*, *просторовий*, *космогонійний*, *духовно-релігійний* (*ірраціональний* кодовий простір). Система *кодових лінгвокультурних просторів* і *лінгво- та етнолінгвокультурних кодів*, що їх наповнюють, становить *простір лінгвокультури*. Одиницями, що наповнюють *лінгво- та етнолінгвокультурні коди*, є *концепти* та пов'язані з ними поняття *лінгвокультурного концепту*, *культурно значущого концепту*, *культурного терміна*, *символу*, *стереотипу*, *еталона*.

Аналіз низки лінгвокультурних кодів як складників виокремлених кодових просторів дав змогу не тільки структурувати фразеологічну картину світу як значущу частину діалектної і, ширше, загальнонаціональної картини світу, але й розкрити найдавніші уявлення про світ, описати культурно значущі концепти, найважливіші культурні символи як регіональні, так і національні,

реконструюючи в такий спосіб широкий і різноманітний лінгвокультурний простір носіїв говірок як органічну частину єдиного національного культурного простору.

Доведено, що фразеологічний фонд російських говірок Півдня України, який до цього часу цілеспрямовано не досліджували, є цінним джерелом лінгво-етнолінгвокультурної інформації, виявлення та опис якої у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві здійснено вперше.

Враховуючи теоретичні та прикладні досягнення сучасної лінгвістичної науки в галузі типології словників, зокрема діалектних, фразеологічних і діалектних фразеологічних словників, на основі трьох складників – *змістовного, формального, функційного* – уперше представлено розгорнуту класифікацію діалектних фразеологічних словників.

Запропоновано оригінальну авторську концепцію створення регіонального фразеологічного словника, втілену у виданій «Фразеологический словарь русских говоров Одесщины» (Одеса, 2020), за якою разом із традиційними фразеографічними параметрами представлені оригінальні, що сприяє визначенню місця діалектної фраземи в системі національної мови на тлі міжмовних і міжкультурних контактів.

Ключові слова: фразеологія, фразема, діалектна фразеологічна одиниця, російські говірки Півдня України, лінгвокультурологія, кодовий простір, лінгвокультурний код, фразеологічна картина світу, лексикографія, фразеографія, регіональний фразеологічний словник.

SUMMARY

Arefieva Natalia Georgiivna. Phraseology of Russian Migrant Dialects of the South of Ukraine: Linguocultural and Lexicographic Aspects. The qualifying scientific work on the manuscript right.

Thesis for a Doctoral Degree in Philology, speciality 10.02.02. – the Russian Language. Odessa I. I. Mechnikov National University. Odessa, 2021. 696 p.

The thesis is the first in domestic and foreign linguistics research of phraseology of the Russian migrant dialects of the South of Ukraine – a unique language layer, in which the way of life, history, cultural traditions of the dialect carriers are reflected. Based on the wide empiric material, a complex description of phraseology fund, its linguoculturological and lexicographic description are carried out. The system of methods that allows reconstructing an internal form and determining linguocultural originality of dialect phrasemes is suggested and approved, that assists further development of the ethnolinguoculturological vector in phraseology researches.

The study proves that the phraseology of Russian immigrant dialects of the South of Ukraine, especially of Odessa region, is a translator of linguistic characteristics of the South Russian, especially Kursk-Orel dialects, fixes their stability and preservation in isolation from the native dialects at the phonetic, morphological and syntactic levels. The phrasemics of the Russian dialects of Odessa region is at the same time a translator of specific linguistic features acquired in a multilingual and multicultural environment in isolation from the main dialect areal. All these features are an organic element and a bright frame of the cultural essence of the dialect phrasemics, its high spiritual potential and originality. The phraseology of the Russian dialects of Odessa region can serve as a valuable source in the field of dialectology, sociolinguistics and linguistic archaism.

Linguocultural description of phrasemics of the Russian migrants was first conducted on the basis of *code* spaces and *linguocultural* codes, that form them. On the basis of the triad «a human being / nature / the supernatural» three code spaces – *anthropic*, *natural* and *irrational* are allocated. Within the limits of them such *linguocultural* codes as *gender*, *economic* (*anthropic* code space); *astronomic* and *meteorological* (*natural* code space); *temporal*, *spatial*, *cosmogonic*, *spiritually-religious* (*irrational* code space) are described.

The analysis of the *linguocultural* codes within the limits of the distinguished code spaces allowed not only structurizing phraseology picture of the world as a component part of the regional and national picture of the world, but also delighting the oldest ideas about the world, describing cultural significant concepts, important cultural symbols,

thus reconstructing a wide and various linguocultural space of the dialects carriers as an organic part of the general national cultural space.

The original author's conception of creation of regional phraseology dictionary, according to that together with traditional phraseographic parameters the original ones are presented, assists to determine the location of dialectal phraseme in the system of the national language on the background of interlingual and cross-cultural contacts.

Keywords: phraseology, phraseme, dialect phraseological unit, Russian migrant dialects of Odessa region, linguoculturology, code space, linguocultural code, phraseological picture of the world, lexicography, phraseography, regional phraseological dictionary.

АННОТАЦИЯ

Арефьева Наталья Георгиевна. Фразеология русских переселенческих говоров Юга Украины: лингвокультурологический и лексикографический аспекты. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса, 2021. 695 с.

Диссертация представляет собой первое в отечественной и зарубежной лингвистике исследование фразеологии русских переселенческих говоров Юга Украины – уникального языкового яруса, в котором как в зеркале отражаются быт, история, культурные традиции, мировоззрение и мирозерцание диалектоносителей. Исследование находится на стыке диалектологии, лингвокультурологии, этнолингвистики, лингвосемиотики, концептологии и социолингвистики. На обширном эмпирическом материале впервые осуществлены комплексная характеристика фразеологического фонда, его лингвокультурологическое и лексикографическое описание. Определена и апробирована система методов, позволяющих раскрыть внутреннюю форму

и выявить лингвокультурное своеобразие диалектной фраземы, что способствует дальнейшему развитию этнолингвокультурологического вектора во фразеологических исследованиях.

Предпринятое исследование показало: фраземика русских говоров Юга Украины прочно удерживает характерные особенности южнорусских, прежде всего курско-орловских говоров на всех языковых уровнях: фонетическом, морфолого-синтаксическом, лексическом, фразеологическом. Эти особенности являются органическим элементом, составляющим культураносную сущность фразеологизмов, ярким обрамлением их высокого духовного потенциала и самобытности. Находясь около 200 и более лет в новых – поликонтактных – условиях, фраземика русских говоров Юга Украины несёт в себе ярко выраженную компоненту украинского языка и его говоров (около 10%). Так, во фраземике русских диалектоносителей нашли воплощение такие культурно значимые для украинцев концепты, как *чумак*, *хата*, *рушник*, *казак*, *борц*. Отмечено влияние болгарского языка и его говоров (менее 1%), неславянское, преимущественно молдавско-румынское, влияние (чуть более 1%).

Лингвокультурное описание фраземики русских переселенцев и их потомков впервые осуществлялось с помощью *кодовых пространств*, представляющих собой набор *этно- и лингвокультурных кодов*, объединённых общей идейно-смысловой основой. На основе триады «человек / природа / сверхъестественное» выделены три кодовых пространства – *антропное*, *природное* и *иррациональное*, в рамках которых описывались следующие *лингвокультурные коды*: *гендерный*, *хозяйственный* (*антропное* кодовое пространство); *астрономический* и *метеорологический* (*природное* кодовое пространство); *временной*, *пространственный*, *космогонический*, *духовно-религиозный*, (*иррациональное* кодовое пространство). Система кодовых пространств и входящих в них лингвокультурных кодов – вторичных знаковых систем, в которых вербально или концептуально означиваются культурные смыслы в рамках одной темы, – составляет пространство лингвокультуры. Единицами, наполняющими *лингвокультурные коды*, являются *концепты* и сопряжённые с ними понятия

лингвокультурного концепта, культурно значимого концепта, культурного термина, символа, стереотипа, эталона.

Большая часть фразем, группирующихся вокруг каждого из описанных кодов, характеризуется прозрачной внутренней формой, высокой степенью детализации и дифференциации предметов и явлений окружающей действительности. Анализ ряда лингвокультурных кодов в рамках выделенных кодовых пространств – *антропного, природного и иррационального* – позволил не только структурировать фразеологическую картину мира как составную часть диалектной и шире – общенациональной и межнациональной картин мира, но и раскрыть древнейшие архетипические представления о мире, описать культурно значимые концепты, важнейшие культурные символы, тем самым реконструируя широкое и многообразное лингвокультурное пространство носителей говоров как органичную часть единого национального культурного пространства.

Учитывая теоретические и прикладные достижения современной лингвистической науки в области типологии словарей, в том числе диалектных, на основании трёх составляющих – *содержательной, формальной, функциональной* – впервые представлена развёрнутая классификация диалектных фразеологических словарей.

Предложена оригинальная авторская концепция создания регионального фразеологического словаря, заключающаяся в том, что наряду с традиционными фразеографическими параметрами представлены оригинальные, способствующие определению места диалектной фраземы в системе национального языка на фоне межъязыковых и межкультурных контактов, и воплощённая в изданном «Фразеологическом словаре русских говоров Одесщины» (Одесса, 2020).

Ключевые слова: фразеология, фразема, диалектная фразеологическая единица, русские говоры Юга Украины, лингвокультурология, кодовое пространство, лингвокультурный код, фразеологическая картина мира, лексикография, фразеография, региональный фразеологический словарь.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ

Монографія:

1. Арефьева Н. Г. Фразеология русских переселенческих говоров Юга Украины / научн. ред. Е. Н. Степанов. Одесса : «Астропринт», 2021. 352 с.

Рецензія: М. Л. Ковшова. Н. Г. Арефьева. «Фразеология русских переселенческих говоров Юга Украины»: монографія / научн. ред. Е. Н. Степанов. Одесса : «Астропринт», 2021. 352 с. *Мова:* науково-теоретичний часопис з мовознавства. Одеса : «Астропринт», 2021. №35. С. 242-243.

Розділ у закордонній колективній монографії:

2. Арефьева Н. Г. Актуальные проблемы создания «Фразеологического словаря русских говоров Одесщины». *Słowiańska Frazeologia Gwarowa II: monografia zbiorowa. Pod redakcją Macieja Raka i Valerija M. Mokienki. Kraków: Uniwersytet Yagielloński, Wydział Polonistyki. Księgarnia Akademicka, 2020. T. 28. С. 137 – 147.*

Розділ у вітчизняній колективній монографії:

3. Арефьева Н. Г. Концепты *воробей* и *дуля* в славянской фразеологии. *Одеська лінгвістична школа: класичне і новітнє* : колект. моногр. / за заг. ред. Ковалевської Т. Ю. Одеса : ПолиПринт, 2019. С. 37-44.

Словники:

4. Арефьева Н. Г. Русско-украинский фразеологический словарь культурных символов (для иностранных студентов и стажёров). Одесса : «ОНУ имени И. И. Мечникова», 2018. 120 с.

5. Арефьева Н. Г. Фразеологический словарь русских говоров Одесщины / Под ред. Е. Н. Степанова. Одесса : ОНУ им. И. И. Мечникова, 2020. 236 с.

Рецензія: В. М. Мокиенко. Наталья Г. Арефьева: Фразеологический словарь русских говоров Одесщины (Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса, 2020, 234 с.). *Slavia: časopis pro slovanskou filologii*. Praha, 2020. Ročník 89. Sešit 3. S. 355-361.

Практичний посібник:

6. Арефьева Н. Г. Русская фразеология: лингвострановедческий аспект : практическое пособие. Одесса: «Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, 2014. 188 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

7. Арефьева Н. Г. Репрезентация гендерных концептов в методике преподавания русского языка как иностранного (на материале фразеологии и паремиологии). *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства*. Одеса, 2012. №18. С. 224-226.

8. Арефьева Н. Г. Концептосфера материнства у болгарській мовній картині світу (на матеріалі фразеології та пареміології). *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія №9. Сучасні тенденції розвитку мов. Випуск 9: збірник наукових праць / за ред. В. І. Гончарова. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. С. 5-10.

9. Арефьева Н. Г. Концепт “кровь” в славянской фразеологии. *Лінгвістика: збірник наукових праць*. Луганск : ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012. № 3 (27). С. 117-123.

10. Арефьева Н. Г. Лингвострановедческий аспект русской фразеологии в обучении иностранцев: опыт создания практического пособия. *Вісник*

Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство. Дніпропетровськ : Видавництво ДНУ, 2013. Випуск 19. Т. 2. С. 3-7.

11. Арефьева Н. Г. Концепт «душа» в славянской фразеологии. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць. Серія №9. Сучасні тенденції розвитку мов. Випуск 11 / за ред. В. І. Гончарова. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 3-14.*

12. Арефьева Н. Г. Сватовство в славянской фразеологии. *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства. Одеса, 2014. №22. С. 139-144.*

13. Арефьева Н. Г. Брак и семья в славянской фразеологической картине мира. *Слов'янський збірник: Зб. наук. праць. Вип. 19. Одеса – Чернівці : Букрек, 2015. С. 137-151.*

14. Арефьева Н. Г. Фразеологическая картина мира сквозь призму лингвокультурных кодов (на материале русских говоров Одесщины). *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства. Одеса, 2017. № 27. С. 135-140.*

15. Арефьева Н. Г. Гендерный код и его отражение в русских говорах Одесщины (на материале фразеологии). *Лингвистика. Лингвокультурология: зб. наук. пр. / редкол.: Ю. О. Шепель (відп. ред.) та ін. Дніпро : Акцент ПП, 2017. №11. С. 188-199.*

16. Арефьева Н. Г. Русский диалектный фразеологизм *чёрный вал* в этнокультурном освещении. *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства. Одеса : «Астропринт», 2018. №30. С. 22-28.*

17. Арефьева Н. Г. Гендерные особенности лексической системы русских островных говоров Одесщины. *Лінгвістика. Лінгвокультурологія: Міжкультурна й міжмовна комунікація: проблеми, питання, вирішення [колективна монографія] / За заг. ред. проф. Ю. О. Шепеля. Дніпро : Акцент ПП, 2018. Т. 12. Частина 2. С. 173-187.*

18. Арефьева Н. Г. О некоторых принципах фразеографирования: к проблеме терминологических рассогласований. *Закарпатські філологічні студії. Ужгород : УжНУ, 2020. № 14. С. 21-28.*

19. Арефьева Н. Г. Материалы к «Фразеологическому словарю русских говоров Одесщины». *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства*. Одеса: «Астропринт», 2020. №34. С. 5-11.

20. Арефьева Н. Г. Паремии в русских островных говорах Одесщины как отражение лингвокультурного пространства диалектоносителей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Філологія. На честь д. філол. н., проф. В. М. Мокієнка, Почесного Голови Комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славістів (до 80-річчя від дня народження). Ужгород, 2020. С. 34-39.

21. Арефьева Н. Г. Діалектна фразеологія як транслятор типологічних властивостей мовних особливостей певних говірок (на матеріалі фраземіки російських острівних говірок Одесщини). *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2021. Вип. 38. Т. 1. С. 91-98.

22. Арефьева Н. Г. Кодовые пространства и лингвокультурные коды как способ организации культурного знания (на материале фразеологии русских говоров Юга Украины). *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства*. Одеса: «Астропринт», 2021. №35. С. 7-15.

Статті в іноземних періодичних виданнях:

23. Арефьева Н. Г., Черновалюк И. В. Основные принципы языковой подготовки иностранных учащихся в образовательном пространстве университета. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis: Studia Russologica IX*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP, 2016. С. 113-121.

24. Арефьева Н. Г. Фразеологизмы русских говоров Одесщины в свете лингвокультурных кодов. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis: Studia Russologica XI*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP, 2018. С. 33-42.

25. Арефьева Н. Г. Метеорологический лингвокультурный код в русских говорах Одесщины (на материале фразеологии). *Cuadernos de Rusística Española*. Granada: Universidad de Granada, 2019. № 15. P. 67-76.

26. Арефьева Н. Г. Народно-поэтические фраземы в русских говорах Одесщины. *Colloquium Journal*. Poland, 2021. № 27 (114). С. 1. S. 55-59.

Публікації в інших закордонних виданнях

27. Арефьева Н. Г. Украинско-русские гастрономические корреляции в проекте двуязычного культурологического словаря фразеологизмов. *Русистика и современность: Сборник научных статей XIX Международной научной конференции* (г. Астана, Казахстан, 22-24 сентября 2016 г.). В 2-х т. Т. 2. Астана, ЕНУ им. Л. Н. Гумилёва, 2016. С. 21-25.

28. Арефьева Н. Г. К вопросу о создании модели обучения русской фразеологии в китайской аудитории. *Традиционная духовная культура восточнославянских и китайского народов: сборник научных статей*. Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2017. С. 10-14.

29. Арефьева Н. Г. О создании русско-украинского фразеологического словаря культурных символов для иностранных студентов и стажёров. *Сохранение, поддержка и продвижение русской культуры и языка за рубежом: Материалы VII Международной конференции* (Минск, 28-29 ноября 2017 г.). Минск, 2017. С. 13-16.

30. Арефьева Н. Г. Лексическая система русских говоров Одесщины: гендерный аспект. *Русский язык и литература в современном мире: проблемы и перспективы: Сб. тезисов международного форума ИАРЯЛ*. Тегеран. Иран. 2018. С. 65.

31. Арефьева Н. Г. К вопросу об изучении фразеологического фонда русских островных говоров Одесщины: постановка проблемы. *Філологія в країнах ЄС та в Україні на сучасному етапі: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (Румунія, Бая-Маре, 21-22 грудня 2018 р.). Бая-Маре, 2018. С. 8-11.

32. Арефьева Н. Г. К вопросу о верификации фразеологизмов русских островных говоров Одесщины с опорой на интернет-ресурсы. *Славянская фразеология в свете современных лингвистических парадигм: сборник научных статей*. Гомель : ГГУ имени Ф. Скорины, 2018. С. 21-26.

33. Арефьева Н. Г. О некоторых аспектах обучения русскому языку иностранных магистрантов в классическом университете. *Беларусь – Индия – Россия: сотрудничество в области преподавания русского языка как иностранного: Материалы интернет-конференции (г. Минск, 13 ноября 2018 г.) / Редкол. : Т. Н. Мельникова (отв. ред.) [и др.]*. Минск : Научный мир, 2019. С. 13-18.

34. Арефьева Н. Г. Космогонический код в диалектной картине мира (на материале фразеологии русских островных говоров Одесской области Украины). *Perceptia nadprirodzena vo frazeológii. Slavofraz 2019*. Univerzita Komenskego v Bratislave, 2019. S. 34-40.

35. Арефьева Н. Г. Астрономический лингвокультурный код в русских говорах Одесщины (на материале фразеологии). *Славянские лингвокультуры в пространственном и временном континууме: сборник научных статей / редкол.: Е. В. Ничипорчик (гл. ред.) [и др.]*. Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2019. С. 152-156.

36. Арефьева Н. Г. Временной лингвокультурный код в русских говорах Одесщины (на материале фразеологии). *Славянская фразеология и паремиология: традиционные и новаторские решения: К 80-летию профессора В. М. Мокиенко*. Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2020. С. 25-31.

37. Арефьева Н. Г. «Фразеологический словарь русских говоров Одесщины» как источник этнокультурной информации. *Проблемы социогуманитарных дисциплин и модернизации образования на современном этапе: Материалы Международной научной конференции (Кишинёв, 8-9 октября 2020 г.)*. Кишинёв, 2020. Серия XXII. Т. 3. С. 330-334.

38. Арефьева Н. Г. Фразеологизм как средство формирования поликультурной компетенции иностранных учащихся (на материале учебника «Ключи»). *Функциональная лингвистика*. Симферополь, 2012. №3. С. 29-31.

39. Арефьева Н. Г. Гастрономический код русско-украинской культуры в аспекте языковой подготовки иностранцев (на материале фразеологии). *Сучасні проблеми методики викладання мов та навчання іноземців у ВНЗ України: Збірник наукових статей, присвячений 45-річчю кафедри мовної та загальногуманітарної підготовки іноземців*. Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2016. С. 56-64.

ЗМІСТ

Список умовних скорочень.....	19
Термінологійні скорочення.....	24
Скорочені назви російських поселень Півдня України.....	25
ВСТУП.....	27
Розділ 1. ФРАЗЕОЛОГІЙНІ СТУДІЇ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ: МЕТОДОЛОГІЙНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	42
1.1. Динаміка фразеологічних досліджень.....	42
1.2. Принципи відбору матеріалу: методика дослідження.....	48
1.3. Лінгво- та етнолінгвокультурне кодування як засіб опису культурного знання і фразеологічної системи мови.....	54
1.4. Застосування комплексної методики у визначенні внутрішньої форми діалектного фразеологізму.....	75
1.4.1. Про діалектні фразеологізми <i>Ванька-встанька</i> та <i>Ваня-рутютю</i>	75
1.4.2. Про діалектний фразеологізм <i>чёрный вал</i>	80
1.4.3. Про діалектний фразеологізм <i>показывают горобцам дули</i>	90
Висновки до Розділу 1.....	98
Розділ 2. ФРАЗЕМІКА РОСІЙСЬКИХ ГОВІРОК ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ІНТЕГРАТИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ.....	100
2.1. Мовні особливості південноросійських говірок у проекції на фраземіку російських говірок Півдня України.....	100
2.2. Склад, структура, типологічні особливості фразеологічної системи російських говірок Півдня України.....	120
2.2.1. Паремії.....	149
2.2.2. Народно-поетичні фраземи.....	165
2.3. Іншомовний вплив у фразеотворчості російських діалектоносіїв.....	172
2.3.1. Вплив української мови та її говірок.....	173
2.3.2. Вплив болгарської мови та її говірок.....	176
2.3.3. Неслов'янський вплив.....	178

2.4. Фраземіка російських говірок Півдня України як джерело етнокультурної інформації.....	182
2.5. Комунікативно-прагматичний потенціал діалектної фраземіки російських говірок Півдня України.....	186
Висновки до Роділу 2.....	190
Розділ 3. ФРАЗЕМІКА РОСІЙСЬКИХ ГОВІРОК ПІВДНЯ УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОГО КОДУВАННЯ.....	193
3.1. Антропний кодовий простір.....	194
3.1.1. Гендерний лінгвокультурний код.....	194
3.1.2. Господарський лінгвокультурний код.....	232
3.2. Природний кодовий простір.....	259
3.2.1. Астрономічний лінгвокультурний код.....	259
3.2.2. Метеорологічний лінгвокультурний код.....	265
3.3. Ірраціональний кодовий простір.....	279
3.3.1. Часовий (темпоральний) лінгвокультурний код.....	279
3.3.2. Просторовий лінгвокультурний код.....	290
3.3.3. Космогонійний лінгвокультурний код.....	303
3.3.4. Духовно-релігійний лінгвокультурний код.....	315
Висновки до Розділу 3.....	327
Розділ 4. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ФРАЗЕОГРАФІЇ.....	329
4.1. Російська діалектна фразеографія в контексті лінгвістичних досліджень: історія та сучасність.....	329
4.2. Діалектні фразеологічні словники в контексті загальної лексикографії та фразеографії: типи, підходи, вирішення.....	339
4.2.1. Класифікація фразеологічних словників за принципом розташування та опрацювання реєстрових одиниць: до проблеми термінологічних неузгодженостей.....	352
4.2.2. Характеристика діалектних фразеологічних словників.....	372

4.2.3. Типологія діалектних фразеологічних словників та зведених фразеологічних словників, що репрезентують діалектну фраземіку.....	384
4.3. Актуальні проблеми створення «Фразеологического словаря русских говоров Одесщины».....	389
4.4. Концепція створення «Фразеологического словаря русских говоров Одесщины».....	403
Висновки до Розділу 4	409
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	413
Список використаної літератури.....	417
Електронні ресурси.....	449
Довідкова література та джерела.....	451
ДОДАТКИ.....	464
ДОДАТОК А. Матеріали до наступного видання «Фразеологического словаря русских говоров Одесщины».....	464
ДОДАТОК Б. Список інформантів, які взяли участь у польових дослідженнях 2018-2021 рр.....	683
ДОДАТОК В. Список публікацій з теми дисертації та відомості про апробацію основних положень дисертаційного дослідження.....	685

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Алт.* – Алтайський край (РФ)
- Анг.* – англійське; з англійської мови
- Ант.* – антонім; антонімічне
- Арх.* – Архангельська область (РФ)
- Башк.* – Республіка Башкирія (нині Башкортостан, РФ)
- Безос.* – безособове
- Біл.* – білоруське; з білоруської мови
- Беж.* – Бежаницький район Псковської області (РФ)
- Болг.* – болгарське; з болгарської мови
- Брян.* – Брянська область (РФ)
- Верхньолуж.* – верхньолужицьке; з верхньолужицької мови
- Верш.* – говірка с. Вершинино Томського району Томської області
- Ветк. (Білорус.)* – південноросійські острівні (старожильські) говірки у Ветковському та Добруському районах Гомельської області (Білорусь)
- Вж.* – вживається
- В ін. знач.* – в іншому значенні (в інших значеннях)
- Вигук.* – вигукове
- Волод.* – Володимирська область (РФ)
- Волг.* – Волгоградська область (РФ)
- Волог.* – Вологодська область (РФ)
- Волин.* – Волинська область
- Ворон.* – Воронежська область (РФ)
- Вульг.* – вульгарне
- Висок.* – високий стиль
- Вят.* – Вятська губернія (нині Кіровська область, РФ)
- Гірк.* – з гіркотою
- Горьк.* – Горьківська (нині Ніжегородська область, РФ)
- Гр.* – грецьке; з грецької мови

Груб. – грубо; грубе
Груб.-прост. – грубо-просторічне
Дав.-інд. – давньоіндійське
Дав.-гр. – давньогрецьке; з давньогрецької мови
Діал. – діалектне
Див. – дивіться
Дон. – Донське (по р. Дон)
Евф. – евфемізм
Експрес. – експресивне
Етнограф. – етнографічне
Жарг. – жаргонізм, жаргонне
Жарт. – жартівливо; жартівливе
Жарт.-ірон. – жартівливо-іронічне
Ж.р. – жіночий рід
Загальноовж. – загальноовживане
Загальнонац. – загальнонаціональне
Загр. – загрозовливо; загрозовливе
Займ. – займенник
Заст. – застаріле
Зм. – зменшувальне
Зм.-пестл. – зменшувально-пестливе
Знач. – значення
Зневажл. – зневажливо; зневажливе
Ів.-фр. – Івано-Франківська область
Іл. – ілюстрація
Імен. – іменник
Інд.-євр. – індоевропейське; з індоевропейської мови
Ірк. – Іркутська губернія (область), РФ
Ірон. – іронічно; іронічне
Кадн. – Кадниковський повіт Вологодської області

Калуж. – Калужська губернія (область), РФ

Кар. – Республіка Карелія (РФ)

Книжн. – книжне

Костром. – Костромська область (РФ)

Краснодар. – Краснодарський край (РФ)

Кримін. – з мовлення кримінальних злочинців

Крим.-тат. – кримсько-татарське; з кримско-татарської мови

Кубан. – Кубанське (по р. Кубань)

Курськ. – Курська область (РФ)

Курськ.-орл. – Курсько-орловське

Лайл. – лайливо; лайливе

Ласк. – ласкаво; ласкаве

Лат. – латинське; з латинської мови

Ленінгр. – Ленінградська область (РФ)

Луж. – лужицьке; з лужицьких мов

Ляд. – Лядський район Псковської області (скасований у 1963 р.)

Мед. – з мовлення медиків

Мин. ч. – минулий час

Мн. – множина

Мол. – із загальномолодіжного жаргону

Молд. – молдавське; з молдавської мови

Морд. – Республіка Мордовія (РФ)

Моск. – Московська область (РФ)

Мурм. – Мурманська область (РФ)

-Н. – небудь

Наказ. сп. – наказовий спосіб

Напр. – наприклад

Народн. – народне, з народного мовлення

Нар.-поет. – народно-поетичне

Насм. – насмішкувате

Недокон. – недоконаний вид

Несхв. – несхвально; несхвальне

Нім. – німецьке; з німецької мови

Нов. – нове

Новг. – Новгородська область (РФ)

Обл. – областне

Обоян. – Обоянський повіт Курської губернії

Обряд. – обрядове

Одеськ. – Одеська губернія (область)

Одн. – однина

Омск. – Омська область (РФ)

Оп. – Опочецький район Псковської області (РФ)

Орл. – Орловська область (РФ)

Ос. – особа

Перен. – переносне

Перм. – Пермська область (РФ)

Пестл. – пестливо; пестливе

Печор. – Пониззя Печори

Печор. (Усть-Цилім.) – печорське, з говорів Печори, Усть-Цилімський район

Південнорос. – південноросійське

Питал. – Питалівський район Псковської області (РФ)

Пол. – польське; з польської мови

Полт. – Полтавська область

Помор. – Помор'я

Пор. – порівняйте; порівняймо

Пор. ст. – порівняльний ступінь

Праслов. – праслов'янське; з праслов'янської мови

Предик. – предикативне

През. – презирливо; презирливе

Приамур. – Приамур'я

Прибайк. – Прибайкалля

Прик. – приказка

Прикам. – Прикам'я

Прикм. – прикметник; прикметникове

Принизл. – принизливо; принизливе

Присл. – прислів'я

Прислів. – прислівник; прислівникове

Прост. – просторічне

Пск. – Псковська область (РФ)

Публ. – публіцистичне

Розм. – розмовне

Рос. – російське, з російської мови

Рос. гов. – російські говори (говірки)

Рум. – румунське; з румунської мови

Р. Урал – Ріка Урал

Ряз. – Рязанська область (РФ)

Свердл. – Свердловська область (РФ)

Сер.-рос. – середньоросійське

Сиб. – сибірське

Син. – синонім; синонімічне

Слан. – Сланцевський район Ленінградської області (РФ)

Словац. – словацьке; зі словацької мови

Смол. – Смоленська область (РФ)

С. р. – середній рід

Ст.-чес. – старочеське; зі старочеської мови

Схв. – схвально; схвальне

Тамб. – Тамбовська губернія (область), РФ

Тат. – татарське; з татарської мови

Твер. – Тверська область (РФ)

Том. – Томська область (РФ)

Тот. – тотожне
Тул. – Тульська область (РФ)
Тур. – турецьке; з турецької мови
Уйг. – уйгурське; з уйгурської мови
Укр. – українське; з української мови
Урал. – Урал
Урал. (Яйц.) – Урал (Яїцькі казаки)
Фольк. – фольклорне
Харк. – Харківська область
Хорв. – хорватське; з хорватської мови
Чагат. – чагатайське; з чагатайської мови
Чес. – чеське; з чеської мови
Ч. р. – чоловічий рід
Швед. – шведське; з шведської мови
Шк. – з жаргону школярів
Якут. – Республіка Якутія (РФ)
Яроsl. – Ярославська область (РФ)

ТЕРМІНОЛОГІЙНІ СКОРОЧЕННЯ

ГМФ – гендерно маркований фразеологізм
ДКС – діалектна картина світу
ДФО – діалектна фразеологічна одиниця
ККС – концептуальна картина світу
МКС – мовна картина світу
СС – стале сполучення
ФКС – фразеологічна картина світу
ФО – фразеологічна одиниця
ФС – фразеологічний словник

СКОРОЧЕНІ НАЗВИ РОСІЙСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Алекс.	Олександрівка (Александровка) Подольського р-ну Одеської області
Александр.	Олександрівка (Александровка) Тарутинського р-ну Одеської області
Анат.	Анатоліївка Березовського р-ну Одеської області
Аннов.	Ганнівка (Анновка) Тарутинського р-ну Одеської області
Антон.	Антонівка Окнянського р-ну Одеської області
Бел.	смт. Біляївка (Беляєвка), райцентр Одеської області
Б. Бур.	Велике Бурилове (Большое Бурилово) Подольського р-ну Одеської області
Б. Пл.	Великопласке (Большое Плоское) Великомихайлівського р-ну Одеської області
Вас.	Василівка Кілійського р-ну Одеської області
Введ.	Введенка Саратського р-ну Одеської області
Вил.	м. Вилкове Кілійського р-ну Одеської області
Возн.	Вознесенка Перша Арцизького р-ну Одеської області
Град.	Градениці Біляївського р-ну Одеської області
Дем.	Демидове Березовського р-ну Одеської області
Кисл.	Кислиця Ізмаїльського р-ну Одеської області
Коса	Коса Болградського р-ну Одеської області
Лесн.	Лісне (Лесное) Тарутинського р-ну Одеської області
Мирн.	Мирне Кілійського р-ну Одеської області
М. Пл.	Пласке (Малое Плоское) Великомихайлівського р-ну Одеської області
Мур.	Муравльовка Ізмаїльського р-ну Одеської області
Никол.	Николаєвка (Миколаївка) Тарутинського р-ну Одеської області
Нов. Некр.	Нова Некрасівка Ізмаїльського р-ну Одеської області
Орёл	Орел (Орёл) Великомихайлівського р-ну Одеської області
Павл.	Павлівка Захар'ївського р-ну Одеської області
Павлов.	Павлівка (Павловка) Арцизького р-ну Одеської області

Петр.	Петропавлівка Саратовського р-ну Одеської області
Плав.	Плавневе Роздільнянського р-ну Одеської області
Прив.	Привілля (Привольное) Великомихайлівського р-ну Одеської області
Прим.	Приморське Кілійського р-ну Одеської області
Рус. Ив.	Руськоіванівка (Русская Ивановка) Белгород-Дністровського р-ну Одеської області
Серг.	Сергіївка Саратовського р-ну Одеської області
Сергеев.	Сергіївка (Сергеевка) Братського р-ну Миколаївської області
Спас.	Спаське Тарутинського р-ну Одеської області
Ст. Некр.	Стара Некрасівка Ізмаїльського р-ну Одеської області
Сув.	смт. Суворове Ізмаїльського р-ну Одеської області
Троиц.	Троїцьке (Троицкое) Біляївського р-ну Одеської області
Трост.	Тростянець Великомихайлівського р-ну Одеської області
Усп.	Успенівка Саратовського р-ну Одеської області
Чап.	Чапаєвка (з 2016 р. – Малий Куяльник) Подольського р-ну Одеської області

ВСТУП

Загальна характеристика роботи. Фразеологія – одна з найзагадковіших і в той самий час інформативних систем мови. В ній закодовано культуру, традиції, духовні орієнтири та цінності, стереотипи й еталони – словом, усе, що складає духовну сутність народу-носія. Саме тому до сьогодні не втрачають актуальності слова одного з корифеїв сучасної лінгвістичної науки, українського радянського науковця Б. О. Ларіна про те, що фразеологія віддзеркалює світосприйняття народу, «як світло ранку віддзеркалюється в краплі води» (переклад наш – Н. А.) [Ларин 1977, с. 151].

Фразеологія російських говірок Півдня України сьогодні – унікальний, найменш досліджений мовний шар, у якому як у дзеркалі відбито побут, історія та світогляд російських переселенців. У контексті «діалектної реконквісти» (за влучним висловом П. Ю. Гриценка) [Гриченко 2012, с. 41], що протягом останніх років знаходиться в епіцентрі наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, лінгвокультурологійні, етнолінгвістичні, лексикографійні дослідження діалектних фразеологізмів є надзвичайно актуальними, оскільки «лексика загальноросійського та діалектного дискурсів, у цілому, віддзеркалює дискретний єдиний і безперервний ментальний простір усіх носіїв російської мови. У процесі моделювання загальноросійської <...> МКС (мовної картини світу – Н. А.) діалектні факти можуть заповнити окремі її ланки, відсутні у свідомості носіїв сучасної літературної мови» (переклад наш – Н. А.) [Лукьянова 2008, с. 19].

У цьому ракурсі особливого значення набувають слова одеського діалектолога, авторки унікального навчального посібника «Лексика русских переселенческих говоров Юга Украины, функционирующих в разноязычном окружении» Л. Ф. Баранник: «Перед русистами Одеського національного університету імені І. І. Мечникова постають невідкладні завдання щодо збору, опрацювання, лексикографійного, текстологічного опису і теоретичного дослідження зібраного діалектного матеріалу. Ці завдання вимагають невідкладного вирішення, оскільки під впливом російської та української літературних мов діалектні особливості

російських говірок України нівелюються, зникають і в недалекому майбутньому можуть бути безповоротно втрачені для науки. Цього не можна допустити, оскільки діалектний матеріал – благодатне джерело як для ретроспективних, так і сучасних досліджень з лінгвістики, етнографії, історії, лінгвокультурології» (переклад наш – Н. А.) [Баранник 2015, с. 19-20].

Російські говірки Півдня України, насамперед Одещини, – переселенські, острівні, південноросійські за своїм походженням, переважно курсько-орловські, майже 200 та більше років функціонують у полікультурному та полілінгвальному оточенні. Компактно мешкають російські переселенці в Одеській області України, де налічують понад 40 російських селищ. Умовно в Одеській області можна визначити декілька ареалів: 1) гирло Дунаю (Ізмаїльський та Кілійський райони); 2) Буджак (Саратський, Татарбунарський, Арцизький і Тарутинський райони); 3) Белгород-Дністровський район; 4) пониззя Дністра (Біляївський район). У кожному з них мешкають представники різних конфесій: старообрядці (липовани, некрасівці), які упродовж тривалого часу зберігають виняткову закритість по відношенню до навколишнього світу, що дозволило більшою, ніж у нестарообрядців, мірою зберегти одвічні риси материнських діалектів; православні нового напрямку (нестарообрядці), переважно нащадки державних селян, переселенців з південноросійських (Курської, Орловської, Воронізької) губерній [Там само, с. 27]. Поодинокі поселення російських діалектоносіїв є і в інших областях Півдня України – Миколаївській, Херсонській, Дніпропетровській. Мешканці споконвічно російських селищ свято шанують свої культурні традиції, добре пам'ятають своє походження, свідченням чого є численні записи, зроблені під час польових досліджень: *Я сам липаван, бапка утикала из Расии ат уаненія вєры. Нам пра эта, каудà мы пацаньє бьили, старикї расказывали* (Мур., 1973). *Сялò нашэ насилїлась сто шыысят лет с арлòфскай губєрнии. Ишли пєшки цэлый год. В Адєси зимава̀лиси* (Серг., 1974). *У нас атцьї, дедьї, пра̀деды населїлись тут, сàми мы с Курскай губєрнии* (Возн., 1985) [КСРГО]. *Фсе, кавò ни прапытàть, пи́рисилєнцы с Курска* (Павлов.).

Успєнафка варòницкая (Серг.). *Дєдушка мой пришòл с Расїи. Э̀та никр̀асафцы, а итє пажак̀и* (Рус. Ив.) [СРГО, т. 2, с. 122; т. 1, с. 95; т. 2, с. 56].

Дослідження російських говірок Півдня України, переважно Одещини, почалося наприкінці 40-их – на початку 50-их років минулого сторіччя і проводилося науковцями Одеського державного (пізніше – національного) університету імені І. І. Мечникова та Одеського педагогічного інституту імені К. Д. Ушинського (нині – Південноукраїнській національний педагогічний інверситет імені К. Д. Ушинського). Проте фразеологію російських говірок Півдня України до теперішнього часу цілеспрямовано не досліджували.

Актуальність цього дослідження зумовлена, *по-перше*, невивченістю фразеологічного фонду російських острівних говірок Півдня України – цінної мовної і культурної спадщини, *по-друге*, «багатовекторною» унікальністю самих говірок – «справжнього лінгвофеномену», «живої лабораторії мови», в якій «можна спостерігати контакти між різними говірками одного діалекту, між різними діалектами однієї мови та між різними мовами як близької, так і віддаленої спорідненості» (переклад наш – Н. А.) [Баранник 2015, с. 36]. *По-третє*, домінуванням у вітчизняних і зарубіжних гуманітарних дослідженнях антропоцентричної наукової парадигми, яка впродовж майже двох десятиліть перебуває в епіцентрі наукових дискусій і у рамках якої опис народної мови розглядають крізь призму «багатошарової» (за М. І. Толстим) духовної культури. *По-четверте*, активним формуванням етнофразеології як одного із провідних напрямів лінгво- та етнолінгвокультурології [Савченко 2016, с. 110]. У цьому зв'язку надзвичайної актуальності сьогодні набувають слова акад. М. І. Толстого: «У багатьох слов'янських країнах, насамперед східнослов'янських, ще недостатньо зібрана народна, діалектна фразеологія й у майже повній зневазі лінгвістів залишається народна “напівфразеологія”, тобто особливий стійкий та клішований вид тексту, що виражає благопобажання, прокльони, ритуальні констатації та своєрідні імперативні спонування...» (переклад наш – Н. А.) [Толстой 1995, с. 25].

Фразеологічно орієнтоване вивчення мови в руслі етнолінгвістичних та лінгвокультурологічних студій активно розробляється в працях В. М. Телія, В. М. Мокієнка, В. І. Ковалю, О. О. Селіванової, В. В. Жайворонка, В. А. Маслової, І. О. Голубовської, Л. П. Дядечко, О. П. Левченко, М. Л. Ковшової, В. В. Красних, І. В. Зикової, Н. Ф. Венжинович, Є. М. Степанова та інших дослідників.

Міжнародні конференції і симпозиуми з фразеології, що відбуваються щорічно після XI Міжнародного з'їзду славістів 1993 р. у Братиславі (Словаччина), свідчать про зростаючий інтерес до фразеологічних студій науковців різних країн світу. Наведемо невеликий перелік проведених останнім часом і запланованих міжнародних наукових конференцій останніх років: «Музыкальные мотивы во фразеологии» (Братислава, Словаччина, 2014); «Славофраз 2017. Имена и фразеология» (Скоп'є, Македонія); «Славофраз 2019. Перцепция сверхъестественного во фразеологии» (Братислава, Словаччина); «Фразеология в языковой картине мира: когнитивно-прагматические регистры» (Білгород, Російська Федерація, 2019); «Słowiańska Frazeologia Gwarowa II», яка проводилася в жовтні 2019 р. під патронатом Фразеологічної комісії при Міжнародному комітеті славістів та Фразеологічної комісії Польської академії наук у Ягелонському університеті (Краків, Польща) та була присвячена діалектній фразеології слов'янських мов; заплановані на вересень 2020 р. «Europhras 2020» (Бельгія), «Вопросы переводной лексикографии и фразеографии: от традиции к новым идеям и решениям» (Ополе, Польща); «Славофраз 2020. Новое в русской и славянской фразеологии» (Оломоуц, Чехія). В жовтні 2020 р. в Ужгороді відбулась Міжнародна наукова конференція «Фразеологія у контексті суміжних наук» за участю Інституту української мови НАН України, комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славістів і Міжнародній асоціації українців, у якій взяли участь представники 12 країн (усього понад 140 учасників). Доброю традицією стали щорічні Міжнародні наукові конференції, що проводяться в білоруському Гомелі на базі ГДУ ім. Ф. Скорини та присвячені різноманітним проблемам фразеології в межах культурно-освітнього заходу

«Славянские встречи». Перелічимо лише декілька з них: «Славянская фразеология в синхронии и диахронии» (грудень 2016), «Славянская фразеология в свете компьютерных технологий» (листопад 2018), «Славянская фразеология и паремиология: актуальные проблемы и перспективы развития» (грудень 2020), «Славофраз 2021. Мир славян во фразеологической и паремиологической интерпретации» (листопад 2021).

Як цілком слушно зазначає В. А. Маслова, «в лінгвістиці ХХІ століття основними принципами дослідження мови стають інтегративність, антропоцентричність, комунікативність, діалогічність, дискурсивність, культуроцентричність, інтерес до глибинних знань у мові тощо» (переклад наш – Н. А.) [Маслова 2018, с. 11]. Ця тенденція повною мірою торкнулася загальнонаціональної та регіональної фразеології.

Зв'язок з попередніми дослідженнями: На межі сторіч надзвичайно актуальними стали дослідження, що зосереджені на вивченні образу світу на тлі антропоцентричної й етноцентричної парадигм і поєднують у собі концептуальний, лінгвокультурологічний, етнолінгвістичний, соціо-, психолінгвістичний, літературознавчий та інші підходи (праці В. М. Телія, С. Г. Воркачова, О. О. Селіванової, О. П. Левченко, І. О. Голубовської, А. М. Архангельської, В. А. Маслової, Ю. С. Степанова, В. І. Карасика, В. В. Красних, В. В. Воробйова, М. Ф. Алефіренка, О. В. Яковлевої та ін.). Останнім часом увагу дослідників усе більше привертають лінгвосеміотичні дослідження, що покликані об'єднати лінгвокультурологічний і когнітивний підходи до вивчення мови (праці Н. І. Андрейчук, В. І. Пустовалової, А. В. Папшевої, О. М. Попової та інших). У широкому контексті народної культури представлені фундаментальні дослідження М. І. Толстого, С. М. Толстої, О. Л. Березович, Т. І. Вендіної, О. В. Гури, О. О. Сєдакової, І. О. Сєдакової. Лінгвокультурним особливостям фразеологізмів присвячені праці В. М. Мокієнка, В. М. Телія, О. О. Селіванової, В. В. Жайворонка, К. Нічевої, М. Л. Ковшової, І. О. Голубовської, О. П. Левченко, Л. В. Савченко, І. В. Зикової, Л. П. Дядечко, Ю. Ф. Прадіда, В. І. Коваля, Н. Ф. Венжинович, Ю. О. Шепеля,

Д. П. Амічби, О. А. Майбороди, Л. В. Мельник, Н. О. Колкової. У руслі етнолінгвокультурологічних студій діалектну лексику і фразеологію вивчають Є. В. Брисіна, С. М. Белякова, А. О. Івченко, О. І. Федоров, Л. О. Івашко, В. Д. і Д. В. Ужченки, Н. В. Хобзей, В. Ю. Краєва, Л. І. Родіонова, А. С. Данилевська, Н. Г. Ареф'єва, С. О. Кипарисова та ін. Пареміологічний фонд у взаємозв'язку мови і культури аналізується в працях В. М. Телія, В. М. Мокієнка, Р. Х. Хайруліної, Л. Б. Савенкової, О. Г. Дубровської, О. А. Ошевої та інших науковців. Лінгвокультурна специфіка фразеологізмів у соціокультурному просторі міста Одеси розглянута в докторській монографії та інших працях Є. М. Степанова. Фразеографійні студії представлені працями В. М. Мокієнка, В. М. Телія, В. Д. Ужченка, А. О. Івченка, Ю. Ф. Прадіда, Л. П. Дядечко, М. Ф. Алефіренка, Д. В. Ужченка, О. Ф. Арсентьєвої, А. М. Чепасової, Ж. В. Краснобаєвої-Чорної, пареміологів Г. Л. Пермякова, М. Ю. Котової та ін. У той самий час, як було зазначено, питання про комплексне дослідження фразеології російських говірок Півдня України, зокрема з позицій лінгвокультурології, етнолінгвістики, фразео-, пареміографії та в інших аспектах залишено відкритим.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Тему дисертаційного дослідження затверджено на вченій раді філологічного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (протокол № 1 від 18 вересня 2018 р.), на вченій раді Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (протокол № 2 від 30 жовтня 2018 р.), уточнено на засіданні бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України (протокол № 3 від 20 червня 2019 р.). Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідницької теми кафедри російської мови № 152 «Функціонування одиниць російської мови в різних лінгвокультурних просторах» (номер держреєстрації 0116U000907), у межах наукової теми кафедри загального та слов'янського мовознавства № 156 «Дослідження лексико-граматичних аспектів слов'янського мовного простору» (номер держреєстрації 0116U005557) та наукової роботи кафедри

мовної та загальногуманітарної підготовки іноземців Інституту міжнародної освіти Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Загальна мета дослідження. Через комплексну систематизацію та верифікацію фразеологічного фонду російських острівних говірок Півдня України, його лінгво-, етнолінгвокультурологічний та лексикографічний опис виявити та описати фразеологічну та регіональну картини світу носіїв російських говірок Півдня України, спираючись на кодові простори та лінгвокультурні коди як згусток культурних значень, виражених мовними засобами, що передбачає виконання таких завдань:

1) систематизувати й описати погляди та концепції вітчизняних і зарубіжних лінгвістів у галузі лінгвістичної регіоналістики, лінгво- й етнолінгвокультурології, загальної та діалектної лексикографії в проєкції на сучасні фразеологічні студії;

2) здійснити первинне накопичення, семантизацію і систематизацію фразеологічного матеріалу; укласти реєстр фразеологізмів, надати їхню системну характеристику та розробити класифікацію;

3) встановити факти міждіалектного впливу у фразеотворчості діалектоносіїв; здійснити їхню класифікацію та надати характеристику;

4) виробити основні способи й принципи етнолінгвокультурного опису діалектної фраземіки;

5) виявити та описати етнолінгвокультурну своєрідність фраземіки російських говірок Півдня України;

6) розробити концепцію регіонального словника фразеологізмів етнолінгвокультурологічного типу із урахуванням міжмовної і міждіалектної взаємодії;

7) виробити базові принципи створення фразеологічних словників російських говірок, що функціують за межами Росії.

Об'єктом дослідження є фраземіка російських острівних говірок Півдня України, а саме та її частина, яка формально або семантично відрізняється від фраземіки російської літературної мови.

Предметом дослідження є експліцитно або імпліцитно виражений лінгво-та етнолінгвокультурний зміст діалектних фразеологізмів Півдня України, який запропоновано виявити за допомогою кодових просторів та лінгвокультурних кодів, у межах яких згруповані сталі сполучення.

Матеріал дослідження становлять близько 2000 фразем, що побутують на території Півдня України, переважно Одещини. У процесі відбору матеріалу були використані дані двотомного «Словаря русских говоров Одесщины» (СРГО), матеріали діалектологічних експедицій у російські переселенські селища Одеської та інших областей Півдня України в 1950-2010-ті роки, на основі яких здійснено вибірку діалектної фраземіки; дані фундаментальної зведеної трилогії за загальною редакцією проф. В. М. Мокієнка («Большой Словарь русских поговорок» (2007), «Большой Словарь русских народных сравнений» (2008), «Большой Словарь русских пословиц» (2010), в яку на основі опрацьованих матеріалів картотеки до СРГО ще до його виходу із друку ввійшли близько 200 фразем з позначкою «одеське»; окремі наукові та методичні публікації, присвячені дослідженню російських говірок Півдня України; особиста картотека авторки (2018-2021), у підґрунті якої – записи живого діалектного мовлення і матеріали фразеологічного опитувальника, створеного авторкою дослідження; деякі надруковані праці місцевих авторів, зокрема книга уродженця села Троїцького Біляївського району Одеської області П. І. Пешехонова «Люди моей судьбы»; картотека вчителя Одеської загальноосвітньої школи № 113 м. Одеси Л. М. Мартинової, яку було зібрано нею в селі Приморському Кілійського району Одеської області у 2017-2018 рр.; рукописні словники мешканців споконвічно російських селищ, а також архівні документи. Понад 1600 фразем було опрацьовано та внесено до виданого «Фразеологического словаря русских говоров Одесщины» (Одеса, 2020). Як матеріал для порівняння залучено дані різних регіональних, загальнонаціональних та зведених словників, окремі фразеологізми української, болгарської, інших слов'янських та неслов'янських мов.

Методологічні засади дослідження. Дослідження має міждисциплінарний характер і перебуває на перетині діалектології та історії російської мови, лінгвокультурології, лінгвосеміотики, етнолінгвістики, концептології, соціолінгвістики, зіставного слов'язознавства, лексико- і фразеографії. Підґрунтям дослідження стали насамперед методологічні положення етнолінгвістичної школи М. І. Толстого, представники якої розглядали вивчення мовних знаків у широкому контексті народної культури (фундаментальні дослідження М. І. Толстого, С. М. Толстої, О. В. Гури, О. О. Сєдакової, І. О. Сєдакової); методологічні положення люблінської етнолінгвістичної школи Є. Бартмінського, а також близькі за сутністю дослідження (О. Л. Березович, А. М. Архангельської, О. В. Яковлевої); сучасні напрацювання і загальні положення лінгвокультурології та етнолінгвокультурології як цілком сформованого наукового напрямку, що спроектовані на вивчення фразеологічного фонду як найціннішої культурної спадщини (праці В. М. Телія та представників її школи – М. Л. Ковшової, В. В. Красних, І. В. Зикової та ін.; В. А. Маслової, К. Нічевої, О. О. Селіванової, В. В. Жайворонка, В. І. Ковалю, Н. Ф. Венжинович, Ю. О. Шепеля та ін.). У цьому дослідженні авторка спирається на фундаментальні дослідження діалектної фразеології, зокрема у руслі етнолінгвокультурологічних студій (праці О. І. Федорова, Л. О. Івашко, В. М. Мокієнка, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка, А. О. Івченка, К. Нічевої, І. О. Подюкова, Є. В. Брисіної, С. М. Белякової, А. С. Данілевської та ін.); методику, яка стала підґрунтям вивчення культурної інформації у фразеологічній семантиці (В. М. Мокієнко, Л. П. Дядечко, С. Г. Шулежкова).

Основні методи дослідження дослідження мають опертя на принцип комплексного системного підходу з використанням низки методів і прийомів. Зокрема, метод *фразеологічної ідентифікації*, *анкетування*, *усного опитування* та *спостереження* (включеного і невключеного) використано під час збору, верифікації, семантизації, систематизації емпіричного матеріалу. Метод *структурно-семантичного моделювання*, метод *співвіднесення цілісного значення фразеологізму та його компонентів зі знаками семіотичних сфер культури*,

семіотичного аналізу, семіотичного методу опозицій, метод лінгво- та етнолінгвокультурної інтерпретації, у підґрунті якого – аналіз мовного матеріалу із залученням знань з історії, культури, звичаїв, обрядів, вірувань, соціальної організації суспільства, яке вивчають, концептуальний аналіз, що охоплює етимологічний і дефініційно-компонентний, дали змогу комплексно схарактеризувати глибинну етнолінгвокультурну семантику фразеологізму у зв'язку з його сучасним значенням. *Описовий* метод уможливив теоретичне узагальнення результатів дослідження, надання комплексної характеристики фразеологічного фонду. За допомогою *зіставного* методу фраземи представлено на тлі міжмовних і міжкультурних контактів. *Квантитативний* метод уможливив з'ясування результатів міжмовної та міжкультурної взаємодії у фразеотворчості говірконосіїв, визначення ступеня значущості того чи іншого лінгвокультурного коду та ін.

Гіпотеза дослідження: 1. Російська діалектна фразеологія Півдня України є культурно значущим фрагментом не лише регіональної, але й загальнонаціональної картини світу. 2. Фразеологічна картина світу може бути реконструйована за допомогою кодових просторів і лінгво- та етнолінгвокультурних кодів. 3. Фразеологічна картина світу російських переселенців вирізняється широтою та різноманітністю, відтворює побут, культурні традиції, соціокультурні та природні умови, за яких проживають діалектоносії. 4. Кодові простори та лінгвокультурні коди, виявлені у фразеологічній картині світу російських переселенців, віддзеркалюють символи, стереотипи та еталони, на які орієнтуються російськомовні мешканці Півдня України. 5. Кодифікація регіональних фразеологізмів на тлі інших діалектних та загальнонаціональних фразем з урахуванням міждіалектної та міжмовної взаємодії допомагає не лише відтворити загальноросійський діалектний простір, але й загальнонаціональний у проєкції на міжкультурні і міжмовні контакти.

Наукова новизна праці полягає в комплексному дослідженні фраземики російських говірок Півдня України. Уперше у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві виявлено, верифіковано, семантизовано, систематизовано

та схарактеризовано фразеологійний фонд російських переселенських говірок Півдня України, здійснено його лінгвокультурний і лексикографічний опис. Вагомим внеском у розвиток української русистики є введення до наукового обігу поняття кодового простору, у межах якого згруповані лінгвокультурні коди, та виявлення лінгво- та етнолінгвокультурної своєрідності фразеології російських переселенських говірок Півдня України, насамперед Одещини, на основі розробленої класифікації. На великому за обсягом мовному матеріалі доведено, що фразеологійний фонд російських говірок Півдня України, який до цього часу цілеспрямовано не досліджували, є цінним джерелом лінгво- й етнолінгвокультурної інформації, виявлення та опис якої у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві здійснено вперше.

Теоретичне значення роботи полягає в обґрунтуванні, використанні та подальшому впровадженні лінгво- й етнолінгвокультурологічного методу у фразеологічних дослідженнях, а також у тому, що фразеологійний фонд російських острівних говірок Півдня України, що протягом понад двохсот років функціонує в полікультурному та полілінгвальному оточенні у відриві від основного мовного масиву «материнських» діалектів, є унікальним об'єктом для вивчення та реконструкції не лише регіональної, але й загальнонаціональної та міжнаціональної картин світу. Крім того, до наукового обігу введено широкий емпіричний матеріал, більша частина якого (75 %) до цього часу не досліджена.

Практичну цінність складає змога використання результатів дослідження у фундаментальних розробленнях народного мовлення в академічних закладах та закладах вищої освіти, які вивчають питання лінгвославістики, лінгворусистики, міжкультурної й міжмовної комунікації, історії мовознавства, когнітивної лінгвістики, лінгво- та етнолінгвокультурології, загальної і регіональної фразеології та фразеографії. Експериментальна частина роботи слугує подальшому розвитку етнолінгвокультурологічного методу у фразеологічних дослідженнях. Оригінальна авторська концепція регіонального фразеологічного словника втілена під час укладання авторкою «Фразеологического словаря русских говоров Одещины» (Одеса, 2020).

Результати дослідження можуть бути використані в лекційних та практичних курсах з російської діалектології, лінгвокультурології, етнолінгвістики, курсах за вибором із фразеології, лексико- та фразеографії, лінгвосеміотики, зіставної фонетики, лексикології та граматики, методики викладання мов іноземцям; під час написання підручників, навчальних посібників з російської мови для тих, хто володіє нею як рідною, і для тих, хто вивчає її як нерідну; у практиці міжкультурної комунікації.

Особистий внесок здобувача полягає у виявленні, верифікації, семантизації, систематизації та комплексній характеристиці фразеологічного фонду російських говірок Півдня України, його етнолінгвокультурному та лексикографічному описі. Усі результати дослідження авторка одержала самостійно.

Публікації. За темою дисертації підготовлено **39** праць: **1** одноосібна монографія «Фразеология русских переселенческих говоров Юга Украины» (Одеса, 2021); **2** підрозділи в колективних монографіях, одна з яких є закордонною: «Одеська лінгвістична школа: класичне і новітнє» (Одеса, 2019), «Słowiańska Frazeologia Gwarowa II» (Краків, 2020); **2** одноосібні словники: «Фразеологический словарь культурных символов (для иностранных студентов и стажёров)» (Одеса, 2018), «Фразеологический словарь русских говоров Одесщины» (Одеса, 2020); **1** одноосібний практичний посібник «Русская фразеология: лингвострановедческий аспект» (Одеса, 2014); **16** статей, надрукованих в Україні у фахових наукових журналах (**10** з них індексовано в міжнародній наукометричній базі **Index Copernicus**, **1** є одночасно розділом колективної монографії); **4** публікації – в іноземних періодичних виданнях (**2** з них індексовано в міжнародній наукометричній базі **Index Copernicus**, **1** – у міжнародній наукометричній базі **Web of Science**), **11** публікацій в інших закордонних виданнях, **2** додаткові публікації в Україні.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення і практичні результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри російської мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (2018-2020), на засіданнях вченої ради філологічного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова

(2018-2020); на конференції професорсько-викладацького складу філологічного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова (27 листопада 2019 р.), на науково-методичному семінарі «Русский язык в полилингвокультурном пространстве» (Одеса, ОНУ імені І. І. Мечникова, 14 березня 2018 р.), на засіданні Координаційної ради у відділі російської мови Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України в м. Києві (протокол № 3 від 20 червня 2019 р.), на розширеному засіданні кафедри загального та слов'янського мовознавства Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (протокол № 14 від 30 червня 2021 р.), на засіданні об'єднаного міжкафедрального семінару з лінгвістики факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 3 від 30 вересня 2021 р.). .

Апробацію результатів дослідження здійснено на:

17 міжнародних конгресах, форумах, конференціях, семінарах, читаннях **за кордоном:** у *Білорусі*: Міжнародна наукова конференція «Традиционная духовная культура восточнославянских и китайского народов» (Гомель, 2017); VII Міжнародна конференція «Сохранение, поддержка и продвижение русской культуры и языка за рубежом» (Мінськ, 2017); Міжнародні Кирило-Мефодіївські читання (Гомель, 2018); Телеміст «Беларусь – Индия – Россия: сотрудничество в области преподавания русского языка как иностранного» (Мінськ, 2018); VI Міжнародний форум «Славянские встречи» (Гомель, 2018); Науково-методичний семінар «Языковая личность и социум» (Гомель, 2019); Міжнародний науковий форум «Идиолект русской языковой личности как отражение лингвокультурной ситуации в славянском пограничье» (Гомель-Новозибків, 2019); Міжнародна наукова конференція «Славянские лингвокультуры в контексте межкультурного взаимодействия» (Гомель, 2019); Міжнародна наукова конференція «Славянская фразеология и паремиология: актуальные вопросы и перспективы развития» (Гомель, 2020); XXI Міжнародна науково-практична конференція «Технологии обучения русскому языку как иностранному и диагностика речевого развития», присвячена 100-річчю БГМУ та 60-річчю

навчання іноземних громадян у вишах Республіки Білорусь (*Мінськ*, 2021); в *Ірані*: Другий міжнародний форум ІАРМЛ «Русский язык и литература в современном мире: проблемы и перспективы» (*Тегеран*, 2018); у *Казахстані*: XIX Міжнародна наукова конференція «Русистика и современность» (*Астана*, 2016); у *Молдові*: Міжнародна наукова конференція «Probleme ale Științelor Socioumanistice și Modernizării Învățământului» (*Кишинів*, 2020); у *Польщі*: Міжнародна наукова конференція «Słowiańska Frazeologia Gwarowa II», проведена під патронатом Фразеологічної комісії при Міжнародному комітеті славистів і Фразеологічної комісії Польської академії наук (*Краків*, 2019); у *Румунії*: Міжнародна науково-практична конференція «Philology in EU countries and Ukraine at the modern stage» (*Бая-Маре*, 2018); у *Словаччині*: Міжнародна конференція «SLAVOFRAZ 2019. Percepcia nadprirodzena vo frazeológii» (*Братислава*, 2019);

9 міжнародних конференціях в Україні: IV Міжнародний Кримський лінгвістичний конгрес «Язык и мир» (*Ялта*, 2012); XVI Міжнародна наукова конференція «Русистика и современность», присвячена 120-річчю від дня народження В. В. Маяковського (*Одеса*, 2013); VII Міжнародна наукова конференція «Лексико-граматичні іновації у сучасних слов'янських мовах» (*Дніпропетровськ*, 2015); П'яті Міжнародні Карпенківські читання пам'яті члена-кореспондента НАН України Ю. О. Карпенка (*Одеса*, 2016); Міжнародна наукова конференція «Мова в різних лінгвокультурних просторах» (*Одеса*, 2018); Міжнародна наукова конференція «Гуманітарний простір міста і регіону» (*Одеса*, 2019); Міжнародна наукова конференція «Фразеологія в контексті суміжних наук» за участю Інституту української мови НАН України, комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славистів та Міжнародній асоціації українців (*Ужгород*, 2020); Міжнародна науково-практична конференція «Слов'янські читання» (*Одеса*, 2021); Міжнародна наукова конференція «Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство (II)» (*Київ*, 2021);

З всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція з міжнародною участю «Навчання іноземних студентів в Україні: традиції, реалії, перспективи», присвячена 35-річчю факультету підготовки іноземних громадян (*Полтава*, 2015 р); Наукові читання, присвячені пам'яті д. філол. н., проф. Н. М. Шляхової (*Одеса*, 2018); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Теоретичні та практичні проблеми мовної підготовки іноземців в аспекті міжнародної комунікації» (*Одеса*, 2019).

Структура дисертації. Робота складається з анотацій трьома мовами, списку публікацій здобувачки, вступу, чотирьох розділів з підрозділами та висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури та електронних ресурсів (334 позиції), довідкової літератури та джерел (145 позицій), прийнятих умовних скорочень, зокрема термінологічних, скорочених назв обстежених населених пунктів, трьох додатків – Додаток А (Матеріали до «Фразеологического словаря русских говоров Юга Украины»), Додаток Б (Список інформантів, які взяли участь у польових дослідженнях 2018-2021 рр.), Додаток В (Список публікацій з теми дисертації та відомості про апробацію основних положень дисертаційного дослідження). Обсяг текстової частини становить 415 сторінок. Загальний обсяг дисертаційного дослідження – 695 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ФРАЗЕОЛОГІЙНІ СТУДІЇ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ: МЕТОДОЛОГІЙНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Динаміка фразеологічних досліджень

Теоретичні підвалини загальнолітературної нормативної й діалектної фразеології були закладені у працях видатних науковців-мовознавців, лексикографів та фразеологів – академіка В. В. Виноградова, проф. Б. О. Ларіна, С. І. Ожегова, О. М. Бабкіна, О. І. Молоткова, В. Л. Архангельського, В. П. Жукова, М. М. Шанського, А. В. Куніна, К. Нічевої, В. М. Телія, В. М. Мокієнка. Їхні наукові розвідки і фундаментальні праці надали поштовх до подальших фразеологічних досліджень у регіоналістиці.

Питання функціональної фразеології, що були висунуті В. В. Виноградим, зокрема класифікація фразеологізмів за мірою семантичного злиття компонентів [Виноградов 1946], надалі переосмислена і доповнена М. М. Шанським [Шанский 2002, с. 88]; основи діахронічного дослідження сталих сполучень, закладені проф. Б. О. Ларіним і опрацьовані В. М. Мокієнком [Мокиенко 1980]; вчення про компонентний склад, основи якого заклав В. Л. Архангельський у своїй роботі «О постоянных и переменных в структуре устойчивой фразы» [Архангельский 1961], і запропонована ним класифікація, у підґрунті якої – комунікативна значущість фразеологічних одиниць (далі ФО) [Архангельский 1964, с. 45]; здійснений В. П. Жуковим лінгвістичний опис пареміологічного фонду російської мови (за словами В. М. Мокієнка, саме В. П. Жуков є «першопроходцем» у словниковому опрацюванні російських прислів'їв та приказок [Мокиенко 2011, с. 34]), його ж концепція про змістопоеднувальні ознаки фразеологічного значення, що стала теоретичною платформою для сучасної фразеологічної семасіології [Жуков 1978, 1987], і багато інших результатів теоретичних і прикладних досліджень корифеїв російської

фразеології стали міцним фундаментом, на який надалі спиралися автори праць, присвячених вивченню образного народного мовлення.

Великий внесок у вивчення та розвиток російської, української, білоруської, болгарської фразеології і фразеографії зробили відомі фразеологи і фразеографи В. Д. Ужченко, А. О. Івченко, Ю. Ф. Прадід, Л. П. Дядечко, В. І. Коваль, К. Нічева, М. Ф. Алефіренко, М. Л. Ковшова, Н. Ф. Венжинович, Д. В. Ужченко, А. М. Чепасова та ін., пареміологи Г. Л. Пермяков, М. Ю. Котова, Л. Б. Савенкова та ін.

Спираючись на праці В. В. Виноградова, Б. О. Ларіна, С. І. Ожегова, О. М. Бабкіна, В. П. Жукова, О. В. Куніна, О. І. Федорова, Ю. Ю. Аваліані та інших мовознавців, В. М. Мокієнко надає таке визначення фразеологізму, яке стало сьогодні канонічним: «Під фразеологічною одиницею розуміється відносно стале, відтворюване, експресивне сполучення лексем, що має (як правило) цілісне значення» [Мокиєнко 1980, с. 4].

Фразеологізм – продукт культури, найпотужніший транслятор культурної інформації – сьогодні активно вивчається в руслі лінгвокультурологічних (В. М. Телія, В. М. Мокієнко, В. А. Маслова, В. В. Красних, М. Л. Ковшова, Д. Б. Гудков, І. В. Захаренко, І. В. Зикова, О. О. Селіванова, О. П. Левченко) та етнолінгвістичних студій (В. І. Коваль, Н. Ф. Венжинович, В. Д. та Д. В. Ужченки, І. О. Подюков, Є. В. Брисіна, Л. В. Савченко), оскільки, як цілком слушно відзначає білоруський учений В. А. Маслова, «у мові здебільшого закріплено і фразеологізовано ті аспекти, які асоціюють з культурно-національними еталонами, стереотипами, міфологемами. Саме вони і формують значення ФО..» (переклад наш – Н. А.) [Маслова 2001, с. 87]. У сучасних лінгвістичних студіях фразеологізми розглядають у нерозривному зв'язку з *лінгвокультурою*, під якою розуміють «культуру омовлену (рос. оязыковлённую – Н. А.), тобто втілену і закріплену у знаках живої мови і таку, що виявлена в мовних / мовленнєвих процесах, це культура, яка надана (рос. явленная – Н. А.) нам в мові і через мову» (переклад наш – Н. А.) [Красних 2019, с. 158]. Невипадково сьогодні фразеологізми

називають «дзеркалом, у якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість» (переклад наш – Н. А.) [Телія 1996, с. 9], «високоінформативними одиницями етносу» [Шепель 2018], «символічним світом, у якому різноманітні об'єкти, явища та процеси дістають символічні позначення» [Левченко 2005, с. 25-26], «накопичувачами і хранителями культурної інформації» (переклад наш – Н. А.) [Зыкова 2014, с. 33].

Новий, лінгвокультурологічний напрям, домінуючий у фразеологічних дослідженнях ХХІ століття, сформувався на тлі антропоцентричної парадигми та підґрунті теоретичних положень етнолінгвістики, розроблених московською етнолінгвістичною школою М. І. Толстого [Толстой 1995] і люблінською школою Єжи Бартминського [Бартминський 2005] і детермінуючих комплексний підхід до вивчення народної духовної культури «в сукупності усіх його ланок – мови (лексика, фразеологія), етнографії (обряди і вірування), фольклору (вербальні тексти і їх ритуальний контекст, комунікативні параметри їх виконання), образотворчого, музичного мистецтва та ін.» (переклад наш – Н. А.) [Толстая 2013а, с. 77]. За визначенням В. М. Телія, лінгвокультурологія – це «та частина етнолінгвістики, яка присвячена вивченню і опису кореспонденції мови і культури в синхронній взаємодії» (переклад наш – Н. А.) [Телія 1996, с. 217]. Цілком слушними видаються спостереження О. Т. Хроленко: «Етнолінгвістика і лінгвокультурологія співвіднесені так само, як окреме і загальне мовознавство. Етнолінгвістика може бути російською, англійською, польською і будь-якою іншою, а лінгвокультурологія, <...>, національною бути не може. Лінгвокультурологія – це філософія мови і культури. Об'єктом лінгвокультурології є мова і культура, що і відбито в коренях складного терміну» (переклад наш – Н. А.) [Хроленко 2009, с. 18].

Методологічним підґрунтям лінгвокультурології стали також принципи когнітивної лінгвістики й концептуального аналізу [Ковшова 2016, с. 65], результати яких, за влучним висловом В. М. Телія – «свого роду “банк даних” і для лінгвокультурологічного аналізу» (переклад наш – Н. А.) [Телія

1996, с. 218]. Закономірним тому є визначення, надане В. В. Красних: «Лінгвокультурологія – дисципліна, яка вивчає виявлення, віддзеркалення і фіксацію культури в мові і дискурсі», безпосередньо пов'язана «з вивченням національної картини світу, мовної свідомості, особливостей ментально-лінгвального комплексу» (переклад наш – Н. А.) [Красных 2002, с. 12]. С. Г. Воркачов зазначає: «Базовою дослідницькою одиницею лінгвокультурології є лінгвокультурний концепт, <...>, і якщо лінгвокультурологія займається дослідженням лінгвокультури в цілому, то лінгвоконцептологія вивчає окремі фрагменти лінгвокультури, представлені лінгвокультурними концептами» (переклад наш – Н. А.) [Воркачѳв 2014, с. 19]. За О. П. Левченко, «реконструкція концепту обов'язково повинна містити фразеологічну інформацію» [Левченко 2007, с. 52].

Попередницею лінгвокультурології традиційно вважають лінгвокраїнознавство (один з фундаторів лінгвокультурологічної школи проф. В. В. Воробйов назвав лінгвокультурологію «своєрідною спадкоємицею лінгвокраїнознавства» [Воробъѳв 2008, с. 32]), у межах якого викоремлені два напрями – філологічний (переважно лінгвістичний) і лінгводидактичний (методичний) [Верещагин, Костомаров 1990, с. 7]. Засновниками лінгвокраїнознавства по праву вважають Є. М. Верещагіна і В. Г. Костомарова, які ще в 80-ті роки ХХ століття відзначали: «..засвоюючи мову, людина одночасно занурюється в нову національну культуру, отримує величезне духовне багатство, що зберігає мова, яку вивчають» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 4]. Розроблений ними метод *пояснення* (рос. *изъяснение*), під яким розуміють «семантизацію фонові частини номінативної мовної одиниці, будь то слово, фразеологізм або афоризм» (переклад наш – Н. А.) [Верещагин, Костомаров 2005, с. 197], використовують насамперед для інтепретації безеквівалентної лексики і фразеології, допомагаючи заповнити культурні і мовні лакуни. *Пояснення* застосовують також у лінгвокраїнознавчих та лінгвокультурологічних, у тому числі фразеологічних словниках і навчальних посібниках, орієнтованих на іноземну аудиторію, і в термінах лінгвокультурології

певною мірою корелює з поняттям *лінгвокультурологічного коментаря*. Видається, що *пояснення* і *лінгвокультурологічний коментар* відрізняються передусім своєю функціональною спрямованістю. Якщо *пояснення* передбачає «моделювання», опис загальнопоширених відомостей, що стоять за словом, фразеологізмом або афоризмом [Верещагин, Костомаров 2005, с. 197], і є лінгводидактичною категорією за своєю сутністю, виробленою в межах лінгвокраїнознавства, то *лінгвокультурологічний коментар* є концептуально розроблений під керівництвом В. М. Телія в межах лінгвокультурології оригінальний спосіб коментування фразеологізмів, уперше апробований в «Большом фразеологическом словаре русского языка» [БФСРЯ 2006; БФСРЯ 2010; БФСРЯ 2014] і орієнтований на носіїв мови. Грунтуючись на методі глибокої інтроспекції, *лінгвокультурологічний коментар* до фразеологізмів «відновлює те, що в мовленні він (фразеологізм – Н. А.) транслює і сприймається нерефлексовано, миттєво, в “згорнутому” вигляді», а читач «дістає можливість “дізнатися” <...> про ті уявлення, знання і асоціації, які він не встигає зафіксувати в процесі відтворення і сприйняття фразеологізму» (переклад наш – Н. А.) [Ковшова 2016, с. 168].

Величезного значення в динаміці фразеологічних досліджень набув метод структурно-семантичного моделювання, теоретично обґрунтований в книзі В. М. Мокієнка «Славянская фразеология» і продемонстрований ним у типологічному плані на прикладі російських та чеських фразеологізмів зі значенням ‘бити, карати’ [Мокиенко 1980, с. 44-62]. Визначаючи фразеологічну модель як «структурно-семантичний інваріант сталих сполучень, що схематично відображає відносну стабільність їхньої форми і семантики» (переклад наш – Н. А.) [Мокиенко 1980, с. 43], видатний фразеолог зауважує: «пошуки початкової моделі національного самобутнього звороту не можуть бути успішними без звернення до д і а л е к т н о г о матеріалу, до просторічної лексики» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 62]. Методика структурно-семантичного моделювання, запропонована проф. В. М. Мокієнком, сьогодні активно розвивається в межах його наукової школи й самостійних дослідженнях і знаходить широке

застосування в порівняно-історичному мовознавстві для вирішення етимологічних завдань, у лінгвокультурології при виявленні етнокультурної складової фразеологізму, в академічній і навчальній фразеографії [Никитина 2020]. Структурно-семантичне моделювання застосовано в концептології / лінгвоконцептології для вивчення національно-мовних картин світу, виявлення універсального та національно-специфічного в них: «У когнітивному аспекті структурно-семантичні моделі ФО можна трактувати як концепти, у яких сконцентровані пізнання, мудрість, відбито діалектику людського світосприйняття, мислення. Такою є, наприклад, фразеологія, що пов'язана з концептами *доли*, *любові*, *краху* і *відплати* та ін. Універсальність подібних концептів не виключає їхньої національної, регіональної самобутності» (переклад наш – Н. А.) [Мелерович, Мокиєнко 2009, с. 276].

Термін *культурна конотація*, введений у науковий обіг і розроблений В. М. Телія ще в 1993-му році, розуміють як «інтерпретацію денотативно або образно мотивованого, квазіденотативного, аспектів значення в категоріях культури» (переклад наш – Н. А.) [Телія 1996, с. 214], «співвідношення з тим або іншим культурним кодом» (переклад наш – Н. А.) [Маслова 2001, с. 56]; вивчення культурної конотації розглядають сьогодні як «результат інтерпретації фразеологізмів у просторі культурного знання» (переклад наш – Н. А.) [Ковшова 2016, с. 35]. Надзвичайно важливим у цьому аспекті нам видається наступне визначення, яке надає М. Л. Ковшова: «Фразеологізм – особливий знак мови: в його семантику “вплетена” культурна семантика, або культурна конотація, яка створена референцією фразеологізму до предметної області культури» (переклад наш – Н. А.) [Ковшова 2016, с. 70].

«Головна специфіка лінгвокультурологічного підходу до вивчення фразеологізмів, засновником якого є Телія, – пише І. В. Зикова, – визначена тим, що його здійснюють на базі засадничого постулату про “синергетичну кореляцію”, “інтерацію” культури і мови як двох різних семіотичних систем, у результаті якої формується культурно обумовлена фразеологічна підсистема природної мови, в якій будь-який фразеологізм набуває статусу знаку

“мови” культури і починає грати в останній особливу роль» (переклад наш – Н. А.) [Зикова 2014а, с. 121]. Модель культурної інтерпретації фразеологізму розроблена представниками лінгвокультурологічної школи В. М. Телія. Сутність цієї моделі полягає в дешифруванні культурної семантики фразеологізму за допомогою ланцюжка покрокових операцій, здійснених під час вживання фразеологізму в мовленні: 1) співвіднесеність образу ФО загалом та окремих її компонентів з *прадавними пластами культури*: архетипічними опозиціями, міфологічними уявленнями тощо; 2) співвіднесеність образу ФО загалом та окремих її компонентів з *фольклорно-літературними джерелами*; 3) співвіднесеність образу ФО загалом та окремих її компонентів з *видами тропів*; 4) співвіднесеність образу ФО загалом та окремих її компонентів з *«мовою» культури* – визначення ролі, яку виконує цілісний образ ФО або окремі її компоненти як знаки мови культури [Ковшова 2016, с. 159-160]. У найзагальнішому вигляді модель культурної інтерпретації фразеологізму може бути описана в такий спосіб: 1) міфологічна складова, що поєднує образ фразеологізму з витокami культури, системою архетипічних протиставлень – *свій – чужий, правий – лівий* і т. ін.; 2) науково-пізнавальна складова (залежить від компетентності носія тієї чи іншої мови); 3) наївна (наївно-культурна), що є основою культурної конотації і транслює стереотипи, еталони, символи тощо [Там само, с. 149-153]. Як було зазначено вище, уперше в лексикографічній практиці фразеологізми як знаки «мови» культури описано в «Большом фразеологическом словаре русского языка» (відп. ред. В. М. Телія) [БФСРЯ 2006].

Отже, фразеологізми, являючи собою продукт культури, сьогодні інтерпретують у категоріях культури – концептах, стереотипах, еталонах, символах, складаючи, врешті-решт, духовний код нації, розкрити який багато в чому допомагає науковий інструментарій лінгво- й етнолінгвокультурології.

1.2. Принципи відбору матеріалу: методика дослідження

Діалектологи, які займаються вивченням фразеології, в цілому, відзначають: за своїми категоріальними ознаками діалектна фразеологічна одиниця (далі ДФО)

не відрізняється від літературної, проте, має відмінності, «пов'язані з побутуванням на певній території» (переклад наш – Н. А.) [Кобелева 2012, с. 10]. Зокрема, Є. В. Брысіна під ДФО розуміє «локально поширене, стале відтворюване сполучення слів, що має відносно цілісне значення та не входить до складу літературної мови» [Брысіна 2003, с. 13]. І. А. Кобелева, услід за СФТ, визначає ДФО як «відносно стале, відтворюване, експресивне поєднання лексем, яке має (здебільшого) цілісне значення», підкреслюючи, що такі одиниці мають бути не зафіксованими в словниках російської літературної мови і словниках жаргонів (переклад наш – Н. А.) [Кобелева 2012, с. 9-10]. О. І. Федоров подає наступне визначення ДФО: «діалектна фразеологічна одиниця – відносно цілісне словосполучення зі складною семантичною структурою, одиниця, яка має усталеність компонентів і моделі їхньої сполучуваності, які забезпечують їй не разове вживання, а таке, що повторюється в системі однієї або декількох говірок, і таке, що виконує в мові експресивно-оцінну функцію» (переклад наш – Н. А.) [Фёдоров 1980, с. 16]. С. О. Кипарисова використовує термін *фразеологійний діалектизм*, визначаючи його як «стійку, відтворювану, територіально обмежену мовну одиницю, що складається з двох і більше ударних компонентів, відносно неподільну синтаксично й семантично і не зафіксовану в словниках загальнонародної фразеології» (переклад наш – Н. А.) [Кипарисова 2019, с. 15]. Є. М. Степанов, досліджуючи російську фразеологію міста, визначає фразеологізми як «семантично цілісні знаки, що являють собою синтаксично зв'язані сполучення декількох слів» (переклад наш – Н. А.) [Степанов 2005а, с. 137]. У цьому дослідженні під ДФО розуміємо відносно цілісне, відтворюване поєднання слів, для якого характерна відносна сталість структурно-семантичної моделі, здебільшого, не зафіксоване в словниках фразеологізмів літературної мови та словниках жаргону, наявне на певній території.

У процесі вивчення діалектного фразеологічного матеріалу науковці по-різному підходять до визначення меж ДФО. Л. О. Івашко розглядає не лише семантично неподільні ФО, фразеологізми образного характеру (*кòжа на шесту* 'худий, виснажений', *хвост подвернуть* кому-н. 'зломити чию-

н. упертість»; *з'єлено наж'єто* 'все одно, байдуже'), але й аналітичні стійкі конструкції, що складаються з компонента з фразеологічно зв'язаним значенням і компонента з вільним значенням (*брать вним'єние* 'звертати увагу'; *дать лупки, дать трепак'є* 'побити') і які є дуже характерними для живого мовлення [Ивашко 1981, с. 7]. Є. В. Брисіна у фраземіці донського козацтва, разом з ідіомами, аналізує номенклатурно-термінологійні найменування, прислів'я, приказки й приповідки, тавтологічні сталі сполучення. Але ж більшість науковців-діалектологів (О. І. Федоров, Л. О. Івашко, В. Д. і Д. В. Ужченки, І. А. Кобелєва, І. О. Подюков, В. Ю. Краєва, Н. О. Колкова, А. С. Данілевська та ін.) залишають паремії за межами фразеологічного фонду.

У цьому дослідженні в процесі відбору фразеологічного матеріалу ми керувалися широким підходом до визначення ДФО, оскільки залучення максимального обсягу емпіричного матеріалу, на нашу думку, сприяє більш комплексному й системному погляду на фразеологічний фонд російських говірок Півдня України, який до цього часу цілеспрямовано не досліджували; розширює можливості об'ємнішого його «бачення» в лінгвокультурному просторі діалектоносіїв, дозволяючи, врешті-решт, з найбільшою повнотою відтворити російську регіональну, міжнаціональну, і ширше, загальнонаціональну картину світу. Як зауважує Т. І. Вендіна, «у діалектології усталеною є нова парадигма досліджень діалектного слова, коли в центрі уваги опиняється не окреме слово, а вся лексична система діалекту, в усій складності її одиниць і відносин, що їх пов'язують» (переклад наш – Н. А.) [Вендіна 2018, с. 32]. Отже, об'єктом нашого дослідження були не лише власне фразеологізми, або фразеологізми в узькому розумінні цього терміну (пор. ідіоми *тыр да ёр* 'безлад', *показыв'єть горобц'єм дули* 'байдикувати', *каб'єшн'є с'ємечки в голов'є* у кого 'про безглузду, нетямущу людину'), але й інші сталі сполучення, а також паремії. Так, у роботі проаналізовано номенклатурно-термінологійні найменування на зразок *б'єгова рыбка* 'деревій', *б'єлый кудрик* 'сорт винограду', *зр'єлый м'єд* 'мед на поверхні заповнених стільників'; значно поширені в цьому регіоні складені найменування на кшталт *жит'єя х'єта* 'кімната, в якій живе сім'я; житлова кімната',

прибыльная (прибульня) вода ‘вода, що прибула в річці під час повені’, *гладальная (гладильная) машина (машинка)* ‘праска’, оскільки діалектні сполучення такого роду, за О. І. Федоровим, «можуть становити інтерес не лише для лінгвістів, а й етнографів, краєзнавців, істориків тощо» (переклад наш – Н. А.) [ФСРГС, с. 3]; стійкі еталонні порівняння (*грязный как ганчирка* ‘про дуже брудну людину’, *как куклочка* ‘про кого-н. дуже красивого, милого, симпатичного (зазвичай дитину, дівчину)’, *как солнце праведное* ‘про дуже хорошу людину’); прислів’я та приказки (*Гуртом да міром сподручней, В гостях бодро, а дома лучше*); народно-поетичні фраземи, успадковані з народної пісенної лірики (*Поговорочка егò лежить у сёрдца моего, На чужйне гòре жить*); тавтологічні фраземосполучення (*бог-бог* ‘про велику кількість будь-чого’; *дашь-на-дашь* ‘1) порівну’; 2) у позику’; *яман-яман* ‘абияк’, *край на край* ‘врешті-решт, нарешті’); фразеологізми-апозитиви (*калагалка-болтагалка* ‘неспокійна, метушлива жінка або дівчина’, *цибуля-содика* ‘насінна цибуля’, *кумовать-бубовать* ‘про жінку, яка є повитухою і хресною одночасно’, *царь-рыба* ‘велика річкова риба; білуга’); прислівникові та дієслівні фразеологізми необразної семантики зі стійкими синтаксичними зв’язками (*до дёла* ‘багато’, *нема када* ‘немає коли’, *гармонить танцы* ‘акомпанувати на гармонії тим, хто танцює’, *приймають труд* ‘працювати’, *держать базар* ‘торгувати на ринку’); сталі сполучення, у складі яких один з компонентів має фразеологічно зв’язане значення (*званный гость* ‘бажаний відвідувач, постоялець’, *каракалятый град* ‘крупний град неправильної форми’, *обшивные сани* ‘весільні сани, обшиті червоною матерією’, *отвратный путь* ‘дорога назад’ *растростить воду* ‘розбавити гарячу воду холодною’); комунікативні фраземи типу *Хай бог тебя (вас) хранит!* ‘добре побажання будь-кому’, *Ослобони (-те) стаканчик!* ‘у мовному етикеті: запрошення допити спиртне, щоб заново наповнити склянку або чарку під час застілля’; *Счастливо дойти!* ‘щасливої дороги!’.

Проте об’єктом нашого дослідження, як було зазначено у Вступі, були діалектні фраземи, тобто фраземи не кодифіковані, відсутні (за рідким винятком)

у Фразеологічних словниках російської літературної мови, такі, які формально або семантично відрізняються від фразем розповсюджених, загальноживаних.

Матеріалом дослідження ставали фраземи, створені на основі індивідуальної фразеотворчості, почуті або записані від одного інформанта та підтвержені лише поодинокими ілюстраціями, що не дають змоги говорити про міру їхньої «впізнанності» в тому чи іншому населеному пункті (пор., наприклад, гостру приказку *Не хватает лаврового листу, коровьего дрису, ложку воды и пёрднуть туды* ‘про їжу’, включену корінним мешканцем села Троїцького Біляївського району Одеської області, колишнім директором Троїцької школи, а потім завідувачим Біляївським районним відділом освіти П. І. Пешехоновим до книги «Люди моей судьбы»: *Хороший борщец, – говорит дед Нюх, – только в ём не хватая лаврового листу, коровьего дрису, ложку воды и пёрднуть туды* [Пешехонов, кн. 1, с. 51]). Здається, такий підхід можна вважати повністю виправданим у процесі вивчення діалектної фраземіки, і тут ми цілком згодні з І. А. Оссовецьким, який, вирішуючи питання про включення подібних мовних фактів до «Словаря современного народного говора (д. Деулино Рязанского района Рязанской области)» позитивно, у вступі до «Словаря» вказував: «а) не завжди можна перевірити, чи має це слово загальне поширення або ж воно є індивідуальним утворенням; б) це індивідуальне утворення, яке не має поширення в говорі, може бути матеріалом для наповнення об’єктивно існуючої моделі, що має загальне поширення в говорі; тим самим будуть показані словотвірні можливості говору» [ССРНГ, с. 31]. Такої ж думки додержуються й автори «Словаря русских говоров Карелии и сопредельных областей» [СРГКСО, с. 4]. В. М. Мокієнко, включаючи індивідуально-авторські утворення до корпусу «Большого словаря русских поговорок», підкреслює: фраземи такого типу «створені за відомими усталеними структурно-семантичними та образними моделями, або <...>, є “озвучуванням” письменниками діалектних і соціолектних висловів» [БСРП, с. 6].

Услід за вітчизняними фразеологами В. Д. і Д. В. Ужченками ми розглядали також фраземи, що відбивають «мікролокалії» та побутують лише в одному або декількох близько розташованих селах [ФССССГД, с. 10]. Так, фразема *знайти у капусті* з факультативною частиною на *на той стороні* – *евф.* ‘о том, хто родився (как правило, в разговорі с маленькими детьми)’ [КА], яка побутує в селищі Троїцькому Біляївського району Одеської області, пов’язана з особливостями розташування селища, що знаходиться на березі Дністра.

Об’єктом дослідження ставали не тільки фразеологізми, що функціують у досліджуваному регіоні, а й міждіалектні та міжмовні фразеологізми, які є одночасно зафіксованими в інших діалектних регіональних або зведених словниках. Наприклад, стійке порівняння *зря́зний как ганчирка* ‘про дуже брудну людину’, зафіксоване в російських говірках Одещини, функціює також у кубанських говірках, а стале сполучення *чумáцкий дождь* ‘заливний дощ’ – в українських говірках Одещини; фразема *чумáцкий шлях* ‘Молочний Шлях’ – в українській літературній мові; фразема *са́ло за шкуру залить* ‘доставляти надто багато переживань, клопіт, занепокоєння’ – в українській літературній мові та пермських говірках. Такий підхід, сприяючи відображенню сучасного стану фразеологічного фонду Півдня України, допомагає «розкрити» міждіалектні, міжмовні й міжкультурні зв’язки, дає змогу «побачити» ту чи іншу фразему в системі загальноросійської й слов’янської фразеології на широкому тлі слов’янської народної культури.

У поодиноких випадках об’єктом нашого опису були фраземи, зафіксовані одним із загальнонаціональних фразеологічних словників, застарілі в літературній мові, але побутуючі в живому мовленні діалектоносіїв (тобто такі, що відрізняються від кодифікованої фраземи своєю стилістичною характеристикою), оскільки, як цілком слушно зауважує В. М. Мокієнко, «саме для фразеологізмів характерним є розташування “на межі” діалектного й загальнонародного, і тут краще перейти цю межу <...>, ніж виключити вирази, що є актуальними для обласного живого мовлення» [Мокієнко 2011, с. 193]. Так, фразеологізм *для прилику* ‘заради пристойності, із ввічливості’ знаходимо як

у «Фразеологическом словаре русских говоров Сибири», так і у «Фразеологическом словаре русского языка» О. М. Тихонова, О. Г. Ломова, Л. О. Ломової; водночас фразема вживається в мовленні російських діалектоносіїв Одещини, про що свідчить ілюстративний фрагмент словникової статті, розміщений у СРГО під словом **прилік** ‘пристойність’: *Я для приліку пасидел с ним* (Нов. Некр.) [СРГО, т. 2, с. 109].

У цій роботі, услід за авторами «Словаря русских говоров Карелии и сопредельных областей», які відобразили в «Словаре» нетипові для літературної мови контекстуальні зв’язки при збігу загального значення загальнонародного й діалектного слова [СРГКСО, с. 4], розглядаємо також загальнонародні фраземи, в уживанні яких у мовленні російських говірконосіїв спостерігаємо інші, відмінні від кодифікованих фразем лексичні та / або синтаксичні зв’язки. Пор., наприклад, загальноновж. фразему **болит душа** (*душа болит*) чья, у кого: – *Ты думаешь, почему я сегодня пьян? – ..проговорил упиравшийся рабочий. – С горя! Душа у меня болит!* А. Степанов, *Порт-Артур* [Арефьева, с. 28] та її вживання в мовленні переселенців-носіїв курсько-орловської групи говірок: **болит душа** кому: *Ты как фсе люди, а анà ш тòжэ хатèла такьйй быть, а нельзя, ни мòжыт. И ни балит тибè душà?* (Никол., 2018) [ДФ № 36].

1.3. Лінгво- та етнолінгвокультурне кодування як засіб опису культурного знання і фразеологічної системи мови

Код – центральне поняття семіотики – науки про знаки і знакові системи, що знаходить свої об’єкти повсюди – «у мові, в математиці, художній літературі, в окремому творі літератури, в архітектурі, плануванні квартири, в організації сім’ї, в процесах підсвідомого, в спілкуванні тварин, в житті рослин» (переклад наш – Н. А.) [Степанов 1983, с. 5]. Основи семіотики закладені в працях Дж. Локка, Чарльза С. Пірса, Фердинанда де Соссюра, Чарльза У. Морріса, Романа Якобсона [Локк 1985; Пирс 2000; Ф. де Соссюр 1977; Моррис 2005; Якобсон 1985]. За Ч. У. Моррісом, семіотика вивчає синтактику, семантику та прагматику в їхньому взаємозв’язку й тим самим семіозис загалом [Моррис 1983, с. 82]. Давно

встановлено, що знакова природа *коду* прихована в єдності двох сутнісних категорій – плану вираження і плану змісту, пор., наприклад, визначення *коду* в М. Л. Ковшової: «Як термін семіотики, код означає закон відповідності між планом вираження і планом змісту знаку; кодом задано значущість знаку, а інтерпретатор цю значущість визначає, “розшифровує”, тобто розуміє знак» (переклад наш – Н. А.) [Ковшова 2016, с. 169].

Поняття *коду* пройшло довгий шлях утвердження в лінгвістичній науці. Згідно з основними постулатами Ю. М. Лотмана й представників тартусько-московської семіотичної школи *код* осмислено в руслі концепції вторинних моделюючих систем, за якою природні мови, міфологія, релігія, література, мистецтво, соціальні та етичні норми усвідомлювали в якості знакових систем, що відбивають (моделюють) певні фрагменти реальності (детальніше про московсько-тартуську школу див.: [Мечковская 2007, с. 75-87]). За Ю. М. Лотманом, *код*, на відміну від *мови*, «несе уявлення про структуру тільки що створеної, штучної і введеної миттєвої домовленості. Код не передбачає історії, <...> “Мова” ж позасвідомо викликає в нас уявлення про історичний протяг існування. Мова – це код плюс його історія» (переклад наш – Н. А.) [Лотман 2000а, с. 15]. У сучасних дослідженнях на тлі антропоцентричної парадигми поняття *коду* осмислюють у нерозривному зв’язку з поняттями *мови* та *культури*. На думку лінгвокультурологів, «мова – головний об’єкт семіотики» є «універсальним, базовим для семіосфери людини кодом», оскільки в системі мови можна інтерпретувати будь-яку семіотичну систему (танцю, символу, ритуалу тощо) (переклад наш – Н. А.) [Ковшова 2016, с. 170]. Мова – продукт культури, її матеріальне і духовне втілення, «чинник формування культурних кодів» (переклад наш – Н. А.) [Маслова 2001, с. 6]. Являючи собою різні семіотичні системи, *мова* і *культура* як ізоморфні за своїми функціями структури (про це писав ще М. І. Толстой у книзі «Язык и народная культура» [Толстой 1995, с. 16]), взаємопроникні і перебувають у постійній взаємодії; до того ж, за М. І. Толстим, «відносини між культурою і мовою можуть бути розглянуті як відношення цілого до його частини» (переклад наш – Н. А.)

[Там само]. У зв'язку з цим особливої значущості набуває наступна теза М. І. та С. М. Толстих: «... культура, як показали нові дослідження архаїчних культурних традицій, зокрема й слов'янських, є ієрархічно організованою системою різних кодів, тобто вторинних знакових систем, які використовують різні формальні й матеріальні засоби для кодування одного й того ж змісту, що зводиться загалом до “картини світу”, до світогляду цього соціуму (для давніх слов'ян – до язичництва). Ці різні коди (наприклад, космогонійний, рослинний, ентомологічний, ономастичний тощо) виявилось можливим співвідносити один з одним за способом перекладу з мови на мову через спільний для них змістовний план, який слугує немов би мовою-посередником» (переклад наш – Н. А.) [Толстой, Толстая 2013, с. 86]. Про багатокодовий простір культури як про простір культурних значень пишуть М. І. Толстой, В. М. Савицький, В. А. Маслова, С. М. Толстая, В. В. Красних, М. Л. Ковшова, Л. В. Савченко, А. В. Папшева, Х. Сарач та ін. [Толстой 1995, с. 23; Савицкий 2016, с. 56; Маслова 2016, с. 80; Толстая 2013а, с. 109; Красных 2002, с. 231-234; Ковшова 2016, с. 170; Савченко 2013, с. 58-65; Папшева 210а; Сарач 2016, с. 38].

У контексті визначення онтологічних властивостей *коду* як найважливішого поняття семіотики цінним уявляється постулат Н. Б. Мечковської про єдність семіотичного континууму [Мечковская 2007, с. 392-393], а також ідея Ю. М. Лотмана про неоднорідність семіосфери, нестабільність семіотичних систем у контексті культури: «Семіологічний простір заповнений уламками різних структур, які вільно пересуваються, проте, стійко зберігають у собі пам'ять про ціле і, потрапляючи в чужі простори, можуть раптом бурхливо реставруватися» (переклад наш – Н. А.) [Лотман 2000, с. 101]. С. М. Толстая в якості характеризуючих властивостей *коду*, зокрема *коду культури*, навпаки, виокремлює **субстанційну гомогенність** (однорідність елементів коду, їхньої матеріальної форми), **системність**, **конвенційність**, тобто «домовленість» користувачів про значення знаків; **вторинність**, під якою розуміють вторинне використання елементів коду, що мають своє «докодове» значення, для позначення інших об'єктів і сутностей [Толстая 2007].

Розвиваючи спостереження А. К. Байбурина й Г. А. Левінтона про співвідношення різних значень слова *код* на основі семіотичних понять плану вираження і плану змісту [Байбурин, Левинтон 1998], С. М. Толстая поділяє *коди культури* на *субстанційні* й *концептуальні*, визначаючи перші на підставі плану вираження – «субстанційної спільності їхніх елементів» (колірна вулична сигналізація, цифрові коди, предметний, речовий код обряду, вербальний код та ін.); другі – на підставі плану змісту; їхня «субстанція» – ментальні сутності, одиниці значення (концепти, ідеї, мотиви), що співвіднесені з різними матеріальними втіленнями цього значення (наприклад, рослинний код, зоологійний та ін.) [Толстая 2007]. За спостереженнями науковиці, «концептуальні коди можуть одночасно бути втіленими в різних субстанційних кодах» (переклад наш –Н. А.) [Толстая 2013а, с. 110].

Зокрема, на прикладі весільних мотивів у жнивній обрядовості східних слов'ян дослідниця демонструє, як низка *субстанційних кодів* (предметний, акціональний, персонажний, локативний, вербальний) бере участь у створенні синкретичного жнивного обрядового тексту, маніфестуючи при цьому один, спільний для них концептуальний код весілля [Там само, с. 110-111]. Розвиваючи положення С. М. Толстої, О. Л. Березович визначає *концептуальний код* як «“мову”, знаряддя для вираження значень, які мають різні формальні “обличчя”» (переклад наш –Н. А.) [Березович 2007, с. 341].

Певною аналогією *концептуального коду* в культурі може бути *системна метафора* в мові; на відміну від одиничних метафоричних номінацій, такі метафори, як і концептуальні коди, вирізняються системним, груповим характером [Толстая 2013а, с. 110-111]. Цієї ж думки додержуються також інші дослідники, див., напр.: [Красных 2002, с. 232; Березович 2007, с. 138, 340; Маслова 2016, с. 82]. В. А. Маслова, проте, зауважує: «код культури не тотожний поняттю *метафори* або іншого тропа, співвідношення коду і *метафори* має діалектичний характер, формально код може співпадати з метафорою, може перерости її, стати несхожим на неї, але яку б форму не отримав код, він найчастіше зберігає *метафоричну* природу. Крім того, код частково

перетинається з *культурними концептами* й цінностями культури, метафора до цього не дотягує» (курсив та переклад наші – Н. А.) [Маслова 2016, с. 83].

Поняття *коду* як центрального терміну семіотики інтерпретують сьогодні в категоріях лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики, концептології, етнолінгвістики, соціальної лінгвістики. Так, М. І. Толстой, досліджуючи семіотичну природу обряду, виокремлює в ньому «три коди або три сторони мови – вербальну (словесну – слова), реальну (предметну – предмети, речі) та акціональну (дієву – дії)» (переклад наш – Н. А.) [Толстой 1995, с. 23]. «В обряді, ритуалі й у деяких інших культурних діях і маніфестаціях одиниці цих трьох мов (кодів), а загалом “слова” єдиної семіотичної мови здебільшого постають як синоніми, і тому вони нерідко взаємозамінні, а частина їх може бути редукованою» (переклад наш – Н. А.), – зазначає дослідник [Там само]. У контексті соціолінгвістичних досліджень Н. Б. Мечковська визначає код як «...ту мову або її варіант, <...> який використовують учасники цього комунікативного акту» (переклад наш – Н. А.) [Мечковская 2000, с. 23].

У лінгвістичній науці розмежовують *вербальні* й *невербальні* коди. *Вербальні* та *невербальні* коди постійно взаємодіють між собою; при цьому «спостерігають експансію культурних кодів у природну мову (особливо на ділянці образної лексики та фразеології)» (переклад наш – Н. А.) [Савицкий 2005, с. 8].

У межах своїх досліджень науковці розмежовують поняття *коду*, *коду культури* (*культурного коду*) та *лінгвокультурного коду*. Спираючись на ідею В. М. Телія, Д. Б. Гудков визначає *коди культури* в такий спосіб: «Ті чи інші об'єкти навколишнього світу (як природні, так і артефакти), окрім виконання своїх прямих функцій, набувають ще функції знакової, виявляються здатними нести деякі додаткові значення. Імена, що називають подібні об'єкти, утворюють пов'язані одна з однією вторинні семіотичні системи, які ми називаємо кодами (соматичним, зооморфним, природно-ландшафтним та ін.) національної культури» (переклад наш – Н. А.) [Гудков 2004, с. 39]. М. Л. Ковшова, відмежовуючи поняття *коду культури* від *коду* як базового поняття семіотики, услід за М. І. Толстим, відзначає: «..у культурі організовано й ієрархічно

упорядковано її *коди* – вторинні знакові системи, що використовують різні матеріальні та формальні засоби для кодування одного й того ж *культурного змісту*, який з'єднується загалом у картині світу, у світогляді певного соціуму» (переклад наш – Н. А.) [Ковшова 2016, с. 170]. Розгорнуте формулювання пропонує відомий український лінгвіст О. О. Селіванова, визначаючи *коди культури* як «фрагменти природної мови, що репрезентують мережу членування, категоризації, оцінок, інтеріоризованого світу та внутрішнього досвіду людини, зумовлену культурою певного етносу й репрезентовану в семіотичних системах природної мови, мистецтва, обрядів, звичаїв, вірувань, а також у нормах моралі, поведінці членів етнічного угруповання» [Селіванова 2010, с. 248]. На думку дослідниці, *коди культури* співвіднесені з найдавнішими архетипними уявленнями людини та слугують на позначення оцінки, людини, простору, часу тощо [Там само]. В етнолінгвістичних працях Є. Бартмінського, С. М. та М. І. Толстих, Г. А. Левінтона, Т. І. Вендіної, О. Л. Березович, Л. В. Савченко, Н. О. Устинової та ін. *код культури* постає як знакова реалізація архетипів свідомості, див., напр.: [Устинова 2011, с. 7; Савченко 2013, с. 58].

Поняття *лінгво-* й *етнолінгвокультурного коду* вироблено в результаті досягнень вітчизняних і зарубіжних науковців у галузі семіотики й типології культури (праці Клода Леві-Стросса, Ю. М. Лотмана, О. Ф. Лосєва, Ролана Барта, М. Л. Гаспарова, Умберто Еко), когнітивної лінгвістики (праці В. М. Савицького, О. О. Селіванової, О. С. Кубрякової), етнолінгвістики (праці А. К. Байбуріна, Г. А. Левінтона, М. І. Толстого, С. М. Толстої, Є. Бартмінського, О. Л. Березович, Л. В. Савченко), лінгвокультурології (праці В. М. Теля, М. Л. Ковшової, В. В. Красних, Д. Б. Гудкова, І. В. Захаренко, В. А. Маслової, В. І. Карасика, В. М. Савицького, Г. Г. Слишкіна). Сьогодні поняття *лінгво-* та *етнолінгвокультурного коду* як одного з ефективних способів структурування культурного простору впевнено входить до наукового інструментарію сучасних лінгвістичних досліджень, хоча ще кілька років тому дослідники відзначали: «попри те, що поняття “культурний код” останнім часом усе частіше

використовують у гуманітарних науках культурологічного циклу, похідне від нього поняття “лінгвокультурний код”, яке, поза сумнівом, має конструктивну цінність, перебуває на початковій стадії опрацювання і лише починає свій шлях в якості категорії лінгвoseміотики й лінгвокультурології» (переклад наш – Н. А.) [Попова 2014, с. 3]. Про актуалізацію семіотичного підходу в лінгво- та етнолінгвокультурологічних студіях свідчать монографії і результати дисертаційних досліджень, видані в останні півтора десятиліття, серед яких монографія української науковиці Л. В. Савченко «Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти» (2013) і дисертація на здобуття вченого ступеня доктора філологічних наук цієї ж авторки «Етнолінгвістична реконструкція генези фразеологізмів української мови» (2014); праці російських науковців: «Лингвокультурный код (состав и функционирование)» В. М. Савицького та Е. А. Гашимова (2005); «Телесный код русской культуры: материалы к словарю» Д. Б. Гудкова та М. Л. Ковшової (2007); монографія О. Л. Березович «Язык и традиционная культура: Этнолингвистические исследования», один з розділів якої присвячено опису культурних кодів (2007); «Лингвокультурологический метод во фразеологии: Коды культуры» М. Л. Ковшової (2016); навчальний посібник білоруської дослідниці Н. Б. Мечковської «Семиотика. Язык. Природа. Культура» (2007) та ін.

Лінгвокультурний код, або *код лінгвокультури*, по-різному осмислюється сучасними дослідниками; спільним у його визначенні, проте, є інтерпретація цього терміна в категоріях культури. Зокрема, В. А. Маслова під *кодом* розуміє «глибинний культурний простір, у якому різні мовні сутності набувають різних культурних значень, заповнюючи собою і формуючи тим самим код» (переклад наш – Н. А.) [Маслова 2016б, с. 81]. «Коди лінгвокультури онтологічні, пронизують усе наше буття, усю мову, формують ментальність, зумовлюють поведінку та діяльність» (переклад наш – Н. А.), – зауважує дослідниця [Там само]. В. В. Красних вдало порівнює код з «мережею / сіткою», яку культура немов би «накидає на навколишній світ, членує його, категоризує,

структурує і оцінює його» (переклад наш – Н. А.) [Красных 2002а, с. 232]. В. А. Маслова порівнює код з «контейнером» – «концептуальною метафорою, що корелює з метафорою простору» (переклад наш – Н. А.) [Маслова 2016б, с. 83]. За В. М. Савицьким, «культурні коди, вербалізуючись, перетворюються на лінгвокультурні коди, що функціонують у мовленнєвому спілкуванні та є словесним втіленням культурних кодів» (курсив та переклад наші – Н. А.) [Савицкий 2016, с. 57]. Далі дослідник подає наступне образне визначення *лінгвокультурних кодів*: «численні, такі, що перетинаються, пронизують текст, подекуди важковловимі, але реально існуючі, виражені мовними засобами теми, мотиви, які мають символічне інобуття і прагнуть стати загальними мовами, тобто віддзеркалити універсум крізь призму будь-якої однієї теми» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 60]. Згідно з висновками, яких дійшов В. М. Савицький, *лінгвокультурний код* є **моделюючою, регулюючою і мовленнєвароджуючою** системою, оскільки, по-перше, містить структурну аналогію (модель) будь-якої області буття (**моделююча** система); по-друге, тією чи іншою мірою впливає на поведінку людини (**регулююча** система); по-третє, носії лінгвокультурного коду мислять через його категорії, формуючи на цьому підґрунті й вербально формулюючи думку (**мовленнєвароджуюча** система) [Савицкий 2016, с. 59-60]. Т. М. Єфименко розуміє під *лінгвокультурним кодом* «систему символів, об'єднаних тематичною спільністю, таких, що мають єдину образну основу, виконуючих знакову функцію і закріплених за мовними десигнаторами» (переклад наш – Н. А.) [Єфименко 2012, с. 188]. Найоптимальнішою для лінгвокультурологічного дослідження науковці вважають організацію культурних знаків у код культури за тематичною ознакою, виділяючи *антропний* (тема «людина»), *природний* (тема «природа»), *соматичний* (тілесний), *речовий*, *космічний*, *зооморфний* (анималістичний), *рослинний*, *духовний* та ін., див., напр.: [Ковшова 2016, с. 174]. В. В. Красних, проте, вважає, що кодів не може бути багато, виділяючи в якості базових, співвіднесених з архетипічними уявленнями російської культури, лише *соматичний* (тілесний), *просторовий*, *часовий*, *предметний*, *біоморфний* (такий,

що поєднує *рослинний* і *зооморфний* – вставка наша – Н. А.) і *духовний* [Красных 2002, с. 233]. Загалом, як відзначає дослідниця, «існують три основні об'єкти пізнання і опису, що належать світу Дійсність: 1) власне людина, 2) навколишній світ (простір і заповнюючі його предмети – у найширшому сенсі), 3) час» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 234].

У нашому визначенні *лінгвокультурний код* – спосіб структурування культурного знання, в основі якого – набір взаємодіючих між собою культуромістких знаків, об'єднаних загальною темою та закріплених у мові. Так само, як *культурний концепт* не передбачає обов'язкової вербалізації, а може знаходити знакове втілення в будь-яких семіотичних засобах, тоді як *лінгвокультурний концепт* неодмінно має вербальне втілення [Зикова 2014а, с. 14], *культурний код* у порівнянні з *лінгвокультурним кодом* не передбачає мовного втілення, тоді як поняття *лінгвокультурного коду* зумовлене обов'язковим втіленням у мові набору культуромістких значень. Під *етнолінгвокультурним кодом* розуміємо об'єднані за тематичною ознакою вербалізовані культуромісткі знаки, що концептуально або вербально віддзеркалюють світогляд і світобачення того чи іншого народу в широкому спектрі народної духовної культури і співвіднесені з обрядами, звичаями, повір'ями, прикметами і т. ін. Отак, у нашому визначенні поняття *лінгвокультурного коду* у порівнянні з поняттям *етнолінгвокультурного коду* виявляється ширше останнього, співвіднесеного з «омовленням» народної духовної культури.

О. О. Селіванова, характеризуючи особливості коду у фундаментальній праці «Лінгвістична енциклопедія», акцентує увагу на перетинанні кодів: «Межа між К. к. (кодами культури, далі – так само – Н. А.) не є чіткою, вони дифузно проникні. Одним з механізмів такого взаємного проникнення служить переінтерпретація кодів на підставі онтологічної концептуальної метафори – представлення однієї кодової системи позначень знаками іншої. Так соматичний К. к. може постачати знаки для просторового, часового, духовного й ін. кодів, просторовий і сенсорний коди є аксіологізованими, тому їхні знаки можуть

послужити для репрезентації оцінки; біоморфний і предметний К. к. служать для позначення оцінки, людини, простору, часу тощо» [Селіванова 2010, с. 248]. Про перетинання (*переплетіння, поєднання, взаємодію*) лінгвокультурних кодів у різних аспектах пишуть багато дослідників, наприклад, про поєднання кодів культури з погляду філогенезу й процесу акультурації людиною навколишнього світу пише В. В. Красних, підкреслюючи: «між кодами культури немає і не може бути жорстких меж» (переклад наш – Н. А.) [Красных 2002, с. 234-245]; взаємодію лінгвокультурних кодів у англомовних художніх і газетних текстах та мовному спілкуванні вивчає О. С. Попова [Попова 2014]; поєднання лінгвокультурних кодів в образах фразеологізму розглядають М. Л. Ковшова, Л. В. Савченко [Ковшова 2016, с. 176-194; Савченко 2013, с. 72-73].

Коди культури сьогодні вивчають на широкому лінгво- та етнолінгвокультурному тлі різних мов і діалектів інтегративно, цілісно [Савицкий, Гашимов 2005; Ветров 2005; Ковшова 2008а, 2009б; Селіванова 2010; Маслова 2011; Андрейчук 2011; Толстая 2007, 2013а; Савченко 2013, 2016; Попова 2014; Арефьева 2017г, 2018е] й диференційовано, наприклад, *рослинний лінгвокультурний код* досліджують у своїх працях В. М. Топоров, М. Л. Ковшова, І. І. Кіреєва [Топоров 1977; Ковшова 2009б, 2016, с. 189-194; Киреева 2008], *просторовий і часовий* – В. В. Красних [Красных 2002, с. 235-244], *духовний* – В. А. Маслова [Маслова 2016], *етнічний* – О. Л. Березович [Березович 2007, с. 404-467], *тілесний (соматичний)* – Д. Б. Гудков і М. Л. Ковшова [Гудков, Ковшова 2007], *харчовий (гастрономічний, кулінарний, аліментарний)* – І. В. Захаренко, М. Л. Ковшова, О. Л. Березович (розглядає *харчовий код* в ігровому дискурсі), Є. В. Капелюшник, М. С. Нікішкова, Н. О. Устинова, Н. Г. Арефьева (в аспекті мовної підготовки іноземців) [Захаренко 2003; Савицкий 2005; Ковшова 2016, с. 231-301; Березович 2007, с. 341-404; Капелюшник 2012; Никишкова 2014; Устинова 2011; Арефьева 2016]; *зооморфний (аніمالістичний)* – С. Г. Ватлецов і Ф. Н. Гукетлова [Ватлецов 2001; Гукетлова 2009], *ігровий* – В. І. Пустовалова [Пустовалова 2016], *потребностний* – Е. А. Гашимов [Гашимов 2009], *природний* – А. В. Папшева [Папшева 2010],

природно-ландшафтний – Сарач Хакан [Сарач 2016]; зміст *гендерного, метеорологічного, астрономічного кодів* висвітлено в працях Н. Г. Ареф'євої [Ареф'єва 2017а; Ареф'єва 2019а, Ареф'єва 2019б].

Більшість науковців структурують *коди культури* на основі концептів, що їх складають; отже, поняття *лінгвокультурного коду* корелює з поняттям *концептосфери*, див., напр.: [Маслова 2016; Папшева 2010а, с. 492]. О. Л. Березович досліджує *код* як свого роду «дискурс», «текст», під яким розуміє «смісловий простір, що концентрує в собі все, що знає культурна традиція на певну тему», на основі образів, мотиваційних ознак і зв'язків, наприклад, харчовий код в ігровому дискурсі науковиця «розшифровує» через «харчові» образи *каші, квасу, сала / олії, солі* тощо [Березович 2007, с. 341; с. 341-493]. В. М. Савицький і Е. А. Гашимов також одиницями коду вважають окремі *образи* – «знаки зі змінною субстанцією плану вираження», уточнюючи, що «образ – це завжди іносказання» і відносячи до числа образних засобів метафору, алегорію, символ, компаратив, індикацію і її різновид – метонімію (переклад наш – Н. А.) [Савицький, Гашимов 2005, с. 14, 16]. «Дешифруючи» англійський лінгвокультурний код «Продукти харчування», дослідники виокремлюють у якості його центральних елементів слова *bread, loaf, meat, fish, milk*, які, на думку авторів, найчастіше набувають символічних значень і символізують найзначущі життєві цінності [Там само, с. 117]. М. Л. Ковшова, досліджуючи лінгвокультурний кодовий простір на матеріалі фразеології, співвідносить з тим або іншим лінгвокультурним кодом слова-компоненти фразеологізму або його образ загалом, відзначаючи їхню роль в якості *еталонів, стереотипів, символів* як «знаків мови культури» [Ковшова 2016, с. 160]. Цієї ж методики додержується Х. Сарач, аналізуючи, наприклад, природно-ландшафтний код культури російської і турецької мов як один з базових кодів культури на матеріалі фраземіки в порівняльному аспекті. Спираючись у своїй роботі на визначення *метафори*, запропоноване Дж. Лакоффом і М. Джонсоном, автор розглядає природно-ландшафтний код за допомогою так званих «просторових метафор»: «верх – низ», «усередині – зовні» та ін. «Ядром» позначеного вище

коду російської і турецької лінгвокультур дослідник вважає лексеми «гора», «ліс», «море», «річка», «поле» [Сарач 2016, с. 62]. Розгорнуту типологію кодового простору на матеріалі української етнофразеології (етнічно / культурно маркованих фразеологізмів) пропонує Л. В. Савченко. В якості найбільшої базової одиниці дослідниця виокремлює *етномакрокод* духовної культури (ЕМКД), який охоплює всю її систему. Далі авторкою запропонована структурна модель, згідно з якою виокремлені групи й підгрупи етнічних кодів (ЕК) за допомогою наступної схеми: ЕМКД → макросистема ЕК (етнокодів) → субсистема ЕСК (етносубкодів) → мікросистема ЕмК (етномікрокодів). Науковиця розглядає ЕМКД у трьох зрізах духовної культури: *ментальному, акціональному, вербальному (вербально-акціональному)*. У *ментальному* зрізі авторка виокремлює п'ять етнокодів: *міфологічний, етіологічний, етнокод повір'їв, релігійний, демонологічно-антропоморфний* з подальшим підрозділянням на ЕСК і ЕмК духовної культури. У векторі *акціонального* зрізу Л. В. Савченко виокремлює чотири ЕК: *традиційно-обрядовий, етнокод звичаїв, ритуальний, ЕК ворожінь* з подальшим виокремленням ЕСК. *Вербально-акціональний* зріз представлено чотирма ЕК: *етикетним, ЕК проклять, змов, клятв*. Розвиваючи положення С. М. Толстої, М. Л. Ковшової, О. Л. Березович, Л. В. Савченко пропонує логічно вивірену ієрархічну структуру *субстанціональних і концептуальних* кодів. Так, базовими в субстанціональній групі, за авторкою, є *антропний, соматичний, зооморфний, фітоморфний, природний і предметний* коди культури з відповідною системою субкодів. У *концептуальній* групі дослідниця виокремлює *спатіальний, темпоральний, геометричний, колоративний, квантитативний, моторіальний, каузативний, аксіологічний, кваліфікативний* [Савченко 2013, 2016].

Отже, можна констатувати: незважаючи на те, що науковці по-різному підходять до вивчення *лінгвокультурних кодів*, спільним є їхній опис і «дешифрування» через культурні значення, що їх наповнюють, будь то образ, метафора, концепт або символ.

Будучи продуцентом семіотики, поняття *коду культури* й *лінгвокультурного коду*, які стали вже невід’ємною частиною лінгвокультурологічного, лінгвокогнітивного та лінгвоконцептологічного термінологічних апаратів, зв’язані з такими цілком усталеними в результаті лінгвокогнітивних, лінгвоконцептологічних і етнолінгвокультурологічних досліджень поняттями, як *картина світу*, *концепт*, *лінгвістичний образ*, *еталон*, *стереотип*, *символ*. Не заглиблюючись у дискусії про природу й інтерпретацію цих понять у сучасних лінгвістичних студіях, обмежимося їхнім співвідношенням з поняттями *коду*, *коду культури* та *лінгвокультурного коду*. Зокрема, *картина світу*, на відміну від *коду культури* і, вужче, *лінгвокультурного коду*, не будучи онтологічною категорією, є ширшим поняттям, оскільки охоплює цілісне уявлення людини про світ, сукупність її знань, досвіду, світоглядних позицій [Арефьева 2010а, с. 6]. *Коди культури*, навпаки, «формують певні фрагменти картини світу, які об’єднують уявлення людини про культурно навантажені сенсами реалії, що належать до одного типу феноменів» (переклад наш – Н. А.) [Ефименко 2012, с. 188].

Співвідношення понять *лінгвокультурний код* і *концепт* найбільш ємно, на наш погляд, визначив В. В. Карасик: «Лінгвокультурний код – система взаємопов’язаних значень, що відбивають специфічне, властиве певному мовному співтовариству історично обумовлене світобачення. Одиницями лінгвокультурного коду є концепти» (переклад наш – Н. А.) [Карасик 2009, с. 4]. Близькими / синонімічними *концепту* поняттями є *культурний концепт* (*концепт культури*), *лінгвокультурний* (*лінгвокультурологічний*) *концепт* (*лінгвоконцепт*), *культурно значущий концепт* (термін В. М. Телія), *культурний термін* (термін М. І. Толстого), *лінгвокультурема* (термін В. В. Воробйова), *ключове слово культури нації* (Г. Вежбицька). Поняття *лінгвокультурного концепту*, уперше введене в науковий обіг Г. Вежбицькою, у найзагальнішому вигляді визначено С. Г. Воркачовим «як сукупність істотних ознак предмета, “занурене” в культуру і мову» (переклад наш – Н. А.) [Воркачѳв 2014, с. 12]. Як відзначає дослідник, акцентуючи увагу на наявності термінологічних аналогів цього поняття, видових номінацій і номінацій його складників,

у гранично широке визначення *лінгвокультурного концепту* «вільно вкладаються і спочатку конкуруючі з ним “лінгвокультурема”, “міфологема”, “логоепистема” та його сьогоднішній аналог “семантична константа”» (переклад наш – Н. А.) [Воркачєв 2014, с. 17-18]. У більш ранніх своїх працях С. Г. Воркачов визначає *лінгвокультурний концепт* як одиницю колективного знання, втілену в мові й відзначену етнокультурною специфікою [Воркачєв 2001, с. 70].

На думку О. П. Левченко, таке формулювання може означати, що *концептосфера* обмежена лише «вищими духовними цінностями», а культурна специфіка звужена до етнічної. Порівняно з термінами *культурний концепт* і *концепт культури* вдалішим дослідниця вважає термін *культурно значущий концепт*, уведений у науковий обіг В. М. Телія [Левченко 2003, с. 110-112]. Оскільки співвідношення понять *концепт* і *концепт культури* (*культурний концепт*, *культурно значущий концепт*) можна розглядати як відношення загального до окремого, бо поняття *культурного концепту* передбачає ментальну сутність, пов'язану зі значущим фрагментом культури певного народу, остільки *концепт* і *концепт культури* (*культурний концепт*, *культурно значущий концепт*) є структурними одиницями *коду* (у тому розумінні, яке сформоване в сучасній лінгвістиці) і *коду культури* відповідно. *Лінгвокультурний концепт* (*лінгвоконцепт*) у такому разі можна розглядати як структурну одиницю *коду лінгвокультурного*, втіленого в природній мові. Видається, що в якості структурної одиниці *коду культури* й *лінгвокультурного коду* можна розглядати й *культурний термін*, запропонований М. І. Толстим. Закликаючи звернути увагу на «особливий пласт словникового складу – на культурну термінологію переважно діалектного характеру», М. І. Толстой підкреслює: «культурний термін ... зазвичай входить до низки міждіалектних синонімів, що утворюють певну систему не лише лінгвістичного, але й екстралінгвістичного, – культурного (міфологічного, ритуального і т. ін.) порядку» (переклад наш – Н. А.) [Толстой 2013, с. 13]. У структурі *лінгвокультурного коду* вважаємо за можливе розглядати зокрема й *ключові слова культури нації* (термін Г. Вежбицької) – у сучасних лінгвокультурологічних і

лінгвоконцептологічних дослідженнях їх ще називають *базовими (ключовими) лінгвоконцептами*, див., напр.: [Воркачєв 2014] – які вимагають, проте, об'ємного емпіричного матеріалу й багатоаспектного дослідження лінгвокультури із залученням широкого порівняльного фону. Такі *ключові слова*, на думку лінгвістів, незважаючи на свою нечисленність, допомагають «досягненню основної мети – розкриттю духу культури» (переклад наш – Н. А.) [Трубачєв 2003, с. 177]. Зокрема, О. М. Трубачов *ключовим словом* слов'янської і праслов'янської культури загалом (на відміну від лінгвокультури західноєвропейської) вважає слово «свій» (*слав. *svojь*), відзначаючи, що «осередням “свого” був для слов'янина рід і термінологія спорідненості» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 179, 191]. Як цілком слушно зауважує П. Ю. Гриценко, опозиція *свій – чужий*, що актуалізована в мовній свідомості носіїв латеральних / острівних діалектів, «сприяє збереженню цих діалектів, надбанню ними функції символу самоідентифікації відповідного соціуму (діалект опосередковано маркує *свою, традиційну культуру*, іноді і свою *віру* діалектоносіїв), розвитку орієнтованої на свій діалект словесної творчості, формуванню передумов кодифікації ізольованого діалекту, перетворення його на літературний ідіом різної міри функціональної повноти..» (переклад наш – Н. А.) [Гриценко 2012, с. 19]. *Базовими концептами* російської культури Г. Вежбицька вважає поняття «душа», «тоска» й «судьба» [Вежбицькая 1999, с. 282], І. О. Голубовська – «тоска», «удаль», «воля», «судьба», «правда», «пустота» [Голубовская 2004, с. 13].

У нашому дослідженні ми розрізняємо терміни *лінгвоконцепт* і *етнолінгвоконцепт*, маючи на увазі у першому випадку одиницю ментального порядку – згусток культури нації – утілену в мові, у другому – одиницю ментального плану – згусток народної духовної культури – утілену мовними засобами і пов'язану з обрядами, звичаями, повір'ями тощо. Зокрема, на широкому матеріалі української літературної фраземіки Н. Ф. Венжинович виокремлює наступні найбільш значущі *лінгвокультурні концепти*: «бог», «час», «простір», «вода», «батько» і «мати», а також «серце», «око / очі» [Венжинович

2018, с. 26]. *Етнолінгвоконцептами (етноконцептами, етнокультурними концептами)* української лінгвокультури є, за В. Д. та Д. В. Ужченками, «рушник», «калина», «хата», «чумак» [Ужченко 2007, с. 295], болгарської – «късмет» [Седакова 2007].

Як уже було відзначено, ряд дослідників у якості складників лінгвокультурного коду розглядає лінгвістичний образ, розуміючи під образними лише ті одиниці, «чия внутрішня форма виражає “*один* предмет через *інший*”, тобто називає об’єкт “чужим” ім’ям» (переклад наш – Н. А.); образними у такому разі вважають мовні одиниці, що мають переносне значення [Савицький, Гашимов 2005, с. 16]. Образність – невід’ємна властивість коду, його функційна складова. В. М. Савицький і Е. А. Гашимов зауважують: «Система культурних кодів з її “вертикальними” й “горизонтальними” відношеннями становить образну систему культури» (переклад наш – Н. А.) [Савицький, Гашимов 2005, с. 13-14].

Говорячи про співвідношення коду культури / лінгвокультурного коду й еталона та стереотипу, ми цілком погоджуємося з думкою В. В. Красних: «... коди культури утворюють систему координат, яка містить і задає еталони культури» (переклад наш – Н. А.) [Красных 2002, с. 257]; під еталоном розуміємо, услід за В. М. Телія, «характерологічну образну підміну властивості людини або предмета якою-небудь реалією – персоною, натуральним об’єктом, річчю, які стають знаком домінувальної в них, з погляду повсякденно-культурного досвіду, властивості» (переклад наш – Н. А.) [Телія 1996, с. 242]. Наприклад, в анімалістичному коді лінгвокультури баран є еталоном упертості й дурості (пор. еталонне порівняння *упрямый как баран, смотреть как баран на новые ворота, глуп как баран*), заєць – боягузтва (*трусливый как заяц*), ведмідь – незграбності (*неуклюжий как медведь, танцует как медведь*), горобець – кволої статури (пор. *воробушек* ‘про людину маленького зросту, зазвичай кволоу’) тощо.

Стереотип, услід за О. О. Селівановою, визначаємо як «детерміновану культурою або субкультурою та соціумом упорядковану й фіксовану структуру свідомості, фрагмент картини світу, що уособлює результат пізнання дійсності певним угрупованням і є схематизованою стандартною ознакою, матрицею

предмета, події, явища» [Селіванова 2010, с. 689]. Увляється, що *стереотипи й еталони*, які пронизують *лінгвокультурні коди*, будучи вираженими різними мовними засобами, також є ефективними трансляторами культурних значень. Наприклад, стереотипи *маскулінності й фемінності*, що пронизують *гендерний код* лінгвокультури, у змістовному плані виявлені в цілому спектрі заданих культурою і соціумом прескрипцій, детальніше про гендерні стереотипи в російській і німецькій лінгвокультурах на матеріалі пареміології див.: [Кирилина 1999], у болгарській лінгвокультурі на матеріалі фразеології див.: [Арефьева 2009]; у плані вираження – закріплені в різних мовних ярусах, наприклад, у граматичній системі мови, що за цілою низкою параметрів співвіднесена з метафорою жіночості або мужності. Так, відзначені емоційність, ірраціональність, неагентивність (пасивність), тобто «жіночість» граматичної системи російської мови [Вежбицкая 1996, с. 33-34; Кирилина 1999, с. 73, 77; Арефьева 2018 а].

Співвідношення понять *лінгвокультурний код* і *символ* можна, на наш погляд, визначити, виходячи з інтерпретації останнього в сучасних лінгвістичних студіях. На нашу думку, одне з найвдаліших визначень надає М. Л. Ковшова: «символ (у тому числі омовлений) як знак культури нагороджений культурним значенням – ціннісним змістом, що вироблений у культурі, – і слугує знаковим замісником культурного значення. Ті чи інші різноманітні за субстанцією репрезентанти, регулярно заміщаючи культурний символ, також стають символами» (переклад наш – Н. А.) [Ковшова 2016, с. 229]. За О. П. Левченко, *символами* є такі компоненти ФО, які «зберігають семіотичну навантаженість у будь-яких текстах культури, їх лексична символіка розвинулася, можливо, саме через скорочення фразеологізму до слова» [Левченко 2005, с. 66]. Зокрема, у *весільному коді* української, російської і деяких інших слов'янських лінгвокультур *гарбуз* (рос. тыква, укр. гарбуз, болг. тиква, рос. діал. арбуз, кабак) являє собою символ відмови тим, хто сватається, і легко впізнається сучасними людьми, пор. численні слов. ФО, побутуючі й сьогодні: укр. *ніти з гарбузом, пахне гарбузом, діставати печеного гарбуза, скуштувати*

гарбузової каші та ін.; рос. *арбуз дать (поднести), арбуз получить, кабака давать (дать, приподнести), получить кабак* та ін.; болг. *дадоха ми тиква в рька, намазаха с тиква* та ін., детальніше про це див.: [Арефьева 2014в, с. 140-141]. Досліджуючи символи на фразеологічному матеріалі української і російської мов, О. П. Левченко доходить наступних висновків: «..багатозначність та амбівалентність фразеологічних символів пов'язана з різними джерелами інформації, на основі якої витворилися їхні значення, а саме: міфологічні уявлення, пізніше релігійні та “культурні” нашарування, з якими певною мірою пов'язана мовна категоризація світу. У фразеологічній картині світу зберігаються архаїчні атрибути та практично не відображаються сучасні знання, тобто не відбувається суттєвої зміни прототипних уявлень» [Левченко 2007а, с. 258]. *Образ і символ* перебувають у відношеннях включеності: змістовне підґрунтя символу завжди образ, розшифрувати який можна «лише відвернувшись від мовного значення» і «вийшовши в культурний контекст» (переклад наш – Н. А.) [Ковшова 2016, с. 199].

В. В. Красних, аналізуючи культурний і лінгвокультурний простір як систему, акцентує увагу на його різнорівневості, виокремлюючи *когнітивну, метафоричну, еталонну і символну* підсистеми, кожна з яких має власні одиниці: а) когнітивний базовий рівень (когнітивна підсистема), сформований системою ментефактів – концептами, стереотипами; б) метафоричний базовий рівень (метафорична підсистема) – базові метафори, тобто метафори, що мають архетипічну природу; в) базовий рівень еталонів (еталонна підсистема) – «ніші еталонів»; г) символний базовий рівень (символьна підсистема) – елементарні (базові, основні) символи, де під символом розуміють «одиницю, основною функцією якої є формальне (тобто за формою) заміщення без серйозного змістового зрушення» (переклад наш – Н. А.), наприклад, *птах* як символ щастя і мрії (*синяя птица, «птица цвета ультрамарин»*) або *птах* як символ миру («у поєднанні» з оливковою гілкою) [Красных 2007, с. 80; Красных 2019, с. 158-159]. Цілком поділяючи думку дослідниці, вважаємо, що в цьому контексті можна говорити й про поліфункційність *лінгвокультурних*

кодів як культурних просторів, виконуючих у такий спосіб через структурні одиниці, що їх наповнюють, когнітивну (через концепти та їхні термінологійні аналоги й видові відповідності), метафоричну (через архетипічні метафори, образи), еталонну (через еталони), символну (через символи) функції, а також функцію стереотипізації (через стереотипи), оскільки лінгвокультурний простір буквально пронизаний стереотипами як «стійкими уявленнями про зразок будь-яких дій, і це уявлення широко відбите в діяльності, в культурі» (переклад наш – Н. А.) [Ковшова 2016, с. 324].

Отже, код культури й лінгвокультурний код є дискретними культурними просторами, структурними наповнюючими одиницями яких можуть бути різні ментальні сутності, «знаки мови культури», що транлюють цінну культурну інформацію: *концепт* і пов'язані з ним поняття *культурного концепту (концепту культури), лінгвокультурного концепту, культурно значущого концепту, культурного терміна, ключового слова культури, а також лінгвістичний образ і символ*. У функційному плані коди культури й лінгвокультурні коди виконують *когнітивну, метафоричну, еталонну, символну* функції, а також функцію *стереотипізації*, будучи трансляторами *стереотипів, еталонів, символів* як стійких структур свідомості, що передають увесь спектр асоціацій, атрибутів, прескрипцій, домінувальних ознак того чи іншого предмета, події, явища, властивих певному мовному співтовариству й детермінованих культурою.

Загальнонаціональну та регіональну фраземіка як потужний транслятор культурної інформації сьогодні активно досліджують на тлі лінгво- й етнолінгвокультурного кодування, див. праці представників лінгвокультурологічної школи В. М. Телія – М. Л. Ковшової, Д. Б. Гудкова, В. В. Красних, І. В. Захаренко, а також В. А. Маслової, Л. В. Савченко, П. П. Ветрова, В. М. Савицького, Е. А. Гашимова, О. П. Матузкової, І. І. Кирєвої, А. В. Папшевої, Є. В. Капелюшник, І. С. Чибор, Х. Сарача, Н. Д. Коваленко, Н. Г. Арефьєвої та ін. [Ковшова 2007, 2008а, 2016; Гудков, Ковшова 2017; Красных 2002а; Захаренко 2003; Маслова 2001, 2011, 2016б; Савченко 2013, 2014, 2016; Ветров 2005; Савицкий, Гашимов 2005; Матузкова 2019; Киреева 2008;

Сарач 2016; Папшева 2010б; Капелюшник 2012; Чибор 2015; Коваленко 2017; Арефьева 2017г, 2017а, 2018е, 2018в, 2019б, 2019а], оскільки фразеологізм як вербальний знак, що виник у результаті взаємодії двох семіотичних систем – природної мови і культури, є потужним транслятором культурної / етнокультурної інформації. Як зауважує В. М. Савицький, «фразеологічний фонд на образному рівні є одним з природномовних втілень цілої низки культурних кодів, субкодів та їхніх фрагментів»; до того ж образність «фразеологізму не повністю охоплює, але перетинається з багатьма культурними кодами, в основному антропоцентрично орієнтованими за своєю тематикою» (переклад наш – Н. А.) [Савицький, Гашимов 2005, с. 14]. М. Л. Ковшова, говорячи про «вплетіння» культурної семантики в семантику мовну як відмітній властивості фразеологізму, вважає, що співвідношення його слів-компонентів з кодами культури – ключова ланка культурної інтерпретації – «зумовлює декодування культурних значень фразеологізму, що є інтерпретантами фразеологічного знаку, реконструює культурну конотацію фразеологізму, формує його роль як знаку культури» (переклад наш – Н. А.) [Ковшова 2008а, с. 65]. На думку дослідниці, «уже сам вибір реалій для створення образу фразеологізму не є випадковим. Слова-компоненти фразеологізму є іменами не реалій (у широкому значенні цього слова), а культурних знаків, тобто реалій, що набули культурного переосмислення. Саме у цій якості – знаків вербального коду культури – імена реалій залучені до образного опису світу, дозволяють не стільки “побачити” буквальний образ фразеологізму, скільки сприйняти крізь його призму культурні значення цих реалій. Інакше кажучи, ключові слова-компоненти фразеологізму первісно є знаками вербального коду культури й у цій якості вони сприймаються носієм мови, викликають уявлення, знання, асоціації, співвіднесені з предметами, текстами та діями культури» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 175].

У цьому дослідженні в спектрі вивчення фраземіки як потужного транслятора лінгвокультурної інформації пропонуємо ввести в науковий інструментарій поняття *кодového простору культури* як способу організації

культурного знання, під яким розуміємо набір *лінгво-* та *етнолінгвокультурних кодів*, об'єднаних спільним ідейно-смісловим підґрунтям. У межах тріади «людина / природа / надприродне» виокремлено три кодові простори – *антропний, природний і ірраціональний* з їх подальшою кодовою класифікацією.

Під *антропним* кодовим простором культури розуміємо набір кодів, тематично пов'язаних з багатовекторною й багатоаспектною характеристикою людини і результатами її діяльності (наприклад, *аксіологічний, акціональний, побутовий, соціальний, гендерний* та інші коди). Відповідно, під *природним* кодовим простором культури розуміємо набір кодів, тематично пов'язаних з різноманіттям навколишньої дійсності (*анімалістичний, флористичний, астрономічний, метеорологічний* та ін.). *Ірраціональний* кодовий простір культури мислиться як набір кодів, що репрезентують поняття, які перебувають за межами пізнаваного з погляду носія мови – поняття часу, простору та ін. (*часовий, просторовий, космогонічний, міфологічний* та ін.). Відразу обмовимося, що запропонована типологія є певною мірою умовною, оскільки мова як продукт культури антропоцентрична за своєю природою. Особливо яскраво це виявлено у фразеологізмах – потужних трансляторах культурної інформації, в яких навіть ірраціональна основа представлена у категоріях, зрозумілих і доступних людині на певному етапі її розвитку. Ці категорії, віддзеркалюючи наївну картину світу давньої людини, переосмислені й закріплені в культурі у функції стійкого культурного знаку – архетипу, концепту, стереотипу, еталона, символу [Арефьева 2021а].

Погоджуючись з В. А. Масловою в тому, що «код виробляється і функціонує в культурі» (переклад наш – Н. А.) [Маслова 2011, с. 137], а також поділяючи думку В. В. Красних про те, що «набір кодів культури для людства є універсальним, проте їхнє виявлення, питома вага кожного з них у певній культурі, а також метафори, в яких вони реалізовані, завжди національно детерміновані й зумовлені конкретною культурою» (переклад наш – Н. А.) [Красных 2002а, с. 232], додамо, що дослідження *лінгвокультурних кодів* у перспективі не лише допомагає розкрити мовну й концептуальну картини світу

діалектоносіїв, але й вирішує загальномовну проблему взаємодії і взаємовпливу територіально суміжних мов і говорів, проблему міжмовних і міждіалектних контактів, надзвичайно актуальну в цей час, а також відкриває широкі перспективи у розв'язанні проблеми інтеракції мови й традиційної духовної культури.

1.4. Застосування комплексної методики у визначенні внутрішньої форми діалектних фразем

Як було зазначено у Вступі, у цьому дослідженні, визначаючи внутрішню форму діалектного фразеологізму, застосовуємо комплексну системну методику, яка ґрунтується на теоретичних положеннях і прикладних напрацюваннях етнолінгвістики, лінгвокультурології, концептуального аналізу, лінгвосеміотики, що вможливорює занурення в архаїчне світосприйняття давньої людини та висвітлення первісного значення фразеологізму у зв'язку з його сучасним значенням.

1.4.1. Про діалектні фразеологізми *Ванька-встанька* та *Ваня-рутютю*

У російських говірках Півдня України на позначення *сонечка* (рос. *божьей коровки*) побутують фраземи-апозитиви *Ванька-встанька* і *Ваня-рутютю*, зафіксовані в старообрядницьких селах Руськоіванівка Ізмаїльського району та Олександрівка Подольського району Одеської області відповідно: *Ванькаф-фстанькаф уйма литаить*. *Ванька-фстанька* – *па-вашаму боджся карофка* (Рус. Ів.). *Ваня-рутютю*, *боджся карофка* – *одно и то ш* (Алекс.) [СРГО, т. 1, с. 68; ФСРГО, с. 44]. До того ж, як зауважує Л. Ф. Баранник, старим мешканцям Руськоіванівки назва *боджся карофка* незнайома [Баранник 2015, с. 76]. На думку дослідниці, в основі найменування *Ванька-встанька* лежить метафора, утворена за типом *предмет* → *тварина* [Там само].

Для розшифрування внутрішньої форми фразеологізмів розглянемо компоненти, що їх складають, з урахуванням етнокультурного змісту. Назви *сонечка* і заклинання, якими до нього звертаються, неодноразово були предметом

грунтовних наукових досліджень [СД, т. 1, с. 221; МНМ, с. 151; Терновская 1993; Гура 1997, с. 492-500; Утешены 1975]. Оскільки лексика російських острівних говірок Одеської області є головно «відображенням успадкованих від материнських, південноросійських діалектів матеріальних і духовних цінностей, вироблених росіянами упродовж століть» (переклад наш – Н. А.) [Баранник 2015, с. 4-5], позначення *сонечка* південноросійськими найменуваннями-демінутивами, пов'язаними з антропонимом «Іван», є цілком закономірними. Пор. *південнорос. Иванчик, Ивашка, Ивашечка, Ваня-женишок* зі значенням 'сонечко' тощо [СД, т. 1, с. 221]. Ось один з прикладів, наведених у БТСДК: *Ивашки такии хорошынькии, ани литають краснинькии, с чёрными пятнушками* (Мешк.) [БТСДК, с. 194].

Матеріали етнолінгвістичного словника «Славянские древности» за редакцією М. І. Толстого свідчать про те, що символіка *сонечка* сягає своїм корінням давніх міфологічних уявлень, віддзеркалених переважно двома мотивами, реконструйованими на основі аналізу найменувань у різних мовах і фольклорних текстах, – мотивом викрадення корів (худоби) бога його супротивником (пор. *рос. бѣжья корѡвка, болг. бѣжа крѡвица (крѡвичка), пол. boza krywka* та ін.) і мотивом «небесного весілля», в якому *сонечко* з'являється в образі сонця (*укр. сѡнечко, верхнелуж. boze slynsko, нім. Sonnenkafer* та ін.) [МНМ, с. 151]. Весілля сонця – ключовий мотив Іванова дня, в якому *сонечко* може виступати як у ролі нареченої, так і нареченого; до того ж міфічний жених позначений найменуваннями типу «сонечко» (*луж., чес., пол., біл., укр.*) і, як було сказано вище, «Іван» [СД, т. 1, с. 221]. У білорусько-польській зоні значного поширення набувають чоловічі імена, що походять від канонічних форм *Андрій, Петро, Феодор / Федір* та ін., і, за твердженням О. О. Терновської, «варіюють тему нареченого-“Івана”» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 221]. Звернемо увагу на опис купальської обрядовості в Чернігівській губернії наприкінці ХІХ-го століття: «З антропоморфних ляльок особливо насичена красномовними символами чернігівська, та, що звалася “Іваном”. На вигляд вона уподібнена фігурі людини з розкинутими руками

і розставленими ногами. Робили її з палиці з розвилкою на нижньому кінці й прикріпленої навхрест палиці на верхньому. Усю фігуру увивали гірляндами з квітів, пов'язували згори хусткою, і “шию” прикрашали моністами. Після обіду “Івана” встановлювали на воротах або тині, увечері ж несли до річки й топили або розривали на частини» [Малинка 1898, с. 128-129], цит. за: [Велецкая 1978, с. 61]. У цьому ключі семантика російських діалектних назв *сонечка*, що згруповані навколо імені «Іван», на наш погляд, є глибинною й багат шаровою.

Що стосується другого компонента ФО *Ванька-встанька* та *Ваня-рутютю*, відзначимо, що *Ванькою-Рутютю* в Одесі називали Петрушку. У В. П. Катаєва, який народився і виріс в Одесі, знаходимо: «*Но, на беду, как раз в это время во двор пришёл Ванька-Рутютю, иначе говоря – Петрушка. ... Дети перекочевали вслед за Ванькой-Рутютю в другой двор. Но там представление оказалось ещё короче. Оно закончилось тем, что Ванька-Рутютю – длинноносая кукла в колпаке, похожем на стручок красного перца, с деревянной шеей паралитика – убил дубинкой городского. Между тем решительно всем известно, что потом должно ещё обязательно появиться страшное чудовище – нечто среднее между мохнатой уткой и крокодилом – и, схватив Ваньку-Рутютю зубами за голову, утащит его в преисподнюю (!)*» (виділено нами – Н. А.) [Катаев 1975, с. 150]. За даними Б. П. Голдавського, *Ваня (Ванька, Ванька-Рататуй, Ванька-Рютютю)* – українська модифікація російського Петрушки [Голдавский 2003, с. 84]. Компонент «рутютю» є, очевидно, регіональною модифікацією слова *рататуй*, значення якого в південноросійських говорах – «1) ‘паяц, клоун, петрушка’ (Смол., 1895). Петрушка, главный герой всем известной кукольной комедии, название получил от припева им на шарманке *туй-туй-рата-туй* (Орл. Тиханов. Дон.)» [СРНГ, вып. 34, с. 337]. Пор. орл. *ритатуй, ритатуйешник* ‘клоун, комедиант’; 2) ‘танцор’: орл. *ритатуй* ‘тот, кто танцует, танцор’; 3) ‘кукла, пугало’: орл. *ритатуйчик* ‘кукла’, орл. *ритуй* ‘огородное пугало’ [СРНГ 35, с. 106; СОГ, вып. 12, с. 166-167]. За деякими даними, походження слова *рататуй* здогадно походить

від українського *рятувати* – рос. ‘спасать’: На півдні Росії Петрушку називали Ванька Рататуй. Походження слова «Рататуй», можливо, пов’язане з українським «ратуй» – ‘Караул! На допомогу!’ [Берков 1953, с. 329]. Той самий ареал поширення слова знаходимо у В. І. Даля: «*ратовать* кого – немецк. *retten*, южн. новорос. кур. ‘спасать, защищать, подать помощь при беде’: *Ратуйте, кто в Бога верует!*» [Даль 2]. Зважаючи на можливе збільшення складового розміру, характерне для південноросійського музичного фольклору [Кривчикова 2006], ця версія видається досить переконливою. Непрямим підтвердженням вторинності компонента «рютютю» та його акультурації на «одеському» ґрунті є дефініція, яку надає В. П. Смирнов: «**Ванька-Рататуй (Ванька-Рютютю)** – ‘шут гороховый’: «Одесский аналог франко-итальянского Арлекино и российского Петрушки. Катринщик (шарманщик) предварял уличные представления призывным кличем «Ру-ту-тю-тю!» невероятно писклявым тембром, доставшимся с помощью особого пищика. Благодаря одной из интермедий кукольного представления в одесском языке появились фразеологизмы «Взять на тю!» и «Геншалы тю-тю!»; «делал из себя **Ваньку-Рютютю** с переменным успехом» (виділено нами – Н. А.) [Смирнов 2002, с. 24]. О. Л. Березович і К. В. П’янкova, розглядаючи етимологію назв пісних супів – рос. *рататуй* і болг. *таратор* – у зіставленні зі словом *рататуй* ‘клоун, блазень’ на широкому порівняльному фоні, доходять висновку про те, що слово *рататуй*, як і синонімічні йому лексеми арх. *потатуй* ‘пісний суп’, арх. *прататуй* (те ж саме), сер.-урал. *трататуй* ‘суп-скороварка із нічого’ та інші, очевидно, мають фоносемантичну природу [Березович, П’янкova 2008, с. 82-91]. Як зауважують автори статті, «..звуконаслідування **ра-та-та** і **рю-тю-тю** могло імітувати звук бубна, який був одним з головних інструментів народного театру» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 86].

Зазначимо, що наскрізним мотивом у «петрушковій» виставі неодмінним було весілля, що й стало, на нашу думку, одним з мотивів, покладених в основу створення фразеологізму. І хоча ФО *Ваня Рютютю* в значенні ‘сонечко’ можна цілком віднести до фразеологічних одесизмів (за термінологією Є. М. Степанова

[Степанов 2004]), її образне підґрунтя сягає своїм корінням міфологічної інтерпретації сонечка-нареченого-рятівника в обрядовому просторі Іванова дня і архаїчних ритуалів, пов'язаних з солярним культом. Як відомо, красному сонцю, яке оживляло природу, присвячені великі свята і насамперед пов'язані з днями зимового та літнього сонцестояння – Різдво (Коляда) та Івана Купала. Святкування «супроводжувалися іграми, танцями і піснями, в яких люди славили Сонце, благали в нього дощу та врожаю» [УМ, с. 498]. Пор. у цьому ключі одну із закличок, зафіксованих у мовленні діалектоносіїв Одеського регіону: *Ваня рутю-тютю, / Приходї к нам на кутю / Кутя в`ареная, / Кутя ж`ареная* (Алекс.) [СРГО, т. 1, с. 68; КСРГО].

Ізоморфна, на нашу думку, мотивація стала основою виникнення ФО *Ванька-вст`анька*. *Ванька-вст`анька* – забавна лялька, що з'явилася в Росії на початку ХІХ-го століття і стала своєрідним символом російського характеру; найстійкіша лялька в світі. Перекидається, розгойдується, падає, але відразу встає на ноги, яких у неї немає [Голдавский 2003, с. 83-84]. Цілком імовірно, що тут перенос найменування здійснено на основі мотиваційних ознак «стійкість» і «куляста форма». Згадаємо, що сонце, з яким безпосередньо пов'язаний образ *сонечка* (рос. божьей коровки), у російському та українському фольклорі грає, танцює, крутиться, скаче тощо. Характерно, що в основі мотивації обох фразеологізмів лежить асоціація «лялька – опудало» як один із символів купальської обрядовості [Велецкая 1978, с. 62-63], що нашарована на міфологічну інтерпретацію сонечка-нареченого «Івана» та сонця, яке, за уявленнями давніх слов'ян, ніколи не падає.

Отже, внутрішня форма фразеологізмів *Ванька-вст`анька* і *Ваня-рутютю* зі значенням 'сонечко' сягає своїм корінням міфологічних уявлень давніх слов'ян, пов'язаних з солярним культом, і є «багат шаровою» (термін М. І. Толстого). Демінутиви *Ваня* (*Ванька*) є південноросійським найменуванням *сонечка* й співвіднесені з міфологічним мотивом весілля сонця – ключовим мотивом Іванова дня, в якому Сонце й міфічний жених Іван стають еквівалентними. СС *Ваня-рутютю* – регіональна українська модифікація російського Петрушки –

набуло значення ‘сонечко’ на основі реалізації багат шарової асоціативної моделі «весілля сонця – лялька-опудало – сонечко», де компонент *рутютю* є регіональною модифікацією слова *рататуй* і має звуконаслідувальну природу.

1.4.2. Про діалектний фразеологізм *чёрный вал*

У матеріалах КСРГО виявляємо ДФО *чёрный вал*, зафіксовану в значенні ‘горе, нещастя’ і супроводжену ілюстрацією: *Каудà чёрный вал стàнить на нòуу харашиò, таудà анì пра иурұшки забұдуть* (Усп.) [КСРГО]. Із посиланням на КСРГО цю фразему з позначкою «одеське» знаходимо в БСРП за редакцією В. М. Мокієнка: *чёрный вал* ‘горе, несчастье’ [БСРП, с. 70]. Дані НКРЯ надають лише зразки вільного поєднання слів *чёрный* і *вал*. Ось лише деякі ілюстрації, представлені в поетичному корпусі: *Набегает чёрный вал с разбега, / Белой пены полосой повит, / На предел белеющего снега, – / И покорно стелется, разбит* (В. Я. Брюсов, Зимнее возвращение к морю, 1913). *И мрак небес, и гром, и чёрный вал / Любил встречать я с думою суровой, / И свисту бурь, под молнией багровой, / Внимать, как муж отважный и готовый / Испить до дна губительный фиал* (А. И. Полежаев, Чёрные глаза, 1834) [НКРЯ].

Намагаючись вирішити питання про внутрішню форму фразеологізму й шляхи його виникнення через залучення фразеологічних даних споріднених мов і насамперед близькоспорідненої української мови, що функціонує у безпосередньому оточенні з острівними російськими говірками, нами були одночасно перевірені дані «Словника українських говорів Одещини» [СУГО] і «Словника діалектизмів українських говірок Одеської області» А. А. Москаленко [СДУГОО], враховані результати досліджень Є. М. Степанова в сфері взаємодії російської і української фразеологічних систем [Степанов 2005, 2005а, 2017, 2015; Степанов, Самкова 1997]. Результат був негативним. Проте у фундаментальних «Словнику фразеологізмів української мови» та «Фразеологічному словнику української мови» знаходимо наступні ФО: *як (мов, наче і т. ін.) чòрний вїл на нòгу наступив* – ‘дуже засмучений, невеселий’: – *Чого ти, Дмитре, такий, наче тобі чорний вїл на ногу наступив?*

(Є. Гуцало) [СФУМ, с. 110]; **чорний віл на ноду наступив** кому – застар., жарт. ‘хто-небудь одружився і зазнав усіх неприємностей, пов’язаних з подружнім життям’: *Він одружився і чорний віл на ногу наступив – хоч з хати тікай* [ФСУМ 1993, с. 129]. У тому ж значенні функціонує фразема **чорны вол наступа на нагу** і в білоруському народному мовленні: *Матка пачане: «Такія-сякія! Нерабатні! Толькі б зналі, што ў гулі сабіраліся і ішли! А баба будзя казаць: «Полічка, мая ты дочычка, ішчэ наступа чорны вол на нагу, дак будуць і плакаць, і рыдаць, і ня будуць ад болі ўцерпліваць». Мы гаворым: «Баб, а чаго-та ён будзя наступаць?» – «А таво, што пападзеца мужык такі ліхі, да то небыты, то дзяцей куча». Тады ж кучамы дзяцей... Да дзесяці гоняць... Па восем, па дзевяць, у каго шесць, тры – ета ўжо мала* [Лапацін, II, 64].

Наведені дані дають змогу стверджувати, що зафіксований у КСРГО фразеологізм **чёрный вал** є усіченою формою фразеологізму **чёрный вал станет (стал) на ногу** й запозичений з української мови. Водночас незрозумілим залишається питання про внутрішню форму фразеологізму. Щоб вирішити його, звернемося до компонентного складу ФО.

У російській діалектній картині світу *вал* в одному зі значень – ‘вол, кастрированный рабочий бык’ [СРНГ, вып. 4, с. 19; СРГО, т. 1, с. 65]. У СРГО знаходимо: *А эта бык халащёный, валам называють* (Ст. Некр.). *Большой бык – у нас вал* (Мирн.). *На нём пахаютъ. Вал большой, хардший* (Мирн., Мур.) [СРГО, т. 1, с. 65].

Слово *вал* у цьому значенні має спільнослов’янське походження та походить від праслов’янського *valjati* ‘кастрировать’, підтвердженням чого є і дериваційний ряд лексеми. Так, *валух* у російських говірках Одещини – ‘кастрированные домашние животные’, *валить* в одному зі значень – ‘кастрировать’: *Валить кабана пашёл* (Возн.) [СРГО, т. 1, с. 66]. У СРНГ *валух* і *валух* у першому значенні – ‘кастрированный баран или бык’; *валушдк змени.-пестл.* до *валух* (у 1-ому знач.): *Подкормили и зарезали валушка* (Дмитров. Орл., 1947. Орл., Курск.); *валушить* та *валушить* ‘холостить, кастрировать’; *валять* ‘холостить, кастрировать’: *Валять бычка*

(Даль [без указ. места]. Слов. Акад. 1951 с пометой “обл”); *валить* ‘холостить, кастрировать’ (Курск., 1900-1902. Слов. Акад. 1951 [с пометой «обл.»]); *валюшить* ‘кастрировать’ [СРНГ, т. 4, с. 31, 36, 27, 30]. Пор. етимологічні дані: укр. *віл* від *псл. volъ*, від *псл. valjati* ‘каструвати’, пор. укр. *валити* ‘каструвати коней’, *коновал*, рос. *вал* ‘кастрований бик’ (виділено нами – Н. А.) [ЕСУМ, т. 1, с. 399]. У світлі наведених вище даних ми поділяємо думку О. М. Трубачова про те, що «при всій своїй давнині слово *volъ* є слов’янською лексичною інновацією, про що досить переконливо говорить відсутність відповідності цій формі й значенню поза слов’янськими мовами» (переклад наш – Н. А.) [Трубачев 1960, с. 44]. Праслов’янське *volъ* дослідник, услід за К. Мошинськи [Moszyński 1929, с. 113], співвідносить з дієсловом *valjati* ‘вертати, катати, затискати’, безпосередньо пов’язаним з прадавньою технікою холостіння тварин – «безкровним механічним ушкодженням насінників перетягуванням, підв’язанням» (переклад наш – Н. А.) [Трубачев 1960, с. 44].

Віл (рос. *вол*) – одна з найбільш важливих тварин у житті говірконосіїв, про що свідчить значна поширеність його лексичних репрезентативів. У «Большом толковом словаре донского казачества» знаходимо цілу низку деривативів цього слова: *волòвник* ‘помещение для крупного рогатого скота’ й *волòвник* 1) ‘воловий пастух’; 2) ‘работающий на волах’; *волòвница* ‘скотница’; *волово̀да* ‘верёвка, надеваемая на рога быка или коровы, являющаяся поводом’, *волово̀дится* ‘делать что-л. слишком медленно, медлит’ [БТСДК, с. 84], а також сталі сполучення *бороздённый* (*борознённый, бороздний, борозённый, бороздняный, бороздйный*) *вол* (*бык*) – ‘бык, идущий в ярме по борозде’; *упряжнóй вол* – ‘рабочий вол’; *воло́вий* (*бы́чий, бы́чийный*) *глаз* – 1) ‘садовый цветок гаиллярдия’; 2) ‘круглый чёрный виноград’; *воло́вий хвост* – ‘лекарственное растение *Aspodelusgramasus*’ [Там само, с. 52, 544, 106, 84]. ФО *воло́вий глаз* у 2-ому значенні та *воло́вий язык* ‘растение *Aspodelusgramasus*’ функціонують і в російських говірках Одещини: *А валòвий ұлас прадава̀ть вòзим* (Спас., 1966). *Вот ёта валòвий ұлас* (Нов. Некр., 1981). *Винаұрат усякий: зайбер, кудёрка, валòвий ұлас* (Возн.). *Валòвий ұлас крупный, чёрный, дюджы уку́сный* (Введ.). *Винаұра̀да сарта̀ есть*

разныи – кучуруан, ранняй, валодвий улас (Ст. Некр.) *Валодвий язык разлатый такдой, летам цвितеть* (Возн.) [СРГО, т. 1, с. 92; ФСРГО, с. 56].

Не лише в російській діалектній, але й у загальнонаціональній фразеологічній картині світу *віл* асоціюють передусім з працьовитістю, часом надмірною, що передбачає наявність великої фізичної сили і витривалості: *работать (трудиться) как вол* – ‘работать очень много, не покладая рук; очень напряжённо, интенсивно трудиться’ [ФСРЯ 2007, с. 35; ИЭС, с. 113]; *работать как бурый вол* – діал. (пск.) жарт. – у тому ж значенні [ИЭС, с. 113]. У діалектах, проте, актуалізована й витривалість духовна. Пор. ФО *волосье сердце* – ‘о крепком духом человеке’: *У каво крепкая сердца – хочь горя, хочь беда, а яму фсю равно. А нём гаварять, што у няво воловья сердца* ((Тбн.) Каз.) [БТСДК, с. 84].

Проте об’єктність вола, що лежить у підґрунті створення ФО, здебільшого транслює негативні конотації і характеризує або ледачу й бездіяльну людину, або брехуна й пустомелю. Пор.: *вертеть вола за хвост* – ‘бездельничать’; *вертеть вола* – прост. несхв. ‘говорить вздор, ерунду, утверждать заведомые нелепости’ [ИЭС, с. 113]; *вола вертеть (крутит)* – прост. ‘утверждать что-л. заведомо нелепое, вводит в заблуждение’ [Там само]. Пор. діал. *валоводит* – ‘бездельничать’: *С ьтим дьлам бидь прьма, валоводит усё, валоводит да и тольки* (Возн.). *Валоводю зря врэмя* (Введ.) [СРГО, с. 92]. Те ж саме знаходимо й в українських діалектах: *волъм хвостї крутитї* – *зневажл.* 1) ‘байдикувати’ (Луган., Михай., Новт., Прок.); 2) ‘виконувати примітивну роботу’ (Прок., Свердл.); *гнати вола* – ‘говорити неправду’ (Антрац., Сніж.) [ФССССГД, с. 99].

Широко відома повільність *волів*, що відображена в застарілій ФО *ьхатъ на волѧх (на быкѧх)* – *народн.* ‘ехать очень медленно, только шагом’: *Волы как тягловая сила использовались для перевозки обозом соли, хлеба. Такие обозы шли медленно, что и стало основой оборота* [ИЭС, с. 113]. Пор. також лексему *валодвий*, очевидно, етимологічно споріднену зі словом *вал*: 1) ‘медлительный в работе, непроторный, нерасторопный; ленивый (о человеке)’: *Мужик-от валодвий, примется за работу и не глядел бы на его* (Перм., 1856. Шенк. Арх).

О животном: Лошадь *валовая*, любит понужало, скоро на ей не уедешь (Перм., 1856); 2) ‘толстый, неповоротливый (о человеке)’: *Валовый* только, а так работать – то он, чё, ладно работает (Кирен. Иркут., 1960). *Валовый* говорят про толстого. Да он у нас *валовый* парень – не своротит-то. Женился, да баба-то *валовая*, какая-то шибко неразворотная [СРНГ, вып. 4, с. 29], а також *валиться* ‘идти, двигаться очень медленно’ [Там само, с. 27]. Підтвердженням генетичної спорідненості лексем *вал* ‘віл’ і *валовый* ‘валовий’ можуть, на наш погляд, слугувати наступні приклади: *валовой* ‘предназначенный для всего скота, являющийся кормом всему скоту, не отборный’. *Валовое сено. Валовой корм* (Холмог. Арх., 1878). 2. ‘Находящийся на обычном корму, не откармливаемый на убой’. *Валовой бык. Валовой скот* (Холмог., Арх., 1878) [СРНГ, вып. 4, с. 28].

Культурно значущим є концепт *віл* в українській національній картині світу. Так, у «Словнику стійких народних порівнянь» О. С. Юрченка та А. О. Івченка знаходимо 51 ФО. Актуалізовані характеристики *вола* й насамперед покірливість, покірність долі (*гнеться як віл у ярмо, жде як віл обуха, тягне як віл воза*) при спокійному характері (*тихий як робочий віл*) і надмірній працьовитості (*взяв як віл на роги, впрягтися як віл в ярмо, працює як чорний віл*), а також повільність (*швидкий як віл у плузі*), мовчазливість, безсловесність (*розмовляти як віл з волом*), безталаність, нездатність до будь-якої діяльності (*спосібний (справний) як віл до корита, здібний як віл до корита, пасує як віл до корита*)), незграбність, неповороткість (*повертається як віл*), безглуздість (*бовть як віл у калюжу, розумний як сто волів, дивиться як віл на нові ворота*), малорухомість, лінь (*лежить як віл, лінивий як віл*), упертість, вередливий характер (*вести як вола за роги, крутить як віл дорогою, вперся як віл рогами*), гучний голос (*говорить як віл реве*), надмірна жадібність до їжі, відсутність почуття міри (*допався як віл до браги, допавсь як віл до корита* у 2-ому знач.), угодованість (*ситий як чабанський віл*), велика фізична сила, здоров’я (*здоровий як віл, дужий як віл*) [ССНП, с. 25].

Воли – важливий символ української культури, опоетизований народним фольклором. У церковній літературі й народних колядках згадується про волів,

які стояли над яслами з Христом-немовлям і дихали на нього; покійника в останню путь везли на волах («*Ой везуть, везуть козаченька та сірими волами*», проклін «*Щоб тебе волами возили!*»). Яскраві приклади знаходимо в класичній українській літературі: *Іде Марко з чумаками, / Ідучи співає, / Не поспіша до господи – / Воли попасає* (Т. Шевченко) [Жайворонок 2006]. Сама за себе говорить і назва роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Віл – не лише один з найважливіших символів східнослов'янської (передусім української і російської) культурної традиції. Символіка *вола* бере свій початок у дуже давніх архетипічних уявленнях, коли велика рогата худоба була пов'язана з небесними силами, зокрема – із грозовими хмарами й громом (згадаємо очевидний зв'язок дериваційного ряду лексеми «вал / вол» з великою рогатою худобою, домашньою скотиною). В. В. Топоров, згадуючи про обряд заклання бика в день Іллі-пророка у східних слов'ян, припускає, що «зв'язок бика з богом грози сягає давньої спільноіндоєвропейської міфології» (переклад наш – Н. А.) [МНМ, с. 168]. В етнолінгвістичному словнику «Славянские древности» за редакцією М. І. Толстого знаходимо наступне: *Говяда* – «велика рогата худоба (бики, воли, корови, теляти), за народними уявленнями, втілення багатства, у міфічній іпостасі – грозові хмари, що становлять небезпеку для земних благ, урожаю» [СД, т. 1, с. 503]. Це підтверджує і так звана «суміжна» (рос. «пограничная») фразеологія, у якій простежена стійка асоціація «віл – грім». Пор. східнослов'янські загадки: *рос. Крикнул вол на сто сёл, на тысячу городов, укр. Стукотить, грукотить, черним волом, бовкуном; Заревіввіл за сто миль, за сто гір, біл. Чорны вол раве на сто гор*, – у яких віл виступає символом грому [СД, т. 1, с. 410; Жайворонок 2006, с. 95–96]. Недаремно в слов'янській народній традиції відомий так званий віл-«хмаропрогонник» (рос. «облакопрогонник»), який має надприродну силу й рідко запрягається в ярмо. За народними віруваннями, такі воли «під час грози починають рикати, бити передніми копитами й дивитися на хмари; потім вони можуть вилізти з ярма й зникнути в хмарах, щоб битися зі зміями та злими небесними силами. Повертаються такі В. (воли – Н. А.) “усі в поту

та зі скривавленими рогами” (Гружа). У зап. Сербії вважали, що особливо успішно з бурею і негодою б’ються В.-близнюки (Ужице)» (переклад наш – Н. А.) [СД, т. 1, с. 410].

Про сакралізацію *вола* давніми слов’янами свідчить і таке: «За покірливість і важку працю на користь людини болгари називають В. (*вола* – Н. А.) “ангелом”, полещуки (у р-ні Пинська) – “святою кісткою”, а русини (у Закарпатті) вважають найчистішою твариною. В уявленні слов’ян на В. (*воли* – Н. А.), як і на бику або буйволіві, “земля стоїть”» (переклад наш – Н. А.) [СД, т. 1, с. 409]. Широко відомі й *волові свята* у слов’ян, найпоширеніше з яких – День Св. Власія, у півд. слов’ян – день Св. Феодора Тирона – вершника та захисника худоби за східно- й південнослов’янськими традиціями (Тодорова субота); серед менш відомих – Св. Модест (18. XII, Фракія, Пиринська Македонія), архангел Гавриїл (19. VII, центр. Боснія). У ці дні волів звільняють від праці, печуть сакральний хліб («колач») і ділять з волами [Там само, с. 410, 497].

Сакралізація вола, його жертвність переплетена з яскраво вираженою апотропейною символікою. Так, приміром, воли-близнюки спільно з братами-близнюками виконували основну роль «в оборюванні сіл для захисту їх від поголовних хвороб (чуми і т. ін.) і мору худоби у сербів, болгар, македонців, українців, білорусів, поляків, кашубів» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 409], а «обряд захисту рогатої худоби від мору й падіжу, коли її проганяли крізь виритий у землі тунель у “живий вогонь”, що горів з двох боків, називали у сербів *Воловска богомоља* – ‘волове богомілля’» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 410]. Серби вірять: умивання дитини водою, зібраною в ямці від копита вола, принесе зцілення від пристриту [Там само, с. 503].

Стійка кореляція «віл – майбутня врожайність» лежить в основі численних обрядів і звичаїв. Так, перша оранка та посів у слов’янській культурній традиції були ритуалом з неодмінною участю вола. Наприклад, «у болгар, сербів і македонців після першої борозни катали круглий хліб (“питу”) по оранці, потім розламували його на лемеші та закопували перший шматок у землю, другий кришили для птахів, а третій давали В. (*волові* – Н. А.); решту з’їдав орач,

оскільки хліб не можна було повертати додому» [СД, т. 1, с. 410]. Уважаємо, не останню роль у цій кореляції грало і розуміння *вола* як домашньої тварини, наділеної великою фізичною тягловою силою. Згадаємо біблейське: «Де немає волів, там ясла порожні; а багато прибутку від сили волів» (переклад наш – Н. А.) (Притчі 14 : 4) [Библия].

Незважаючи на сакралізацію *вола* в слов'янській культурній традиції, для *чорного вола* характерна амбівалентність. З одного боку, *чорний віл* або *чорні воли-близнюки*, за народними уявленнями, наділені особливою магією силою. Приміром, у Боснії, у Височській Нахії вважали, що *чорний віл* без плям у сім'ї (у хаті) захищає від лихого ока й причини, а в Метохії серби вірили, що в селі Кориці ніколи не було чуми завдяки тому, що воно було оборане двома чорними волами-близнюками [СД, т. 1, с. 409-410].

З іншого боку, *чорний віл* у народних віруваннях співвіднесений із негативними явищами. У західній Білорусії, наприклад, селянин не починав орати чорним волом: «*добро згинена поли от дожджей*», а в Герцеговині під час сильного вітру говорили, що в небі б'ються здухи, серед яких можна побачити *чорного вола* [Там само, с. 410]. *Чорний бик* у тлумаченні снів – 'неминуча небезпека, білий бик – хвороба, знесилення' [Там само, с. 274].

Кореляцію «чорний віл – нещастя», безсумнівно, можна пояснити ще й негативною символікою чорного кольору (пор. *чёрный глаз*, *чёрная болёзнь* – 'епілепсія', *чёрная душа*, *чёрный день*, *чёрная кошка пробежала*), що сягає своїм корінням світосприйняття давньої людини, яка пізнавала навколишній світ через архетипічні опозиції «чорний – білий», «тьма – світло», «ліве – праве», «добро – зло» тощо. Крім того, фразеологізація горя, нещастя часто ґрунтована на сприйнятті їх як чогось несподіваного, непередбачуваного, метафорично переосмислена як щось важке, що звалилося на людину (згадаємо велику фізичну силу *вола*) та нерідко експлікована за структурно-семантичною моделлю «звалитися / навалитися на кого»; «звалитися / навалитися на плечі / на голову кому, чиї / чию, кого». Спостреігаємо й структурно-семантична модель «[коли] + домашня тваринна + дія, спрямована на людину»: *когда ждёрный петух*

кльонет! Кореляція «чорний віл – нещастя» експлікована в сучасному російському мовному просторі. Наприклад, в електронній «Енциклопедии знаков и символов» знаходимо вираз «*Поймёшь, что к чему, когда чёрный вол на ногу наступит!*» [Бык].

Про культурну значущість концепту *чорний віл* (рос. вол, рос. діал. вал) свідчать російські й українські прізвища *Черновалюк, Черноволенко, Черноваленко, Черновалов, Черноволов, Черновол*. Зокрема, на інтернет-порталі «Вся Украина – жители» знаходимо 1889 осіб з прізвищем *Черновол*, 256 із прізвищем *Черноволенко*, 204 – з прізвищем *Черноволов*, 128 осіб з прізвищем *Черновал*, 112 – з прізвищем *Черновалюк*, 94 – *Черновалов*, 7 – *Черноваленко* [Вся Украина - жители].

Одним з лексичних компонентів ФО *когда чёрный вал на ногу наступит*, транслуючим важливу етнокультурну інформацію, є компонент «нога». В етнолінгвістичному словнику «Славянские древности» знаходимо таке: «Ноги – одна з найміфологізованіших частин тіла; символізує рух (ходіння) і шлях; набуває міфологічного осмислення через свою причетність до матеріально-тілесного низу людини та хтонічної сфери» (переклад наш – Н. А.) [СД, т. 3, с. 422]. *Ноги* є тісно пов'язаними з підземним світом, з усілякими нещастями й навіть смертю. Приміром, якщо, за народними уявленнями, над головою людини витають ангели-хранителі, то в ногах «плутаються дияволи та інші демонічні сили». А «якщо до ложа тяжкохворої людини являлися вночі міфічні провісники долі (духи хвороб, Смерть, Ангел, душа померлого родича) та вставали до його ніг, то це було знаком неминучої смерті» (переклад наш – Н. А.) [Там само].

Ноги корелюють з ідеєю життєвого шляху людини, пор. ФО: *встать на ноги, стоятъ на ногах, слабеть ногами*, а також *ноги подломилась (подкосилась)* 'про слабку, хвору людину', *стоит одной ногой в могиле, протянутъ ноги, дёргать ногой* 'агонізувати' [Там само, с. 424]. З цього погляду семантика досліджуваного фразеологізму прояснюється;

у розшифрованому вигляді її можна розглядати як ‘несподіваний негативний вплив вищих сил на життєвий шлях людини’.

Враховуючи також і те, що «мотиви та ритуальні практики за участю ніг особливо актуалізовані в перехідних обрядах, співвіднесених з ідеєю руху, зміни статусу» (переклад наш – Н. А.) [СД, т. 3, с. 422], можна припустити, що *нога* в структурно-семантичній моделі ФО *когда чёрный вол на ногу наступит* (укр. *коли чорний віл на нодгу наступить*) актуалізує ще й пригнічення продукуючої символіки – основи сімейного благополуччя. Пор. відомі слов’янам обряди «підковування» і «роззування» як метафори шлюбу, обряд «толочення ногами» квіток, винограду тощо, який містить еротичну й шлюбну символіку тощо [СД, т. 3, с. 423]. Авторка інтернет-статті «Крестьянское сословие» розповідає про чулу від бабусі пісню, у якій йдеться про долю молодої селянки, що нещодавно стала матір’ю: «*Работала она (селянка – Н. А.) как-то в поле, а люльку с младенцем на сук повесила неподалёку, да и забыла про неё, домой пошла. А как вспомнила, вернулась, увидела у люльки трёх няnek, трёх серых волков. Песня длинная, каждый куплет заканчивается на высокое ау-у-у, под неё целую корзину ягод собрать можно. «Как же она про ребёнка могла забыть?» – спрашивала я бабушку. «Устала очень. Жизнь была тяжёлая». Особенно в замужестве, о котором говорили: «Вот подожди, чёрный вол на ногу наступит и начнёт выкручивать»* [Пирогова].

Отже, на підставі наведених даних можна стверджувати наступне:

1. Діалектний фразеологізм *чёрный вал*, зафіксований у російських говірках Одеської області України, є усіченою формою ФО *чёрный вал на ногу наступит*, має східнослов’янське походження і паралелі, кодифіковані в українській та білоруській мовах (укр. *як (мов, наче* и т. п.) *чорний віл на нодгу наступив, чорний віл на нодгу наступив* кому; біл. діал. *чорны вол наступя на нагу*)).

2. В основі внутрішньої форми фразеологізму лежить етнокультурний зміст його компонентів. *Віл* – важливий символ слов’янської культури, що сягає своїм корінням загальноіндоевропейської міфології і грає величезну роль у житті

та господарській діяльності давнього слов'янина; сакральна й жертвна тварина у слов'ян. Символіка вола ґрунтується на дуже давніх архетипічних уявленнях, коли велика рогата худоба була пов'язана з небесними силами, грозивими хмарами та громом (*рос. Крикнул вол на сто сёл, на ты́сячу городо́в, укр. Стукотить, грукотить, черним волем, бовкуном*).

3. Чорний віл у міфологічному світосприйнятті давніх слов'ян сприймався амбівалентно. З одного боку, наділявся магичною силою, з іншої (у східних слов'ян) – асоціювався з негативними явищами – горем, нещастям, неврожаєм тощо.

4. Чорний віл, що наступив на ногу, асоціювався також з подружнім життям, що не задалося, – великим і здебільшого непоправним нещастям у житті слов'янина. Обряди, пов'язані з ногами як матеріально-тілесним низом людини, часто співвіднесені з еротичною та шлюбною символікою, тому можна припустити, що у фразеологізмі заковано одне з його найдавніших значень – пригнічення продукуючої функції.

1.4.3. Про діалектний фразеологізм *показувать горобцям дули*.

У СРГО знаходимо фразу *показувать горобцям дули*, яка вживається в значенні 'бездельничать' та супроводжена ілюстрацією: *Пакàзует гаранцàм дули* (Павлов.) [СРГО, т. 1, с. 140]. Намагаючись вирішити питання про внутрішню форму фразеологічної одиниці, припускаємо, що в її основі – етнокультурний зміст іменних компонентів *дўля* і *горобец*. Беручи до уваги той факт, що слова *горобец*, *горобей* у значенні 'воробей' [Там само] запозичені з української мови, нами була зроблена спроба знайти ФО з тотожним значенням передусім у близькоспорідненій українській мові. Такий фразеологізм було знайдено: укр. *давати горобцям дулі* – *жарт*. 'сидіти без діла; тинятися, байдикувати' [СФУМ, с. 176]. Зазначимо, що ФО *давати горобцям дулі* є широко вживаною в українському мовному континуумі, про що свідчать численні приклади. Пор.: *З школи його витурили, спасибі, що у школу-інтернат відправили, а то давав би по місту горобцям дулі* (Ю. Збанацький). *Інакше горобцям дулі*

даватимете й більше не на що не будете здатні! (Ж. Куява). – *Дулі горобцям вже точно не даватиму*, – резюмувала сестра, розсміявшись (Ж. Куява). – *Де ти вештаєшся? Худоба не нагородвана, кролям тре трави накосить, а вона десь лазить по підрах, горобцям дулі дає* (Л. Подерев'янський) [СФУМ, с. 176; НКУМ]. Відзначимо також, що фразеологізм вирізняється високою мірою експресивності, що ґрунтується на ефекті комічності, влучному народному гуморі. У цьому ключі цілком слушним нам здається висловлювання Л. Ф. Баранник, яке цілком можна застосувати й до сталих сполучень: «Спостереження показують, що запозичення експресивних слів з української мови та її говорів є одним з основних джерел збагачення активного експресивного фонду російських острівних говірок Півдня України» (переклад наш – Н. А.) [Баранник 2015, с. 95]. Проте внутрішня форма наведених ФО залишається все ж неясною.

Розглянемо іменні компоненти ФО *показувать горобцям дулі* з урахуванням їхнього етнокультурного змісту.

Горобець. Основою численних російських, українських та інших слов'янських ФО з компонентом «горобець» (рос. «воробей») є багатовікові народні спостереження, свідченням чого є висловлювання діалектоносіїв, що супроводжують тлумачення діалектних слів **горобець, горобей, горобяточки, воробець, воробчик, воробчйха**: *Гарабей в нявòли ни живётъ* (Серг.). *Гарапцѝ сѝмички так и жмуляють* (Ст. Некр.). *Гарапцѝ фсе дирєвьѝ апсєли* (Б. Бур., Ст. Некр.). *Гарабятчки сидятъ* (Усп.) [СРГО, т. 1, с. 140]. *Даже варабєц такїх чирвикòф ни клюётъ. Варапцòф варїли, пианїцы ни булò* (Мирн.). *Кòшка варòпчика лòвить* (Мур.). *Варòпчики вьшню клюють* (Вас.). *Он варабєц, а анà – варапчїха* (Мирн.) [СРГО, т. 1, с. 95].

У російській етнокультурі *горобець* асоціюють з усім дрібним, нікчемним, не вартим витрати часу й зусиль; у підґрунті метафоризації лежить порівняння «горобець – маленький». Пор. рос. *жарт.: воробьїный шаг* – ‘мелкий, короткий шаг’ [ФСРЯ 2007, с. 36]; *корòче воробьїного нòса* – ‘очень мал, короток; непродолжителен’ [ФСРЯ, с. 208]; *с воробьїный (с гулькин) нос* –

прост. 1) ‘очень мало’; 2) ‘очень мал, невелик’ [ФСРЯ, с. 285]; **из пушки по воробьям стрелять** – ‘затрачивать много сил, средств на что-л., дающее ничтожные результаты’ [ФСРЯ 2007, с. 231]; **воробью по колёно** – *розм. експрес.* ‘очень мелко (о водоёмах)’ [ФСРЛЯ, с. 75]. Пор. укр.: **і горобець у роті не наслідив** у кого – ‘хто-небудь дуже голодний, зовсім нічого не їв’: *О. Василь .. щохвилини повторював: Люди добрі! .. дайте мені чистий спокій. Бо ви .. їли, .. а у мене ще й горобець у роті не наслідив* (Г. Хоткевич) [СФУМ 2003, с. 162]; **віглянув як горобець з гнізда** – ‘з’явився на люди на дуже короткий час’ [ССНП, с. 39], в основі яких – спостережливість, знання звичок *горобця*. Те ж можна простежити і в російській фразеології. Приміром, **ФО наслідать воробья на сосне** – *діал. ірон.* ‘рассказать что-л. невероятное, абсолютно неправдоподобное’ є оксюмороном, оскільки пов’язана з тим, що горобці ніколи не сідають на сосну [ИЭС, с. 120]. Пор. також укр. **ФО провдорний як ведмідь за горобцями** – *полт., харк.* ‘про вайлувату, незграбну людину’ [ССНП, с. 20-21]; **спішійть як ведмідь за горобцями, повертається як ведмідь за горобцями** – у тому ж значенні [Там само, с. 20-21]; **спритний як пень за горобцями** – *ів.-фр.* ‘про повільну, вайлувату людину’ [Там само, с. 112]; **повертається як пень за гороб’ями** – *волин.,* у тому ж значенні [Там само]; **хуткий як медвідь за горобцями** – *волин.* ‘незграбний, вайлуватий’ [Там само, с. 90]; **ганяє як ведмідь за горобцями** – ‘незграбно, безрезультатно бігає’ [Там само, с. 20]. В основі внутрішньої форми наведених фразем лежить одна з прадавніх опозицій «великий – маленький», яку часто використовують у фразеотворчості при створенні ефекту комічності, недоладності. Пор. *рос. пат с паташднком, дёлать из мухи слонá, как слон в посудной лáвке* (поворачиваться тощо) та ін.

Г. І. Онуфрійчук, виокремлюючи на матеріалі української фразеології асоціативну паралель «людина – горобець», визначає позитивні й негативні риси людини. До позитивних авторка уналежнює *доброту (і в горобця є сёрце; хоч який горобець малёнкий, а сёрце маё)* та *досвідченість (старий (стріляний; обстріляний) горобець (птиця))*. До негативних – *байдикування, ледарство (давати горобцям дулі), безрозсудливість (слово вилетить горобцем,*

а вернеться волом), боягузтво (сміливий як горобець в терені), безпричинну веселість (веселий як горобець), зазнайкуватість (горобця у полі заганяє), корисливість (цей горобець на м'якому не сяде); легковажність (горобці в макітрі цвірінькають), неосвіченість (дурному в голові все горобці свищуть), пихатість (на горобця не гляне), слабкість, невпевненість (такий з нього їдець як воробець), хитрість (і воробець на м'яку галузку не сяде) [Онуфрійчук 2016, с. 194-195].

Як бачимо, спектр асоціативних зв'язків *горобця* в українській етнокультурі є надзвичайно багатим. *Бідність, неналагодженість* імплікують ФО *бідний як горобець безперий* – ‘про зовсім бідну людину’ [ССНП, с. 39]; *живе як горобець під стріхою* – ‘невлаштовано живе’ [ССНП, с. 40]; *примостився як горобець в стрісі* – *волин.*, у тому ж значенні [Там само]. Про людину-невдачу можуть сказати: *молодець як печений горобець* – *київ., полт., черніг.* ‘невдаха’ [Там само, с. 95]. Про людину, яка попала у важке становище, скажуть: *заплутався як горобець у ятері* – ‘потрапив у важке становище’ [Там само, с. 40]. *Нерозумність, недоречну поведінку* в суспільстві або *несподівану появу* когонебудь експлікують ФО *вілетів як горобець із стріхи* – 1) ‘сказав дурницю’; 2) ‘несподівано з'явився’ [Там само, с. 39]; *віскочив як горобець з конопель* – з тим самим значенням [Там само, с. 40]. Пор. укр. *Віскочив як козак з маку*, де *казак* – один з найважливіших символів української етнокультури.

У польській етнокультурі *горобці* асоціюються з безліччю людей, що люблять поговорити: *śpiwają otym wróble na dachu* – *прик.* ‘об этом все говорят; это всем известно’ [БПРС, т. 2, с. 539], а також є символом звичайного, простого, найнеобхіднішого: *lepsy wróbel w ręku niż sokół na sęku* – *присл.* ‘лучше синицу в руки, чем журавля в небе’ [Там само].

Як бачимо, образ *горобця* в слов'янській лінгвокультурі має широкі асоціативні зв'язки та метафорично переосмислений на основі порівнянь і багатовікових спостережень за його звичками. Проте в наукових дослідженнях неодноразово відзначають амбівалентність цього образу в народній культурі [ИЭС, с. 481; Жайворонок 2006, с. 146-147, УМ, с. 114], у підґрунті якої – зв'язок

горобців з нечистою силою. Так, В. І. Коваль у книзі «Востоочнославянская этнофразеология: деривация, семантика, происхождение» зауважує: «для горобця в етнокультурній сфері характерна амбівалентність: з одного боку, він є втіленням здоров'я, життєвої сили, урожаю, плодючості, а з іншого – стійко пов'язаний з уявленнями про хвороби, зло, нечисту силу загалом» (переклад наш – Н. А.) [Коваль 1998, с. 14-19], цит. за: [ИЭС, с. 481]. Пор. ФО *воробьиная (рябиновая) ночь* – 1) ‘ночь с непрерывной грозой или зарницами’: *Бывают страшные ночи с громом, молнией, дождём и ветром, которые в народе называют воробьиными (А. Чехов)*; 2) ‘самая короткая летняя ночь’ [ФСРЯ 2007, с. 36]. Недаремно за народними повір'ями *воробьиная (рябиновая) ночь* (укр. *вербина, горобиняча, гороб'яча, грабинова, орабинова, рябінова ніч*) – ніч, коли нечиста сила справляє весілля [УМ, с. 114]. Схожий мотив знаходимо й в інших слов'янських «метеорологічних» ФО. Пор. рос. *чёртова (бесовская свадьба)* – заст. ‘о снежной метели, вихре’ [ИЭС, с. 625], болг. ФЕ *мечка се жени* (букв. ведмідь одружується), болг. діал. *заека се жени* (букв. заєць одружується); *дявола се жени* (букв. диявол одружується); *лисицата се жени* (букв. лисиця одружується); *таралежа се жени* (букв. їжак одружується), що позначають ситуації, у яких одночасно йде дощ і світить сонце [ФРБЕ, т. 1, с. 58]. Шлюбна символіка притаманна й *горобцю* [Жайворонок 2006, с. 146-147].

Амбівалентність сприйняття *горобця* в народній культурі підтверджує і можливий, на нашу думку, етимологічний зв'язок між словами **воробей** і **рябой**, **рябина**. Як відомо, ФО *воробьиная ночь* і *рябиновая ночь* семантично тотожні. У науковій літературі *воробьиная / рябиновая ночь* традиційно пов'язана з ознакою ‘ряба, строката’. Як зазначає В. І. Коваль, у сфері народної духовної культури прикметники **рябой**, **пёстрый** характеризують предмети та явища, пов'язані з негативними уявленнями: мінливістю, брехливістю, нещастям, горем, хворобою, нечистою силою, смертю [Коваль 1998], цит. за: [ИЭС, с. 481], пор., наприклад, рос. ДФО *рябёк полевдой* – кар., жарт.-ірон. або зневажл. ‘о слабом, болезненном человеке’ [БСРП, с. 590]; укр. зневажл. *обдє рябдє* та біл. *абдє рябдє*, що транслюють негативні конотації в спільному для них значенні ‘схожі

між собою якимись рисами характеру, поведінкою і т. ін.; однакові в чомусь': **Обоє рябоє** – і населення, і ми. Всі однаково з убогенькими душевними габаритами. *Міщанин на міщанині* (О. Довженко) (виділено нами – Н. А.) [СФУМ 2003, с. 455]. Оскільки *рябиновая ночь* як природне явище сприймалася людьми як страшна, жахлива подія, як ніч, коли «гуляють біси», вживання ад'єктивного компонента **рябовая** (тобто *строката* – Н. А.) (біл. **рабікава**, укр. **рабова**) в даному випадку цілком закономірно й мотивовано, – зауважує дослідник [Коваль 1998, с. 14-19], цит. за: [ИЭС, с. 481]. Негативною символікою наділена в народній духовній культурі й *горобина* (рос. *рябина*), виявляючи стійкий зв'язок «з темою прокляття, жіночим началом і нещасливою, трагічною долею» (переклад наш – Н. А.): «У кого рябина – у того несчастье» (брян.) [СД, т. IV, с. 516]. О. Л. Топорков і Т. О. Агапкина, зазначаючи, що слова **воробей** и **рябина** не зв'язані етимологічно [Агапкина, Топорков 1989, с. 245], припускають, що первинною формою сполучення *воробьиная ночь* було *рябинная ночь*, тобто 'ряба, строката ніч' – ніч зі спалахами блискавок, з грозою або без неї [Там само]. Зіставляючи літописні тексти з білоруськими даними ХІХ ст., науковці доходять висновку про те, що з *рябиновой ночью*, очевидно, пов'язане уявлення про своєрідну небесну битву [Там само, с. 246]. Внутрішньою формою терміну *рябинный* автори вважають вихідне значення 'рябий, строкатий', підкреслюючи, що в основі міфологічної семантики *рябинной (рябиновой) ночи* міг бути зв'язок «строкатості, мигання з мотивами потойбічного світу, мороку, сліпоті, смерті» (переклад наш – Н. А.) [Там само]. Проте, якщо додержуватися теорії одеського лінгвіста Є. М. Мотузенка про протези перед плавними, у підґрунтя якої автором покладено закон збереження однакових значень у системі споріднених слів, закон збереження діахронічного зв'язку між значеннями, а також закон схожості семантичної еволюції споріднених і неспоріднених утворень з однаковим вихідним значенням [Мотузенко 2006, с. 75-76], можна зробити висновок щодо етимологічної спорідненості слова **воробей** зі словами **рябина**, **рябиновый**, а також **рябой**, в основі яких лежить сема – *клювати* (бути покльованим). Так, згідно з етимологічними даними, слово

рябина сягає праслов. ***reǫbъ** ‘накльований, строкатий’, що розвилось з *i.-ε.* ***rembh-** – *тот. i.-ε.* ***rembh-** має суфікс **-bh** та корінь ***rem / *rom** ‘рубати, бити’, ‘тюкати’. На слов’янському ґрунті сполучення **em** дало носовий **ε**, суф. **-bh** втратив придих [ЭСРЯ 1989, с. 365]. Саме цією спорідненістю можна пояснити, на наш погляд, *укр.* **горобець** – *рос.* ‘воробей’ і **горобина, веребина** – *рос.* ‘рябина’, *біл.* **вєрабєй** ‘горобець’ і **рабіна, верабина** ‘горобина’, паралельне вживання *рос.* **воробьиная ночь** і **рябиновая ночь**. Про зв’язок слова **рябина** зі словами **рубить** (у значенні ‘клювати’), а також **рябой** у вихідному значенні ‘покльований’ свідчать численні приклади з неслов’янських мов. Зокрема, *франц.* **рябина** – **rhubarb**, *ісп.* – **ruibarbo**, *англ.* – **rowan, rowanberry, rowan-tree**; *нім.* – **rhabarber**, *літ.* – **rabarbaras**. Пор. *гр.* **ροβιλλος** ‘рід птаха’, *нл.* **robel** ‘горобець’ [ЕСУМ, т. 1., с. 570]. Пор. також *англ.* **crow** ‘ворона’ (где **c** – можлива протеза перед плавним), *рум.* **vrabie** ‘горобець’, *англ.* **ripple** ‘рябіти’, **ripples** ‘рябизна’, *рум.* **loredana** ‘рябий’. З цього погляду, *рябий* – первісно ‘той, хто перехворів віспою, тобто має рубці, що нагадують сліди від клювка птаха’. У «Толковом словаре живого великорусского языка» В. І. Даля знаходимо наступні вирази: *рябая тёрка* – ‘о человеке, попорченном с лица оспою, щедровитом’; *рябый, будто черти у него на роже в свайку играли; будто черти на нём горох молотили; и ряб, да люб, и гладок, да гадок* [Даль, с. 124]. Пор. також **рябина, рябинка** ‘крапина, мушка, пятнышко; веснушка, выбоинка; щедринка на теле’, **рябить** ‘пестрить, кропить или натюкать, наклевать, делать пёстрым, рябым. Оспа рябит’ і *прик. Не твоему (не нашему) носу рябину клевать* [Там само]. Пор. також *пол.* **wysypka** ‘рябий’ і *укр.* **віспа** ‘віспа’. Пор. також *нім.* **krähen** ‘ворона’, **klatschen** ‘клювати’ і **ausschlag** ‘рябий’, де також можна простежити значення ‘покльований’.

Отже, можна зробити висновок, що слова **воробей, рябина, рябой** співвіднесені між собою як такі, що мають первинне значення ‘той, що клює’ і ‘покльований’, і це отримало широкий розвиток на східнослов’янському ґрунті.

Розглянемо тепер етнокультурний зміст компонента *дуля*. Етимологічно слово сягає праслов. ***къdulja** < ***къdunja**, яке, у свою чергу,

сягає *гр.* **κιδωνίαμαλα** ‘айва’ (букв. яблука з Кідонії (міста на Криті)) [ЕСУМ, т. 1, с. 487]. У слов’янських мовах **дуля** та **айва (груша)** – споріднені слова. Пор. *укр.* **гдуля** ‘айва’ й **дуля** ‘дуля’, а також **дуля** ‘сорт груші’; *болг.* **дюля, дуля, дуня** ‘айва’ й **дуля** ‘дуля’; *серб.* **дуње** ‘айва’ й **доула** ‘дуля’; *пол.* **gdula, dula** ‘сорт груші’ та **doula** ‘дуля’; *чес.* **kdoule, gdoule** ‘айва’ й **doula** ‘дуля’. Пор. також *укр.*: *Чомусь Ягнич був певен, що, як і перець, абрикоси, а ще більше оті зморщені чорні груші дулі* (виділено нами – Н. А.) *дають людині силу й долголіття* (О. Гончар) [НКУМ]. Формальну схожість слів, що позначають *айву* (іноді *грушу*) та *дулю*, можна пояснити, очевидно, зовнішньою схожістю понять.

У східнослов’янській народній культурі *дуля* – апотропейний засіб, засіб захисту від нечистої сили, хвороб, пристріту тощо. Як зауважують О. Л. Топорков і А. К. Байбурін, «роль дулі як оберегу від нечисті характерна й для східних слов’ян» (переклад наш – Н. А.) [Байбурін, Топірців 1990, с. 102]. Як цілком слушно зазначає В. В. Жайворонок, «давати комусь дулю означає зараховувати його до нечистої сили» [Жайворонок 2006, с. 205]. До сьогодні велике розповсюдження має звичай підносити дулю до ячменю з метою позбавитися від нього. Відомий також звичай тримати дулю в кишені, щоб уникнути пристріту тощо. Пор. також приклад з української художньої літератури: *Гречники бігали взбіччя дивитись, і княжна, щоб не наврочили, всім сукала дулі* (І. Білик) [НКУМ].

Фразеологізми зі словом **дуля (фіга, кукиш)** зазвичай виражають вищу міру презирства, приниження і кепкування в слов’янській фразеології. Усі вони конотовані вкрай негативно. Порівняємо, приміром, наступні приклади: *Спечного літнього дня стоїть вона і руками своїми чорними дулі суче та в небо гаряче ними тицяє: «На тобі, на тобі, чортова душа, як нема у тебе порядку, ні на землі, ані на небі!»* (В. Дрозд). – *Матері твоїй дуля!* – ударивши по зашийковій воловика, сказав коваль і.. поволік його за собою на гору (П. Мирний) [НКУМ; СФУМ, с. 220]. *Дать дулю под нос* – *груб.-прост.* ‘нічого не дати, не заплатити кому-либo’ [ФСРЛЯ, с. 173]. У сучасному суспільстві «фіга належить до числа інвектив (ображень), які можуть бути виражені як жестами або позами, так і в словесній формі. Їхній зміст полягає в тому, щоб принизити соціальний статус

адресата або спровокувати його на певні дії» (переклад наш – Н. А.) [Байбурин, Топорков 1990, с. 105]. Відзначимо, що як у російській, так і в українській мовах ФО з компонентом *дуля* є досить поширеними.

Отже, наведені дані дозволяють зробити наступні висновки. Внутрішня форма діалектної ФО *показувать горобцам дули* стає прозорою завдяки етнокультурному змісту її компонентів і пов'язана зі сприйняттям *горобця* в міфологічній свідомості давньої людини як носителя нечистої сили і прагненням убезпечити себе за допомогою давнього ритуального жесту – *дулі*. З часом втрата внутрішньої форми фразеологізму привела до переосмислення основного значення та його метафоризації.

Висновки до Розділу 1

Фразеологію, зокрема й регіональну, сьогодні активно досліджують у руслі лінгвокультурологічних та етнолінгвістичних студій. Фразеологізми, являючи собою продукт культури, сьогодні інтерпретують у категоріях культури – *концептах, стереотипах, еталонах, символах, кодах*, складаючи, врешті-решт, духовний код нації, розкрити який багато в чому допомагає науковий інструментарій лінгво- та етнолінгвокультурології.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях опрацьовано й активно функціонує поняття *лінгвокультурних кодів*, «дешифрування» яких здійснено за допомогою культурних значень, що їх наповнюють, та категорій, що вироблені на перетині лінгвокогнітивних, лінгвоконцептологічних, лінгвокультурологічних та етнолінгвістичних студій.

У дослідженні вперше у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці впроваджено поняття *кодового простору*, під яким розуміємо набір етно- та лінгвокультурних кодів, об'єднаних ідейно-змістовим підґрунтям. На основі тріади «людина / природа / надприродне» виокремлено три кодові простори – *антропний, природний, ірраціональний*, у межах яких згруповані *лінгвокультурні коди* – вторинні знакові системи, у яких вербально або концептуально актуалізовані культурні значення в межах однієї теми (*побутовий, космогонійний,*

весільний тощо). Система кодових лінгвокультурних просторів і лінгво- та етнолінгвокультурних кодів, що їх наповнюють, становить простір лінгвокультури. Одиницями, що наповнюють лінгво- та етнолінгвокультурні коди, є *концепти* та пов'язані з ними поняття *лінгвокультурного концепту*, *культурно значущого концепту*, *культурного терміна*, *символу*, *стереотипу*, *еталона*.

Діалектні фразеологізми закарбовують у своєму складі глибинну архаїчну символіку, важливу культурну інформацію, розкрити яку багато в чому допомагає комплексна системна методика, яка ґрунтується на теоретичних положеннях і прикладних напрацюваннях лінгвокультурології, етнолінгвістики, лінгвоконцептології, лінгвосеміотики.

Аналіз внутрішньої форми низки діалектних фразеологізмів на підґрунті етнолінгвокультурної інтерпретації їхніх складників, яскраво продемонстрував: сучасна фраземіка російських говірок Півдня України кодує прадавні архетипічні уявлення та символи, які, транслюючи глибинні культурні значення, задають усьому фразеологізму особливе, символічне прочитання, що ще раз підтверджує стійку символічну функцію і потужний духовний потенціал фразеологізму як культурного знаку. Уважаємо, що реконструкція образної основи фразем на підґрунті міфологічної інтерпретації їхніх складників, уможлиблює подальше утвердження та розвиток етнолінгвокультурологічного методу у фразеологічних дослідженнях, сприяє подальшим плідним дослідженням у галузі лінгворусистики, лінгвославістики, історії мовознавства, міжкультурної й міжмовної комунікації.

РОЗДІЛ 2

ФРАЗЕМІКА РОСІЙСЬКИХ ГОВІРОК ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ІНТЕГРАТИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

2.1. Мовні особливості південноросійських говірок у проекції на фраземіку російських говірок Півдня України

Фразеологічний шар будь-якої мови є складною багатовимірною і багатоаспектною лінгвокультурною системою, що охоплює характерні особливості фонетики, лексики, морфології, синтаксису та віддзеркалює багатовіковий культурний досвід народу.

Фраземіка російських говірок Півдня України зберігає характерні особливості південноросійських, насамперед курсько-орловських говірок на всіх мовних рівнях – фонетичному, лексичному, морфолого-синтаксичному [Ареф'єва 2021]. Як буде показано нижче, ці особливості є органічним елементом, що становить культуруносну сутність фразеологізмів, яскравим обрамленням їхнього високого духовного потенціалу та самобутності.

Фонетико-морфологічні особливості російських переселенських говірок Одеської області України розглянуті в кандидатських дисертаціях І. Ф. Нелюбової «Орловский говор на территории Измаильской области УССР (говор села Сергеевки Тузовского района) (Станіслав, 1953) [Нелюбова 1953]; М. С. Тихомирової «Южновеликорусский говор на территории Одесской области (говор села Большого Плоского Велико-Михайловского района) (Кременець, 1954) [Тихомирова 1954]. Докладний аналіз особливостей морфологічної, фонетичної і частково синтаксичної систем курської переселенської говірки сіл Вознесенки та Введенки Арцизького (нині Саратського і Арцизького районів відповідно) району Одеської області в порівнянні з материнською говіркою представлений у парцях Л. Я. Усачової [Усачёва 1957, 1958], зокрема в її кандидатській дисертації «К истории курского говора

на території Одеської області (Говор сёл Вознесенки и Введенки Арцизского р-на)» (Одеса, 1955) [Усачёва 1955].

Лінгвісти-діалектологи, чії наукові дослідження присвячені вивченню російських острівних говірок Півдня України та інших діалектних зон, зокрема Прибалтики, відзначають стійкість і збереження діалектної системи, незважаючи на тривале (подекуди понад двохсотрічне) побутування в полімовному й полікультурному середовищі у відриві від материнських говірок [Усачёва 1955, с. 252-253; Карпенко 1982, с. 24; Баранник 2015, с. 4; Швець 2008, с. 24-25; Степанов 2019, с. 48; МСРСГП, с. 4]. Цілком слушними здаються з цього приводу спостереження М. К. Сивицкене: «Умови іншомовного оточення, ізолюваність говору від впливу близьких йому говорів, а часом і літературної мови сприяють збереженню в таких говорах різних архаїчних рис, особливо у фонетико-морфологійній і синтаксичній системі говору» (переклад наш – Н. А.) [Сивицкене 1963, с. 8]. Член-кореспондент НАН України Ю. О. Карпенко писав у вступі до СРГО: «...цінність лексичних матеріалів, зібраних у російських говірках Одещини, полягає не тільки і, ймовірно, навіть не стільки в тих нових елементах (запозиченнях і новоутвореннях), які з'явилися в цих говірках після їхнього відокремлення від основного мовного масиву. Вельми висока їхня соціальна значущість як показника стійкості діалектної лексики. Російські говірки Одеської області тривко утримують свій старий лексичний запас. Більш того, вони якоюсь мірою його законсервували, зберігаючи нерідко те, що вже втрачено (або ще не засвідчено діалектною лексикографією) в материкових говірках» (переклад наш – Н. А.) [СРГО, т. 1, с. 4].

Л. Я. Усачова, підкреслюючи в говірці сіл Вознесенки Арцизького району та Введенки Саратовського району Одеської області усталеність усіх мовних рівнів, успадкованих від материнських, південновеликоросійських, курсько-орловських, виокремлює такі особливості, як спільні з материнськими говірками, так і специфічні:

1) на фонетичному рівні: *акання; перехід э в о під наголосом перед твердою приголосною; наявність γ фрикативного; неперехідне пом'якшення*

задньоязичного **к** після м'яких приголосних і частково після **ч'**; довгі тверді шиплячі **ж, ш**; вимова афrikати **ч** як **ш'**; чергування **у / в** у прийменниках і всередині слова перед приголосними; протетичні приголосні **в** і **ј** перед голосними **о, у, э, и**, постнаголошений вокалізм і деякі інші. До специфічних фонетичних особливостей Л. Я. Усачова уналежнює як збережені, властиві південноросійським говіркам на більш ранній стадії розвитку (явище повного акання, збереження елементів дисимілятивного якання архаїчного типу (Обоянського) (Л. Л. Касаткін замість терміну «дисимілятивне якання» вводить у науковий обіг термін «асимілятивно-дисимілятивне якання», а його вихідною основою вважає не обоянський, а жиздрінський тип [Касаткин 2010, с. 26]); збереження звуку **w** губно-губного утворення, наслідком чого стала відсутність у говірці глухого **ф** губно-зубного утворення і заміщення його в запозичених словах звуком **х** і сполученням **хв**; вимова **γ** фрикативного в закінченнях родового відмінка однини прикметників, займенників і порядкових числівників чоловічого й середнього роду), так і придбані, зумовлені впливом близькоспорідненої української мови: проникнення звуку **ы** передньо-середнього утворення; факультативне затвердіння звуку **р**; спорадичне подвоєння приголосних при поєднанні приголосного з **ј** (трэ́т'т'а) [Усачёва 1955, с. 89-91, 239-240, 244];

2) на морфологічному рівні: руйнування категорії середнього роду; широке вживання флексії **-у** в іменників чоловічого і середнього роду однини в родовому й місцевому відмінках, характерне для південноросійських говірок; закінчення **-ы** в іменників середнього роду з ненаголошеним закінченням у називному відмінку множини; особисті займенники 1-2 особи однини й зворотний займенник **себя** в родовому, знахідному й місцевому відмінках у формах **мене, тебе, себе, у давальному – у** формах **табе, сабе**; займенник **он** виступає в типовій південноросійській формі **јон**; характерний для української мови суфікс **-ува** при утворенні дієслів недоконаного виду; суфікс **-а** при утворенні дієслів недоконаного виду, який є непродуктивним у материнських говірках; наявність подвійного префікса **по** зі значенням повторюваності та тривалості; у 3-ій особі однини й множини дієслів I-II дієвідміни, поряд з формами на **-т '**, широко

вживаними є форми без **-т'**, до того ж, у множині форми без **-т'** характерні для дієслів II дієвідміни; вживання інфінітивних форм з відпадинням кінцевого **-и**; значне поширення суфікса **-т** при утворенні дієприкметників минулого часу та ін.;

3) на синтаксичному рівні: наявність прийменників **ув, у, сполучників дь, абы, чи** (іноді **чи** вживається в якості питальної частки); нерозрізнення і змішування прийменників **с і из** унаслідок асиміляції і впливу української мови [Усачёва 1955, с. 204-210, 241, 243, 247].

Усі перераховані особливості – фонетичні (у системі вокалізму й консонантизму), морфологічні, синтаксичні – зберігає фраземіка російських говірок Півдня України. Розглянемо їх представленість докладніше.

Фонетичний рівень. До сьогодні в російських говірках Півдня України збережено повне акання, а також елементи асимілятивно-дисимілятивного якання (за Л. Л. Касаткіним), що зафіксовано компонентним складом фраземіки, пор., наприклад, ДФО та ілюстрації до них, що фіксують звук [а] після м'яких приголосних перед голосними верхнього підйому в першому переднаголошеному складі: *баляцьї сводїть* 'болтать, пустословить': *Да и начнуть баляцьї свадїть* (Павл.) [СРГО, т. 1, с. 27]; *Спасїбо от землї до нїба!* 'большое спасибо!': *Спасїба Вам ат зямлї да нїба!* (Никол., 2018) [ФСРГО, с. 197]; *бокà пекут лежãть* 'о нарушении сна в пожилом возрасте': *Ужэ стãрасть, бакà пякуть лижãть – нãда рабòтатъ, варòчаца* (Введ., 2019) [Там само, с. 38]; *Однї бедуют, другїе жируют* – прик., несхв. або гїрк. 'о социальном неравенстве, когда одни живут бедно, другие – богато': *Аднї бядуют, другїе жыруют* (Троиц.) [ФСРГО, с. 146]. Звук [а] після м'яких приголосних у першому переднаголошеному складі спостерігаємо, однак, і перед голосними середнього й нижнього підйому, пор.: *весєльї кут* 'вечеринка, гулянье': *Ф субòту был вясєльї кут* (Возн.) [СРГО, т. 1, с. 76; БСРП, с. 346]; *глядєть мїло* [на кого, на что] 'о чём-л. очень красивом, приятном, привлекательном': *На рубàхи шьлãсь балдарєя – улядєть мїла* (Спас.) [ФСРГО, с. 69], але перед *э* відкритим – у першому переднаголошеному складі звучить [і]: *глядєть дам* 'вести домашнее

хозяйство': *Мамка улідєла дом* (Никол., 2018) [Там само, с. 69]; *Залетєло, [и] полетєло – и шукай, лови!* – *прик., жарт.* 'кто-л. забыл, не может вспомнить что-л': – *Пєсни старинные мѡжете фспѡмнить? – Забыла я: залитєла, палитєла – и шукай, лави!* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 93].

Проте фраземіка російських діалектоносіїв фіксує і елементи асимілятивно-дисимілятивного якання в його традиційному розумінні (за Л. Л. Касаткіним – асимілятивно-сильне якання [Касаткин 2010, с. 27]), коли перед наголошеним [а] після м'яких приголосних звучить [а], пор. ДФО та ілюстративні фрагменти до них: *нехай [он, она, оно, они] провалится (провалятся)!* – *лайл.* 'восклицание, выражающее сильное раздражение, гнев, недовольство кем-л., чем-л.': *Няхай ён правалица, няхай уарит!* (Алекс.) [ФСРГО, с. 139]; *нехай лежить!* 'в речевом этикете: доброе поминание умершего': *Харошый был чилавєк... Пухам йиму зимля, няхай ляжыть* (Введ., 2019) [Там само, с. 139].

Постнаголошений вокалізм яскраво відображений у сучасному мовленні діалектоносіїв, пор., наприклад, паремії, записані в селі Введенці Саратовського району Одеської області в 2019 році та ілюстрації до них: *Ешь, пока рот свеж, а завянет – есть не станет* 'ешь, пока молод, пока не постареешь, так как потом не захочешь или не сможешь': *Йищє в дєтстве бабушка уаварила: «Еш, пока рот свеж, а завяня – есть ни стания»* (Введ., 2019) [Там само, с. 86]; *Прѡсьба мур пробивает – присл.* 'человеку всегда окажут помощь и поддержку, если он попросит об этом': *Прѡсьба мур прабивая* (Алекс.) [Там же, с. 175].

Значно розповсюдженим у мовленні російських діалектоносіїв є затвердіння звуку [р], характерне для південноросійських говірок і типове для української мови, пор.: *родниковая криница* 'родник': *У нас ниудє нет радниковай криницы* (Прим., 2012) [Там само, с. 182]; *курыйный дождь* 'короткий дождь при солнце': *Пазафчирà шол такѡй крупный курыйный дошиш* (Возн., 1971). *Курыйный дожж* – *чуть-чуть, мелкий-мелкий, и солнышка* (Возн., 2020) [Там само, с. 118-119]; *кричатъ (крычатъ) пєсни* 'петь': *На валах єздили и пєсни крычали* (Усп., 1978), хоча спостережено й деякі коливання у вимовлянні: *Атайдєм на длинку ат сяла*

и кричѝм пѝсни (Серг., 1977). Тяпѝричка и пѝсни кричѝть не мауѝ (Серг.). Пѝсни на фсе силѝ кричали (Усп.). С рѝннева утрѝ ужѝ пѝсни кричѝт (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 116].

Пом'якшення звуку [к] після м'яких приголосних спостерігаємо, наприклад, у таких номенклатурно-термінологійних сполученнях, як *майка бѝлая (бѝла)* і *майка рѝзовая* 'сорт ранней картошки': *Картѝха всяка: майкѝ бѝла, майкѝ рѝзавая, рѝпанка* (Возн.) [Там само, с. 123]; вимовляння африкати [ч'] як [шч] або [ш'ш'] – у прислів'ї *чи дорѝга, чи асфѝльт* 'о чѝм-л. непонятном, неопределѝнном': *Пьют ф силѝ. А он удѝрил кулакѝм на сталу: «Рѝска прикратѝть пѝянку!» А лѝди смидѝца: «Шѝ дарѝга, шѝ асфѝльт?!»* (Возн., 2020) [Там само, с. 225].

Вимовляння закінчень як *-оѝа, -аѝа, -иѝо, -аѝо* у прикметників чоловічого й середнього роду, займенників і порядкових числівників у родовому відмінку однини, типове для південноруських говірок, яскраво представлено в цілій низці ДФО: *мнѝго, ды дурнѝго* – присл., несхв. або жарт.-ірон. 'о несоответствии количества и качества чего-л.': *Мнѝга, ды дурнѝга* (Возн., 2020) [Там само, с. 126]; *умного рѝду, красѝвого сѝрту* – схв. 'о хороших порядочных людях (обычно членах одной семьи)': *Те лѝди бѝли брѝвые, фсе ѝмные, парѝдачные – ѝмнаѝа рѝду, красѝваѝа сѝрту* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 214]; *За двѝми, трѝми зѝйцами погѝнишьѝ – ни одногѝ не поймѝешь* – присл. 'нельзя делать несколько дел одновременно': *За двѝми, трѝми зѝйцами паѝднѝсѝя – ни аднаѝд ни паймѝиш* (Ст. Некр.) [Там само, с. 92]; *С гѝлого (гѝлыга) – что (як) со (са) святѝго (святѝга): ничегѝ не возъмѝшь (ничѝга ни вѝзьмиш)* – присл., одеськ. (курськ.-орл.) 'с бедного взять нечего' [БСРНС, с. 604].

Вживання звуку [хв] замість [ф] фіксує ДФО *позѝрить хвамѝлию* чью – несхв. 'своими поступками, действиями и т. п. вызывать неодобрение, осуждение окружающих, бросая тем самым тень на своих предков': *Я кѝлька рас жыну абѝскураѝжывал (* предупреждал) – ни пазѝрь маѝ хвамѝлию* (Мур.) [ФСРГО, с. 162]. Спостережені в російських говірках, проте, і протилежні приклади вживання [ф] замість початкового [хв], пор.: *Бѝтя знѝе, кадѝ фѝтя* 'выражение

уверенности в своей правоте в ответ на чьи-л. назойливые советы, рекомендации и т. п.’ (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 35], де **фàтя** – регіональний варіант загальноновживаної лексеми **хвàтит**; *прик., жарт. Дожèли, бàбоньки: без фиру́з хорòнят* ‘о чём-л. долговечном’ (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 83], де **фиру́га, фяру́га** – *діал.* ‘хоругвь’ [СРГО, т. 2, с. 255].

Чергування **в / у** перед приголосними, властиве українській мові та її говіркам, фіксують, наприклад, фраземи *Сим год не вмывàлся, на восьмòй умьàлся* – *прик., жарт.-ірон.* ‘о человеке, который наконец принял какое-л. важное решение, наконец заявил о чём-л.’ (Спас.) [ФСРГО, с. 190]; *пятёрка с хвостом унизу* – *жарг., жарт.* ‘неудовлетворительная оценка, двойка’ (Введ., 2019) [Там само, с. 177]; *Вже нàдо лóчше, да немà кудà* – *прик.* ‘надо бы лучше, да некуда’: *Вже нàда лóчче, да немà кудà* (Мирн., 1971) [Там само, с. 51].

Протетичний приголосний **в** перед **у** на початку слова знаходимо в компонентному складі ДФО *собирàть вулицу* – *застар., етнограф.* ‘собирать молодёжное гуляние с песнями, танцами, подарками’: *На Пàсху, на Мàслиную сабирàли вулицу на вичирàм, стрòдили качèлю* (Троиц.) [Там само, с. 195] та фраземи *дèлать вулицу* у тому ж значенні: *Дèфки вулицу дèлали, танцывàли пòльку на двà бòка.* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 80], хоча таке чергування і не є регулярним у мовленні діалектоносіїв. Пор. також: *дèлать улицы* у тому ж значенні: *У мòладасти мы чàста с пàрупками и дèфками улицы дèлали, пòльку на нìх танцувàли* (Троиц.) [Там само]; ДФО *ходìть (пойти) на вугол* ‘собираться на гулянья’: *Хадìли мы на вууал на прàздникам* (Нов. Некр., 1981) [Там само, с. 220] та її фонетичний варіант *ходìть (пойти) на угол (на вугол)*: – *Как ууляли? – Да пойдём вèчирам на ууал* (Ст. Некр., 1974). *Карауòда в нас ни булò, мы, липавàни, хадìли на ууал, наймàли уармòшку* (Ст. Некр.) [Там само].

Морфологійний рівень. Руйнування категорії середнього роду з переходом у жіночий рід яскраво представлене, наприклад, у приказці *Вàния, Вàния – хорòшее звàние* ‘Ваня – хорошее имя’: *Вàния, Вàния – харòшая звàния* (Алекс.) [ФСРГО, с. 44], де лексема **звàние** позначає ‘имя’ [СРГО, т. 1, с. 232].

Закінчення -у в родовому й місцевому відмінках іменників однини знаходимо у фраземах *в достатку* кого, чого у кого ‘достаточно, хватает кого-либо и чего-либо’: *Хударбы* (* домашнього скота) *у минè в достатку* (Введ.) [Там само, с. 46]; *кавіркацца как вдишь на гребешку* – *несхв.* ‘важничать, воображать, необоснованно набивать себе цену’: *Кавіркацца, как вош на грыбишку* (Возн.) [ФСРГО, с. 105]; *для приліку* ‘ради приличия, из вежливости’: *Я для приліку пасидёл с им* (Нов. Некр., 1981) [Там само, с. 82]; *до вèтру* ‘на свежий воздух’: *Бàнка мая хварàет, я йиё да вèтру важу* (Мур., 1973) [Там само, с. 82]; *до сдòху* ‘до смерти’ [БСРП, с. 601] та багатьох інших.

У знахідному відмінку іменників чоловічого роду однини, так само як і в українській мові, набуває значного розповсюдження флексія -а: *игрàть / поигрàть в хвостà* – *етнограф., заст.* ‘вид игры, во время которой участники берутся за руки и ведущий делает резкий поворот. Выигравшим считается тот, кто удерживается на ногах’: *А иурàють у нас ф хвастà* (Усп., 1976). *Иурàли ф хвастà и в уїлки* (Усп.). *Паиурàть ф уїлку, ф хвастà* (Усп.) [ФСРГО, с. 99]; *таркуцà поднести* кому ‘отказать жениху; отказать кому-л. при сватовстве’: *Ванà яму, как гаваряць хахлы, таркуцà паднислà* (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 206] і синонімічні *кабакà давàть (приподносиць) / дати (приподнести)* кому та *давàть / дати гарбузà: Ёсли нивèста идёт – харашиò, нет – то кабакà дають* (Павл., Рус. Ив., Чап., Троиц.). *Радители паурдйились, кабакà дàли* (Рус. Ив.). *Я йиму таудà гарбузà далà* (Введ., 1985). *А рàньшэ гарбузà давàли* (Ст. Некр., 1989) [Там само, с. 104, 172, 75] тощо.

У іменників середнього роду з ненаголошеною флексією в називному відмінку множини спостерігаємо закінчення -ы (за аналогією з чоловічим і жіночим родом): *делы як ночь белы* – *жарт.* ‘ответ на вопрос о том, как обстоят дела у кого-л.’ (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 80], пор. побутуюче в просторіччі *дела как сàжа белà* – *жарт.* або *ірон.* 1) ‘уклончивый шуточный ответ на вопрос «Как дела?»» (при нежелании подробно отвечать); 2) ‘о чьих-л. неважно идущих делах’ [ИЭС, с. 178].

Іменники 3-ої відміни, на відміну від загальноновживаних, у говірках зазвичай набувають чоловічого роду, пор. ДФО *корь напал* [на кого] ‘кто-л. заболел корью’: *Корь напал – и трайх пахараніли* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 114. Іменники чоловічого роду на м’який знак, навпаки, набувають жіночого роду, пор. фразему *брать путь* какою, чей ‘становиться чьим-л. последователем’ та ілюстрацію до неї: *Нєкатарые нашы начальники бирут тую путь, што была при памєцике* (Ст. Некр.) [КСРГО].

Стягнені форми прикметників, що проникли в говірки, за спостереженнями Л. Я. Усачової, під впливом української мови, фіксує ціла низка ДФО: *Хордша собака не будет дурно лать* (*хордша собака дурно не будет лать*) – присл. ‘хорошая, умная собака лает не напрасно’: *Хордша сабака ни будить дурна лать* (Серг., Троиц.) [ФСРГО, с. 221; БСРПС, с. 842]; *языката фєська* – несхв. або ірон. ‘болтливая, бойкая на язык женщина’: *Ах ты, языката фєська* (Мирн., Кисл., 1989) [ФСРГО, с. 230]; *лїся папушдѡва* – пестл. ‘о рыжем или светловолосом, с редкими волосами человеке’: *Дитєначек был бравинький, но такдѡй аблєзлинький, как лїся папушдѡва* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 122]; *молдчна худдѡба* ‘копытные домашние животные, дающие молоко’: *Была у нас и молдчна худдѡба – дви ддѡйни кардѡвы* (Дем., 1984) [Там само, с. 126], де укр. *худдѡба* відповідає російському ‘скот’ [РУС, с. 1010], та інші.

У прикметників у порівняльному ступені спорадично зустрічаються закінчення *-ей* або *-ы*: *лихдѡй невдѡли* быть на кого – експрес. ‘относиться к кому-л. недоброжелательно, враждебно’: *Ана фсю жызнь была на нивдѡ лихдѡй нивдѡли: штоб он ни дѡлал, фсѡ ей была ни так* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 122]; *В (у) гостях бдѡдро, а ддѡма лучше* – присл. ‘В гостях хорошо, а дома лучше’: *У гастях бдѡдра, а ддѡма лучшы* (Мур.) [Там само, с. 45].

Форми *тебѡ, себѡ, менѡ*, вельми характерні для південноросійських говірок, до сьогодні є широко вживаними в мовленні діалектоносіїв: *Если есть ддѡля, она тебѡ и на пѡчке найдѡт* – присл. ‘что суждено – сбудется; от судьбы не уйдѡшь’: *Если есть ддѡля, ана тибѡ и на пѡчке найдѡт* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 86]; *самому (-ой, -им) до себѡ* ‘кому-л. не до чужих хлопот, проблем и т. п.’:

Ой, ей, бѣднай, самѡй да сибѣ. Хварѡить анѡ сѣльна, наштѡ ей йищѣ чужьѣ праблѣмы (Прим., 2017-2018). *Мне и так плѡха, самѡй да сибѣ, а анѡ йищѣ в улѡзы лѣзить...* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 184] та інші.

Усталеність і регулярність дієслівних форм на **-ешь, -еть** у 2-ій і 3-ій особах однини відповідно, типових для південноросійських говірок, збережені, з одного боку, у фонетичному оформленні фразем, яке створює їхню зовнішню структуру, пор. *присл. Хорошѡ глядѣть, как солдѡт идѣть* ‘нетрудно позавидовать кому-л. – трудно жить чьей-л. жизнью со всеми её сложностями и проблемами’ (Введ., 2019) [Там само, с. 221]; *Рабѡта не ведмѣдь, в лес не увойдѣть* ‘необязательно спешно браться за выполнение какой-л. работы’ (Возн., 1971) [Там само, с. 178]; з іншого боку, є вельми поширеним у живому спонтанному мовленні на «фразеологічному» рівні, пор.: *ждать (дождѡть) морскѣх кѡмешков – жарт. або жарт.-ірон.* ‘о напрасном ожидании жениха-моряка из плавания’: – *Морякѡ ждеш? Ну, дождѣшь марскѣх кѡмишкаф* (Введ., 2019) [Там само, с. 87]. Типове для південноросійських говірок закінчення **-ть** у дієсловах 3-ї особи однини й множини теперішнього часу є усталеним у мовленнєвому побуті російських переселенців. Пор. також ДФО та ілюстрації до них, записані в 2017-2020 роках у споконвічно російських селищах Одеської області України: *Будет тебе крѣшка!* ‘восклицание, выражающее угрозу’: *Если хтѡ-то влес и штѡ-та чужде узѡл, уавѡрѡть: «Будить тебе крѣшка!»* (Троиц.) [ФСРГО, с. 48]; *Молодые порастѡют, старые сбувѡются – присл.* ‘молодым расти, старым – стариться’: *Маладыѡ парастѡють, а старыѡ збувѡюцца* (Ст. Некр., 1973) [Там само, с. 126]; *Будешь слѡдким – засосут, будешь гѡрьким – заплѡют – присл.* ‘всем не угодишь (о необходимости придерживаться золотой середины в отношениях с людьми)’: *Мой тѡтя уаварѡл: «Будиш слѡтким – засасуть, будиш гѡрьким – заплѡют. Фсем фсѣ равнѡ ни ууадѣиш»* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 41]; *бѡи говорѣть [кому]* ‘обманывать, лгать’: *Жынка мужу бѡи уавѡрѣть* (Спас.) [ФСРГО, с. 33].

Інфінітивні форми на **-ть** (замість літературних на **-и**) виявлені в низці ДФО, пор., напр.: *Счастливо дойтить!* ‘счастливого пути!': *Щаслива дайтить вам*

да Адєсы (Мирн.) [СРГО, т. 2, с. 204]; *итїть з`амуж (з`амуж идтї)* ‘вступать в брак (о женщине); выходить замуж’: *А мь б`ыли б`едными, и за б`еднава н`ада б`ыла з`амуш итїть* (Усп.). *Мне ужэ ни итїть з`амуш* (Возн.). *Б`атька наказ`ал итїть з`амуж* (Б. Пл.). *Любїть любїли, а з`амуш сил`ом застаю`т итїть* (Павл.) [ФСРГО, с. 104]. Також спостерїгаємо у фразеотворчостї дїалектоносїїв вїдпадання кїнцевого **-и** в їнфїнітивних формах: *Жизнь: хочь плачь, хоть скачь* ‘о тяжєлой жизни’ (Возн.) [Там само, с. 88].

Спорадично на мїсцї дїєслїв лїтературної мови з флексїєю **-ся** спостереженї дїєслова без **-ся**, пор. наведену вище фразему *ждать (дожд`ать) морскїх к`амешков* – *жарт.* або *жарт.-їрон.* ‘о напрасном ожидании жениха-моряка из плавания’: – *Моряк`а ждеш? Ну, дожд`ешь марскїх к`амешкаф* (Введ., 2019) [Там само, с. 87], записану нами у 2019 роцї в селї Введенцї Саратовського району Одеської областї.

При утвореннї дїєслїв недоконаного виду спорадично зустрїчається ї суфїкс **-а**, пор. ДФО, глагольний компонент яких має спїльний корень, суфїкс **-а**, але рїзнї префїкси: *наклад`ать на себ`е р`уки* ‘совершить самоубийство’: *Хл`опец д`ефку кїнул, и ан`а уад`ала р`уки на сиб`е наклад`ать. Т`ока сус`етка взашл`а, клїчеть – у`айда пабеуїм на в`улицу, а ан`а задалася* (Серг.) [КСРГО]; *поклад`ать все сїлы* на кого, на что ‘делать всё возможное для кого-л., для чего-л.’: *М`ама ф`се сїлы на тїб`я наклад`ала* (Никол., 2018) [ФСРГО, с. 164]; *восклад`ать [всю] над`ежду* на кого, на что ‘надеяться, возлагать надежды на кого, на что’: *Ф`сю над`ежду на йив`о васклад`аю* (Усп.) [Там само, с. 57].

Досить вживаними є дїєприкметники на **-т**, пор. численнї ДФО *др`атая кукуруза* ‘з`ерна кукурузы, отдел`енные от кочерыжки’: *Дал к`урам др`атай кукурузы* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 179]; *нан`ятый – прод`атый* ‘об ответственности на работе’: *Мы р`аньшэ мн`оуа р`аб`отали, с утр`а д`о начи. Нан`ятый – прад`атый* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 130]; *не клят (-а) не мят (а-)* – *схв.* ‘о самостоятельном человеке, не являющемся обузой для других’: *Луч`а адн`ей памир`ать: ни кл`ята ни м`ята и ляул`а ни свар`ьма* (Введ., 1971) [Там само, с. 134].

3) *Синтаксичний* рівень. Так само, як в українській літературній мові та її говірках, поширеним є прийменник *у* замість *в*, пор.: *быть у погднцах* – застар. ‘служить в армии’: *Мой батька был у пауднцах* (В. Бур.). *Был у пауднцах* – *служыл у людях* (Усп.) [Там само, с. 43]; *быть у сұхоти* ‘не развиваться, не расти’ [БСРП, с. 653]; *быть у шяхтах* ‘работать шахтёром’: *Сын мой был у шяхтах* (Мирн., 1968) [ФСРГО, с. 43]; *двор у двор* (ходить, заходить) ‘в каждый двор на сельской улице последовательно (ходить, заходить)’: *На Раждество у нас двор у двор ходять: уде аткрыта калитка – заходять* (Возн., 2020) [КА] та багато інших. Уживання прийменника *ув* спостерігаємо в мовленнєвому функціонуванні фраземи *Отеческая война* ‘Великая Отечественная война’: *Ув Атёчискую вайну пауип* (Спас.) [ФСРГО, с. 149].

Змішування прийменників *из / с* на користь останнього, укорінене в живе мовлення російських переселенців як наслідок українсько-російської міжмовної взаємодії, спостерігаємо в численних ДФО та ілюстраціях до них, пор., наприклад: *кдшель с рогозы* ‘небольшая сеть в виде корзины для прибрежной ловли рыбы’ (Троиц., 2018) [Там само, с. 114]; *выйти с сознания* ‘потерять сознание, упасть в обморок’: *Вышла я с сазнания* (Мирн., Ст. Некр.) [Там само, с. 62]; *локтаь как собаки вду из одной кружки* – *несхв.* ‘об утрате религиозности, обусловленной совместным проживанием с представителями других конфессий (у старообрядцев)’: *Тяпёрь мы фсе паудные стали, а раньче знали веру... Локчим как сабаки ваду с адной крушки* (Ст. Некр., 1977) [Там само, с. 122-123].

Вплив української мови відзначаємо й у запозиченні питальної частки *чи*, що побутує в російських говірках Півдня України й іноді вимовляється як [ш'ы], часто в функції розділового сполучника: *чи дордга, чи асфальт* ‘о чём-л. непонятном, неопределённом’: *Пьют ф силё. А он ударил кулаком на сталу: «Рэска прикратить пьянку!» А люди смидюца: «Щи дардуга, щи асфальт?!»* (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 225], а також у функціонуванні сполучника *бо*: *Не смейся, рабё, бо достанется и тебе!* – присл. ‘каждый может оказаться в трудной ситуации’: *Сасётка фсё насмихалась, што мне трудна жыть. Ничивд:*

на вику), как на долуай ниве – **ни смейся, рабè, бо дастаница и тибè** (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 137].

Сполучник **ды** в значенні ‘і’ і ‘але’ є і сьогодні широко розповсюдженим у фраземіці діалектоносіїв: **Кусала бы вашà, ды ни гнида** [– не так бы было обидно] – *прик., несхв.* ‘о человеке, который нелицеприятно отзывается о других, а сам не лучше’: *Ды чивò ж анà минè в улàзы лèзить, самà ш полчилавèка: кусала бы вашà, ды ни унида!* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 119], *пор. загальновож.: Не виши едят, [а] гниды* [БСРПС, с. 159]; *гòл, ды правè* – *схв.* ‘о честной бедности’: *Мы фсю жызнь чèsна пражыли, а за чèsный трут сильна бауàтым ни будиши – затò уòл, ды правè, спакòйна нòчью спиши* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 70]; **Крёпкая тюрма, ды чёрт ей рад** – *несхв.* ‘о несоответствии формы содержания (о доме, строении и т. п.)’: *Выстраил дом здарòвый, с камня халòднауа – на што он йиму такòй нàда, што в нём зимòй дèлать, как натапить! Крёпкая тюрма, ды чёрт ей рат* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 116]; **так ды не так** – *експрес.* ‘выражение неудовольствия в отношении кого-л., чего-л.’: *Хватит ужè биздèльничать, так ды ни так, нàда работать* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 206]; **Хочь дòма горèлая шкура, ды дòма** – *присл.* ‘в гостях хорошо, а дома лучше; как ни худо, да дома’ (Возн., 1971) [Там само, с. 222] **оторви полу ды тикай** – *несхв.* ‘о плохом, скверном человеке’: *Такòй щилавèк, што атарви палу ды тикай* (Возн.) [Ус, с. 47] та інші.

Зустрічається в досліджуваній нами фраземіці й прийменник **абы**, *пор. : фыца-фыца, абы сбьтсья (фыца-мыца, абы сбьтсья)* – *несхв. або жарт.-ірон.* ‘кое-как, плохо, небрежно (сделать что-л.)’: *Ты минè как зря ни дèлай – фыца-фыца, абы збыцца. Начал дèлать – давиди да канца и здèлай бравинька* (Прим., 2017-2018). **Фыца-мыца, абы збыцца** (Возн., 2020) [Там само, с. 217-218].

Уживання сполучника **что** замість **как** ілюструє ДФО **умàриватьсья / уморитьсья что пèтел (пèтели)** ‘очень уставать’: *У нèмцэф што пèтили умàривались, аж музули абдирàли.* (Введ., 1971) [Там само, с. 214], де **петел** – від *болг.* **петèл** ‘петух’ [БРС, с. 442].

Л. Я. Усачова звертає увагу на заміну в мові діалектоносіїв заперечних займенників і прислівників (**некому, некогда** та ін.) українізмами **нема́ кому́, нема́ када́** та ін. [Усачёва 1955, с. 252]. На цей час подібні прислівникові сполучення тривко затвердилися в мовленні російських переселенців, практично повністю витіснивши їхні російські еквіваленти, пор. численні ілюстрації до широко вживаної ДФО **нема́ када́ (когда́, кады́)** ‘некогда’, у тому числі записані протягом останніх декількох років: *Дилà дèлать нима́ када́. Балàкать мне с ва́ми нима́ кауда́* (Введ., 1971). *Павичèрять нима́ кады́* (Введ.) *Нэма́ када́ учи́цца, у рабòти я* (Серг., Нов. Некр.) *Нима́ када́ разува́ривать, на́ды рабòтать* (Вас.). *Фсè нима́ када́* (Прим., 2012). *Йиму́ нима́ када́* (Никол., 2018). *Нима́ када́ стира́ть* (Никол., 2018). *Нима́ када́ сидèть* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 134]. Пор. також: **нема́ как** у тому ж значенні: *Нима́ как ити́ть минè* (Б. Пл.) [СРГО, т. 1, с. 329]; **нема́ где** ‘негде’, **нема́е во что** ‘не во что’, **нема́ кому́** 1) ‘некому’; 2) ‘не во что’, **нема́ куды́ (куда́)** ‘некуда’, **нема́ чегò** ‘нечего’, **нема́ что (що)** ‘нечего’ **нема́ чем** ‘нечем’: *Пры румы́нах ба́ни бы́ли. У ми́не бань нèту, нима́ чем плати́ть. Нима́ чем паха́ть* (Возн., Введ., Павлов). *Нема́ чем заня́цца люда́м* (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 134-135].

У російських острівних говірках значного поширення набули аналітичні конструкції, за допомогою яких утворені ад’єктивні фраземи на зразок **ла́ден на все руки** ‘умелый, мастеровитый’: *У той чилавèк дуже хардши́й: ён ла́дин на фсе руки* (Павлов.) [ФСРГО, с. 120]; **плохòй на отда́чу** – *несхв.* ‘о человеке, который не отдаёт долг’: *Я жа зна́ла, што анà плаха́я на адда́чу, а фсè равнò пажалèла, позы́чила дèник* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 158]; **хво́рый на рабòту** – *несхв.* ‘ленивый, нерадивый’ [БСРП, с. 551].

Зрозуміло, що наведені приклади не вичерпують проектування всіх типових мовних особливостей південноросійських говірок, як і специфічних, набутих у відриві від материнських, на розглянуту нами діалектну фраземіку, – для докладного розгляду кожної з цих особливостей знадобилося б окреме дослідження. Ми дозволили собі лише обмежитися коротким оглядом, прагнучи в такий спосіб проілюструвати роль діалектного фразеологічного шару

в збереженні характерних властивостей переселенських говірок у відриві від материнських.

Що ж стосується характерних особливостей лексичного складу говірок, то, як відзначено Л. Ф. Баранник, яка досліджувала російські переселенські говірки Півдня України протягом кількох десятиліть, лексичний шар зберігає велику кількість материнських слів-південнорусизмів – «найменування сільськогосподарського побуту, начиння, одягу, їжі, домашніх будівель, рослин, різних природних явищ, найважливіших трудових процесів, дій, ознак, якостей і властивостей» (переклад наш – Н. А.) [Баранник 2015, с. 36]. До таких слів можна віднести: **горòд** ‘город’, **кавун (каўн)** ‘кавун’ (*орл.* каун), **кубгàн (кубгàнчик)** ‘великий широкий глиняний глечик без ручок’, **вискй** ‘волосся’, **кукòбница** ‘хороша господиня’, **крестèц** ‘невелика копиця, поклажа, снопи в якій укладені хрестоподібно’, **кринйца (кринйчка)** ‘колодязь’, **кòлик** ‘жердина’, **крьшка** ‘крихта’ та інші. Словами південноросійського походження є лексеми, що символізують найважливіші етапи та коди сімейної обрядовості – пологової, весільної, поховальної (**крестòвый** ‘такий, що належить до обряду хрещення’, **калабушек** ‘невеличка паска, яку пекуть на дівич-вечір’, **пропòй** ‘обряд сватання нареченої, що завершується випивкою’, **отвòды** ‘візити у відповідь батьків нареченої до батьків нареченого’, **кўрник** ‘весільний виріб з тіста в формі курки, качки, гусака або порося’), культурні традиції, що формують і наповнюють духовний код нації (**карагòд** ‘танок’, **танòк** ‘танок’, **крйчàть песни** ‘співати’ та **игрàть** ‘співати’, **кулючки** ‘дитяча гра в хованки’, **догонячки** ‘дитяча гра в квача’, **толокà** ‘поляна, майданчик для відпочинку й розваг’), терміни спорідненості (**срòдственник** ‘родич’) тощо. Багато з них стали міцним будівельним матеріалом у створенні ідіом, сталих сполучень різної міри злитності компонентів, прислів’їв і приказок, «вбудувалися» в образну багатоаспектну та багатопланову картину світу російських діалектоносіїв. Пор. численні ДФО, зафіксовані в російських говірках Півдня України, у складі яких – діалектні слова південноросійського походження: **горòд дèлать** ‘обробувати огород’ [СРГО, т. 1, с. 140]; **горòдная бригада** ‘овощеводческая

бригада' [ФСРГО, с. 71]; *тумановый каун (кавун)* 'сорт арбуза (зелёный с чёрными полосками)' [СРГО, т. 2, с. 230]; *водить карагод* 'танцевать хороводный танец; водить хоровод' [ФСРГО, с. 55]; *водить (танок) танки 1* 'водить хороводы' и *водить (танок) танки 2* 'хлопотать, возиться с чем-л., с кем-л.' [Там само, с. 55; БСРП, с. 657]; *стеклянашый кубганчик* 'ваза для цветов' [ФСРГО, с. 202]; *виски встали дыбом – експрес.* 'кто-л. испытывает невыразимый страх, ужас' [Там само, с. 53]; *родниковая криница* 'родник' [Там само, с. 182]; *как калбушек* 'о полненькой, небольшого роста девушке' [Там само, с. 106]; *отводы водить – обряд.* 'в свадебной обрядности – совершать ответные визиты родителей невесты к родителям жениха' [Там само, с. 148]; *крестовая мятка* 'крестная мать' [СРГО, т. 1, с. 267] тощо.

Більшість діалектних лексем, що функціонують в інших південноросійських говірках, не зазнали семантичних змін, тоді як у деяких з них такі зміни, зумовлені, переважно, загальнономовними причинами, а також панівною в говірках тенденцією до лексичної деталізації, диференціації найбільш загальних понять, відбулися [Баранник 2015, с. 36-37]. Зокрема, **крѣжма** – у материнських говірках 'банное нарядное полотенце' [СОГ, с. 124] – у переселенських говірках, мабуть, під впливом української мови набуває такого значення: 'одеяло, в которое принимают ребёнка из купели крестные отец и мать' [СРГО, т. 1, с. 269]. *Крѣжму* хресні дарували новонародженому до хрестин, що й закріпилося в ДФО, співвіднесеною з пологовою, а точніше хрестильною обрядовістю: *нести крѣжму* – обряд. 'в крестильной обрядности – нести белое тканное полотно (крѣжму) на празднование, куда приглашались женщины в честь рождения ребёнка': *Каудà шли на слаткае, абизатильна нислѣ крѣжму* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 138]. Фіксує цю лексему з позначкою «польськ.» і «Словник українських говорів Одещини» в значенні 'кілька метрів тканини, що дарують новонародженому на хрестини' [СУГО, с. 109]. Цю ж семантику лексеми **крѣжмы** без зазначення ареалу поширення фіксує «Словарь русских народных говоров»: 'пелёнки новорождённого, крестильная рубашка; подарок крестных отца и матери' [СРНГ, вып. 15, с. 253].

Проте, за нашими спостереженнями, саме в складі фразеологізму лексема в багатьох випадках зберігає своє первинне значення. Зокрема, південноросійське **писклёнок**, що позначає будь-яке курча взагалі, у зіткненні з літературним **цыплёнок** звузило своє значення: у російських говірках Півдня України **писклёнок** позначає маленьке курча, яке нещодавно вилупилося (для такого, що підріс, вживаний українізм **курча́**) [Баранник 2015, с. 38]. Проте в складі ДФО воно зберігає своє споконвічне значення, пор. *курица с писклятами* ‘созвездие Малая Медведица’: *Йшиò курица с писклятами*. (Павлов.) [ФСРГО, с. 119]; *Пискля́т по вòсени счита́ют* – присл. ‘не следует преждевременно делить прибыль от какого-л. дела’: *Пискля́т на вòсини счита́ють* (Введ., 1971) [Там само, с. 157].

Значуще місце в російських говірках Півдня України посідають запозичення з болгарської, молдавської, румунської, німецької і насамперед, звичайно, близькоспорідненої української мови, що спричиняє створення і функціонування дублетних форм і подальше усунення дублетності внаслідок деталізації і диференціації позначуваних реалій. Приміром, запозичене з української мови слово **квітка** за взаємодії з російським аналогом **цветы́** звузило свою семантику, закріпившись у російських переселенських говірках у значенні ‘штучні квіти з воску, зроблені з воску або паперу’ [Баранник 2015, с. 38-39], що й підтверджує обрядовий фразеологізм *выкупа́ть квітку*, співвіднесений з весільним звичаєм, ‘по которому на свадебной вечеринке парни (жених с боярами) выкупали восковые цветы (а в старину – живые), подавая тарелку с деньгами дружке и торгуясь. Если дружка считала, что денег достаточно, она клала цветок на шишку (свадебный калач) и подавала боярину. Только после выкупа цветов на стол ставили тарелку с пирогами и вином’ (Троиц., 2018) [ФСРГО, с. 62].

У компонентному складі фраземіки російських діалектоносіїв побутує багато споконвічно російських слів, відсутніх у СРГО, але зафіксованих в інших діалектних словниках, здебільшого в іншому значенні: **кòлик** ‘жердь’ (пор. *орл. кòлик* – 1) ‘жердь, заострённая с одного конца’; 2) ‘огороженный кольями участок’ [СОГ, вып. 5, с. 60]), **кожу́к** ‘тулуп’

(пор. *орл.* **кожук** – 1) ‘дымоход русской печи’; 2) ‘деревянный навес у печи по чёрному для предохранения потолка от пожара’ [СРНГ, вып. 14, с. 52]; ‘площадка в верхней части русской печи, расположенная под потолком’ [СОГ, вып. 5, с. 510]), **крѣшка** ‘крошка’ (пор. *орл.* **крѣшка** ‘маленький кусочек какого-л. вещества; крошка’ [Там само]), **догонячки** ‘детская игра, по условиям которой нужно догнать убегающего и коснуться его рукой’ (пор. *дон.* **догонячки** ‘салочки, пятнашки’ [БТСДК, с. 134]), **кѣсник** ‘шёлковая лента, вплетаемая в косу’ (пор. **кѣсник** – 2) ‘лента, шнурок, вплетаемые в косу’ [СРНГ, вып. 15, с. 57]; *дон.* ‘лента, вплетаемая в косу’ [БТСДК, с. 235]; *орл.* ‘лента, шнурок, тесёмочка, вплетаемые в косу’ [СОГ, вып. 5, с. 95]), **калабушек** ‘небольшой кулич, который пекут на девичник’ (пор. *орл.* **колабушка, кулабушек** ‘хлебец, выпеченный из остатков теста’ [Там само, с. 58, 139], приименник **пѣ-за** в значенні ‘по’ [СРНГ, вып. 28, с. 31] та інші, пор. ДФО, що побутують у мовленні російських діалектоносіїв Півдня України: **стоять как кѣлик** ‘стоять недвижимо; бездействовать’ [КМ]; **бѣлый кожук** ‘тулуп овчиной наружу; необшитый тулуп’ [КСРГО]; **допрепѣть шѣлковый кѣсник** – *фольк.* ‘о девушке, которая готова к замужеству’ [ФСРГО, с. 84]; **играть в догонячки** ‘играть в пятнашки’ [КА]); **не брать / не взять чуждѣго крѣшки** ‘о человеке, который никогда не берѣт чужого; об исключительно честном человеке’ [ФСРГО, с. 132]; **как калабушек** ‘о полненькой, небольшого роста девушке’ [Там само, с. 106]; **аж морѣз по-за спинам** ‘о чувстве сильного страха’ [КСРГО].

Подекуди ДФО фіксує одне зі значень слова, відсутнє в СРГО. Наприклад, лексема **криница** (**крыница, кирница, кырница, кырница, зм.-пестл. криничка**) у материнських говірках – ‘джерело’ та ‘колодязь’, пор. *дон.* **криница** ‘колодець’ и **криничка** ‘родник’ [БТСДК, с. 211]; **криница** и **крыница** – 1) ‘ключ, родник’; 2) **крыница** – *курсък.* ‘ручей’; 3) ‘мелкий колодець; небольшая ямка с грунтовой водой, в которую ставится бочка или чан’; 4) **криницы** – *мн.* ‘ряд мелких озѣр в заболоченной долине на месте прежнего русла реки’ [СРНГ, вып. 15, с. 257]; *орл.* **криница, крыница** та *пестл.* **криничка** ‘родник, колодець’ [СОГ, с. 112]; у російських переселенських говірках Півдня

України, за даними СРГО, – тільки ‘колодець’ [СРГО, т. 1, с. 267-268]. Для найменування джерела використовується, як було сказано вище, СС *родниковая криница*. Значення ‘джерело, джерельце’ зберігає, проте, компонент *кирничка* в складі СС *сделать кирничку* кому ‘подать вареники с большим количеством растопленного масла’: *Зделай ей кирничку!* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 187].

Збережена в російських говірках Півдня України велика кількість реліктових слів, що сягають епохи східнослов'янської та праслов'янської мовної спільності: *молонья* ‘блискавка’, *днесь* ‘сьогодні’, *лётось* ‘у минулому році’, *позалётось* ‘у позаминулому році’, *мир* ‘сільська громада’; частина слів зберігає давню семантику: *тёмный* ‘сліпий’, *сла́дкий* ‘смачний’, *вал* ‘кастрований робочий бик, віл’ (сягає праслов. *valjati* ‘каструвати’ [ЕСУМ, т. 1, с. 399]) та ін. Пор. їхнє вживання у складі ДФО: *столбовая молонья* ‘молния, бьющая вертикально вниз’: *Сталбавая моланья бьёт внис* (Павлов.) [СРГО, т. 2, с. 192]; *Гуртом (гуртом) да міром сподручней* – присл. ‘вместе легче выполнять любое сложное дело, любую работу’: *Гуртам да мірам спадручней* (Введ., 1971, 2019; Мур.) [ФСРГО, с. 74]; *сла́дкая вода* ‘вода из подземных источников; ключевая или артезианская вода’: *Эта была питьевая, сла́ткая вода, ключивая* (Прим., 2012). *Сла́дкай вады́ ни було* (Введ., 2019). *Низя паливають сла́дкай вадой* (Введ., 2019; Возн., 2020) [Там само, с. 193]; *сла́дкий корень* ‘растение с длинным мясистым корнем’: *В уалодный гот сла́ткий коринь ёли* (Введ., 2019). *Сла́ткий коринь* – *эта паливая трава, длинный коринь. Анà у земì, бєлинские или сирєневые цвигòчки. Голадам мы сла́ткий коринь капàли, ёли, чай пили. Щас йивò ни видна* (Возн., 2020) [Там само; КА]; *работать как вал* ‘очень много, тяжело работать’: *В вайну без никакòуа перкуру работала. Как вал работала* (Усп., 1976) [ФСРГО, с. 178]; *чёрный вал стàнет (стал) на нòгу* ‘горе, несчастье, обычно связанные с незадавшейся семейной жизнью’: *Каудà чёрный вал стàнить на нòуу харашиò, таудà ани пра иурушки забудуть* (Усп.) [ФСРГО, с. 225].

За спостереженням Л. Ф. Баранник, значна частина російських діалектних слів, що функціонують у російських селищах Одеської області, є спільними

з українськими і сягають спільного для них джерела – давньоруської мови. До таких слів дослідниця відносить слова **кут**, **рогач**, **сигать**, **толокà**, **сюды** ‘сюди’ та інші [Баранник 2015, с. 42]. Частина з них набуває культурної значущості, пор. їхню «участь» у створенні діалектного фразеологічного фонду російських говірок Півдня України: ДФО **красный кут**, **передний кут**, **святый кут** – *етнограф*. ‘красный (передний) угол в доме, в котором находится икона, куда сажают почетных гостей’ [ФСРГО, с. 115, 155, 187]; **сигать гонки** (**гонки сигать**) – 1) ‘вставать на дыбы (о животных)’: *А тая сиудя гонки* (о собаке). *И лошади гонки сиудают* (Троиц.); 2) ‘подпрыгивать, подскакивать (о человеке)’: *Шо ты сиудииш гонки, как та сабака?* (Троиц., 2018) [ФСРГО, с. 190]; **царанать рогачом грубу** (**грубы**) – *обряд., застар.* ‘от обычая, согласно которому девушка, в дом которой пришли свататься, должна стоять возле печи, царапая её покрытие ухватом, тем самым демонстрируя смущение и скромность’: *Нивесты царанают рагаудом грубы* (Сергеев.) [КСРГО]; **выводить на толоку** – *етнограф*. ‘о приобщении детей к массовому народному гулянью’ [ФСРГО, с. 61]. За свідченням корінної мешканки с. Троїцького Біляївського району Одеської області Коваленко Є. В., «перед Пасхой, жители села со всей Журавлёвки (так называлась русская часть села; вторая часть была молдавской) собирались в специально отведённом для этого месте (“вытолоченном”, на котором ничего не росло), носившем название “толокà” <...>»: *Дитё вывадили ф пять лет на талаку* (Троиц., 2019) [Там само]. З цією ж місцевою культурною традицією пов’язана ДФО **собираються на толоку** – *етнограф*. ‘об обычае массового народного гулянья’, записана нами в селищах Троїцькому Біляївського та Миколаївці Тарутинського районів Одеської області. За свідченням старожилів, «на толоку собирались всем селом. Старики и женщины шелкали семечки, молодёжь знакомилась, танцевала. Пели песни, водили хороводы. Всё село гудело песнями» (Троиц., 2019; Никол., 2020) [ФСРГО, с. 195-196].

Узагальнюючи вищесказане, можна зробити висновок, що фраземіка російських переселенських говірок Півдня України є транслятором діалектних особливостей, характерних для південноросійського наріччя

і південноросійських, насамперед курсько-орловських говірок, фіксує їхню стійкість і збереження у відриві від говірок материнських і може слугувати цінним джерелом для подальших досліджень у галузі мовної архаїки. У цьому аспекті не можна не погодитися з професором В. В. Колесовим, який відзначав: «“нові” говори (тобто говори переселенські, острівні, поширені на нових територіях заселення – Н. А.) у деяких своїх особливостях можуть бути архаїчніше за материнських, їх вивчення багато дає для відтворення минулих етапів розвитку російських діалектів... » (переклад наш – Н. А.) [РД 1990, с. 18].

2.2. Склад, структура, типологічні особливості фразеологічної системи російських говірок Півдня України

Є. В. Брисіна у фраземіці донського козацтва виокремлює *фраземи загальнонародні, фраземи просторічні, власне діалектні фраземи; фраземи міждіалектні*, що функціонують у двох або декількох діалектах [Брысіна 2003, с. 27, 34]. К. М. Прокошева поділяє діалектні фразеологізми на *ФО, що складені зі слів загальнонародного вживання; ФО з діалектними словами у складі; ФО, ідентичні літературним за формою, але такі, що мають інше значення* [ФСПГ]. Науковці, проте, відзначають, що загальнонародна фразеологія, як і загальнонародна лексика переважає у будь-якому складі говорів, тоді як місцева, регіональна представлена значно меншою кількістю одиниць [Ивашко 1981, с. 81; ФСПГ].

Фраземіка російських острівних говірок Півдня України – багата й різноманітна. Вона містить фраземи, які умовно можна поділити на три основні групи: 1) *фраземи загальнонародні, широко розповсюджені*; 2) *фраземи регіональні, діалектні* і 3) *фраземи міждіалектні, що функціонують у різних говорах російської мови або в говорах / загальнонародному мовленні інших мов*. Серед перших можна виокремити:

а) фраземи загальнонародні, кодифіковані, у тому числі просторічні, пор. ілюстрації, які вміщені в СРГО і співвіднесені із загальноновживаними фраземами: *вѣтер в головѣ* у кого: *Он такдой большдой развѣй*, *вѣтур* у нивд

в уялавѣ (Усп.); *горѣть в руках* у кого: *Я була рабятячая, фсѣ в руках* у минѣ *уарѣла* (Мирн.) [СРГО, т. 2, с. 132-133]; *на сносях* ‘о беременності на последнем сроке’: *Ходя на сносях* (Троиц., 2019) [КА]; *язык без костей* у кого: *А у явѣ язык бис костей* (Троиц., 2018) [КА]. Кодифіковані фраземи, безперечно, становлять основну частину фразеологічного фонду російських говірок Півдня України;

б) фраземи просторічні загальнонародні, такі, що є легко впізнаваними, але некодифікованими: *старый чѣрт – груб.* ‘пожилой мужчина’: *А мне младѣй так ни хѣчица са старым чѣртам* валавѣдица (Возн.), де *воловѣдиться* у 2-ому значенні – ‘канителиться’ [СРГО, т. 1, с. 92; КСРГО]; *и баба и мужик* – схв. ‘кто-л. всѣ может, умеет, берѣтся за любую работу’: *Ѣн и баба и мужик* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 99]; *на дурняк* – несхв. ‘бесплатно, даром’: *Пили-ѣли на дурняк* (Возн., 2020) [КА];

в) загальнонародні фраземи, які в мовленні діалектоносіїв збігаються семантично й формально, але відрізняються іншою – лексичною і / або граматичною – сполучуваністю. Пор., наприклад, загальноновживану фразу *на сносях* – прост. ‘на последнем месяце беременності, скоро должна родить’ [ФСРЯ, с. 442], яка в мовленні діалектоносіїв зафіксована в поєднанні з дієсловом *ходить* у тому ж значенні: *Ходя на сносях* (Троиц., 2019) [КА]. Пор. також фразу *играть на нѣрвах (на нѣрвах играть)* кому, записану вчителем В. О. Булгаковим у селі Миколаївці Тарутинського району Одеської області в 2020-ому році в значенні ‘нервировать, раздражать кого-л.’: *Што ты минѣ на нѣрвах играиш?* (Никол., 2020) [ФСРГО, с. 99-100], та загальноновж. ФО *играть на нѣрвах* чьих, кого, у кого ‘намеренно раздражать, нервировать кого-либо’ в контекстному вживанні: – *Шутник ты, товарищ главный инженер. Понравилось тебе играть на моих нервах. Играй, играй, ничего, я прочный, выдержу. – Алексей говорил с гневом. В. Ажаев, Далеко от Москвы. – Я бы его сейчас прямо сразу стукнул, - вспыхивает Зайцев, когда арестованного уводят обратно в камеру. – Он – вы же сами видите – просто играет у нас на нервах. П. Нилин, Испытательный срок. Казалось, будто он тянет время или таким образом играет на нервах Маруси. П. Волошина, Е. Кульков, Маруся (2009).*

Видимо, Шеварднадзе это понимает. Потому и *играет на нервах России*. В. Баранец, А. Гамов, *Комсомольская правда* от 31.07.2002 г. (виділено нами – Н. А.) [ФСРЯ, с. 179; НКРЯ].

Серед фразеологізмів другої групи – регіональних, діалектних – виокремлюємо регіональні варіанти загальнонародних фразеологізмів і власне діалектні фраземи. До регіональних варіантів загальнонародних фразеологізмів уналежнюємо варіанти

а) *семантичні*, тобто такі, які збігаючись формально із загальнонародними фраземами, побутують у мовленні діалектоносіїв в іншому, не кодифікованому, значенні: *в сердцах* ‘в ссоре’: *Ани были ф сирцах с саседями* (Возн.). *Мы ф сирцах с саседями*. (Возн.) [СРГО, т. 1, с. 99; КСРГО], пор. *загальнонвж. В сердцах* – ‘в состоянии досады, обиды, гнева’ [БСРП, с. 606]; *живой портрет* у кого ‘об очень красивом лице’: *Абличья у неё – живой патрет* (Введ., 1971) [ФСРГО, с. 88], пор. *загальнонвж. живой портрет* чей ‘о ком-л. очень похожем на кого-л.’ [ФСРЯ 2007, с. 79]. *ФО доброе утро* – загальновідоме ‘приветствие при встрече’, у жаргоні кримінальних злочинців – ‘кража в утреннее время через открытое окно, форточку’ [БСРП, с. 691]. У російських говірках Одещини *ДФО доброе утро* – ‘название цветов, раскрывающихся утром’ [Там само; ФСРГО, с. 82], а її «парний» варіант *добрый вечер* – ‘цветок маттиола’ [БСРП, с. 83; ФСРГО, с. 82]. Нерідкими є випадки, коли значення *ДФО* й загальнонвживаної фраземи корелюють між собою, пор. *загальнонвж., розм. больше сердце* у кого ‘кто-л. способен горячо и сильно чувствовать, быть отзывчивым, добрым’ [БСРП, с. 606] і *ДФО больше сердце* [у кого] – *ірон. або жарт. ‘о любвеобильном человеке’*: – *Дя Кòля сàмый стàрший у нас. Хòче найтì сабè нивèсту. Дàжэ как-та на машьíне ёздил да нивèсты. – Ну, што зделàши... Сèрцэ... Бальшòе сèрцэ...* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 39];

б) *лексичні*, тобто такі, які відрізняються від загальнонвживаних фразем тим, що містять у своєму складі *діалектне слово*, напр.: *виски встали дыбом* ‘кто-л. испытывает невыразимый страх, ужас; волосы встали дыбом’ (*діал. виски* в 1-

ому знач. – ‘волосся’): *Вискі фстали дьбам* (Павлов.); *В (у) гостях бодро, а ддма лучше* – присл. ‘в гостях хорошо, а дома лучше’ (діал. бодро ‘добре’): *У гастях бодра, а ддма лучшы* (Мур.); *наказать (понаторкотать) с три короба (три короба)* ‘очень много наговорить; наговорить с три короба’ (діал. наказать, понаторкотать – ‘розповісти, наговорити’): *Наказала им банка с три короба* (Введ.). *Панатаркатал тутта три короба* (Мур.) [ФСРГО, с. 53, 45, 129]; *хлебануть горя* – експрес. ‘испытать много бед, лишений, трудностей’: *Ой, и хлибанули мы на сваём вяку горя* (Б. Пл.) [Там само, с. 218], де діал. хлебануть – ‘хлебнути’, пор.: *Дай каравёнке хлебануть* [КСРГО]; *Не тья денежки, что у бабушки, а тья, что у пазушке* ‘не следует преждевременно делить прибыль от какого-л. дела’ (діал. тей, тья, тее, тей (тее) – займ. ‘тот’ [СРГО, т. 2, с. 213]): *Стал сабирацца на зарабатки – как стал щитать, сколька заработаить и што купить... А я йиму и уаварю: «Падажди ты щитать: не тья денюшки, што у бабушки, а тья, што у пазушки* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 138], пор. зафіксоване у В. І. Даля: *Не деньги, что у бабушки, а деньги, что в пазушке* [БСРПС, с. 266].

Лексичними варіантами загальнонародних фразем традиційно вважають фраземи, що містять у своєму складі будь-яке інше слово літературної мови: *В семье не без урода* – присл. ‘в каждой семье может быть человек с отрицательными чертами характера’: *Ф семье ни без уроду* (Дем.) [ФСРГО, с. 59], пор. загальнонавж. *В семье не без урода; Чем беднее, тем роднее* – присл. ‘чем беднее человек, тем проще наладить с ним добрые отношения’ (Никол., 2018) [Там само, с. 224], пор. загальнонавж. *Чем беднее, тем щедрее* [БСРПС, с. 46].

Інколи лексичним компонентом фраземи, що потрапила в мовленнєвий ужиток діалектоносіїв з літературної мови, є іншомовне слово, яке замінило загальнонародне в процесі міжмовних і міжкультурних контактів. Так, ДФО *поняття не мать* ‘не иметь представления о чём-л., не разбираться в чём-л’ містить у своєму складі діалектне слово *мать* ‘мати’, яке утворилося від українського дієслова *мати* з тим самим значенням, успадкувавши від нього

всю морфологічну парадигму (**маю, маєшь** и т. д.): *Паня́тия ни ма́ли абумишы хадіть* (Алекс., 1977) [ФСРГО, с. 167], пор. загальноновж. фразему *не мають поняття* о чѣм с тотожним значенням [БСРП, с. 521].

До цієї ж групи відносимо усічені варіанти загальнонародних фразем. Наприклад, регіональне прислів'я *Сказано – свято* ‘то, что сказано – не решено, не обсуждается’: *Никуды́ я ни паёду, сказа́на – свя́та* (Возн., 1971) [ФСРГО, с. 191-192] є усіченням загальнонародного прислів'я, яке поміщене в БСРПС у наступному вигляді: *Сказано свято: обручи сняты, ка́дка в печи, вода́ не потечёт* [БСРПС, с. 614];

в) *граматичні* – морфологічні й синтаксичні, пор., приміром, загальноновж. *палец об палец не ударить* і діал. *палец об палец не ударя́ть* ‘бездельничать’: *Ничивò дòма ни дèлали, палец аб палец ни ударя́ли* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 152]; загальноновж. *вийти в люди* і безпріименникове діал. *вийти людьми* ‘стать настоящими людьми, выйти в люди’: *Матиря́ хатя́т, штоп ані́ вйшли людьми́*. (Возн.) [СРГО, т. 1, с. 108]; загальноновж. *вийти из моды* і діал. *мода вйшла* на что в значенні ‘стать немодным; выйти из моды’: *А патòм ужэ мо́да вйшла на рукава́ з бұхта́ми* (Усп.) [ФСРГО, с. 126].

В аспекті співвідношення загальнонародної та регіональної фраземіки спостерігаємо варіювання компонентного складу фразем як на парадигматичному (що припускає парадигматичні, флективні модифікації компонентів), так і на словотворчому рівнях, про що пише В. М. Мокієнко в книзі «Слов'янська фразеологія», аналізуючи типи варіювання фразеологізмів [Мокиенко 1980, с. 22]. Пор., наприклад, фраземи, які відрізняються флексіями окремих компонентів: загальноновж. *картошка в мундіре* ‘картофель, сваренный в кожуре’ [БСРП, с. 279] та діал. *картошка в (у) мундірах* у тому ж значенні: *Я сёдня свары́ла картошку у мундірах* (Сергеев.) [КСРГО]; діал. *пройти́ огонь и воды́* ‘об опытном, бывалом человеке’: *Он продукòвный (* опытный), праи́дл ауднь и воды́* (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 174] та загальноновж. *пройти́ [сквозь] огонь [и] воду́ [и ме́дные трубы́]*. Словотвірними варіантами можна вважати, приміром, загальноновж. *искупить свою́ вину́* [перед кем] та діал. *окупить [свою́ вину́]*

[перед кем] у спільному для них значенні – ‘своими решительными действиями и хорошими поступками изменить негативное отношение к себе’: *Аны акупят сваю вину* (Прим., 2012) [ФСРГО, с. 147]; *сёрдце крòвью обливається* і діал. *сёрдце крòвушкой обливається* ‘кто-л. испытывает невыносимые душевные страдания при мысли о ком-л., чём-л.’: *Гляжу на бедных сиротак – сёрца крòвушкой обливаица* (Трост.) [Там само, с. 189], де дімінутивний компонент *крòвушка*, як і подібні *голівушка*, *ноженьки*, *глазушки*, – характерна ознака народної усно-поетичної традиції (детальніше про це див. п. 2.2.2).

Часто та чи інша граматична форма в компонентному складі ДФО є характерною особливістю самих говірок, або успадкованою від материнських південноросійських, або придбаною під впливом інших говірок і / або мов, про що ми вже писали в п. 2.1. Так, ДФО *приходить / прийти у себе*, що була записана нами в селі Введенці Саратського району Одеської області в 2019-ому році та збігається із загальнонародною фразеологією *приходить / прийти в себя* в значенні 1) ‘выходит из обморочного состояния, из забытья, из состояния сильного опьянения и т. п.’; 2) ‘успокаиваться, переставать бояться, беспокоиться, волноваться и т. п.’ [ФСРЯ, с. 359], містить традиційну для курських говірок форму зворотного займенника *себя – себе*, яка вживається у родовому та знахідному відмінках: *Мама расказывала, каудà ужэ пришла у себе, што Дусю пахараніли* (Введ., 2019) [КА]. Традиційним для цієї групи говірок є й прийменник *у* замість *в*, пор. аналогічні приклади: *у душу войти* (пор. загальноновж. *входит / войти в душу* чью) : *У душу вашла – рєзвая жєнчина* (Мирн.) [СРГО, т. 2, с. 143]; *У гостях бòдро, а дòма лóчше* (Мур.) [ФСРГО, с. 45]; *у горòде знайти* – *евф.* ‘о том, кто родился (как правило, в разговоре с маленькими детьми)’: *Тибя у гарòди знайшлы, у капусти. – Мама, где ты миня знайшла? – У гарòди* (Троиц., 2018) [Там само, с. 213]; *у провал пойти* ‘потерять сознание, упасть в обморок’: *Нихтò миня ни бил – я сама у провал пашла, упала* (Введ., 2019) [Там само, с. 215] тощо.

Знайшла відображення у фразеології російських говірок Півдня України така характерна особливість місцевих говірок, як подвійний префікс *по-* із семантикою

повторюваності та тривалості, пор.: *рвать / попорвать [все] нєрвы* кому ‘заставлять кого-л. излишне переживать, нервничать; раздражать кого-л.’: *Папарва̀ли им фсе нєрвы* (Усп., 1982) [ФСРГО, с. 181], пор. *загально̀вж. прост. мотать (рвать, трепать) нєрвы* кому у тому ж значенні [БСРП, с. 433].

Словотвірною модифікацією дієслівного компонента та вживанням прийменника *с* замість *из*, про що ми писали в п. 2.1, відрізняється структурна модель ДФО *повыходить с мѡды* від загально̀вживаної фрази *выходить / выйти из мѡды* ‘устаревать, теряют актуальность’ [БСРП, с. 405]: *Типєрь эта навыхадїла с мѡды* (Троиц., 1983) [ФСРГО, с. 159].

Ще одна характерна особливість – уживання в дієсловах недоконаного виду суфікса *-ува*, типового для української мови, пор. ДФО *полажувать душу [за всех]* – висок. ‘отдать жизнь, пожертвовать жизнью ради других’: *Душу палажувають за фсех* (Вас., Возн.) [ФСРГО, с. 164] і *загально̀вж. полага́ть / положїть душу* за кого, в кого – *розм. застар.* ‘отдавать все силы, воспитывая кого-л., заботясь о ком-л.’ [БСРП, с. 216, 230].

Ми вже відмічали в розглянутій нами фраземіці й руйнування категорії середнього роду та перехід його в жіночий рід – одну з характерних особливостей говірок, про яку зазначено ще в працях Л. Я. Усачової, див., наприклад: [Усачёва 1955, с. 204, 241]. Так, діалектне номенклатурно-термінологійне найменування *подсолнушное ма̀сло* – морфологічний варіант загально̀вживаного *подсолнечное ма̀сло* ‘масло, полученное путём отжима из семян подсолнечника’ – набуває в мовленнєвому вживанні жіночого роду: *Патсѡлнушная ма̀сла налива̀ю* (Троиц., 1983). *Патсѡлнушная ма̀сла с патсѡлнушника* (Серг., Усп.) [ФСРГО, с. 161]. Те ж саме можна сказати й про загально̀вживану фразему *Ца̀рствие (ца̀рство) небє̀сное*, яка побутує в мовленні діалектоносіїв у формі жіночого роду: *Маладу̀ха у нас ла̀дна була̀. Бох прибрал... ца̀рства нибє̀сная* (Усп.) [СРГО, т. 2, с. 53]. У живому мовленні наявні діалектні сталі сполучення подібного типу, що функціонують як у формі жіночого, так і у формі середнього роду, пор.: *пустоголѡвая пра̀дева* – *ж. р.* ‘конопля, оставленная на семена’: *Пустагалѡвая*

прядива аставалась, симинная (Петр.) [ФСРГО, с. 177] і *пустоголдовое (пустоголдовное) прядева* – с. р. у тому ж значенні: *Хаділи`выбирали* (* вырывали) *пустагалдовнае прядива* (Петр., 1968). *Пустагалдовае прядива аставалась, семенное* (Петр., 1968; Введ., 2019) [ФСРГО, с. 177].

Відоме, за Л. В. Капоруліною, багатьом діалектам нульове закінчення у формі родового відмінка множини слова *день* – *дён* [РД 1990, с. 101] відмічаємо в обрядових фраземах *девять дён* ‘традиционный поминальный обед на девятый день после смерти’ і *сорок дён* ‘традиционный поминальный обед на сороковой день после смерти’: *Атмицають девить дён, сорака дён, шесть мёсицыф, год* (Серг., 1974). *На сорака дён дають им кўхлички* (* маленькие продолговатые пирожки) (Усп.) [ФСРГО, с. 79, 196], а також у мовленнєвому вжитку старообрядців – *двадцать дён* ‘20-ый день после смерти (у старообрядцев), когда проводятся поминальные мероприятия’, хоча спостерігаємо й коливання у вживанні діалектної і літературної форм: *Двадцать дней на ём справили* (Мур., 1973; Ст. Некр.) [Там же, с. 78]. Пор. загальнонародні фраземи *девять дней, сорок дней*.

У ряді випадків діалектні фраземи, що побутують у російських говірках Півдня України, є граматичними «фразеологізованими» варіантами загальнонародних лексем. Зокрема, ДФО *быть в завѣсимости*, яка була записана нами в 2020-ому році в селі Вознесенці Арцизьського району Одеської області в значенні ‘регулярно употребляют алкоголь’: *Вот ани в завѣсимости* (Возн., 2020) [КА], є «фразеологізованим» варіантом загальнонародної лексеми *зависимость*, одне зі значень якої в сучасному дискурсі ‘про алкогольну, наркотичну або будь-яку іншу залежність’: *Начнётся «ломка». Потому что у него «зависимость».* Н. Рязанцева, *Культпоход в кино («Искусство кино» от 30.06.2003)*. *Особенно женщинам, у них зависимость от табака сильнее, чем у мужчин.* И. Ивойлова, *Выкуренная премия («Труд-7» от 17.07.2017)* [НКРЯ]. Як бачимо, в діалектному мовленні, крім граматичної трансформації, відбулося також звуження значення лексеми (трансформація семантична), що й зумовило набуття роздільнооформленим сполученням слів семантичної злитості

та спричинило фразеологізацію прийменниково-іменного словосполучення. Приклади розгортання діалектного слова у фразеологізм з метою посилення експресії в народному мовленні наводить Л. О. Івашко, пор.: *выдавать заливку на щи* (тобто ‘говорити неправду’ від слова *заливка* (Бєж. Ухошино) або ДФО *сводить брехню*, створену на основі експресивної лексеми *брехать* ‘говорити неправду, брехати’ (Дн. Должици) [Івашко 1981, с. 22]. Уважаємо, що ДФО *быть в зависти* є одним з яскравих прикладів взаємодії і взаємовпливу літературної норми та народного мовлення на сучасному етапі.

До регіональних варіантів загальнонародних фразеологізмів уналежнюємо також варіанти *фонетичні*, що відбивають як регулярні, так і нерегулярні фонетичні зміни, серед яких можна виокремити варіанти *акцентні* й *фонематичні*:

в) *акцентні* варіанти відрізняються від загальнонародних постановкою наголосу в одному з компонентів фраземи, пор. *діал. не в силàх* ‘не иметь возможности делать что-либо из-за сильной занятости, плохого здоровья и т. п.’: *Я не ф силàх фсє ахватить* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 133] і *загальноновж. не в сїлах – розм.* ‘не в состоянии (сделать что-л.)’ [БСРП, с. 611];

г) *фонематичні* відрізняються від загальноновживаних ФО чергуванням фонем в одному з компонентів. Наприклад, прислів'я *Пужаная ворд̀на и кустà бойтєся* ‘трусливый человек всего боится’: *Пужаная вард̀на и кустà байцца* (Возн.) [ФСРГО, с. 176; БСРПС, с. 156] розглядаємо як фонематичний варіант загальнонародного *Пуганая (пугана) ворд̀на [и] кустà бойтєся*, оскільки спостережено чергування фонем *ж / г* у корені атрибутивного компонента *пуганый / пужаный*. Цікаво, що ця кореляція простежена й на широкому ареальному фоні, пор. дані БСРПС: *Пуганая ворд̀на пня бойтєся. Печор. (Усть-Цильм.). Пужана (Пужаная) ворд̀на кустà бойтєся. Брян., Якут. Пуженая (пужаная) ворд̀на и кустà бойтєся. Тат. поч. XIII ст., 61. Пужаная ворд̀на кустà и бойтєся. Пск. Пуженая (пужаная) ворд̀на и чучелы бойтєся* [БСРПС, с. 156]. Кореляцію *в / у* на початку слова спостерігаємо у співвідношенні загальноновживаної фраземи *как вкдпанный* ‘неподвижно, замерев на месте

(стоять, останавливаться и т. п.)' [ФСРЯ, с. 70] та її регіонального фонематичного варіанту *как укòпанный* (стоять) з тотожним значенням: *Я: «Нàстя, стой!» Анà ни ухòдить, стайть как укòпаная* (Возн., 2020) [КА]. Серед варіантів фонематичного типу спостерігається спотворення літературних фразем: пор. діал. *провалітьсья у трахтарары* – лайл. ‘исчезнуть, пропасть, скрыться’: *Пускàй хоч усё правàлицца у трахтарары* (Спас.) [ФСРГО, с. 173] та загальноовж. розм. *провалітьсья в тартарары* у тому ж значенні [БСРП, с. 658]. Це явище є вельми типовим для живого народного мовлення, пор., наприклад, загальноовж. *варфоломèевская ночь* та пск. *хыламèевская ночь* [Мокиєнко 1980, с. 24].

Серед фонетичних варіантів загальнонародних фразем знаходимо такі, що відбивають фонетичну систему самих південноросійських говорів. Приміром, асимілятивно-дисиміляційне якання (за Л. Л. Касаткіним) фіксує ДФО *отлягнуць от сèрдца* у кого ‘испытать облегчение’: *У минè ужè трòшки атлягнула ат сèрдца* (Антон.) [СРГО, т. 1, с. 362], пор. загальноовж. розм. *отлегло (отошло) от сèрдца* у кого ‘кто-л. испытывает чувство облегчения, успокоения’ [БСРП, с. 606].

Нерегулярні фонематичні зміни в компонентному складі відбиває, приміром, ДФО *без успрòса* ‘самовольно, без разрешения’, які містять в іменному компоненті протетичний голосний -у: *Паèхал биз успрòса* (Возн.). *Ты биз успрòса взял акнò* (Возн., 1971) [ФСРГО, с. 35], пор. загальноовж. *без спрòса* в тому ж значенні.

Варто відзначити, що виключно усна форма побутування діалекту сприяла формуванню гармонійної єдності внутрішньої й зовнішньої структури діалектної фраземи, коли за рахунок типологічних властивостей говірок створено регіональне фонетичне співзвуччя, яке обрамляє семантичний інваріант, пор., напр.: *Кумà пèши – коню лèгше* – прик. ‘не хочет – и не надо, меньше хлопот, беспокойства’: *Я хатèла памòчь ей, а анà нòсам крутить. Кумà пèшы, каню лèкиэ, свайми дилàми займуь* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 118]. Пор. також загальнонародне *Баба с вòзу – кобыле лèгче* та її діалектні аналоги: *Баба с вòзу –*

колёсам лёгче (Тамб.), *Баба с колёс – колёсам лёгче* (Тамб. Омськ.) [БСРП, с. 25], а також *Кума пеша (пеше) – куму лёгче* (Пск. (Питал.)), *Кума шла пеша – кумоньям (кумоням) лехче, Кума шла пеше – куму лёгче, Кума с воза, а кобыле лёгче. Кубан., Кума с возу – кобыле лёгче, Кума с возу – коню лёгче (легше)* (Пск. (Питал.)) [БСРПС, с. 461]. Своєрідність говорів відіграє важливу роль у створенні діалектних фразем, багато з яких відрізняється винятковою мелодійністю звучання, милозвучністю, пор.: *Ешь, пока рот свеж, а завяня – есть не станя – прик.* ‘ешь, пока молод, пока не постареешь, так как потом не захочешь или не сможешь’: *Йищє в дєтствє б`абушка уаварїла: «Еш, пак`а рот свеш, а завяня – есть ни станя»* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 86], пор.: *Ешь, пока рот свеж: уста завянут, ни на что не взглянут, Ешь, пока рот свеж, завянет – ни на что не взглянет* [Рыбникова, с. 11, 59]. Деякі з них, за сучасними лексико-фразеографійними даними, не мають аналогів у російському загальнонаціональному фразеопросторі, пор.: *Хорош`о глядєть, как солд`ат идєть* ‘нетрудно позавидовать кому-л. – трудно жить чьей-л. жизнью со всеми её сложностями и проблемами’ (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 221]; *Б`атя зн`ає, кад`а ф`атя* ‘выражение уверенности в своей правоте в ответ на чьи-л. назойливые советы, рекомендации и т. п.’ (Введ., 2019) [Там само, с. 35]; *мн`ого, ды дурн`ого* ‘о несоответствии количества и качества чего-л.’ (Возн., 2020) [Там само, с. 126] та інші.

д) для *варіантів змішаного типу* характерна наявність двох і понад названих ознак, що відрізняють їх від загальнонародних фразем. Наприклад, ДФО *не в курс`ах* (быть) ‘не быть осведомлённым (о чём-л.)’ є змішаним регіональним варіантом загальнонавж. ФО *быть в курсе [дєла]* ‘быть осведомлённым о чём-либо’ [БСРП, с. 344], оскільки відрізняється від останньої не тільки морфологічно, але й акцентуаційно: *Я ни ф` курс`ах был* (Никол., 2018) [ФСРГО, с. 132]. Діалектна фразема *ни пру ни но – несхв.* ‘ни на что не годный, никчёмный человек’: *Ой, он так`ой бисталк`овый, ни пру ни но, ничив`о йиму давєрить нильз`я* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 142] є фонематичним і семантичним варіантом загальнонавж. прост. *ни тпру ни ну* – 1) ‘ничего не делает,

не підприємляє, никак не проявляє себе и т. п. О ком-л.’; 2) ‘не продвигается, не даєт результатів; нічого не отримується’; 3) ‘не працює, не діє’ [ФСРЯ, с. 480]. ДФО *аж морòз по-за спинах* ‘об опытном, бывалом человеке’: *Испууались, аж марòс пò-за спинах* (Рус. Ив., 1987) [КСРГО] є не лише усіченим лексичним варіантом (з додаванням підсилювальної частки **аж** і діалектного прийменника **по-за**) кодифікованої фраземи *морòз [по кòже (по спинè, по шкуру)] продираєт (дерёт, пробежаєт)* [БСРП, с. 412], але й відрізняється від неї морфологією, флективною модифікацією одного з компонентів.

До власне діалектних відносимо фраземи, створені на основі місцевого народного мовлення: *быть у баранè в рогàх* ‘быть очень маленьким (о ребёнке)’: *Ты был йищè у баранè в рауàх* (Троиц., 1983) [ФСРГО, с. 43]; *бòбей (бòбы) даьт (подаваьт) / даьт* кому ‘бить, избивать кого-л.’: *Он жынè бòбы надаваьт* (Введ., 1971). *Бòбы ей даьт* (Введ.). *Чаьта ей бòбий даваьт* (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 37]; *тянуьт на тяголу* ‘перемещать лодку против течения’: *Тичèния сьильная, на тяуалу тижалò тянуьт* (Вил., 1988) [Там само, с. 211; СРГО, т. 2, с. 234]; *быть (ходьт) как ляд несусветный* ‘бездельничать’ (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 42-43].

Відзначимо, що характерні особливості південноросійських говорів знайшли яскраве відображення, як і на рівні будь-якого іншого мовного ярусу, і в мовленнєвому вживанні загальнонародних фразем. У якості прикладу наведемо декілька ілюстрацій, записаних нами під час польових досліджень у 2019-2020 роках:

1. *Ён и в душу залèзе* (Введ.) [КА], пор. загальноновж. *влезàть (залезàть, лезть) / влезть (залèзть в душу)* кого, чью, кому [ФСРЯ, с. 72]. 2. *Ну, што зделаеть, кровь иурае у чилавèка* (Введ.) [КА], пор. загальноновж. *кровь играет (кипйт, брòдит, горйт)* в ком [ФСРЯ, с. 213-214]. Тут у функціонуванні ДФО фіксуємо, як було сказано в п. 2.1, одну з відмітних південноросійських діалектних особливостей – вживання дієслів I-II дієвідміни 3 ос. одн. без **т** – *залèзе, иурае*, пор. також ілюстрації до власне діалектних фразем, записаних у той самий час: *Ён фхòдя ф свет* (Троиц.). *Ён в лèвае уха залèзе, ф правае вьлèзе*

(Введ.). – *Ты у Юрки спрасі, какіе он пёсни ўрае* (Введ.). *Йищє в дётстве бабушка уаварыла: «Еш, пакà рот свеш, а завяня – есть не стàня»* [ФСРГО, с. 61, 53, 86]. Константне виявлення заударного вокалізму яскраво демонструє і наступний запис: *Дарылися на втардй день, схадылися, застолье былò, нивесту у платòк пакрыли, рэжутъ каравай, кусòчик брынзы чи шышку давали и уаварыли: «Сыр, каравай прынимайтя, маладых адаряйтя!»* (Введ., 2019; Возн., 2020) [ФСРГО, с. 205].

Особливе місце посідають фраземи *міждіалектні*, виникнення яких багато в чому зумовлене явищем поліконтактності (за термінологією Л. Ф. Баранник [Баранник 2015, с. 33]), що передбачає взаємодію і взаємовплив декількох мов і / або говорів: *чумацький дождь, чёрный пар, день в день, в горячке, гонять как [солёного] зайца* та багато інших. Міждіалектні фраземи, зазвичай, кодифіковані в інших регіональних або зведених словниках і відповідають фраземам, що побутують у російських говірках Півдня України, формально й семантично. Приміром, запис, що був знайденим нами в КСРГО – *Бабàхнула ураза и палыл чумацький дождь. Йивò йищє акладным завут* (Введ., 1971) [КСРГО] – дає змогу визначити *чумацький дождь* як ‘дощ затяжний, довготривалий’. У цьому випадку стає зрозумілим, що фразема *чумацький дождь* є фактом запозичення з українських говірок, які функціонують у безпосередньому сусідстві з росіянами, що й підтверджують матеріали СУГО. Пор. укр. діал. *чумацький дощ* ‘дрібний дощ, який іде кілька діб. Колись чумаки в такий дощ не могли вирушати в дорогу’: *Чумац’кий дощч идє кіл’ка суток* (с. Дивізія, Саратовський р-н) [СУГО, с. 211]. ДФО *чёрный пар*, що побутує в російських говірках Півдня України в значенні ‘вспаханный земельный участок, который не засеваается в этом году’, знаходимо у «Фразеологическом словаре русских говорах Сибири» в значенні ‘поле, вспаханное весной или летом, но засеваемое озимыми’ [ФСРГС, с. 132]. Фразема *день в день* ‘ежедневно, постоянно’, окрім досліджуваного нами регіону, функціонує також у донських і брянських говірках [БСРП, с. 183]. ДФО *гонять как [солёного] зайца* – *жарт.-ірон.* 1) ‘ругать кого-л., устраивать нагоняй кому-л.’; 2) ‘держать кого-л. в строгости, заставлять что-л. делать’ – функціонує в тому

ж значенні в українських говірках Кубані [БСРНС, с. 213], а також в українському просторіччі: *як (мов, ніби і т. ін.) солдого зайця* (зі словом *ганяти*) ‘без перепочинку’ [ФСУМ, с. 306]. Інколи діалектна фразема, що побутує в російських говірках Півдня України, вбудована в широкий міждіалектний варіантний ряд. Так, прислів’я *В Благовещицю (в Благовещия) птіца гнездà не вьёт, дèвица кòсы ни плетёт* ‘о заперте любых видов работ в Благовещенье’: *В Благовещицю птіца униздà ни вьёт, дèвица кòсы ни плетёт* (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 45; БСРПС, с. 54], у якій компонент **Благовещия** означає ‘Благовещенье, весенний церковный праздник’ [СРГО, т. 1, с. 40], є лексичним та морфологічним варіантом широкого спектру прислів’їв з тотожним значенням. Пор.: *В Благовещенье дèвица кòсу не плетёт, а птіца гнездà не вьёт*. Пск. (Беж.). *В Благовещенье птіца гнездà не вьёт и бàба головьè не чèшет*. Пск. (Беж.). *В Благовещенье птіца гнездà не вьёт, крàсна дèвица кòсы не плетёт*. Помор. [БСРПС, с. 54]. У російських говірках Одещини зафіксований і один з її локальних лексичних і семантичних варіантів *В прàздик птіца гнездà не вьёт* ‘о заперте любых видов работ в дни религиозных праздников’ (Введ., 2019) [КА], в якому спостерігаємо розширення значення. Прислів’я *Не смейся, рабè, бо достàнется и тебе!* ‘не следует злорадствовать и радоваться чужой беде, поскольку каждый может оказаться в трудной ситуации’: *Сасётка фсè насмихàлась, што мне трудна жыть. Ничивò: на вику), как на дòлуай ниве – ни смейся, рабè, бо дастàница и тибè* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 137] знаходимо в печорських говірках у наступному оформленні: *Не смейся, рабè, не дал (привёл) бы Бог и тебе*. Печор. (Усть-Цильм.) [БСРПС, с. 739].

У низці випадків виявлено єдиний східнослов’янський структурно-семантичний інваріант, ядром якого є ключове слово – давній культурний символ, – реалізований у фраземі відповідно до загальнонаціональних або регіональних процесів, що відбуваються в тій чи іншій мові. Пор., приміром, реалізацію значення ‘горе, нещастя, пов’язані з подружнім життям, що не задалося’, у категоріях давніх культурних символів *віл* і *нога*: в російських говірках Півдня України – *чёрный вал стàнет (стал) на нòгу* [кому]: *Каудà чёрный вал*

ста́нить на нòуу хараиò, таудà ані пра игрушки забудуть (Усп.) [ФСРГО, с. 225]; в українській літературній мові – *чòрний вiл на нòгу наступив* кому – заст., шутл.: *Він одружився і чорний вiл на ногу наступив* – хоч з хати тікай (виділено нами – Н. А.) [ФСУМ, с. 129]; у білоруському народному мовленні – *чорны вол наступя на нагу: Матка пачане: «Такія-сякія! Нерабатні! Толькі б зналі, што ў гулі сабіраліся і ішли! А баба будзя казаць: «Полічка, мая ты дочычка, ішчэ наступя чорны вол на нагу, дак будуць і плацаць, і рыдаць, і ня будуць ад боли ўцерпліваць».* Мы гаворым: «Баб, а чаго-та ён будзя наступаць?» – «А таво, што пападзецца мужык такі ліхі, да то небыты, то дзяцей куча». Тады ж кучамы дзяцей... Да дзесяці гоняць... Па восем, па дзевяць, у каго шесць, тры – ета ўжо мала [Лапацін, ч. 2, с. 64].

Значна частина діалектної фраземіки російських переселенських говірок Півдня України, успадкованої від материнських, південноросійських говорів, побутує в курських, орловських, донських говірках, пор.: *одна́ душòю* ‘совсем одна, в одиночестве’: *Адна́ душòю жыву* (Кисл.) [КСРГО] та курськ. *одна́ душòю* в тому ж значенні [БСРП, с. 215]; *играть у кулючки* ‘играть в прятки’: *Сабирёмся на вулицы иурать у кулючки. Щитàюцца, каму кулюкать* (Возн., 1975). *У кулючки иурали* (Возн., 2020) [КСРГО; КА] й синонімічне орл. *играть у кулючки: У кулючки любили играть, как стимнеить, тагда идём играть. Рибята, айда у кулючки играть, прячтись, иду искать. Игнали у рамень, у жмурки, у кулющки* (виділено нами – Н. А.) [СОГ, с. 142]; *крытая шуба* ‘шуба из овчины, покрытая сверху сукном’: *Жèницины зимòй крытые и никрытые шубы насили* (Троиц., 1983) [КСРГО] та орл. *крытая шуба* ‘шуба из овчины, сверху покрытая материей’ [СОГ, с. 125]; *железный магазин* ‘магазин хозяйственных товаров’ [БСРП, с. 379] та орл. *железный магазин* ‘посудохозяйственный магазин’ [РД, с. 187]. Значно розповсюджена в російських говірках Півдня України ДФО *давать / дать помочь* ‘помогать кому-л.’: *Свай браты помачь дають* (Рус. Ив.). *Дали трòшки помачи* (Мирн.). *Ни хòчиши дать помачь.* (Вил.). *Унуки минè большую помачь дають* (Аннов.). *Дайти помачи – уарыть в дòми* (Спас.) [СРГО, т. 2, с. 76] побутує також у воронезьких говорах: *ворон. дать*

пѡмочь ‘помочь’ [РД, с. 186]. ДФО *алимонная мята* – ‘мелисса’: *Алимонная мята* – сорт мяты. *Мята бывають ищѣ алимонная* (Усп.) [ФСРГО, с. 32] – знаходимо в тому ж значенні в донських говорах: *Алимонная мята цвѣтетъ мелѣнькими белѣнькими цвѣточками. Лѣстушки зупчатѣи, запах алимонный* (виділено нами – Н. А.) [БТСДК, с. 25].

Іноді міждіалектні фраземи розходяться у своїх значеннях, набуваючи додаткових смислових відтінків, різновидів значень або утворюючи омонімію. Наприклад, ДФО *давѣть / дѣть трепакѣ* в російських говірках Півдня України функціонує в двох значеннях: 1) *експрес.* ‘очень быстро бежать, убежать откуда-л.’: *А он на вулицы навирнул и как дѣл трепакѣ!* (Мур.) [ФСРГО, с. 76; БСРП, с. 670] і 2) ‘танцевать трепак’: *Кто подарѣцца (* вручит подарки), дѣть трепакѣ* (Коса, 1980) [ФСРГО, с. 76], тоді як в алтайських і курських говорах *давѣть / дѣть трепакѣ* – ‘азартно, задорно плясать’; у сибірських – ‘плясать, притопывая’ і ‘бить, избивать кого-л.’ [БСРП, с. 670]. Якщо друге значення ДФО ‘танцевать трепак’ є досить прозорим (*трепак*, як відомо, – російський старовинний народний танець із сильним притупуванням, поширений також в Україні), то перше значення ‘дуже швидко бігти, втікати звідки-н.’, ймовірно, мотивовано первинним значенням слова *трепак* – від *трепѣть* ‘стукати, тупотіти’ (пор. *праслов. trepati*, *інд.-євр.* основу **trep-* ступати; тупотіти; дріботіти (ногами) [ЕСУМ, т. 5, с. 644]) й метафорично переосмисленою реалією – дробовим вистукуванням ніг у танці, що й стало лінгвокультурною моделлю для створення фразеологічного омоніма з семантикою швидкого бігу.

У низці випадків у процесі засвоєння та подальшого функціонування міждіалектних фразем у нових – полікультурних і полілінгвальних – умовах спостерігаємо не лише семантичну, але й іншу (фонетичну, лексичну, граматичну або комплексну) трансформацію. Так, донське несхвальне *тор (тѣр) да (и) ѣр да [Микѣшка-вор] ѣр да (и) тор (тѣр) [да Микѣшка-вор]* 1) ‘о малом количестве чего-л.’; 2) ‘о ком-л., характеризуемом отрицательно’; 3) ‘о чѣм-л. неудавшемся’ [БТСДК, с. 530] у відриві від материнських, донських говорів у мовленні старообрядців набуває не тільки власної лексико-фонетичної

структури – *тыр да ёр*, але й нового значення ‘беспорядок’: *У ёй на тичі тыр да ёр* (Ст. Некр., 1982) [СРГО, т. 2, с. 232; БСРП, с. 676; ФСРГО, с. 210]. Пор. інші варіанти фраземи: *Тор, да ёр, да третий – вор* [ПРН, т. 1, с. 123]; *тор да ёр* – 1) ‘неважний, незначительный в отношении опыта, мастерства, знания (о людях)’. *Новг.*, 1995; 2) ‘ничтожность, малость; ничего’. *Дон.*, 1876 [СРНГ, вып. 44, с. 261].

За походженням у фраземіці російських говірок Півдня України виокремлені також:

1) бібліїзми: *Манна с неба в рот не упадёт* – присл. ‘ничего не делается само собой, без усилий’: *Если будя лидачий, то манна с неба в рот ни упадёт*. (Алекс.) [ФСРГО, с. 124], пор. *загальновж. манна небесная (манна в пустыне); как Юда 1* ‘о некрасивом, уродливом, с отталкивающей внешностью человеке’ [Там само, с. 109]; *как Юда 2* ‘о человеке, способном на предательство; о предателе’ [Там само], в основі яких – біблійний образ Іуди – одного з дванадцяти апостолів, який зрадив Ісуса Христа, пор. значну розповсюдженість цього мотиву в російському приказковому просторі: *Иуда лижет блюда, Иуда с селом удавился силом, Наш Иуда ест и без блюда, Наш Иуда не как люди, Иуде верить, не беда заплатиться; Иудой став и пройдёшь, да удавишься; Чем Иудой быть, лучше на свет не нарождаться* [БСРП, с. 392];

2) народно-поетичні фраземи, що належать до народно-поетичної сфери й запозичені, переважно, з народних ліричних пісень: *буйн-ветер* ‘буйный, сильный ветер’: *Падуй-ка, падуй, буйн-ветир, са пауддаю. Ты развэй-ка, развэй вербйнушку раскудрявую* (пісня) (Ст. Некр.); *прик. Поговорочка его лежит у сердца моего* ‘о любимом человеке, возлюбленном, чья речь очень мила, нравится кому-л.’: *Пауаворачка йивд лижыть у сёрца майивд* (Б. Бур., 1966) [СРГО, т. 1, с. 61; ФСРГО, с. 42, 159]. Остання ФО є елементом багатьох частівок. Пор., наприклад, рядки зі «Сборника великорусских частушек», який вийшов за редакцією О. М. Єлеонської: *Сердце ноет, грудь болит / Люблю, что милый говорит, / Поговорочка его / Лежит у сердца моего*, цит. за: [Лазутин 1981];

3) обрядові ДФО, які співвіднесені з будь-яким обрядом або його частиною, пор., наприклад, фраземи, що відбивають різні етапи весільної обрядності:

На шйло, на мьло, молодьм на пелёнки, на распашёнки! ‘ритуальна фраза во время свадебного обряда, произносимая перед вручением гостями мелких даров’: *На пацалòфках уаварьт: «На шьла, на мьла, маладьм на пилёнки, на распашёнки!»* (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 132]; *колупать пèчку* ‘от обычая, согласно которому девушка, в дом которой пришли свататься, должна стоять возле печи, царапая её покрытие, тем самым демонстрируя смущение и скромность’ (Троиц., 2019) [Там само, с. 112]. Лексико-семантичним варіантом останньої фраземи є ДФО *царàпать рогачòм грубóу (грубы)*, що експлікує мотив, згідно з яким дівчина, яку сватають, за старовинним звичаєм дряпає піч (грубу) рогачем: *Нивèсты царàпають рауачòм урубóу* (Сергеев., 1986) [КСРГО];

4) «ситуативні» ДФО, виокремлені нами вслід за авторитетним болгарським фразеологом К. Нічевою. У підґрунті створення таких ФО завжди лежать конкретні ситуації та події, про які здебільшого добре пам’ятають самі носії говірок. Саме такі фразеологізми, за спостереженнями К. Нічевої, є найяскравішим відображенням екстралінгвістичних чинників [Ничева 1979, с. 354]. Зокрема, ДФО *ворòна на трубе* ‘о чём-л. неопределённом, непостоянном, ненадёжном’ [ФСРГО, с. 57], що супроводжена жартівливо-іронічними конотаціями, співвіднесена з наступною ситуацією, записаною в селі Приморському Кілійського району Одеської області вчителькою Л. М. Мартиновою: До 90-их років минулого століття через відсутність водопроводу в селі й високого вмісту солі в ґрунтових водах, обумовленого близькістю моря, питну воду в село привозили в цистернах з Дунаю. Якось мешканка села на ім’я Фатінья, побачивши машину, що під’їхала до одного з дворів, підійшла попросити, щоб і їй привезли воду. На питання водія «Куди везти?» наївна старенька відповіла: «А ось, синочку, туди, де ворона на трубі сидить!», чим дуже розвеселила оточуючих і передусім самого водія: «Бабуся, Ви мені адреса точно скажіть, ворона ж з труби відлетить!» Відтоді вираження стало широко вживаним у мовленні селян, транслуючи мотив непевності і мінливості: *Будить нам ётат сйний зòнтик на мòри ориентйром, как варòна на труби*

(Прим., 2017-2018) [ФСРГО]. Пор. ДФО зі схожею семантикою: *чи волк, чи лисіца, чи в глазах метусітся; чи дорòга, чи асфальт.*

З урахуванням переважно усної форми побутування діалектів за стилістичною забарвленістю у фразеологічному фонді російських говірок Півдня України виокремлюємо фраземи *стилістично нейтральні* (більша частина ДФО), *стилістично піднесені (високі)*, *стилістично знижені (діалектно-просторічні)*, *вulgарні*, пор.:

1) стилістично нейтральні: *кòлкий глаз (глаз кòлкий)* у кого – ‘у кого-л. хороше зрение; кто-л. всё замечает, примечает’: *Глаз у нявò кòлкий* (Б. Пл., 1978) [ФСРГО, с. 112]; *заступають в (у) дом* ‘входить в семью, в дом мужа’: *Маладàя заступають у дом* (Б. Пл.) [Там само, с. 96]; *бèлый день* ‘время до захода солнца’: *Йшиò бèлый день* (Алекс.) [СРГО, т. 1, с. 36];

2) стилістично піднесені (високі), що транслюють інтенції врочистості, піднесеності тощо, пор.: *мир и урожа́й!* ‘тост-пожелание во время застолья’: *Так, дèти, бутте здарòвы, мир, мир, мир и уража́й!* (Никол., 2018) [ФСРГО, с. 125]; *Всю глубину матерінской печàли трудно перòм описають* – присл. ‘мать всегда беспокоится, грустит о своих детях – маленьких и взрослых, разделяет их радости и невзгоды’ (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 59]; *Сыр, карава́й принимайте, [наших] молодых одаряйте!* – обряд. ‘слова, произносимые на свадьбе в то время, когда гости одаривали молодых подарками, т. е. “дарились”’: *Дары́лися на втарòй день, схади́лися, засто́лье было, нивèсту у платòк накры́ли, рэ́жут карава́й, кусòчик брынзы чи шы́шку дава́ли и гавары́ли: «Сыр, карава́й прынима́йте, малады́х адаря́йте!»* (Введ., 2019; Возн., 2020) [ФСРГО, с. 205];

3) стилістично знижені (діалектно-просторічні), що транслюють стилістично-знижені конотації, пор., наприклад: *к холèрам* – лайл. ‘прочь, вон, долой; к чёрту, к чёртовой матери’: *Павы́кидал усё к халèрам* (Троиц., 1983). *Ах, вы, чертя́ки, паши́ли вы к халèрам!* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 119-120]; *Будет тебе́ кры́шка!* ‘восклицание, выражающее угрозу’: *Ёсли хто-то влес и што-та чужòе узя́л, гавòрять: «Будить тебе́ кры́шка!»* (Троиц., 2018) [Там само, с. 41]; *быть (ходить) как ляд несусвèтный* ‘бездельничать’ (Ст. Некр.) [Там само, с. 42-43];

знать матом ‘использовать нецензурную лексику, сквернословить’: *Ой, как матам гднють!* (Никол., 2018) [Там само, с. 69];

4) вульгарні, з яскраво вираженими гранично стилістично зниженими конотаціями, формально або семантично транслуючі відтінки грубості, лайливості, вульгарності: *Не хватает лаврòвого лїсту, корòвьего дрїсту, лòжку воды и пёрднуть тудьї – прик., жарт* ‘о еде’ [Пешехонов, кн. 1, с. 51]; *Налòжит и оглядывается, не пойдёт ли на квасòк – несхв.* ‘об очень жадном, скупом человеке’: *Да, у нивò паабèдаши свайм хлèбам – налòжыть и аулядываица, ни пайдёт ли на квасòк* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 129-130]; *Поплелà и далà, да нема кому – никто не прòсит – несхв. або жарт.-ірон.* ‘о пожилой болтливой женщине’: *Как та бàпка казàла: «Паплилà и далà, да нимà каму – нихтò ни прòсить»* (Введ., 2019) [Там само, с. 167].

Частина фразеологізмів до цього часу перебуває в активному вживанні, частину можна віднести, за визначенням Н. О. Красовської, до діалектних «історизмів» [Красовская 2018, с. 65]. Приміром, такі фраземи, як *прòхоровский платòк* – *заст., етнограф.* ‘праздничный шерстяной платок, обычно жёлтого, оранжевого цвета’: *Прòхарафский платòк у мамы был, жòлтый, с кїстями, на прàзниках надивàла* (Петр., 1968). *Прòхарафский платòк, тòнкай, красївай, из вòлны* (Возн.). *Прòхарафскии платкї на прàзникам насїли* (Введ.) [СРГО, т. 2, с. 125; ФСРГО, с. 175] або *висовòй платòк* ‘платок, который девушки вешали на плечо своим парням во время гуляний’: *Кàжная дèфка свайму пàрню висавòй платòк давàла* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 85] сьогодні вийшли з активного вжитку у зв’язку зі зникненням самої реалії і становлять пасивний мовленнєвий запас діалектоносіїв. Водночас у фразеотворчості російських діалектоносіїв відбито й відносно нові реалії, пор.: *чи дорòга, чи асфàльт* ‘о чём-л. непонятном, неопределённом’ (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 225].

Більша частина фразем має гранично прозору внутрішню форму і без зусиль семантизується самими носіями говірок не лише старшого, але й середнього віку. Зокрема, на питання, що означають складені найменування *ставнòй нєвод* і *тягловый нєвод*, корінна мешканка села Троїцького Біляївського району

Одеської області Є. В. Коваленко відповідає: «*Ставнòй нєват – эта нєват, катòрый забрòсывали в рєку, ждòли, каудà заплывєт рьипка, и вытòскивали з бєриуа; круулай фòрмы. Ставнòй нєват – эта прòсто нєват, а тяулавый – эта катòрый тяуали* (Троиц., 2019) [КА]. На прохання уточнити значення фрази «*Када я забалєла, прышла, шоб минє дали лєхкий трут*», корінна мешканка села Введенки Саратського району Одеської області Чеботаєва М. М. відповідає: «*Лєхкий трут – эта дєцкий сат (єсли мòжна тибє), на птичник, ни физический трут* (Введ., 2019) [КА]. У світлі вищесказаного видаються слухними спостереження І. О. Подюкова: «..фразеологіїні образи зазвичай лежать на поверхні й безпосередньо мотивують і характер семантики, і характер експресії вислову» (переклад наш – Н. А.) [Подюков 1990, с. 12]. «В якості можливих причин цієї специфіки народної фразеології, – зауважує М. М. Кондратенко, – зазвичай називають особливу “етимологіїну пам’ять”, що надає усьому стійкому вислову більшу мотивованість, а також живий зв’язок з повір’ями та обрядами» (переклад наш – Н. А.) [Кондратенко 2000, с. 60].

Частина ж фразем перестала бути впізнаваною, «забулася», залишившись зафіксованою в матеріалах багаторічних діалектологічних експедицій. Наприклад, неясною залишається семантика сталих сполучень різної міри злитості *рабòтать стеклянну работу* (Введ.), *бєлый царь* (Спас.), *хòдит Илья навеселя* (Троиц.) та інших.

Розглядаючи фраземіку російських острівних говірок Півдня України, не можна не відзначити, що утворення, поширення й функціонування фразем, їхнє семантичне наповнення залежать від географічних, ландшафтних та інших особливостей місцевості, в якій мешкають діалектоносії, а також від переважаючої конфесії і історичних коренів російських переселенців (козаки, відставні солдати, кріпосні селяни тощо), про що ми писали в деяких наших публікаціях, див., напр.: [Арефьева 2017, 2018]. Саме тому фразеологіїний фонд і ширше – фразеологіїна картина фразеологізму – є живим організмом, в якому віддзеркалені побут, історія, місцеві промисли, релігійні та культурні традиції говірконосіїв. Зокрема, нескладно помітити, що в селі Троїцькому Біляївського

району Одеської області, заснованому російськими переселенцями з Курської губернії в 1794-ому році та розташованому на березі Турунчука (однієї з проток нижньої течії Дністра), значуще місце посідають фраземи, що пов'язані з рибною ловлею. Пор., приміром: *турунчаковая накідка* 'снасть для ловли рыбы при быстром течении': *А каудà бьістрая тичія, лóвим турунчаковай накіткай* [СРГО, т. 2, с. 231]; *частиковые сѣти* 'орудие для ловли рыбы': *Лучшє фсивд рьбу лавить на чáстикавые сѣти* [ФСРГО, с. 224]; *тягловый нѣвод* 'вид невода, перемещаемого в процессе ловли рыбы': *Фсем давàли нивадà – и ставнѣя, и тяулавья* [ФСРГО, с. 210; СРГО, т. 2, с. 234]; *ставной нѣвод* 'вид невода, который забрасывался в реку и не перемещался в процессе ловли': *Ставнòй нѣват – э́та прòсто нѣвод, а тяулавый – э́та катòрый тяуàли. Кòгда тья́тя рьбàлил на Лузàновке в сòставе рьбàцкой брига́ды со ставнѣм нѣводом, Николàй пòсле рабòты с завòда приходил на пляж* [ФСРГО, с. 200]. Евфемістичний вислів *знайти у капу́сте* з факультативною частиною *на той сторонѣ*, вживаний у тому ж селі у відповідь на запитання дитини «Звідки я взявся?», також мотивований розташуванням сіла на березі Дністра, що актуалізує в семантиці фразеологізму значну віддаленість і малодоступність протилежного берега: – *Ма́ма, уде ты миня знайшла? – Тибя́ знайшлы́ у капу́сте на той старанѣ* (Троиц., 2021) [КА].

Такі фраземи, як *прибыльная (прибульнàя) вода* 'вода, прибывшая в реке в половодье': *Виснòй прибульнàя вадà усє тòпить. Виснòй прибыльная вадà полсилà затапляить* (Троиц., 1970) [СРГО, т. 2, с. 107; ФСРГО, с. 170]; *вòльная вода* в тому ж значенні: *Када́ вадà вòльная* (Возн., 1975) [СРГО, т. 1, с. 94; ФСРГО, с. 56]; *горòй статъ* 'о вышедшей из берегов воде' [БСРНС, с. 143] та інші імплікують особливості проживання й господарювання в пониззях великої річки. Те ж саме можна сказати й про місто Вілкове Кілійського району Одеської області – української Венеції, розташованої в гирлі Дунаю. Значна частина функціонуючих тут фразем відбиває саме ці особливості регіону. Пор.: *пароход-поко́йник* 'затонувший корабль; старое, неиспользуемое судно': *Нидалѣка там параходьы-пакòйники лижàть* (Вил., 1988) [ФСРГО, с. 153];

разберёжная вода ‘вода, вышедая из берегов, разлившаяся вокруг во время паводка или ливневых дождей’: *Висно́й ба́льшàя разбирёжная вада́ была́, типе́ра стаи́ть у пла́внях* (Вил.) [СРГО, т. 2, с. 133]. І, навпаки, мешканці сіл, розташованих у степовій місцевості, використовують в мовленні фраземи, що експлікують саме цю особливість ландшафту. Пор., наприклад, фраземи, які функціонують в мовленні діалектоносіїв села Руська Іванівка Білгород-Дністровського р-ну Одеської області: *степова́я васи́лька* ‘сорняк’: *Стипава́я васи́лька цвита́ть бе́линьким* (Рус. Ів.); *степово́й кова́рчик* ‘сорняк, который расстилается по земле’: *Стипаво́й кова́рчик растёт на уарма́ни, на по́ли, на уаро́ди* (Рус. Ів., 1972); *степовы́е ро́тики* ‘степной сорняк’: *Степовы́е ро́тики цвита́ть кре́мавым* (Рус. Ів.) [СРГО, т. 2, с. 192; ФСРГО с. 202].

Яскраво відображений у фразеологічній семантиці російських говірок світогляд старообрядців. Так, завершальна фраза в ритуалі богослужіння у липован, які мешкають в с. Приморському Кілійського району Одеської області, *И Богу нашему слава* в результаті метафоричного переносу набула нового прочитання і стала означати кінець, завершення чого-небудь: *Замари́лись за́ день, наару́тились... Щас навиче́риим, памо́димся, и Бо́гу на́шему сла́ва* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 99]. Стале сполучення *ни печали ни воздыхания*, яке промовляється в одній з молитв під час ритуального обряду поховання і побутує в тому ж селі, також було з часом переосмислено і стало означати безтурботну, безініціативну людину: *Жывёт он – ни пичали, ни ваздыхания* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 141]. Стійке порівняння *локта́ть как соба́ки во́ду из одной кру́жки*, що транслює яскраво виражені негативні конотації і вживається в селі Стара Некрасівка Ізмайльського р-ну Одеської області в значенні ‘об утрате релігійності, обумовленої совместным проживанием с представителями других конфессий (у старообрядцев)’: *Тяпе́рь мы фсе пау́дые ста́ли, а ра́ньче зна́ли ве́ру... Ло́кчим как саба́ки ваду́ с адной кру́жки* (Ст. Некр., 1977) [Там само, с. 122-123], цілком імовірно, пов’язане з винятковою закритістю старообрядців по відношенню до «чужаків»-іновіртців. Пор. старовинний звичай липован, якого й сьогодні дотримуються в селі Приморському Кілійського р-ну

Одеської області, викидати кухоль, якщо з нього пив хтось сторонній [ДФ № 18]. Ще одним яскравим прикладом такого роду можуть бути паремії, які побутують у селі Руська Иванівка Білгород-Дністровського р-ну Одеської області, *Воля лядушкина – закдн 2* ‘воля мужа – закон’ і *Не моя воля – воля лядушки* ‘муж так решил’ (*діал. лядушка – пестл. ‘чоловік’*) [ФСРГО, с. 57, 136], утілюючи сталі патріархальні традиції.

Знайшли віддзеркалення у фраземіці російських говірок Півдня України й історичні події, які набули великого значення для мешканців регіону. Внутрішня форма таких фразем цілком прозора і легко пояснюється говірконосіями. Зокрема, і сьогодні є широко вживаною ДФО *голддний год*, що означає період 1946-1947 рр., коли внаслідок сильної посухи й неврожаю зернових культур, а іноді й неправильної політики хлібозаготівель, яка проводилася місцевою владою, мешканці сіл Півдня України переживали найсильніший голод: *В голддний год наши котцы* (* круглые загородки для ловли рыбы, сплетённые из лозы и поставленные на кольца) *обвордовывали*. (Троиц.). *В уалддний гот умирали как качирьшки* (Введ., 2019). *Асталась нас пяттира: двоє умирли в уалддний год* (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 71; КА]. Побутують і регіональні назви Першої світової війни – *Николдевская война* і *Миколдевская война*, внутрішня форма яких співвіднесена з періодом царювання Миколи II: *Вырасли большущие деревья при Никалдифской войне* (Троиц., 1970, 2019). *В Никалдифскую вайну ни було мьла*. (Возн.) [ФСРГО, с. 141]. Синонімічною до наведених фразем є ДФО *Австрицкая война*, семантика якої пов’язана з протистоянням російських і австро-угорських військ на Південно-західному і Румунському фронтах, що пролягають по території нинішнього Півдня України: *Кауда Австрицкая вайна фспыхнула, мужа семь аскдлкаф наскрось прашли* (Введ., 1971) [ФСРГО, с. 32].

Цілком погоджуючись з директором Інституту української мови НАН України проф. П. Ю. Гриценко в тому, що «притаманний усній діалектній комунікації високий ступінь варіювання засобів вираження думки, широко оприявлена дублетність і синонімія граматичних форм, різноманітність

синтактики мовних одиниць дозволяють носіям говірок вільно оперувати різноманітними засобами передавання інформації» [Гриценко 2015, с. 112], відзначимо, що для мовлення російських переселенців характерна яскрава образність і самобутність, свідченням чого є насамперед надзвичайно високий ступінь його «фразеологічного» насичення. Зокрема, часто невеликий фрагмент тексту, записаний під час польових експедицій, буквально «пронизаний» фраземами, становлячись транслятором цілої низки культурних значень, пор.: *Скòлька йимù уаварили, скòлька учили, ничивò ни пòнял. Скòлька мать слèз пралилè, фсè равнò на кривòй дарòшке пашòл. И што, щаслìвый стал? Кто не слúшает радную мать – паслúшает барабáнную шкуру* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 117]. Здебільшого це фраземи з концептуально зв'язаним значенням, інколи фразеологічні дублети, основна роль яких полягає в підвищеній експресивності та образності тексту, створенні бажаного емотивного фону. Пор. фрагмент, записаний у селі Введенці Саратовського району Одеської області в 2019-ому році: *Харòший был чилавèк... Пухам йимù зимлè, няхàй ляжýть* [ФСРГО, с. 139], в якому органічно поєднані фразеологічні дублети – загальноновживаний (*Землè пухом* кому! ‘в речевом етикете: доброе поминание умершего’ [БСРП, с. 253]) і місцевий (*Нехàй лежýт!* у тому ж значенні), що актуалізує добре ставлення інформанта до померлою людини та посилює виразність тексту. Пор. також текстовий фрагмент, записаний у селі Приморському Кілійського району Одеської області в 2017-2018 роках: *Сасèтка фсè насмихàлась, што мне трудна жýть. Ничивò: на веку, как на дòлгой нìве – ни смèйся, рабè, бо дастàница и тебе* [ФСРГО, с. 127, 137]. Ситуативне поєднання двох корелюючих і взаємодоповнюючих за своїм семантичним наповненням фразем *На веку, как на дòлгой нìве* та *Не смèйся, рабè, бо дастàнется и тебе!* задає їх наступне культурне прочитання: ‘не можна сміятися над чужою бідом, оскільки в житті все може статися, і кожен може опинитися у важкій ситуації’. Наведемо ще один приклад, записаний у тому ж селі: *Дèньуи били на кнìшке, а странà развалилась, абабрèли фсè на уòлую кость – ничивò ни астàлась за душòй* [ФСРГО, с. 144]. Поєднання в одному

реченні двох соматичних фразем – локальної *обобрать (стянуть) [всё] на голую кость* ‘забрать всё, ничего не оставит’ [Там само] і загальноживаної *за душой* ‘в наличии (иметься)’ [ФСРЯ, с. 152] у сполученні з негативною конструкцією *ничего не осталось* не лише посилює експресивне «напруження» тексту, але й «індивідуалізує» його на тлі створеного денотату: ‘забрали усе, тому і в мене особисто (*за душой*) нічого немає’.

Більша частина фразем транслює несхвальні коннотації (пор. *баламутить / взбаламутить голову* кому ‘досаждать кому-л. сплетнями, наговорами, небылицами и т. п.’: *Шо ты минè у́длаву баламутиш?* (Никол., 2019). *Взбаламутил минè у́длаву!* (Никол., 2020) [ФСРГО, с. 34]; *взять силой* кого ‘жениться на девушке без её согласия’: *Называют нипутным парня, каудà он дèвушку силой узял* (Павлов., 1975) [Там само, с. 52]); частина – жартівливі або жартівливо-іронічні (пор. *взять на прѣпечке* ‘ничего не взять’: *Ауà, вазьмѣш на прѣпичке... Прѣжде чем взять, нàда палажыть* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО]; *влюбиться как чёрт в сухую грушу* ‘об очень сильно влюбившемся в кого-л. человеке’ [БСРНС, с. 741]); менша частина – схвальні (пор. *взяться в пòру* ‘похорошеть, поправиться (о девушке)’: *Анà фсиудà уàдким утѣнкам былà, а э́та фстрѣтила ииѣ – ни ууада́ла: анà так ф пòру взяла́сь, така брàвинькая ста́ла* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 52]; *ма́стер на всякие рѹки (на всякие рѹки ма́стер)* ‘об умелом, мастеровитом человеке’: *У мѣня ате́ц был тако́й на фся́кие рѹки ма́стер* (Возн., 1985) [Там само, с. 125]). Часто одна й та сама фразема може набувати різних конотацій залежно від інтенції мовця, що пояснюється характерною властивістю народного фразеологізму – «не називати будь-які реалії навколишнього світу, а виразити до них особове, емоційне ставлення» так званою ««експресивною» дифузністю» (переклад наш – Н. А.) [Подюков 1990, с. 13]. Наприклад, мовленнєве вживання ДФО *дѣлать / сдѣлать (надѣлать, наробить) шкòду (шкòды)* ‘причинять ущерб, доставляют неприятности кому-л.’ у залежності від контексту може задавати «несхвальне» (*Таку́ю шкòду зде́лали – нòчью дирѣвья аблапушыли* (* оборвали) (Б. Пл.)); «жартівливе» (*Малышòнак ма́линький растѣт, шкòду дѣлаить* (Никол., 2018). *Руулёзное у нас силò была –*

а нам хати́ця паку́шать сàла, м'яса; каудà заприши́ють, ваньї руу́ють, а мьї шкòды надèлаем (Введ.); «жалкуюче» (Буря мнòуа шкòды нарòбыла (Троиц., 1983)), а іноді й «нейтральне» прочитання (*Коллективность проявлялась и в том, что ёсли чья-то корòва или козà дèлали шкòду, выручàли все* (Троиц.)) [ФСРГО, с. 80]. Загалом стилістична – емоційно-оцінна – палитра фраземіки російських говірок Півдня України є такою: з 1744 фразем, розроблених у додатку до дисертаційного дослідження, 85 відмічені позначкою «несхв.» (1 з них – в одному зі значень), 34 – позначкою «жарт.», 26 – «несхв.» або «жарт.-ірон.», 17 – «жарт.-ірон.», 15 – «схв.», 12 – «несхв.» або «ірон.», 12 – «лайл.», 5 – «зневажл.», 4 – «ірон.», 4 – «жарт.» або «ірон.» (1 з них – в одному зі значень), 2 – «гірк.», 2 – «груб.», 2 – «пестл.», 2 – «ірон.» або «през.»; поодинокі фраземи з позначками «принизл.», «груб.-прост.», «висок.», «през.», «несхв.» або «гірк.», «несхв.» або «през.», «жарт.-ірон.» або «зневажл.», «жарт.» або «жарт.-ірон.», «ірон.» або «зневажл.». 29 фразем, часто вигукowego характеру, що актуалізують, за І. О. Подюковим, «афективне вираження чуттєвих імпульсів» (переклад наш – Н. А.) [Подюков, с. 13] і транслюють найвищу міру експресії, відмічені позначкою «експрес.». Пор. деякі приклади: *отрèзатъ (видрìзатъ) ухо (вухò)* [кому] – 1) ‘жестоко наказать кого-л., расправиться с кем-л.’: *Дед хвòрый, а рабòтаетъ. Што я йимù, уха атрèжу?* (Троиц., 1970); 2) ‘об угрозе непослушным детям’: *Вухò видрìжу!* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 151]; *и у бач* ‘ей-богу; клятвенное заверение в чём-л.’: *И у бач ни брàла* (Усп.) [Там само, с. 104]; *так ды не так* ‘выражение неудовольствия в отношении кого-л., чего-л.’: *Хвàтит ужè биздèльничать, так ды ни так, нàда рабòтатъ* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 206].

Науковці, які вивчають острівні говірки Бесарабії, відзначають високу мовну компетентність їхніх носіїв [Баранник 2015, с. 30; Степанов 2019, с. 48]. Мешканці споконвічно російських селищ без зусиль розуміють не лише українське мовлення, але й болгарське, молдавське, а часто й самі володіють декількома мовами і / або діалектами, і це дає змогу говорити про перемикання кодів, під яким, услід за О. О. Селівановою, розуміємо «комунікативну стратегію

переходу адресанта на мовний реєстр адресата з метою досягнення кооперативного результату» [Селіванова 2010, с. 552]. Невипадковим тому в досліджуваних нами говірках є побутування вислову *на тройнѡм языкѣ* (говорить, балакать и т. п.) ‘на трѣх языках (говорить, болтать и т. п.)’: *Ён уавѡря на трайнѡм языкѣ* (Возн.). *На трайнѡм языкѣ – на трѣх языках* (Возн., 2020) [КСРГО; КА].

У мовленні діалектоносіїв функціонують як *однозначні (вынимать из ямок* ‘копать (картошку)’, *выпить два непѡльных* ‘быть выпившим’ [ФСРГО, с. 63]), так і *багатозначні фраземи*, пор. ДФО *как зря* 1) ‘очень плохо’: *Ёсли жывѣти как зря, поп ни харѡнит* (Б. Пл.) 2) ‘кое-как, плохо, небрежно’: *Ты минѣ как зря ни дѣлай – фыца-фыца, абы збыца. Начал дѣлать – давиди да канца и здѣлай бравинька* (Прим., 2017-2018); 3) ‘напрасно’: *Враспалѡх палажыл как зря* (Б. Пл., 1978) [СРГО, т. 1, с. 249; БСРП, с. 258; ФСРГО, с. 106]. Фразема є значно розповсюдженою і в інших регіонах. Пор.: *как зря – дон.* ‘как попало’ [БТСДК, с. 192]; *как (что) зря – несхв.* 1) *нов., брян., ветк. (бѡлор.), курск., орл.* (делать что) ‘как попало, беспорядочно, небрежно, плохо, кое-как’; 2) *орл.* ‘просто так, не подумав, не подготовившись’; 3) *брян., волгоград.* ‘попусту, напрасно, бесполезно, без толку’ [БСРНС, с. 227]. Проте у низці випадків можна говорити й про різновид значення, смисловий відтінок, зумовлений «дифузністю» семантики (термін О. С. Герда), яку І. А. Кобелева вважає за характерну особливість діалектної фраземіки [Кобелева 2012, с. 28] і таку, що знаходить яскраве виявлення в живому народному мовленні, коли «одне значення непомітно переходить в інше» (переклад наш – Н. А.) [Герд 2004, с. 52], цит. за: [Кобелева 2012, с. 28]].

Відзначено явище *омонімії*, пор. *сѡло за шкуру залить 1* ‘разбогатеть, начать жить очень благополучно’ та *сѡло за шкуру залить 2* ‘доставляют слишком много переживаний, хлопот, беспокойства’ [ФСРГО, с. 184]. У вирішенні питання розмежування багатозначності та омонімії ми цілком згодні з С. М. Толстою, яка зауважує: «Про багатозначність культурного знаку, як і про мовну багатозначність, можна говорити лише у тому випадку, коли між різними

значеннями можливо встановити семантичний зв'язок, коли вони виводяться одне з одного або з деякого загального третього значення» (переклад наш – Н. А.) [Толстая 2013б, с. 75]. Подібне формулювання по відношенню до фразеологічного матеріалу знаходимо у фундаментальній концепції створення ФСРЯ О. І. Молоткова: явище омонімії визначено дослідником як співвідношення фразеологізмів, які, незважаючи на тотожну структуру й компонентний склад, розрізняються за своїм лексичним значенням настільки, що не можуть бути розглянуті як багатозначні [ФСРЯ, с. 18].

Явище *синонімії*, надзвичайно характерне для досліджуваної нами фраземіки, у низці випадків носить умовний характер, оскільки фраземи зі спільним значенням функціонують в різних населених пунктах і далеко не завжди відомі мешканцям навіть близько розташованих селищ, незважаючи на структурну та смислову еквівалентність, пор. синонімічні ДФО *беззаботный монастырь* (Прим., 2017-2018) і *бесхлопотный Харитон* (Введ., 2019) у спільному для них значенні – *несхв. або жарт.-ірон.* ‘о беспечном человеке, которого ничего не волнует, не беспокоит’ [ФСРГО, с. 75].

Широко представлене у фраземіці російських говірок Півдня України явище *варіантності*, пор.: *фьца-фьца, абьї сбьтсья* – *несхв. або жарт.-ірон.* ‘кое-как, плохо небрежно (сделать что-л.)’ (Прим., 2017-2018) і *фьца-мыца, абьї сбьтсья* в тому ж значенні (Введ., 2020) [Там само, с. 218-219]. Часто варіанти функціонують в одному й тому ж селі, іноді в мовленні одного і того ж діалектоносія, що пояснюється виключно усною формою побутування говірок, див., напр.: [Кобелева 2012, с. 29]. Наприклад, фразема *Илья-пророк идёт (пришёл, приехал) и вёзом гремит* ‘о надвигающейся грозе’ має рухливу синтаксичну структуру: *Илья-пророк ёдет вёзом, и егò воз гремит* [ФСРГО, с. 103]. Пор. також фонетичні варіанти *раптовый дождь* и *ряптовый дождь* [Там само, с. 18-181]; лексичні *чумак в бульбака попал* и *чумак в воду (у воду) попал* ‘дерево с высушенной сердцевиной’ [Там само, с. 227].

Рідше зустрічаємо у фраземіці російських переселенців явище *антонімії*, пор. ДФО *ёле на хлёбушек тянуть* (*син. жить-выживають жить, чтобы*

прожїть),) ‘жить в крайней нужде’ та протилежні за значенням *жить жїрно*, *жить тїлсто* ‘зажиточно, хорошо, богато (жить)’ [Там само, с. 86, 89, 90]. Відмічено й вживання контекстуальних антонімів: *Были нашы пряхи, руские стаялые, а нїмєцкие нїзенькие, лїжальые* (Возн.), де ДФО *лежалая пряха* ‘низкая, горизонтальная прялка’ протиставлена фраземі *стоялая пряха* ‘стоячая прялка, высокая’ [ФСРГО, с. 120, 202]. Іноді місцеве СС протиставлено загальноновживаному: *Лєхкий трут – эта дєцкїй сат, єсли мїжна тїбє – на птїчник, нї фїзїческий трут* (Введ., 2019), де ДФО *лєгкий трут* – ‘официальная работа, не связанная с физической нагрузкой’ [Там само, с. 121].

Узагальнюючи вищесказане, можна констатувати: фраземіка російських острівних говірок Півдня України – неоднорідний за складом, унікальний мовний і культурний шар, семантичне наповнення і функціонування якого багато в чому визначено географічними, ландшафтними та іншими особливостями місцевості, у якій мешкають діалектоносії, їхніми релігійними та культурними традиціями, набутим історичним досвідом, а також, значною мірою, – полікультурними й полілінгвальними контактами. Фраземіка російських говірок Півдня України вирізняється прозорою внутрішньою формою і милозвучністю, а також широкими внутрішньомовними зв’язками. Для мовлення російських переселенців характерна висока міра «фразеологічного» насичення.

2.2.1. Паремії

Дослідники давно помітили: пареміологія – найефективніший транслятор культурної інформації, що перебуває на перетині фразеології і фольклору. За В. М. Телія, прислів’я – «потужне джерело інтерпретації, оскільки вони й є мовою повсякденної культури, яка за традицією передається з покоління в покоління та сформувана впродовж сторіч і в якій у сентенційній формі відбиті всі категорії і настанови цієї життєвої філософії народу-носія мови» (переклад наш – Н. А.) [Телія 1996, с. 241]. Вивченню домінуючих тенденцій і оцінок у пареміології на широкому мовному матеріалі присвячені роботи В. М. Телія, Н. М. Семененко, А. В. Кириліної, Л. Б. Савенкової, О. В. Ничипорчик,

Л. І. Даниленко [Телия 1996; Кирилина 1999, Семененко 2002; Савенкова 2002а, Ничипорчик 2016; Даниленко 2019]. Зокрема, А. В. Кириліна, досліджуючи прислів'я та приказки з погляду гендерного змісту, відзначає їхню «семантичну багатогранність», що дає змогу уналежнити їх відразу до декількох тематичних груп [Кирилина 1999, с. 82]. Л. Б. Савенкова, дослідивши більше 26 тисяч паремій, витягнутих переважно з «Пословиц русского народа» й «Толкового словаря живого великорусского языка» В. І. Даля, доходить наступних висновків: «У російській системі паремій, яку сформовано в ХІХ ст., до найзначущіших блоків цінностей належать *моральний*, у якому перше місце посідають *сім'я і правда; утилітарно-практичний*, де головними з'являються такі цінності, як *практична корисність (толк)* і те, що загалом можна оцінити як *хороше; буттєвий*, у якому визнається за краще *благо* як таке, *час і життя* стосовно інших цінностей» (курсив та переклад наші – Н. А.) [Савенкова 2002б, с. 11].

Кінець ХХ-го – початок нинішнього століття відмічені новим сплеском інтересу до народної пареміології, систематизація та опис якої представлені в таких фразеографічних працях, як «Тверские пословицы и поговорки» (укладачі Л. В. Брадис, В. Г. Шоміна, 1993) [ТПП], «Пословицы и поговорки Поморья» І. С. Меркур'єва (1997) [ППП], «Словарь псковских пословиц и поговорок» В. М. Мокієнка, Т. Г. Нікітіної (2001) [СППП], «Пословицы, поговорки и загадки Кубани» за ред. Л. О. Степанова (2002) [ППЗК], «Словарь архангельских паремий и фразеологизмов» Н. В. Хохлової, Г. В. Михеєвої (2016) [САПФ]. Одночасно зі створенням нових словників практично в усіх слов'янських країнах перевидані й фундаментальні пареміологічні словники, інтерес до яких з часом не слабшає. Зокрема, у 2006-ому році у Белграді видана праця одного з класиків пареміографічного жанру Вука Караджича «Српске пословице» [Караджич]; у 2014-ому році вийшла друком праця видатного етнографа й фольклориста ХІХ-го ст. І. М. Снегірьова «Русские народные пословицы и притчи» [Снегирёв]. Перевиданий фундаментальний словник прислів'їв Галицько-Волинської України Івана Франка «Галицько-руські народні

приповідки», уперше виданий у Львові в 1901-1910 рр. [ГРНП]. Це перевидання В. М. Мокієнко цілком слушно назвав «зразком дбайливого ставлення до своєї національної пареміологічної спадщини», «оскільки при новій нумерації, оновленій орфографії і пунктуації і т. д. видавці відтворили й оригінальну нумерацію сторінок, що дозволяє будь-якому дослідникові користуватися цією збіркою, повертаючись *ad fontes*» (переклад наш – Н. А.) [Мокиєнко 2010, с. 7].

Відзначимо, що розмежування термінів «прислів'я», «приказка», «паремія» досі не має однозначного вирішення в лінгвістичній науці. Докладно проблему термінологічних розбіжностей у цьому питанні висвітлив В. М. Мокієнко [Мокиєнко 2011; Мокиєнко 2010, с. 9-11]. Дотримуючись, услід за В. І. Далем, традиційного погляду на визначення вищеназваних термінів, науковець розуміє під *прислів'ям* «закінчений образний або безобразний вислів афористичного характеру, що має повчальний сенс і для якого характерна особлива ритмічна й фонетична організація», а під *приказкою* – фольклорно-етнографічний еквівалент терміну «фразеологізм» у вузькому значенні слова, включаючи стійкі порівняння [Мокиєнко 2011а, с. 36-37; Мокиєнко 2010, с. 10]. Цей підхід до диференціації термінів «прислів'я» та «приказка» покладений в основу ШСП, БСРП і БСРПС. Проф. В. М. Мокієнко переконливо доводить: саме таке розуміння є вписаним не лише в русистську (лінгвістичну та фольклорну) традицію, але і «в давню загальноєвропейську традицію, яка сягає античності» (переклад наш – Н. А.) [Мокиєнко 2011а, с. 37]. Цієї ж думки дотримуються О. М. Тихонов, З. К. Тарланов, М. Ю. Котова та інші дослідники. Зокрема, проф. М. Ю. Котова, розуміє під *прислів'ям* «стійкий словесний комплекс, що має синтаксичну структуру замкнутого речення, афористичність, прямий і переносний план вираження, що позначає ситуацію, містить повчальну сентенцію або філософське узагальнення та увійшов у мову як із фольклору, так і з інших джерел», а під *приказкою* – «термін, тотожний термінам “фразеологізм”, “фразеологічна одиниця (ФО)”» (переклад наш – Н. А.) [Котова 2005, с. 4]. За М. Ю. Котовою, «фразеологізм відбиває поняття, прислів'я позначає ситуацію» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 22].

М. Ф. Алефіренко та Н. М. Семененко, розуміючи під *прислів'ями* та *приказками* видові форми паремії, визначають *паремії* як «афоризми народного походження, для яких характерні лаконічність форми, відтворюваність значення, і які мають здебільшого повчальний сенс» (переклад наш – Н. А.) [Алефіренко, Семененко 2009, с. 242]. Н. М. Семененко уналежнює до паремій також *загадки* й *прикмети* [Семененко 2011, с. 3]. До того ж *прислів'я* визначені науковцями як «стійко відтворювані в мовленні афоризми фольклорного походження, що мають як образну, так і “безобразну” структуру значення, характеризуються еквівалентністю судженню, відносною незалежністю від зовнішнього контексту та наявністю підтексту» (наприклад, ***Боятися волков – быть без грибков, Надежда льстива, да обманчива***); *приказки* – як стійкі вислови, що мають семантичну незалежність від зовнішнього контексту, не еквівалентні судженню, функціонування яких багато в чому зумовлене здатністю прикрашати й урізноманітнювати мовлення, структурно відповідні реченню або словосполученню (***Живёт Ермошка: есть собака да кошка, семеро на полатах, до гробовой доски, от чистого сердца***) (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 248-249, 240]. За Н. М. Семененко, *прислів'я* є «текстемами особливого роду, оскільки є деякими “моделями тексту”, абстрактними інваріантами, що мають основні ознаки тексту й когнітивно-прагматичні функції, призначені для вираження суджень з оцінно-прагматичною інтерпретацією стереотипної ситуації стосовно конкретного дискурсу»; «*приказки* ж не є текстемами» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 3].

Відомий фразеолог і пареміолог В. П. Жуков, поділяючи погляд О. Широкової [Широкова 1931, с. 117], розуміє під *прислів'ям* та *приказкою* короткі народні вислови, які є закінченим реченням, і розмежовує їх за наявності або відсутності в їхньому складі переносного значення. Як зауважує дослідник, *прислів'я* та *приказки*, на відміну від фразеологізму, є «не поняттями, а судженнями» (переклад наш – Н. А.) [СРПП 2000, с. 11, 9]. Цієї ж думки дотримується і Л. Б. Савенкова, підкреслюючи дидактичний характер паремій і наводячи в якості прикладів до термінів «*прислів'я*» та «*приказка*» наступні

ілюстрації: *Цыплят по осени считают; Готовь сани летом, а телегу зимой* – прислів'я; *Здоровье дороже богатства; Что было, то прошло, что будет – придёт* – приказки [Савенкова 2002б, с. 12-13].

У цьому дослідженні, визначаючи термін «паремія», ми маємо на увазі *прислів'я* та *приказки*, розглядаючи їх, услід за більшістю науковців, в якості видових по відношенню до терміну «паремія». Услід за М. М. Шанським, під *приказками* розуміємо комунікативні фраземи, «що є різними розмовно-побутовими реченнями, штампами, своєрідними примовками до ситуації <...>, не містять у собі ніякого морального повчання, <...> і не проголошують істини», наприклад: *Бабушка ещё надвое сказала; Живём, хлеб жуём; Мир дому сему* та ін. (тут і далі переклад наш – Н. А.) [Шанский 1985, с. 73]. У дослідженні ми дотримуємось також визначення, яке М. М. Шанський надає терміну «прислів'я», під яким розуміє комунікативні фраземи «афористичного характеру, що містять будь-яку мораль, влучну думку, безперечну істину або життєве спостереження і є мовним вираженням народної мудрості»: *Жизнь прожить – не полей перейти; Что посеешь, то и пожнёшь; Горбатого могила исправит* та ін. [Там само].

Пареміологійний фонд російських говірок Півдня України – багатий та різноманітний. Він представлений: а) варіантами загальноросійських паремій, що відрізняються від них за своєю структурою – граматичною або лексичною: *Пока́ душо́нку не пу́стишь в ад, до тех по́р не бу́дешь бога́т* ‘честным трудом не разбогатеешь’: *Ничиво́, мы хоть и бедна жь́ли, но че́сна, ни к каму́ есть ни хад́или. А бау́цтва де́ла такде: пакá душо́нку ни пу́стиш в ат, да тех пор ни бу́диш бау́т* (Прим.) [ФСРГО, с. 163]. Пор.: *Не отда́шь ду́шу в (во) ад – не бу́дешь бога́т. В.-рус. Перм. Не прода́шь ду́шу в ад – не бу́дешь бога́т. Не пу́стишь (не отда́вши) ду́шу в (во) ад – не бу́дешь бога́т. Отда́й ду́шу в ад – так бу́дешь бога́т. Пу́сти ду́шу в ад – так и бу́дешь бога́т* [БСРПС, с. 321-323]. Пор. також наступний приклад: *Чем бедне́е, тем родне́е* ‘чем беднее человек, тем проще наладить с ним добрые отношения’ (Никол.) [ФСРГО, с. 224] та його загальноросійський варіант *Чем бедне́е, тем щедре́е* [БСРПС, с. 46]; б) пареміями, у складі яких виявлено діалектне слово: *В Благове́щию пти́ца*

гнезда не вьёт, дѣвица косы ни плетёт – присл. ‘о запрете любых видов работ в Благовещенье’: *В Блауавѣщию птїца унизда ни вьёт, дѣвица косы ни плитёт* (Ст. Некр.) [БСРПС, с. 54; ФСРГО, с. 45], де **Благовѣщия** – ‘Благовещенье, весенний церковный праздник’ [СРГО, т. 1, с. 40]. Пор.: *В Благовѣщенье дѣвица косу не плетёт, а птїца гнезда не вьёт*. Пск. (Бєж.). *В Благовѣщенье птїца гнезда не вьёт и баба головы не чѣшет*. Пск. (Бєж.). *В Благовѣщенье птїца гнезда не вьёт, красна дѣвица косы не плетёт*. Помор. [БСРПС, с. 54]; в) власне діалектними пареміями, не зафіксованими жодним з відомих нам пареміологічних словників і збірок, наприклад, прислів’ям *Захавѣт дружїна – не найдѣт родня* ‘будет ли муж поддерживать отношения с родственниками, зависит от жены’: *Захавѣе дружьїна – ни найдѣтъ радня* (Дем.) [ФСРГО, с. 96], запозиченим, ймовірно, з близькоспорідненої української мови.

За своєю стилістичною характеристикою серед паремій російських острівних говірок Півдня України, як і серед основного складу діалектної фраземіки, виокремлюємо *стилістично нейтральні* (більша частина прислів’їв та приказок – *Гуртом да мїром сподручней, Кумà пѣши – коню лѣгше* та ін.), *стилістично знижені* (*Какàя [я, она] былà, [а] какàя сталà – дуракòм остàлась*), *вульгарні* (*Поплелà и далà, да немà кому – никтò не прòсит*) і *стилістично піднесені*, такі, що є здебільшого варіантами загальноросійських паремій, пор., приміром, прислів’я *Мѣртвые стрàму не имут* – ‘погибшим во славу Родины прощается всё’: *Мѣртвые стрàму ни имутъ* (Б. Пл.) [БСРПС, с. 866; ФСРГО, с. 125] – регіональний варіант (*діал. страм* ‘стыд, срам’ [СРГО, т. 2, с. 195]) загальновідомого прислів’я *Мѣртвые срàму (срàма) не имут* – *висок., заст., книжн. або публ.* – 1) ‘смерть в бою всегда почётна’; 2) ‘редко о мѣртвых можно говорить только хорошее, мѣртвых осуждать нельзя’ [ИЭС, с. 428; БСРПС, с. 866].

У залежності від джерела походження паремії представлені:

а) одиницями, запозиченими з пісенного фольклору, наприклад, прислів’ям *На чужїне гòре жить* ‘в чужом краю жизнь горька’ (Дем., 1975), що потрапила

до російських говірок Півдня України з української народної пісні «Ой, журавко, журавко» [ФСРГО, с. 131];

б) пареміями-бібліїзмами, які зазвичай є варіантами загальноросійських паремій, наприклад, прислів'ям *Манна с неба в рот не упадѣт* 'ничего не делается само собой, без усилий': *Если будя лядачий, то манна с неба в рот ни упадѣт* (Алекс.) [Там само, с. 124], створеним на основі контамінації фразеологізмів *манна небесная (манна в пустыне)* 'о чем-л. ценном редком' (согласно библейскому рассказу, манна – 'пища, которую Бог каждое утро посылал иудеям в пустыне, когда они шли в землю обетованную') [ИЭС, с. 416] та *само в рот не упадѣт* 'ничего не делается само собой, без усилий', пор., приміром, заголовок статті «Тюменская правда»: «Не хотим ждать, когда *само в рот упадѣт...*» (виділено нами – Н. А.) [Не хотим ждать]. Пор.: *ждать как манны небесной* чого 'очень сильно, с большим нетерпением ждать' [ИЭС, с. 416]. Пор. також приклад вживання наведеної вище паремії в сучасній художній літературі: [Вертухаев:] *Работать надо, работать! Само по себе, паньмашь, ничего не делается. Манна с неба в рот не падает* (виділено нами – Н. А.) [Потапов 2012, с. 81]. На думку М. Ю. Котової, прислів'я біблійного походження посідають особливе місце в пареміологічному мінімумі кожної слов'янської мови; водночас ступінь вживаності біблійних прислів'їв у кожній мові різний [Котова 2005, с. 80];

в) пареміями індивідуально-авторського характеру, які зародилися в одному із сіл і зумовлені тією чи іншою прототипною ситуацією, що стала знаковою для селян, набула з часом, користуючись термінологією проф. М. Л. Ковшової, культурної «ваги». Погоджуючись із провідною ідеєю науковиці, яка полягає в тому, що «вже сам вибір "будівельного матеріалу" для фразеологічного образу не є випадковим, що в троп мовного знаку входить уже окультурена сутність» [Ковшова 2016, с. 176], відзначимо, що складниками такого роду паремій, за нашими спостереженнями, є концепти, які є культурно значущими, за термінологією В. М. Телія, в мовній картині світу російських переселенців. У цьому ракурсі такі паремії становлять великий інтерес для вивчення кризь

призму етно- й лінгвокультурології, лінгвоконцептології, лінгвосеміотики, соціолінгвістики. Будучи пов'язаною у низці випадків з народними анекдотами, що функціонують у певному населеному пункті, внутрішня форма таких паремій є цілком прозорою. Яскравим прикладом такого роду може слугувати приказка ***Наша церковь на два пальца выше***, що містить культурно значущий для старообрядців концепт «церква». Приказка вживається в мовленні нащадків російських переселенців у селі Приморському Кілійського району Одеської області в якості останнього аргументу під час спору: «*Ды нихай! Гаварі ни гаварі, а наша церкафь фсё равно на два пальца выше*» (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 131-132]. Мотивація паремії цілком зрозуміла місцевим-мешканцям-старообрядцям і пояснюється ними в такий спосіб: Якось на автобусній зупинці засперечалися дві жінки-липованки з приводу того, чия церква краща – Казанської божої матері в селі Приморському або Різдва Христова в місті Вілкове. Коли усі аргументи закінчилися, мешканка села Приморського вимовила фразу: «Всё равно наша церковь на два пальца выше!» Люди, що стояли навкруги, розсміялися: хто вимірював висоту церков і звідки достовірно відомо, наскільки одна з них вище за іншу? [Там само]. Вислів, побудований на поєднанні високого та низького, сакрального (усталеним символом якого є *церква*) й профанного (*палець* у фразеології – еталон малості, незначності, нікчемності, нешанобливого ставлення до кого-н., пор. *фольк. мальчик с пальчик* ‘очень маленький, крохотный мальчик’, *пальца не стоит* чього ‘значительно уступать кому-л. во всём’; *палец о палец не ударить* ‘ничего не предпринять, не приложить ни малейшего усилия’ та їхні діалектні варіанти – *новг. палец о палец не кокну́ть; народн., волг. волог., новг., перм, печор., пск. палец о палец не колонуть (не стукнуть), кар. палец о палец не щёлкнутъ (не щелкнутъ), арх. пальца не прикòрчить, волг. не ворохнутъ пальцем; показывать пальцем* на кого ‘относиться к кому-л. как к необычному, обращающему на себя внимание; высмеивать, осуждать кого-л.’ [БСРП, с. 382, 476-477] та ін.), набув значного поширення в мовленні приморчан завдяки прозорій внутрішній формі, яскравій образності та експресивності. Пор. також прислів'я ***Кому свинья, а кому и семья***

‘каждому своё’, в основі якого лежить розуміння сім’ї як найвищої цінності в протиставленні з низьким, буденним, профанним, символом якого здавна є свиня: *Люди фсє сўдять их, абґаваривают, а ані жывуть сибє патихдньку. Ни на кавд ни абрацають вниманія – каму свинья, а каму и сямья* (Прим.) [ФСРГО, с. 112], пор. також: *Не дай Бог свиньє рдги* ‘о нежелательности доступа людей, склонных к неблагоприятным действиям, к средствам осуществления этих действий’ [БСРП, с. 47]; *как приглушенная свинья* – *несхв.* ‘о несобранном, крайне невнимательном человеке’ (Прим.); *Зарекалась свинья зємлю не рыть – до сих пдр рдет* – *несхв.* ‘о человеке, который только обещает исправиться, не выполняя обещанного’: *Я йиму ужэ ни вєрю: зарикалась свинья зємлю рыть – да сих пдр рдет. Скдолька он ужэ абищал ни пить – фсє равнд в адной парє хддить* (Прим.) [ФСРГО, с. 108-109, 95].

Наведемо ще один приклад. Мотивація приказки *дожили, бабоньки: без фируг хорднят*, що містить у своєму складі діалектне слово *фирүги* ‘хоругви’ [СРГО, т. 2, с. 255], транслює жартівливі коннотації і вживається в мовленні мешканців того ж села Приморського в значенні ‘про щось довгочасне’, пов’язана з наступною прототипною ситуацією: коли в якийсь час заборонили ховати з корогвами, літня мешканка сіла – яскрава особистість, названа носіями говірок бабкою Ганною, була обурена: «До чего дожили, бабоньки, без фируг хоронят!» Пізніше заборону відмінили, а «*а банка Анна йищє лет триццать жыла, прожыла дивиндста читьре удда*» (Прим.) [ФСРГО, с. 83].

Фируга (*хоругвь, укр. корогва*) – культурно значущий концепт, актуалізований у приказці ще й завдяки «надзвичайній події» в житті селян, – забороні однієї з найважливіших поховальних традицій. Невідповідність короткостроковості заборони та довгого життя авторки вислову стали підґрунтям створення яскравої образності й ефекту комічного, що й зумовило закріплення цієї приказки в якості культурного знаку, її активне функціонування та експресивність. Як цілком слушно відзначає проф. В. М. Мокієнко, «найбільшу здатність до фразеологізації виявляють ті вільні сполучення слів, які віддзеркалюють конкретні явища

матеріальної дійсності, пов'язані з життям людини» (переклад наш – Н. А.) [Мокиєнко 1980, с. 127].

Активне функціонування паремій у споконвічно російських селах Півдня України пов'язано, на наш погляд, з їхньою прозорою внутрішньою формою, яку без зусиль коментують носії говірок у процесі живого спілкування. Невипадково в сучасних дослідженнях паремію визначають як «одиницю з подвійною суттю» – мовною і дискурсивною, підкреслюючи, що «зниження актуальності образної основи, а також втрата ясності образу за рахунок застарівання лексичних компонентів побутування їх за межами літературної мови (наприклад, у діалектах) або відсутності відповідного фонового культурного знання в сучасних носіїв російської мови спричиняє випадання паремії з активного вживання і втрату нею властивостей мовного знаку» (переклад наш – Н. А.) [Савенкова 2002б, с. 16].

Евфонічна компонента нерідко стає засобом побудови паремії, надаючи «обрамленню» того чи іншого значення яскравий національно-культурний колорит. Компоненти таких паремій об'єднані на римовано-ритмічній основі. В. М. Мокієнко, відзначаючи здатність практично кожного римованого сполучення до фразеологізування, підкреслює: «Для римованих фразеологізмів характерна “фонетична експресивність”» (переклад наш – Н. А.) [Мокиєнко 1980, с. 149]. «Окультурена» прототипна ситуація, обрамлена співзвуччям компонентів, їхньою стрункою ритмічною організацією, створює, користуючись термінологією М. Л. Ковшової та В. В. Красних, омовлений культурний знак, який виконує роль тропа в лінгвокультурному просторі російських діалектоносіїв. Пор., наприклад: ***Бàтя знàе, кадà фàтя*** ‘выражение уверенности в своей правоте в ответ на чьи-л. назойливые советы или рекомендации’ (Введ.) [ФСРГО, с. 35], де *бàтя* / *отец* – універсальний базовий концепт не лише регіональної, загальнонаціональної, але й загальнослов'янської картин світу, культ роду (як відомо, саме з ім'ям батька співвіднесена в слов'ян (і не лише слов'ян) родова традиція)) і сімейних стосунків, що стійко закріпилися в слов'янській народній культурі. Пор. об'єктивацію концепту у фраземах ***отчий дом, у отца-матушки***

за пазушкою 'в благополучии и достатке' [БСРП, с. 470], у паремії *Не лезь поперёд батька в пекло* 'прежде чем принять важное решение, послушай, что скажут старшие' та її варіантах: *Вперёд батьки в пекло не суйся, Вперёд батьки не лезь в воду, Вперёд батьки не суйся в петлю* тощо; кубан. *Як батько сказав, так и будэ* [БСРПС, с. 37]; укр. *батькова (батьківська) стріха* 'рідна домівка', *лізти (забігати, спішити, поспішати, вискакувати, сунутися* и т. п.) *поперед батьки в пекло, живе як у батька за пазухою, засумував наче батька поховав, Батько – сонце, вітчим – місяць* [ФСУМ, с. 868, 436; ССНП, с. 13]; болг. *бащино огнище* 'отчий дом', *Бащина поука – синова сполука, Баща и майка цена нямат, Баща и майка с пари не купуват, С пари всичко можеш да купиш, баща и майка не можеш* [БРС, с. 47; Арефьева 2009, с. 147]. Пор. також побутуючу в російських говірках фразему *хордших отцѡв* кто 'из хорошей семьи (кто-л.)': *А дѣвчѡнка, нивѣста йивѡ, анѡ хардшых атцѡф* (Ст. Некр., 1973) [ФСРГО, с. 221].

Паремія *Не смейся, рабѣ, бо достанется и тебѣ!* 'каждый может оказаться в трудной ситуации' також співвіднесена з однією з найважливіших настанов культури: «сміятися над чужою бідною негідно людини»: *Сасѣтка фсѣ насмихѡлась, што мне трудна жыть. Ничивѡ: на вику, как на дѡлуай ниве – ни смейся, рабѣ, бо дастѡница и тибѣ* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 137]. Зафіксовані в мовленні російських діалектоносіїв і сучасні «життєві» реалії-картинки, в основі яких – спостережливість і влучний народний гумор, пор.: *Пошѡл на лѣк – пропѡл навѣк – несхв. або шутл.-ірон.* 'о вреде лечения, нежелательности обращения к врачам' (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 170]. Нерідко такі паремії є трансляторами старовинних звичаїв, традицій та обрядів. Пор., наприклад, паремію *Скѡльки дѣвок, стѡльки скрынѣ* 'скільки в семье дочерей, стільки готується приданого' (Троиц., 2019) [Там само, с. 193]. В основі прислів'я – старовинний звичай, згідно з яким для кожної з дочок готували посаг, який складали в скрині (рос. діал. скрыни). Так, за свідченням вчительки Є. В. Коваленко, до весілля у дівчини в якості посагу мало бути сорок вишитих рушників і сім спідниць.

Паремії російських говірок Півдня України, являючи собою глибинний культурний шар, транслують соціальні настанови, еталони й стереотипи, на які зорієнтовані діалектоносії. Однією з універсальних характерних особливостей, що лежать в основі внутрішньої структури паремій, їхньою онтологічною властивістю є яскраво виражена біполярність, зумовлена давнім прагненням людини до структурування і систематизації навколишнього світу за допомогою антиномій. Зазвичай така біполярність виявлена вже в самій компонентній організації паремії, пор. записану нами в 2020-му році в селі Вознесенці Арцизького р-ну Одеської області приказку *Что дурно, то хорошò* – *несхв.* ‘о чём-л. несурразном’: *Бабушка нарядила юнку какую-та рваную. – Ну, што ты придумала: што дурна – то хорошò* (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 226].

Погоджуючись з думкою Н. М. Семененко, яка підкреслює, що в основі етнокультурної своєрідності паремійної семантики лежать категоризація і концептуалізація [Семененко 2011, с. 6], а також білоруського дослідника О. В. Нікітевича в тому, що «для діалектної картини світу взагалі релевантні концептуальні бінарні опозиції, що зображують, зокрема, засобами фразеології спосіб життя людини з яскраво вираженою концептуальною і негативною оцінкою: “праця – ледарство”, “робота – неробство”, “розум – дурість” та ін.», а «вся система соціальних взаємодій, охоплюючи й середовище діалектоносіїв, пронизана подібними полярними стосунками» (переклад наш – Н. А.) [Никитевич 2017, с. 272], відзначимо, що така біполярність, визначена аксіологічністю, характерна для більшої частини аналізованих нами прислів’їв. Зокрема, в основі внутрішньої структури паремій російських говірок Півдня України, їхнього лінгвокультурного змісту лежать наступні бінарні опозиції (за термінологією Н. М. Семененко – біполярні концепти, концептуальні антитези, концептуальні дихотомії; за термінологією О. А. Ошевої – біноми [Семененко 2011, с. 15; Ошева 2013, с. 14]), виражені експліцитно та імпліцитно: *батьківщина – чужина*, що є тісно пов’язаною з концептуалізацією переваги проживання на батьківщині, у рідній домівці (*Захováет чужина – не найдёт родня, На чужйне гòре жить, Где народился, там и пригодился, Хочь дома*

горелая шкура, ды дѡма, Своя хатка – рѡдная матка, В гостях бѡдро, а дѡма лучше та ін.) і універсальною міжкультурною опозицією *свій – чужий* – однією з найпродуктивніших у пареміологічній картині світу російських переселенців, пор.: *Не меняй своего плохого на худшего чуждого, Свой своему поневоле друг; Не кидыйся, дед, на чуждой обед [, а готдѡвь хоть маленкий, ды свой]; Чужую беду руками разведу, а своей и рады не найду, Чужая болячка не больная, Не отвертайся от чуждой беды, Не зычь другому, чего себе не желаешь* та ін.). Базова, архетипічна опозиція *свій – чужий* лежить в основі категоризації та концептуалізації навколишнього світу. Слово «свій», як ми вже відмічали в п. 1. 4, акад. О. М. Трубачов вважає ключовим словом слов'янської та праслов'янської культури [Трубачев 2003, с. 179, 191]. Опозиція *свій – чужий* є основною для балканського мовного союзу, тоді як інші семіотичні опозиції посідають підпорядковане становище [Цивьян 1990, с. 69-70]. За В. В. Красних, «свій, близький, рідний світ – історично пов'язаний насамперед з рідною землею. За межами свого світу починається світ чужих, історично тісно пов'язаний зі світом мертвих» (переклад наш – Н. А.) [Красных 2002, с. 237]. Спектр уявлень про *рідну домівку* в російській картині світу на прикладі лінгвокультурологічного опису ФО *ни колѡ ни дворѡ* вдало розкриває М. Л. Ковшова, цілком слушно зауважуючи: «Уявлення про ідеальну домівку як житло “з усіма чадами й домочадцями” затверджено в наступній настанові культури: *Людина потребує не лише того, щоб їй дали притулок, але й приголубили, і для цього потрібна сім'я, своє “коло” рідних і близьких, таких, що живуть в одній домівці* (курсив та переклад наші – Н. А.)» [Ковшова 2016, с. 74-81, 78, 202].

До найпродуктивніших слід уналежнити також наступні бінарні опозиції, виражені експліцитно та імпліцитно: *багатство – бідність (Богатый – як схѡчет, а бѡдному (бедняку) – як удѡстся, Одни бедуют, другие жируют, Пока душѡнку не пустишь в ад, до тех пѡр не будешь богат, Чем беднее, тем роднее* та ін.); *батьки (мати / батько) – діти (Отцу), матери бесщѡстье, рѡду-плѡмени – покѡр, Не лезь поперѡд батька в пѡкло, Кто не слушает*

родную мать – послушает барабанную шкуру); праця – неробство (Манна с неба в рот не упадёт, Работа не ведмёдъ, в лес не уойдёт, Сподлил дело – гуляй смело); життя – смерть (Каждый в свою могилку ляжет, Мёртвые страму не имут, [Придёт время –] всех по одной дорожке понесут); вчасно – невчасно (передчасно) (Коси, коса, покры роса, Писклят по вьсени считають, Куй, када горит); розумний – безглуздий (Если в голове нема, то и не доставишь, Дураков работа любит, Будь умным, когда есть за кем (за что)); людина – бог (Выбором не выберешь, коли бог не даст, У бога всё готво); чоловік – жінка (Умна жена, когда мешок пшена [, а если мешок пустой, то и сам дурной], Вдля ладушкина – закон, Не моя вдля – вдля ладушки); молодість – старість (Молодые порастают, старые сбываются, Ешь, пока рот свеж, а завянет – есть не станет, Какая [я, она] была, [а] какая стала – дураком осталась (какой [я, он] был, [а] какой стал – дураком остался)); колективно – індивідуально (В друзьяке и батька бить добре, Гуртом (гуртом) да миром сподручней, Гуртом добре и батьку бить); маленький – великий (Маленькая собачка век щенок, Кось маленьки детки, то й маленьки бедки, кось велики детки, то й велики бедки). Такі бінарні опозиції, як світлий – темний, хороший – поганий, солодкий – гіркий, головний – другорядний, близький – далекий, доля – недоля, воля – неволя, правда – брехня, боягузтво – сміливість, провина – безвинність, ранок – вечір, руки – ноги, важко – легко, багато – мало, кількість – якість і деякі інші представлені невеликим числом паремій.

О. А. Ошева, аналізуючи бінарні стосунки на об'ємному пареміологічному матеріалі російської та англійської мов, виокремлює 11 груп бінарних опозицій (біномів), що збігаються, 6 груп, характерних для англійської культури, і 5 груп – для російської: чоловік – дружина, чужий – свій, розумний – безглуздий, п'яний – тверезий, правда – брехня [Ошева 2013, с. 14]. У цьому ракурсі ми цілком згодні з білоруським пареміологом О. В. Ничипорчик, яка, досліджуючи паремії на широкому мовному матеріалі споріднених та неспоріднених мов, доходить висновку про «типовість прийомів кодування інформації, що лежать в основі

пареміотворчості» (переклад наш – Н. А.) [Ничипорчик 2016, с. 6]. За даними дослідниці, «високою мірою концептуалізації в російській, білоруській, італійській, німецькій пареміологічних картинах світу характеризуються наступні цінності: **їжа, здоров'я, праця, домівка, достаток, сім'я, розум, мова, щастя, Бог**», а «найвищих рангів у ранжованих списках ціннісних домінант у всіх чотирьох пареміологічних картинах світу набувають такі цінності, як **сім'я, праця, розум**» (переклад наш – Н. А.) [Ничипорчик 2016, с. 40, 7].

У пареміологічній картині світу російських діалектоносіїв Півдня України найвищою мірою концептуалізації вирізняються такі цінності, що передають за допомогою різного роду прескрипцій (наводимо в порядку кількісного убунання паремій): **рід і сім'я, господарювання (толк / достаток), суспільство (соціальна несправедливість, колективізм), життя / вік / доля, Бог, праця, домівка, батьківщина, смерть, час**.

Підкреслимо: паремії, які згруповані всередині бінарних опозицій і ціннісних домінант, транслують чіткі прескрипції (настанови), дають змогу діалектоносіям знайти належні орієнтири в складному й неоднозначному світі соціальних стосунків. Зокрема, прислів'я, що згруповані навколо культурно значущого концепту «смерть», містять таку настанову: «перед обличчям смерті всі рівні, смерть усіх зрівняє», пор.: *Каждый в свою могилку ляжет, [Придёт время –] всех по одной дорожке понесут, Сырая земля всех принимает*. Паремії, які належать до культурно-значущого концепту «час», пов'язаного з концептами «праця» і «господарювання», передають найважливіші соціокультурні настанови: «час швидкоплинний», «усе треба робити вчасно», пор.: *День и ночь – сутки прочь* 'о скоротечности времени': *Какое у меня дилё? День и ночь – сутки прочь* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 81] і *Сим год не вмывался, на восьмой умылся – прик., жарт.-ірон.* 'о человеке, который наконец принял какое-л. важное решение, наконец заявил о чём-л.' (Спас.) [Там само, с. 190] – пор. *Семь лет молчал, на восьмой вскричал* [БСРП, с. 482]; *Куй, када горит* – присл. 'всё нужно делать вовремя': *Куй, када гарыть* (Возн., 1975) [ФСРГО, с. 118]; *Писклят по вѣсени считають* – присл. 'не следует преждевременно делить

прибыль от какого-л. дела': *Писклят на вѣсину щитають* (Введ., 1971) [Там само, с. 157].

Зауважимо, що міра «впізнаваності» й вживаності паремій навіть в одному й тому ж населеному пункті дуже різна, свідченням чого є той факт, що та чи інша паремія, зафіксована в мовленні одного або декількох селян середнього й літнього віку, була незнайомою для представників молодого покоління. Але навіть серед представників старшого покоління вживаність паремій представлена вкрай нерівномірно, що, ймовірно, пов'язано як з чинником довготривалості / недовгочасності проживання на певній території і низкою інших чинників, так і з індивідуальними перевагами мовців, мовним чуттям інформанта. Цілком слушними в цьому ключі видаються слова проф. В. М. Мокієнка: «Прислів'їв “для всіх” немає, оскільки їх вживають за індивідуальним уподобанням, залежно від мовної компетенції і ставлення до Слова як естетичної категорії» (переклад наш – Н. А.) [Мокиенко 2010, с. 15-16].

Отже, можна констатувати: паремії російських говірок Півдня України транслюють цінні прескрипції (соціокультурні настанови), на які зорієнтовані діалектоносії. Паремії вирізняються прозорою внутрішньою формою, а їхній лінгвокультурний зміст може бути розкритий за допомогою культурно значущих концептів, що їх складають, – культуромістких ментальних сутностей, виражених мовними засобами. У підґрунті внутрішньої структури паремій лежать бінарні опозиції, виражені експліцитно та імпліцитно. Однією з найпродуктивніших є пов'язана з концептуалізацією рідної домівки опозиція «батьківщина – чужина», в основі якої – архетипічна опозиція «свій – чужий», що є також широко представленою в пареміологійному фонді російських переселенців. Найважливішими ціннісними домінантами, навколо яких згруповані паремії, є **рід і сім'я, господарювання (толк / достаток), суспільство (соціальна несправедливість, колективізм), життя / вік / доля, Бог, праця, домівка, батьківщина, смерть, час**. Лінгвокультурний простір носіїв російських острівних говірок Півдня України, закодований у пареміологійній картині світу,

є широким, різноманітним і може слугувати предметом подальших плідних досліджень у межах лінгвокультурології, лінгвоконцептології, когнітивної лінгвістики, лінгвосеміотики, соціолінгвістики, етнографії.

2.2.2. Народно-поетичні фраземи

Народно-поетичні фраземи становлять одну з найяскравіших груп фразеологічного простору російських переселенців, хоча й нечисленну (всього 14 ДФО). О. С. Хроленко оперує терміном «стійкий словесний комплекс» (у науковий обіг термін уведений Л. І. Ройзензоном), визначаючи його як «фрагмент пісенного тексту, що має константні елементи, стійкий, не пов'язаний з певним сюжетом і повторений у різних за тематикою текстах» (переклад наш – Н. А.) [Хроленко 1981, с. 21]. Ми користуватимемося терміном «народно-поетична фразема», розуміючи під ним стійкий фрагмент поетичного тексту, основними ознаками якого є формульність (стереотипність, повторюваність), «надсюжетність» і співвіднесеність з категоріями культури, тобто культурна конотація.

Актуальність дослідження фразем такого типу в говірках зумовлена більшою мірою усталеності фольклорних фразем у живому народному мовленні в порівнянні з літературною мовою і давно підкреслена відомими лінгвофольклористами й діалектологами: «Фольклорні стійкі конструкції виведені <...> за межі опису діалектної фразеології», – зауважує О. Т. Хроленко в своєму фундаментальному дослідженні «Поэтическая фразеология русской народной лирической песни» (переклад наш – Н. А.) [Хроленко 1981, с. 13]. Сьогодні вивчення загальнонародної й діалектної фраземіки не мислять без фразем, пов'язаних з народною усно-поетичною традицією. Так, у передмові до «Большого словаря русских народных поговорок» В. М. Мокієнко підкреслює: одним з основних джерел багатющого – понад 40-тисячного – фразеоматеріалу були збірки російського фольклору [БСРП, с. 3].

На думку В. М. Мокієнка, «процес переходу фольклорних формул до фразеологізмів, <...>, пов'язаний з тривалим і поступовим розвитком цієї

формули в надрах фольклору. Водночас – і це особливо важливо – у фольклорному тексті такі формули залишені лише стійкими конструкціями з прямим значенням, і фразеологізація майже ніколи не відбувається» (тут і далі переклад наш – Н. А.) [Мокиєнко 1986, с. 224]. «Перетворення вільного фольклорного сполучення на ідіому зазвичай спричинено перемиканням “жанрового реєстру”, тобто переміщенням формули з фольклорного тексту в текст художньої літератури. Так, формули *живая вода* й *мёртвая вода* походять від казок, що розповідають про дивовижне оживлення людей після смерті, коли від окроплення мертвою водою зростається плоть, а від окроплення живою – мертвий оживає», – відзначає дослідник [Там само, с. 224-225].

О. Т. Хроленко виокремлює такі групи фольклорних фразем: 1) *лінійні конструкції* – біноми – стійкі бінарні конструкції, у яких слова об’єднані паралельним або підрядним синтаксичним зв’язком, «розташовані в межах одного рядка і за об’ємом менше його» і такі, що вважають «основою фольклорної фразеології будь-якого жанру народно-поетичної творчості» (*ковыль-трава, красна девица, ум-разум, парча-бархат, путь-дорожка широкая*) (переклад наш – Н. А.) [Хроленко 1981, с. 35]; 2) *вертикальні конструкції (ряди)* – стійкі групи слів, що є рядами двох і понад слів однієї частини мови та одного лексико-семантичного поля, для синтаксичного зв’язку яких характерна морфологічна однотипність і який можна умовно кваліфікувати як асоціативний. Фраземи такого типу розташовані нелінійно («вертикально»), у суміжних віршах:

Что это у *батюшки* повидуманно,

У родимой *матушки* повигадано [Хроленко 1981, с. 35-36];

3) *лінійно-вертикальні конструкції (блоки)* – конструкції, що еквівалентні реченню, складені з певної кількості рядків від однієї до декількох і охоплюють як лінійні, так і вертикальні конструкції:

Калинушка с малинушкой лазоревый цвет

Не вызревши рябинушку, нельзя заломать,

Не вызревши сударушку, нельзя замуж взять [Хроленко 1981, с. 36-37].

Усі три групи знаходимо в народно-поетичній фраземіці російських говірок Півдня України. Так, до фольклорних фразем лінійної структури уналежнюємо біноми *буюн-ветер, князь-боярья (князи-бояре), в старину-матушку* – нар.-поет. ‘в давние времена, очень давно’: *Ф старину-матушку и у чунях хадили*. (Усп., 1978) [ФСРГО, с. 42, 111, 59]; *гармодшка-играюшка* ‘гармонь’: *На свайбе иурал на гармодшке-играюшке* (Троиц., 1983) [Там само, с. 67]; *свёкор-батюшка* – заст., ласк. ‘свёкор: *Свёкар-батюшка калыбачку принисётъ* (Возн). Из свадебной песни «Свёкор мой батюшка», которую пели на третий день после свадьбы, когда приглашали родителей невесты в дом жениха’ [ФСРГО, с. 186], пор.: *сиб. богоданный батюшка* у тому ж значенні [ФСРГС, с. 9]. О. Т. Хроленко називає фольклорні фраземи такого типу *репрезентативними* парами, підкреслюючи їхню не словотвірну, а синтактико-фразеологічну основу [Хроленко 1981, с. 60].

Розглянемо деякі з них. В основі внутрішньої форми ДФО *буюн-ветер* – уособлення вітру як природного явища (*буюн* від *буянить, буйный*; пор. *діал. бузун* ‘драчун, буян’ (Волог.); *буян* 1) ‘ветер, сильный ветер’; 2) ‘дерзкий, грубый человек, грубиян’ (Свяж. Казан.); ‘обидчик’ (Скоп. Ряз. Волог., Саратов.) [СРНГ, вып. 3, с. 258, 334])). Фразема зафіксована у фрагменті народної ліричної пісні: *Падуй-ка, падуи, буюн-ветир!* (Ст. Некр.). *Падуй-ка, падуи, буюн-ветир, са паюдаю. Ты развеи-ка, развеи вербинушку раскудрявую* (песня) (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 42]. Свідченням безперечного зв’язку фразеологізму зі стійкою фольклорною традицією є також весільна пісня, яку наводить М. Шпис у книзі «Свадебные песни из городищенской свадебной игры», що включає, за словами авторки, «весільні пісні і обряди з весільної гри, записаної в селі Городище, Петсерського повіту (колишній Псковській губернії) в Естонії [Шпис 1936]. Ось фрагмент із «Застолицы» – весільної пісні, яку виконують за весільним столом, коли просять благословення у Господа «заигрывать» весільну гру та «опевают» найпочесніших гостей: *У мово то батиньки, ни уса не бороды, / Только желты кудерцы по плечам развилися. /*

Воздохнёт во сто рублей, слово молвит в тысячу, / Он по полю едет – как буюн ветер веет (курсив наш; орфографія авторки збережена – Н. А.) [Шпис 1936, с. 16]. Пор. також фольклорну за своїм походженням ФО *буйная головушка* – ‘о человеке удалом, бесшабашном’: *А какой я был сорванец, буйная головушка, вы и представить себе не можете* (А. Чехов, *То была она!*) [ФСРЯ 2007, с. 22].

Уважаємо, що частину народно-поетичних ДФО можна розглядати як обрядові культурно значущі концепти, оскільки такі фраземи, будучи пов’язаними з глибинними культурними шарами, несуть стійку культурну традицію. Зокрема, записана в селі Успенівці Саратовського району і селі Троїцькому Біляївського району Одеської області фразема *князь-баярь (князи-баяре)* ‘братья жениха, следящие за точностью исполнения свадебного обряда’, що функціонує нині в мовленнєвому вжитку мешканців села пасивно, зафіксована у весільних піснях: *Разлучут нас, разлучут князь-баяря* (Усп., 1969). *Разлучут нас да разлучут нас / Фсе князі-баяре / Лè-ли, лè-ли, да ля-лелёшеньки / Все князі-баяре / Князи-баяре, князи-баяре / Фсе Ванины братья / Лè-ли, лè-ли, да ля-лелёшеньки / Фсе Ванины братья* (з весільної пісні «Зелёная дубравушка») (Троиц., 2018) [ФСРГО, с. 111].

До 2-ої групи – *вертикальних конструкцій* – уналежнюємо, наприклад, народно-поетичні *красный цветочек, зèлен листочек* ‘о флористическом мотиве в узорах на одежде’: *Платочик у зимè насїла на прàзник – цвитаста кашымїрка* (* шерстяной платок с цветочным узором – Н. А.), *красный цветочик, зèлен листочик* (Ст. Некр., 1989) [ФСРГО, с. 115-116]; *То не заря – дивчїна моя – прик., фольк.* ‘о возлюбленной (слова из песни)’: *Ой, то ни заря, дивчїна мая* (Спас.) [ФСРГО, с. 2018].

До 3-ої групи – *лінійно-вертикальних конструкцій* – уналежнюємо, наприклад, народно-поетичну фразему *Отцу-матери бессчàстье, рòду-плèмени – покòр* – *прик., фольк.* ‘о детях, которые своим поведением, поступками и т. п. нарушили моральные нормы’: *Атцу, матири бисчàстье, рòду-плèмени – пакòр* (Серг.) [ФСРГО, с. 152], де *покòр* – ‘позор’, *бессчàстье* – ‘несчастье’ [СРГО, т. 2, с. 62; т. 1, с. 38]. Пор. кодифікований у БСРП варіант фраземи *Отцу-матери*

бесчѣстье, роду-плѣмени покѡр [БСРП, с. 634]. Фольклорні формули *отец-мать* і *род-племя*, які входять до складу ДФО, є усталеними формулами народної фольклорної традиції, пор. численні прислів'я *не тот отец-мать, кто родня, а тот, кто воспитал да добру научил; без отца-матери никому жизни не видать, всё купишь, а отца-матери не купишь; кто не слушается отца-матери, послушается телячьей шкуры (барабана); умный хвастал отцом-матерью, а безумный – молодой женой; отца-мать забудешь, а есть не позабудешь; отца-мать забудешь, а есть не забудешь* і багато ін., а також *род [да] племя близки, (близко), а свой рот ближе; род, племя близко, а свой род ближе; что род, то племя; не бесчеститъ было роду-племени, на себя покуру не класть* [БСРПС, с. 634, 758]. За спостереженнями О. Т. Хроленко, найуживанішим біномом є пара *отец-мать* [Хроленко 1981, с. 62-63]. У цьому аспекті цікавими є спостереження Г. І. Мальцева. Досліджуючи традиційні фольклорні формули, дослідник твердить: «компоненти фольклорного тексту (на відміну від тексту нової літератури) мотивовані на рівні традиції, а не на рівні самого тексту. Компонент як частина тексту і є, і не є його частиною. Це по-перше, а по-друге, частина може виявитися еквівалентною цілому» (тут і далі переклад наш – Н. А.) [Мальцев 2008, с. 133]. «Жоден внутрішньотекстовий троп <...> не матиме будь-якого істотного значення у фольклорі, якщо в нього відсутня позатекстова традиційно естетична перспектива», – зауважує Г. І. Мальцев [Там само, с. 150-151].

Народно-поетична фразема *Поговорочка егѡ лежѣт у сѣрдца моего* 'о приятной, милой речи любимого человека': *Пауговорочка йивѡ лижѣтъ у сѣрца майивѡ* (Б. Бур., 1966) [ФСРГО, с. 159] співвіднесена з текстом ряду частівок, пор.: *Кабы я не тосковала, / Не была бы тоненька / Позабыла, с ком гуляла, / Не с тобой ли, Толенька? / Поговорка Толькова / Лежит у сердца болькова / Поговорочка его / Лежит у сердца моего* (виділено нами – Н. А.) [Уваров]; *Сердце ноет, грудь болит / Люблю, что милый говорит, / Поговорочка его / Лежит у сердца моего* (виділено нами – Н. А.) [Елеонская]; *Голова моя горит, / Люблю, что милый говорит / Поговорочка его / Лежит у сердца моего* (виділено

нами – Н. А.) [Ожегова 1984, с. 129], де димінутив **поговѳрочка** – *пестл.* ‘говор, речь’ [СРГО, т. 2, с. 40]. Відзначимо, що димінутивні компоненти є характерними для російської фольклорної традиції. На думку російського лінгвофольклориста С. П. Праведнікова, «димінутивна лексика посідає особливе місце в структурі усно-поетичного тексту, будучи своєрідним маркером фольклорності» (переклад наш – Н. А.) [Праведников 2011, с. 30]. Пор., наприклад, загальноновживану ФО **буйная голѳвушка** ‘о человеке удалом, бесшабашном’, яка є константним компонентом (стійкою формулою) фольклорних текстів: *А какой я был сорванец, буйная головушка, вы и представить себе не можете. А. Чехов, То была она!* [ФСРЯ 2007, с. 22] або ФО [**являться / появляться (явѳться / появѳться)**] **как ясно солнышко** 1) ‘несподівано, без попередження (приходить, появляться тощо)’; 2) дуже рідко (приходить, появляться тощо)’: *Так Митюши ж нету, он теперь дома – редко. Как ясное солнышко. Н. Катерли. Дневник сломанной куклы* («Звезда», 2001). *Ты действительно полагаешь, что можешь после всего этого появиться, как ясное солнышко, и всё будет в порядке?* *М. Баконина, Девять граммов пластила* (2000). *А тут и Вы являетесь как ясное солнышко. А Маринина, За всё надо платить* (1995) [НКРЯ]. В основі останньої ФО – стійка фольклорна формула **ясно солнышко** – неодмінний компонент цілої низки фольклорних текстів, пор., наприклад: *Загрустила зоря, зоря-зоренька; / Зоря ясная опечалилася: / «Ой вы, звѳздушки, вы, голубушки, / Вы, подруженьки мои милые! / Не горите, светы мои, радостно! / Улетел мой сокол ясно солнышко... А. Ф. Вельтман, «Загрустила зоря, зоря-зоренька...»* («Песня девушек» из повести «Кощей бессмертный», 1832) (виділено нами – Н. А.) [Вельтман 1985]. Пор. також фрагмент старовинної російської весільної пісні, записаної Л. Я. Усачовою в селі Вознесенці Арцизького району Одеської області і 50-их роках минулого століття, де **ясное солнышко** позначає наречену, що покидає рідну домівку:

Ох ты, солнушка, јаснаја, јаснаја, пр'икраснаја,

Чиуѳ и ты св'ѳтиш, а ни ур'ѳјиш?

Привев: Ох, лил'ушан'ки. /лелюшеньки/

Кàк жа м'ин'э св'ат'ит' и ўр'эт',

Туш'и т'омнаји васхад'іл'и, крàснаја сòлнушка заўарад'іл'и

Припев: Ох, лил'ушан'ки (виділено нами – Н. А.) [Усачёва 1955, с. 262].

Про велику кількість димінутивних форм, що є характерними для російських говірок Півдня України і пронизують багато кодів лінгвокультурного простору діалектоносіїв, ми писали в одній з наших статей, зауважуючи, що численні приклади типу **орлічка** ‘наречена’, **бесèдушка** – *змениш.-пестл.* до **бесèда** ‘вечірка, святкове застілля’, **дèжечка** – *змениш.* до **дежка** ‘діжка для тіста’ є свідченням високої міри емоційності російського національного характеру, що, врешті-решт, підтверджує феміноцентричність загальнонаціональної картини світу загалом і російської діалектної картини зокрема [Арефьева 2018а, с. 178-179]. Із цим висновком цілком узгоджені блискучі результати дослідження антропонімійної системи російських говірок Півдня України, одержані О. Ю. Карпенком. За даними дослідника, який відзначає надзвичайне багатство димінутивних форм у системі особистих імен, лише в цьому лексичному пласті функціонує 59 суфіксів [Карпенко 1980, с. 99]. О. Ю. Карпенко підкреслює: «повнота почуттів вимагає повноти форми, різноманіття засобів вираження. Завдяки цьому передусім і збережено безліч стилістичних варіантів особистих імен» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 100]. Крім того, дослідники мови фольклору відмічають випадки «лексикалізації зменшувально-оцінних утворень»: наприклад, лексема **глазòчек** у піснях Курської губернії має значення ‘окремий самоцвіт у будь-якому ювелірному виробі (зазвичай про кільце, перстень)’ (переклад наш – Н. А.) [Бобруева, Хроленко 2007], пор. побутуючі в російських говірках Півдня України **калабушек** ‘небольшой кулич, который пекут на девичник’: *Калабушки пикуть на празник девичий* (Троиц.); **дубòчек** ‘любой цветок’: *Дубòчки – ета называица и чирнабровки, и фиалки, карчистые зорьки, ета тарелычки расцветают* (Мур.). *И дубòчки цвятуть разныи* (Б. Пл.); **орлічка** ‘невèста’: *Нивесту в нас арлічка кличуть* (Рус. Ив.) [СРГО, т. 1, с. 249, 183, 353-354] та інші.

Особливе місце серед народно-поетичних фразем, що побутують у російських говірках Півдня України, посідають фраземи, які потрапили в російські говірки з українського пісенного фольклору. Ось лише декілька прикладів: *Чи ты, мільй, спишь, чи ты [так] лежйшь?* – жарт. або ірон. ‘о человеке (обычно мужчине), который, лёжа на кровати, отлынивает от работы’ (Павлов., 1959) [ФСРГО, с. 226] – рядки з укр. пісні «Ой, луже, луже, зелений луже»: *Чи ти, милий, спиш, а чи так лежиш, / Чому ж мого серденька не розвеселиш? / – Я ж, мила, не сплю, так собі лежу, / Та вже ж твого серденька не розвеселю* [ППК]. Фразема *На чужїне гòре жить* – присл. фольк. ‘в чужом краю жизнь горька’ (Дем., 1975) [ФСРГО, с. 131], співвіднесена з однією з універсальних культурних опозицій «батьківщина – чужина», ймовірно, була «виокремлена» говірконосіями з української народної пісні «Ой, журавко, журавко»: *Ой, журавко, журавко, / Чого кричиш щоранку? / – Як те мені не кричать, / Що так високо літять / Відбилася від роду, / Як той камінь у воду / Ой, впав камінь та й лежить – / На чужині горе жить / На чужині горе жить / Нема кому пожалить* (виділено нами – Н. А.) [УНП]. ДФО *Дед рудий, баба руда, рудий я и сам, руду взял* – прик. ‘о семье рыжеволосых’ (Алекс.) [ФСРГО, с. 79] – фрагмент пісенної партії виборного Макогоненка з п’єси М. Лисенка «Наталка Полтавка»: *«Дед рудий, баба руда, / Батько рудий, мати руда, / Дядько рудий, тітка руда, / Брат рудий, сестра руда, / І я рудий, руду взяв, / Бо рудую сподобав»*. Пор. також у В. І. Даля: *Дед рудий, баба руда!* – ‘песня, в которой пересчитывается вся родня, и вся она рыжая’ [Даль 2, с. 3655].

2.3. Іншомовний вплив у фраземіці російських говірок Півдня України

Російські говірки Півдня України близько двохсот і понад років перебувають у полікультурному й полілінгвальному оточенні. Тісні багаторічні контакти із сусідами – болгарами, молдаванами, німцями, румунами, гагаузами і насамперед, звичайно, з українцями зумовили чималу кількість запозичень, як лексичних, так і фразеологічних. Цілком слушними в цьому ключі є слова

проф. В. М. Мокієнка: «У мові взагалі, а у фразеології особливо таке сплетіння національного й інтернаціонального відбувається постійно. Як жоден народ не може повнокровно існувати без різнобічних контактів з іншими народами, так і мова виснажилася б сама в собі, не знаходячи підкріплення в інших мовах і не віддаючи їм, у свою чергу, власних живлющих соків.

Тому будь-яке слово, будь-який зворот, запозичений з іншої мови, вливаючись у нове середовище, так або інакше пристосовується до неї і, як наслідок, націоналізується» (переклад наш – Н. А.) [Мокиєнко 1986, с. 8]. Саме тому багаторічні міжмовні й міжкультурні контакти представлені у фразеологічному фонді – акумуляторі духовного досвіду народу-носія – особливо яскраво й виразно.

2.3.1. Вплив української мови та її говірок

В умовах тісних багаторічних контактів із сусідами-українцями російські говірконосії запозичили чимало мовних фактів, що значно вплинуло на фразеосистему говірок. Вплив української мови на матеріалі фонетики, морфології і частково синтаксису розглядає Л. Я. Усачова [Усачева 1955], на матеріалі лексики – О. Ю. Карпенко [Карпенко 1982], Л. І. Дем'янова [Дем'янова 1987], Л. Ф. Баранник [Баранник 2015]. Особливості української мови в проєкції на фраземіку російських говірок Півдня України відбито на всіх рівнях – *фонетичному, морфологічному, синтаксичному* та оглядово описані нами в п. 2.1. М. К. Сивицкене відзначає: «У тих випадках, коли російські говірки опиняються в різномовному середовищі, в якому є також близькоспоріднені мови або діалекти, найбільший вплив виявлено з боку цієї спорідненої мови або діалекту» (переклад наш – Н. А.) [Сивицкене 1963, с. 10].

Значним є вплив української мови та її говірок на фразеологічний фонд російських діалектоносіїв в аспекті *лексичних запозичень*. Зокрема, широко представлений у досліджуваній нами фраземіці українізм **нема́**; тільки за даними ФСРГО, налічено 21 фразему з цим лексичним компонентом, пор.: *Вже на́до лу́чше, да нема́ куда́* ‘надо бы лучше, да некуда’, *в поя́ву нема́* ‘в помине нет’,

конца краю нема ‘о чём-л., длящемся бесконечно долго’, *нема [u] моды* ‘не заведено, не принято’, *нема за чегò* ‘не за что’, *нема за что* ‘не за что’, *нема моду* ‘не заведено, не принято’, *нема на чём* ‘не на чем’, *нема с кем* ‘не с кем’, *нема такòго заводу* ‘нет такого обычая; не заведено, не принято’, *нема у заводи* ‘нет и в помине’, *ни душі ни тєла ужє нема* ‘о состоянии сильного беспокойства, волнений, переживаний из-за кого-л., чего-л.’, *спàсу нема* 1) ‘нет спасения, невозможно избавиться от кого-л. или чего-л.’; 2) ‘невозможно терпеть’ и др. [ФСРГО, с. 51, 58, 112, 134-135, 140, 197]. Сполучник *як* замість російського *как* знаходимо в компонентному складі низки фразем: *злой як Гітлер* ‘очень злой’, *як картинка* ‘о ком-л., чём-л. очень красивом’, *Богатый – як схòчет, а бєдному (бедняку) – як удасться* ‘у богатых много возможностей, бедный же надеется на удачу’ [Там само, с. 98, 231, 37-38]. У значній кількості увійшли до складу досліджуваної фраземіки й інші українізми: *грати* – рос. ‘играть’, *мати* – рос. ‘иметь’, *розум* – рос. ‘разум’, *кабак* и *гарбуз* – рос. ‘тыква’, *раптовий* – рос. ‘внезапный’, *крапка* – рос. ‘точка’, *нехай* – рос. ‘пусть’, *вгору* – рос. ‘вверх’, *дивчина* – рос. ‘девушка’, *намісто* – рос. ‘бусы’, *порожній* – рос. ‘пустой’, *хай* – рос. ‘пусть’ та багато інших. Пор. лише деякі ДФО з компонентом-українізмом: *грать свадьбу* ‘справлять свадьбу’, *грать у рємень* ‘вид игры холостых парней на вечеринке накануне свадьбы’, *поняття не мать* ‘не иметь представления о чём-л., не разбираться в чём-л.’, *пропїть рòзум* ‘ничего не соображать из-за пьянства; спиться’, *рòзуму на пять бань* ‘глупый человек’, *рòзум приходїл* ‘кто-л. становился умнее, серьезнее, умнел’, *рòзуму нет (не було)* ‘кто-л. ещё не поумнел’, *кабакà (кабакòв) давать / дать (надавать)* и *давать / дать гарбуза* ‘отказывать жениху; отказывать кому-л. при сватовстве’, *раптовий дождь* ‘проливной дождь’, *становить крапку* ‘завершать, заканчивать какое-л. дело’, *Нехай Бог даєт вам с воды и росы!* ‘пожелание удачи, счастья в речевом этикете старообрядцев-липован’, *Нехай придєт родїна, чтоб была счастлива девчина!* ‘важно, чтобы девушка после замужества попала в хорошую семью’, *зідом вгòру* ‘снизу вверх’, *вгòру кричать* ‘петь высоким голосом’, *адегїное намісто* ‘бусы, плотно прилегающие

к шее', *порòжня голова* 'глупый человек', *Хай Бог тебѧ (вас) храни!* 'доброе пожелание кому-л. на прощание' [ФСРГО, с. 72, 167, 174, 182-183, 104, 75, 180-181, 200, 138, 139, 92, 45, 32, 218].

Низка фразем є прямим запозиченням з української мови та її говірок: *чумàцкий шлях* 'Млечный путь' [БСРП, с. 755; ФСРГО, с. 227-228]; *до путя* 'хорошо (делать что-л.)' [СРГО, т. 1, с. 170]; *гонять* кого *как [солёного] зайца* – *шутл.-ирон.* 1) 'ругать кого-л., устраивать нагоняй кому-л'; 2) 'держатъ кого-л. в строгости, заставлятъ что-л. делать' [БСРНС, с. 213]; *цибуля-сòшка* 'семенной лук' [СРГО, т. 2, с. 268]; *швыдкà Нàстя напàла* – *евф., жарт.* 'о расстройстве желудка' [БСРП, с. 427] тощо.

Безперечним є вплив української ККС на ФКС російських переселенців. У фраземіці російських діалектоносіїв знайшли втілення такі культурно значущі для українців концепти й культурні символи, як *чумак*, *хата*, *рушник*, *гурт*, *козак*, *борц*, *макітра*, досить широко представлені у фраземіці російських переселенців. Так, 22 фраземи пов'язані з концептом *хата* (*большàя хàта*, *великая хàта*, *вèрхняя хàта*, *верховàя хàта*, *вторичная хàта* та ін.); 6 – з концептом *чумак* (*чумàк за сòлью ёдет*, *чумàк в бульбакà попàл*, *чумàк в вòду (у вòду) попàл*, *чумàцкий дождь*, *чумàцкий шлях*, *що чумак веззè, то и грызè*), 5 – з концептом *рушник* (*взять рушникй*, *взять/ повязать рушникòм (рушникàми)*, *идти / пойти (ехать / поехать) с рушникàми*, *посылатъ / послать за рушникàми*, *перевязывать (перевязувать, обвязывать) / перевязать (первязать) рушникàми (рушникòм)*); 2 – з концептом *гурт* (*у (в) гурте*, *Гуртом да миром сподручней*)); 2 – з концептом *борц* (*трынды-рынды – гòлый борц*, *бèлый борц*); 1 – з концептом *козак* (*казàчья суля*); 1 фразема пов'язана з концептом *макітра* (*под макйтру*).

Загалом, з 1744 фразем, зібраних нами в споконвічно російських селищах Півдня України і розроблених у додатку до дисертаційного дослідження та ФСРГО, 185 фразем несуть у собі сліди українського впливу, тобто становлять понад 10 % від загальної кількості фразеологічних одиниць.

2.3.2. Вплив болгарської мови та її говірок

Вплив болгарських говірок на фраземіку російських говірок Півдня України є незначним (усього 14 ДФО, що становить менше 1 %) і виявлено в таких видах запозичень:

-запозичення одного зі структурних компонентів ДФО, пор. *умàриватьсья / уморитьсья что пèтел (пèтели)* ‘очень уставать’: У нёмцэф што пèтили умàривались, аж музули абдирàли (Введ., 1971) [ФСРГО, с. 214], де компонент пèтел – від болг. петел – ‘петух’ [БРС, с. 442]; *грядину дèлать* ‘обробувати огород’: Булгàры дèлали *уридьны* (Вас., 1974) [ФСРГО, с. 73] та *грядинский цветок (цветочек)* ‘цвіток майоры’: Нòни вьàрсли калàчки и *уридьские цвितы* (Мур., 1973). А ёта мы *уварим урядинский цветочик* (Мур., 1973) [СРГО, т. 1, с. 146; ФСРГО, с. 73], де багатозначне болг. *грядина* (загальнож. *градина*, прикм. *градински* ‘садовый; огородный’ [БРС, с. 97]) у російських говірках стало використовуватися на позначення великого колгоспного городу за селом, тоді як на позначення присадибної ділянки (городу) вживається українське слово *горòд* [Баранник 2015, с. 100, 107], пор. ДФО *горòд дèлать* ‘обробувати огород’ [ФСРГО, с. 71]. Отже, ад’єктивний компонент фраземи *гринадёрская бригада* ‘овощеводческая (т. е. градинарская) бригада’: *Муш у уринадёрской бригади рабòтаит* (Вас.) [СРГО, т. 1, с. 145; КСРГО] є спотвореним болгаризмом *градинарска* (бригада), від болг. *градинар* – 1) ‘садовник; садовод’; 2) ‘огородник’ [БРС, с. 97]. У російських говірках значного поширення набула багатозначна лексема *гарман* та її деривати, які стали компонентом СС, пов’язаних з мотивом молотьби, пор. ДФО *гарманòванная (гарманòвочная) дòскà* – *заст., етнограф.* ‘доска, употребляемая в старину для обмолота зерна’ [ФСРГО, с. 66] та *гарманòванный (гарманный, гарманòвый, гармановишний, гармòтный) камень* – *заст., етнограф.* ‘большой круглый зубчатый каток, употребляемый в старину для молотьбы при помощи лошадей’ [СРГО, т. 1, с. 123-125; ФСРГО, с. 66-67]. За даними ЕСУМ, лексема *гарман* – від болг. *харман* – запозичення з турецької (*тур. harman* – ‘молотьба, тік’) [ЕСУМ, т. 1, с. 474]. У болгарській

мові лексема також є багатозначною і функціонує в таких значеннях: 1) ‘гумно, ток’; 2) ‘молотьба’; 3) *перен.* ‘большой урожай’; 4) ‘смесь (разных сортов табака, чая и т. п.)’ [БРС, с. 696]. Ймовірно, 3-тє значення лексеми стало образною основою фраземи *гарманом ийти* ‘идти косяком (о рыбе)’: *Кòран идѣть гарманам в апрѣли мѣсицы* (Вас.) [ФСРГО, с. 66];

-запозичення всього сталого сполучення, що номінує те чи інше поняття та інколи виконує роль дублетного у ФКС російських переселенців, пор. прислівникову ДФО *за что* ‘почему’ або СС *годїшна рòкля* ‘свадебное платье’: *Гадїшну рòклю ни нивѣста, а жанїх пакупайть* (Серг.) [ФСРГО, с. 96, 70];

-запозичення фраземи, що позначає нове, освоєне в результаті міжкультурних контактів поняття. Приміром, російським переселенцям не була відома кукурудза. Перебуваючи на нових територіях, вони перейняли від сусідів-болгар спосіб приготування повітряної кукурудзи, пор. ДФО *пуканки пукать* ‘готовить жареные кукурузные зѣрна, употребляемые в пищу; готовитъ воздушную кукурузу’: *Пуканки пукали для дитѣй* (Павлов., 1975) [ФСРГО, с. 176]. Пор. *болг.* *пуканки* ‘воздушная кукуруза’; *пукать* – від *болг.* *пукам* – 3) ‘приготовляют (воздушную кукурузу)’ [БРС, с. 545]. Пор. також *болг.* *пукам ца̀ревица* в тому ж значенні [Там само]. Аналогічним типом запозичення є ДФО *сїний патладжан, сїний баклажан* ‘баклажан’ і *красный патладжан, красный баклажан* ‘помидор’ [ФСРГО, с. 191, 115], що перейшли разом з новим для російських діалектоносіїв поняттям «помідори», пор. *болг.* *патладжан* 1) ‘баклажан’; 2) *заст.* ‘помидор’ [БРС, с. 438];

-запозичення продуктивної структурно-семантичної моделі. СС *красные помидоры* ‘помидоры’ та *сїние помидоры* ‘баклажаны’ [ФСРГО, с. 115, 191], що з’явилися в мовленні російських переселенців пізніше у зв’язку з освоєнням літературного *помидоры*, побудовані за аналогією з первинною структурно-семантичною моделлю, що лежить в основі *болг.* ДФО *син патладжан* ‘баклажан’ і *червєн патладжан* ‘помидор’ [Баранник 2015, с. 112-113].

2.3.3. Неслов'янський вплив

У фраземіці російських говірок Півдня України відзначено сліди румунської, молдавської, німецької, тюркської, єврейської міжкультурної й міжмовної взаємодії. Загалом, неслов'янський вплив на фразеологічний фонд російських переселенців становить понад 1%.

Румунський вплив: Реалії, в яких перебували місцеві жителі за часів румунського боярства (1918 – 1940 рр.), знайшли відображення в найзначущіших фрагментах ФКС. Зокрема, фразема *засылають / заслають примарей* – обряд. ‘засылать сватов; сватать невесту’: *Кавалєр засылають примарей к нивєсти* (Нов. Некр.) [ФСРГО, с. 96] (пор. укр. *засилати старостів* у тому ж значенні), що експлікує мотив сватовства, є пов'язаною з назвою сільського старости в цей період, пор. рум. **primar** – *заст.* ‘примарь’; рум. **primărie** – *уст.* ‘примария (городская управа, сельское управление’ [PPC, с. 79]. Слово було освоєне у вигляді декількох фонетичних варіантів: **примарь, прымар, примарь, прымырь**. Пізніше лексема розширила своє значення, ставши багатозначною. Так, згідно з даними СРГО, слово побутує в мовленні російських переселенців у трьох значеннях: 1) *заст.* ‘сельский староста’: *Примар при румынах был* (Возн.); 2) ‘староста на свадьбе’: *Примар на свадьби, ён свадьбай рукаводить* (Возн.); 3) ‘председатель сельсовета’: *Па-вашаму притсидатель сельсавета – па-старынскаму примар* (Спас.) [СРГО, т. 2, с. 109-110]. Опанована росіянами назва румунської дрібної монети – **бань** (мн. **бани**, від рум. **ban**, **-i** – 1) ‘мелкая монета’; 2) рл. ‘деньги’ [PPC, с. 79]), стало символізувати недолік / відсутність будь-якої важливої якості на основі асоціації «дрібні гроші – нестача / брак чого-н.». У ФКС російських переселенців символом крихти, значної нестачі або відсутності будь-якої якості стали *5 бань*, пор. ДФО *пять бань не даёт* – *несхв.* або *жарт.-ірон.* ‘о беспечном человеке, которого ничего не волнует, не беспокоит’: *У нивò рабòты нимà, а он никуды ни кйдаицца, пять бань ни дають* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 178]; *рòзуму на пять бань* у кого – *несхв.* або *жарт.-ірон.* ‘глупый человек’: *Што с нивò взять, ёсли у нивò рòзуму на пять бань* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 182-183]. Мотивація багатозначної фраземи *байлық*

отбыва́ть / отбы́ть – 1) ‘выполнять / выполнить принудительную работу, отбывать / отбыть повинность’: *Байлы́к атбы́ть* – *эта сваяò павінасть, ілі йэта у нас ўаваря́ць «абя́занасть»* (Введ., 1971). *Здесь байлы́к адбыва́ли* (Введ.); 2) часто *жарт.* або *ірон.* ‘выполнять / выполнить обязанность’: *Байлы́к адбыла́ я, расказа́ла старика́м, што хатэ́ли* (Петр.) [ФСРГО, с. 24] пов’язана з її ключовим компонентом «байлы́к», що позначає ‘принудительную работу, повинность в период румынской оккупации’: *А как рамыны были, дюжы ўарманили, байлы́к справля́ли* [Там само; СРГО, т. 1, с. 24], пор. рум. **beilic** – 2) ‘барщина’ [PPC, с. 88]. Іменний компонент фраземи *дава́ть бата́й* кому – ‘бить, избивать кого-л.’, співвіднесений з рум. **bătaje** – 1) ‘побой’; 2) ‘драка’ і **bate** – 1) ‘бить, избивать, колотить’ [Там само, с. 84, 85].

Молдавський вплив. Тривалі багаторічні контакти з сусідами-молдаванами виявлені продуктивними в аспекті господарської діяльності. Разом з освоєнням нових понять переселенці опановували й нові слова, що їх позначають. Частина цих слів з часом ставала компонентом фразем, сталих сполучень. Зокрема, запозичений у молдаван спосіб підв’язки винограду закріплений у вигляді СС *гарàги (гарàди) дèлать* ‘подвязывать виноград’ (Ст. Некр., Рус. Ив.) [ФСРГО, с. 66], де компонент **гарàга** співвіднесений з *молд.* **арàк, харàк, харàг** ‘колышек для подпорки’, рум. **arac, harac, [harag]** у тому ж значенні [ЕСУМ, т. 1, с. 470]. Термін «гарàга (гаря́га)» в значенні ‘кілок, дерев’яна палиця, встромлена в землю, до якої прикріплюють виноградну лозу’ [СУГО, с. 50], функціонує і в українських говірках Одещини.

Невідома росіянам до переселення овочева культура *кукурудза* була освоєна ними разом з молдаванізмом **папушо́й** (пор. рум. **păpusòi** ‘кукуруза’, **păpuşa** ‘початок молодой кукурузы’ [PPC, с. 615]), який трансформувався в росіян у лексеми **папу́ша, папушо́й, папшо́й, папушо́я, папушо́ун, папшо́а, папы́ша**, їхні *зм.-пестл.* форми **папушо́йка, папшо́йка** та деривати **папушо́вка** ‘кукурузоуборочная машина’, **папушо́вник** ‘кукурузные стебли, используемые для покрытия крыши’, **папушо́вня** ‘листья кукурузы’ [СРГО, т. 2, с. 13-14], що надалі стало основою створення сталих сполучень **попшо́йна́я**

(*папушдвая*) *мука* ‘мука из пшеницы и кукурузы; кукурузная мука’: *Пекли с папушдвай муки малай и мешали туды кабака* (Ст. Некр., 1974). *Из папушдойной муки роблють мамалыгу и малан* (Рус. Ив., 1982). *Ложуть папушдойную муку* (Рус. Ив., 1982). *Туды сыпали папушдойную муку* (Павлов.) [ФСРГО, с. 167; КСРГО] та *лися папушдва* – ласк. ‘о рыжем или светловолосом, с редкими волосами человеке’: *Дитёначек был бравинький, но такой аблезлинький, как лися папушдва* (Прим., 2017-2018). [ФСРГО, с. 122]. Паралельно в побуті переселенців функціонує й літературне *кукуруза*, що закріплено в СС *дратая кукуруза* ‘зёрна кукурузы, отделённые от кочерыжки’: *Дал курам драмай кукурузы* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 179].

У ФКС російських діалектоносіїв знайшло відображення освоєне росіянами молдавське національне блюдо з кукурудзяного борошна, води або молока – кукурудзяна каша, що зазвичай споживається замість хліба і позначена словом **мамалыга** (**мамалàга**), яке стало основою створення ДФО *как мамалàга* ‘о вялом, апатичном, безынициативном человеке’ [ФСРГО, с. 107]. Невиключено, проте, що переносне значення лексеми **мамалàга** було запозичене з молдавської мови, пор. рум. **mămăligă** – 1) ‘мамалыга’; 2) *перен. розм.* ‘слабохарактерный, мягкий человек, тряпка’ [РРС, с. 515].

Низка фразем є маркером іншої, чужої культури, наприклад, для мешканців села Троїцького Біляївського району Одеської області символом молдавської похоронної обрядовості є ДФО *отдавать стол* ‘от молдавской погребальной традиции, по которой после выноса умершего со двора в воротах ставят стол с вином и угощениями для пришедших на похороны’ (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 149]. Вельми поширеними є модальні фраземи-запозичення з високим ступенем експресивності: *и гата (и гать)* – *експрес.* ‘и всё, и конец, и кончено, и готово’: *Парастрелювали, и гать* (Аннов., 1967). *Приехали дамой, и гата* (Ст. Некр.). *А то чутечку, и гата* (Возн.). *Спать, и гата* [ФСРГО, с. 99], де **гата** – ‘всё, конец, достаточно’ від рум. **gata** ‘готово, кончено’ та молд. **гата** – в тому ж знач. [СРГО, т. 1, с. 126; Усачёва 1955, с. 267; РРС, с. 355]; *мэй дю на тебя!* –

експрес. ‘выражение несогласия с собеседником’: *Мэй дю на тебе!* (Прим., 2012) [КСРГО].

Німецький вплив на фраземіку російських говірок Півдня України виявлений нами лише в ДФО *оба цвай* – несхв. ‘о нерадивых супругах’: *Дети там нищасные, бо што батька, што матка – оба цвай, какдой шол – такую и нашол. Ничивò дòма ни дèлали, пàлец аб пàлец ни ударяли* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 144], де компонент *цвай* – запозичення з німецької, пор. нім. *zwei* ‘два’. В основі фраземи, ймовірно, лежить символіка числа 2, пов’язана з мотивами повної ідентичності, «схожості», «подібності» (пор. загальнолж. *два сапога пара, как две капли воды*), а також, у поєднанні з компонентом-соматизмом, – з мотивом повноти, завершеності, граничного виявлення ознаки: *волг., жарт. не обоймёшь двумя руками* – 1) кого ‘об очень полном человеке’; 2) ‘о большом количестве, избытии чего-л.’ [БСРП, с. 577]; *две ноги с подходом* у кого – *твер.* ‘о человеке, умеющем находить подход к людям’ [Там само, с. 440]; загальнолж. *двумя руками за* ‘быть полностью согласным с чем-л.’, *одна голова – хорошо, а две лучше*, *болг. загàзвам с двата крака* (букв. повгрузати двома ногами) ‘попадать в тяжёлое положение’ [БРС, с. 107].

Тюркський вплив виявляємо у фраземі *яман-яман* ‘кое-как’: *Стали мы жыть яман-яман* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 2, с. 292], де *яман* – ‘худо, плохо, нехорошо’, пор. *тат., крым.-тат., тур., чагат., уйг. jaman* – ‘плохо, плохой’ [БСРПС, с. 23; Фасмер, с. 556]. Компонент *яман* входить до складу деяких інших російських прислів’їв, пор. *Нòня атаман, взàтра яман* [БСРПС, с. 23]; *Ни яман, ни якши, ни средней руки* (с татарськ.) [ПРН, т. 1, с. 369]. .

Єврейський вплив. Зафіксований у ДФО *лєя бєгаєт* ‘о ленивой хозяйке’: *Лєя бєгаить* (Троиц.) [ФСРГО, с. 121]. Іменний компонент *лєя* – похідний від єврейського жіночого імені Лея – є значно поширеним у мовленні одеситів і позначає ‘недалеку за розумом, некмітливу жінку; погану господиню; товсту і неспритну жінку’ [Степанов 2004, с. 231].

2.4. Фраземіка російських говірок Півдня України як джерело етнокультурної інформації

Фраземіка російських говірок Півдня України імпліцитно та експліцитно віддзеркалює стереотипи, еталони, символи, усталені культурні традиції, звичаї та обряди – усе те, що відтворює народну культуру й сягає своїм корінням сивої давнини. Так, внутрішня форма фразеологізмів *чёрный вал станет (стал) на ногу* ‘горе, нещастя, зазвичай пов’язані з сімейним життям, що не задалося’, *показывать горобцѣм дули* ‘байдикувати’, фразем-аппозитивів *Ванька-встанька* та *Ваня-рутютю* ‘сонечко’ виявляє зв’язок з міфологічним світоглядом давніх слов’ян, закодованим у самих компонентах фразем – прадавніх символах, змістовну основу яких – образ – можна “побачити” і зрозуміти, як було показано в п. 1.4.1-1.4.3, використовуючи комплексну методику, у підґрунті якої – етнолінгвокультурна інтерпретація слів-компонентів, глибоке проникнення в народну духовну культуру. Етнолінгвістичний аналіз фразеологізму *показывать горобцѣм дули*, наприклад, дозволив дійти висновку про те, що в основі мотивації фраземи лежить архетипічне сприйняття *горобця* як носія нечистої сили та прагнення убезпечити себе за допомогою давнього ритуального жесту – *дули* (детальніше про цей див. п. 1.4.3); в основі внутрішньої форми фраземи *чёрный вал станет (стал) на ногу* також лежить етнокультурний зміст складуючих її компонентів – *вола* (рос. діал. **вал**) – сакральної і жертвовної тварини в слов’ян, символіка якої ґрунтується на дуже давніх архетипічних уявленнях, коли велика рогата худоба була пов’язана з небесними силами, грозовими хмарами та громом, і *ніг*, що ототожнюють матеріально-тілесний низ людини та пов’язані в давніх слов’янських обрядах з еротичною і шлюбною символікою (детальніше про цей див. п. 1.4.2). В основі фразем *Ванька-встанька* та *Ваня-рутютю* – міфологічна інтерпретація *сонечка* – нареченого-рятівника в обрядовому просторі Іванова дня і архаїчні ритуали, пов’язані із солярним культом (детальніше про цей див. п. 1.4.1). Про етнокультурний зміст *показывать горобцѣм дули*, *чёрный вал станет (стал) на ногу*, *Ванька-встанька* і *Ваня-рутютю* ми писали й в наших публікаціях: [Арефьева 2018г;

Арефьева 2019в; Арефьева 2018д]. Як бачимо, діалектний фразеологізм тут – згорнутий текст, який транслює з глибини віків прадавні шари культурної інформації. У цьому ракурсі особливого значення набувають слова проф. В. М. Мокієнка: «Робота текстолога тому схожа на археологічні розкопки: необхідно терпляче знімати шар за шаром, щоб докопатися до первісної прадавньої культури. Під час таких “розкопок у слові” лінгвіст-археолог має бути впевненим, що за кожним черговим культурним шаром прихований ще один – самий-самий... До того ж мовні шари не просто покладені один на одного, – вони проникають один в одного, стають змішаними» (переклад наш –Н. А.) [Мокиєнко 1986, с.128-129].

Внутрішня форма багатьох фразем стає зрозумілою під час розшифрування культурного терміна (за термінологією М. І. Толстого), який є семантичним центром фразеологізму та транслює потужний імпульс етнокультурної інформації. Сучасними лінгвістами-діалектологами вже давно помічено, що внутрішня форма діалектних номінацій вирізняється більшою “прозорістю” порівняно із відповідними одиницями, функціонуючими в літературній мові, див., напр.: [Белица, Старостина 2012, с. 184; Арефьева 2019б, с. 74]. Зокрема, внутрішня форма діалектних фразем *чумак за солью їдет* – 1) ‘Млечный путь’; 2) ‘созвездие Большой Медведицы’ [БСРП, с. 743; ФСРГО, с. 227], *чумацький шлях* у тому ж значенні [БСРП, с. 755; ФСРГО, с. 227-228], *чумацький дождь* ‘дождь, идущий несколько суток; затяжной дождь’ [ФСРГО, с. 227], *чумак в воду (у воду) попал* и *чумак в бульбакà попал* ‘дерево с высушенной сердцевиной’ [Там само], запозичених з близькоспорідненої української мови, мотивована концептуальним наповненням культурного терміна *чумак* і пов’язана з *чумацтвом (чумакуванням)* – за словами вітчизняного мовознавця В. В. Жайворонка, «самобутнім й неповторним явищем в історії українського народу», що відноситься до XVI-XIX ст. Чумаки, які займалися торговельно-візницьким промислом, перевозили на волах для продажу хліб, сіль, рибу та ін. [Жайворонок 2007, с. 645-646], що й відбито в приказці *що чумак везэ, то и грызэ* ‘каждый пользуется результатами своего труда’ [БСРПС, с. 998;

ФСРГО, с. 229], побутуючій у російських говірках Одещини. Як відомо, унікальне явище *чумацтва* (чумакування) набуло широкого висвітлення в українській художній літературі та фольклорі.

З побутом козаків-старообрядців, які заснували село Троїцьке Біляївського району Одеської області пов'язане діалектне СС *казачья суля* 'керамический графин для вина, используемый казаками' [ФСРГО, с. 105].

У російських говірках Півдня України велика кількість фразем співвіднесена зі звичаями, обрядами та культурними традиціями, потребує розгорнутого етнокультурного коментування. Наведемо в якості прикладу лише деякі з них: *дотрепàть шёлковий кòсник (шёлковий кòсник дотрепàть)* – фольк. 'о девушке, которая готова к замужеству': *С дèфками тàнцы наважù / Шòлковий кòсник датриплю / Шòлковий кòсник датриплю / Салфèт-баишмàк данашù* (Из свадебной песни «Красная девка») (Троиц., 2018) [Там само, с. 84], де *кòсник* – 'шёлковая лента, вплетаемая в косу': *Дèвушки у кòсу лèнту ярку заплитàли. Та èто касник звàли* (Дем.) [КСРГО]. Внутрішня форма ДФО пов'язана зі старовинним звичаєм, згідно з яким дівчатам, які досягли 12 років, вплітали в косу блакитний *кòсник*, 14 років – зелений, 16 років – червоний. Фольклорна ДФО *доносить салфèт-баишмàк*, що вживається в тому ж значенні та увійшла в ужиток з тієї ж весільної пісні «Красная девка», пор.: *С дèфками тàнцы наважù / Шòлковий кòсник датриплю / Шòлковий кòсник датриплю / Салфèт-баишмàк данашù* (Троиц., 2018), пов'язана зі звичаєм, згідно з яким дівчата до заміжжя носили шкіряні полуботки – *салфèт-башмакì* [ФСРГО, с. 83]. Етимологія слова *салфет* співвіднесена з латинським *salvete* – 'будьте здоровы!' [СИС], пор. *сиб. жарт. Салфèт вàшей милости!* 'пожелание чихнувшему человеку' [БСРП, с. 592] та уральське *Салфèт в уста* кому! – 1) 'доброе пожелание: будьте здоровы!' 2) *груб.* 'требовать замолчать' [Там само]. Припускаємо, однак, і спотворення / контамінацію фольклорних формул. Зокрема, у «Конкордансе русской народной песни», складеному на матеріалі пісень Курської губернії, знаходимо формулу *сафьян-баишмàк* – з вірогідним значенням 'чобітки, зроблені із сап'янової шкіри', пор. ілюстрації: На бел

камушек ступила, *Сафьян-башмак* проломила. Рости, моя коса, До шёлкова пояса, До *сафьяннаго* башмака! [Бобунова, Хроленко].

Фразема *надевать сбѣрник* ‘вступать в брак (о женщине), выходит замуж’ [ФСРГО, с. 128] містить у своєму складі етнографізм **сбѣрник** – ‘головной убор замужней женщины в виде кокошника со сборами сзади’ [СРГО, т. 2, с. 156], який, за спостереженнями Л. Ф. Баранник, до сьогодні збережено в пасивному словнику старшого покоління [Баранник 2015, с. 53]: *На среднюю дочку пирлѣдуи напѣли – парѣ, видѣть, збѣрник надивѣть* (Мур., 1973) [ФСРГО, с. 128].

Про залучення дітей до масових народних гулянь, що полягало передусім в навчанні їх водити танок, свідчить записана в селі Троїцькому ДФО *ставѣй у круг!* – *етнограф.*, *заст.* ‘традиционное обращение к ребёнку, который должен участвовать в хороводе’ (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 199]. Уперше дітей залучали до святкування в п’ятирічному віці і навчали водити танок за допомогою оплесків, оскільки музичних інструментів у той час не було. У середині великого круга-хороводу утворювали маленький круг, який складався з таких дітей [Там само, с. 61, 199].

Відзначимо, що з понад 1600 фразеологізмів, що увійшли до «Фразеологического словаря русских говоров Одесщины», 67 супроводжено позначкою «обрядове», 34 – «етнографічне», 14 – «фольклорне». Як було сказано вище, і багато інших діалектних фразем, не відмічених подібними позначками, транслює потужний «культурний» імпульс, що є яскравим підтвердженням самоцінності матеріалу, його високої «питомої ваги» в образному означуванні світу.

Уважаємо, що цінна культурно значуща інформація, закодована в діалектних фраземах Півдня України, потребує спеціального – етнолінгвокультурного – коментування та може стати об’єктом подальших плідних досліджень не лише лінгвістів-діалектологів, але й культурологів, етнографів, спеціалістів з історії мови.

2.5. Комунікативно-прагматичний потенціал діалектної фраземіки російських говірок Півдня України

Діалектна фраземіка – невід’ємна частина фраземіки загальнонародної – глибинний культурний пласт, не лише відносно стійкий завдяки тому, що є справжньою криницею духовності, загальнолюдських цінностей і глибинних культурних традицій, але й динамічний, що зумовлено цілою низкою причин, як позамовних, соціокультурних, так і внутрішньомовних. Частина діалектної фраземіки переходить, як було сказано вище, до пасивного запасу діалектоносіїв і здебільшого є невідомою для молодого покоління, а часто й для людей середнього віку, які протягом тривалого часу мешкали за межами рідного села. Інша частина продовжує активно функціонувати в незмінному і / або зміненому вигляді, цілком задовольняючи мовленнєвим потребам жителів споконвічно російських селищ. Відмічені випадки, коли діалектні фраземи, що позначають ту чи іншу реалію або транслюють значущу культурну настанову, з часом змінювали свої лексичні межі (*Сказано – свято*) або лексичний склад під впливом літературної мови. Наприклад, ДФО *пàрeная картòха* ‘тушёный картофель; картофель, тушёный в духовке’ сьогодні вживається лише в мовленні людей похилого віку, у мовленні ж людей молодого й середнього віку використовують СС *парèная картошка*, яке виникло внаслідок контамінації літературного *картòшка* та діалектного атрибутивного компонента *пàрeный*, пор. хронологійну фіксацію цієї фраземи: *А сяўодня на ўжин будеть картòха пàриная с мясам* (Возн., 1985). *Пàрыная картòха типèрь тушòной завèцца* (Возн., 1985). *На свàдьбу ўатòвили такiе бляда: каравàй, шьiшки, дваинiк, слàдкие пiрауi, хрўстики цвятнiе, мяснiе, картòшка пàриная, халадèц варьiли, из напiткаф – винò* (Введ., 2019). *Картòшка пàрeная в чууунè, в пичi* (Возн., 2020) [КСРГО; КА; Лазарь, с. 30].

У низці випадків лексеми трансформовані у фраземи, утворюючи дублети. Приміром, у селі Троїцькому Біляївського району Одеської області, разом з лексемами *белокрýмский* і *чернокрýмский*, що позначають сорти винограду, побутують номенклатурно-термінологійні діалектні сполучення *бèлый крýмский*

и **чёрный крымский**: *Винò дèлаим с винаурàда: чàще судàк бèленький, плакунчик, чёрный и бèлый крымский* (Троиц.) [ФСРГО, с. 36, 225].

Інколи діалектні фраземи, за якими закріплена та або інша культурно значуща реалія, виходять на загальнонародний рівень, активно функціонуючи в російському комунікативному просторі, стаючи легко впізнаними й починаючи, по суті, нове життя. До таких фразем можна уналежнити, наприклад, ДФО **курная баня**, **чёрный пар** та деякі інші. Так, ДФО **курная баня** в значенні ‘баня по-чорному; низька чорна баня, яку не білять, а лише обмазують глиною’ зафіксована в мовленні старообрядців-липован, центром яких з давних давен було село Стара Некрасовка Ізмаїльського району Одеської області, засноване донськими козаками в 1814-ому році і назване на честь отамана Булавинського повстання Ігнатія Некрасова [Берг 1923, с. 18-19]. Ця фразема супроводжена в КСРГО такими ілюстраціями: *Ка́менка для па́ра ф ба́ни курно́й* (Ст. Некр.). *Курная баня ле́ьше, чем не курная* (Ст. Некр.) [КСРГО]. Фразема не зафіксована жодним з відомих нам літературних і регіональних фразеологічних словників. Виключенням є «Словарь русских народных говоров», де знаходимо лексему **ку́рный, -ая, -ое** та **курно́й** – 1) ‘дымный, чадный. Ку́рный. Пск., Осташк. Твер., 1855. Курно́й. Слов. Акад. 1956 [с пометой «обл.»]. 2. ‘*Курные дрова* [удар.?] – «дрова, предназначенные для выжигания угля [?]». Костром., Нижегород., Тр. съезда деят. по куст. пром.’ [СРНГ, вып. 16, с. 138]. Як бачимо, лексема була поширена на досить великій території. Звернемося до даних Національного корпусу російської мови (основний корпус): *Лежание на печи, курная баня, избяной угар, мёртвая тишина – всё это было вековой обыденностью, которую, казалось, не изменит никакая сила. Ф. В. Гладков, Повесть о детстве (1948). До сих пор помню её и другую крестьянку, Анастасию Равлину, вывезиую меня на колхозной некормленной лошади – за день проехали только восемь километров, и кусок хлеба, раздобытый у баб, чистивших дорогу, и ночлег в курной бане посреди выгоревшей деревни... Г. С. Померанц, Записки гадкого утёнка (1998) [НКРЯ].* Що стосується першої ілюстрації з твору Федора Гладкова «Повесть о детстве», відзначимо, що Гладков народився в 1883-ому році в селі

Большая Чернавка нині Малосердобинського району Пензенської області в сім'ї селян-старообрядців на берегах річки Хопер (приплив Дону). Оскільки хоперські говірки є складником говорів донських, цілком припустимо, що письменник, дитинство якого пройшло в цьому регіоні, добре знав цей вислів.

Стале сполучення *курная баня* як синонім фразем *чёрная баня* і *баня по-чёрному* активно використано в російському комунікативному просторі в якості культурного символу, що популяризується в інтернет-джерелах. Зокрема, на порталі «STROITELSTVO» знаходимо таку інформацію: *Топят печь берёзовыми чурками, а сажа оседает на стенах бани, стены становятся чёрными, когда моешься или паришься ты дышишь этим воздухом, при этом получаешь как бы дезинфекцию всего организма, не зря таблетки чёрного угля делают из угля берёзы. Воду поливают прямо на раскалённые камни печки небольшими порциями. Крышу бани делают треугольной формы, а накрывают болотным диким тростником, необычно, экологично и просто круто! После такой баньки можно принять положенных 100 грамм и полностью расслабиться в кресле в предбаннике или на террасе, послушать пение птиц, просто насладиться разными природными запахами деревьев и цветов. Попробуйте построить курную баню, точно не пожалеете! Получите неповторимое, неизвестное, неопишное удовлетворение и удовольствие* (орфографія і пунктуація збережена – Н. А.) [Stroitelstvo]. На цьому ж порталі знаходимо: *Баня по-чёрному (курная баня) включена в список объектов культурного наследия ЮНЕСКО МИР24 28 ноября 2014 года. Ура! Я очень этому событию рада, так как я живой свидетель курной бани. Моё детство прошло на хуторе (хутор – это отдельно стоящий дом, двор – в радиусе 500 метров домов других нет) и у нас была баня по-чёрному. Отец топил её каждую субботу, все члены семьи и соседи по очереди парились, мылись в этой бане* (пунктуація збережена – Н. А.) [Там само]. Про те, наскільки важливим є відродження «побутових» культурних традицій, що забезпечували за давніх часів силу, фізичне й духовне здоров'я, знаходимо на цьому ж порталі: *Кто хоть раз парился или мылся в такой чёрной бане утверждают, что пар в ней – ни*

с чем не сравнимый, удивительно мягкий и легкого дурманящего аромата. Объяснить словами это невозможно, надо хоть раз попробовать, особенно в наш сумасшедший век, где всюду вирусы, микробы, а после чёрной бани чувствуешь такую лёгкость в теле и наслаждение, что кажется в жизни тебе больше ничего не надо в этот момент, научного объяснения этому найти пока что не удалось, но на собственном опыте могу сказать, что от **курной бани** получаешь действительно необъяснимое удовольствие (пунктуация збережена – Н. А.) [Stroitelstvo].

Розглянемо ще один приклад. ДФО **чёрный пар** (с.-госп.) ‘поле, вспаханное весной или летом, но засеваемое озимыми; вспаханный земельный участок, который не засеивается в этом году’ [ФСРГС, с. 132; ФСРГО, с. 225], що побутує в російських говірках Півдня України й Сибіру, за даними НКРЯ, активно функціонує в російському комунікативному просторі в тому ж значенні. Приклади вживання ДФО представлені як в основному, так і в газетному і паралельному корпусах. Ось лише деякі з них: *Зато зимою дела почти никакого у станичников нету: озимые уже забархатились, **чёрный пар** влагой небесной насыщается, амбары стоят полные, – работы никакой и нету. Елизавета Скобцова (Кузьмина-Караваева), Клим Семёнович Барынькин (1925). Местами отвесные скалы. Причудливо нагромодила природа здесь громадные камни. Многие висят, вот-вот скатятся. По более покатым скалам – сады, понятно, правильно развитые, **чёрный пар**, любовный уход. П. А. Богданов, Дневники П. А. Богданова (1919- 1932гг). Тетрадь вторая (1924). Я всегда пашу пар на зиму – **черный пар**, – трою летом, и это имеет огромное значение. А. Н. Энгельгардт, Письма из деревни (1872-1887гг.). Письмо двенадцатое (1887) [НКРЯ].* А ось ілюстрації з газетного корпусу, що підтверджують «впізнаваність» цієї ФО, актуалізують її культурну маркованість: 1. *По словам заместителя главы госадминистрации района, начальника управления АПК Петра Молоченко, в районе из 52,5 тыс. гектаров пашни, около 41,7 тыс. гектаров засеяны озимыми и яровыми культурами, остальные земли используются как «**чёрный пар**», 70% из них – в отличном и хорошем состоянии». Татьяна Шелковенко,*

*Приднестровские аграрии проводят традиционные смотры полей. Новый регион 2, 2010.06.15. 2. У нас в России используют два способа: **чёрный пар** (обычная взрыхленная земля в саду) и залужение (когда под деревьями растёт газон). «Труд-7» открывает сезон дачных работ. «Труд-7», 2010.04.29. 3. Я выбираю комбинированные способы, преимущественно **чёрный пар**. «Труд-7» открывает сезон дачных работ. «Труд-7», 2010.04.29. 4. **Чёрный пар** в саду поддерживается не с помощью лопаты, а с помощью всевозможных культиваторов. «Труд-7» открывает сезон дачных работ. «Труд-7», 2010.04.29 [НКРЯ]. Як виявилось, фразеологізм активно функціонує і в українському лінгвокультурному просторі, іноді набуваючи іншого – метафоричного – значення. Пор. дані паралельного корпусу: 1. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під **чорний пар**... Михайло Коцюбинський, *Intermezzo* (1908). 2. Посівна кампанія затяглася до кінця червня і все ж не досягли понад 2 млн. гектарів, відведені під **чорний пар** площі перетворилися на розсадник бур'янів. О. Волков, Є. Лавренюк, *Трагедія голоду 1933 року (1996-2010)* [Там же].*

Враховуючи вищесказане, хочеться навести слова проф. В. М. Мокієнка, сказані ним про діалектний фразеологізм: «..слово це – не просто пам'ятник народної словесності. Це пам'ятник живий і безперервно оновлюючийся, – незважаючи на свою споконвічність» (переклад наш – Н. А.) [Мокиєнко 2011, с. 196].

Отже, можна зробити висновок: діалектні фраземи російських говірок Півдня України мають високий комунікативно-прагматичний потенціал, що виявлено в здатності проникати й активно функціонувати в лінгвокультурі сучасного суспільства та задано культурно значущою інформацією, яка міститься в їхній семантиці, і зумовлено не лише інтра-, але й екстралінгвістичними чинниками.

Висновки до Розділу 2

Фраземіка російських острівних говірок Півдня України – неоднорідний за складом, унікальний мовний і культурний пласт, семантичне наповнення

і функціонування якого багато в чому визначено географічними, ландшафтними та іншими особливостями місцевості, в якій мешкають діалектоносії, їхніми релігійними й культурними традиціями, набутим історичним досвідом, а також, чималою мірою, – полікультурними й полілінгвальними контактами.

У складі російських говірок Півдня України – народно-поетичні фраземи та паремії. Паремії становлять значну частину фразеологічного фонду російських діалектоносіїв. В основі внутрішньої структури паремій лежать бінарні опозиції, виражені експліцитно та імпліцитно. Однією з найпродуктивніших є пов'язана з концептуалізацією рідної домівки опозиція «батьківщина – чужина», в основі якої – архетипічна опозиція «свій – чужий», широко представлена в пареміологічному фонді російських переселенців.

Фраземіка російських говірок Півдня України зберігає характерні особливості південноросійських, передусім курсько-орловських говорів, на всіх мовних рівнях – фонетичному, лексичному, фразеологічному, морфолого-синтаксичному. Ці особливості є органічним елементом, що становить культураносну сутність фразеологізмів, яскравим обрамленням їхнього високого духовного потенціалу й самобутності. Перебуваючи близько 200 і понад років у нових – поліконтактних – умовах, фраземіка російських говірок Півдня України несе яскраво виражену компоненту української мови та її говірок (близько 10%). У фраземіці російських діалектоносіїв знайшли втілення такі культурно значущі для українців концепти й культурні символи, як *чумак*, *хата*, *рушник*, *гурт*, *козак*, *борц*, *макітра*. Особливе місце серед народно-поетичних фразем, що побутують у російських говірках Півдня України, посідають фраземи, які потрапили в російські говірки з українського пісенного фольклору. Відмічений також вплив болгарської мови та її говірок (менше 1%), неслов'янський вплив (понад 1%).

Фраземіка російських говірок Півдня України вирізняється переважно прозорою внутрішньою формою і милозвучністю. Для мовлення російських переселенців характерна висока міра фразеологічного «насичення».

Фраземіка російських говірок Півдня України імпліцитно й експліцитно віддзеркалює стереотипи, еталони, символи, усталені культурні традиції, звичаї

та обряди – усе те, що відтворює народну культуру та сягає своїм корінням сивої давнини. Численні діалектні фраземи транслюють потужний «культурний» імпульс, який є яскравим підтвердженням самоцінності матеріалу, його високої «питомої ваги» в образному означуванні світу.

Фразеологізми російських говірок Півдня України мають високий комунікативно-прагматичний потенціал, виявлений у здатності проникати й активно функціонувати в лінгвокультурі сучасного суспільства, що задано культурно значущою інформацією, яка міститься в їхній семантиці, та зумовлено не лише інтра-, але й екстралінгвістичними чинниками.

РОЗДІЛ 3

ФРАЗЕМІКА РОСІЙСЬКИХ ГОВІРОК ПІВДНЯ УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОГО КОДУВАННЯ

Як вже було сказано в Розділі 1, у цьому дослідженні ми розглядаємо ДФО в межах трьох кодових лінгвокультурних просторів – *антропного, природного та ірраціонального*, об'єднаних спільним ідейно-смысловим підґрунтям, що дозволяє систематизувати екстралінгвістичну дійсність на основі тріади «людина / природа / надприродне». Кожен із запропонованих нами кодових просторів складений з лінгвокультурних кодів, що їх наповнюють. Зокрема, *антропний* кодовий простір, який є відображенням багатовекторної і багатоаспектної характеристики людини та результатів її діяльності, представлений *аксіологічним, акціональним, побутовим, гастрономічним, соціальним, гендерним, географічним, інтелектуальним, історичним, кваліфікативним, квантитативним, предметним (речовим), господарським, весільним, сімейним, соматичним, традиційно-обрядовим, транспортним, емоційним, етикетним* кодами; *природний*, що відбиває різноманіття навколишньої дійсності, – *аніمالістичним, астрономічним, ландшафтним, метеорологічним, стихійним (кодом агрегатного стану), флористичним; ірраціональний*, який містить екстралінгвістичні культурні поняття, що перебувають за межами пізнаваного з точки зору носія мови, – *часовим, духовно-релігійним, космогонічним, міфологічним, просторовим*.

Склад фразем, які входять до кожного лінгвокультурного простору та відповідних лінгвокультурних кодів, з метою уникнення довільності в процесі відбору визначено нами, виходячи з екстралінгвістичної обумовленості, культурної значущості аналізованих явищ, що закріплені в ДФО, оскільки нерідкими є випадки, коли одна й та сама фразема постає на перетині різних лінгвокультурних кодів. Враховано нами й принципи, покладені в основу систематизації лексики за тематичним принципом (роботи М. М. Покровського,

Л. В. Щерби, В. В. Виноградова, В. П. Даниленка [Покровский 1959; Щерба 1974; Виноградов 1961; Даниленко 1977]). Уважаємо, що до систематизації ФО в межах лінгвокультурних кодів з повним правом можна застосувати положення одеського лінгвіста Є. М. Мотузенка, який досліджував риболовецьку лексику Північно-західного Причорномор'я: «..в основі системності термінів будь-якої науки або виробництва <...> лежить екстралінгвістична ознака – взаємозв'язок вироблених наукою понять або реалій, що належать до цієї сфери виробництва. Тому лінгвістові, що вивчає термінологію тієї або іншої сфери діяльності, перш ніж систематизувати досліджену лексику, необхідно вивчити системність названих нею понять і реалій» (переклад наш – Н. А.) [Мотузенко 2006, с. 230]. Зауважимо, проте, що культурна й етнокультурна компонента все ж є в кодовій систематизації ДФО домінувальною, що дає змогу виокремити в межах лінгвокультурних кодів лінгво- / етнолінгвоконцепти.

3.1. Антропний кодовий простір

3.1.1. Гендерний лінгвокультурний код

Гендер – поняття екстралінгвістичне, соціокультурне. У його підґрунті лежать базові універсальні категорії фемінності й маскулінності, що закріплені й трансформовані в сучасному суспільстві через мову як соціальне явище. Гендерна фразеологія як один із цікавих і глибинних ярусів, в якому вербалізована гендерна інформація, є актуальною і перспективною галуззю сучасної гендерології та гендерної лінгвістики [Арефьева 2010а, с. 2]. Дослідженням фразеології і пареміології в гендерному аспекті присвячені роботи В. М. Теля, А. В. Кириліної, О. Л. Бессонової, А. М. Архангельської, Д. Ч. Малишевської, Ю. В. Абрамової, О. А. Чибишевої, В. В. Тепкеєвої, Л. О. Ставицької, А. М. Емірової, М. Кітанової, Ст. Георгієвої, Н. Г. Арефьевої, Т. Ілієвої та ін. [Теля 1996; Кириллина 1999; Бессонова 2002; Архангельська 2007; Малишевская 1999; Абрамова 2007; Чибышева 2005; Тепкеева 2007; Ставицька 2006; Эмирова 2002, 2014; Китанова 2009; Георгиева 2008; Арефьева 2009, 2010, 2017, 2018, 2018д; Илиева 2015].

Отже, гендерний код є системою культурних символів, гендерних стереотипів, що закріплені в мовному просторі народу-носія. Гендерні стереотипи як стійкі уявлення про екстралінгвістичні категорії *маскулінності / фемінінності*, сформовані внаслідок культурно-історичного розвитку під впливом гендерно зумовленої картини світу, відбивають один з унікальних фрагментів концептуальної картини світу певного етносу [Арефьева 2010а, с. 6, 3, 18].

У цьому дослідженні ми користуватимемося терміном *гендерно маркований* фразеологізм (далі ГМФ), розуміючи під ним фраземи, у яких імпліцитно або експліцитно представлена концептуальна категорія *фемінінності / маскулінності*.

Приступаючи до вивчення гендерного коду на матеріалі фразеології російських говірок Півдня України (усього 236 ДФО), простежимо, як саме представлена категорія *фемінінності* в ГМФ.

У ФКС російських переселенців марковано насамперед період, коли дівчина стає дорослою, готова до заміжжя. За старих часів такими могли вважати вже 14-16-річних дівчат: *Дèвак ф четьїрнаццать лет зàмуш аддавали* (Серг., 1974) [КСРГО]. Пор. градацію вікових періодів, закріплену в уже згадуваній нами фольклорній фраземі *дотрепàть шёлковий кòсник* ‘о девушке, которая готова к замужеству.’ [ФСРГО, с. 84], внутрішня форма якої і зараз легко семантизують корінні мешканці села Троїцького Біляївського району Одеської області: дівчатам, що досягли 12 років, вплітали в косу блакитної косник; тим, що досягли 14 років – зелений, що досягли 16 років – червоний. Червоний колір символізував готовність до шлюбу, червону стрічку вставляли в стріху, що означало: в хаті дівчина «на виданьє». Червоний колір – стійкий символ цнотливості нареченої, пор., наприклад, звичай, записаний у селі Кислиці Ізмаїльського району Одеської області: *На свàдьбе усём крàску цыпляють* (Кисл., 1989), де *крàска* – ‘тонкая ленточка красного цвета, свидетельство невинности невесты’ [КСРГО]. У народній картині світу *краска* та *кровь* корелюють між собою; у печорських говірках *носьть крàски (крàску)* ‘иметь менструацию’ [БСРП, с. 327], у сибірських *крàски не иду́т* – ‘не мати менструації’: *Потом она [Анфиса]*

заплакала и сказала жалобно: – *Краски-то не идут второй месяц... А вчерась ка-ак затошило!* (виділено нами – Н. А.) [Иванов 1986, с. 522]

Момент досягнення дівчиною віку нареченої відмічений цілою низкою ДФО (*подошла порà* чья ‘о девушке, которой пришло время выходить замуж; о девушке на выданье’: *Падашла твоя парà, на̀да за̀муш выходи́ть* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 161]), до того ж цей період пов’язаний у народній свідомості з універсальним уявленням про красу і привабливість дівчини: *взя́ться в по́ру* – схв. ‘похорошеть, поправиться (о девушке)’: *Ана̀ фсиудà у̀адким утёнкам была̀, а э̀та фстрèтила йиё – ни ууа̀дала: ана̀ так ф по́ру взяла́сь, така̀ бра̀виньякая ста̀ла* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 52] (пор. загальнолж., розм. *входи́ть / войти́ в тèло* – ‘полнеть, прибавлять в весе’ [БСРП, с. 660]); *лизу́н-ме́сяц* ‘о периоде, когда девочка станет девушкой и приобретёт красоту, привлекательность’: *Приде́т лизу́н-ме́сиц, и нос за́жывет* (Прим.). – *Ма̀ма, пачиму̀ я така̀ канапля́ная, никраси́вая? – Вы̀растиш, приде́т лизу́н-ме́сиц – будиш краси́вай* (Прим., 2019) [ФСРГО, с. 121]. Пор. побутуюче в смоленських говорах *лизу́н-ме́сяц* ‘медовый месяц’ (Смол., 1914) [СРНГ, вып. 17, с. 45]. Молоду та привабливу дівчину порівнюють із квіткою (*как квя́т цвеси́* ‘о молодой цветущей девушке’: *Я сама̀ как квя́т цвяла̀* (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 106]), що є типовим для традиційної народної культури. Загалом, як відзначає О. В. Колосько, досліджуючи продуктивну метафоричну модель ‘рослина’ → ‘людина’ на матеріалі російських народних говорів, «метафоричне перенесення найменувань ‘рослина’ → ‘людина’ має глибоку “кореневу” систему, що сягає давніх вірувань і обрядових традицій народів» (переклад наш – Н. А.) [Колосько 2010, с. 76]. Пор. низку численних фразем, в основі внутрішньої форми яких лежить концептуальна метафора «квітка – дівчина»: *де́вушка как весённый цветòк* – книжн.-поет., схв. ‘о юной и красивой девушке’; *де́вушка как полевóй цветòк* – схв. ‘о самобытно, естественно красивой девушке’; *де́вушка как цветòк* – фольк., схв. ‘о красивой, здоровой, цветущей девушке’; *свежа́ как цветòк* – схв. ‘об очень юной и красивой девушке’; *цвеси́ / расцвеси́ как цветòк* – схв. ‘о неожиданно

и быстро превратившейся в красавицу девушке»; *расцветать как цветочек* – новг., фольк. ‘о красивой, цветущей девушке’; арх. *дèвушка как цветочек; дèвушка как весèнный цветочек; дèвушка как полевòй цветочек; фольк. как àленький цветочек; свежа́ (свеженькая) как цветочек; фольк. цвeстì / расцвeстì как àленький цветочек* та інші [БСРНС, с. 730-731]. Порівняння є універсальним і характерно для багатьох слов’янських і неслов’янських лінгвокультур. Очевидно, в основі метафоричного перенесення «квітка → дівчина» лежить «семантика першого», відмічена В. Б. Колосовою [СД, т. 5, с. 478], а також паралелізм понять «цвітіння – молодість – краса».

Більша частина ГМФ-фемінативів так чи інакше є пов’язаною із заміжжям і весіллям, і тут *гендерний* код перетинається з *весільним*. Саме з весіллям як одним з головних перехідних етапів у житті жінки співвіднесений найбагатший репертуар стереотипів, цінностей, норм поведінки, найменувань персонажів і предметів, що так чи інакше відбивають весільні обряди, традиції та вірування. Водночас відображені усі етапи весільної обрядовості, де наречена як центральний персонаж весілля і попередніх обрядових дій часто є присутньою опосередковано. Широко представлений у ФКС російських переселенців мотив залицянь: *бèгать как цуцык* за кем ‘оказывать внимание, ухаживать за девушкой’ [ФСРГО, с. 35]; *кльны подбивать* ‘ухаживать за кем-л., добиваясь расположения, любви’: *Малдаванчик начал ка мнè патхàжывать, кльны падбивать* (Алекс.) [Там само, с. 111] (пор. загальноновж. фразему *подбивать кльня*, співпадаючу з її регіональним варіантом у 1-ому знач. [БСРП, с. 289]); *загадывать дèвок* ‘сватать, просить согласия на брак’ [Там само, с. 177]. Період залицянь і палкої закоханості забарвлений у рожеві, світлі, поетичні тони: *То не заря – дивчйна моя* – прик. фольк. ‘о возлюбленной (слова из песни)’: *Ой, то ни заря, дивчйна мая* (Спас.) [ФСРГО, с. 208]. На жениха, що відмовився від нареченої, могли навести причину, пор. ДФО *сглазы сделать* кому ‘сглазить несостоявшегося жениха; сглазить жениха, который отказался жениться’: *Зулазы зделала йиму* (Троиц., 2018) [ФСРГО, с. 187].

Як уже було відзначено в Розділі 2, ДФО *засылають / заслають примарей* – обряд. ‘засылать сватов; сватать невесту’: *Кавалєр засылаєть примарей к нивєсти* (Нов. Некр.) [ФСРГО, с. 96] пов’язана з назвою сільського старости за часів румунського боярства.

Як відомо, *сват, сваха, свати* брали активну участь у сватанні з боку нареченого та були посередниками в перемовинах про видачу нареченої заміж. Вони також вели перемовини про посаг, весільні витрати, проведення весілля тощо протягом усього весільного зговора (*рос. сговор*) [Гура 2012, с. 143, 158].

Одним з найважливіших культурно значущих концептів сватання є концепт *рушник*. Свати приїжджали до нареченої з рушниками; на знак згоди на шлюбну пропозицію їх «перевязували» рушниками. Цей мотив знайшов яскраве відбиття в ФКС російських говірконосіїв, пор: *идти / пойти (ехать / поехать) с рушниками* ‘сватать, просить согласия на брак’: *Рушныки вышиваем барышнями, канями, а патом сваты садяца на гарбы. Едут к невесте с рушниками* (Серг., 1974) [ФСРГО, с. 102]; *посылають / послають за рушниками* – обряд. ‘засылать сватов; сватать невесту’: *Спирва примарей за рушниками насылають* (Нов. Некр.) [Там само, с. 169]; *взяють / повязють рушником (рушниками)* – обряд. ‘соглашаться на брачное предложение; ответить сватам согласием’: «*Сваты с харчами пришли. А мы их рушниками навязали* (Введ.). Связано с обычаем повязывать рушником сватов в знак согласия на брачное предложение» (Троиц., 2019) [Там само, с. 65]. Мотив є широко представленим в українській ФКС: *укр. слати (засилати, присилати, посилати / заслати, прислати старостів [за рушниками]* – ‘просить согласия на брак у избранницы и её родителей; сватать’ и *слати (посилати) за рушниками* в тому ж значенні: *Я вже двічі посилав / До дівчини за рушниками* (Т. Шевченко); *брати / взяти рушник* – *заст.* ‘сватать, свататься’; *вернутися з рушниками* – *заст.* ‘согласиться выдать дочку замуж’: *Вернулись люде [люди] з рушниками... Таку крало висватали, Що хоч за гетьмана, То не сором* (Шевч.) [ФСУМ, т. 1, с. 193, 73; т. 2, с. 824]. У російській народній культурній традиції рушниками перев’язують почесних гостей під час весілля: *взяють рушник (рушниками)* –

обряд. ‘свадебный обычай, согласно которому сватов, дружек и других почётных гостей обвязывают полотенцами’: *Рушникі вяжуть, с гармоніей ідуць* (Ст. Некр.). *Вяжуть усём рушникі* (Серг.). *Нанашку и хрєсных рушникàми вяжуть* (Чап.) [ФСРГО, с. 65]. Рушником могли перев’язувати небіжчика, пор.: *Ф Криничнам пакòйника пиривязывають рушникàми и на насїлках нисуть* (Коса), пор. ДФО *перевязывать рушникàми* у 2-ому знач. [ФСУМ, с. 154-155]. В українській фразеології *рушник* – символ не лише сватання, але й весілля, одруження (про символіку *рушника* в українській культурі ми писали в одній з наших праць, див.: [Арефьева, с. 106-107]). Пор.: *стàвити на рушник (на рушнику)* – ‘жениць (выдавать замуж)’: *Без любистку, заговорів – силою тїльки власного языка вона не раз і не два зводила докupi роз’єднані серденька, становила на рушнику навїть дїтей своїх кровних ворогів* (Л. Янов.) [ФСУМ, т. 2, с. 858]; *рушникі тчуться* у кого – ‘девушка готовится замуж’: *Всі на мене залицялись і сватати стали; А у мене, як на теє, Й рушники вже ткались* (Шевч.) [ФСУМ, т. 2, с. 776];

Культурно значущим концептом є концепт *калач*. Старовинний звичай, згідно з яким свати несуть калач у хату нареченої, фіксує ДФО *приходїть / прийтї с калачòм* к кому – обряд. ‘сватать невесту’: *Зять кàжэ минè: «Там май радїтили хòчуть да вас с калачòм притїть»* (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 173].

Мотив відмовляння тим, хто сватається, реалізовано у фразеологійній картині світу за допомогою культурно значущих концептів *калàч*, *тыква* та *чайник*, пор. з тим самим значенням: *отдàть калàч* [кому]: *Дуся аддàла йиму калàч. Дуся аддàла калàч, ни жынїх – значїт Дуся ни схатèла* (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 206]. Отож, *забрàть калàч* – ‘получить отказ при сватовстве’: – *А жэнїх мòжэт аддàть калàч? – Жанїх мòжэ забрàть калàч* (Возн., 2020) [Там само, с. 91; КА]. Необхідно відмітити, що відмова нареченої женихові ототожнена в традиційній народній культурі насамперед зі звичаєм підносити *гарбуз* (загальнонац. *тыкву*) тим, хто сватається, пор. ГМФ *кабакà (кабакòв) давàть / дать (надавàть), приподнестї кабака̀* ‘отказать жениху; отказать кому-л. при сватовстве’: *Èсли невеста идèть – харашò, нет – то кабака̀ дають* (Павл.,

Рус. Ив., Чап.). *Радїтели паурдїлись, кабакà дàли* (Рус. Ив.). *Стòлька кабаков жыниху надавали, што патпушки паставили* (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 104, 172]. Пор. також «парний» фразеологізм *получить кабàк* ‘получить отказ при сватовстве’ [БСРП, с. 269; ФСРГО, с. 165]. Пор. також побутуючі в російських говірках Одещини ДФО, ключовим словом яких є українізм *гарбуз* – рос. ‘тыква’: *давать / дать гарбуза* в тому ж значенні: *Я йиму тауда гарбуза далà* (Введ.). *А рàньше гарбуза давали* (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 75]. У Вознесенці Арцизького району Одеської області в 2020-му році нами був записаний старовинний звичай, за яким відмовляння тим, хто сватається, супроводжено биттям *тыквы* (*гарбуза*) всередині двора: *Если нявèста ни хòче зàмуш вихадить за èтауа жанихà, гарбуз бьютъ насирèд дварà* [КА]. Відмічені випадки, коли *тыкву* (*гарбуз*) підносили з деяких міркувань батьки дівчини без її згоди: *Я знàю, бо мянè хадїли свàтали. Нясуть гарбуз... Я думàю: «Зачèм вы йиуд нясèте?» Бàбушка: «Замалцїй! Нясуть – нàда»* (Возн., 2020) [Там само]. Цікаво, що *кабак* і *гарбуз* у значенні ‘тыква’ – символ невдалого сватання не лише в російських діалектах; це один з найяскравіших концептів української фразеологічної картини світу, культурна символіка якого надзвичайно глибинна, значуща й архаїчна. Наявний також у білоруській, болгарській, польській фразеології. Детальніше про це див.: [Арефьева 2014в, с. 140-141]. Домінувальна в символіці *гарбуза* ідея відмовляння тим, хто сватається, є пов’язаною з семами ганьби та глузувань і втілена в такій ілюстрації: *Кадà гарбуз снїцца – страм будить* (Дем., 1984) [КСРГО]. На семіотичному рівні в основі внутрішньої форми фразем з ключовим словом «тыква» та його діалектними аналогами лежить ідея порожності, оскільки найархаїчнішою формою відмови було вручення або демонстрація саме порожнистого – з вирізаною серединою або випеченого – гарбуза [Коваль 1998, с. 93-97], цит. за: [ИЭС, с. 31]. Порожнистий (висушений або випечений) гарбуз мав практичне значення і широко використовувався в побуті до порівняно недавнього часу, пор., наприклад, ілюстрацію до діалектного слова «куркубèтка», що позначало ‘высушенную тыкву, используемую в качестве сосуда для воды’: *Насїли ф куркубèтках вòду для скатїны* (Троиц.) [КСРГО]

Разом з фраземами з іменними компонентами «кабàк» і «гарбуз» у російських говірках Півдня України побутує і ДФО *таркуца поднести* кому з тим самим значенням – ‘отказать сватаючимся’: *Ванà яму, как уаваряють хахлè, таркуца паднислà* (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 206], де *діал. таркуц* – від молдавського *тэртэкуцэ* (рум. *tărtăcuță*) [ЕСУМ, т. 5, с. 518]. Лексема «таракұца (таракұцка)» ‘декоративний гарбузик невеликого розміру з міцною шкіркою’ закріплено як у російських, так і в українських говірках Одещини: *З таракұцками гул'айут д'іти* (м. Татарбунари; с. Велика Мар'янівка, Б.-Дністровський р-н) [СУГО, с. 187; КСРГО].

Якщо *калач* є багатофункційним культурним символом (його роль у хрестильній та весільній обрядовості буде описана нижче), то культурно значущий концепт *чайник*, як і *тыква*, – стійкий символ відмови під час сватання, пор. побутуюче в досліджуваних нами говірках *дать чайник* кому – *жарт.* ‘отказывать кому-л. при сватовстве’ [БСРП, с. 729] на тлі яскравого відображення цього мотиву українською діалектною фраземікою: *укр. діал. повісити чайника* 1) ‘відмовити тому, хто сватається’; 2) ‘зрадити, обманути (у подружньому житті)’; *чайник дзвенить* у кого ‘відмовили у сватанні’ кому; *чайник на стіл поставити* – те ж саме, що *повісити чайника* в 1-ому значенні [ФССССГД, с. 522]. Пор. також *укр. діал. заторохтіти чайником* ‘одержати відмову при сватанні’ [Там само]. Уважаємо, що в символіці *чайника*, як і в символіці *тыквы*, знайшла подальше втілення ідея пустоти, пор. аналогічну символіку *порожнього коша* у хорватів (*хорв. odneti (dobiti) košaricu* ‘понести (отримати) кошика’)), поляків (*пол. dać (dostać) kosza* – *букв.* ‘дати (отримати) кошика’)) та словаків (*словац. dat' koš* – *букв.* ‘дати кошика’, *dostat' koš (košom)* – *букв.* ‘отримати кошика (кошиком)’)) (переклад наш – Н. А.) [Гура 2012, с. 394], німців і угорців, *порожні відра* як символ невдачі тощо.

Скромність і соромливість дівчини, до якої сватаються, експлікують фраземи *колупать пèчку* та *царàпать рогачòм грубу (грубы)*, пов’язані зі звичаєм, згідно з яким дівчина, в хату якої прийшли свататися, повинна стояти біля печі, колупаючи її покриття, тим самим демонструючи зніяковіття і скромність:

Нивѣсты царѣпають рагачѣм урубѣ (Сергеев; Троиц.) [ФСРГО, с. 112; КСРГО]. Цей мотив має досить великий ареал поширення, пор. ілюстрацію, записану в Братському районі Миколаївської області: *Нивѣста далжнѣ стаять кѣла кѣмина и калупѣть* (Сергеев.) [КСРГО]. Уважаємо, що з тим самим звичаєм співвіднесено *укр. діал. грубу колупати* ‘совершать обрядовое действие во время сватовства’ [ФССССГД, с. 158]. Звичай відмічений також на Львівщині (р-н Сокаля) та в Польщі (Куяви), де наречена колупала піч на знак згоди [Гура, 2012, с. 388]. Припускаємо, що центральною семіотичною ідеєю такої поведінки нареченої є мовчання, або заборона на мову, характерні для низки ритуалів; наречена ж виражає свою згоду невербально, «колупаючи» або «шкрябаючи» пічне покриття [Байбурин, Левинтон, 1998, с. 250], пор. *заст. присл. Девка – немка, говорить не умеет, а всё понимает* [БСРПС, с. 238]. Проф. В. І. Коваль зазначає, що звичай відомий усім слов’янським народам і пов’язаний з давньою багатофункційною культурною символікою печі, яка «у народній свідомості <...> осмислена як “жіноче місце” і більше того – як символ жіночого народжуючого начала», а також була «місцем знаходження душ предків і каналом зв’язку із потойбічним світом» [Коваль 2016, с. 191-192].

Мотив вдалого сватання відбивають ДФО *чесать кудри жениху* ‘собираются выйти замуж за кого-л.’ [БСРП, с. 338]; *получить заручку* ‘получить согласие родителей выдать дочь замуж’: *Палучать сваты заручку и идуць да жанихѣ абрадавать* (Рус. Ив.) [ФСРГО, с. 165] і *вѣсить косяки* ‘давать согласие жениху’ [БСРП, с. 322]. Внутрішня форма останньої фрази пов’язана з діалектною лексемою «косяк». «Косяк» в орловських говорах – багатозначне слово, основні значення якого – ‘угол головного платка, пояса, скатерти треугольной формы’ і ‘женский головной или шейный платок, обычно треугольный; косынка’ [СОГ, вып. 5, с. 93]; одне зі значень слова «косяк» також – ‘платок, который носили после свадьбы’ [СРНГ, вып. 15, с. 97]. Цілком імовірно, що в основі мотивації ДФО *вѣсить косяки* лежить уже згадуваний нами, маючий значне поширення звичай, за яким сватів на знак згоди перев’язували *хустками* або *рушниками*: *перевязывать (перевязувать, обвязывать) / перевязать*

(перв'язать) рушниками (рушникѡм) – обряд. 1) ‘свадебный обычай, согласно которому сватов, дружек и других почётных гостей обвязывают вышитыми полотенцами – рушниками’: *Спервѧ идѣть жанѣх ис свѧтам. Жалѧеть дѣука – выхадѣт, перв'язують рушниками* (Серг., 1974). *Пирв'язали прѣмаря рушникѡм* (Усп., 1976). *Кадѧ бывѧим на свѧдѣби, нас пирив'язують рушниками* (Введ., Павлов.). *Нивѣстины срѡдычи рушниками пирив'язують* (Серг.). *Нада дрѣжык пирив'язѧть рушниками, платками, атрѣзами* (Введ., Павлов.). *Пирив'язувала дрѣжак рушниками* (Рус. Ив., Павлов.) *Нивѣста абв'язываит всех чѣста рушниками.* (Вас.). *Нада друшкѧ пирив'языват рушником* (Возн.). *Пѧрка (* пара) красѣвая былѧ, няню рушникѡм пирив'язѧли* (Усп.) [ФСРГО, с. 154-155; КСРГО]. Існував також звичай, згідно з яким дівчата під час гулянь вѣшали на плече коханому свою хустку, що й закрѣпилося у фраземі **висовѡй платѡк** – *заст.* ‘платок, который девушки вешали на плечо своим парням во время гуляний’: *Кѧжная дѣфка сваимѣ парню висавѡй платѡк давѧла* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 85]. Звичай, за яким під час масляничних гулянь дівчата пов'язували хлопцям стрічку або хустку, відмічений і в старообрядницькому селі Демидовому Березовського р-ну Одеської області: *На мѧсляну блинѣ печутѣ и калѡтку прив'язывають* (Дем.), де діал. *колѡдка* – ‘лента или платок, которые девушки повязывают парню на руку’ [КСРГО].

На знак згоди наречена могла розрізати принесений сватами хлѣб, що експлікує ДФО **рѣзатѣ хлѣб** – обряд. ‘готовиться к свадьбе. От обычая, по которому невеста резала хлеб во время сватовства, что означало согласие на брак’: – *Хѡчеш зѧмуш, дочѣ? – Да, хачѣ.* – *Ну, рѣши хлѣп* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 182]. Ось як описано сватання в селі Введенці Саратовського району Одеської області: *На сватавствѡ прыхадѣли дауавѧрываѣца, перѣв'язывали платкѡм свѧшку, с хлѣбам-сѡлью, невѣста рѣзала хлеб, раз атрѣзала – значитѣ, ужѣ вѡзля жанѣхѧ и будѧ* (Введ., 2019) [Лазарь, с. 25]. Як зауважує О. В. Гура, «заломлення хлѣба підкреслювало **безповоротність** договору сторін про шлюб, **нерозривність** заручин і **непорушність** шлюбних уз, що назавжди поєднують наречених» (курсив і переклад наші – Н. А.) [Гура 2012, 338-339]

У російській народній культурній традиції вдале сватання завершували *пропоем (пропоями)*: *Сначала жаніх сватался, а патом прапо́дй уатдвіцца* (Усп.) [КСРГО]. У фраземіці російських переселенців *пропо́ди* – найважливіший етап весільної обрядовості: *дѣлать / сдѣлать пропо́дй* – обряд. ‘сговор невесты с женихом и его родителями перед свадьбой; обряд сватанья невесты, завершающийся выпивкой’: *Прапо́дй дѣлают* (Никол., 1967). *Нанашел и нанашка прапо́дй дѣлають* (Усп., 1976). *Прапо́дй здѣлають, патом уш свадьба* (Никол.). *Тадь ани прапо́дй дѣлали, вянòк купили* (Усп.) [ФСРГО, с. 79]; *пропивать / пропить невесту (дочь, дочку, дочерь, молодайку)* – жарт., у тому ж значенні: *Маладайку прапивають* (Петр., 1968). *Праваславные прапивають невесту* (Вас., 1987). *Дочирь прапивають в доми жаниха, прапивають биз ния.* (Возн.). *Прапили мы сасецку дочку* (Анат.). *Прапили нявесту* – значит «засватали» (Никол., 2018) [ФСРГО, с. 174]. У тому ж значенні – ‘отмечать выпивкой удачное сватовство’ – вживана й фразема *запивать / запить невесту (дѣвку)*: *Нивесту засватають, запьють.* (Возн., 1975). *Шли запивать дѣвку* (Мур.) [ФСРГО, с. 94], що побутує в донських та ярославських говорах [БСРП, с. 430]. За *пропоями* йшли приготування до самого весілля: *Прапо́ди прашли – фсѣ сяло знала, што свадьба.* *Дѣфки ууртòм «Абманка- абманыца» пели* (Введ., 2019) [Лазарь, с. 25]. *СС устривать сговор* співвіднесена з етапом весільної обрядовості, що відбувається одразу після *пропоев*, коли батьки нареченого й нареченої домовлялись між собою про подальші дії стосовно запланованого весілля: *Садимся на бестарку и идём на базар, зговор устриваем. Рушныкй вышиваём барышнями, канями, а патом сваты садяцца на уарбы. Ёдуть к нивесте с рушниками* (Серг., 1974) [ФСРГО, с. 216].

У виконанні весільних (як і поховальних) обрядів «чоловічі» та «жіночі» ролі, символізуючі сторони нареченого й нареченої, є чітко диференційованими й регламентованими, що виявлено на всіх етапах весільної обрядовості. Мотив «пропивання» і «викупу» нареченої відбивають фраземи *давать / дать [хоть] на пропо́дй* і *выкупать квитку*, записані в селі Троїцькому Біляївського району Одеської області і пов’язані з яскравим звичаєм, за яким сторони нареченого

й нареченої протиставлені як такі, що купують і продають, і який полягав у такому: напередодні весілля, на весільній вечірці – одному з найважливіших етапів весільної обрядовості – жених з боярами (хлопцями з роду жениха) підходив по черзі до дівчат-дружок (подругам нареченої) і **выкупал квітку** (весільні воскові квіти, а за старих часів – живі), подаючи тарілку з грошима дружкам і торгуючись: «*Хоть на правдѣ дай!*» Якщо дружка вважала, що грошей достатньо, вона клала квітку на *шишку* (весільний калач) і подавала бояринові. Тільки після викупу квітів на стіл ставили тарілку з пирогами і вином (Троиц., 2018) [ФСРГО, с. 75, 62]. Вважаємо, що *квітка* тут символізує *наречену*, її чистоту, красу і молодість.

У слов'янській народній культурі почит жениха складає неодмінний персональний код весільної обрядовості [Гура 2012, с. 180-185], пор. *фольк. ДФО князья-боярья (князи-бояре)* ‘братья жениха, следящие за точностью исполнения свадебного обряда’ [ФСРГО, с. 111] та регіональні назви неодружених хлопців, товаришів жениха – *псков. кашники, бovery; псков., твер., брян., кур., дон. бояре; біл. гомел., укр. чернігів. баяры, баярыны; житомир. буярини; біл. брест., укр. волин., житомир. бояры; полтав., винниц. бояре; брест. маршалки, серб. с.-банат. фифери* [Гура 2012, с. 180-185]. Термін «бояры» (згодом заміщений терміном «дружки») широко використовували й у весільній обрядовості на Кубані [Финько 2012]. Архаїчність терміну підтверджують дані фундаментальних загальних і фразеологічних діалектних словників. Пор.: *боярин* у 3-му значенні – ‘почётное звание, даваемое во время свадеб ближайшему родственнику со стороны жениха, который следил за точностью исполнения свадебного обряда’ (Вят., 1907) [СРНГ, вып. 3, с. 143]; *боярин* – ‘шафер жениха на свадьбе’ [СРГО, т. 1, с. 47]; *заст. сиб. малые бaре* ‘свита жениха’ і *большие бояре* ‘почётные гости со стороны жениха’ [ФСРГС, с. 9, 15]. Пор. також запис, зроблений у селі Спаському Тарутинського району Одеської області: *Як тобі, буярыно, нэ стыдно, што на тоби шапочки нэ вьдно* [КСРГО], експлікуючий, очевидно, один з мотивів весільної обрядовості. Як бачимо, самі назви свити жениха свідчать про його домінувальний становище в межах концептуальної

опозиції «наречений / наречена», хоча, як цілком слушно зауважує О. В. Гура, «безпосередня участь самого жениха в обрядовій дії швидше п а с и в н а, ніж активна» [Гура, с. 105].

Не менш цікавим і значущим був і *дівичий день* ‘дівич-вечір’, на якому дівчина прощалася з подругами та своїм вільним, безтурботним життям: *На дівичий день балàбушки пикли* (Петр.) [ФСРГО, с. 79], де *балàбушки* – ‘маленькие булочки из пшеничной муки’ [СРГО, т. 1, с. 25].

Подруги нареченої займалися також випіканням весільних пирогів – *шишек*, пор. *обряд. ДФО Шйшки купйли, в пèчку посадйли!* – ‘ритуальна фраза, произносимая во время выпекания шишек в четверг перед свадьбой’: *Шйшки пèрэд свàдьбаю, бо дòрють жэ ж. Падрўуи, старшўха далжнà мешàть, как ужэ у пèчку, уаварьли: «А мы шйшки купйли, в пèчку пасадыли!»* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 228]. Випікання весільних *шишек*, отож, являло собою обрядове дійство, один з елементів якого фіксує ДФО *целовàться чèрез лопàту* – *обряд. ‘об обычае накануне свадьбы, согласно которому бояре (свидетели со стороны жениха) и старшўха (главная подруга невесты на свадьбе) целуются через лопату во время вынимания шишек (сдобных свадебных пирогов) из печи’:* *Старшўха и баяры цылавàлися чйриз лопàты* (Введ., 2019). *Стàршая друшка и хлòпец ат жанихà цэлавàлись чэрэз лопàту с каравàям, кадà у пèчку сажàли.* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 223]. У селі Вознесенці Арцизького району Одеської області, що знаходиться поруч із Введенкою, процедуру покладання *шишек* у піч повинні були неодмінно здійснювати хлопець та дівчина – один з друзів жениха й подруга нареченої. Обряд випікання *шишек* збережено аж до кінця 90-х років минулого століття. Випікання весільного короваю (*свàдебного каравàя*) доручали жінкам благополучним, щасливим у подружньому житті. За свідченням старожилки села Троїцького Є. В. Коваленко, *свàдебный каравай* «*пикут жэницины блауапалучные, ни развидённые*» (Троиц., 2018) [ФСРГО, с. 185]. За старовинним звичаєм наприкінці випікання когось із чоловіків обсипали золою (Троиц., 2018) [Там само, с. 185]. Шматочок весільного короваю підносили гостям під час весілля, перед тим як гості «дарились», промовляючи ритуальну

фразу *Сыр, каравай принимайте, [наших] молодых одаряйте!* – обряд. ‘слова, произносимые на свадьбе в то время, когда гости одаривали молодых подарками, т. е. “дарились”’: *Дарылися на фтарой день, схадылися, застолье было, нивесту у платок накрыли, рэжутъ каравай, кусочик брынзы чи шышку давали и уаварыли: «Сыр, каравай прынимайтя, маладых адаряйтя!»* (Введ., 2019; Возн., 2020) [ФСРГО, с. 205]. Після завершення цього етапу головний свідок з боку нареченого (*дружко*), стоячи на рушнику, вимовляв ритуальну фразу *Хомут не дуга, я больше вам не слуга!* Після цього починалися танці [ФСРГО, с. 221].

Наречена з подругами прикрашали весільне деревце перед весіллям; задалегідь наречена просила благословення у матері, пор. ДФО *завивать (вить) / завить гильцѡ* ‘о ветке дерева, которую украшают цветами перед свадьбой невеста с подругами’: *Прихадѣли баяре, друшки, уильцѡ вѣли* (Рус. Ив., 1970). *Мàма, блауаславѣ миня уильцѡ завить* (Ант.) [Там само, с. 91]. Після дівич-вечора подруги могли ночувати у нареченої, про що свідчить обрядова ДФО *палить солѡму* – ‘часть свадебного обряда, по которому после девичника подружки невесты, ночевавшие у неё в доме, утром сжигают солому, что символизирует прощание с девичеством и расставание с подругами’: *Спàли наслѣдную нѡч у нивѣсты усѣ дѣуки. На зямѣ настелѣла мàма нам. Тада ўтрам салѡму пàлють, настѣль сваѡ. Дѣуки иурàють и пàлють. Как бѹтта бы мы спàли на салѡми и пàлим эту ужѣ настѣль, ужѣ ни нàда анà нам. И пѣсни пѣли* (Возн., 2020) [КА].

Перед весіллям збиралися і друзі жениха (одна з назв такої вечірки – *головѣцы* – відмічена в старообрядницькому селі Кислиці Ізмаїльського р-ну Одеської області: *Сабрались мы на уалавѣцы у жанѣхà* (Кисл., 1989) [КСРГО]), грали в різні ігри, пор. СС *зрать у рѣмень* – обряд. ‘вид игры холостых парней на вечеринке накануне свадьбы’: *Хлѡпцы урàли у рѣминь* (Никол., 2018) [ФСРГО, с. 72].

Чітко регламентовані впродовж усього весільного обряду й ролі батьків з боку нареченого та нареченої. Зокрема, у селі Введенці Саратовського району Одеської області зафіксовано обряд, який носить назву «горячие пропой» – змова батьків нареченої з нареченим та його батьками в хаті нареченої перед весіллям

за два-три дні після сватання. Змову завершували частуванням, яке передбачало наявність гарячих страв: *Гарячии пранди – эта када жанихдовы радїтили прынасіли гарячую яду* (Введ., 2019), що й відбиває відповідно ДФО *горячие пранди* [ФСРГО, с. 72]. Батьки жениха зустрічали молодих хлібом-сіллю, благословляли, запрошували до хати: *Прòсим мїлости до хàты!* ‘приглашение в дом со стороны родителей жениха во время свадебного обряда’: *Атèц из мàтерью фстречàють маладых из хлèбам-сòлью и уавòрять: «Дèти, прòсим мїласти да хàты!»* (Дем., 1984) [ФСРГО, с. 174-175]. Після закінчення весілля бенкетування продовжували в хаті нареченої, що й фіксує обрядова ДФО *куски разьедàть* – ‘часть свадебного обряда – доедание свадебного угощения в доме невесты’: *Патòм идуть куски разьидàть к нивèсти* (Возн.) [СРГО, т. 1, с. 277; БСРП, с. 119]. Візити у відповідь до хати нареченого відбиває фразема *атвòды водить* – обряд. ‘в свадебной обрядности – совершать ответные визиты родителей невесты к родителям жениха’: *Апаслè идуть да жынихà и атвòды вòдят* (Возн.) [ФСРГО, с. 148], пор. орл. *ехать в атвòды* – ‘посещать родителей и родственников жены через несколько дней после свадьбы’ [БСРП, с. 469].

Як відомо, одруження – найважливіший етап у житті дівчини, центральна подія життєвого циклу, пор. загальнолж. *Тогда девка родится, когда ей замуж годится; пск. Тогда девка родится, когда ей замужем годится; кубан. Найкраща девка (дивка), що замиж пишла* [БСРПС, с. 239].

У ФКС російських переселенців марковано образ «незапитаної» нареченої – передусім дівчини, яка не має посагу: *не в мòде* быть ‘о девушке, к которой не сватаются; о девушке которая не пользуется успехом у парней’: *Землї нет – дèфка ни в мòде. Фсе нарàвять ийè, как у ниè есть придàнае. Придàнауа нима – жиныхà нима* (Павл., 1975) [ФСРГО, с. 132]. У народній картині світу народження дочки є нерозривно пов’язаним з необхідністю збирати посаг, який є необхідною умовою вдалого шлюбу, пор. присл. *Скòльки дèвок, стòльки скрынь* ‘скільки в семье дочерей, столько готовится приданого. Об обычае, согласно которому для каждой из дочерей готовили приданое, которое складывали в сундуки (скрины). К примеру, к свадьбе у девушки в качестве

приданого должно было быть сорок вышитых рушников и семь юбок' (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 193]. Пор. перм. (кунгур.) *Девка в колыбельке – придано в коробейке*, що підкреслює «особливе ставлення до приготування посагу нареченої, необхідність думати про це з дитинства» (переклад наш – Н. А.) [БСРПС, с. 238], де *коробейка* – 'короб из луба, коры для приданого невесты' [БСРПС, с. 238]. Про багатий посаг розповідає багато діалектоносіїв: *У нявѣст тада̀ приданок бау̀атый был* (Вас., 1987). *У приданок зѣмлю дав̀али* (Вас., 1987) [КСРГО]. Найважливішою частиною посагу вважали прядку; невміння прясти розцінювали як антинорму, пор. ДФО *худя́я невьѣста – несхв.* 'о девушке, которая не умела прясть': *Если нѣ была у дѣвки пряхи – худой нивѣстай назыв̀али* (Усп., 1982) [ФСРГО, с. 222]. Пор. деякі загальнонародні прислів'я, поміщені в БСРПС: *Девка игрива, да пряхь ленива; Девка красива, да пряхь ленива* [БСРГО, с. 238], про ткацтво й прядіння див. також п. 3.1.2. Відсутність посагу означало вимушений шлюб з таким же незаможним женихом: *А мы бѣли бѣдными, и за бѣднава на̀да бѣла з̀амуш итѣть* (Усп.) [КСРГО]. Проте марковано мотив: дочку належить видавати заміж незалежно від достатку в хаті, пор. присл. *Чи разутая, чи обу́тая, а всѣ одно̀ дѣвка в до̀ме* (Возн., 1975) [ФСРГО, с. 226].

Важливе значення для вдалого заміжжя мала й «соціальна активність» майбутньої нареченої, її неодмінна участь у молодіжних забавах, відмічених у ФКС російських діалектоносіїв фраземами *ходить (пойти) на угол (на вугол)* 'собираться на гулянья': – *Как гуля́ли? – Да пойдѣм вѣчирам на ууал* (Ст. Некр., 1974). *Хадѣли мы на вууал на прѣздникам* (Нов. Некр., 1981). *Карау̀ода в нас ни було̀, мы, липав̀ани, хадѣли на ууал, найма̀ли уармо̀шку* (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 220]; *дѣлать улицы (вулицу)* – *заст., этнограф.* 'собирать молодежное гуляние с песнями, танцами, подарками': *У мо̀ладасти мы ча̀ста с па̀рупками и дѣфками улицы дѣлали, по̀льку на нѣх танцува̀ли* (Троиц.). *Дѣфки вулицу дѣлали, танцыва̀ли по̀льку на два̀ бо̀ка* (Троиц., 2019) [Там само, с. 80] і *собира́ть вулицу* в тому ж значенні: *На Па̀сху, на Ма̀слиную сабира̀ли вулицу на вичира̀м, стрѣдили качѣлю* (Троиц., 2019) [Там само, с. 195] та ін. Дівчина, яка

не брала участь у гуляннях, могла не вийти заміж, пор. ДФО *как мамалàга* ‘быть вялом, апатичном, безынициативном человеке’: *А ёжили как мамалàга сядить, та и зàмуш ни выхòдить* (Усп.) [ФСРГО, с. 107], де *мамалàга*, як було вже сказано в Розділі 2, – ‘молдавское национальное блюдо из кукурузной муки, воды или молока’ (Б. Пл.) [Там само]. *Мамалàга* – стійка номінація слабохарактерної людини в російських говірках Одещини: *Хватит быть такой мамалàгай, нада учицца стаять за сибя* (Ст. Некр.). *Он такой мамалàга* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 297]. Порівняння млявої, апатичної, слабохарактерної людини з кукурудзяною кашею оснований на таких її якостях, як в’язкість і безформність, а також довгочасність у приготуванні (довго «доходить»), пор. *кàша кàшей* – *Коми, несхв.* ‘о неловком, неповоротливом, неуклюжем человеке’ [БСРНС, с. 251]. Ті ж самі властивості – в’язкість, безформність – лежать в основі метафоричного порівняння киселю з людиною в загальнонародній фразеології, пор. *киселём лежãть (лежãть как кисель)* – *прост., несхв.* ‘о лениво, вяло, безвольно и апатично лежащем человеке’ [Там само, с. 255]. Крім того, перетинання антропонімічного й гастрономічного кодів в аксіологійній інтерпретації внутрішніх та зовнішніх якостей людини є традиційним для ФКС російських переселенців і загальнонаціональної ФКС загалом, пор., наприклад, такі ДФО, як *вылãмываться как карузный пряник* ‘упрямиться, сопротивляться; кривляться’ [ФСРГО, с. 62], *ломãться как сãхарный бублик* у тому ж значенні [Там само, с. 123]; *высохнуть на сухãрь* ‘сильно похудеть, как правило, из-за болезни, волнений, переживаний и т. п.’ [Там само, с. 114]; *высохнуть на пекãнку* в тому ж значенні, де *пекãнка* – ‘запечённая рыба’ [ФСРГО, с. 114]; *как сдòба* ‘о пышнотелой девушке или молодой женщине’ [Там само, с. 109], а також *загальнонавж. мало каши ел, ни рыба ни мясо, как конфетка, жарг., мол. деловая колбаса.*

Широко представленою в контексті циклу весільних традицій і обрядів є система персонажів церемонії *вінчання* (*венчãльная свãха* ‘та, хто держит венец во время венчания над головой невесты’: *Винчãльная свãха над уалавòй нивèсты винец дèржыт* (Введ., Возн., Вас.) [СРГО, т. 1, с. 72-73]; *венчãльная мать* ‘та,

кто держит венец во время венчания над головой невесты' [СРГО, т. 1, с. 72-73]) і власне весілля: *старшая подружка* 'главная подруга невесты на свадьбе': *Старшая подрушка* – *улавная подрушка на свадьбе* (Возн.). *Старшая подрушка нисёт шиньки* (Спас.) [Там само, т. 2, с. 190)]; *старшая дружка* 'самая близкая подруга невесты на свадьбе': *Старшая друшка* – *то сама́я бліжня́я подру́га нявёсты* (Никол.) [Там само, т. 1, с. 181]; *первая дружка* в тому ж значенні: *Первая друшка* – *улавная друшка* (Троиц., 2018) [КА]. Цікаво, що тут кожному ГМФ-фемінативу відповідає парний ГМФ-маскулінізм. Пор. відповідні «чоловічі» лексичні та семантичні кореляти: *венчальный сват* 'тот, кто держит венец во время венчания над головой жениха': *Винчальныи сваты нарѡт висилѡли* [СРГО, т. 1, с. 72-73]; *венчальный отец* 'тот, кто держит венец во время венчания над головой жениха': *Винчальный атѡц и мать есть* [Там само]; *венчальный папаша* 'тот, кто держит венец во время венчания над головой жениха' [Там само, с. 72]; *старший шафер* 'главный распорядитель на свадьбе': *Старший шафир расприжѡлся на свадьби* (Дем.) [СРГО, т. 2, с. 190]. Пор. також ДФО *посажёная мать* – *обряд*. 'крёстная жениха или невесты, которая согласно свадебному ритуалу представляет интересы жениха / невесты и их семьи на свадьбе' [ФСРГО, с. 168] та *посажёный отец* – *обряд*. 'крёстный жениха или невесты который согласно свадебному ритуалу представляет интересы жениха / невесты и их семьи на свадьбе' [Там само].

Весільні обряди фіксують ГМФ, імплікуючі об'єктність нареченої, її залежний статус, що є цілком симптоматичним у слов'янській концептуалізації світу і пов'язане з самим змістом весільного обряду як обряду перехідного, який, на відміну від інших обрядів сімейного циклу, визначений «не стільки природно-біологічними чинниками (як поява на світ або смерть), скільки соціально-культурними» (переклад наш – Н. А.) [Гура 2012, с. 9]. ГМФ *продавать невесту* 'просить выкуп за невесту по старинному свадебному обряду': *Систричка прадаёт нивесту* (Спас., 1982). *Прадавать нивесту нужна, штобы купляли* (Возн.) [ФСРГО, с. 173]; *братъ / взять окдышню* 'братъ выкуп за невесту': *Мать за миня взяла акдышню в 200 рублѡй* (Ст. Некр., 1974) [ФСРГО, с. 41],

з одного боку, невестоцентричні за своїм змістом (що є підтвердженням сакральної ролі нареченої), з іншого боку, вказують на найважливішу мету весільної обрядовості – перетворення соціального статусу нареченої, яке «символічно осмислено як смерть у попередній ролі та народження в новій» (переклад наш – Н. А.) [Гура 2012, с. 86]. **Выкупають молодую (молода́йку)** – обряд. ‘платить за невесту по старинному свадебному обряду; выкупать невесту’: *Жыніх выкупають малада́йку* (Петр., 1968). *Приходьют жыниховы, выкупають маладую* (Мирн.) [ФСРГО, с. 62]. ДФО **купають невесту** та **укупливать (укупають) невесту** вживані в тому ж значенні: *Идут хлопцы с дивчатами нивесту укупають, букеты на кустюмах, висёлые фсе, баламуты (* шутники) гаворять, дивчата пёсни прикукдовывают, на свадьбе за стол рясный садяцца* (Мур., 1973). *Принёсют дары и нивесту укупливают* (Введ.) [ФСРГО, с. 213-214]. Мотиву викупу нареченої передував мотив її викрадення, сягаючий своїм корінням глибокої архаїки: **грабить невесту** – *заст.*, обряд. ‘похищение невесты женихом (часть свадебного обряда)’: *Раньше грабили, а мы хадили укупливали* (Мур., 1973) [КСРГО]. Викрадення (рос. *умыкание*) нареченої належить до реліктових способів укладення шлюбу й відбите у багатьох слов’янських мовах, детальніше про це див.: [Гура, 2012, с. 22-23]. Одним з яскравих прикладів, репрезентуючих цей мотив, є болг. ФО **грабля мома** – *заст.* ‘викрадати наречену’, пов’язана зі звичаєм, згідно з яким у випадках, коли не вдавалося дійти згоди відносно майна, або коли батьки хлопця або дівчини не давали згоди на укладання шлюбу, «хлопець зі своїми друзями викрадав дівчину, або вона сама до нього “приставала” (виходила заміж без згоди батьків – Н. А.), тобто сама йшла в хату жениха» (переклад наш – Н. А.) [Андреев 1981, с. 249].

Важливе символічне значення мав і одяг нареченої. Так, ціла низка ДФО фіксує назву спідниць (*юбок*), що одягали на весілля: **бёлая юбка** ‘нижня юбка в венчальном наряде невесты’: *Маладыи гаворят – нйжня юпка, а мы называим – бёла юпка* (Сув.) [СРГО, т. 1, с. 36]; **венчальная спидница** ‘юбка, одеваемая на свадьбу’: *Ф спидницыэ винчальной* (Введ., 1971) [ФСРГО, с. 48]; **шотландская**

юбка ‘юбка в венчальном наряде невесты из тонкой шерстяной ткани’: *Винчальная юбка – шатланкавая, ширстяная* (Троиц., 2018) [Там само, с. 229]. За свідченням Є. В. Коваленко (село Троїцьке Біляївського району Одеської області), на весілля наречена повинна була мати шість спідниць, які й одягала під час весільної церемонії. Спідниці одягали в такому порядку: *простяя, ситцевая, шотланковая, сатановая, штапельная*, зверху – *атласная* [КА]. Нижню юбку називали також *сподней* або *микедоновой* і шили із зона ‘тонкого, білого, хлопчатобумажного полотна’ або ситцю [СРГО, т. 1, с. 237]: *Сподняя юбка зднавая* (Троиц., 1970). *А павєрх микидонавай шолкавую надивали* (Б. Пл., 1984) [КСРГО]. Отож, весільне вбрання було складено зі спідниць і простої сорочки, на яку одягали кофту (*кòхту*), що застібалася ззаду [Там само], пор. ДФО *венчальная кòхта* ‘кофта, одеваемая на свадьбу’: *Кòхта винчальная была вышиватая* (Петр., 1968) [КСРГО].

Не менш значущими є назви *весільної сукні*, пор., наприклад, ДФО *годїшина рòкля* ‘свадебное платье’: *Годїшину рòклю ни нивєста, а жанїх пакупайть* (Серг.) [СРГО, т. 1, с. 134]. Останній фразеологізм – запозичення з болгарської мови, зумовлене тісними міжмовними й міжкультурними контактами з болгарами, які компактно мешкають в Одеському регіоні. Семантика компонента *годїшина*, ймовірно, пов’язана з дериваційним рядом, імплікуючим весільний код болгарської лінгвокультури: *годєж* – ‘помолвка, обручение’, *годєжар* (*годєжник*) – ‘1) сват; 2) гость, приглашєнный на свадьбу’, *годєжарка* (*годєжница*) – ‘1) сваха; 2) гостя, приглашєнная на свадьбу’, *годєжен* – ‘1) относящийся к помолвке; 2) обручальный’, *гòден* – ‘помолвленный, обручєнный’, *годєник* – ‘жених’, *годєните* – ‘помолвленные, обрученные’, *годєница* – ‘невеста’, *годєничество* – ‘время со дня помолвки до свадьбы’, *годєнишки* – ‘относящийся к помолвке, обручению’ [БРС, с. 93]. Не менш цікавою є й фразеологічна номінація *весільної сукні печальное платье*, знайдена нами в записах діалектологічних експедицій: *Пичальнає платье нарядили на миня на винчание* (Возн., 1985) [ФСРГО, с. 157] та імплікуюча перетинання весільної

й поховальної обрядовості. У говорах *печальное платье* – ‘траурне плаття’ [СРНГ, вып. 26, с. 344].

Важливе значення мало *вбрання, яке вдягали відразу після весілля*, пор. ДФО *эльвинская одёжа* – *заст.* ‘одежда, которую носила невеста в течение первых восьми дней после свадьбы’: *Сичас ужэ нет эльвинскай адёжы, как ранняшэ была* (Б. Пл., 1979) [ФСРГО, с. 230]. Головний убір (у російських говірках Півдня України – *кичка, сборник, очипок, платок* та ін.), що вдягали нареченій під час виконання обряду *покриття молодої*, символізував її перехід у статус одруженої жінки: *Апасля сватъбы маладдй ачипак надивають* (Усп.) [КСРГО]. Пор. обрядові ДФО *покрывають молодую* ‘надевать невесте кичку – женский головной убор’: *И покрывають маладую, кичку надивають* (Антон.). *Маладую покрывають, кичку надивають* (Возн., Введ., Павлов.) [ФСРГО, с. 164] (у старообрядців *покрывають молодую* – надівати нареченій жіночий головний убір (хустку) під час здійснення церковного таїнства на паперті церкви перед початком вінчання [Швец 2012, с. 74]); *надевають сбёрник* ‘вступать в брак (о женщине), выходит замуж’: *На срёднюю ддчку пирилдуй напали – пара, видать, збёрник надивать* (Мур., 1973) [ФСРГО, с. 128], де *сбёрник* – *заст.* ‘головной убор замужней женщины в виде кокошника со сборами сзади’ [СРГО, т. 2, с. 156]; *разбирають невесту* – *обряд.* ‘свадебный обряд, по которому с невесты, загороженной плотным суконным полотном – шалью (в речи диалектоносителей – шалем), снимали фату, расплетали волосы и одевали на голову платок; с жениха же снимали букет и одевали фуражку’ (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 180-181].

Дошлюбні зв’язки традиційно засуджені в народній культурі. Дівчину, яка втратила цнотливість до шлюбу, називають «непутной», «подлой» або «порченой»; таку, що народила дитину через дошлюбні стосунки – «с прибылью», пор. ДФО *подлая дёвушка* ‘о девушке, потерявшей невинность до брака’: *Лучше навёк остаьнтись нивёстай или подлай дёвушкай, чем с пьяницыый вадйцца ндиче* (Град., 1983) [ФСРГО, с. 160]; *пдрченая невеста* – ‘о невесте, потерявшей невинность до свадьбы’ (Троиц., 2019) [Там само, с. 168],

с прибылью ‘о жінці, родившій ребенка вне брака’, а також «парні» фраземи *непутная дівушка* ‘о дівушці, родившій робенка вне брака’ і *непутный парень* – *заст.* ‘о парні, женившемся на дівушці без її согласія’: *Ёсли низамужняя привилà ребенка, то уаваряють у нас, што анà «с прибылью», или называють ийè нипутнай, а бываёт – называють нипутным парня, каудà он дівушку сйлай узял* (Павлов., 1975) [Там само, с. 198-199, 136]. Водночас, якщо виявляли, що наречена «нечестная», усіляко намагалися приховати цей факт, уникаючи скандалу й ганьби, які поширювалися на сім’ю та рід нареченої, пор. *прик. Оциу, матери бессчастье, роду-племени – покор*, де *бессчастье* – діал. ‘несчастье’, а *покор* – ‘позор’ [СРГО, т. 1, с. 38; т. 2, с.62]. Фразема є варіантом прислів’я, зафіксованого В. І. Далем і включеного до БСРПС: *Оциу-матери бесчестье, роду-племени покор* [БСРПС, с. 634]. Пор. також загальнонародне прислів’я *Девка хороша – да слава не хороша* [БСРПС, с. 238].

Шлюб без згоди нареченої фіксують ДФО *взять сйлой* кого – *несхв.* ‘жениться на дівушці без її согласія’: *Называют нипутным парня, каудà он дівушку сйлай узял* (Павлов., 1975) [ФСРГО, с. 52] і *отдавать / отдать силòм* кого ‘о решении (желании) родителей выдать дочь замуж без її согласія’: *Пòмню, маладàя былà. Атèц хòче минè силòм аддàть. Но пашлà я на любвè* (Введ.) [Там само, с. 149].

З найпрадавнішими уявленнями пов’язана й традиція пригощати одружених жінок після закінчення весілля, що також символізує перехід нареченої в новий для неї статус заміжньої жінки. Пор.: *бабичья свадьба* ‘угощение для женщин после венчания’: *Стол на бабичий свадьби был у нас бауàтай* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 20)]. Фразеологізми з лексемою *бабичья (-ий) / бабья (-ий)* є надзвичайно продуктивними в слов’янській фразеології, що пояснюється культурною значущістю самого концепту *баба* в слов’янському лінгвокультурному просторі. І якщо, наприклад, у болгарській ФКС *баба* – насамперед *бабуся* – важливий представник сімейної ієрархії (*ще вляза катò у бабини си* – діал. ‘справи улагодяться, все пройде дуже легко’ (тут і далі переклад наш – Н. А.) [ФРБЕ, т. 2, с. 518])), літня жінка (*що ще баба на хорò* – діал. ‘вживається, коли хто-небудь

дивується чому-небудь абсолютно недоречному, безглуздому' [Там само, с. 533]), потім повитуха і знахарка (*Не учи баба как се дете баби* (букв. не вчи бабу, як бавити дитину), *бабина вода* 'свячена вода, якою окроплюють новонародженого' [ФРБЕ, т. 2, с. 364]), утілення природних явищ (*катò баба Мårта, бабино прòсо* тощо) [Арефьева 2010б, с. 101]), то в російській, українській і польській лінгвокультурах концепт *баба* – «риторично знижена за культурно-моральним статусом номінація» (переклад наш – Н. А.) [Телия 1996, с. 266] і стилістично знижена інтерпретація жінки взагалі. Пор. негативно конотовані російські ГМФ *ба́бби разгово́ры, ба́бби сказа́нки, базáрные ба́бы*; укр. *ба́бин смик* 'парубок, який одружується зі старою багатою жінкою'; *ба́ба Палáжка (Парáска)* 'язикатий, чванливий, пихатий', *базáрна ба́ба* 'криклива, сварлива, груба людина' [ФСУМ, с. 834, 16]; пол. *babskie gadanie* 'бабушкины сказки', *babskie plotki* 'бабы сплетни' [БПРС, т. 1, с. 48].

Фраземи з компонентом «баба», що побутують у російських говірках Півдня України, конотовані іронічно або негативно: *ба́бка с ды́мом* 'заводная, непоседливая женщина': *Ана́ ба́пка з ды́мам: навёялась у Адёсу, и слет прапа́л* (Усп., Введ., Возн.) [СРГО, т. 1, с. 21]; *Дожи́ли, ба́боньки: без фи́руг хорóнят – прик., жарт.* 'о чём-либо долговечном' [ФСРГО, с. 83]; *Ба́бам попуща́ться нельзя́ – присл.* 'о важности главенствующей роли мужчин': *Ба́бам папуща́цца нильзя́* (Вас., 1986) [КСРГО]. Можливим є, проте, й нейтральне «прочитання» концепту, пор. ДФО *ба́бий уго́л* 'угол против устья печи' [ФСРГО, с. 33] і *тяжёлая ба́ба* 'беременная': *Такая была́ рабо́та: да́жы тижёлыи ба́бы на степ хади́ли* (Никол., Рус. Ив., Ст. Некр., Троиц.) [СРГО, т. 2, с. 234]. В основі останньої фраземи лежать два культурно маркованих концепти – *баба* та *тяжёлый* як символ внутрішнього наповнення, протиставлений концепту *порожнечі*. Пор. також *в тя́гости* быть у тому ж значенні: *Я тагда в тя́гости была, первиньким хадила* (Возн., 1985) [ФСРГО, с. 60]. У зв'язку з цим звертають на себе увагу такі дієслова російських говірок Одеської області, як *опроста́ться, опусте́ть, опорожни́ться* зі значенням 'родити', обумовлені мотивуванням 'звільнення від ноші, вантажу, тягаря' [Швец 2012, с. 73].

Недаремно *тяжёлое* в російських діалектах Одещини – *субст.* ‘мясные субпродукты (внутренности животного)’: *Тиждолае, как скатину зарежым, сразу кушаим* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 2, с. 234]. Пор. також побутуюче в мовленні діалектоносіїв *пуп набит* у кого ‘о женщине, которая много и легко рожает’: *Тя́тка захварàф, памёр, а у миня пуп набит, пашли дитёнки, та ануки в люльках сплять, а на люльках ряднушки* (Серг.) [ФСРГО, с. 176], а також загальноновживані, корелюючи з протиставленою ідеєю *порожнечі* фраземи *пустя́ голова, пустой человек, болта́ть пустде*, лексему *пустоцвет*.

У фразеологі́йній картині світу образ літньої жінки здебільшого забарвлений іронічно, пор. *вульг. несхв. Поплелà и далà, да немà кому – никто не прòсит* ‘о пожилой болтливой женщине’: *Как та ба́пка казàла: «Паплилà и далà, да нимà каму – никто ни прòсить»* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 167].

Образ матері, проте, у ФКС російських переселенців забарвлений позитивно, ідеалізовано, пор. прислів’я *Всю глубину материнской печали трудно пером описать* ‘мать всегда беспокоится, грустит о своих детях – маленьких и взрослых, разделяет их радости и невзгоды’ [Там само, с. 59]; *Женà по закòну, тёща по привету, а родимая мамочка милее всего свету* ‘никто – ни жена ни тёща – не может заменить доброту и любовь родной матери’ [Там само, с. 87]; *Кто не слушает родную мать – послушает барабанную шкуру* ‘о неотвратимости наказания за непослушание матери’: *Скòлька йиму уаварили, скòлька учили – ничивò ни понял. Скòлька мать слès пралилà, фсè равнò на кривой дарòшке пашòл... И што, щасливый стал? Кто ни слушает родную мать – послушает барабанную шкуру* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 117]; *Своя хàтка – родная мàтка* ‘лучше всего в родном доме’: *Где ни идёш, ни ёдиш, а фсè равнò дамòй идёш. Кàк жа жыть биз раднòва униздà? Свая хàтка – родная мàтка: паёлà, паспàла, никаму ничивò ни казàла* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 186], що знаходить підтвердження в слов’янській фразеологі́йній картині світу, див., напр.: [Арефьева 2009].

Віддзеркалено й позитивно конотований образ батька. Батько, проте, – глава сім’ї, беззаперечний авторитет у вирішенні будь-яких питань: *Ба́тя знае, када*

фàтя – ‘выражение уверенности в своей правоте в ответ на чьи-л. назойливые советы, рекомендации и т. п.’ (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 35]; **Не лезь поперёд батька в пекло** ‘прежде чем принять важное решение, послушай, что скажут старшие’: *Ни лезь папирёт батька ф пèкла* (Антон.) [БСРПС, с. 37; ФСРГО, с. 134]. Батько – символ роду: **хорòших отцòв** має значення ‘из хорошей семьи’: *А дьвчонка, нивеста йиво, ана харòшых атцòф* (Ст. Некр., 1973) [ФСРГО, с. 221]. Імплікований, проте, і мотив, коли дорослі сини йдуть проти волі батька, виявляючи неприкритий протест і навіть фізичний опір: **В друзьяке и батька бить дòбре** та **В друзьяке и батька хорошò бить, Гуртòм дòбре и батьку бить** ‘вместе легче выполнять любое сложное дело, любую работу’ [Там само, с. 46]. В аспекті гендерної дихотомії представлені в ФКС російських переселенців й інші родичі: **брат** (**брат под брàтом** ‘младший брат’ [СРГО, т. 1, с. 49]; **ни брàта ни свàта** ‘никого (об отсутствии родственников у кого-л.’ [ФСРГО, с. 140]; **сидеть на корню** и **оставаться / остàться на кореню** ‘о младшем сыне, оставшемся жить при родителях’ [Там само, с. 148, 190]); **зять** (**зять любить взять – прик., жарт.** ‘о необходимости помогать зятю’ (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 98]); **свекор свёкор-бàтюшка** – ласк. ‘свёкор’ [Там само, с. 264]; **сват** (**ни брàта ни свàта**); **двоюрідні сестра** та **брат** (**прирòдная сестрà** и **прирòдный брат** [СРГО, т. 2, с. 112]); **теща** (**Женà по закòну, тёща по привету, а родимая мамочка милее всего свету**); **баба** (**Не тья денежки, что у бабушки, а тья, что у пàзушке** – присл. ‘не следует преждевременно делить прибыль от какого-л. дела’ [ФСРГО, с. 138]).

У дзеркалі «фразеологічної мови» (метафора В. М. Телія) відбита така концептуальна опозиція, як **створення сім’ї / самотність**, що корелює з поняттям **норми / антинорми**. ГМФ, які репрезентують самотність, здебільшого конотовані іронічно або транслюють жаль, співчуття: **одна душòю** ‘совсем одна, в одиночестве’: *Адна душòю живу* (Кисл.) [КСРГО]; **сам-одна** ‘одна’: *Муж памёр, и живу сам-одна* (Возн.) [СРГО, т. 2, с. 153]; **в монашках ходить** ‘о девушке, которая долго не выходит замуж’: *Ана фсё в манашках хадила* (Серг., Павлов.) [ФСРГО, с. 54]; **в дèвках девовàть** ‘ходит незамужней; быть

незамужем': *В дѣвках дивовѣть будя, а насильна за нивѣ ни вѣйду* (Алекс., 1977) [Там само, с. 46]; *повѣк остѣться невѣстой* 'не выйти замуж, остаться старой дево́й': *Луччи навѣк астанусь нивѣстай, чем с пѣяницей вадѣцца* (Троиц., 1970). – *Минѣ такѣй ни на́да! Лучче я навѣк астанусь нивѣстай, чем за ѣтава пѣяницу пайду* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 158]; *ста́рая дѣвка* 'старая дева': *Адинѣкая жѣни́ца – ста́рая дѣвка* (Вас.) [Там само, с. 189]. Пор. «парні» ГМФ-маскулінізми *ста́рый па́рень* 'мужчина, который долго не женится; старый холостяк': *Как дѣлуа ни жѣни́ца, назывѣдем ста́рым па́рнем* (Павлов.) [ФСРГО, с. 201] і *ста́рый па́робок* у тому ж значенні: *Па́рабак – маладѣй, ста́рый па́рабак – какѣй дѣлуа ни жѣни́ца*. (Никол.) [Там само], а також ДФО *ходѣть бобылѣм* – ірон. або несхв. 'мужчина, который долго не женится; старый холостяк': *Ѣн бобылѣм хѣдя* (Введ., 2019) [Там само, с. 219]. Контрадикторними до наведених ДФО є позитивно забарвлені ГМФ (*Нехай приде́т родѣна, чтоб была́ счастлѣва дивчѣйна* – присл. 'важно, чтобы девушка после замужества попала в хорошую семью' (Усп.) [Там само, с. 139]) або інтроспективні паремії, фіксуючі «жіночий голос» у фразеологі́йній картині світу росіян (*Погово́рочка егѣ лежит у се́рдца моего́* – прик., фольк. 'о приятной, милой речи любимого человека' (Б. Бур.) [Там само, с. 159]) і віддзеркалюючі перспективу взаємин у подружжі: *Чи ты мѣлѣый спишь, чи ты так лежѣшь?*– фольк. жарт. або ірон. 'о человеке (обычно мужчине), который, лёжа на кровати, отлынивает от работы' (Павлов., 1959) [ФСРГО, с. 226]; *Во́ля ла́душкина – за́кон* – присл. 'воля мужа – закон' (Рус. Ив.) [ФСРГО, с. 57]. Пестливе *ла́душка* 'чоловік' вживано в контексті повного підкорення дружини, її залежного становища, пор. прик. *Не моя́ во́ля – во́ля ла́душки* 'муж так решил': *Ни мая́ во́ля – во́ля ла́душки* (Рус. Ив.) [Там само, с. 136]. Етимологія слова *ла́душка*, безперечно, пов'язана з дав.-рос. *ла́да* – 'супруг' (пор. укр. *ла́до*, *ла́да* 'супруг, супруга', пол. діал. *lado* 'припев', ст.-чес. *lada* 'девушка', болг. *ла́да* 'девушка, идущая за водой при обряде *ладуване*' [ЭСРЯ, с. 12]. Пор. також значення застарілого фразеологізму *лады́ у воды́* – часто ірон. 'о заключении брачного союза, брака' [ИЭС, с. 372]. Споріднені ж слова «лад» 'мир, порядок, злагода', «ла́дить»

‘у мирі, згоді (жити, працювати) тощо’, «ладный» у значенні ‘стрункий, красивий’ а також прислівник «ладнєе» ‘лучше’, зафіксований у «Словаре русских говоров Одесщины» [СРГО, т. 1, с. 280], тільки підтверджують безсуперечне визнання переваги чоловіка та імплікують лагідність як «ідеал жіночої поведінки в російській культурі» (переклад наш – Н. А.) [Телия 1996, с. 62]. О. М. Трубачов в «Истории славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя» доходить таких висновків: «Залучений германський та інший порівняльний матеріал змушує нас уважати первинним для слов. **lada** чоловіче значення, пор. дав.-рос. **лада** ‘чоловік’» (тут і далі виділення та переклад наші – Н. А.) [Трубачёв]. І далі: «Етимологічні дані дають змогу висловити припущення про первинність для слов. **lada** саме значень ‘старший, чоловік’, а не ‘дружина’» [Там само]. Як бачимо, наведені вище ГМФ, функціонуючі в російських говірках Одещини, транслують один з найважливіших значущих фрагментів концептуальної картини світу давньої Русі, збережений до сьогодення.

Цікаво, що народження дочки в мовленні діалектоносіїв забарвлено в мажорні тони: *Кадà дѣука на свет нарадѣица, тадà дѣля щаслѣвая* (Возн.) [КСРГО]. Пор, наприклад, прямо протилежне сприйняття факту народження дочки в болгарській фразеології – *Жѣнско когà се рàжда, и стрѣхите плàчат* (букв. ‘коли жінка народжується, і стріхи плачуть’), і, навпаки, «омовлення» народження сина як бажаної і радісної події: *и керемѣдите се рàдват* (букв. ‘навіть черепаця радіє’) ‘про народження хлопчика’ (переклад наш – Н. А.) [НФР, с. 100]. Наявна, проте, у народній картині світу й інша, жартівлива інтерпретація, пор., наприклад, *прик. Девѣицы-бесстыжѣиє лѣица* – *жарт. ‘о дочерях’: Матѣ мне тадѣи ищо уаварѣла: «Придѣть врѣмя, нарадѣица девѣицы – бистыжѣиє лѣица»* (Ст. Некр., 1973) [ФСРГО, с. 78].

Найповніше крізь призму гендерного коду відбито архаїчні фрагменти картини світу, символізуючі перехід жінки з одного статусу до іншого. Наприклад, вербалізовані такі соціально значущі ролі та «екстремальні» події (термін Н. Колева) [Колев 2005, с. 9]), як:

- вагітність (*тяжѣлая бàба, в тягости быть, ходѣть в интересах*);

- *вихід заміж (уходить за́муж* ‘вступать в брак (о женщине), выходит замуж’: *Я ухаділа за́муш ва врэ́мя вайны́* (Вил.) [СРГО, т. 2, с. 251]; *выходивать за́муж* у тому ж значенні: *Малады́и выходиваю́ть за́муш* (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 65]; *идти́ / пойти́ за́муж* за кого (в кого) в тому ж значенні: *Пайдёш за минё за́муш?* (Ст. Некр., 1989). *Ані платю́ть, ёсли я саулашаю́сь за́муш за нивò иттй́* (Дем.). *Как за́муш в йавò ишла, видда́ли мне кўхельный шкаф* (Спас.). *За́муш паишла́, бая́лася.* (Петр.) [ФСРГО, с. 102]; *итить за́муж* у тому ж значенні: *А мы́ бы́ли бедны́ми, и за беднава на́да бы́ла за́муш итить́* (Усп.). *Мне ужэ́ ни итить́ за́муш* (Возн.). *Ба́цька наказáл итить́ за́муж* (Б. Пл.). *Ана́ каудá ишла́ за́муш, избира́ли 12 дру́жэ́к.* (Б. Пл.). *Люби́ть любй́ли, а за́муш силòм застаю́т итить́* (Павл.) [ФСРГО, с. 104]; *повыходить за́муж* ‘выйти замуж (обо всех, многих)’: *Деуки за́муш навыхадй́ли* (Серг., 1974). *Вы́расли, за́муш навыхадй́ли.* (Прим., 2012) [ФСРГО, с. 159; ДФ № 13]; *повыйти за́муж* у тому ж значенні: *А дòчки маи́ ф кинò ни хадй́ли и навыйшли́ за́муш* (Ст. Некр., 1977). *Дочки ма́й навыйшли́ за́муш* здёся (Ст. Некр., 1977) [ФСРГО, с. 158]. Пор. також: *пойти́ за* кого ‘выйти замуж’: *Дурёха я, вот и паишла́ за нивò* (Ст. Некр., 2015) [Забольян 2014, с. 140]. Пор. «парний» варіант наведених фразем, співвіднесений з ними в межах опозиції «суб’єктність – об’єктність»: *отдава́ть / поотдава́ть за́муж* кого ‘выдавать замуж’: *Паадава́л усёх дòчик за́муш* (Мирн., 1968). *Дòчку нирòдную за́муж аддава́ть* будим (Павлов., 1975). *Павыхадила́ (*воспитала) чытырёх сирòт, паадава́ла замуш дёвак* (Возн.). *Ба́цька с ма́ткай аддаю́ть нивёсту за́муш* (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 149]. Сюди ж уналежнюємо найбагатший фразеологічний репертуар, пов’язаний з весіллям і циклом весільних обрядів, пор. фраземи типу *покрыва́ть молодую́, надева́ть сбòрник, рэ́зать хлеб* тощо;

- *статус заміжньої жінки (жить за кем-либо ‘быть замужем’*: *Свая́чиница мая́ за ме́сным живё́т* (Прим.) [СРГО, т. 1, с. 202]). Вікова нерівність подружжя, дбайливе ставлення літнього чоловіка до молодої дружини відбиває СС *хруста́льная жена́* ‘жена (не первая) человека, женившегося в преклонном возрасте’: *У миня́ вжэ́ хруста́льная жына́* (Б. Пл.) [СРГО, т. 2, с. 264], в основі якого – метафоричне переосмислення кришталю як чого-н. цінного, крихкого

й актуалізація мотиву дбайливого ставлення до нього. Фразеологізм є, на наш погляд, віддзеркаленням чоловічого світосприйняття;

-народження дитини: *пуп набит* ‘о жінці, котра багато і легко рожає’ [ФСРГО, с. 176]; *водить дітей* ‘рожать дітей’: *Раньшы мятка ваділа на 10-13 дітей* (Возн.). *Дочь мая дитей пакà ни вòдить* (Мирн.). *Анà такàя бальнàя, шта и дітей вадить ни маулà* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 90]. В основі останньої ДФО – аналогія з тваринним світом. Пор. СС, зафіксовані в СРГО: *водить цыплят* ‘всиджувати цыплят (о курице, индюшке)’; *водить икру* ‘метати икру’ [Там само]. Вплетені в значущий фрагмент МКС, пов’язаний із пологами, християнські мотиви: *Бог дал (даст)* ‘о рожениці’ [ФСРГО, с. 38]. З народженням дитини тісно пов’язано й обряд хрещення, який відбивають обрядові ГМФ *крестовая мятка* і *крестная мачка* в значенні ‘крестная мати’: *Крестовая мятка былà как радная* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 267; ФСРГО, с. 116] та їхній «маскулінний» варіант *крестный бачка* ‘крестный отец’: *Бачка мой крестный рядам живёт* (Дем.). *Крестны бачка и мачка купляють винок, плаття* (Анат.) [ФСРГО, с. 116].

Нечисленними є ГМФ, що розкривають внутрішні та зовнішні характеристики жінки, переважно несхвальні, маркуючі передусім такі якості, як надмірна балакучість, любов до пліток (*языката феська* – несхв. або ірон. ‘болтливая, бойкая на язык жінчина’: *Ах ты, языката феська* (Мирн., Кисл., 1989) [ФСРГО, с. 230]; *Говорыла-говорыла – взяла да сказала – прик., жарт.* ‘висказати главную мысль после долгого предисловия’: – *На Вербнае васкрисенье тетя Тамара миня вербачкай хлистала, што-та интиресьнае, помню, приувадривала. – Эта как па-старикòфски: «Гаварыла-гаварыла, взяла да сказала»* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 69]; *синòд собрался* – ірон. або през. ‘о сплетницах’ [БСРП, с. 612]); надмірна метушливість (*калагалка-болтагалка* ‘беспокойная, суетливая жінчина или девушка’: *Такàя калагалка-балтагалка – увесь день на науах* (Ст. Некр.) [Там само, с. 249]); ледарство (*лєя бєгаєт* ‘о ленивой хозяйке’: *Лєя бєгаєт* (Троиц.) [ФСРГО, с. 121]); неохайний зовнішній вигляд (*Алєна вилковская* – несхв. ‘о неопрятной, неухоженной

женщине': *Што ты хòдиши, как Аляна вїлковская, ты што̀ ни мòжыши пастирать с сибя̀, памыцца, привисті сибя̀ ф парядак?* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 32-33]).

Украї негативно оцінена в ФКС російських переселенців відсутність статурності, витонченості, які вважають еталоном жіночої краси, пор. ДФО *ни стàну ни перехвату* – *несхв.* або *ірон.* 'о некрасивой, непривлекательной женской фигуре' та *топòрная работа* в тому ж значенні: *Што анà ис сибя̀ стрòдить, ну никакòй жа красаты̀ – ни стàну ни пирихвату, тапòрная рабòта* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 142, 208]. Проте образ невеликої на зріст, повненької дівчини або жінки сприймається як норма і супроводжена нейтральними конотаціями: *как калàбушек* 'о полненькой, небольшого роста девушке': *Я былà, как калàбушык – мàлинькая, круулинькая* (Троиц.) [Там само, с. 106]; *как сдòба* 'о пышнотелой девушке или молодой женщине': *Вàрька бèлая, пухкая, как здòба* (Возн.) [Там само, с. 109].

Характерним уявляється факт явного кількісного переважання «жіночих» ГМФ у порівнянні із «чоловічими», що можна пояснити маскуліноцентричною світоглядною системою і патріархальною культурною традицією, тобто крізь призму гендерного коду у фразеологічній картині світу відбиті насамперед чоловіче світосприйняття і чоловіча перспектива. Як цілком слушно зазначає А. М. Архангельська, для мов постпатріархальних суспільств характерна маскуліноцентричність суспільної свідомості [Архангельская 2007, с. 42]. Більшість ГМФ-маскулінізмів відбиває прихований або явний андроцентризм, наприклад, *моргануть дèвку* – *експрес.* 'взять в жёны, жениться на ком-л.': *Ён пèрвый маруанул дèфку* (Введ.) [ФСРГО, с. 126]; *брать / взять невесту* 'жениться': *Нòнчи бяруть нявèст из друуїх сёл* (Рус. Ив.) [СРГО, т. 1, с. 49: ФСРГО, с. 41]; *брать / взять дèвку* 'жениться на ком-л.': *Я взял дèфку харòшую, на ниё мнòуие заулядàлись* (Введ., 1971). *Ён ришыл взять дèфку* (Введ., 1971) [Там само, с. 40]; *взять за жену̀* кого в тому ж значенні [Там само, с. 52]; *Какòй шёл – такую и нашёл* – *несхв.* 'о нерадивых супругах' [Там само, с. 108]. Пор. також наступну конструкцію: *Я за аднауò сьїна взял хахлушку ис Келяї* (Вас.) [КСРГО].

Характерно, що дієслово *держать* у значенні 'бути женатым на ком-либо' та сьогодні побутує в мовленні російських діалектоносіїв: *Барис дèржыть Василенкаву сестру* (Б. Бур.). *Он дèржэ булгарку* (Никол.) [СРГО, т. 1, с. 163]. «Фемінні» конструкції зі значенням 'бути заміжною' є підтвердженням андроцентричності народної свідомості: *жить за* кем-либо 'бути за мужем': *Сваячница мая за месным живёт* (Прим.) [Там само, с. 202]; *жить за* кого 'бути за мужем': *Дочь срёдняя жи́ла за учителя*. (Град.) [КСРГО]. Виключенням є, мабуть, лише одне прислів'я, яке підкреслює домінуювальну роль дружини: *Захвадет дружина – не найдёт родня* 'будет ли муж поддерживать отношения с родственниками, зависит от жены': *Захваде дружи́на – ни найдёт радня* (Дем.) [ФСРГО, с. 96].

З цієї ж причини чоловік, вимушений жити в оселі дружини, розцінений як антинорма в народній свідомості. Характерна значна представленість цього мотиву у фразеології російських переселенців, оскільки, як ми вже писали раніше, саме на найважливіших концептуальних фрагментах, фіксуючих відхилення від норми, зосереджена увага народу-носія (показовим є той факт, що лише одна фразема актуалізує мотив переходу молодої в хату чоловіка одразу після весілля: *заступать в (у) дом* 'входить в семью, в дом мужа': *Малая заступать у дом* (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 96]), пор. численні «маскулінні» *идти (прийти) во двёр, пристать во двёр, идти / пойти у приём* у спільному значенні 'переходить жить в дом жены после свадьбы': *Сын старшодй нашёл у приём* (Мур.) [ФСРГО, с. 101, 173, 102]; *у приймах* (жить, считается тощо) 'о муже, живущем в доме жены': *Сын примак, у приймах живёт* (Вас.). *Дочку пахаранила, а зять так и ни жанился. Вот ф сентябрè будит семь лет. Живёт чёрис хату, как у приймах щитаница* (Прим.) [Там само, с. 215; ДФ № 13]. В останні десятиліття чоловіки, які живуть у хаті дружини після весілля – *приймаки, приймачи, примачи* – не сприймаються негативно в народній свідомості, хоча і марковані в лінгвокультурному просторі: *Приймачи ноне не в диквинку, баўта их у жон живёт* (Рус. Ив., 1982) [СРГО, т. 2, с. 108; КСРГО]. Раніше ж, для обґрунтування переходу молодого чоловіка в сім'ю дружини в народній

свідомості потрібні були вагомі причини: *Жыніх пришо́л к нам ва двор карміть аца́ и ма́терь.* (Павлов.). *Идти́ ва двор карміть аца́ и ма́ть* (Павлов.) [ФСРГО, с. 101]. *Мо́тя у свѣта Егѡра и свѣхи Дуни была́ еди́нственна́я приѣмная́ дочь из многоде́тной семьи́. Так Лѣпка, жени́вшись, вѣнужден был пристѣть во двор* (Троиц.) [Пешехонов, кн. 1, с. 33]. Відмічені в мовленнєвому вжитку їхні «парні» відповідності, експлікуючі рішення батьків нареченої прийняти в сім'ю нареченого після весілля: *братъ / взять во двѡр* 'приглашать зятя жить в доме жены' Ось як пояснюють таке рішення місцеві жителі в одній із записаних ілюстрацій: *Мы фсе́, де́фки, чавушниками́ зва́лися, радѣтелей́ слѣхались, ца́пляли ани́ нам жанихѡ́ф, прадава́ли нас и мауары́ч бра́ли. Када́ большѡй мауары́ч – бяру́ть ва двор, а када́ мал – аткачнѣ́ца жанѣх (* откажут жениху)* (Серг.) [ФСРГО, с. 40]. Пор. побутуюче в донських і орловських говірках *пойти́ во двѡр* 'женившись, поселиться в доме жены' [БСРП, с. 175], а також *народн., насмішк. щей горшо́к, да сам большѡй* – 'отговорка бедного жениха, которому предлагали пойти во двор к богатому тестю', використоване для характеристики положення молодого чоловіка, поселившогося після свадьбы в доме тестя' [ИЭС, с. 774]. Відзначимо, що цей мотив актуальний і культурно маркований і в інших слов'янських лінгвокультурах (пор. укр. *піти́ у приймакі́*). Особливо широко він представлений у болгарській фразеології, будучи забарвленим у гранично негативні тони. Семантика таких ГМФ майже завжди супроводжена принизливими й насмішкуватими конотаціями: *зет на кѣ́ща, привѣден зет, завря́н зет* – 'приведений зять' (тіт і далі переклад наш – Н. А.); *живѣе катѡ́ зет на привѡд* 'живе погано' [БПП, с. 32]; *завря́н зет се обу́ва на дрѣвнѣ́ка* (букв. приведенний зять взувається в дров'яному сараї) з тим самим значенням [Там само]; *ще ми закача́т забра́дка врѣз ка́пата* (букв. пов'яжуть мені хустку поверх шапки) – *діал.* 'про чоловіка, який живе в домі дружини, – його не поважають, не визнають' [ФРБЕ, т. 2, с. 521] *жѣ́нско подкрепа́ло* (букв. жіноча підставка) і *жѣ́нска опа́шка* (букв. жіночий хвіст) – *діал., ірон.* 'приведений зять' [ФРБЕ, т. 1, с. 313]. Характерно, що в заснованому німецькими колоністами російськомовному селі Веселий Кут Арцизького (нині

Болградського) району Одеської області нам довелося почути від російськомовної місцевої вчительки-етнічної болгарки: *У нас в Арцызе дом. Мы бы жили там, но мой отец не хочет быть приведённым зятем* [КА].

Взаємини подружжя в сімейному житті представлені поодинокими фраземами, що відображають ласкаве й шанобливе ставлення чоловіка до дружини, пор. ДФО *Зоряна моя!* ‘ласковое обращение мужа к жене’: *Была пассива с мужем, а он падайдёт патом и уаворитъ: «Заряна мая!»* (Усп., 1982) [ФСРГО, с. 98], а також імператив *Жалей жану, да жалуй!* ‘жену нужно любить и жалеть’: *Жалей жану да жалуй* (Возн.) [БСРПС, с. 190; ФСРГО, с. 87].

Цікавими є, на наш погляд, і ГМФ-маскулінізми, що містять у своєму складі антропоніми: *Вания, Вания – хорошее звание – прик.* ‘Ваня – хорошее имя’: *Вания, Вания – харошая звания* (Алекс.) [Там само с. 44]; *Ваня-рутютю* ‘божья коровка’: *Ваня-рутютю, божья карофка – адно и то ш* (Алекс.). *Ваня рутю-тю, прихадї к нам на кутю! Кутя вариная, кутя жариная* (Алекс.) [ФСРГО, с. 44] і *Ванька-встанька* – ‘божья коровка’: *Ванькаф-фстанькаф уйма литайть* (Рус. Ив.) [СРГО, т. 1, с. 68], детальніше про останні дві фраземи див. п. 1.4.1. Антропоніми-маскулінізми представлені в ДФО, створених як за універсальними структурно-семантичними моделями (*злой як Гитлер* ‘очень злой’: *Мухи злыя, як той Гитлер буф* (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 98], пор. загальнолж. *злой как собака, злой как чёрт*), так і регіональними, пор. ДФО *бесхлопотный Харитон* – *несхв. або жарт.-ірон.* ‘о беспечном человеке, которого ничего не волнует, не беспокоит’ (Введ., 2019) [Там само, с. 37], а також фразему *лефанчиковы кони* ‘о явном несоответствии кого-л. или чего-л.’: *Анї уеть ни патхадїли друу друуу. Идутъ на улицэ – лифанчикавы кони: анà крупная, здаровая, а он нїзинький, щуплый* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 121]. Внутрішня форма останньої ДФО пов’язана з образом корінного мешканця села Приморського Кілійського р-ну Одеської області на ім’я Лефантій, який запрягав у віз двох абсолютно різних і тому мало придатних для перевезення коней, – великого, темної масті і маленького, рябого, що стало предметом кепкувань, а надалі – мотиваційною базою, на якій був створений влучний народний локальний вислів зі значенням

невідповідності за якою-небудь ознакою (віком, розміром, інтелектом тощо), транслуючий яскраво виражені жартівливі конотації. Представлені й інші ДФО – семантичні або структурні трансформи / варіанти загальнонародних фразем, пор., наприклад, фразему *антднов огднь*, що є вживаною в російських говірках Одещини в таких значеннях: 1) ‘высокая температура, сильный жар у больного’; 2) ‘рожистое воспаление на коже’ [БСРП, с. 459-460]. У російському загальнонародному й регіональному лінгвокультурному просторі фразема зафіксована також в інших значеннях: 1) *горьк.* ‘горение гнилых дров, не дающее яркого пламени и особого тепла’; 2) *народн.* ‘гангрена, заражение крови’; 3) *розм., жарт.* ‘о вспылчивом, безрассудном человеке’ [БСРП, с. 459-460]. ДФО *кондрятника поймають* – 1) ‘скоропостижно скончатся’; 2) ‘быть разбитым параличом’ [БСРП, с. 306] є регіональним варіантом *прост., жарт. кондрашка хватил (хватила, стукнул, стукнула, пришиб, ударил)* ‘кто-л. скоропостижно скончался (об апоплексическом ударе, параличе)’ [БСРП, с. 306]

Відмічені й ГМФ-фемінативи з антропонімом у компонентному складі, серед яких виокремлюємо міждіалектні й міжмовні фраземи: *швидка Настя напала* – *жарт.* ‘о расстройстве желудка’ [БСРП, с. 427], пор. укр. діал. *евф. швидка Настя напала* в тому ж значенні [ФССССГД, с. 348]; *Такдй ласки я найду и у Параски* – *прик.* ‘о чём-л. не производящем впечатления, обыденном для кого-л.; о том, в чём нет необходимости’: *Ни хдчить мине памдч, и ни нда: такдй ласки я найду и у Параски* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 206], пор. укр. *народн. Тої ласки я знайду і в Параски; трансформи загальнонародних фразем: анюшины глзски* ‘фиалка трёхцветная; анютины глазки’: *Пад акндм у миня растут анюшыны глски* (Ст. Некр., 1989). *Анюшыны глски растут у нас* [Там само, с. 33]; фраземи, побудовані за регіональними мотиваційними моделями, що створені порівняно недавно й добре впізнавані селянами, пор. фразему *лйся папушдва* – *ласк.* ‘о рыжем или светловолосом, с редкими волосами человеке’: *Дитёначек был брввинький, но такдй аблззлинький, как лйся папушдва* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 122]. Мотивація фразеологізму пов’язана з образом мешканки села Приморського Кілійського р-ну на ім’я

Ліся (зм. від Єлизавета), колір волосся якої нагадував кукурудзу (у місцевій говірці – молдаванізм *папуша*). Набуте нею прізвисько *Ліся папушова* стало з часом прозивним для людей зі світлим або рудуватим тонким і легким волоссям [ФСРГО, с. 122]. Образ неохайної мешканки міста Вілкове Кілійського р-ну Одеської області на ім'я Аляна був з часом переосмислений і став основою фраземи *Аляна вилковская*, яку стали вживати місцеві жителі по відношенню до будь-якої неохайної або недоглянутої жінки (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 32-33].

Стереотип літнього чоловіка негативно оцінено в народній свідомості: *ста́рый чѐрт* – *груб.-прост.* ‘пожилой мужчина’: *А мне младой так ни хѐчица са ста́рым чѐртам* валавѐдица (пісня) (Возн.) [СРГО, т. 1, с. 92; КСРГО]; *ста́рый хрыч* у тому ж значенні (Прим., 2012) [КСРГО].

Представлений і образ зрадливого чоловіка; чоловіка, який шукає позашлюбних стосунків: *при силе* быть – 1) ‘быть здоровым, иметь силы обслужить себя’; 2) ‘о мужчине, который сохраняет репродуктивную функцию; о мужчине, ищущем внебрачных связей’: *Я вже ни мѐжу, а ён ишо при силе* (Троиц., 2018) [ФСРГО, с. 172]; *ра́йский петушо́к* ‘о любвеобильном мужчине, ищущем внебрачных связей (обычно неказистом, небольшого роста)’: *От ужѐ ра́йский петушо́к, тяу́лся фсю жы́знь. Дитѐй наплади́л на фсиму́ свѐту* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 180].

У ФКМ російських переселенців ДФО, що репрезентують концептосферу маскулінності й відбивають різні її фрагменти, значно менше порівняно з ДФО-репрезентантами концептосфери фемінності. Поодинокими є ДФО, що транслюють *мотив дорослішання*, пор. *входить в мужество* ‘взрослеть’ [БСРП, с. 415]; *особливості чоловічої зачіски*, пор. *под макитру* (обчеканить тощо) ‘под горшок (о мужской причёске)’: *Апчиканили хлѐпцы свай вѐласы над макитру* (Алекс.) [ФСРГО, с. 160]; *образ розпещеного й несамотійного парубка*, пор. *мама́шник послѐканный* – *несхв.* або *ірон.* ‘маменькин сынок’: *Мама́шник паслѐканный: ни хатѐла мать, шоб он рабѐтал* (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 124]; *мотив долі молодшого сина, що залишається жити з батьками: сидѐть*

на корню і *оставаться / остаться на кореню* ‘оставаться жить при родителях в родном доме. От обычая, по которому самый младший в семье остаётся жить при родителях, досматривая их в старости и наследуя впоследствии их имущество’: *Мой младший сын сидит на корню* (Ст. Некр., 1977). *Миньшой сын жанылсы и аставалсы на корыню* (Спас., 1982; Возн., 2020) [ФСРГО, с. 190, 148]. Відображення цього мотиву в інших діалектних і зведених словниках практично ідентичне, пор.: *сидеть* (і т. п.) *на корню (на корнє, на корені, на корні)*: «Меньшой сын на корню сидит (в крестьянстве – наследует дом)» [СРНГ, вып. 14, с. 323]; *на корню* 4) *одеськ.* ‘самый младший в семье’ [БСРП, с. 314].

Спорадично представлені в ФКС російських переселенців «жіночі» соціально-статусні ролі

-нянькі: *ходить по нянькам* ‘работать няней в чужом доме’: *С ранних лет на нянькам хаділа* (Усп., 1960) [ФСРГО, с. 220];

-поденниці: *идти / пойти в наймачки (в наймички)* – заст. ‘о женщине, нанявшейся на подённую работу’: *А патом у наймачки пашла и прашывала у поди цапами, и усю работу делала* (Павлов., 1975). *Я пашла в наймички, нанялась к бауачу* (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 101];

-повитухі: *кумовать-бубовать* – ‘о женщине, являющейся повитухой и крёстной одновременно’: *Я кумавала-бубавала* (Троиц.) [ФСРГО, с. 118]; *принимать / принять детёнка (детёнков)* ‘принимать / принять роды (часто о повитухе)’: *Дитёнки, каторых я принимала, никауда ни балели живодтикам* (Троиц., 2019) [Там само, с. 172];

-куми: *Кума пёши – коню лёгше* – прик. ‘не хочет – и не надо, меньше хлопот, беспокойства’: *Я хатела памоч ей, а анà нòсам крутить. Кума пёшы, каню лёкшэ, свайми дилами займусь* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 118]. Як уже було відзначено в п. 2.2., приказка побудована за поширеною структурно-семантичною моделлю, представленою прислів’ям *Баба с возу – кобыле легче*, яке стало загальнонародним, і цілою низкою прислів’їв регіональних: *Кума пеша (пеше) – куму легче, Кума шла пеша – кумоньям (кумоньям) лехче* тощо.

Соціально-статусні «чоловічі» ролі представлені в ФКС російських переселенців такими концептами:

-солдат: *идти (уходить) в солдаты* ‘идти в армию; идти на военную службу’: *Братей нада была учить, им ведь в салдаты идти* (Ст. Некр., 1973). *Ухадил парнем у салдаты* (Павлов., 1975) [КСРГО]; *брат в казну* – заст. ‘брат в армию на срочную службу’: *Хто адинаяк, так их ни брали ф казну* (Никол.) [ФСРГО, с. 40]. Низка ДФО-синонімів функціонує в значенні ‘нести вонную службу; служить в армии’: *быть у погонцах: Мой батька был у пауднах* (Б. Бур.). *Был у пауднах – служыл у людях* (Усп.) [Там само, с. 43], де *погонец* – заст. ‘рекрут’ [СРГО, т. 1, с. 40]; *звёзды собирають: Сын нынче звёзды сабирает* (Серг., 1971) [ФСРГО, с. 97]; *нести военищину: Вин у Адеси ваенищину нис* (Мирн., 1972) [Там само, с. 138]. Як відомо, ряд споконвічно російських сіл на території півдня Одеської області (наприклад, с. Миколаївка Тарутинського району) засновано відставними солдатами, пор. експлікацію концепту *солдат* у приказках, які побутують і на цей час: *Хорошо глядеть, как солдат идёт* – присл. ‘нетрудно позавидовать кому-л. – трудно жить чьей-л. жизнью со всеми её трудностями, сложностями, проблемами’ (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 221] та *Винавата хата, что впустила солдата* – несхв. або жарт.-ірон. ‘о стремлении переложить вину на кого-л. другого’: *Ауа, винавата хата, што фпустила салдата. Он работатъ ни хочитъ, а йиму хтось винаватый* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 53], не зафіксовані жодним з наявних регіональних і зведених фразеологічних словників, крім ФСРГО. Зазначимо, що служба в армії в епоху рекрутських наборів надавала право на отримання сім’єю рекрута земельного наділу; сім’ї, які не віддали одного із синів в армію, не отримували землі, пор. СС *прижильные люди* ‘семьи, не имевшие и не получившие земли, так как никто из их представителей не служил в армии’: *У прижильных людей земли не було* (Ст. Некр., 1974) [КСРГО];

-чумак: *чума́к за со́лью е́дет* – 1) ‘Млечный путь’; 2) ‘созвездие Большой Медведицы’ [БСРП, с. 743; ФСРГО, с. 227]; *чума́цкий шлях* ‘Млечный путь’ [БСРП, с. 755; ФСРГО, с. 227-228]; *чума́цкий дождь* ‘дождь, идущий несколько

суток; затяжної дождь' [ФСРГО, с. 227]; **чумак в воду (у воду) попав** и **чумак в бульбак попав** 'дерево с высушенной сердцевиной' [Там само]; **що чумак везе, то и грызет** – *прик.* 'каждый пользуется результатами своего труда': **Що чумак везе, то и грызет** (Возн., 1985) [БСРПС, с. 998; ФСРГО, с. 229];

-козак: **казачья сулея** – *етнограф.* 'керамический графин для вина, используемый казаками' (Троиц., 2018) [ФСРГО, с. 105];

-сторож: **ночной человек** 'сторож': **А начныи люди у нас на ферми, на птичники** (Мирн.) **Он начной чилавек, ну ды стораиш** (Мирн.) [СРГО, т. 1, с. 331];

-моряк: **ждать (дождать) морских камешков** – *жарт.* або *жарт.-ірон.* 'о напрасном ожидании жениха-моряка из плавания': – **Моряка ждешь?** – **Ну, дождешь марских камешкаф** (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 87]; **пойти на воду** – *перен.* 'стать моряком': **Другий сын у мине на воду пашол** (Мирн.) [СРГО, т. 2, с. 61];

-шахтар: **быть у шахтах** 'работать шахтёром': **Сын мой был у шахтах** (Мирн., 1968) [ФСРГО, с. 43];

-коваль: **стоять на горне** 'работать кузнецом': **Пятьдесят лет стаял на горне, у кузне робил** (Мирн.) [СРГО, т. 2, с. 194].

Узагальнюючи вищесказане, можна констатувати, що *гендерний* код як один з найважливіших архетипних кодів знайшов відображення у фразеологізмах російських переселенських говірок Півдня України, сфокусувавшись у цілій низці гендерних стереотипів і символів культури, що розкривають спектр ключових мотивів та уявлень про концептуальні категорії *фемінності / маскулінності*. Найповніше й найширше експліковано «фразеологічний погляд» російських діалектоносіїв на жінку, що є відображенням маскуліноцентричності суспільної свідомості, яка вплинула на формування концептуальної та мовної картин світу (**взять за жену, Какой шёл – такую и нашёл, моргануть девку, Жалей жену, да жалуй!**). Водночас у фразеології російських острівних говірок віддзеркалені й жіночі сподівання, і жіноче світобачення: **Вдля лядушкина – закон, Поговорочка его лежит у сердца моего**. Однією з характерних особливостей

гендерного лінгвокультурного коду є значна кількість «парних» фразем на зразок *отда́ть калáч / забра́ть калáч, непутный па́рень / непутная де́вушка; старый па́рень / ста́рая де́вка, природная сестра / природный брат*, пов'язаних концептуально та лексично. Яскраво представлена фразеологізація всіх етапів весільної обрядовості актуалізує чітку регламентацію «чоловічих» та «жіночих» ролей, що співвіднесені з персонажним кодом нареченого й нареченої відповідно. Відмічено й перетинання весільної і поховальної обрядовості (*печальное пла́тье, собира́ть поса́г на сме́рть*). У руслі гендерної дихотомії в ФКС російських переселенців знайшов втілення рід занять говірконосців; представлені «чоловічі» (*солдат, чума́к, кова́ль, сторо́ж, шахта́р, моря́к, коза́к*) і «жіночі» (*ня́нька, повиту́ха, поденни́ця*) професії та сфери діяльності.

3.1.2. Господарський лінгвокультурний код

У цей лінгвокультурний код ми включили ДФО, пов'язані з різноманітною і багатоаспектною господарською діяльністю, зокрема ДФО, що позначають худобу та культурні рослини, які є продуктом штучного відбору, а також знаряддя праці й предмети, що співвіднесені з господарською діяльністю. Господарський код посідає одне з провідних місць у ФКС носіїв російських говірок Півдня України, оскільки, разом з гендерним лінгвокультурним кодом, представлений найбільшою кількістю фразем (усього 199 ДФО), що цілком природно в світлі того, що господарська діяльність, передусім землеробство, рослинництво та городництво мають величезне значення в житті жителя сільської місцевості, про що свідчать записи, зроблені в польових умовах, пор.: *Мы издавна занима́лись землёй* (Мур.). *Какде у миня хазя́йства – уа́рдт* (Павлов.). *На уа́рди што уа́рде* (Б. Пл.). *Красата на уа́роде работать!* (Никол., 2018) [КСРГО; ДФ № 41]. Наведемо в якості прикладу лише деякі ДФО та ілюстрації до них: *горо́д де́лать* 'обробляти огоро́д': *У нас римёсил нет, мы фсе уа́рды де́лаим* (Ст. Некр., 1981) [СРГО, т. 1, с. 140; ФСРГО, с. 71]; *корми́ть гно́ем* что 'удобрять почву': *Гно́ем урунт ко́рмим* (Введ., 1971) [ФСРГО, с. 113]; *потяну́ть са́нку*

(*сапкой*) ‘поработать сапкой’: *Как патяниши сапку, так замòришися* (Введ., 1971). *Патяниши сапку – спину ни чуши* (Возн.) [СРГО, т. 2, с. 101; ФСРГО, с. 169]; *способное хозяйство* ‘подсобное хозяйство’: *Работал в способном хозяйстве* (Мур.). *Панаехали аны на способное хозяйства* (Мур.) [ФСРГО, с. 198].

Господарська діяльність російських переселенців так чи інакше закодована в багатьох ДФО, і тут можна говорити про перетинання кодів. Зокрема, з господарським кодом перетинаються коди:

-*побутовий* – пор., наприклад, складені етнографічні найменування сільської хати, в яких актуалізовано спосіб будівництва, зумовлений глинистим ґрунтом Півдня України, передусім Одещини: *валькòвая хàта* ‘хата-мазанка, сделанная из самана, смеси глины с соломой’ (Возн., Введ., Павлов., Вас.) [СРГО, т. 1, с. 67]; *пацавòй (пацяндòй) дом* – *этнограф.* ‘дом, сделанный из самодельного сырцового кирпича, из паца’, де *пац* – той же ‘самодельный сырцовый кирпич из смеси глины с соломой’: *Тут уліны мнòуа, аттауò и пацавòи дамà ставили* (Рус. Ив.). *Рàньшы кудòи òкам ни кинь, дамà пацавòи, а типèрича фсè кàминные пашлè* (Рус. Ив.). *Дамà пацяндòи были* (Рус. Ив.) [ФСРГО, с. 18]; *чамурòвая хата* – те ж, що *валькòвая хàта* [Там само, с. 223];

-*предметний (речовий)*, у межах якого складені найменування на позначення начиння, побутових речей, інструментів, знаряддя сільськогосподарської діяльності тощо пов’язані із самими різними видами господарської діяльності: *двухрожкòвые вèлы* ‘вилы с двумя зубьями (рожками)’ [СРГО, т. 1, с. 83-84; ФСРГО, с. 78]; *двойнèшний плуг* ‘плуг с двумя лемехами; двухлемешный плуг’ [СРГО, т. 1, с. 158]; *чàстиковые (чистякòвые) сèти* ‘орудие для ловли рыбы – сети с очень мелкой ячейкой’: *Лучшè фсивò рыбу лавить на чàстиковые сèти* (Троиц., 2018; Вил.) [ФСРГО, с. 224]; *гладàльная (гладильная) машина (машинка)* ‘утюг’ [СРГО, т. 1, с. 129; ФСРГО, с. 68];

-*аксіологійний*: *как мешòк с тьòрсой, замешанный кизьяками* – *несхв.* або *жарт.-ірон.* ‘о тучном, неповоротливом человеке’: *Ой, он такòй никрасивый был, как мишòк с тьòрсай, замешанный кизиками* (Прим., 2019) [ФСРГО, с. 107].

У господарській діяльності діалектоносіїв *ты́рсу* й *тырсу́* – загальнонац. опілки (укр. *тірса*) – у поєднанні з глиною і кизяками використовують для обштукатурювання сільського будинку (хати) (пор. ДФО *гладить хату*), що й стало підґрунтям мотивації фраземи на позначення незграбної, неповороткої через повну статуру людини. На перетині аксіологічного та господарського кодів постають ДФО *ма́стер на вся́кие ру́ки (на вся́кие ру́ки ма́стер)* і *ла́ден на все ру́ки* ‘об умелом, мастеровитом человеке’: *У мєня атєц был такòй на вся́кие ру́ки ма́стер* (Возн., 1985). *У той чилавєк дужє харòший: єн ла́дин на фсе ру́ки* (Павлов.) [ФСРГО, с. 125, 120]; *хво́рый на рабо́ту* – *несхв.* ‘ленивый, нерадивый’ [БСРП, с. 551];

-акціональний: *сон – дура́к* – присл. ‘о нежелательности и вреде дневного сна’: *Сон – дура́к: ляжыши рас, а патòм тибє стòльки буде рабо́ты, а тибє буде тяну́ть на кравàть. Ни лажысь!* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 196] (пор.: *Сон – дура́к: добра́ не пòмнит. Сон – дура́к: со сна́ мешка́ не сошьєшь* (Пск. (Пытал.)). *Сон – дура́к: со сна́ шубу не сошьєшь* (Пск. (Пытал.)) [БСРПС, с. 857]; *прийма́ть труд* ‘принимать на себя труд; трудиться’: *Ско́лька трудо́ прийма́ли, ни дай бох* (Коса) [СРГО, т. 2, с. 108];

-часовий, пор. ДФО *день – год* ‘о летнем дне’, в якому імпліковано значущість кожного літнього дня як надзвичайно важливого для виконання невідкладних сільськогосподарських робіт, майбутньої врожайності й ситої, спокійної зими: *День – уòт, а òн ничивò ни дєлаить, зимà придєть – пакàжыть, де ра́ки зимують* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 81]. Пор. присл. *Лє́том день – год, Лє́том день год кòрмит, Одìн день год кòрмит* [БСРПС, с. 258];

-соціальный: *лє́гкий труд* ‘официальная работа, не связанная с физической нагрузкой’: *Када́ я забалєла, прышла, шоб минє да́ли лє́хкий труд* (Введ.). – *Бяры́ йиє на лє́хкий труд!* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 121];

-гастрономічний: *чинить квашню́* ‘замешивать тесто’: *Пайдү чинить квашню́ у дєшки для хлєба на за́фтра* (Чап., 1981) [Там само, с. 226];

-флористичний, оскільки ціла низка найменувань зернових культур виявляє безпосередній зв’язок з видами сільськогосподарських робіт: *весновàя (весня́ная,*

весняня) *пшеница (пашаница)* ‘яровая пшеница’: *Весняную пшаницу в вёсну сёють, да ванà ни так уражайна, што зимаваь.* (Ст. Некр.) [Там же, с. 49];

-аніمالістичний, у якому найменування тварин нерідко представлені з погляду їхнього функціонального призначення в господарській діяльності селян: *тугàя корòва* ‘корова, которую трудно раздоить’: *Харòшая карòвка, малакò у ней укòснае, но дьòжа тууàя* (Возн.) [СРГО, т. 2, с. 230]; *молòчна худòба* ‘копытные домашние животные, дающие молоко’: *Была у нас и малòчна худòба – две дòйни карòвы* (Дем., 1984) [ФСРГО, с. 126];

-соматичний: *в одну руку (ручку)* (сеять, идти тощо) ‘разбрасывать семена в одну сторону (одной рукой) при ручном способе посева’ [Там само, с. 55-56];

-весільний: *целовàться чèрез лопàту* – обряд. ‘об обычае накануне свадьбы, согласно которому бояре (свидетели со стороны жениха) и старшòха (главная подруга невесты на свадьбе) целуются через лопату во время вынимания шишек (сдобных свадебных пирогов) из печи’ [ФСРГО, с. 223].

Концептуально зв’язаний з господарською діяльністю в ДКС, і, отже, з господарським кодом, код *метеорологійний*, оскільки погодні умови – предмет вікових спостережень народу-носія – надзвичайно важливі для господарювання.

Пор. деякі ілюстрації до фразеологізмів-метеоронімів: *спокòйний дождь* ‘небольшой дождь, не сопровождающийся грозой или ветром’: *Спакòйный дождь – тихий, без вèтра, сàмый харòший для уражаю* (Введ.) [СРГО, т. 2, с. 184; ФСРГО, с. 198]; *мàловный (мàловний) дождь* ‘непродолжительный дождь’: *Мàловний дождь прайдёт и мòжна снòва у пòле иттì* (Рус. Ив.) [СРГО, т. 1, с. 296; ФСРГО, с. 124].

Надзвичайно важливими були для російських переселенців такі види господарської діяльності, як землеробство, скотарство, конярство, птахівництво, рибальство, бджільництво, рослинництво й городництво, прядіння і ткацтво, що й фіксує великий за обсягом фразеологічний матеріал. Проілюструємо їхню представленість у ФКС діалектоносіїв у порядку ранговості:

1) *рослинництво та городництво* (48 ДФО): *бортòвать парники* ‘делать внутри парников желобки для навоза’: *Ф канцè мàрта бартують*

парник (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 46]; *гринадёрская бригада* ‘овощеводческая (т. е. градинарская) бригада’: *Муш у гринадёрскай бригади рабòтаит* (Вас., 1974) [ФСРГО, с. 73] і *городная бригада* в тому ж значенні: *Я рабòтала в гарòднай бригади: сажàли, паливàли, падбивàли* (Б. Пл., 1978) [Там само, с. 71]; *грядину дèлать* ‘обробатываць огород’: *Булгàры дèлали гряди́ны* (Вас., 1974) [Там само, с. 73] та *город дèлать* у тому ж значенні [СРГО, т. 1, с. 140; ФСРГО, с. 71]; *жить с огорода* ‘жыць в нужде, обходясь урожаем с огорода’ (Троиц.) [Швец 2008, с. 280].

Значуще місце в межах субкоду «рослинництво й городництво» посідають ДФО, що іменують сорти культурних рослин, догляд за ними або їх переробляння:

-виноград: *чёрный крымский* и *белый крымский, судак бёленький*: *Винò дèлаим с винаурàда: ча́ще судак бёленький, плакунчик, чёрный и бёлый крь́мский* (Троиц.) [ФСРГО, с. 225, 36, 204]; *бёлый кудрик*: *Растёт бёлый кудрик* (Мур.) [СРГО, т. 1, с. 36]; *валòвий глаз* ‘сорт крупного тёмно-синего столового винограда’: *А валòвий улас прадавàть вòзим* (Спас., 1966). *Вот èта валòвий улас* (Нов. Некр., 1981). *Винаурàт усякий: зайбер, кудèрка, валòвий улас* (Возн.). *Валòвий улас крупный, чёрный, дюджы укусный* (Введ.). *Винаурàда сартà есть рàзныи – кучуруан, рàнный, валòвий улас* (Ст. Некр.) [Там само, т. 1, с. 92, 279; ФСРГО, с. 56]; *грèческий виноград* ‘сорт столового винограда розового цвета’: *Дам вам клюшык, а вы дòма пасàдити: будить у вас гурèческий винагрàт* (Мирн.) [ФСРГО, с. 72]. Виноградарство як вид господарської діяльності відбито також у ДФО *гарàги (гарàди) дèлать*, яка функціонує в говірках старообрядців у значенні ‘подв’язувать виноград с помощью подпорок’ (Ст. Некр., Рус. Ив.) [СРГО, т. 1, с. 121; ФСРГО, с. 66];

-картопля: *ма́йка бёлая (бёла)* и *ма́йка рòзовая* ‘сорт ранней картошки’: *Картòха всяка: ма́йка бёла, ма́йка рòзавая, рèпанка* (Возн.) [ФСРГО, с. 123]; *красная рòза* ‘сорт картофеля’ [БСРП, с. 567]. Вирощування і збирання картоплі відбито в ДФО *падбивàть кòрчи* ‘полоть (картофель)’: *Кòрчи падбивàли* (Б. Бур.,

1966) [ФСРГО, с. 159] і *вынима́ть из ямок* ‘копать (картошку)’: *Ужэ из ямак вынима́ем* (Вас., 1967) [Там само, с. 63];

-кабачки: *весово́й каба́к* ‘кабачок’: *Тут у меня висавы́и кабаки́, што жариными едят* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 77]; *сдо́сный каба́чок* у тому ж значенні: *Сдо́сные каба́чки разныи ест* (Никол., 2018): *Мы уавари́м «сдо́сные каба́чки», патаму́ шта на́шы лю́ди заса́ливают их, а пата́м сдо́с вара́ят* (Никол., 2020) [ФСРГО, с. 197];

-цибуля: *цыбу́ля-сдо́шка* ‘семенной лук’: *Цыбу́ля-сдо́шка расте́ ма́ленькая-ма́ленькая – на вы́сатку* (Возн.) [СРГО, т. 2, с. 268]; *семейна́я цыбу́ля* ‘сорт лука, каждая луковица которого состоит из множества мелких луковиц’: *На уарма́ни мндо́у симейна́й цыбу́ли* (Алекс.). *Симейна́я цыбу́ля, што в кусту́ не́скалька уало́вак расте́ть* (Возн.) [СРГО, т. 2, с. 164; ФСРГО, с. 188];

-буряк: *сла́дкий ко́рень* ‘сахарная свёкла’: *В уало́дный уот сла́дкий ко́ринь ёли.* (Введ., 2019; Возн., 2020) [ФСРГО, с. 188]; *борщево́й каба́чок* ‘свёкла’: *Барщаво́й каба́чок на база́р но́сю* (Ст. Некр., 1977) [Там само, с. 40];

-баклажани: *сй́ние баклажа́н* ‘баклажан’: *В на́шей семье́ о́чень вку́сно готдо́вили солёния, помидо́ры, огури́цы и сй́ние баклажа́ны в бо́чках* (Троиц.) [ФСРГО, с. 191]; *сй́ний патлажа́н* і *сй́ний помидо́р* у тому ж значенні: *Ма́нджя – ёта сдо́с из сй́них патлажа́ноф . Сй́ние памидо́ры и ууу́рчики в каду́шки сдо́лим* (Дем.). *Сй́ние памидо́ры са́дють, кра́сные памидо́ры, карто́ху, цыбу́льку* (Возн.). *У том памище́нии расту́ть памидо́ры сй́нии, капу́ста, бази́лика* (Вас.) [Там само, с. 191];

-помідори: *кра́сные баклажа́н* ‘помидоры’ (Ст. Некр., Нов. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 266; ФСРГО, с. 115]; *кра́сный помидо́р* ‘помидор’: *Сй́ние памидо́ры са́дють, кра́сные памидо́ры, карто́ху, цыбу́льку* (Возн.) [ФСРГО, с. 115]; *кра́сные патладжа́н* ‘помидор’: *Патладжа́ны кра́сныи – ёта памидо́ры* (Возн.) [Там само]. Як уже було сказано в Розділі 2, СС *сй́ние патлажа́ны (баклажа́ны)* ‘баклажани’ та *кра́сные патладжа́ны* ‘помідори’ є запозиченням з болгарської мови. Характерно, що СС *кра́сные баклажа́ны* в значенні ‘помідори’ та *сй́ние баклажа́ны* ‘баклажани’ знаходимо в архівних «Матеріалах для географії

и статистики России, собранных офицерами Генерального штаба» в Херсонській губернії, складених О. Шмідтом і датованих 1863 роком: «*Красный баклажанъ* сѣется на баштанахъ и въ огородахъ, орошаемыхъ водою, но лучше родится на почвахъ открытыхъ, согрѣваемымъ лучами солнца. Огромныя массы этого растенія разводятся преимущественно въ окрестностяхъ южныхъ городовъ: Одессы, Херсона и особенно Николаева; здѣсь цѣлыя ворохи красивыхъ, красныхъ и желтыхъ плодовъ его покрываютъ базарныя площади. Онъ составляетъ прекраснѣйшую приправу къ кушаньямъ, имѣя весьма пріятную кислоту и готовится въ прокъ, на зиму, въ разныхъ видахъ. Сотня продается по 10 коп. сер. *Синій баклажанъ*, растеніе тоже однолѣтнее, разводится въ меньшемъ размѣрѣ и преимущественно употребляется греками. Плоды его большой величины, синяго цвѣта, пріятнаго вкуса, но въ прокъ не приготавливаются» [ХГ, с. 105].

Знаходять відображення у ФКС найменування бобових і баштанних культур, їх переробляння, наприклад:

-кавуні: *тумандованный (тумандовый) арбуз* ‘сорт арбуза (зелёный с чёрными полосками)’: *Вот тут у миня растутъ бѣлыя да тумандованныя арбузы* (Возн.) [СРГО, т. 2, с. 230]; *тумандовый каун (кавун)* у тому ж значенні: *Есть у насъ и тумандовыя кауны* (Возн., Усп.) [Там само]. Звернемося знову до «Материалов для географии и статистики России, собранных офицерами Генерального штаба» в Херсонській губернії: «..*таманскій арбуз* или *туманъ*, кругловатой формы, темнозеленаго цвѣта, съ мелкими черными сѣмянами; *русскій арбузъ* или *рябчикъ*, кругловатой формы, зеленаго цвѣта съ свѣтлыми полосами, съ сѣмянами средней величины и буровато-чернаго цвѣта...» [ХГ, с. 105];

-гарбуз: *бѣлый гарбуз (гарбуз бѣлый)* ‘сорт тыквы со светло-серой кожурой; съедобная тыква’: *Раньше у пост ели гарбузы бѣлые, красные* (Возн.) [КСРГО; КА] і *красный гарбуз (гарбуз красный)* ‘сорт тыквы с оранжевой кожурой; кормовая тыква’ (Возн.) [Там само];

-горох: *трёхкутний горох* ‘сорт гороха’: *Я сюды трёхкутний гардох сядю* (Анат.) [СРГО, т. 2, с. 226].

Вирощування і перероблення зернових культур – важливий аспект сільськогосподарської діяльності – широко представлені в ФКС російських діалектоносіїв у межах таких етапів: *сівба*, *збирання врожаю (жнива)*, *молотьба й перероблення зерна, хлібопечення*. Розглянемо кожний з перерахованих етапів.

1. **Сівба.** У ФКС відображений переважно ручний спосіб посіву: *пройти ручкой* ‘разбрасывать семена в одну сторону (одной рукой) при ручном способе посева’: *Хлеп сѣяли: тудà прайдуть ручкай, абарачиваюцца – и анять* (Мур., 1973) [ФСРГО, с. 174]; *в одну руку (ручку)* (сеять, идти тощо) в тому ж значенні та *в две руки (ручки)* (сеять, идти тощо ‘разбрасывать семена в обе стороны при ручном способе посева’: *Сѣяли вручную. Вот так в адну ручку иду, а так – в две ручки* (Рус. Ив.). *Сявà – ииѣ надивàли чѣрис пличò и насыпàли тут зирнà, сѣяли в аднуи в две руки* (Дем.). *Нужна прайтїть ляху в две руки* (Б. Пл.), де ляха – *заст.* ‘полоса земли длиной в 300 м.’ [Там само, с. 55-56, 45].

2. **Жнива.** Цей етап переважно пов’язаний з укладанням снопів, яке здійснювали хрестоподібно. Поклажа, складена з 13 (як наприклад, у старообрядців села Старої Некрасовки Ізмаїльського р-ну Одеської області) або 15 (як у селі Троїцькому Біляївського р-ну Одеської області) снопів, називалася *крестом* (*хрестом, крестцом, хрестцом*), пор. численні варіанти СС: *складывать (складать, слаживать, класть) [в (у)] кресты (хресты, хресы, кресы, хрестцы, хрестами)* – *етнограф.* ‘о крестообразной укладке снопов’: *Мой сын касыл, а я вязàла и складàла у хрисы* (Мирн., 1968). *А таудà хрисцы клàли* (Мирн., 1972). *Хрисцы у кучу складàли (тринацать снопов). Читыре рàза на три – читыре стины и адін свѣрху пакривàли. Я любил хрисцы складывать, вязать* (Ст. Некр., 1973). *Стаудà складывали ф хрисы* (Ст. Некр., 1974). *Касили и слажывали ф христѣц* (Алекс., 1977). *Сирпàми жàли и складывали ф кристы* (Ст. Некр.). *Снапы вязàли, у кристы складывали* (Ст. Некр.). *Снапы складывали ф кристы* (Ст. Некр.). *Каудà мы дѣуками были, снапы христàми складывали, а ни хòчиши снапы вязать – складàиши у капїцы* (Ст. Некр.). *Снапы складывали*

христàми. 15 снапòф – хрест. 4 христà – капнà (Троиц.). Умèл он хресцý класть. Ох, мàстер был! (Б. Пл.). Снапý слàжывали ф крисцý (Возн.). Слàжывали снапý у христý такiи бальшыи, шоп ни намòкли, кадà дошт (Серг.) [ФСРГО, с. 192; КСРГО].

3. Молотьба й перероблення зерна. СС, пов'язані з одним з найважливіших етапів перероблення зернових культур – молотьбою, згруповані навколо лексеми «гарман» і її дериватів, пор.: *гарманòванная (гарманòвочная) дòскà – заст., етнограф.* ‘доска, употребляемая в старину для обмолота зерна’: *Гарманòванная дòска былà с крыльями. Анì вèтир дèлали (Троиц., 1970). Гарманòванной даскòй салòму ф палòву дèлали (Усп., 1978). Гарманòвочная дòскà для тёрки палòвы (Троиц., 1983).* Мотивацію СС носителька говірки пояснює в такий спосіб: Кiнь, навколо крупу якого прив'язували канати й до них широку дошку з одного боку (на iншу сторону ставали дiвчата), ходив по кругу. Дошка амортизувала та молотила зерно (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 66]; *гарманòванный (гармàнный, гарманòвый, гармановiшний, гармòтный) камень – заст., етнограф.* ‘большой круглый зубчатый каток, употребляемый в старину для молотбы при помощи лошадей’: *Гарманòвым кàмнем малòтят зярнò (Никол., 1967). Гарманòванный каминь клàли у уòршык, запрягàли лашыдèй, и анì йивò тянóли (Возн., 1971). Кòлас аббивàли гарманавiшным кàмнем (Серг., 1974). Восмирик – гарманòванный кàмень с восимью вьiступами. У васмирякòв зубцý мильчей (Возн., 1975). Гарманòванным каминèм муку дèлали (Усп., 1978). Есть гарманòванный кàминь малòть. Гармàнныи кàмни булý на 7 пудòф (Ст. Некр., 1985). Гармàнный кàминь был симирик, шыстирик (Вас., 1986). Гарманòванный кàминь как челюстý (* ‘круг, отверстие в печке, топка’) (Рус. Ив.). Сохì деревянные, кàмни гарманòваныи давнò фсе пазакидàли (Ст. Некр.). Симирик – кàмень гарманòванный с симью зубцàми (Возн.). На такó гармòтным кàмнем пшанiцу малатiли (Усп.) [ФСРГО, с. 66-67].*

Переробку зернових культур відбито в ДФО *дрàтая кукурудза* ‘зёрна кукурузы, отделённые от кочерыжки’: *Дал курам дрàтай кукурузы (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 179].*

4. **Хлібопечення.** Одна з найчисленніших груп ДФО (13 ДФО), представлена фраземами, що позначають усі етапи випікання хліба: помел, заміс тіста, випікання хліба. Зокрема, помел пшениці репрезентують СС *вальцòвые мельницы* ‘мельницы с вальцами, при помощи которых получали мелкую муку’: *Бьли мельницы вальцòвые* (Б. Пл., 1968) [ФСРГО, с. 44]; *парникòвая мельница* ‘мельница с паровым двигателем’: *Мала тады бьла парникòвых мельниц – аднi лишь витрянки* (Алекс.). *Тады нè была такiх парникòвых мельниц* (Алекс.) [ФСРГО, с. 153]. Більша частина ДФО експлікує процес замісу тіста, пор. їхнє значення і численні ілюстрації: *валять хлеб* ‘раскатывать тесто’: *Ни умèю валять хлеп* (Мур., 1973) [Там само, с. 44]; *зачиняють тèсто* ‘замешивать тесто’: *Тèста зачиняють с умòм нàда* (Анат.) [СРГО, т. 1, с. 231]; *расчиняють (расчиняють) тèсто (тèстушко)* в тому ж значенні: *Расчиняють тèста у макiтри* (Чап., 1966). *Тèста расчиняю у дèшки* (Возн.). *Тèстушка на хлеп, на пирауi расчиняим и ставим у тèплая мèста* (Введ.). *Нàда тèста расчиняють* (Вас.). *Жьнка расчиняла тèста* (Введ.). *Расчиняем тèста и пикèм* (Возн.). *Тèста расчиняют на тèплай вадè* (Серг.). *Ряя завсигудà расчиняла тèста на апàри* (Рус. Ив.). *Буду тепèрича тèста расчиняють* (Вас., Серг., Коса; Введ., 2019) [ФСРГО, с. 181]; *учиняють / учинить тèсто, чинить квашнiю* в том же значении: *Да и начàла я тèста учиняють* (Ст. Некр., 1973). *Пайдi чинить квашнiю у дèшки для хлеба на зафтра* (Чап., 1981) [Там само, с. 217, 226]; *наваляють тесто* ‘замесить тесто’: *Наваляим тèста, напикèм пирауòф* (Серг.). *Наваляла тèста у квашнè* (Серг.) [Там само, с. 127]; *учиняють / учинить хлеб* ‘замешивать тесто для хлеба’: *Нàда хлеп учиняють вèчирам* (Троиц.). *Мать научила хлеп учиняють* (Вас.). *Учиняють хлеп* (Петр.). *Сам знàю хлеп учинить, а валять ни умèю* (Мур., 1973). *Нàда хлеп у квашнè учинить* (Мур.) [Там само, с. 217]; *завдають хлеб* ‘замешивать тесто для хлеба’: *Завдаю хлеп, а нòчью пикiу* (Анат.) [Там само, с. 91].

Перед весіллям (зазвичай у суботу) тісто для *шишек* і весільного короваю замішують особливим чином, пор. ілюстрацію до фраземи *расчиняють / расчинить хлеб* ‘замешивать тесто’: *Сначàла расчиняют хлеп. Вот расчинили*

хлеб – он пастаїт, пакїснит. Шесть часòв дòлжен стаять. А чòроз шесть часòв їивò мисїли ужò да крутòва. А патòм апять падаїдòт. А патòм ужò дòлали хлеб. ... Шїшки пеклї на паду, ни у фòрмы ставїли. ... Дла маладòх каравай дòлали сòтава же тòста (Никол., 2018) [ДФ № 39]. Паливо для розжарювання печї при випїканнї *шишек* збирають напередоднї, зазвичай у четвер увечерї, що вїдбиває *обряд*. ДФО *пàливо собирàть: Пàлива сабирàть* – дрòви, чюклòш, сòмички (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 153]. Випїкання хлїба їмплїкує СС *хлòбная лопàта* ‘деревянная лопата, которой сажают хлеб в печь’: *Хлеб на паду сажàлы рàншїз хлòбной лопàтай* (Анат., 1984; Возн., 2020) [Там само, с. 219].

Представлено в ФКС росїйських дїалектоносїїв вирощування й переробляння технїчних культур, наприклад, *конопель*, пор.: *холостàя трòсточка* ‘конопля без зерна, идущая на изготовление ниток’: *Халастую трòстачку выбирàла* (Рус. Ив.) [БСРП, с. 671; ФСРГО, с. 221]; *пустоголòвая прядева, ж. р.* – ‘конопля, оставленная на семена’: *Пустагалòвая прядива аставàлась, симинная* (Петр., 1968; Введ., 2019) [ФСРГО, с. 177] і *пустоголòвое (пустоголòвное) прядева, с. р.* у тому ж значеннї: *Хадїли` выбирàли* (* вырывали) *пустагалòвнае прядива* (Петр., 1968) [ФСРГО, с. 177]; *бить (оббивàть) конòпли* ‘отделять семена конопли от стебля’ [Там само, с. 37]; *брать бобьлки, брать конòпли и рвать конòпли* в спїльному значеннї ‘убирать коноплю’: *Дòвушки бяруть бобьлки* (Рус. Ив.) [СРГО, т. 1, с. 49]. Звернемося до їсторичних даних. Ось що пише О. Шмїдт у вже згадуваних нами «Материалах для географии и статистики России, собранных офицерами Генерального штаба»: «Разведение *конопли* очень мало распространено вь губернии. Ее воздѣльваютъ многіе помѣщики для приготовления пряжи и масла, но только для домашняго обихода. *Конопля*, требуя, кромѣ тучной почвы, теплого и сыраго климата, родится на степи низкая; оттого занимающїеся посѣвом конопли, выбираютъ для нея низменныя мѣста съ тучною почвою. Недостатокъ подобныхъ мѣсть так великъ, что можно встрѣтить вь степи, вь балках, коноплянники вь несколько шаговъ шириною, которые тянутся на нѣсколько десятковъ сажень. Это и составляетъ главнѣйшую

причину весьма малаго распространения конопля» (виділено нами – Н. А.) [ХГ, с. 160-161].

Відбито в ФКС діалектоносіїв і важливий вид сільськогосподарської діяльності – обприскування, що грає велику роль у рослинництві та городництві, пор.: *сїний кáмень* ‘медный купорос’: *Пїрит тем, как сєять зярнò, янò абрабòчиная сїним кáмним* (Серг., 1974). *Сїнева кáмня нет, нèчим винаурàт крапїть* (Ст. Некр.). *Ат үсєниця винагрàт сїним кáмнем крапїм* (Ст. Некр.). *Завòдица єсли үлавнè, спиртүм пцынїцу сїним кáменем* (Рус. Ив.) [СРГО, т. 2, с. 168; ФСРГО, с. 191]; *химїческое отношєние* ‘химикаты’: *Посєяла химїческое отношєние, от єтаю мукà ни паубàла* (Троиц., 1983) [ФСРГО, с. 218].

Особливу роль у ФКС діалектоносіїв виконують найменування сортів пшениці залежно від часу посіву: *весновàя (веснèная, веснèнàя) пшєнїца (пашанїца)* ‘яровая пшеница’: *Виснèнàя пшынїца – єта үлька* (Введ., 1971). *Вүлька тòжє виснèнàя пшынїца* (Ст. Некр., 1974). *За платїнай виснавàя пшынїца, арнаут, папшòя* (Усп., 1976). *В үдлат примàрь вилèл пасєять виснавүю пашаньїцю, азїманку, арнауту* (Усп., 1976). *Арнаута – то пшынїца виснавàя* (Усп.). *Збирàим вєснавүю пашанїцу* (Серг.). *Веснèнүю пшанїцу в вєснү сєють, да ванà ни тàк уражèйна, што зимавàя* (Ст. Некр.). *Єсть азїма, и єсть виснèнàя пшынїца* (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 49]; *веснèнòй хлєп* у тому ж значенні: *Вы видàли виснèнòй хлєп?* (Введ.) *Виснèнòй хлєп арàли ф читьїри пàльца* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 77]; *ярая пшєнїца* в тому ж значенні: *Гүлькай назывàють ярюю пшынїцу у нас* (Алекс.) [ФСРГО, с. 231]. Ср.: *зїмнèя (зимовàя) пшєнїца* ‘озимая пшеница’: *Єсть пшанїца зїмнèя* (Ст. Некр., 1974; Усп.) [Там само, с. 97]; *зимовòй хлєб* у тому ж значенні: *Пшынїца бывàить такàя: вүлька, арнаутка, зимавòй хлєп* (Ст. Некр., 1977). *Зимавòй хлєп на зиму остаєцца пат снèюм* (Ст. Некр.) [Там само, с. 97-98]. Пор. також: *хлєб-прòзелєнь* ‘недозрèвшàя пшєнїца’: *Хлєб-прòзилинь трудна касїть, старàлись касїть пириспèлый* (Спас.) [Там само, с. 219].

2) *землеробство* (23 ДФО). У субкодї «землеробство» актуалізовано такі види робіт, як *орання, удобрювання*. Способи *орання* відображені в ФКС російських переселенців, пор.: *гладкая вспашка (спашка)* і *кучерявая вспашка* в значенні ‘способ вспашки’: *Шла ұлаткая спашка* (Мур.). *Каткѡм закатывали зѣмлю – ұлаткая фспашка, а баранїли – кучирявая* (Спас., 1982) [ФСРГО, с. 68]. У залежності від способу *орання* розрізняли й види плуга, пор.: *большой плуг* ‘плуг, которым глубоко пахали землю’ [Там само, с. 39]; *одинаковый плуг* ‘плуг с одним лемехом; однолемешный плуг’: *Саиняк – эта плук адинаковый* (Возн.) [Там само, с. 145]; *одинарный плуг* і *одинашный плуг* у тому ж значенні, пор. відповідно: *Были плуга одинарными, в адїн лѣмиш* (Троиц.) [СРГО, т. 1, с. 345]; *Адинашным плуғам тѣрни разѡравали* (Б. Пл., 1976). *Адинашный плух – эта с аднїм лимишѡм* (Б. Пл.) [Там само, т. 1, с. 345; т. 2, с. 217]; *двойнешный плуг* (Б. Пл.) і *двохлемешный плуг* (Дем.) ‘плуг с двумя лемехами; двухлемешный плуг’: *Двайнешный плух – эта с двумя лимяхами* [СРГО, т. 1, с. 158-159].

Одним з найпоширенїших знарядь праці, за допомогою яких селяни й сьогодні обробляють землю, є *сапка*, яка в російських острівних говірках Півдня України має широкий спектр найменувань: ‘небольшая сапка для пропалывания овощей’ – *копанїца* (Прим.), *тяпка, калистїрка* [СРГО, т. 1, с. 264; Баранник; КА]; ‘мотыга для окучивания картофеля и других овощных культу’ – *сапна* і *сапка* [СРГО, т. 2, с. 154; Баранник]. Оброблення землі за допомогою *сапки* відображать такі ДФО: *работать под сапной* ‘разрыхлять почву, выпалывать сорняки небольшой мотыгой, сапкой’ (Мирн.) [СРГО, т. 2, с. 132]; *потянуть сапку (сапкой)* ‘поработать сапкой’: *Как патяниш сапку, так замѡришся* (Введ., 1971). *Патяниш сапку – спїну ни чїши* (Возн.). [СРГО, т. 2, с. 101; ФСРГО, с. 169]; *пойти с сапкой* ‘устроиться на работу на колхозные огороды’: *Кѡнчила шкѡлу ф пиддисят сидѣмѡм гаду, семь класаф, и пашла с сапкай ф калхѡс* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 163].

Внесення гною в ґрунт фіксують ДФО *загноить землю* ‘внести органические удобрения, удобрить землю’: *Если хазяїн заґады заґнайл землю, то и уражай*

бўдить (Введ., 1971). *Я заўады заўнайл зёмлю* [ФРГО, с. 92]; *кормить грунт* чем ‘удобрять почву’: *Гндём урунт кòрмим* (Введ., 1971) [Там само, с. 113]. Пор.: *брян. кормить зёмлю* ‘вносить удобрения в почву’ [БСРП, с. 252].

Фраземи, що пов’язані із землеробством, згруповані навколо культурно значущого концепту *земля*. Цей найважливіший фрагмент лінгвокультурного простору носіїв говірок експліцитно й імпліцитно представлений численними сталими сполученнями і ілюстраціями до них. *Земля* тут постає в якості культурного символу, не лише регіонального, але й загальнонаціонального. *Земля* в уявленнях давнього слов’янина являла собою одну з основних стихій всесвіту (разом з водою, вогнем, повітрям), була центральною частиною всесвіту в тріаді «небо – земля – пекло», символізувала жіноче плодоносне начало та материнство [СМ, с. 181]. У ФКС російських переселенців концепт *земля* супроводжений позитивно забарвленими конотаціями, будучи зв’язаним з лексемами *родимая, родючая*, тобто ‘та, що народжує’, *улаживать* та іншими, що дає змогу співвідносити *землю* з еталоном святості й материнства: *Земь-та мать кормилица наша* (Б. Пл.) [СРГО, т. 2, с. 234]. Пор.: *родимая земля* ‘урожайная земля’: *Чирназём – эта хардшая зимля, радимая зимля* (Вас.) [Там само, с. 146]; *родючая земля* в тому ж значенні: *Радючая земля усё рòдить* (Дем., 1984). *У нас тут круудм радючая зимля* (Анат., 1984). *У нас сильна радючая зимля* (Алекс.) [ФСРГО, с. 182]; *улаживать / уладить зёмлю* ‘распахать, разрыхлить, обработать землю’: *Пришло время уладить зёмлю* (Вил.). *Вясной зёмлю улаживали* (Вил.) [СРГО, т. 2, с. 243]. Як зазначає відома болгарська дослідниця І. Георгієва, ставлення до землі як до жіночого божества родючості та материнства характерно для усіх слов’янських народів [БНМ, с. 32], пор., наприклад, *укр.* та *рос.* прислів’я: *Мать (Батюшка) покров, покрой мать сыру землю и меня молодую; Земля – наша мати, всіх годує; Доглядай землю плідну, як матір рідну*. У книзі І. Георгієвої «Българска народна митология» наведені такі цікаві приклади: згідно зі звичаєм у білоруському Поліссі та Волині великим гріхом вважали бити землю навесні, до 25 березня, оскільки вірили, що вона вагітна. Через це строго забороняли забивати кілок у землю або щось

будувати [Там само]. Характерно, що *земля*, як і *мати*, є іменником жіночого роду в мовах, що мають родову категорію [Бояджиев 1999, с. 369]. Корелюючи в народній свідомості *земля* і *мати*, співпадаючи в спільній для них архетипічній ідеї народження, віддзеркалені в запозичених з фольклору загальноновживаних СС *родимая земля* ‘рідна земля, батьківщина’ та *родимая матушка* – ласк. ‘рідна мати’. Пор. загальнонаціональне уявлення про землю як *землю-кормилицю*, а також ДФО, що функціонує в російських говірках Башкирії: *материнская земля* – башк. ‘чернозём’ [БСРП, с. 253].

Земля в російських переселенських говірках представлена з прагматичного погляду, в ракурсі її використання в сільському господарстві. У російських говірках Одещини *земь* у 1-му значенні – ‘обрабатываемая земля’: *На зимі ёнтай скольки ни садї, фсяудà ураждї даётъ* (Прив.) [СРГО, т. 1, с. 234]. Пор.: *чёрный пар* ‘земля под паром’: *Три рàза чёрный пар перепàхиваютъ* (Б. Пл.). *Ёсли чёрный пар, так нихай дажжè ни будить* (Никол., 1967). *Осинью на ланàх парьї чёрные дèлаем* (Мур., 1973) [ФСРГО, с. 225]; *пойтї под пар* ‘о вспаханном земельном участке, который не засеваается в этом году’: *Оранка ужò пат пар паишла* (Троиц.) [Там само, с. 163]; *жїрная земля* ‘плодородная земля; чернозём’ [Там само, с. 88]; *орная земля* ‘пахотная земля’: *Круудò орная зимля* (Нов. Некр., Мур.) [Там само, с. 148].

Ділянка землі зафіксована в мові з погляду її призначення в землеробстві й городництві: *подсобная земля* ‘приусадебный участок’: *Им патсобнай зимли дадина* (Коса, 1980) [ФСРГО, с. 161].

Земля в уявленні діалектоносія не повинна бути кинутою. Саме тому знаходить відображення в ФКС такий важливий фрагмент позамовної дійсності, як ділянка необробленої землі, напр.: *запòльный клин* ‘участок, находящийся за обрабатываемыми землями, за пашнями’: *А то запòльный клин недалèчка* (Дем., 1984) [Там само, с. 94]. Взагалі, необроблена земля негативно оцінюється в народній свідомості, сприймається як «антинорма»: *стоять дичїной* ‘о необработанном, заброшенном участке земли, поле’: *Степь тую рабòтают, а тàя дичїнай стайт* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 2, с. 194];

3) *скотарство (тваринництво)* (21 ДФО) представлено в ФКС, наприклад, такими ДФО: *лётний лагерь* ‘летние постройки для скота’: *Тут лётний лагерь нашьыва калхòзу* (Мирн.) [Там само, т. 1, с. 285]; *пенёшная шлётка* ‘конопляная верёвка, которая использовалась вместо хомутов в бедных хозяйствах’ (Возн., 1985) [ФСРГО, с. 153-154] (*пенёшный* – *заст.* ‘пеньковый, из пеньки’ [СРГО, т. 2, с. 20]). За О. Шмідтом, «..земледѣліе и скотоводство составляютъ главнѣйшія, почти исключительныя занятія крестьянъ. Только вблизи городов и колоній, помѣщики дозволяютъ ломать камень, за извѣстную часть добычи въ свою пользу, которую потомъ продаютъ, а вблизи рыболовныхъ мѣсть, извѣстнымъ своимъ обиліемъ, дозволяютъ ловить рыбу, также за извѣстную часть» [ХГ, с. 310];

Худоба також оцінена в ФКС російських діалектоносіїв з прагматичного погляду, пор.: *молòчна худòба* ‘копытные домашние животные, дающие молоко’: *Была у нас и молòчна худòба – две дòйни карòвы* (Дем., 1984) [ФСРГО, с. 126]; *рабòчая худòба* ‘упряжный скот’ [Там само, с. 179], пор. укр. *худòба* ‘скот’ [РУС, с. 1010]; *гулевòй скот* ‘молодняк крупного рогатого скота’: *Пётька к гуливòму скату пристàвлен* (Вас.) [ФСРГО, с. 74]; *жить с корòвки* ‘жить в нужде, обходясь молоком коровы’ (Троиц.) [ФСРГО, с. 89] (пор. вже згадану нами ДФО *жить с огорòда*); *тугàя корòва* ‘корова, которую трудно раздоить’ (Возн.) [СРГО, т. 2, с. 230]; *зелёная овцà (вовцà)* і *зелёная ягнїца* ‘молодая, незрелая овца; овца, родившаяся в этом году’: *Афчàрник настрòдили для вавèц, спèлых и зилèных* (Введ., 1971). *Афиу зилèную дарїли* (Возн., 1977). *Афчàрник пириуарадїли для вавèц спèлых и зилèных* (Введ.). *Мой атèц подарїл тёлку, а дèдушке яунїцу зилèную* (Никол., 1979) [ФСРГО, с. 97]; *зелёная ярка (ярочка)* ‘молодая, незрелая овца’: *Дарїо зилèную ярачку* (Введ., 1971) [Там само]. Пор. антонімічні СС *спèлая овцà (вовцà)*, *спèлая ягнїца* ‘взрослая овца’: *Дарїо спèлую афиу на свàдьбу* (Возн.). *Афиу спèлую дарїли* (Возн.). *Патòм дòрють яунїцу спèлую* (Никол., 1979) [СРГО, т. 2, с. 181; ФСРГО, с. 197].

Знаходить відображення в ФКС і такий важливий аспект, як поява потомства у худоби. Пор.: *прийтї пустòй* ‘произвести на свет себе подобного (об овце)’

(Б. Пл.) [ФСРГО, с. 171]; *телёная (телёна, тёлена, тельная) корова* 1) ‘корова, которая должна скоро отелиться’: *Тилёна карова сòли мнòуа есть* (Анат., 1984); 2) ‘корова, которая недавно отелилась’: *У кутуни стайть тилёная карова, нàда присматреть за нёю да тилòчка пакармить* (Антон., 1966) [Там само, с. 206-207].

Значуще місце посідать ДФО, пов’язані з продуктами тваринництва й перероблянням молочних продуктів, відбиваючі багатовіковий досвід переселенців. Пор. численні ДФО: *постàвить на кисляк* ‘оставить скисать (о молоке)’: *На кисляк малакò постàвила* (Орёл) [Там само, с. 186]; *затягувать тягом* ‘закислять молоко закваской для приготовления брынзы’: *Брынзу дèлаю так: затяуюю малакò тяуам* (Возн.) [ФСРГО, с. 96]; *завдавать тягом* ‘закислять молоко закваской для приготовления брынзы’: *Тёплаи малакò затяували или завдавали тяуам* (Рус. Ив.) [СРГО, т. 1, с. 205]; *запускають (опускають) / запустить тяг (тяга, тягой, тягом, тягу)* что, во что ‘об опускаемом в молоко высушенном желудке двухнедельного ягнёнка, используемом для приготовления брынзы’: *Утрам запустила тяуам малакò* (Введ., 1971). *Брынзу запускають тяуай* (Возн., 1975). *Дòим авец, рёжым мàлинькауа яунёнка, бирём ийвò бурдужòк и из нивò запускаим тяу в малакò* (Возн., 1975). *У вёдры запускають тяуа* (Возн., 1977). *Тяуай запускаим брынзу* (Б. Пл., 1978). *Брынзу запускаим тяуам* (Возн.). *У вядрò з малаком апускають тяуу* (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 94-95], де *тяг* – ‘высушенный желудок двухнедельного ягнёнка, используемый для приготовления брынзы’ [СРГО, т. 2, с. 234].

Процес заготівлі сена для худоби закріплено в приказці *Косй, косà, покрьì росà* ‘Коси, коса, пока роса’, де діал. *покрьì* – ‘пока’: *Запряжуть кòнеф, мàльчик вядеть их, друудòй кòсить: касй, касà, пакрьì, расà* (Введ., 1971) [ФСРГО, с. 114; СРГО, т. 2, с. 63], а також у ДФО *идтй косòй* ‘косить’: *Пàпа с мàмай идуть касòй* (Троиц.) [СРГО, т. 1, с. 241] і *ворòчать сèно* ‘сушить сено; ворошить сено для просушки’: *Варòчать сèна сичàs трудна* (Серг., 1977). *Сèна варòчаим, шоп на сòлнушки сòхла* (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 57];

-рибний лов (13 ДФО). Географічне розташування споконвічно російських поселень сприяло активному заняттю російських переселенців рибним ловом.

Свідченням цього є численні найменування мереж і видів діяльності, пов'язаних з рибальством.

Знаряддя лову диференційовано за ознакою стаціонарності / нестаціонарності, пор., напр.: *тягловый невод* 'вид невода, перемещаемого в процессе ловли рыбы': *Фсем давали нивада – и ставня, и тяулавья* (Троиц., 1970) [ФСРГО, с. 210-211] і *ставной невод* 'вид невода, который забрасывался в реку и не перемещался в процессе ловли': *Когда тятя рыбалил на Лузановке в составе рыбацкой бригады со ставным неводом, Николай после работы с завода приходил на пляж* (Троиц.). *Ставной неват – эта проста неват, а тяулавый – эта каторый тяуали* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 200]. Є. М. Мотузенко, досліджуючи морську риболовецьку термінологію Північно-Західного Причорномор'я, відзначав: «Термін *ставной невод* є родовим найменуванням великих стаціонарних пасток, які використовують нині рибалки Північно-Західного Причорномор'я в морському промислі» [Мотузенко 2006, с. 262]. Раніше термін *ставной невод* уживався у вузькому значенні і був найменуванням стаціонарних морських пасток, запозичених росіянами від японців; ареал його поширення до початку 30-х рр. ХХ ст. був обмежений лексикою російських рибалок Далекого Сходу. В мовлення рибалок Північно-Західного Причорномор'я термін потрапив у 30-40-і рр., витіснивши колишні найменування тих реалій – *тальян, итальян* (у Буджаку) та *скипасть* (поблизу Одеси) [Там само].

У стійких найменуваннях знарядь лову актуалізовано також такі ознаки, як місце вилову, спосіб, розмір вічка, швидкість течії; матеріал, з якого виготовлена сіть, та інші, пор.: *береговая накидка* 'небольшая сеть для ловли рыбы с берега': *Рыбу ловят бириуавой накидкой* (Троиц., 2018) [СРГО, т. 1, с. 37; ФСРГО, с. 36]; *грядовой невод* 'невод, который в процессе ловли рыбы опускается в воду с берега и вытаскивается на берег с уловом': *Гридавой неват тяним на уриду* (Коса, 1980). *Грядовой неводъ имѣет 190, 200 и до 260 саж. въ длину, онъ тянется въ воду отъ берега и потомъ, съ рыбою, вытаскивается на берегъ; при нем находится от 10 до 13 рабочихъ, кромѣ атамана и повара. Въ казенном с. Калаглеи, отъ грядоваго невода въ 260 сажень длины, занимающіеся*

рыболовством платятъ оброкосодержателямъ мирскихъ оброчныхъ статей 86 руб., отъ невода въ 190 сажень 68 рублей и отъ распорнаго невода 63 руб. [ФСРГО, с. 73-74]; **тяганая сеть** ‘рыболовная сеть, которую тянут волоком; невод’: *Нивадà – тяганая сеть* (Коса, 1980) [СРГО, т. 2, с. 234; ФСРГО, с. 210]; **частиковые (чистяковые) сѣти** ‘орудие для ловли рыбы – сети с очень мелкой ячейкой’: *Лучшэ фсивò рѣбу лавѣтъ на частикавые сѣти* (Троиц., 2018; Вил.) [ФСРГО, с. 224]; **турунчаковàя накѣдка** ‘снасть для ловли рыбы при быстром течении’: *А каудà бѣстрая тичиà, лòвим турунчаковàй накѣткàй* (Троиц.) [СРГО, т. 2, с. 231]; **кòшель с рогозы** ‘небольшая сеть в виде корзины для прибрежной ловли рыбы’ (Троиц., 2018) [ФСРГО, с. 114]; **парѣжевая сеть** ‘разновидность рыбацкой сети’: *Парѣжыви сѣти нòчью кидàим* (Коса) [СРГО, т. 2, с. 15]; **вѣнтерь с подкрѣлком (с накрѣлком)** ‘рыбацкая сетка, одетая на обруч’: *Вѣнтерем с накрѣлком мы лòвим абычных акунькòф* (Вас., 1987). **Винтирѣ теи с накрѣлками чи карàфками** (Вас.) [ФСРГО, с. 47], де термін *подкрѣлок* – ‘обруч вентеря’ (Коса) [КСРГО] є, певно, запозиченням з донської термінології [Мотузенко 2006, с. 284-285]. Як зауважує О. Шмідт у «Материалах для географіи и статистики России, собранных офицерами Генерального штаба», «снасти, употребляемыя для рыболовства, дѣлаются на мѣстѣ, а невода и большія сѣти преимущественно привозятся изъ Великорусскихъ губерній, Рязанской и Саратовской, или дѣлаются изъ нитокъ привезенныхъ изъ этихъ же губерній. Снасти эти суть: неводы, сѣти, ореи, мережи, пришивки, котцы, ятеря, гарды и самоловы или крючки (уды)» (пунктуація збережена – Н. А.) [ХГ, с. 283].

З акціональним кодом перетинаються тут ДФО, що позначають найважливіші для рибного промислу фрагменти: **дѣлать оглядку** ‘производить осмотр сетей’: *Ўтрам рыбаки дѣлають аулятку* (Прим.). *Ўтрам мы дѣлаим аулятку* (Прим., 2012) [СРГО, т. 1, с. 343; ФСРГО, с. 79]; **ставить на вѣртѣр (на вѣнтера)** ‘ловить рыбу при помощи вентеря’: *Ищѣ рѣбу на виртѣр ставлять* (Мур.). *Ищѣ рѣбу на вѣнтира ставять* (Усп.) [ФСРГО, с. 200], де *вертѣр, вѣнтер* – ‘рыболовная снасть, вентерь’ [СРГО, т. 1, с. 74, 72]; **ста̀вить / поста̀вить кòтцы** ‘ловить рыбу с помощью специальной корзины, плетѣнной из лозы

и поставленной в воде на колья': *В 1947 году, когда многие в селе страдали и умирали от голода, отец поставил котцы на нашей речке в нескольких местах* (Троиц.). *Все наелись до отвала и продолжили ставить котцы* (Троиц.). *Ставили котцы* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 200]. Є. М. Мотузенко, докладно аналізуючи різні погляди на етимологію терміна *котець* (мн. *котцы*), доходить висновку про те, що «до моменту повернення росіян і українців у цей район (район Північно-Західного Причорномор'я – Н. А.) термін був відомий не лише переселенцям, переважно донським козакам (про його наявність у лексиці запорожців немає ніяких даних), але й місцевим жителям – молдаванам і румунам» (переклад наш – Н. А.) [Мотузенко 2006, с. 314], пор. *дон. котець* (*котцы*) – 1) 'рыболовная снасть, сплетённая из прутьев камыша' [БТСДК, с. 237], а також дані «Словника української мови» Б. Гринченка, Тлумачних словників молдавської та румунської мов: *укр. котець* 'камышовая загородка в виде почти сомкнутого круга, стоящая в воде для ловли рыбы' (Днестр., Новомоск. у.); *молд. котець* 'круглий кошик з лозин для лову риби', *рум. cotet* 'пастка для риби в загаті, покрита очеретом, виготовлена з лозин, переплетених рогозом і забезпечена вузьким входом, оберненим всередину так, щоб риба, увійшовши до неї, не могла вийти назад' (переклад наш – Н. А.), цит. за: [Мотузенко 2006, с. 308]. У «Материалах для географии и статистики России, собранных офицерами Генерального штаба» в Херсонській губернії знаходимо також: «*Котцы*, родъ западни, крестьяне изготовляют изъ камыша или лозы. Поставленные в воду *котцы* осматриваются и изъ них выбирается рыба два раза в недѣлю» (курсив наш – Н. А.) [ХГ, с. 283-284];

- ткацтво та прядіння (9 ДФО): *бунбáковые (банбáковые) рушники* – заст., *етнограф.* 'домотканые полотенца, вышитые разноцветными нитками': *Вот бунбáкавыи рушники* – мы их сами прядли и вышивали (Усп.) [СРГО, т. 1, с. 56; ФСРГО, с. 42]; *забóрный ковёр* 'ковёр, изготовленный ручным способом': *Поставлю забóрный кавёр – красота!* (Возн.) [СРГО, т. 1, с. 203]; *пóлка на два лица* – *етнограф.* 'двусторонний узкий домотканый ковёр из овечьей шерсти': *Ета пóлка на два лица называюцца, из авёчьей вóлны* (Никол., 2018) [ФСРГО,

с. 165]; *обселить оснóву* ‘продеть продольные нити, идущие вдоль домотканого полотна’: *Абселиш оснóву – и любуисся* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 339]; *тòнить нитку* ‘делать нитку тонкой’: *Прядём старàтильна, нитку тòним* (Алекс.) [ФСРГО, с. 208]; *напряжнòе веретенò* ‘веретено с пряжей’: *Сичàs я вам накажу напряжнòе виритинò* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 324]. Видові найменування прядки відбивають СС, які вийшли з ужитку: *стоялая пряха* ‘стоячая прялка, высокая’ і *лежалая пряха* ‘низкая, горизонтальная прялка’: *Были нашы пряхи, руские стаялые, а нимецкие низенькие, лижалые* (Возн.) [СРГО, т. 2, с. 194; ФСРГО, с. 120]. Імпліцитно цей субкод закодовано в ДФО *до ниточки* 3) ‘подробно, во всех деталях (рассказать о чём-л., знать что-л.)’, соответствующей кодифицированной ФЕ *до нитки* в 3-му значенні [БСРП, с. 435-436];

-бджільництво (8 ДФО). ДФО, що пов’язані з бджільництвом, відбивають найважливіші для діалектоносія-пасічника фрагменти. Пор. такі «фразеологічні терміни»: *ульный домик* ‘улей’: *Ульни дòмики диржалі* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 2, с. 243]; *работня пчелà* ‘медоносная пчела’: *Эта работня пчилà, анà мёт сабирàить* (Ст. Некр.) [Там само, с. 132]; *пчельный яд* ‘народное лекарственное средство; пчелиный яд’: *Пчельный ят прикладывала* (Вас.) [ФСРГО, с. 177]; *ярый воск* ‘воск, собранный пчёлами с яровых’: *Дефки ярый воск тòплять* (Серг.) [СРГО, т. 2, с. 293]; *падевый мёд* ‘мёд, при выработке которого пчёлы используют продукты жизнедеятельности тли’: *Бывàють цветòчный и падевый мёд. Падевый, каудà пчёлы тлю сабирàють* (Рус. Ив., 1987) [ФСРГО, с. 152]. Пор. визначення останньої ДФО в російських говірках інших регіонів: *падевый мёд* ‘медвяная роса, после которой на колосьях ржи якобы появляется спорынья’ (Сиб.) [ФСРГС, с. 110]; *падёвый мёд* ‘сладкий сок некоторых растений, от которого погибают пчёлы’ (Яросл.) [БСРП, с. 392]. Нерідко одна ілюстрація містить відразу декілька ДФО: *рой-первак* ‘первый рой пчёл, который вылетает из улья’ и *плòдная мàтка* ‘пчеломатка, готовая к откладке яиц’, а також *кладовàя мàтка* в тому ж значенні: *Рой-пирвак – эта катòрый с плòдной мàткой вылитàить или маладòй рой* (Рус. Ив., 1987). *Рой-пирвак – эта катòрый*

первый вылитает из улья с *кладаво́й ма́ткой* (Рус. Ив.) [СРГО, т. 2, с. 148; ФСРГО, с. 183, 158, 110-111];

-*конярство* (5 ДФО): *табу́нское по́ле* ‘выгон’: *Табу́нское по́ле у нас о́чень ба́льшде, фсех кане́й там пасём* (Б. Пл.) [СРГО, т. 2, с. 206]; *стоя́лый ко́нь* ‘откормленный конь, неработавший’: *Ка́ня ста́ялава прòсят ф придàная* (Возн.) [Там само, с. 194]; *рабо́чий ко́нь* ‘мерин’ [ФСРГО, с. 179]; *ко́нячий (ко́нный, ко́нский) кирпи́ч* ‘конский навоз, высушенный в форме кирпича’: *Ко́нный кирпи́ч сабира́ли и пол ма́зали* (Троиц., 1970). *Хлеп пекём самі: учешàли ис пат канев на уарма́н уной. Питпривàеть. Патòма затрамбуем, вь́режым ко́нский кирпи́ч, на нем и пекём.* (Серг., 1974). *А ані каня́чива кирпи́ча́ накушую́ца* (Рус. Ив.) [ФСРГО, с. 113], де *кирпи́ч* – ‘кизяк; высушенный в форме кирпичей навоз, употребляемый как топливо’ [СРГО, т. 1, с. 259]; *трёхчетвёртёвая подкòва* ‘подкова на $\frac{3}{4}$ копыта’: *Паткòвы мы трёхчетвёртёвыи ста́вим* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 2, с. 226];

-*птахівництво* (2 ДФО), представлено в ФКМ переважно імпліцитно, наприклад, у ДФО, пов’язаних з анімалістичним, астрономічним, метеорологічним кодами: *подсы́пать / подсы́пать яй́чки* ‘подкладывать яйца под курицу-наседку для высиживания цыплят’: *Каудà ку́рица зако́кчет, подсы́плю яйц* (Ст. Некр., 1974). *Кагдà квь́хкае квòчка, тады́ яй́чки па́дсы́пàим па́д ииё* (Никол., 1979) [КСРГО]; *водіть (вь́вести) цы́плят* ‘высиживать цыплят (о курице, индюшке)’: *Курка́нка была́. Пастàвила яй́ца па́д ниё. И сидіть. Цы́плят вь́вила, ещє пастàвила – снòва вь́вила. Гаварю́ её: «Да са́май зимы́ будишь вадіть»* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 90]; *ку́рица с пискля́тами* ‘Созвездие Малая Медведица’: *Йишò ку́рица с пискля́тами* (Павлов.) [ФСРГО, с. 119]; *гуси́ный дождь* ‘мелкий весенний дождь’: *Како́й жэ ён мели́нький доши́ гуси́най* (Спас.) [СРГО, т. 1, с. 153].

Представлені в ФКС російських переселенців і такі значущі для жителя сільської місцевості види діяльності, як:

-*будівництво хати, господарських приміщень, загорож при будинку й у дворі, а також їх ремонт* (14 ДФО), де актуалізований переважно спосіб будівництва

сільської хати із суміші глини з соломною, іноді з додаванням піску та каміння (у російських говірках Півдня України відмічені численні її назви – *чамур* (*чимур*, *чумур*), *валья* тощо)) і саморобної цеглини, що є сумішшю глини з соломною або сумішшю глини, соломи та гною, і має цілу низку найменувань у різних населених пунктах Півдня України: *пац*, *паца*, *валёк*, *валик*, *валька*, *валючка* (*валюшка*), *лампач* тощо (див. наведені вище ДФО *вальковая хата*, *чамуровая хата*, *пацавдй* (*пацяндй*) *дом*)), пор.: *качать вальки* ‘делают сырцовые кирпичи из смеси глины с соломой в виде продолговатого комка’: *Мисили уліну*, *качали вальки* (Троиц.). *Сусёды вальки качають* (Сергеев.). *Зардй мисить*, *палёву кидают*, *уліну*, *вёду*. *Вальки качають* (Сергеев.) [ФСРГО, с. 110; КСРГО] і синонімічні ДФО *катать* (*укатывают*) *вальки* и *валят* / *свалят вальки*: *Вальки укатывают* (Мур., 1973). *Завтра будут вальки катать* (Усп., 1976). *Я с питуи уаддф вальки валяла и кидала* (Мирн, 1972.). *Вальки валяют из земли и уліны* (Ст. Некр., 1977). *Люди намауають вальки валят* (Нов. Некр.). *Заклаччину делают, мужыки вальки валяют, патом кладут* (Ст. Некр.). *Сашлаь вся радня, замишали чамур, вальки сваяли* (Нов. Некр.) [ФСРГО, с. 110, 44]. Пор. також СС *гладить хату* – *заст.* ‘штукатурить стены деревенского дома раствором, состоящим из глины, опилок (*тырсы*), кизяков’ (Прим., 2019) [ФСРГО, с. 68]. Знаходить відображення диференціація будівельних матеріалів, що має визначальне значення в будівельних роботах, пор., напр.: *жудный кирпич* ‘кирпич, прошедший термическую обработку’: *Чимур – то кирпич жудный, што урубьы кладут* (Вас., 1986) [ФСРГО, с. 87]; *сырдй кирпич* ‘кирпич, высушенный на солнце’: *Есть жудный кирпич, а мы делали сырды кирпич* (Ст. Некр.) [Там само, с. 205]. Наведені СС багаторазово повторені в таблиці назв будівель Херсонської губернії на 1-го січня 1858 р., напр.: «*Домовъ: казенныхъ: изъ жженаго кирпича и природнаго камня; – изъ сыраго кирпича, леймпачей и земли...*» (виділено нами – Н. А.) [ХГ, с. 327-328].

Типові для жителя сільської місцевості види ремонтних робіт представлені в ДФО *забить замок* ‘расклинить щель между полусводами’: *Свилй, забйли*

замòк, вытòскивають дòски (Рус. Ив.) [СРГО, т. 1, с. 202; ФСРГО, с. 90]; *горòжу городить* ‘ставить забор’: *Сявòдни будим уарòжу уарадить* (Б. Пл., 1978) [СРГО, т. 1, с. 141; ФСРГО, с. 72]; *давать ремонт* ‘ремонтировать’: *Щас римòнт у хàти даём* (Серг.) [СРГО, т. 1, с. 153].

Отримання ділянки для будівництва сільської хати та господарювання – важливий етап у житті діалектоносія, про що свідчать як застарілі ДФО, наприклад, *отрубные участки* – 1) ‘участки земли, выделенные или купленные кому-л. из членов семьи, пожелавших вести своё хозяйство’ (Троиц., 2018); 2) ‘участки земли, принадлежащие помещикам’: *На атрубных участках зимля лучшая* (Троиц.) [СРГО, т. 1, с. 363; ФСРГО, с. 151], так і відносно сучасні: *выписать план* кому ‘предоставить участок для застройки и приусадебного хозяйства’: *Старшòй жывёт у Тарутине, выписали план яму, дали лес* (Петр., 1968) [ФСРГО, с. 63];

-ведення домашнього господарства (7 ДФО). У групі знаходимо СС, що позначають як загальне поняття цього виду господарської діяльності (*вести устрòйство* ‘заниматься домашним хозяйством’: *Устрòйства сваё вилі* (Серг.) [ФСРГО, с. 50], пор. *сиб. вязать хозяйство* ‘хозяйничать’ [ФСРГС, с. 40]; *глядеть дом* ‘вести домашнее хозяйство’: *Мамка улядèла дом* (Никол., 2018) [ФСРГО, с. 69]), так і його видові категорії, наприклад, прання, прасування білизни тощо: *Погàное корыто век счастливое* – *прик.* ‘о бесконечной стирке’: *Сивòдня прàзник – низя стирать. Нàда бòуа пачитать, а тò пауàнае карыто век щасливает. Этai стирке канцà краю нима* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 159]; *лёгким вèничком [подместі]* 1) ‘быстро, наспех произвести уборку’; 2) ‘быстро, наспех сделать что-л.’ [БСРП, с. 77]; *накальвать у жар* – *заст.* ‘накалять до высокой температуры (об утюге)’: *Утюх мы накальвали у жар* (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 129]; *гладальная (гладильная) машина (машинка)* ‘утюг’: *Ох, тяжсылы были эти уладальны машины!* (Ст. Некр., 1977). *Раньшы уладили уладильнай машынкай* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 126; ФСРГО, с. 68]; *выбрасывать воду* ‘черпать воду’: *Тикучём мы воду выбрасываем* (Коса) [СРГО, т. 1, с. 105];

-чистка колодязів (1 ДФО): *чистить колодцы с рук* ‘чистка колодцев, при которой одного работника спускали на канатах, в то время как двое других вытягивали вёдра с грязью и выливали их’: *Калодцы чистили с рук* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 226].

Високою мірою диференціації вирізняються складені найменування, що позначають знаряддя праці, оскільки різноманіття видів господарської діяльності зумовлює використання широкого їх асортименту. Наприклад, у російських говірках Півдня України зафіксовано 4 види вил, що розрізняють за кількістю зубців, пор.: *двухрождовые вилы (вилы двухрождовые)* ‘вилы с двумя зубьями (рожками)’: *В уулу стаять двухрашкдовыи вилы* (Возн., Анат.) [СРГО, т. 1, с. 83-84, 159]; *трёхрождовые вилы (вилы трёхрождовые)* ‘вилы с тремя зубьями (рожками)’: *Трёхрашкдовыи вилы – эта трёхзупчатыйи вилы. Вилы трёхрашкдовыи для сёна, для саломы* (Возн.). *У нас вилы чащи фсивò бувàють трёхрашкдовыи* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 83-84; ФСРГО, с. 2019]; *четырёхрождовые вилы (вилы четырёхрождовые)* ‘вилы с четырьмя зубьями (рожками)’: *Вилы чытырёхрашкдовыи и диривяныи, и жылёзныи – ими салому брали* (Возн., 1971). *Вилы есть трёхрашкдовыи, чытырёхрашкдовыи* (Никол., 2018) [СРГО, т. 1, с. 83-84; ФСРГО, с. 224]; *пятирождовые вилы (вилы пятирождовые)* ‘вилы с пятью зубьями (рожками)’: *Пятирашкдовыи вилы бувàють* (Ст. Некр., Нов. Некр., Орёл). *Пятирашкдовыи вилы – эта пйтирикè* (Возн., Введ., Павлов., Б. Пл., М. Пл.). Пор.: *Были вилы и о пять рашкòф для навòзу; ими салому ни вазьмёш, патаму ита анè частыйи* (Возн.) [СРГО, т. 1, с. 83-84; т. 2, с. 131]. Широко представлені в мовленні діалектоносіїв і стійкі найменування, що позначають *плуг* (6 ДФО, див. вище) і *лопату* (6 ДФО), пор.: *прямàя лопàта* ‘штыковая лопата; лопата, употребляемая для работы в огороде’: *Капанйцай и прямòй лопàтай в аурòди рабòтаю* (Прим., 1967) [СРГО, т. 2, с. 126; ФСРГО, с. 175] та *копàльная лопàта, подвòрная лопàта* в тому ж значенні: *Падвòрная лопàта, катòрай капàють на уарòди* (Возн.) [ФСРГО, с. 113; СРГО, т. 2, с. 44]. У значенні ‘совковая лопата’ вживано ДФО *подбòрная лопàта*: *Падборная лопата – эта шып* (Врзн., 2020) [ФСРГО, с. 160], а також

складені найменування *кривая лопата, надборная лопата* и *подгорная лопата*: *На пастройке дома должна быть надборная лопата* (Введ., 1985). *Сафком, падуорнай лопатой* (Введ.). *Раскаль – шырокая, падуорная лопата* (Возн.) [ФСРГО, с. 116, 128, 160].

Основні положення концепції господарювання в народній культурі транслюють прескрипції, закодовані в пареміях і експлікуючі стереотипи поведінки, на які зорієнтовані російські діалектоносії: *Умна женя, когда мешок пшеня [а если мешок пустой, то и сам дурной]* ‘рачительность хозяев во многом определяется достатком в семье’: *И я была бы хозяйкой, када б мой мужык большэ зарабатывал. Умна жыня, када мишок пыня. А так фсе на капечке сабирали, штобы пастроить новую хату* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 214]; *Писклят по вьосени считают* ‘не следует преждевременно делить прибыль от какого-л. дела; цыплят по осени считают’: *Писклят на вьосини щитают* (Введ., 1971) [ФСРГО, с. 157]; *По прибытку и уста глаголють* ‘расходы должны соответствовать доходам’: *И я вижу, как другия живут, ды што ж я мауу сделать: на прибытку и уста улаудлють* (Прим.) [Там само, с. 167]; *Скупость не глупость, [а] простота – хуже воровства* ‘быть в меру экономным – не так уж плохо; проявлять излишнюю доверчивость – недопустимо’: *Мой тятя уварил: «Скупасть ни глупасть, а прастата – хужэ варафства»* (Прим.) [ФСРГО, с. 193]. Пор. широко представленість останнього прислів’я в загальнонаціональному фразеопросторі: *Скупость не глупость. Скупость не глупость: себя бережёт. Скупость не глупость, а тупость. Бывает и простота хуже воровства. Иная простота хуже воровства. Простота пуще воровства. Простота хуже воровства. Простота хуже воровства: с простоты люди пропадают* [БСРПС, с. 727].

Незважаючи на широку репрезентативність господарського лінгвокультурного коду в ФКС російських переселенців, нами зафіксовані паремії, що транслюють жартівливе або іронічне ставлення до роботи, напр.: *Дураков работа любит – прик. жарт. ‘о большом объёме работы’* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 85]; *Работа не ведмедь, в лес не уойдёт* – присл. ‘необязательно

спешно браться за выполнение какой-л. работы’: *Работа ни видмётъ, в лес ни увайдётъ* (Возн., 1971) [ФСРГО, с. 178]. Останнє прислів’я, перебуваючи на перетині господарського й анімалістичного кодів, є одним з варіантів загальноновж. *Работа не волк, в лес не убежит*, широко представлених у російському діалектному континуумі. Пор.: *Работа не бес – не убежит в лес* (Печор. (Усть-Цильм.), Пск. (Оп.)). *Работа не волк – в лес не уйдёт* (Ірк.). *Работа не медведь – дадут и завтра поглядеть* (Пск. (Слан.)). *Работа не медведь – даёт и поглядеть. Работа не медведь – можно издалека поглядеть* (Помор.). *Работа не медведь – можно сбoku поглядеть* (Печор. (Усть-Цильм.)). *Работа не ревет [и есть не просит]. Работа не чёрт – в воду не уйдёт* (Ірк.) зазвичай говорять ледарям. Робота, якою б вона не була, вимагає зусиль, і виконувати її все одно доведеться. *Работа не шут – в воду не уйдёт* (Урал. (Яіцьк.)), де *шут* – ‘чёрт, дьявол (подставное слово вместо табуированного)’ [БСРПС, с. 740].

Дослідивши представленість господарського лінгвокультурного коду в ФКС російських діалектоносіїв Півдня України, можна зробити такі висновки. *Господарський* лінгвокультурний код, перебуваючи на перетині з побутовим, предметним, аксіологічним, акціональним, часовим, соціальним, гастрономічним, флористичним, анімалістичним, соматичним, метеорологічним кодами в етнолінгвокультурному просторі російських переселенців, належить до найрепрезентативніших. Фраземи, пов’язані з господарським кодом, вирізняються прозорою внутрішньою формою, виявляють високу міру деталізації й диференціації фрагментів дійсності, які формують код, що зумовлено онтологічною властивістю людини членувати навколишній світ з метою оптимального освоєння і орієнтації в ньому, і підтверджують високу значущість таких видів господарської діяльності, як *рослинництво* та *городництво*, *землеробство* та *рільництво*, *скотарство (тваринництво)*, *виращування* і *переробка зернових культур*, *будівельні та ремонтні роботи*, *рибальство*, *ткацтво й прядіння*, *бджільництво*, *ведення домашнього господарства*, *птахівництво*, *чистка колодязів у житті російських переселенців*. Великого

значення набувають у «фразеологічній термінології» такі знаряддя праці, як *лопата, плуг, вили*. Значне кількісне переважання ДФО, семантично й концептуально пов'язаних з *рослинництвом* і *городництвом*, свідчить про їхню перевагу над *землеробством* і *скотарством (тваринництвом)* на сучасному етапі. У порівнянні із фраземами, що наповнюють *гендерний* лінгвокультурний код, фраземи, що згруповані усередині *господарського* лінгвокультурного коду, вирізняються меншою мірою оцінності й образності.

3.2. Природний кодовий простір

3.2.1. Астрономічний лінгвокультурний код

Об'єктом нашого дослідження стали передусім ДФО, що позначають «Венеру» й «уранішню зорю»: у матеріалах СРГО та КСРГО ці фраземи потребували уважного вивчення і зіставлення у зв'язку з їхньою явною семантичною інтерференцією.

Ми допускаємо, що планета Венера, будучи найяскравішим об'єктом на небі після місяця, сприймалася носіями говорів як два окремі небесні тіла, оскільки в різні періоди видна або на заході відразу після заходу сонця, або на сході перед його сходом. Саме цим фактом, на наш погляд, можна пояснити різночитання в тлумаченні діалектних фразем не лише в матеріалах діалектологічних практик, але й у фундаментальних словниках, що часто неоднаково трактують одну й ту саму фразему. Наприклад, у БСРП із посиланням на КСРГО діалектна фразема *вутренняя заріца* – ‘Планета Венера’, тоді як *вечєрняя зарнічка* – ‘Звезда Сириус’ [БСРП, с. 246]). Пор. фраземи, які функціонують у російських говірках Одеської області та експлікують Венеру розчленовано, двопланно, – як зірку «вранішню» та «вечірню», іноді в одному й тому ж населеному пункті: *вутрешня звєздà* ‘планета Венера’: *Перед вутром поднимàицца звиздà – èта «вутришня»* (Ст. Некр.). *Вутришня звиздà* – «зарнічка» *назывàицца* (Ст. Некр.) [КСРГО]; *утренняя заря* і *утрешня зарнічка* в тому ж значенні: *Винèру у нас назывàють утриней зарей* (Б. Пл.). *Утришня звиздà наслèдней с нèба схòдить* (Вилк., Ст. Некр.) [Там само] і *вечєрняя звєздочка* ‘планета

Венера': *Вичёрняя звёздачка зарание вёчирам паявляицца* (Возн.); *вечёрняя зарни́чка, вечерняя зарница* в тому ж значенні: *Вичёрная зарница сёла. Вичёрная зарни́чка – больша́я яркая звизда́, васхадя́щая вёчирам* (Ст. Некр.) [КСРГО; СРГО, т. 1, с. 78]. Наведені фраземи, очевидно, проникли в російські острівні говірки Одеської області Півдня України з материнських південноросійських, передусім курсько-орловських і донських. Пор.: *вечёрняя (вечёрошня) звездá (зарница, заря́) и утренняя (утрешня) звездá(зарница, заря́) – дон. 'планета Венера': Сиводни я праснулся и увидел утриннюю звизду* (Елиз). Каз, Поп [БТСДК, с. 186; БСРП, с. 248]. Те ж саме підтверджують дані фундаментального «Словаря русских народных говоров», пор.: *вечёрница* в 1-му знач. – 'Планета Венера. *Вечёрница, зарница, вечерняя звезда* – планета Венера; она же утренница. Даль [без указания места]' [СРНГ, вып. 4, с. 215]; *вечёрняя заря, зарница, звезда* 'Планета Венера. Даль [без указания места]. *Сквозь воду увидел [Садко] пекучись красное солнышко, Вечёрнюю зорю, зорю утреннюю.* Пудож. **Олон., Рыбников. Арх., Мокш. Пенз., Курск., Орл., Вят. Вечёрняя зарница, звезда выходит вечером.** Каменск. **Урал. Вечёрняя зарница.** Город Нукус **Кара-Калпакск. АССР. Вечёрняя заря, зарница.** Зырян. **Том., 1964'** [СРНГ, вып. 4, с. 214].

Підтвердження факту бінарного, розчленованого сприйняття Венери в народній свідомості знаходимо також у книзі І. О. Подюкова «Народная фразеология в зеркале народной культуры», у якій автор, характеризуючи діалектні назви зірок і планет, зазначає: «До сьогодні система народних астрономічних номінацій у цій сфері практично втрачена, що неабиякою мірою пов'язано з відсутністю життєво важливої потреби в цьому; образні визначення, що залишилися, зазвичай не мають однозначної відповідності – пор. *перм.* 'Утиное гнездо' – про Плеяди, *киров.* – про Малу Ведмедицю. Відзначені лише поодинокі народні образні визначення зірок, далеких планет (*перм.* 'Электрическая звезда' – про Полярну зірку, сталі сполучення '*Утренняя звезда, Вечерняя звезда*' – о Венере)» (виділення, курсив і переклад наші – Н. А.) [Подюков 1990, с. 29-30]. Аналогічну когнітивну модель

знаходимо в болгарській мові на прикладі болгарських *зорниці* та *вечерниці*, що сприймаються як два різні небесні тіла. Зокрема, І. Георгієва в книзі «Българска народна митология» наводить такий факт: «*Зорницю* і *вечерницю* сприймають зазвичай як дві зірки. Згідно з деякими віруваннями вони є сестрами: зорниця – супутниця свого брата сонця, а вечерниця – місяця» (переклад наш – Н. А.) [Георгиева 1993, с. 30]. Цікаво, що в російських говірках Одещини фразема *корчистая зорька* має значення ‘квітка, що розпускається увечері’ (зорька в 1-му значенні – ‘звезда’ в СРГО): *Дубочки – ета называица и чирнабровки, и фиалки, карчистыи зорьки, ета тарельчки расцветают* (Мур.) [СРГО, т. 1, с. 238, 183], що ще раз підтверджує те, що для давніх слов’ян концептуальна архетипічна опозиція «ранок / вечір» і «вранішній / вечірній» була однією з найважливіших, оскільки грала визначальну роль у побуті й організації господарської діяльності давнього слов’янина (пор. *рос.* загальновідоме *Утро вечера мудренее*, а також прислів’я *Какова вечерняя заря, таков другой день, Заря вгонит другая выгонит, С курами ложиться, с петухами вставать* [ПРН, т. 2, с. 340-341]).

У матеріалах СРГО знаходимо також фразему *световѧ зарничка (зарница)* в значенні ‘утрення заря’ [СРГО, т. 1, с. 159], проте наведені ілюстрації, доповнені матеріалами діалектологічних експедицій, свідчать про наявність щонайменше двох значень – ‘уранішня зоря’ і ‘планета Венера’. Пор. ілюстрації: 1) *Па свитавѧй зарнички вставѧли* (Вас.). *Кады карѧва былѧ, я да свитавѧй зарничцы падымѧлась* (Усп.) и 2) *Светавѧ зарничка – бальшѧя звиздѧ, ухадыѧщая при свѧту, на зарѧ* (Ст. Некр.) *Светавѧ зарничка фстаѧть пѧрит свѧтом* (Возн.) [КСРГО]. Показово, що лексема «зарничка» – ‘звезда’ в російських говірках: *Па зарничках врѧмя узнавѧли, а типѧрь улядым на чисѧ* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 225].

Наведені факти свідчать, як нам здається, про спільнослов’янську міжнаціональну когнітивну формулу осмислення навколишньої дійсності, згідно з якою один й той самий об’єкт сприймали подвійно, розчленовано, що й закодовано в мові та насамперед у її сталих сполученнях.

Внутрішня форма фразем зі значенням ‘Чумацький шлях’ у світосприйнятті російських переселенців співвіднесена з дорогою, довгим шляхом: *дорога в Іерусалім* [БСРП, с. 196], *дорога в Києв* [Там само], *Цыган кострыку потерял – одеськ. жарт.* ‘о Млечном Пути’ [Там само, с. 728], де лексема *кострыка* – ‘солома’, що метафорично позначає ‘шлях, довгу дорогу’, пор.: *кострыга й кострыка* – 1) ‘жесткая кора льна и конопли, остающаяся после их трепания и чесания’; 2) ‘длинная солома’ [СРНГ, вып. 15, с. 80-81]. Широко представленою є фразеологічна номінація «Млечный путь» в українській фразеології, пор.: *Зоряна дорога, Солом’яна дорога, Дорога Молокова, Чумацька дорога, Дорога в Єрусалим, Сріблиста дорога, Туманна дорога, Дорога Овець, Варта Ночі, Тещина Дорога, Дорожні Зірки, Небесна Тріщина, Зорі Дівочі, Чумацький Шлях* [Венжинович 2018б, с. 341-342]. Звернемося ще раз до книги І. О. Подюкова та його спостережень: «Українськими є позначення-метафори для сузір’їв, серед них багато й фразеологічних (на зразок *перм.* ‘белая дорога, лебединая дорога, соломенная дорога’, *брянськ.* ‘сивая дорога’ – про Чумацький шлях – пор. з інших мов – *нім.* ‘путь господа, путь Осипа, путь Якова, дорога на Рим, дорога на Лондон, дорога на Франкфурт та ін.’). У них ми бачимо умовне перенесення реалій земного життя на небесну сферу, вигадливу гру фантазії, часто в дусі вже знайомого прийому “олюднення” божеств (*нім.* ‘Eliaswagen, St. Petrus Wagen’ – віз св. Іллі, св. Петра)...» (курсив та переклад наші – Н. А.) [Подюков 1990, с. 29]. На тлі наведених автором прикладів стає очевидним, що кореляція «Чумацький Шлях – дорога» має спільноєвропейські корені, оскільки меридіанний (з півночі на південь) напрям у багатьох країнах співпадав з найважливішими торговими й міграційними шляхами. Міжкультурна та міжнаціональна когнітивна формула «Чумацький Шлях – дорога» знаходить втілення в регіональних фразеологічних номінаціях, побутуючих у російських говірках Півдня України й запозичених, як уже було сказано, з української мови: *чума́к за со́лью е́дет* – ‘Млечный путь’: *Люди уаваря́ть – то чума́к за со́ллю едеть* (Павлов.) [КСРГО; БСРП, с. 743]; *чума́цький шлях* у тому ж значенні [БСРП, с. 755], детальніше про *чумацтво* (чумакування) див. п. 2.4. *Чумацький*

шлях, на думку вітчизняного фразеолога, проф. Н. Ф. Венжинович, є одним з визначальних символів українства разом з такими символами, як «хліб», «вишиванка», «калина», «рушник», «кров», «чотири броди» [Венжинович 2018б, с. 502].

Цікавим, на наш погляд, є факт перетинання астрономічного коду з анімалістичним у фраземі, зафіксованій у матеріалах КСРГО: *куриця с писклятами* – ‘Малая Медведица’: *Йшиò куриця с писклятами* (Павлов.) [КСРГО]. *Діал. писклєнок* (південнорос. ‘курча’) та *писклята* (південнорос. ‘курча’) у російських говірках Одещини вживають виключно для найменування маленького курчати, такого, що нещодавно вилупилося (на відміну від того, що підрісло, для найменування якого використовують українське *курча*) [Баранник 2015, с. 38]. Співставлення з матеріалами інших словників надає можливість стверджувати, що значення цієї фраземи – ‘Велика Ведмедица’, пор. дані ФСРГС із посиланням на СРНГ: *куриця с цыплятами*: 1) ‘созвездие Большой Медведицы’: – *Куриця с цыплятами есь, семь ли восемь звезд. – Вот как куриця с цыплятами ходит: она впереди, цыплята сзади. Так и звёзды: куриця с цыплятами* (Томск. Томск., 1965); 2) ‘созвездие Рака (?)’: – *Куриця с цыплятами есть, семь ли восемь звезд* (Крив. Томск., 1964 – СРНГ, 16, 1980) [ФСРГС, с. 101]. У тих самих значеннях цей фразеологізм знаходимо й у БСРП: *сиб.* ‘созвездие Большая Медведица’; 2) *сиб.* ‘созвездие Рака’ [БСРП, с. 343]. Відзначимо, що перетинання астрономічного й анімалістичного кодів також є характерною особливістю міжнаціональних і міжкультурних лексичних і фразеологічних номінацій, пор.: *вòлчья звезда* – *урал.* ‘созвездие Большая Медведица’ [БСРП, с. 248]; *сиб., прикам., перм., приамур. птйчьє гнездò (птичьє гнèздышко)* та *утйное гнездò* – ‘созвездие Плеяды (Стожары)’ [БСРП, с. 132], а також *арх., перм. приамур., сиб. утичьє (уточье) гнездò* і *утячьє гнездò* в тому ж значенні [Там само], *болг. квочката (кокошка)* в тому ж значенні [Георгиева 1993, с. 29], *нім. Gluckhenne* (квочка з курчатами) ‘сузір’я Плеяди’ [Подюков 1990, с. 29] та ін.

Представлені в російських говірках Півдня України і деякі інші сузір'я, наприклад, **петрòв крест (хрест)** 'созвездие из четырёх звёзд в форме креста', якому діалектоносії надають наступне пояснення: **Питрòф крест** замичàли рётка – на вастòки, òчинь рётка. Как взаиòл, так на вастòке пахилìлся. А мàтка уаварìла: «Ой, дòчиньки, бóдить анять вайнà!» (Ст. Некр., 1974). А ёсть йищє чытýре звёздачки, как хрёт – то **Питрòф Хрест** (Вас.) [ФРГО, с. 156-157]. Цікаво, що ця фразема функціонує як у донських, так і в новгородських говорах, пор.: **Петров крест** – 1) 'растение'; 2) 'Южный крест' [БТСДГ, с. 365], **Петров крест** – новг. 'созвездие Орион' [БСРП, с. 329].

У російських говірках Півдня України зафіксовані фраземи, що імплікують сонце та місяць: **как сòлнце прàведное** – схв. 'об очень хорошем человеке': Мàминька мая была как сòнцэ прàвиднае, всем памауàла. Йийò людди дòбрым слòвам паминàють (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 109]; **вертёт** кем **как цýган сòлнцем** – жарт.-ірон. 1) 'распоряжаться, командовать кем-л.'; 2) 'держатъ в неопределённости кого-л., не давая конкретных обещаний': Он сам ни знàеть, што хòчить. З дèвачкай фстричàицца, а ни жэницца. Вёртитъ ёю, как цýган сòнцэм, а анà фсє тёрпитъ (Прим., 2017-2018) [БСРНС, с. 733; ФСРГО, с. 48]; **мєсяц на ведрò (на вёдра)** 'о молодом месяце'. Уважали, що такий місяць провіщає дощ: Ёсли раждòк унизу – уаварìли «мєсяц на видрò йли мєсяц на вёдра» (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 125]; **младик вьглянет (вьглянул)** 'о новолунии': Бывàла, как тòльки младик вьгулянить, так и пайдù гулять (Б. Пл., 1979). Скòра и младик вьгулянить (Б. Пл., 1979) [Там само, с. 125]; **брат брата на вилки поднял** 'об ущербном месяце' [БСРП, с. 58], де вилки та вилокì – діал. 'вилы' [СРГО, т. 1, с. 83]. Остання фразема пов'язана з біблійським мотивом, пор. у В. І. Даля: **На луне Каин убивает Авеля; брат закалывает брата вилами** [ПРН, т. 2, с. 340].

Імпліцитно представлений у фразеологічній картині світу російських переселенців концепт неба: **как свиньè нà небо не глянуть** – ірон. 'о чєм-либо несопоставимом': Ды што анà са мной равняицца! Как свиньè нà ниба ни улянуть, так ей са мной ни сравняицца (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 108], пор.: **не видàть**

свиньє неба, [а б`абе Пїтера] – прост., жарт.-ірон. ‘о ч`ем-л. недостижимом, неосуществимом’ [БСРП, с. 599]; кому *как свиньє век на небо не гляд`еть* – народн., ірон. ‘об абсолютной невозможности получить желаемое, достичь своей цели’; *не вид`ать* кому кого, чего *как свиньє неба; как свиньє неба не вид`ать* кому кого, чего – заст., прост. кубан., ірон. ‘об абсолютной невозможности получить желаемое, достичь своей цели’ [БСРНС, с. 599]. В основі наведеної низки фразем лежить прадавня архетипічна опозиція «високе – низьке», «сакральне – профанне»: протиставлення *неба* як стійкого символу духовного, високого і *свині*, що символізує повну протилежність цьому (про *свиню* як символ профанного ми вже писали в п. 2.2.1).

Отже, можна констатувати: фраземи російських говірок Півдня України, що згруповані навколо астрономічного лінгвокультурного коду і транслюють прадавні культурні сенси, втілюють як універсальні загальнолюдські концепти, когнітивні формули і моделі, так і специфічні, що вимагає подальших лінгвістичних та етнокультурних розшуків і подальшого наукового осмислення.

3.2.2. Метеорологічний лінгвокультурний код

Як відомо, погодні умови завжди були надзвичайно важливі для селянина, оскільки могли вплинути на врожай і можливість його збору, «зумовити послідовність дій і взагалі буденний життєвий побут людини» (переклад наш – Н. А.) [Белица, Старостина 2012, с. 181-182]. Саме тому код *природний* (тобто й *метеорологічний*) найтіснішим чином переплетений з кодом *господарським*, про що ми писали в деяких наших статтях. Див., напр.: [Арефьева 2017, с. 137].

Умовно ДФО, що згруповані всередині *метеорологічного* лінгвокультурного коду, можна об’єднати навколо декількох культурно значущих концептів. Такими є «метеорологічні» концепти *дождь, туча, град, распутица, молния, гроза, ветер, паводок, снег, жара*. «Марковано здебільшого те, що є не лише аномальним, але й несе загрозу для життя (зокрема сільського господарства)», – пише Т. І. Вендіна (переклад наш – Н. А.), розглядаючи мовну картину світу російських діалектоносіїв у дзеркалі словотворення [Вендина 1998, с. 38].

Однією з характерних особливостей «метеорологічних» ДФО є яскраво виражена деталізація і диференціація погодних явищ, що, як було відзначено раніше, «пов'язано з особливостями концептуалізації і розчленовування мовною свідомістю діалектоносіїв навколишнього світу, з потребами його диференціації з метою кращої орієнтації та освоєння» [Вендина 1998, с. 23], а також зумовлено високою соціо- та етнокультурною значущістю явищ, що формують картину світу говірконосія. Наприклад, такий культурно значущий концепт, як *дождь* у фразеологічній картині світу російських переселенців має високий ступінь розчленування за ознаками тривалості / нетривалості, інтенсивності, несподіваності, функціональному призначенню, супутнім метеорологічним явищам. Дощ – одне з найзначущіших погодних явищ, з яким співвіднесено такий найважливіший для жителя сільської місцевості параметр, як урожайність.

Зазначимо, що внутрішня форма відібраних нами ДФО цілком ясна й прозора. У її підґрунті – багатовікові народні спостереження, закодовані згодом як сталі сполучення. Зокрема, фразеологічні найменування сильного, заливного дощу в російських говірках Півдня України є досить різноманітними. Пор., наприклад: *дождь [прямо] у вёдра* ‘о проливном дожде, идущем длинными струями’: *Дошии прѣма у вёдра* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 83]; *ядрёный дождь* ‘сильный дождь с крупными каплями’: *Бывають дощ ядрёный* (Возн.) [ФСРГО, с. 239]; *заливной дождь* ‘проливной дождь’: *Дажжы у нас фсе заливныи шли* (Мирн.) [ФСРГО, с. 93-94]; *тучевой дождь* ‘ливень’: *Тучавой дождж – тямно, вады дюжэ мндога* (Усп., 1978). *Как пашёл тут тучавой дош, как палило – тимно стала, так вады мндога* (Усп.). *Пёрит тучавым даждём маланья бывають* (Усп.) [СРГО, т. 2, с. 232; ФСРГО, с. 210]. В основі внутрішньої форми останньої ДФО – спостереження, пов'язане із заливним дощем (зливою), передвісником якого є хмари (*тучи*), звідси й регіональне слово – *тучевой*. *Тучи* як передвісники дощу можуть бути, за спостереженнями діалектоносія, білими (тобто світлими) та синіми (тобто темними): *белая туча* – ‘грозовая туча, обычно с градом’: *Как идёт белая туча, так и урад будить* (Введ., 1971). *Бывають белая туча насунить, а дошии спакдойный* (Введ.). *А каудà белая туча, гаваряють: буря идёт,*

а *эта урат* (Усп.) [СРГО, т. 1, с. 36; ФСРГО, с. 35-36]. Колоратив *белый* тут можна пояснити, очевидно, частими спалахами блискавок, супроводжуваних і освітлюючих хмару й передуючих грозі. За спостереженнями Є. В. Брисіної, прикметник *белый* – «один з найчастотніших у мовленні діалектоносіїв» (тут і далі переклад наш – Н. А.) [Брысина 2017, с. 61]. «Будучи широко вживаним, слово має практично необмежену сполучуваність і використовується в прямому значенні (онтологічний реєстр), визначаючи колір оточуючих предметів: рослин, тварин, колір тканин, одягу, у зовнішності людей – колір шкіри, волосся тощо», – зауважує дослідниця [Брысина 2017, с. 61]. Пор., наприклад, термінологічні сполучення, функціонуючі в російських острівних говірках Одещини: *беленький подсолнушек* ‘ромашка’, *белый борщ* ‘борщ, заправлений сметаной и яйцами’, *белый день* ‘время до захода солнца’; *белый кудрик* ‘сорт винограда’ и другие [СРГО, т. 1, с. 35-36], а також *светлая погода* ‘солнечная погода’: *Сєна кòсим ф світлую пауòду* (Павлов.) [СРГО, т. 2, с. 158].

Белой туче в регіональній картині світу російських переселенців протиставлена *туча синяя*, тобто темна. Так, *сїняя хмара* в російських говірках Одеського регіону – ‘дождевая туча’: *Как сїняя хма̀ра – спакòйный дожж, блауадàтный* (Введ., 1971). *Сїние хмары вакру̀х – дож б̀удить* (Введ.). *Идѣть сїняя хма̀ра – дож б̀удить* (Введ.) [СРГО, т. 2, с. 168; ФСРГО, с. 191], де *хмара* – запозичений українізм, що походить від праслов’янського *хмара*, пов’язаного зі словами *хмура* та *стур* ‘темний, хмурий’, які, в свою чергу співвіднесені з грецьким *ἄμαυρος* ‘темний’ [ЕСУМ, т. 6, с. 187]. Цілком можливим уявляється і генетична спорідненість з праслов. **mork*, як і **merk* ‘темнота’, що сягають *інд.-євр.* **merq^h* ‘мрак’, пор. дав.-інд. *markàs* ‘затмение’ [ЭСРЯ 1989, с. 243]. Пор. також загальнонаціональні *хмурый, хмуриться, мрак, мрачный, пасмурный, сумерки, сумрак, сумрачный*, а також *смурно̀й* – обл. ‘хмурый, мрачный, печальный’ [СРЯ 1999] і *укр. сму̀рий* ‘мутний, хмурий’ [ЕСУМ, т. 5, с. 331], в основі внутрішньої форми яких лежить пряме й переносне значення слова *тёмный*. Пор. у В. І. Даля: *Смур кафтан, да душа бела* [Даль 1998, с. 3885].

За даними СРГО *хмара* вживається в двох значеннях: 1) ‘туча’: *Хмара патом усє неба закрыла, и да вечера дожжж зарядил сутковий* (Алекс.). Повсеместно; 2) перен. ‘много’: *У пана ф хазяйстви хмара скатины была* (Б. Пл.) [СРГО, т. 2, с. 261]. Зазначимо, що в цих самих значеннях вживається й польське *chmara* [ЕСУМ, т. 6, с. 187]; у 2-му значенні з ним корелює російське загальнонаціональне *тьма* ‘множество’ (давнє слов’янське запозичення зі східних мов), пор. тур. *tutan* ‘100 тисяч’; у слов’ян *тьма* ‘10 тисяч’ зближено із *тьма* ‘мрак’: ‘великое множество’ > ‘неисчислимое (тёмное) множество’ [ЭСРЯ 1989, с. 442]). Пор. рос. *тьма народу, тьма тьмущая*, а також *налететь тучей* ‘про вороже військо (як правило, кінне), що мчить’. Пор. також ДФО *зависать хмарами* ‘покриватися тучами (о небе)’: *Завісла хмарами* (Введ.). *Неба хмарами завісла* (Возн.) [СРГО, т. 1, с. 206].

Про високу культурну значущість концепту *туча / хмара* свідчать і численні, похідні від слова *хмара* діалектизми, утворені за «класичними» словотвірними моделями: *захмарить* ‘покриватися тучами, облаками’: *Неба захмарила* [Там само, т. 1, с. 229]; *захмариватися* – недокон. до *захмариться*: *Неба захмариваица*. *Большинство так уаварять, а ним замалажываица* (Введ., Возн.) [Там само]; *захмариться* ‘покриватися тучами, облаками’: *Захмарилась, доши буди* (Рус. Ив.). Повсеместно [Там само, с. 230]; *нахмарить* – безос. ‘затянуть тучами’: *Шчас нахмарила неба* (Мирн.) [Там само, с. 310]; *нахмариться* ‘затянуться тучами’: *Неба нахмарилась – дож будить* (Возн., Введ., Павлов., Мирн.) [Там само, с. 327]; *похмарить* – безос. ‘собираться (о тучах)’: *Пахмарэ, пахмарэ, а дажа нету* (Бел.) [Там само, т. 2, с. 102]; *хмарить* – безос. ‘затягиваться тучами’: *Што-та хмарить стала, можыт дожж будит?* (Ст. Некр., Троиц., Усп.) [СРГО, т. 2, с. 261]; *хмариться* – безос. ‘затягиваться тучами’: *Хмарица, только б даждя не была* (Павл., Рус. Ив.) [Там само]; *хмарненький* – зм. до *хмарный*: *День сиводня хмарнинькай* (Ст. Некр.) [Там само]; *хмарно* 1) ‘пасмурно, облачно’: *Хмарна на улицэ, скоро дожж* (Мур., Серг., Ст. Некр., Усп.); 2) перен. ‘плохо’: *Жыли хмарна* (Вас., Возн.) [Там само]; *хмарный* ‘облачный, пасмурный’: *Пагода вечор*

была хмарная (Вас., Рус. Ив., Серг., Ст. Некр., Усп.) [СРГО, т. 2, с. 261]; хмарочка – зм. до хмара: Неба у хмарачках (Павл.) [Там само].

Прозору внутрішню форму мають ДФО, що характеризують дощ у поєднанні з іншими метеорологічними явищами, напр.: **буревдй дождь** ‘дождь, сопровождающийся сильными порывами ветра, бурей’: *Пашол буревдй доши* (Павлов.) [ФСРГО, с. 42]; **грозовдй дождь** 1) ‘дождь, сопровождаемый грозой’: *Бувдйть доши уразовдй с маланьей* (Серг., 1974); 2) ‘сильный непродолжительный дождь’: *Гразовдй дожжж – сильный дожжж, срдзу пашдл и быстра закончился* (Введ., 2019) [Там само, с. 73]; **громовдй дождь** ‘дождь, сопровождаемый громом’: *Грамавые даждй у нас висндй бывдють* (Возн., 1971). *Даждй чдста урамавые* (Введ., 1971, 2019). *Грамавдй есь доши и акладндй. Ф стянй урамавдй доши был* (Возн., 1975) [СРГО, т. 1, с. 147; ФСРГО, с. 73]. Мотивація ДФО **курйный дождь** ‘короткий дождь при солнце’: *Пазафчирд шол такдй крупный курйный доши* (Возн., 1971). *Курйный дожжж – чуть-чуть, мелкий-мелкий, и солнышка* (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 118-119] і **слепдй дождь** у тому ж значенні: *Мндуга дажжжэй па-рдзнаму клйчуть: адйн – акладный, друуый – раптдвый, третий – слепдй. Сляпдй – при сонцэ капдйть* (Павлов.) [Там само, с. 194] пов’язана, очевидно, з актуалізацією загальної семи ‘дрібний, незначний’, тобто ‘даремний, нерезультативний дощ’. Крім того, у російській ФКС закріплено насмішкувате, зневажливе ставлення до курки як безглузлого полохливого птаха, який не літає, не бачить у темряві, звідси й стійка асоціація «курка – сліпота», пор. ФО з яскраво вираженою пейоративною оцінкою: **курам на смех, варёная курица, мокрая курица, слепая курица, раскудахтаться как курица, бродит как куры** тощо. Цікаві в цьому аспекті висновки, яких доходить російська дослідниця Л. М. Виноградова, досліджуючи способи номінації дощу при сонці в поліських текстах на загальнослов’янському тлі: «у поліських назвах сонячного дощу знаходять відображення міфологеми, пов’язані, з одного боку, із загальною символікою дощу (мотиви “сліз – плачу”, “купання – потоплення у воді”); з іншого – універсальні для західноєвропейської метеорологічної фразеології мотиви “смерті / весілля”; з третього боку, демонологічні сюжети про нечисту

силу або “нечистих” покійників» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 358-359]. За нашими спостереженнями, уявлення про весілля міфологічних персонажів у назвах дощу при сонці, зокрема, є значно розповсюдженим у болгарській фразеології, пор. вже згадувані нами в п. 1.4.3 ФО *болг. мечка се жени* (букв. ведмідь одружується), *болг. діал. заека се жени* (букв. заєць одружується), *дявола се жени* (букв. диявол одружується), *лисицата се жени* (букв. лисиця одружується), *таралежа се жени* (букв. їжак одружується) [Арефьева 2015, с. 147].

Про зтяжний дощ російські діалектоносії скажуть: *обложённый дождь* ‘зтяжной дождь, во время которого всё небо обложено тучами’: *Аблаждонный дощ* *пашёл* (Дем.) [СРГО, т. 1, с. 336]. З цією ДФО пов’язані зафіксовані в матеріалах діалектологічних експедицій *окладной (окладный) дождь* ‘мелкий дождь, долго длящийся; длительный зтяжной дождь с туманами’, пор. численні ілюстрації: *Акладный дождж* *фсигò лучче* (Ст. Некр., 1973). *Акладной дощ* *идёт три-четыре дня* (Мур., 1973). *Акладной дощ* – *длинный дощ. Он идёт да фсё у землю* (Б. Пл., 1973). *Осинью у нас акладные дажди* (Возн.). *Дажди* *бывают у нас акладные, кауда весь день льёт* (Ст. Некр.). *Многа дажджэй па-разнаму кличуть: адйн – акладный, друуый – раптовый, третий – слядой. Акладный – долга льёт* (Павлов.) та ін. [ФСРГО, с. 147]; *охладной дождь* ‘мелкий дождь’: *Бывают ахладной дождь* (Введ., 1971) [Там само, с. 152]. У складі наведених ДФО – регіональні дериваційні форми дієслова *облаживать*. У російських говірках Одещини знаходимо також субстантивований прикметник *кладной* ‘обложной дождь’: *Кладной – эта летам ливинь* (Спас.) [СРГО, т. 1, с. 60]. У «Словаре русских народных говоров» *окладной* – ‘сопровождающийся сплошной облачностью, зтяжными дождями’. *Окладное ненастье* (Тулун. Иркут., Том., Челяб.) [СРНГ, вып. 23, с. 122]; *окладник* – 1) ‘обложной дождь’: *Это уже окладник. Всё заволкло и просвета нет. Это уже до вечера дождь будет. Кругом окладник, значит, всё небо тучи заволкли* (Пинеж. Арх.) [Там само, с. 121-122]. Отож, і літературне СС *обложной дождь* ‘зтяжной дождь, во время которого всё небо обложено тучами’ [ФСРЯ 2007, с. 176], та його

регіональні фразеологічні відповідності *обложённый дождь, окладной дождь, охладной дождь*, будучи своєрідними «фрагментами гнізд синтезованого типу» (що є як одиницями російської літературної мови, так і діалектними одиницями – Н. А.) [Никитевич 2017, с. 29], сягають одного й того самого дієслова *обкладывать / обложить*, а глибше – первинного просторового значення префікса *-об (-обо)* ‘навкруги’. Пор. також приклади вживання сталих сполучень *обложить со всех сторон* і *обложить как волка*, що виникли на основі метафоричного переосмислення цього дієслова: *Он пугался в собственной ярости и беспомощности, всё больше и больше чувствуя окончательную неловкость своего положения. Со всех сторон обложили...* Виктор Ремизов. *Воля вольная*, «Новый мир», 2013 [НКРЯ]. *Серпину... извини, святой отец, я хотел сказать Серпухина, обложили, как волка.* Н. Дежнев. Принцип неопределённости, 2009 [Там само].

Синонімом фразеонайменувань дрібного, довготривалого дощу є ДФО *чумацький дождь*: *Бабàхнула уразà и палìл чумацький дождь. Йивò йищè акладным завут* (Введ., 1971). *Даждè чàста урамавьè, а тò и чумацький, акладной бывають* (Введ., 1971). *Акладные, чумацькие даждя* (Павлов., 1975; Введ., 2019) [ФСРГО, с. 227]. *Чумацький дождь* – міждіалектна ФО, функціонуюча як у російських, так і в українських говірках Одещини, пор. укр. *чумацький дощ* ‘дрібний дощ, який іде кілька діб’. Коли йшов такий дощ, чумаки не могли вирушати в дорогу, звідси і назва фразеологізму [СДУГОО, с. 76; СУГО, с. 211]. У тому ж значенні вживана й ДФО *сутковий (сутковий) дождь* ‘суточный дождь’: *Даждè бьèли рàзными: суткавий, раптовий, чумацький* (Усп.). *Хмàра патòм усè нèба закрьла, и да вèчира дожжè зарядил сутковий* (Алекс.) [ФСРГО, с. 204]. Тут, як нам здається, має місце словотвірна творчість діалектоносія (пор. загальнонаціональне *суточный*). За спостереженнями О. В. Никитевича, «у низці випадків діалектне словотворення “продукує” одиниці, відсутні в літературній мові при наявності досить багатих з погляду кількості одиниць гнізд» (переклад наш – Н. А.) [Никитевич 2017, с. 39]. «Попри те, що назви несприятливих атмосферних

явищ у більшості російських діалектів представлені непохідними (з синхронного погляду) утвореннями, залучення словотвірних засобів дає змогу деталізувати їх, що експлікує афективну оцінку природного середовища, чуттєвий і фізичний досвід пізнання світу», – зауважує Т. І. Вендіна [Вендина 1998, с. 38].

Про дрібний нетривалий дощ російські говірконосії скажуть: *гусиный дождь* ‘мелкий весенний дождь’: *Какой же ён мелинький доши гусиной* (Спас.) [СРГО, т. 1, с. 153]; *мáловный (мáловний) дождь* ‘непродолжительный дождь’: *А мáлавний збрìзни и прайдè* (Рус. Ив.). *Мáлавний дождь прайдётъ и можна снова у поле итти* (Рус. Ив.) [Там само, т. 1, с. 296]; *спокойный дождь* ‘небольшой дождь, не сопровождающийся грозой или ветром’: *Спокойный дождь – тихий, без вèтра, сáмый харòший для уражåю* (Введ.) [Там само, т. 2, с. 184]; *тихий дождь* ‘небольшой дождь, не сопровождающийся грозой или ветром’ (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 208]; *сèять ситечком* ‘о мелком дожде’: *Ситичкам сèе* (Введ., 1971) [Там само, с. 190]. Внутрішня форма ДФО *гусиный дождь* є пов’язаною, на наш погляд, зі знанням звичок і особливостей гусака як одного з найпоширеніших у сільській місцевості видів свійської птиці: як відомо, гусак вважається птахом, що не промокає, завдяки жировому мастилу оперення, через що вода скочується з нього [ИЭС, с. 172-173], пор. ФО *как с гуся вода* ‘ничего не действует на кого-либо’ [ФСРЯ 2007, с. 58]. У цьому ракурсі виявлено, що *гусиный дождь* – це дощ, який не зволожує землю, не впливає на урожай, нерезультативний дощ. Додамо також, що доскональне знання звичок і зовнішніх особливостей птаха, влучна народна спостережливність стали основою таких загальновідомих ФО, як *гусяная кожа* ‘кожа, покрытая мелкими пупырышками, появляющимися у человека от холода или нервного возбуждения’ [ФСРЯ 2007, с. 58], *гусяные лапки* ‘веерообразно расположенные морщинки около наружных углов глаз’ [Там само], а також ФО *гусяная (куриная, индюшиная) память* ‘беспамятство’ [Даль 1998, с. 701].

Дощ, що почався несподівано, раптово й так само несподівано закінчився, репрезентують ДФО *раптовый (ряптовый) дождь*, *скоропостижный дождь*, *скоропчатный дождь*. Внутрішня форма ФО *раптовый дождь* ‘проливной

дождь' мотивована українським прислівником *раптом* 'внезапно, нежданно', саме тому *раптовий дождь* – 'дождь внезапный, неожиданный', 'проливной дождь', пор.: *Ни бяуї, ён зàраз закòнчица, ёта и раптовий дощ* (Возн.). *Такòй раптовий дощ был* (Вас.). *Лётам раптовии дажди пайдуть* (Прим.). *Раптовий дощ застїх на стипу нас* (Серг.). *Пашилї мы нидàвна в лес с внучàтами, нас и застàл раптовий дождж. Анї напрjàтались, а я стаю сабè и смїюся, знаю и, што скòра акòнчица* (Павлов.) тощо [СРГО, т. 2, с. 138; ФСРГО, с. 180-181].

Град, який відрізняється від звичайного, нічим не примітного граду представлений у ФКС діалектоносіїв: *каракалятый град* 'крупный град неправильной формы': *В прòшлам уаду был каракалятый град* (Б. Пл., 1976) [ФСРГО, с. 110]. Пор.: *каракать* 'портить, ломать, пачкать'; *каракалястый* 'суковатый (о дереве)' [СРНГ, вып. 13, с. 70].

З періодом дощів пов'язане й таке важливе для жителів сільської місцевості явище, як бездоріжжя, що створює перешкоди в різних видах сільськогосподарської діяльності. У розглянутих нами говірках вживані ДФО *дорòга расхлябилась*: *Я прышòл увесь чòрный, бо дарòга расхлябилась* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 84]; *грубая грязь*: *К палудню урубая урясь* (Введ., 1971). *Как урубая урясь, так из нàшиуа силà и вьїихать нильзjà* (Введ., 1971) [Там само, с. 73]; *крутая грязь*: *Крутая урясь удàрила* (Введ.) [СРГО, т. 1, с. 269]. Ад'єктив *крутой* тут – еталон максимального прояву ознаки, відбитий і загальнонаціональною картиною світу: *круто посолить (посыпать солью)* – 'посолить что-л. чрезмерно сильно', *крутой кипяток* – 'сильно кипящая, клокочущая вода' [ФСРЯ 2007, с. 126]; *яйцо вкрутую* 'про яйцо, свареное до стану готовності' (як протиставлення стійкому сполученню *яйцо всмятку* – 'яйце, свареное до напівготовності'); *крутой спуск, крутой подъём, крутой* (про людину), *круто!*

У російських острівних говірках Півдня України зафіксована ДФО, що репрезентує блискавку: *столбовая молонья* 'молния, бьющая вертикально вниз': *Сталбавая моланья бьёть внис* (Павлов.) [СРГО, т. 2, с. 192], де *молонья, молòня, молàнья, малàнья, мòльня, молонь'я* – діал. 'молния' [СРГО, т. 1, с. 306],

пор. укр. *молоння*, біл. *мòлоння*. Це слово фіксує і СРНГ. У мовленні російських діалектоносіїв півдня Одеської області функціонують дублети цього слова, наприклад, *блѣскавка* – та ж сама ‘молния’: *Ва время дажжа была блѣскафка* (Б. Пл.) [СРГО, т. 1, с. 41] і зв’язані з ним дієслова *блїскаць* – ‘сверкать’: *Блїскала малынья и гром гримел* (Б. Пл.) *В неби маланьи блїскають* (Павл., Рус. Ив.) [Там само]; *блыскануть* – ‘сверкнуть’: *А молния как блысканѣть!* (Спас.) [СРГО, т. 1, с. 42]. На думку Є. М. Мотузенка, який обґрунтував протетичний характер *м-(мо-)* в слові *молния*, етимологія рос. *молния* (і, отже, розглянуті діалектизми – Н. А.) генетично пов’язані з назвами полум’я: дав.-гр. *λαμπάς* ‘блискавка’, укр. *блискавка*, *блискавиця*, швед. *blixt* ‘блискавка’, нім. *blitz* ‘блискавка’, англ. *lightning* ‘блискавка’, лат. *fulgor* і *fulmen* ‘блискавка’, *flagrāre* ‘горіти, виблискувати’ та *flamma* ‘полум’я’ [Мотузенко 2006, с. 111]. Як стверджує дослідник, давні кореневі морфеми *-олн-*, *-лон-*, *-лан-*, виокремлені в східнослов’янських назвах блискавки (рос. *молния*, діал. *молонья*, *маланья*, *маланка*, укр. *молоння*, білоруськ. *мòлоння*), цілком відповідають варіантам корневих морфем назв полум’я (пор. пол. *płonąc* ‘гореть, пылать’) [Там само].

Давні міфологічні уявлення, пов’язані з богом-громовержцем Перуном, що їде в колісниці та згодом був заміщений під впливом християнства св. Іллею (за влучним визначенням В. М. Топорова, «образ Іллі-пророка як громовержця – результат історичного компромісу з новою системою» [СД, т. 1, с. 207]), закодовані в ДФО, які позначають грозу, що наближається: ***Ильѣ-прорѣк идѣт (пришѣл, приехал) и вѣзом грѣмит: Ильѣ-прарѣк идѣть и вѣзам ұрымїть. Биұдм! Гайда у хату!*** (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 103]; ***Ильѣ-прорѣк ѣдет вѣзом, и егѣ воз грѣмит: Ильѣ-прарѣк ѣдя вѣзам, и йивѣ воз ұрымїть. Хавайтесъ у хату, дѣти!*** (Троиц., 2019) [Там само], пор. болг. ***свети Илия ме скълца*** ‘заспати удару блискавки’ (переклад наш – Н. А.) [ФРБЕ, т. 2, с. 270], а також удар блискавки, що співвіднесений в архаїчному уявленні давніх людей з випущеною стрілою, яка досягла цілі: ***стрелѣ упѣнитъ (упѣнитъ стрелѣ)*** на что ‘об ударе молнии’: ***Упѣнитъ стрилѣ на хату и заұарѣицца*** (Усп., 1978) [СРГО, т. 2, с. 244; КСРГО]. Архаїчне сприйняття блискавки як випущеної Богом-громовержцем стріли фіксує

багатозначна ДФО *громовая стрела*, яка має великий ареал розповсюдження, пор. низку її значень: 1) *Арх., Печор., Помор., Прикам.* ‘молния, разряд молнии’; 2) *Печор., Яросл.* ‘небольшая трубочка, продолговатая окаменелость, получившаяся из сплавившихся от удара молнии песчинок’; 3) *Сиб.* ‘щепка от разбитого грозой дерева’ [БСРП, с. 647].

Культурну значущість у регіональній картині світу російських діалектоносіїв має й концепт «ветер». Пор. ФО *буйн-ветер* – *фольк.* ‘буйный, сильный ветер’ [СРГО, т. 1, с. 61; ФСРГО, с. 42], докладніше про фразему див. п. 2.2.2.

Рвучкий зимовий вітер метафорично пов’язаний з вогнем, оскільки осмислюється як такий, що обпалює, актуалізуючи «температурну» сему, пор.: *огнёвый ветер* ‘порывистый зимний ветер’: *Зимой аунёвый ветир, жёсткай* (Алекс., 1977) [ФСРГО, с. 145].

Відсутність вітру в сонячну жарку погоду, безвітря, однак, негативно оцінено в картині світу російських переселенців, пор.: *не кáнет* ‘о тихой, безветренной погоде’: *Так жàрка сивòдня, ни кáнить, хòть бы трòшки витирòк был – хоть лèхче бýла бы дýхать* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 133]; дієслово *кáниться, нюсь, нишься* в донських говорах – ‘сердиться, хмуриться’ (*Дон.*, 1929) [СРНГ, вып. 13, с. 42].

Заслуговують на увагу й номенклатурно-термінологійні найменування вітрів в аспекті їхнього напрямку, оскільки саме цей параметр визначав, наприклад, такі важливі явища, як опади, а також зміну температури повітря, пор.: *гòрьишний (горышний) ветер* ‘северный ветер’: *Вèтры у нас бывàють гарышний и низòвый* (Троиц., 1970). *Гòрыишний ветир* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 71] (пор. *болг. діал. гòрни вятър* у тому ж значенні); *низòвый (низовòй) ветер* ‘южный ветер, начинавшийся в марте и шедший вдоль реки’ [Там само, с. 141], а також *полудённый ветер* ‘южный ветер’: *Палудённый ветир дуйть* (Коса) [СРГО, т. 2, с. 71]. У «Толковом словаре живого великорусского языка» В. І. Даля знаходимо: *полуден* – на Онезі ‘юг или южный ветер’, *полуденный ветер* – ‘южный ветер’, *полуденка* – *дунайськ.* ‘южный ветер’ [Даль 1998, с. 334]. Акультурацію фразеологізму можна пояснити, на наш погляд, природними умовами регіону:

Чорне море по відношенню до російських переселенців знаходиться на півдні. Опівдні вітер, зазвичай, дме з моря на сушу, тобто в цій місцевості з півдня на північ, переносючи вологі повітряні маси. Звідси й спостереження носіїв говірок: *Падуить палудённий вѣтир и дощ придѣть* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 2, с. 71]. Зазначимо, що в російських острівних говірках півдня Одеської області функціонують і іменні сполучення *полудёна, полудёнка* ‘южный ветер’: *Южный вѣтир у нас палудёна называицца* (Коса). *Такіе ветрѣ есть: караель, палудёна* (Вил.) *С утра дуить палудёна* (Мур.). *Палудёнка падула: так тепло будить* (Вас.) [Там само]. Пор. також *укр. південь* – рос. ‘юг’, *південний* – рос. ‘южный’. Як бачимо, внутрішня форма наведених ДФО досить ясна і прозора. Подібну акультурацію термінологійних найменувань спостерігаємо й у російському міському мовленні Одеси. Проф. Є. М. Степанов зазначає: «Серед одеських назв вітрів є відомим локалізм *молдаван* – вітер, який дме із заходу та південного заходу, приносить опади та відганяє від берега теплі шари води. Назва вітру пов’язана з географічним розташуванням Одеси на схід від Молдавії» [Степанов 2017, с. 86].

Прозору внутрішню форму мають і ДФО, що відбивають явище паводку, характерне для Півдня України. Пор.: *разберѣжная вода* ‘вода, вышедшая из берегов, разлившаяся вокруг во время паводка или ливневых дождей’: *Висноѣ большаѣ разбирѣжная вада была, тинѣря стайть у плѣвнях* (Вил.) [СРГО, т. 2, с. 133]; *прибыльная (прибульная) вода* ‘вода, прибывшая в реке в половодье’: *Висноѣ прибульная вада усѣ топить* (Троиц., 1970). *Висной прибыльная вада полсила затаплѣить* (Троиц., 1970). [СРГО, т. 2, с. 107; ФСРГО, с. 170]; *прибыв воды* ‘вода, вышедшая из берегов, разлившаяся вокруг во время паводка или ливневых дождей’: *Прибыв вады у нас в маѣ, када фсе сниуѣ стѣють* (Ст. Некр., 1974). *Прибыв вады кауда бывает, то бедствия тут различны* (Ст. Некр., 1974) [СРГО, т. 2, с. 107; КСРГО]; *большаѣ вода* в тому ж значенні: *В ѣтам уаду большаѣ вада была. Там сѣрная зимля, и фсякая уадасть была* (Троиц., 1970) [КСРГО]; *горѣй стѣть* ‘о вышедшей из берегов воде’ [БСРНС, с. 143]; *вольная вода* ‘о весеннем разливе воды; вода, прибывшая в реке

в половодье': *Када вадà вольная* (Возн., 1975) [СРГО, т. 1, с. 94; ФСРГО, с. 56]. Відзначимо, що прикметник *вольный* входить до складу й таких сталих сполучень, як *вольный дух* 'тепло в печи после её протапливания': *Борщ свàрять и ставять на вольный дух* (Чап.) [СРГО, т. 1, с. 94]; *вольная одèжа (одèжда)* 'гражданская одежда': *Пришòл к нам в вольнай адèжы* (Прим.). *Он у вольнай адèжы* (Б. Пл.). *В вольнай адèжде хадить стал* (Введ., 1971) [СРГО, т. 1, с. 94; ФСРГО, с. 56]. Пор. також загальнонаціональне *вольная вода* 'глубокое, свободное от судов или льда место' і *вольный жар (дух)* 'жар в истопленной печи после выгреба угольев' [ФСРЯ 2007, с. 35].

ДФО, які характеризують зимовий період і сніг як природне явище, відбивають характерні кліматичні особливості, що є властивими для Півдня України і виявлені в частій відлизі, безсніжних зимах, відсутності постійного снігового покриву, пор.: *дождливый снег* 'мокрый снег': *Дажливый снех сивòдня* (Павлов.) [СРГО, т. 1, с. 171]; *как горобцы летят* 'о снеге, падающем большими хлопьями': *А как большòй лапàтый снех вьпада, то уаваряьт у нас: «Как уарабцы литяьт»!* (Сергеев., 1986) [КСРГО]; *водянистая зима* 'тёплая, с оттепелями зима; влажная зима': *Зима была вадянистая* (Введ., 1971; Чап., 1966) [СРГО, т. 1, с. 90; ФСРГО, с. 56].

Як уже було сказано вище, найчастіше мовними засобами закріплені найменування аномальної погоди, напр.: *мокрая погода* 'дождливая погода': *Паудда была мокрая нòнишим лèтам* (Вас.) [ФСРГО, с. 126]; *грустная погода* 'плохая погода': *Двèри закутаим ат урустнай пагòды* (Серг., 1974) [Там само, с. 73]. Проте в мовленні російських переселенців знаходимо й стійке сполучення, що означає хорошу, сприятливу для виконання господарських робіт погоду, пор.: *погодливый день* 'хороший, ясный, погожий, благоприятный в отношении погоды день': *Зàфтра день пауджливый будить* (Серг., 1977). *Пауджливыи дни стаяьт* (Усп.) [Там само, с. 159].

Таке явище, як жара імпліцитно представлено у фразеологічній картині світу російських переселенців, транслюючи негативні конотації, зумовлені шкідливим впливом надмірно жаркої погоди на здоров'я людини, пор.: *жары не давàть*

чому ‘не перегревайтесь на сонці’: *Жары ни давай улавè* (Вас., 1974) [СРГО, т. 1, с. 191; ФСРГО, с. 87]; *пузырём пойти* ‘получить солнечный ожог’: *А он так билывый: зауарèл, пузырьём паидòл* (Аннов.) [ФСРГО, с. 176].

Погоджуючись з О. В. Никитевичем у тому, що «російська матеріальна й духовна народна культура неминуче знайшла своє відображення у внутрішній формі російського діалектного слова» (переклад наш – Н. А.) [Никитевич 2017, с. 40], додамо, що розглянуті діалектні фразеологізми, розкриваючи один з лінгвокультурних кодів – код метеорологічний, репрезентують важливий фрагмент регіональної картини світу за допомогою культурно значущих концептів – *дождя, тучи, града, распутицы, молнии, грозы, ветра, наводка, снега, жары*, тим самим відбиваючи «аномальні» з погляду говірконосія погодні явища, що значно впливають на господарську діяльність російських переселенців.

Для фразеологічних найменувань представлених погодних явищ характерні:

- 1) яскраво виражена деталізація і диференціація, що ще раз підкреслює високу значущість репертуару метеорологічних явищ у побуті й трудовій діяльності російських переселенців;
- 2) прозора внутрішня форма;
- 3) вплив близькоспорідненої української мови та її говірок (*раптовий дождь, зависать хмарами*), одним з проявів якого є функціонування міждіалектних фразеологізмів (*чумацкий дождь*);
- 4) наявність фольклорних мотивів (*буйон-ветер*);
- 5) відображення давніх міфологічних уявлень слов'ян (*Илья-прорòк èдет вòзом, и егò воз грèмит*).

Спираючись на наведені факти, можна з упевненістю констатувати, що лінгвокультурний метеорологічний код у російських говірках Півдня України як найважливіший фрагмент позамовної дійсності сформований під впливом передусім регіональної картини світу, відбиваючи природні – географічні і кліматичні – особливості регіону.

3.3. Ірраціональний кодовий простір

3.3.1. Часовий (темпоральний) лінгвокультурний код

Час і простір, будучи засадничими, пов'язаними між собою категоріями розчленовування і освоювання людиною навколишньої дійсності, буквально пронизують мовну та фразеологічну картини світу. Підтвердження цьому знаходимо в працях В. В. Красних [Красных 2002, с. 235-244], І. О. Подюкова [Подюков 1990, с. 31-36], Л. О. Івашко [Ивашко 1981, с. 55-57]. С. М. Толстая визначає *час* як «одну з основних категорій (разом із простором) традиційної картини світу, що поєднує міфологічне (циклічне) й історичне (лінійне) сприйняття», до того ж перший час «ґрунтується на циклічності природного часу – пір року, фаз місяця, дня і ночі; другий – на лінійності людського життя, яке має початок і кінець» (переклад наш – Н. А.) [СД, т. 1, с. 448].

У лінгвокультурному просторі діалектоносіїв *часовий* код (усього 68 ДФО) перетинається з багатьма лінгвокультурними кодами, наприклад,

-історичним: *при (про) режіму* 'в царское время': *Про рижьму куплиная: ма́ма две купи́ла – ста́рший сис́тры и ми́нè* (Троиц., 1983). *При режіму купи́на* (Троиц., 2018) [ФСРГО, с. 172];

-гендерним: *подошла́ пора́* чья 'о девушке, которой пришло время выходить замуж; о девушке на выданье': *Падашла́ твоя́ пара́, на́да за́муш выходи́ть* (Троиц., 2019) [Там само, с. 161];

-інтелектуальним: *Кака́я [я, она] была́, [а] кака́я стала́ – дуракòм оста́лась* – *прик. жарт.* 'о схожести старого человека с ребёнком': – *А што у ла́фке тада́ прадава́лась? – Тада́? Та кака́я я была́, а кака́я ста́ла – дуракòм аста́лась* (Введ., 2019) [Там само, с. 105];

-просторовим: *конца́ кра́ю нема́* 'о чём-л. бесконечно долго длянемся' [Там само, с. 112];

-метеорологічним: *сутковòй (сутковòый) дождь* 'суточный дождь' [Там само, с. 204];

-астрономічним: *быть на сходу* ‘находиться в убывающей фазе (о луне)’:
Мєсяц щас на сходу (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 43];

-духовно-релігійним: *Аки убавить, аки прибавить* – прик. ‘скільки Богом отмерено (о продолжительности жизни)’: *Хачу йищд пажыть, ну а там как Бду даст: аки убавить, аки прибавить, йиму ни укажыи* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 32];

традиційно-обрядовим: *годовье поминь* ‘поминки в годовщину смерти’ (Введ.) [ФСРГО, с. 70];

-господарським: *Писклят по вѣсени считают* – присл. ‘не следует преждевременно делить прибыль от какого-л. дела цыпят по осени считают’:
Писклят на вѣсени щитают (Введ., 1971) [Там само, с. 157];

-соціальним: *делѧ в отстѧвке* чьи, у кого ‘о неработающих пенсионерах’:
Што булѧ: рабѧтали, а сичѧс дилѧ нѧшы в атстѧвке (Троиц., 1970). *Пакѧ рабѧтала, булѧ усѧм нѧдая, а типѧрь никаму ни нѧдая – дилѧ май в атстѧфке* (Троиц., 2019) [Там само, с. 79]. Про перетинання часового й просторового кодів свідчить і наявність у складі темпоральних ДФО просторових прийменників (*на секундах, до вѣрѧ, по зѧрке с-под концѧ вѣку* тощо). Про це пише проф. В. В. Красних, на матеріалі кодифікованих фразеологізмів визначаючи вживання просторових прийменників для вираження часових відношень як «занурення часу в просторовий контекст» (переклад наш – Н. А.) [Красних 2002, с. 240]. Просторове сприйняття часу в народній традиції відмічає С. М. Толстая: «минуле мислиться як таке, що перебуває позаду, а майбутнє – попереду» (переклад наш – Н. А.) [СД, т. 1. с. 449], пор.: ДФО *как унадѧсь* (помнить) ‘ясно, хорошо помнить (о важных, значимых событиях, которые давно прошли)’: *Как унадѧсь пѧмню* (Усп.) [КСРГО], де діал. *унадѧсь* ‘вчера’ [СРГО, т. 2, с. 244].

Час у ФКС російських діалектоносіїв може бути членованим (дискретним), пор., напр., ДФО *бѣлый день* ‘время до захода солнца’ [СРГО, т. 1, с. 36]; *ночь-полночь* ‘глубокой ночью, очень поздно’: *Ночь-палночь прыйижжѧють да нас. Ночь-палночь прибуѧють*: «Ой, бѧба, паскарѧча рятуй!» (Ст. Некр.,

1977) [ФСРГО, с. 144] та нечленованим (недискретним), напр.: *коляска идѣт* ‘проходит жизнь’ [БСРП, с. 304]; ДФО зі значенням ‘немає коли’ й численні ілюстрації до них: *не врѣмя* кому: *Мне уутить не врѣмя, зѣutra пайдѣ* (Коса, 1980) [ФСРГО, с. 132]; *немѧ как, нет когда, немѧ када (когда, кады)* у тому ж значенні: *Нимѧ как итить минѣ* (Б. Пл.). *Мне нѣнче нет кауда* (Антон., 1966). *Дилѧ дѣлать нимѧ када. Балѧкать мне с вѧми нимѧ кауда* (Введ., 1971). *Павичѣрять нимѧ кады* (Введ.). *Нѣмѧ када учица, у рабѣти я* (Серг., Нов. Некр.). *Нимѧ када разуавѣривать, нѧды рабѣтать* (Вас.). *Фсѣ нимѧ када* (Прим., 2012). *Йимѣ нимѧ када* (Никол., 2018). *Нимѧ када стирѧть* (Никол., 2018). *Нимѧ када сидѣть* (Введ., 2019) [СРГО, т. 1, с. 329; ФСРГО, с. 138, 134].

ДФО Півдня України віддзеркалюють одну з онтологічних властивостей часу – тривалість, фіксуючи різні часові відтинки: *на секундах* ‘мгновенно’: *Нѧшы нѣмцѣв на сикундах разбѣли* (Возн., 1985) [ФСРГО, с. 131]; *в одѣн дух* ‘сразу, быстро, на одном дыхании (делать что-л.)’: *Чири выуавѣриваю в адѣн дух* (Возн.) [Там само, с. 54] (пор. кар. *в один дух* ‘тотчас, немедленно’ [БСРП, с. 209]); *День и ночь – сутки прочь* – прик. предик. ‘о скоротечности времени’: *Какѣе у минѧ дилѧ? День и ночь – сутки прочь* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 81]; *конца краю немѧ* ‘о чѣм-л. бесконечно долго длящемся’: *Этай стѣрке конца краю нимѧ* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 112]. Остання ДФО є варіантом загальновож. ФО *конца-краю (конца и краю, ни конца ни краю) не видно (не видѧть) [нет]* 1) ‘очень далеко простирается что-л.’; 2) ‘бесконечно долго длится, продолжается что-л.’; 3) ‘очень много, в большом количестве (есть, имеется)’ [ФСРЯ, с. 68].

Фразеологічно марковано в ДКС визначення пори доби або її характеристика, напр.: *по зѣрьке* ‘на рассвете’: *Па зѣрьке так пѣвни кричѧт* (Вас.) [Там само, с. 162]; *бѣлый день* ‘время до захода солнца’: *Йишѣ бѣлый день* (Алекс.) [СРГО, т. 1, с. 36]; *ночь-полночь* ‘глубокой ночью, очень поздно’: *Ноч-палноч прѣйижжѣѧють да нѧс* [ФСРГО, с. 144] (пор: волг. *ночь в полночь* ‘постоянно, в любое время’ [БСРП, с. 452]); *по полночах* ‘поздно, ночью’ [БСРП, с. 517]; *день – год* ‘о долгом летнем дне’: *День – уѣт, а ѣн ничивѣ ни дѣлаить,*

зимà придётъ – пакàжыть, де рàки зимують (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 81]; *ночь – год* ‘о длинной ночи’: *Ноч – ўдт, а я на валасiну ни заснула* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 144] та ін.

Встановлена межа, певний ліміт часу за допомогою продуктивної моделі «до + імен.» або «до + вказівний займ. + імен.»: *до вèку* ‘вечно; навсегда, навечно’ [Там само, с. 82]; *до врèмя* ‘до определённого момента’: *Будим хадiть да врèмя, ды апаслè и памрèм* (Вас.) [Там само] (пор. загальнолж. *до порь до врèмени*); *до сдòху* ‘до смерти’ [БСРП, с. 601]; *до такiх часòв* ‘до такого возраста’: *Он да такiх часòф дитèм фсè казàлси* (Мур.) [ФСРГО, с. 84].

Часові параметри також представлені продуктивними моделями «по + імен. (прислівн.)», «при + імен.», «при + імен. + імен.», «с + імен.», «с + прикм. + імен.», «за + імен.» та ін., які є типовими й у фразеології кодифікованій: *по молодèжу* ‘по молодости’ [ФСРГО, с. 166], *по сèдни* ‘до сих пор; по сей день’ [СРГО, т. 2, с. 96]; *при чьей пàмяти* ‘при чьей-л. сознательной жизни, в чью-л. бытность’ [ФСРГО, с. 172]; *при стàрости [лет]* ‘в преклонном возрасте’ [Там само, с. 172-173]; *с ребячества* ‘с детства; с малых лет’ [Там само, с. 199]; *с дèдовыx врèмèн* ‘издавна, с давних пор’ [Там само, с. 187]; *за пàмять* чью ‘при чьей-л. сознательной жизни, в чью-л. бытность’ [БСРП, с. 480-481].

Культурно значущим концептом *часового* лінгвокультурного коду є концепт *век*. Л. О. Івашко в книзі «Русская диалектная фразеологія», аналізуючи темпоральні фраземи, відзначає широку репрезентативність ДФО зі словом «век», перераховуючи їхні численні варіанти: *от (с) вèка (вèку, векòв), от (с) вèку векòв* и др. [Івашко 1981, с. 55-57]. Будучи широко представленим у ФКС російських переселенців, *век* втілює передусім складний і багатогранний життєвий шлях людини: *На веку, как на дòлгой нiве – присл. ‘в жизни всё может случиться’*: *Сасèтка фсè насмихàлась, што мне трудна жыть. Ничивò: на вику, как на дòлгуй нiве, ни смèйся, рабè, бо дастàница и тибè* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 127]. Семантичну тотожність концептів «век» і «життя, життєвий шлях» фіксують і інші ДФО: *векà доживàть* ‘доживать свою жизнь, быть в преклонном возрасте’: *Мы с бàпкай сваèй векà дажывàдим* (Петр.) [СРГО,

т. 1, с. 71] (пор. загальнолж. *дожива́ть свой век* у тому ж значенні); *за свой век* ‘в своїй життї, на своїм веку’: *Парабòталась за свой век* (Б. Бур.) [ФСРГО, с. 95] (пор. загальнолж. *на своїм веку* у тому ж значенні); *век векова́ть* – 1) ‘проводити життє, существовати’: *А вдвох бы мы век векава́ли* (Введ., 1971); 2) ‘бути самотнім; бути не заміжем (не женатим)’: *Я с пèрвой мла́дастю век викава́ла* (Серг., 1969) [Там само, с. 46]. Пор. дані інших ФС: загальнолж. *век векова́ть* – народно-поет. ‘проводити життє, существовати’: *Ах, тошно мне И в родной стороне; Всё в неволе, В тяжёлой доле, Видно век вековать* (Рылеев, Ах, тошно мне) [ФСРЯ 2007, с. 26]; *век векова́ть* – розм., заст. 1) ‘жити довго, до глибокої старості’; 2) *арх., одеськ., пск.* ‘жити, проживати якїе-л. отрезки часу’ [БСРП, с. 74]; *век вековись* ‘за всю життє’ [СРНГ, вып. 4, с. 99]. «..Поняття століття (в оригіналі *века* – Н. А.) пронизує усе людське існування, становлячись немов би каркасом, на якому й розвивається життє людини від народження до смерті та потойбічного життє», – зауважує А. Б. Коконова (переклад наш – Н. А.) [Коконова 2011, с. 368].

Уявлення про *век* як про життєвий шлях, що осмислений у системі координат всесвіту (світоустрою), нерозривно пов’язане з поняттями «здавна» й «назавжди (навіки)», утворюючи єдиний семантичний ланцюжок, пор. ДФО зі словом «век» у значенні ‘издавна, с давних пор’: *сканибѣль вѣка* [БСРП, с. 75]; *с-под концѧ вѣку: С-пат канцѧ вѣку прѧли так* (Павлов., 1975). *Брынза у нас с-пат канцѧ вѣку* (Никол., 2018) [СРГО, т. 2, с. 183; ФСРГО, с. 198] та синонімічні *с давних давен, с дѣдовыx времѣн*. ДФО зі словом «век» у значенні ‘издавна, с давних пор’ виявляють значний ареал поширення, пор.: *пск., сиб. искони векѡв (век, вѣку); кар. искѡли векѡв; сиб. сконї век (вѣку); книжн. испокѡн векѡв (вѣка, вѣку); народн. испокѡн (спокѡн) векѡв (вѣку); сиб. испокѡни векѡв (век); сиб. испокѡнь векѡв (век); пск. со старины векѡв; орл. спокѡн вѣку вѣчного* [БСРП, с. 75, 640]. Як цілком слушно пише проф. В. В. Красних у культурологічному коментарі до загальнолж. ФО *испокѡн векѡв (вѣка, вѣку)*, «в образі фразеол. відбито уявлення про те, що у *века* є межі: він має початок (пор. *из-начально, из-древле*) і матиме кінець (сам корінь у слові

испокон обкреслює межі майбутнього, <...>. Це уявлення відповідає християнському розумінню **века** як категорії “тварного” (створеного) світу, пов’язаного насамперед зі світом і життям людини, для яких також характерна “скінченність” – вони мають початкову та фінальну точки буття» (переклад наш – Н. А.) [БФСРЯ 2006, с. 281]. Із цим твердженням цілком узгоджена внутрішня форма ДФО *до вѣку* ‘вечно; навсегда, навечно’, тобто буквально ‘до кінця життя’: *Кажя, да вѣку ни хадѣ, а самà пѣрвая да минѣ пришла* [ФСРГО, с. 82], а також лексема «вековечный, -ая», яку вживають на позначення дуже старої людини: *А я старая-пиристарая, викавѣчная* (Введ.). *Я викавѣшная старуха, скѣра дивяндѣста лет* (Антон.) [СРГО, т. 1, с. 71]. Архетипічна опозиція «початок / кінець» знайшла відображення (експліцитне або імпліцитне) і в інших «часових» ДФО, вживаних у мовленні російських переселенців, пор.: *пѣрво-напѣрво* ‘сперва, вначале’: *Заручины пѣрва-напирва* (Рус. Ив.). *Пѣрвѣ-напѣрво нараждѣица ненависть, зависть* (Прим., 2012) [ФСРГО, с. 154]; *пѣрвым дѣлгом* ‘прежде всего, в первую очередь’: *Разные гатѣвим кушанья: пѣрвым дѣлгуам халѣднае, вакѣрки, кравянѣе и бѣлые калбѣсы, мясушка, стрѣдли, вертути, плачѣнды, бѣпки* (Павлов., 1975) [Там само, с. 154] (пор. загальнолж., прост. *пѣрвым дѣлгом* у тому ж значенні [ФСРЯ, с. 142]); *край на край* ‘в конце концов, наконец’: *Край на край я ужѣ ни маладѣй, мне ужѣ 67 лет* (Дем.) [СРГО, т. 1, с. 266; БСРП, с. 326]. З іншого боку, як було сказано вище, *век* у свідомості діалектоносіїв має значення ‘назавжди (навіки)’, актуалізуючи нескінченність: *вѣки в мѣре* (із запереченням) ‘ни за что на свете’ [БСРП, с. 75]. Пор.: *арх., сиб. до вѣку* ‘всегда, постоянно; навсегда, навечно’ [Там само]; загальнолж. *на вѣка* ‘назавжди, навіки’. За В. В. Красних, «..у російській мовній свідомості *век*, з одного боку, скінченний (100 років, епоха, довгий відтинок часу, життя), а з іншого – нескінченний (змикається з вічністю)» (переклад та курсив наші – Н. А.) [Красных 2002, с. 243].

«Уявлення про *век* тісно пов’язане з поняттям долі», а також з «уявленнями про потойбічний світ», – пише А. Б. Коконова (переклад та курсив наші – Н. А.) [Коконова 2011, с. 376, 368]. У фраземіці російських говірок Півдня

України актуалізовано насамперед *долю нещасливу*, пор.: **век зав'язувати / зав'язати** кому 1) 'портити кому-л. життя неудачним браком': *Парни св'ятались, а батька уварил: «Чивò чилавèку век зав'язувати»* (Мирн.). *Такая маладичка харошая, но он жа (муж) такой уадасный – завизал ей вèк. Анà с ним фсю жызнь ни жывèть, а муцаица* (Прим., 2017-2018); 2) 'доживати свою життя, бути в преклонном візросте'. Син.: **векà доживати**; 3) 'вдовствувати' [СРГО, т. 1, с. 71; БСРП, с. 74; ФСРГО, с. 46-47]. Пор.: **зав'язати век** чей – *пск.* 'измучить; погубить, сжить со света кого-л.' [БСРП, с. 75]; **вековàя дèвка** – *дон.* те ж саме, що **стàрая дèва** 'немолодая женщина, не бывшая замужем' [БСРП, с. 176; СДГ, т. 1, с. 125], **вековуша** 'старая дева' [СРГО, т. 1, с. 71].

Цілко́м слушним нам здається спостереження Л. О. Івашко про те, що в російських говорах у складі часових (темпоральних) фразеологізмів найчастіше повторені лексеми *век, год, життя* та ін. [Івашко 1981, с. 55]. Зокрема, у російських говірках Півдня України, разом із концептом «век», виокремлюємо культурно значущий концепт «год», представлений цілою низкою ДФО. *Год* (*укр.* рік) – відтинок часу, який, безумовно, оцінено як тривалий у ФКС російських діалектоносіїв: **день – год** 'о долгом летнем дне': **День – уòт, а он ничивò ни дèлаить, зимà придèть – пакàжыть, де рàки зимують** (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 81]; **ночь – год** 'о длинной ночи': **Ноч – уòт, а я на валасiну ни заснула** (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 144]; **год у год** 'год за годом; из года в год': **Èсли уòд у уòд праçитывать евангилie, то и вразумiсья** (Спас., 1982) [Там само, с. 70]. *Год* (*годы*) відображають настання певного вікового періоду в житті людини, зазвичай, молодості або старості: **у (в) чьи годды** 'в период чьей-л. молодости': **Èта в нашы уòды, а как булò у вàшы уòды?** (Никол., 2018) [ФСРГО, с. 212]; **годды гнут** 'о процессе старения': **Гòды унут, а памирать ни хòца** (* не хочется) (Серг., 1971) [Там само, с. 70]; **под годàми** 'в солидном візросте; в годах': **Èн ужè и тадà был над уадàми** (Серг., 1977) [СРГО, т. 2, с. 42; ФСРГО, с. 160]. Ср.: **под годàми** 1) *кар. (арх.), орл., пск., ряз., сиб.* 'о человеке преклонного візроста'; 2) *арх., орл.* 'о девушке в период полового созревания' [БСРП, с. 134].

ДФО зі словом «год (годы)» також позначають певний часовий період, відзначений особливою значущістю в житті переселенців через свою незвичність, аномальність, винятковість тощо: *тѣми годѣми* ‘тогда, в те годы’: *Тѣми уадѣми аднѣ карѣва на сялѣ былѣ* (Рус. Ив., 1987) [СРГО, т. 2, с. 220; ФСРГО, с. 207]; *голѣднѣй год* ‘період 1946-1947 гг., когда вследствие сильной засухи и неурожая зерновых культур жители сѣл Юга Украины переживали голод’: *В голѣднѣй год нѣши кѣтцы обворѣвывали* (Троиц.). *В уалѣднѣй гот умирали как качирѣшки* (Введ., 2019) [ФСРГО, с. 71]. Фразема побутує також в орловських говорах: *У галѣднѣй гот висной хадили на полю, пѣдбирали прелую картошку, тѣрли йиѣ и пикли каркули* (виділено нами – Н. А.) [СОГ, с. 20]. Події, що відбуваються щорічно, фразеологічно марковані, пор.: *годовѣй прѣздник* ‘большой праздник; праздник, который бывает раз в году’: *Каудѣ уадавѣи прѣзѣники, нанимѣим ууртѣм музыку* (Коса, 1980). *Гадавѣй прѣздник, карандашѣ нѣвые* (Вил.) [ФСРГО, с. 70]; *годовѣе помѣны* ‘поминки в годовщину смерти’ [Там само]. За спостереженням І. О. Подюкова, «зображення часу, основні прийоми його відтворення ґрунтуються на буденному розумінні не часу власне, а подій, які наповнюють його; час завжди час чого-небудь, якого-небудь явища; повторюваних подій, що відбуваються в певні моменти життя природи і людини» (переклад наш – Н. А.) [Подюков 1990, с. 32].

Серед «часових (темпоральних)» концептів у ФКС російських переселенців виокремлюємо концепт «день». ДФО, які згруповані всередині цього концепту, можуть відображати пору доби (*бѣлый день* ‘время до захода солнца’: *Йишо бѣлый день* (Алекс.) [СРГО, т. 1, с. 36]); повторюваність дії, її неперервність (*день за день* ‘однообразно, без каких-л. изменений; день за днѣм’: *Бидѣимся* (* бедствуем) *день за день* (Орѣл) [ФСРГО, с. 81]; *день в день* ‘ежедневно, постоянно’ [БСРП, с. 183] (пор. *брян.*, *дон.* *день в день* 1) у тому ж значенні; 2) ‘точно в назначенный день’ [Там само]); частотність (*на дню* ‘в течение дня, за день, на день’: *Дѣлали на пять запряжек на дню* (Мур., 1973) [ФСРГО, с. 128]).

Концепти «день» і «ночь» у складі ДФО, зазвичай, не протиставлені, актуалізуючи швидкоплинність часу: *День и ночь – сутки прочь – прик. предик.*

‘о скоротечности времени’: *Какіе у миня дилà? День и ночь – сутки прочь* (Введ., 2019) [Там само, с. 81]. Тут *день* і *ніч*, не будучи опозитами, протиставлені добі. Приказка є варіантом загальнофж. *День да ночь – сутки прочь* ‘о быстром течении времени с чередованием дня и ночи’, де «сутки» – «об’єднуюче» слово, що означає «проміжок часу, рівний дню і ночі» (переклад наш – Н. А.) [ИЭС, с. 184]. Пор. також загальнофж. *день и ночь* ‘всё время, постоянно’, де *день* і *ніч* – не контрадикторні категорії, а взаємодоповнюючі композити часового простору. У наведених ФО марковані строга черговість, змінюваність *дня* і *ночі*, що загалом створює ефект безперервності часу, його швидкоплинності, непідвладності будь-якому впливу, пор. загальновідоме стійке сполучення *время как вода*.

У проєкції на людину важливим сегментом *часового* коду є градація вікових періодів, широко представлена в мовленні російських переселенців. Момент народження маркують ДФО *с природу* и *по природа* ‘с рождения’: *С природу свайивд здєся живём* (Ст. Некр.). *Мы с дèдой здєся живём на природа* (Ст. Некр., 1981) [СРГО, т. 2, с. 186; ФСРГО, с. 167]. Пор. *сиб. с природы* – ‘с рождения, с момента появления’ [БСРП, с. 534]. Про зовсім маленьку дитину, яка ще не має сил для впевненої ходьби, скажуть «тапочка» ‘ребёнок, который недавно начал ходить’ [СРГО, т. 2, с. 210]; лексема «тапочка» – семантичний центр ДФО *тòлько тàпочка ставàть* ‘о совсем маленьком ребёнке; о ребёнке, который только начинает ходить’: *А типèрь дитя тòлька вьлупилась, тòлька тàпачка стаётъ, а ужэ калудтки, насòчки пакупàють* (Троиц., 1983, 2018) [ФСРГО, с. 208]. Дитячі роки фіксують ДФО *с сàмого малòго* ‘с раннего детства’: *Я прячка с сàмава малòва* (Мирн., 1972) [Там само, с. 199]; *с ребячества* ‘с детства; с малых лет’: *А робить я с ребячества привычная* (Анат., 1984) [ФСРГО, с. 199]; *от мàльства* ‘в детстве’: *Такіх пàмятеф ужè ни бұдить, как бьла ат мàльства* (Мур.) [Там само, с. 150].

Молодість – кращий, найпродуктивніший період у житті людини, час любові, створення сім’ї, духовного й фізичного розквіту – часто співвіднесена з лексемами «годы» та «время», пор., наприклад, загальнофж. *в чьё время* ‘во времена чьей-л. молодости’ та лермонтівське «– *Да, были люди в наше время, /*

Не то, что нынешнее племя: / Богатыри – не вы!» (М. Лермонтов, Бородино). Вислів «Да, были люди в наше время», що означає перевагу попередніх поколінь у роки їхнього розквіту в порівнянні із поколінням нинішнім, стало сьогодні крилатим, про що свідчать дані НКРЯ, напр.: *Можно дать к теме о футболе и хоккее в России после войны и другой эпитафия, тоже стихотворную строку, лермонтовскую: «Да, были люди в наше время...»* (Евгений Рубин, *Пан или пропал. Жизнеописание, 1999-2000*) (виділено нами – Н. А.) [НКРЯ] або: *«Да, были люди в наше время...»*. Голландским ветеранам в пору цитировать Лермонтова (Бодров А., Локалов А., *Отбил руки «Джабулани»... Исход матча предрешила ошибка ватаря Квасимы, который свалил всю вину на мяч, Советский спорт, 2010.06.21*) (виділено нами – Н. А.) [Там само]. У ДКС російських переселенців молодість, що найчастіше вже минула, представлена в ДФО у (в) чьї *годы* ‘в период чьей-л. молодости’: *Эта в нашы годды, а как булò у ваши годды?* (Никол., 2018) [ФСРГО, с. 212]; *с млада лет* ‘с молодых лет, с молодости’: *Я с млада лет шьла* (Ст. Некр., 1974) [Там само, с. 194]; *при младасти* ‘в молодости’: *При младасти ходили* (Возн.) [Там само, с. 171]; *в молодых лет* ‘в молодости’: *Тижилà наша жысть былà в маладых лет* (Троиц., 1983) [Там само, с. 54]; *по молодёжу* ‘по молодости’: *Йèта так на маладèжу пèла, а типèрь их ни умèю* (Ст. Некр.) [Там само, с. 166]. Пор. сиб. *на* чьём-л. *мòлоду* ‘в молодости’; *с-из мòлоду* ‘с молодости, с молодых лет’ [ФСРГС, с. 113]. Як культурно значущий постає у фразеології період, що передує заміжжю дівчини: *подошла порà* чья ‘о девушке, которой пришло время выходить замуж; о девушке на выданье’: *Падашла твоя парà, нада замуш выходить* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 161], докладніше про це див. п. 3.1.1.

Не менш репрезентативною є група ДФО, що позначає наставання старості, пор.: *при старости лет* ‘в старческом возрасте, на старости лет’: *Скажутъ, при старости лет бапка выставилась* (* обратила на себя внимание) (Возн.). *Можна была миня приулядèть при старости* (Мирн., 1972) [ФСРГО, с. 172-173]; *по живности* ‘очень старый, пожилой’ [БСРП, с. 229]; *под годàми* ‘в солидном возрасте; в годах’: *Ён ужэ и тада был над годàми* (Серг., 1977) [СРГО, т. 2, с. 42;

ФСРГО, с. 160]; *лет-лет и пàмяти нет* (кому [ужè] *лет – пàмяти нет*) – *жарт.-ірон.* ‘об очень старом человеке или вещи’: – *А скòлька Вам лет? Какòва Вы ўòда раждèния? – Мне ужè лет – пàмяти нет* (Прим., 2012) [БСРП, с. 359; ДФ № 13]; *Молодыє порастàють, старьє сбувàются – присл.* ‘молодым расти, старым – стариться’: *Маладыя парастàють, а старья збувàюца* (Ст. Некр., 1973) [ФСРГО, с. 126], де *сбувàться* – ‘вмирати’; *гòды гнут* ‘о процессе старения’: *Гòды унут, а намирàть ни хòцца* (Серг., 1971) [Там само, с. 70]; *векà доживàть* ‘доживать свою жизнь, быть в преклонном возрасте’: *Мы с бàнкай сваей векà дажывàим* (Петр.) [СРГО, т. 1, с. 71].

Широко представлений у межах часової осі народний календар, в якому відмічені народні назви *свят, постів* тощо (*богàтый вèчер* ‘вечер накануне Нового года’ [БСРП, с. 83]; *прàздник Юрия* ‘Юрьев день’ [ФСРГО, с. 170]; *вèрбный воскресный день* и *вèрбный прàздник* ‘христианский праздник за неделю до Пасхи; Вербное воскресенье’ [Там само, с. 48]; *усеèдная недèля* ‘неделя, в которой отсутствуют постные дни’ [Там само, с. 215] тощо, див. докладніше про це п. 3.3.4); *часові цикли поховальної обрядовості (годовьє помйны* ‘поминки в годовщину смерти’ [Там само, с. 70]; *дèвять дèн* ‘традиционный поминальный обед на девятый день после смерти’ [Там само, с. 79]; *двадцàть дèн (двадцàть дней)* ‘20-ый день после смерти (у старообрядцев), когда проводятся поминальные мероприятия’ [Там само, с. 78]; *сòрок дèн* ‘традиционный поминальный обед на сороковой день после смерти’ [Там само, с. 196])). Назви святкових днів народного календаря і пов’язані з ними ритуали, їхню часову приуроченість, найважливіші цикли поховальної, весільної, пологової обрядовості, експліцитно й імпліцитно представлені в ФКС російських переселенців, уналежнюємо, услід за С. М. Толстою, до *обрядового часу* [СД, т. 1, с. 451], пор., напр., обрядові ДФО *первый стол* ‘первый этап свадебного застолья’ та *второй стол* – ‘второй этап свадебного застолья, во время которого начинается вручение даров молодожёнам’: *Первый стол на свàдьбе – прòста мы сидим, кушаем, потòм выхòдят, танцують и за фтарой стол идуть – пацылòфки назывàюца, а потòм дары* (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 154, 59-60].

Широко представлені в ФКС назви робочих і вихідних днів, які, користуючись термінологією С. М. Толстої, можна віднести до звичайного (профанного) часу [СД, т. 1, с. 451], пор.: *буден (будень) день* и *будённий день* ‘будний день’: *А в будень день вечярушки были* (Возн., 1985). *В буден день* (Введ., 2019). *Адін прázничный день, а друудой будённий* (Петр.) [ФСРГО, с. 41-42]; *воскрёсний день* ‘воскресенье’ (Введ., 2019) [Там само, с. 57]; *гулящий день* ‘день, свободный от работы; выходной’: *Сявòдни гулящий день бұдить* (Б. Пл.) [СРГО, т. 1, с. 151]; *на канікулах* ‘в свободные от работы, праздничные дни’: *Кўшаем такòй хлеб, что рàньше на канікулах ёли* (Троиц.) [ФСРГО, с. 129].

Отже, час у ФКС російських переселенців – засаднича категорія традиційної картини світу, що пронизує багато лінгвокультурних кодів. У ФКС російських діалектоносіїв час може бути дискретним (членованим) і недискретним (нечленованим). Культурно значущими концептами в часовому лінгвокультурному кодї є концепти *век*, *день*, *год*. Однією з найзначущіших опозицій тут є опозиція «молодість / старість» як маркер часового простору, спроектованого на людину та її життєвий шлях.

3.3.2. Просторовий лінгвокультурний код

Просторовий лінгвокультурний код, переплетений із часовим кодом, посідає важливе місце в ФКС діалектоносіїв. ДФО, які згруповані всередині цього коду, однак, нечисленні. Основну частину фразем становлять фраземи прислівникового характеру, пор.: *во все бòки (бòкы)* ‘везде, всюду, во все стороны’: *Варачуьь ва фсе бòки – а йиё нимà* (Возн.). *Караблї утикàли ва фсе бòкы* (Прим., 2012) [ФСРГО, с. 54]; *зàдом вгòру* ‘снизу вверх’: *Павирнула зàдам вòру* (Нов. Некр.) [Там само, с. 92]; *из серёдки* ‘изнутри’: *Пацы лòжсьм из сирётки* (Введ., 1971) [Там само, с. 103], де *пац*, як вже було сказано вище – ‘самодельный сырцовый кирпич из смеси глины и соломы’ [СРГО, т. 2, с. 17]; синонімічні *на спод* і *с-под спòду* ‘снизу’: *На спод адявàли спаднїчку, а патòм рòцю* (Никол.). *С-пат спòду рєзали салòму* (Троиц.) [СРГО, т. 2, с. 183]; *немà где* ‘негде’: *Нимà рде рабòтать*. (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 134]; *немà куды (кудà)* ‘некуда’: *Нимà*

куды́ ёхать минè (Серг.). *Нимà кудà дèцца* (Введ., 2019). *Я бы пашлà рабòтатъ, так нимà кудà* (Возн., 2020) [СРГО, т. 1, с. 329; ФСРГО, с. 135]; *пòнад низ* ‘понизу’: *Пòнад низ, дифчàтка, пойдёте* (Град., 1983) [ФСРГО, с. 166]; *тїди-вòди* – нареч. ‘здесь, там’: *А я уаварю: «Будим тїди-вòди явò искàть»* (Дем., 1984) [СРГО, т. 2, с. 218; ФСРГО, с. 207]; *у подспòде* ‘внизу, снизу’: *У патспòде памидòрку палòжу, а свèрху вїшэнку насьплю* (Троиц., 1983) [ФСРГО, с. 215].

«Простір у міфологійній системі, – відзначає Л. М. Виноградова, – це передусім сфера розміщення предметів, тіл, культурних і природних об’єктів, елементів ландшафту (курсив наш – Н. А.). Це означає, що в текстах традиційної культури простір не може бути описаний інакше, ніж як низка деяких об’єктних експонентів (домівка, двері, поріг, двір, ворота, вулиця, село, поле, річка, яр, гора, гай, ліс, заморські країни тощо)» (переклад наш – Н. А.) [Виноградова 2016, с. 241]. Простір у «мові» народної фразеології усвідомлений за допомогою реалій сільської місцевості, у якій мешкають діалектоносії. Ці реалії легко впізнавані не лише представниками старшого покоління, але й людьми молодого й середнього віку і без зусиль семантизовані селянами. При уважному розгляді виявлено: основу подібних ДФО становлять ключові слова-локуси, що являють собою об’єкти матеріального світу зі стійкою культурною символікою. Це можуть бути *двір, хвіртка, вода, ворота* та інші, пор., наприклад: *двор у двор* (ходить, заходить) ‘в каждый двор на сельской улице последовательно (ходит, заходит)’; *На Раждество у нас двор у двор хòдять: уде аткрыта калїтка – захòдять* (Возн., 2020) [КА]; *за хвòртку* ‘на улицу, за калитку’: *Вїшли ф будинь за хвòртку, на уулянье* (Ст. Некр., 1977) [ФСРГО, с. 96], де *хвòртка* – діал. ‘калитка’ [СРГО, т. 2, с. 260]; *чèрез вòду* – 1) ‘на другом берегу реки, озера’; 2) ‘на другой берег реки, озера’ [ФСРГО, с. 224]. В основі наведених ДФО лежить давня архетипічна опозиція «своє / чуже», яка дозволяє членувати навколишній світ за допомогою елементів матеріального світу, що набули в культурі стійкої символічної функції. У цьому аспекті показовою, на наш погляд, є внутрішня форма ДФО *атвратный путь* ‘обратный путь’: *Чèрис два дня пашòл я в атвратный путь* (Б. Пл.) [Там же, с. 149], в основі якої – концепт «врата»,

«ворота» – давній лінгвокультурний символ «свого», «сімейного» простору, протиставленого простору «чужому»; зворотний шлях у розумінні діалектоносія – той, що лежить «від воріт», тобто «від власних воріт». За Л. М. Виноградовою та С. М. Толстою, *ворота* – «об’єкт і локус ритуалів, пов’язаних із символікою **межі** між “своїм” простором (домівкою та двором) і “чужим”, зовнішнім світом» (переклад наш – Н. А.) [СД, т. 1, с. 438]. У російських говірках Півдня України найменування *хвіртки* – діал. *хвòрка, хвòртка, фòрточка* – етимологічно пов’язані зі словом «ворота», оскільки, будучи запозиченням, за даними авторів ЕСУМ, з німецької мови (*нім. pforte*), за даними ЭСРЯ 1989 – з польської мови (*пол. fortka*) через німецьку, сягають *лат. porta* ‘ворота, дверь’ [ЕСУМ, т. 6, с. 167; ЭСРЯ 1989, с. 461].

У слов’янській народній культурі *ворота* наділені ритуальною семантикою як у весільній, так і в поховальній обрядовості слов’ян. Широко представлений, наприклад, у болгарській фразеології концепт «ворота» (*болг. вратà*), актуалізуючи обрядові дії, пов’язані зі сватанням як найважливішим довесільним етапом [Арефьева 2014в, с. 140], пор., *болг. ДФО потрòнвам / потрòнам на нечия вратà (вратите), потрòнвам / потрòнам на нечия пòрта, похлòнвам / похлòнам (почуқвам / почуқам) на нечия пòрта; хлòнам (чуқам, трòнам) на нечия вратà (пòрта)* (букв. ‘постукати у чий-н. ворота’) у другому значенні – ‘освідчитися, посвататися до кого-н.’ (переклад наш – Н. А.) [ФРБЕ, т. 2, с. 169; 491]. *Ворота* в хаті нареченої – особлива (друга після околиці) межа, яку долав весільний потяг на шляху від будинку нареченого до будинку нареченої і перехід якої був обставлений певними обрядовими діями [Лаврентьева 1990, с. 28].

«Особливі повір’я і ритуальні дії були пов’язані з кладовищенськими воротами, які відділяли освоєний людиною простір від зони смерті», – пишуть Л. М. Виноградова та С. М. Толстая (переклад наш – Н. А.) [СД, т. 1, с. 440]. В уявленнях російських діалектоносіїв кладовищенські ворота – місце зустрічі небіжчика з померлими родичами, межа, відділяюча земний світ від світу потойбічного, пор. ритуальну фразу та її варіанти, які промовляються одним

з учасників підступаючої до воріт кладовища похоронної процесії й віддзеркалюють повір'я, згідно з яким померлі родичі зустрічають небіжчика біля кладовищенських воріт: *Несём хоронить, а на воротах уже ждут; Несём хоронить, а там [все] родственники уже [на воротах] ждут; Несём хоронить, а там уже [вся] родня встречает; Несём хоронить, а там уже [на воротах] [все] ждут* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 137].

Ворота віддавна символізували оселю та родину; давній звичай вимазування воріт дьогтем мав на меті зганьбити не лише дівчину, що втратила цнотливість, але й її сім'ю, пор. рос. *мазать (вымазывать) / вымазать ворота дёгтем* у значенні 'позорить, очернять кого-л.' [ИЭС, с. 122]. У північно-східній Болгарії молоді люди, щоб помститися на дівчині, що обдурила їх, могли зняти ворота з петель, а в північно-західній Болгарії знімали з петель її ворота, відносили на колодязь і вимазували їх дьогтем [Гура 2012, с. 21].

Як вже було сказано, усталеною давньою символікою вирізняється у традиційній народній культурі локус *двір* (за спостереженнями С. П. Праведникова, саме топоси *ворота* та *двір* входять до 100 найчастотніших слів російських фольклорних текстів [Праведников 2011, с. 22]). *Двір* – поліфункціональний культурний символ, що осмислений передусім як невід'ємна частина «житлового, освоєного простору (пор. слав. **dvor* у значеннях 'дім', 'хата', 'сім'я' разом зі своєю домівкою)», об'єкт численних і різноманітних охоронних ритуалів (переклад наш – Н. А.) [СД, т. 2, с. 31]. *Двір* – неодмінно обгороджена територія, яка може мати декілька частин різного функціонального призначення, пор., наприклад, зафіксовані в селі Приморському Кілійського району Одеської області складені найменування *задний двор* 'огороженная территория за домом, предназначенная для хозяйственных работ' (Прим., 2020) [ФСРГО, с. 92] і *передний двор* 'огороженная придомовая территория, на которой обычно находятся палисадник, клумбы и т. п.' (Прим., 2020) [Там само, с. 155]. *Двір* може символізувати сім'ю, рід, родину, недаремно у фраземіці російських говірок Півдня України, що маркує відхилення від загальноприйнятих норм і стереотипних уявлень, тобто вербалізуючій «антинорму», *братъ / взять во двор*

означає ‘приглашати зятя жити в домі жінки’ [ФСРГО, с. 40]; *идти (прийти) во двор* к кому – те ж саме, що *идти / пойти у приём* – ‘переходить / перейти жити в дім жінки після свадьби’ [СРГО, т. 1, с. 241; ФСРГО, с. 101]; *пристать во двор* – ‘пойти жити в дім жінки після свадьби’ [ФСРГО, с. 173]; *уйти с двора* – ‘уйти з дому’: *Я уйду с двара* (Серг., 1971) [КСРГО].

У концептуальній картині світу старообрядців символом «свого» є церква, що фіксує вже згадувана нами приказка *наша церковь на два пальца выше!* – жарт. ‘употребляется в качестве последнего аргумента в споре’: *Ды нихай! Гаварі ни уаварі, а наша церкафь фсе равно на два пальца выше* (Прим., 2017-2018), у підґрунті мотивації якої – сперечання місцевих жительок-липованок з приводу того, чия церква є кращою: Казанської божої матері в селі Приморському або Різдва Христова в місті Вілковому. Вичерпавши всі аргументи, одна зі сперечальниць промовила фразу: «Всё равно наша церковь на два пальца выше!», яка набула згодом значної вживаності [ФСРГО, с. 131-132].

Про виняткову важливість локусів, символізуючих межу між «своїм» і «чужим» світом у народній культурі і потребуючих додержання спеціальних «охоронних» дій, яскраво свідчить, наприклад, етнокультурний коментар до СС *собираются на зелёную травку*, записаний під час діалектологічної експедиції в село Троїцьке Біляївського району Одеської області в 2019-ому році. Ця фразема співвіднесена зі звичаєм святкування Трійці, який у селі перетворювали на масове народне гуляння. Цього дня, за свідченням директора Історико-краєзнавчого музею міста Біляївки Є. В. Коваленко, селяни «на Трдицу выхаділи фсей улицэй. Фставали рана утрам, рвали палынь, брасали черис пардох, черис фортачку (тобто через хвіртку – Н. А.); на заборе или на фортке (хвіртці – Н. А.) затыкали арехавыми ветками, штобы “врах ни прабрался”, “черт ни зашёл у хату”. Палынь брасали на пардох, “штобы нихто вайти ни мох” (нечиста сила – Н. А.), ёсли палынь была. Вынасили у каво што была на зилёную трафку”, садились на землю, стиліли дирюшки. Празнавали с ууащением: ставили миски с варениками, с пирашками, урафйны с вином и пели песни. Фсе силò уудела песнями» (Троиц.) [ФСРГО, с. 195].

Як бачимо, велика кількість слів-локусів – *порог, калитка, забор*, – виокремлених нами в записаному тексті, є не випадковою, а, навпаки, закономірною, оскільки кожен з локусів виконує тут виключно важливу для селянина *захисну, апотропейну*, функцію.

Водний простір у свідомості діалектоносіїв – межа, що розділяє «свій» і «чужий» світи, пор. *через воду* – 1) ‘на другому березу реки, озера’: *Замужэм была́ чѣрис воду* (Вас.); 2) ‘на другой березу реки, озера’: *В этам гуду мала приижжajúт чѣрез воду* (Троиц., 1970) [Там само, с. 224]. Характерно, що наведена ДФО зафіксована в різних районах Одеської області – Біляївському та Кілійському. Очевидно, що в цій фраземі збережено усвідомлення *води й водного простору* як прадавнього архетипічного символу. З одного боку, *вода* в народній свідомості – межа між *цим* (земним та, отже, «своїм», «впізнаним») і *тим* (потойбічним, тобто «чужим» та «невідомим») світом (недаремно *вода* ще й середовище проживання нечистої сили й душ померлих), «чужий» і небезпечний для людини простір [СД, т. 1, с. 386, 388], пор. ДФО *хоть с моста́ да в воду* ‘о чьѣм-л. тяжѣлом, безвыходном положении’: *Пѣсле тако́го «тѣплого приѣма» хоть с моста́ да в воду* (Троиц.) [ФСРГО, с. 221], внутрішня форма якої є легко впізнаною: втоплення – найпоширеніший спосіб самогубства серед селян – трапляється і в сучасному суспільстві. За народними повір’ями втопленики, як і всі самогубці, є носіями нечистої сили, що становить серйозну для людини загрозу. Хрестоматійним прикладом є втопленик з оповідання І. С. Тургенєва «Бежин луг», на могилі якого з’являється баранець, який вишкірює зуби та розмовляє людським голосом. Фразема функціонує не лише на території сучасної України, пор.: *хоть с моста́ да в воду* – волг., у тому ж значенні [БСРП, с. 413]. З діяльністю нечистої сили, імовірно, співвіднесена внутрішня форма ДФО *каламутить воду* – несхв. ‘вносить смуту, провоцировать ссору’: *Што ты фсѣ воду каламутиши, ни мѣжыши, штоп ни паруга́ца* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 110] та її діалектні й літературні еквіваленти *каламутить воду* – волг. ‘вносить смуту, провоцировать ссору’; *мутить воду* – несхв. 1) розм. ‘умышленно запутывать дело, создавать неразбериху’;

2) розм. ‘вносить смуту, провоцировать ссору’; 3) кому; *иск.* ‘мешать, докучать кому-л.’; 4) *перм.* ‘ловить, удить рыбу’ [БСРПС, с. 92]. Пор. також *укр. каламутити / скаламутити (закаламутити) воду [в криниці]* – 1) ‘вносити розлад, неспокій’, син. *замутити воду*; 2) ‘підбурювати, підмовляти кого-небудь до якихось дій’ [ФСУМ 1993, с. 362]. Саме такої думки дотримується вітчизняний фразеолог проф. А. О. Івченко, досліджуючи етимологію *укр. ФО каламутити воду* [Івченко 1999, с. 190]. Уважаємо, що в основі осмислення водоймищів як середовища проживання нечистої сили в традиційній народній культурі може лежати їхня потенційна небезпека як для недосвідчених, так і для досвідчених плавців.

З іншого боку, у фраземіці російських говірок Півдня України, цілком імовірно, знаходить віддзеркалення сакралізація *води*, значно поширена в давніх слов’ян (див., наприклад, про це в Етнолінгвістичному словнику «Славянские древности» за редакцією академіка М. І. Толстого [СД, т. 1, с. 386]), що імпліковано також, на наш погляд, у діалектних термінологійних сполученнях *слáдка́я вода́* ‘вода из поземных источников; ключевая или артезианская вода’ [ФСРГО, с. 193], де збережено давнє значення слова **сла́дкий** – ‘вкусный’, і *солёная вода́* ‘подпочвенная вода’ [Там само, с. 193, 196]. У цих ДФО спостерігаємо глибинні народні висновки: «джерельна вода – *солодка*, тобто добра вода»; «поверхнева, підґрунтова вода; вода не джерельна, не артезіанська, – *солонá*, тобто недобра»: *Эта была́ питьевáя, слáткая вода́, ключивáя* (Прим., 2012). *Слáдкай вода́* ни було́ (Введ., 2019). *Низя́ палива́ть слáткай вода́* (Введ., 2019). *Салёная вода́* у нас ф калòцэ, а *слáткая* в басейнах. *Есть артезианские сква́жны, ииё аттуда дастаю́т и напалняю́т басейны* (Возн., 2020). *У нас здесь салёная вода́, ниудё нет радникòвай крыни́цы* (Прим., 2012, Введ., 2019) [Там само; КА]. Протиставлення «солодкий / солоний» здавна вкорінено в символіці російської і слов’янської лінгвокультур. Пор. загальновож. позитивно забарвлені СС *слáдка́я жизнь, слáдка́я жéнщина, слáдкий сон, слáдкий ко́рень* – публ. ‘сахарная свёкла’ [БСРП, с. 314]; *діал. слáдкий ко́рень* ‘растение с длинным мясистым корнем’: *В уалòдный гот*

слàткий кòринь ёли (Введ., 2019). *Слàткий кòринь* – *эта паливàя травà, длинный кòринь. Анà у земì, бёлiнькiе или сирèневые цвiтòчки. Голадам мы слàткий кòринь капàли, ёли, чай пìли. Щас йиво ни видна* (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 193; КА] i транслюючi негативнi конотацiї СС *солёные слёзы, присл. Людскòй слезòй, что солёной водòй: не напìться* – сиб. ‘чужие человеческие беды не могут утешить других’ (1940) [БСРНС, с. 102]. Глибинна негативна семантика солi як стiйкого культурного символу й сьогоднi знаходить вiдображення в народнiй прикметi: «Сiль розсипалася – до сварки». Як вiдомо, *насолити* – ‘навмисно нашкодити кому-н.’.

Н. Ф. Венжинович, дослiджуючи фраземiку українськòй лiтературнòй мови в лiнгуокультурологiйному та когнiтивному аспектах, робить цiкаве спостереження: «найпоширенiшими ключовими словами у фраземах, пов’язаних iз концептом ПРОСТiР, є: *дорога, дорiжка, стежка, шлях*» [Венжинович 2018б, с. 351]. У росiйськiй лiнгуокультурi тема *шляху (дороги)* в найширшому сенсi здавна символiзує життєвий шлях людини, який вона змушена пройти вiд народження до смертi. Пор., наприклад, лiнгуокультурологiйний коментар, розроблений В. В. Красних до загальновож. фразем *пойтì (идтì) путём (по путì, дорòжке), вступàть / вступìть (вставàть / встать; ступìть) на путь (дорòжку)* у БФСРЯ за ред. В. М. Телiя: «образ фразеол. сягає прадавнiх мiфологiйних уявлень, якi збереженi до сьогоднi та згiдно з якими життя людини, її цiлеспрямована дiяльнiсть усвiдомленi як **шлях**. ... Оскiльки життя становить пару зi смертю, то **шлях**, яким йде людина, – це, по сутi, дорога вiд народження, появи на свiт до смертi, переходу до свiту iншого. Фразеол. вiдбиває стереотипне уявлення про початок цiлеспрямованòй дiяльнòстi, в якому дорога, **шлях** постають як символ дiяльнòстi й самого життя» (переклад наш – Н. А.) [БФСРЯ 2006, с. 547]. Метафоричне переосмислення *шляху* як домiнувального напрямку в чийiй-н. дiяльнòстi, додержання певних принципiв, настанов тощо в розглянутих говiрках втiленi у фраземi *брать путь* какой, чей – ‘становиться чьим-л. последователем’: *Нèкатарые нашы начàльники бирут тую путь, што была при памèщике* (Ст. Некр., 1974) [КСРГО].

Шлях, дорога, що корелюють із життєвим шляхом людини, безперечно, несуть позитивну семантику, недаремно одне зі значень *рос.* путь – ‘польза, толк’ [СРЯ, с. 583], пор. ДФО *до путя*, функціонуючу в російських говірках Півдня України в значенні ‘хорошо (делать что-л.)’: *Ни адін бидон да путя ни вьмытый* (Дем.) [СРГО, т. 1, с. 170]. Імовірноше, фразема потрапила в говірки з української мови, в якій цей мотив є максимально репрезентативним, пор. *укр.* *до пуття* ‘добре, як слід, достеменно’; *без пуття* ‘даремно, марно, не так як слід’; *доводити до пуття* 1) ‘справлятися з чим-небудь, здійснювати якусь роботу на належному рівні, до її повного завершення’; 2) ‘ростити; виховувати кого-небудь, допомагачи йому досягти певного становища в суспільстві’; *доходити до пуття* ‘успішно вирішуватися, розв’язуватися’; *збивати з пуття* ‘морально псувати, підбурювати на негідні вчинки’; *з пуття (з кругу) спитися* ‘остаточно опуститися, втратити людську гідність через пияцтво’; *наставляти на [добре] пуття* ‘даючи корисні поради, вказівки, спрямовувати, скеровувати кого-небудь на правильний шлях у житті’; *не буде пуття* ‘марно сподіватися від кого-, чого-небудь позитивних чи гарних наслідків; нічого не вийде’; *ні пуття ні ляду* ‘щонебудь позбавлене логіки, змісту і т. ін’ [ФСУМ 1993, с. 723, 256, 267, 323, 848, 534, 61, 723]. Пор. також *без путя* – *волг. несхв.* ‘о глупом, несамостоятельном человеке’; *довести до путя* кого – *брян., курськ.* ‘помочь кому-л. стать самостоятельным, занять стабильное положение в жизни’; *ни путя* – *сиб.* ‘нисколько’ [БСРП, с. 546]; *в путь* – 1) ‘на пользу, на здоровье’. Заонеж. **Олон.**, 1885-1898; 2) ‘дельно, как следует’. Ярен. **Волог.**; *без путя* – 1) ‘без толку, зря, напрасно’: *Деньги без путя идут*. Молчан. **Том**, 1967. **Среднеобск.**; 2) ‘без причины’: *Чего ты без путя оскалешься?* Обоян. **Курск.**, 1855 (виділено нами – Н. А.) [СРНГ, вып. 33, с. 158].

Шлях у народній свідомості має бути обраним правильно відповідно до моральних настанов і стереотипів, що вироблені росіянами впродовж століть. Високу культурну значущість *правильного шляху* як метафоричного осмислення життєвого шляху людини підтверджують численні загальнонаціональні фраземи *сбивать с пути, сбиться с пути, пойти по кривой дорожке, становиться*

на путі, становіться поперёк путі, стоять на путі, вставать на путь, виводить на путь, наставляють на путь істинный, прокладывають собі путь та інші. Лексичні деривати від слова *путь* *путный* ‘дельный, толковый’, укр. *путній, путящий, путяще, путньо* [Ожегов, с. 583; РУС, с. 889] транслюють цю ж саму ідею правильно вибраного життєвого шляху в аспекті опозиції «толк – безглуздя (рос. бестолочь)» – однієї з найважливіших опозицій традиційної народної культури, виокремленої В. І. Далем у «Пословицах русского народа» і представленої на 16 сторінках, пор. *присл. Дай, бог, деток, да дай и путных!* [ПРН, т. 1, с. 298]. Пор. також: *Ехал не путём, погонял не кнутом; Ехал не путём, погонял кулаком: куда ни поедет, семи вёрст не доедет* [Там само, т. 2, с. 350]. *Сбійться с`путі* в сучасній російській лінгвокультурі – порушити загальноприйняті норми й соціальні прескрипції, належний, встановлений соціумом та перевірений часом образ дій. Оскільки норма, за В. М. Телія, виконує насамперед «охоронну» функцію в мові і культурі [Телія 1996, с. 225]), її порушення спричиняє серйозні, непередбачувані для людини наслідки: *И Кипренский-художник сбился с пути и умер гораздо раньше, чем спился и умер Кипренский-человек. К. Паустовский, Орест Кипренский (1936). Я видела его в дурной компании и опасаясь, как бы он окончательно не сбился с пути. Р. Нахапетов, Влюблённый (1998) [НКРЯ]. Отже, *сбійться с`путі* – порушити настанови, вироблені соціумом протягом століть, фактично –діяти всупереч своїй духовній сутності, що спричиняє духовну, а надалі й фізичну смерть.*

Ритуальна семантика *шляху / дороги* простежена у вербалізації весільної і поховальної обрядовості, наприклад, фразема *стелить дорогу*, записана в селі Троїцькому Біляївського району Одеської області (фразема побутує і в українських південнобесарабських говірках, про що свідчать записи, зроблені в селі Дивізії Татарбунарського району Одеської області [Делюсто 2020, с. 131]), співвіднесена з давнім поховальним звичаєм вистилати дорогу рушниками перед похоронною процесією [ФСРГО, с. 202], оскільки смерть у свідомості діалектоносіїв – дорога до потойбічного світу, яка в «просторових» реаліях, близьких і зрозумілих людині, пов’язана передусім з дорогою на кладовище, якою

йде похоронна процесія: *[Придёт время –] всех по одной дорожке понесут – присл. ‘перед лицом смерти все равны’: Кто бедный, кто бауатый, красивый, некрасивый, придёт время – фсех на адной дарожке панисут* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 171], пор. загальнонавж. *провожа́ть / проводи́ть в последний путь* – книжн. ‘хоронить кого-л.’ [БСРП, с. 546]. Кореляція *смерть / шлях* простежена й у самому складі діалектних фразем, дієслівним компонентом яких часто є дієслова *уйти, пойти* тощо, експлікуючі тему шляху, дороги, пор. ДФО в значенні ‘умереть’: *уйти на кладбище* (Возн.), *уйти к праотцам* (Троиц.), *на тот свет пойти* (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 213, 131]. Пор. також загальнонавж. *отправля́ться / отпра́виться на тот свет, отправля́ться / отпра́виться к праотцам* у значенні ‘умирать’ [ФСРЯ, с. 546] і *отправля́ть / отпра́вить на тот свет* кого, *отправля́ть / отпра́вить к праотцам* кого – ‘убивать, умерщвлять’ [Там само, с. 306, 305].

Шлях, дорога здавна відіграють важливу роль у житті людини, набуваючи нових культурних значень і функціонуючи в російському лінгвокультурному просторі як культурний знак. Особливо яскраво це виявлено в розглянутих нами говірках. Так, людина, яка йде або йшла «по дорозі», усвідомлюється як мандрівник; як людина, яку випадково зустріли на чийм-н. шляху; як учасник весільного обряду, що сватає наречену, пор. низку значень ДФО *подоро́жный человек*, внутрішня форма якої легко прочитується вже в її структурно-семантичній моделі: 1) ‘путешествующий, странствующий’: *Пришёл подаро́жный чилавёк* (Коса, 1980); 2) ‘случайно встретившийся (о человеке)’: *Хто на паурибёние приёхал, а хто подаро́жный чилавёк* (Коса, 1980); 3) ‘люди, которые сватают невесту’: *Прихаділи до ба́тька и ма́тки подаро́жные люди* (Спас., 1982) [СРГО, т. 2, с. 50; ФСРГО, с. 160]. Як бачимо, тема *шляху* об’єднує всі три значення цієї фраземи. Пор. загальнонац. лексему *попутчик*, функціонуючу як у прямому – ‘случайный спутник, идущий или едущий по одному с кем-н. пути’ [Ожегов, с. 517], так і в переносному значенні: ‘человек, временно и не до конца присоединившийся к какому-л. общественному движению, течению и т. п.’: – *Хорошо. Ответь мне: мы соратники*

или попутчики? – Мы соратники, – сонным голосом сказал Гера. – Я знал, что ты не откажешь. А. Силаев, Подлое сердце родины (2007) [НКРЯ]. Пор. також загальновж. ФО *по дорòге (по путì)* – 1) ‘попутно, мимоходом (зайти, заглянуть, завернуть и т. п. куда-либо или сделать что-либо)’; 2) кому с кем ‘в одном и том же направлении (идти, ехать и т. п.’); 3) кому с кем ‘заодно, вместе’ [ФСРЯ, с. 144] та *не по дорòге (не по путì)* кому с кем, що закріплено в сучасній російській лінгвокультурі в одному з основних значень – ‘о расхождении чьих-л. взглядов, жизненных позиций, нравственных установок и ценностей’: *Это были два очень разных человека, и у меня тогда осталось ощущение, хотя на эту тему между нами не было сказано ни единого слова, что им, кажется, уже давно, уже не первый, далеко не первый год, в чём-то не по дороге.* К. Симонов, Глазами человека моего поколения (1979). *Он не стал ничего объяснять Прохору Антипову, но про себя подумал, что с господами, которые, не брезгуя, нанимают прощелыг подобного толка, ему как-то не по дороге.* Б. Васильев. Дом, который построил Дед (1990-2000) [НКРЯ].

Компонент «дорога» наявний у фраземіці російських говірок Півдня України як у складених найменуваннях на кшталт *залёзная дорòга* ‘железная дорога’: *И пошли мы прýма по залёзной дарòгу* (Б. Пл., 1978) [ФСРГО, с. 93]; *сашённая дорòга* ‘шоссе’: *Кòла сашённой дарòги вишня* (Б. Пл.). *За вуулòм сашённая дарòга* (Троиц.) [СРГО, т. 2, с. 180]; *перехрётная дорòга* ‘дорога, пересекающая другую’: *Дарòгу тады назывàлись касяк, пирихрётная* (Усп.) [ФСРГО, с. 156] (пор. волог. *крестòвая дорòга* ‘перекрёсток’ [БСРП, с. 197]), так і в «астрономічних» ДФО *чумàцкий шлях, дорòга в Иерусалим, дорòга в Кйев*, що позначають ‘Млечный путь’ (докладніше про це див. п. 3.2.1), а також у «метеорологічних» ДФО: *дорòга расхлябилась* ‘о распутице’: *Я прышòл увесь чёрный, бо дарòга расхлябилась* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 84]. Закріплені у фраземіці, що належить до просторового лінгвокультурного коду, і порівняно нові для носіїв говірок реалії, такі, наприклад, як *дорога асфальтована vs. дорога неасфальтована*, що пояснюється розмитістю навіть покритих асфальтом доріг в умовах сільської місцевості внаслідок сильних дощів, пор. приказку *чи дорòга,*

чи асфальт ‘о чѣм-л. непонятном, неопределѣнном’: *Пьют ф силѣ. А он удари́л кулако́м на сталу́: «Рэ́ска прикрати́ть пъянку!» А лю́ди смию́цца: «Щи даро́га, щи асфальт?!»* (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 225], у якій завдяки запозиченому з української мови сполучнику *чи* актуалізовано значення неясності, невизначеності, пор. з подібним значенням: *чи волк, чи лисица, чи в глазах мету́сьця* ‘о чѣм-л. непонятном, неясно видимом’ [БСРП, с. 97].

Одним з найважливіших культурно значущих концептів, що пронизують просторовий лінгвокультурний код російських діалектоносіїв, є концепт *рука*, і тут просторовий код перетинається з кодом *соматичним*, оскільки *рука* – давній символ, однією з функцій якого є функція «вимірювальна». Про цю функцію, міцно закріплену в культурі, свідчать як загальноновживані фраземи, так і регіональні, пор. загальноновж.: *рукѡй пода́ть* ‘очень близко’ – *А парню-то и до дому рукой подать*, – *сказал первый из моих знакомых.. (В. Короленко, Река играет). – Отсюда что-либо снять трудно – слишком далеко, а там до японцев рукой подать.. (А. Степанов, Порт-Артур). Ему до пенсии рукой подать (Ю. Друнина, Кассир)* [Арефьева 2014б, с. 154]; *под рукѡй (под рукѡю, под рука́ми)*: ‘в непосредственной близости, рядом’: *Пьер был у него под рукою в Москве, и князь Волконский устроил для него назначение в камер-юнкеры (Л. Толстой, Война и мир). В течение четырёх последних лет он, как и миллионы людей на фронте и в тылу, торопливо раскрывал любую оказавшуюся под рукой свежую газету.. (А. Чаковский, Победа)* [Арефьева 2014б, с. 149]; *діал. в (у) эту руку* (идти, пойти и т. п.) ‘в ту сторону, куда указывают рукой’: *Пойдёте в эту руку, а́нà там на уу́лу жывѣть* (Ст. Некр., 1974). *Пайдёте в эту руку, там, уде ака́цывка растѣть* (Ст. Некр., 1974). *У ёту руку а́нà жывѣть* (Ст. Некр., 1977). [ФСРГО, с. 65].

Рука відіграла важливу роль у сільськогосподарській діяльності російських переселенців, позначаючи не лише ручний спосіб посіву, але й його просторові характеристики: *прѡйти ручко́й* ‘разбрасывать семена в одну сторону (одной рукой) при ручном способе посева’: *Хлеп се́яли: тудà прайдуть ручка́й, абарàчиваю́ца – и а́пять* (Мур., 1973) [ФСРГО, с. 174]. У тому ж значенні

вживана в мовленні діалектоносіїв ДФО *в одну руку (ручку)* (сеять, йти и т. п.), протилежна за значенням фраземі *в две руки (ручки)* (сеять, йти и т. п.) ‘разбрасывать семена в обе стороны при ручном способе посева’, ср. ілюстрації: *Сѣяли вручную. Вот так в одну ручку иду, а так – в две ручки* (Рус. Ів.). *Нужна прайтїть ляху (ляха – устар. ‘полоса земли (угодья) длиной в 300 м.’) в две руки* (Б. Пл.). *Сяв – йиє надивали чєрес плчò и насыпали тут зирнà, сѣяли в одну и в две руки* (Дем.) [ФСРГО, с. 55].

В основі просторового лінгвокультурного коду, отожд, лежить давня архетипічна опозиція «свій / чужий», реалізована в свідомості носіїв говірок через об’єкти матеріального світу, – локуси, які набули в культурі стійкої символічної функції. Такими локусами, що розмежовують простір на «своє» і «чуже», виконують у багатьох випадках апотропейну функцію і наділені внаслідок цього ритуальною семантикою, є локуси *ворота, хвіртка, вода, двір*. Яскравою культурною символікою у фразеологічній та загальнонаціональній картині світу наділений концепт *шляху, дороги*. Культурно значущим концептом просторового лінгвокультурного коду є концепт «рука», широко представлений у фразеологічному фонді російських діалектоносіїв.

3.3.3. Космогонійний лінгвокультурний код

Космогонійний лінгвокультурний код є відображенням наївної картини світу давньої людини, її спробою осмислити навколишній світ і структурувати його відповідно до специфічних особливостей міфологічного сприйняття. «Відмінною рисою міфологічного світогляду як особливого способу розуміння навколишнього світу є насамперед синкретизм, тобто нерозчленування свідомості, відсутність чітких розмежувань світу й людини, емпіричних знань і фантазій, думки та емоцій. У міфах людина не розділяла себе з природою, вона “включала” її в себе, виражаючи думки в поетичній, емоційній формі, що давало змогу їй зображувати доступне всім образно-наочне пояснення природи та явищ навколишнього світу», – відзначає проф. В. І. Коваль (переклад наш – Н. А.) [Коваль 2016, с. 9].

Традиційно космогонійні міфи, наявні в усіх світових релігіях, пов'язують з улаштуванням всесвіту, створенням упорядженого космічного простору тощо. У діалектній картині світу мотиви народження і смерті та пов'язані з ними комплекси традицій, звичаїв і обрядів віддзеркалені у фраземіці говірко носіїв і, будучи відображенням космогонійних мотивів, допомагають з розрізнених мозаїчних фрагментів скласти цілісну міфологічну картину світу, охарактеризувати особливості її відображення в народному мовленні. У зв'язку з цим не можна не погодитися з думкою В. І. Ковалю: «Цілком закономірно, що найвиразніше зв'язок мови з міфологією відбито в його “серцевині” – лексико-фразеологічному фонді: саме за допомогою окремих слів і сталих сполучень люди не лише спілкуються між собою, але й можуть впливати на своїх співрозмовників; саме слова й фразеологізми (до останніх “у широкому значенні слова” віднесені також прислів'я і приказки) люди використовують для “пакування” й збереження культурної інформації» (переклад наш – Н. А.) [Коваль 2016, с. 14].

Аналіз основного масиву фразеологічного фонду російських говірок Півдня України в межах космогонійного коду дав змогу виокремити ідею тричастинного влаштування світу в межах тріади «небо – земля – пекло».

Найважливішою опозицією в діалектному просторі космогонійного коду є архетипічна опозиція «того» й «цього» світу як протиставлення земного світу замогильному, потойбічному та її кореляція з іншими архетипічними опозиціями: «видимий / невидимий», «пізнаний / непізнаний» і, врешті-решт, – «свій / чужий». Докладний аналіз концепту *свет* знаходимо в книзі «Образы русской речи: историко-этимологические очерки фразеологии» проф. В. М. Мокиєнка, який відмічає, що «спочатку білий світ був своєрідним дублетом – “маслом масляним”, що посилювало виразність сполучення» [Мокиєнко 2007, с. 223], а первинне його значення – ‘яскраве денне світло’ – досі збережено в деяких прислів'ях і піснях [Мокиєнко 2007, с. 223]. «Про “світлове” значення прикметника *белый* свідчить також вислів *среди бела дня* ‘вдень, коли зовсім ясно’ й застарілі обороти *белый день* ‘цілий, повний день’, ‘світлий період доби’, *до бела света* ‘до самого утра’», – зауважує дослідник [Там само, с. 224]. «Світлове» значення слова *белый*

і сьогодні поширено в російських переселенських говірках Півдня України: *бѣлый день* ‘время до захода солнца’: *Йишо бѣлый день* (Алекс.) [СРГО, т. 1, с. 36]; *бѣлый рабѣчий* ‘человек, работающий в дневную смену’ (Павлов.) [Там само].

Свет, этот свет, белый свет – ‘світ, всесвіт, навколишня дійсність’ у світосприйнятті давнього слов’янина, що відбиває ФКС російських переселенців: *свет перемакѣтрися* – експрес. ‘мир, окружающая действительность изменились до неузнаваемости’: *Ах, дифѣата, свет пирмакѣтрися* (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 185]; *свет не бѣчил* кого або чого (зазвичай зі словами *такого, такой, таких*) – *несхв.* ‘никогда не было, никогда не встречалось (часто о человеке, выделяющемся в каком-л. отношении)’: *Яму вѣрить нильзѣ – такова брихунѣки ишо свет ни бѣчив* (Петр.) [Там само, с. 185]. Пор. також загальноживані *свет не вѣдел* кого; *выходить / вѣйти в свет, <бѣлый> свет (мир) клѣном сошѣлся*. Внутрішня форма останньої ФО, як справедливо пише проф. М. Л. Ковшова, сягає «архетипічного уявлення про білий світ як про навколишній світ, всесвіт, а також міфологічного протиставлення світлого, сонячного світу живих темному царству мертвих» (переклад наш – Н. А.) [БФСРЯ 2006, с. 37]. Уявляється, що ця архетипічна опозиція лежить у підґрунті інших російських і слов’янських діалектних і загальноживаних фразем, що мають у своєму складі лексему «свет» або СС *бѣлый свет*.

Яскраве виявлення в картині світу діалектоносіїв знаходить «вплетення» в символіку світла як «омовлення» (за термінологією М. Л. Ковшової та В. В. Красних [Ковшова 2016, с. 228; Красных 2019, с. 158]) гармонії людини з навколишнім світом метафорично переосмислений мотив його втрати й занурення в пільму в прямому і переносному значеннях. Пор.: *свет за очи* <идти> ‘без определённой цели, направления’ [БСРП, с. 597; ФСРГО, с. 185] (пор. укр. *світ за очі* у тому ж значенні [ФСУМ, с. 784]); *свет потеряют* ‘потеряют зрение’: – *Где вы улаз потеряли? – А де ж свет потерял? На вайнѣ* (Возн.) [СРГО, т. 2, с. 158]; функціонуючі в говорах Сибіру фрази *забил свет* – експрес. ‘стало всё безразличным, неприятным (от горя, беды)’: – *У столика забил*

свет. Заболел сын, помер. А ведь присяга давалась, а, он её нарушил. Вот немного погодя и matka захворала, а потом сам поехал и утонул (Томск. Томск., 1972). – *После того, как сын умер, и свет забил, жить не хочется* (Ольхон. Иркут., 1972) [ФСРГС, с. 173]; *свет погас* – *експрес.* ‘всё стало немило, противно и т.п. кому-либо; свет померк в глазах’: – *Он с ей разошёлся, у неё свет погас* (Омск, 1970) [Там же, с. 173]. Пор. загальнонаціональне *свет бѣлый не мил* кому, *свѣта бѣлого не видеть* из-за чего, кого.

Міфологічне уявлення про двочастинний світоустрій простежено у фразеологічному наповненні субкодів «Народження» та «Смерть». Ідея народження, приходу маленької людини в новий, земний світ співвіднесена зі світлом (у протилежність смерті, потойбічному світу, співвіднесеному з пільмою) і втілена в численних ДФО: *показать свет* ‘о том, кто родился’ [ФСРГО, с. 163]; *пустить на свет* у тому ж значенні [Там само, с. 177]; *входить в свет* ‘о новорожденном до трёхнедельного возраста’: *Ён фхòдья ф свет* (Троиц., 2019) [Там само, с. 61], а також *ещё на свете не было (не было)* кого ‘кто-л. ещё не родился’: *Сялò старая, нас ишò на свети ни было* (Серг.). *Мяне не было таудьì йищє на свете* (Павлов.). *Миня йищє ни было на свете* (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 86; КА]. Пор. загальнонаціональне *появится на свет* ‘родиться’ і *произвести на свет* ‘родить’.

Ключове слово «свет» лежить в основі фразеологізмів, які немов би дзеркально відбивають ідею смерті людини, її відходу «на тот свет», тобто у світ інший, потойбічний. Пор. *на тот свет пойти* ‘умереть’; *одеть (собрать) на тот свет* 1) ‘одеть покойного в подготовленную на смерть одежду (преимущественно новую); обрядить покойного (у нестарообрядцев)’; 2) ‘одеть умершего в специально подготовленную для него по старообрядческому чину одежду’ (у старообрядцев) [ФСРГО, с. 145]; *забрать на той свет* кого ‘о смерти одного из супругов вскоре после смерти другого’: *Ён йиё забрал на той свет* (Троиц., 2019) [Там само, с. 91]. Архаїчна опозиція «этот свет / тот свет» як протиставлення земного світу потойбічному знаходить яскраве виявлення і в ДФО *на том свете умершему* (промовляється ім’я небіжчика), *а на этом*

свѣте вам – ‘ритуальное выражение, которое произносится родственниками умершего при раздаче подношения (обычно носового платка и булочки) перед поминальным обедом на 40 дней’ (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 131]. Пор. також фраземи *быть там* ‘об умершем’ [Швец 2014, с. 137], де за допомогою однієї з найдавніших опозицій «тут / там» імпліковано чітку межу між земним і потойбічним світом, та *царства небѣсная* ‘доброе поминание умершего в речевом этикете’: *Маладўха у нас ладна була. Бох прибрал... царства нибѣсная* (Усп.) [СРГО, т. 1, с. 306], пов’язану із християнськими мотивами.

Зазначимо, що фразеологічна опозиція «этот свет» ‘земной мир, жизнь как противопоставление загробному миру’ / «тот свет» ‘загробный мир как противопоставление земному миру, жизни’ [ФСРЯ, с. 412] є не тільки загальнонаціональною, але й спільнослов’янською. Пор. укр. «той світ / цей світ»: *на весь світ* 1) (кричати) ‘несамовито’; 2) (розносити, розголошувати розтрубити и т.д.) ‘усім’; *не близький світ* ‘дуже далеко’; *відправити на той світ, відправитися на той світ, загнати на той світ* ‘про померлого’ [ФСУМ 1993: 783-784]; болг. «този свят / она свят»: *прѣтя / прѣщам, изпрѣтя / изпрѣщам* някого *на дња свят* ‘сжить / сживать со свету’; *отйда / отйвам на дња свят* ‘отправиться / отправляться на тот свет’ та ін. [РБФС, с. 454-455]; пол. «ten świat / tamten świat»: *opuscić ten świat* ‘умереть, покинуть сей мир’; *wyprowadzić na tamten świat* ‘отправить на тот свет’ та ін. [БПРС, с. 418].

Про зв’язок смерті з деяким невидимим простором, куди здійснюється перехід людини після смерті, свідчать й ДФО *смерть потянула* [кого] ‘кто-либо умер’ [ФСРГО, с. 194]. У семантиці ДФО *на мёртвой постѣли лежать* ‘умирать’ простежено мотив невідворотності смерті, її очікуваності: *Ана ужэ на мёртвай постѣли лижыть* (Спас.) [СРГО, т. 1, с. 302]. Пор. мотив «невипадковості» народження дитини, її «спланованості», зафіксований ДФО *был заказан* ‘о том, кто родился’ [ФСРГО, с. 42]. Внутрішня форма фраземи *на мёртвой постѣли лежать*, імовірно, пов’язана з кореляцією «постель – лавка», де *лавка* – «смертний одр у селянській хаті», на який кладуть і з якого виносять померлих, пор. численні ДФО, в яких збережені «фразеологічні сліди

поховального обряду, пов'язаного з лавкою: перм. *растянуться подоль лавки* 'умереть', дон. *лежать на смертной лавке*, ворон. *быть на сторонней лавке* 'быть мёртвым', ряз. *с лавки стащить (снести)* 'похоронить' або ірк. *умереть не на своей лавочке* 'умереть на чужбині'» (переклад наш – Н. А.) [Мокиєнко 1986, с. 17]. *Лавка* – культурно значущий поліфункціональний концепт. Про *лавку* як про фольклорний символ російської народної культури, спираючись на фразеологічний матеріал, пише проф. В. М. Мокієнко [Там само, с. 17-18]. У ФКС російських діалектоносіїв Півдня України *лавка*, однак, представлена лише фразеологією *судная лавка* 'лавка, на которой стоит посуда' [ФСРГО, с. 204].

Про народний звичай виносити померлого ногами вперед, що дає змогу, імовірно, полегшити перехід із «простору життя» в «простір смерті» (за термінологією О. О. Седакової [Седакова 2004, с. 31]) свідчать ДФО *пойти вверху ногами* 'у старообрядцев – о смерти плохого человека, грешника' [ФСРГО, с. 162].

Згідно з народними віруваннями небіжчика у потойбічному світі очікують родичі, що зафіксовано цілим спектром уже згадуваних нами в п. 3.3.2 ДФО-ритуальних фраз: *несём хоронить, а там уже [вся] родня встречает* 'говорится одним из участников подходящей к воротам кладбища похоронной процессии. Связано с поверьем, согласно которому родственники встречают умершего у кладбищенских ворот' (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 137]: *несём хоронить, а на воротах уже ждут; несём хоронить, а там [все] родственники уже [на воротах] ждут; несём хоронить, а там уже [на воротах] [все] ждут* у тому ж значенні [Там само, с. 136-137]. Пор. також ДФО *уйти к преткам* 'умереть': *Ушёл к преткам* (Троиц., 2019) [Там само, с. 213].

Найважливішою для поховального обряду семантичною темою О. О. Седакова вважає тему шляху [Седакова 2004, с. 51]. Архаїчний мотив «смерть – 'шлях, дорога в потойбічний світ'», виокремлений нами в процесі аналізу просторового лінгвокультурного коду, знаходить яскраве втілення в обрядовому фразеологізмі *стелить дорогу* – 'от старого погребального обычая выстилать дорогу рушниками перед похоронной процессией' (Троиц.,

2019) [ФСРГО, с. 202] та в загальнонаціональному *провожають / проводять в останній шлях* ‘хоронить’.

У ДКС російських переселенців на перетинання поховальної, весільної і хрестильної символіки вказує ДФО *собирають одяг на смерть* ‘готовить на випадок смерті спеціально підготовлену одягу, котра зав’язувалась в великій платок и хранилась в сундуке’: *Собирають одяг на смерть* (Троїц., 2018) [Там само, с. 195], де «одяг» – ‘придане’ в російських народних говорах. Як цілком слушно зауважує О. О. Седакова, «поховальний обряд типологічно близький таким перехідним обрядам, як весілля і новосілля» (переклад наш – Н. А.) [Седакова 2004, с. 31].

Мотиви народження і смерті відображені в архетипічній опозиції «дати / забрати». Так, християнські мотиви народження і смерті як «волі Божої», що нашаровані на цю опозицію, транслують ДФО з ключовим словом «Бог». Пор., наприклад, *Бог дал (даст)* ‘о роженице’ [ФСРГО, с. 38] та ФО, що відбивають мотив смерті: *пойти к Боду* ‘умереть’ (у старообрядців Подунавья – про хорошу, безгрішну людину), *принял Бог* [кого] у тому ж значенні [ФСРГО, с. 162, 172], а також загальнонаціональне *Бог прибрал* кого ‘об умершем’, *Бог дал, Бог [и] взял* – 2) *іркут.* ‘говорилось в утешение родителям умершего ребёнка’ [БСРПС, с. 58].

Для фразеологічної заміни понять, пряма вербалізація яких є небажаною в традиційній народній культурі (мотиви народження, смерті, безглузді, нечистої сили тощо), як відомо, слугують *евфемізми*, значно поширені в російських говірках Одещини. Так, фразеологізація мотиву «народження дитини», здійснена за допомогою дієслів *взять, найти (знайти), принести, уловить* і використовується здебільшого під час розмови з маленькими дітьми, пор. ДФО-евфемізми, фіксуючі появу на світ новонародженого: *в (у) капусті найти (знайти) [на той стороні], у (в) горіди найти в капусті взять, на вёрбочке взять, под скірдою найти, уловить в озері, с поля принести* [ФСРГО, с. 53, 213, 127, 161, 214, 198; КА]. Пор. деякі ілюстрації: *Тибя у горіди знайшли, у капусті* (Троїц., 2018). – *Мама, де ти миня знайшла? – Тибя*

знайшли у капусте на той старане (Троиц., 2021) [ФСРГО, с. 213; КА]. Більшість ДФО, співвіднесені з мотивом народження, в діалектній картині світу актуалізують передусім архаїчний мотив «знайденої дитини» і мотив «дитина – дитя рослин» [Швец 2012, с. 73]. Те, що фразеологічну експлікацію цього мотиву можна вважати фразеологічною універсалією, підтверджують висновки науковців-діалектологів. Так, Л. Л. Виноградова, аналізуючи народні фраземи, які пояснюють, звідки беруться діти, виокремлює стрижневі слова «найти» та «принести». Українські фразеологи В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко, проаналізувавши понад 200 «обманювальних» фразем, зібраних на території побутування східнословобожанських і східностепових говірок Донбасу, та пояснюючих, де «знайшли» новонародженого, виокремлюють три основні групи, типологізуючу роль у яких відіграють назви *флори*, *фауни* та *просторових (об'єктних)* сфер [Ужченко 2007, с. 193]. Показово, що дієслівна лексема *найтись* у значенні 'народитися' в російських говірках Одещини є скрізь розповсюдженою. Пор.: *У нїх байстрюк нашдлся* (Введ.). *Пришла дадому, Наташа нашлѣси* (Петр.). *У дѣчки маей нашѣлся рибѣнак* (Антон.). *У карѣвы тѣлка нашлѣсь* (Б. Пл.) [СРГО, т. 1, с. 320]. Л. І. Ларіна вказує на широкий, не обмежений південноросійськими говорами ареал поширення сполучення *найти ребёнка* 'народити дитину' та його численних дериватів, що можна пояснити найвищою мірою сакральності та інтимності породільної обрядової традиції в порівнянні з іншими обрядами сімейного циклу [Ларіна 2014, с. 41]. А. І. Швець, аналізуючи дієслівну лексику російських говірок Одеської області, зауважує: «Аналіз сема-ономасіологічних сіток показав, що дієслівну лексику, яка є похідною в контексті описаної мовної моделі з ідеєю “знахідки, придбання”, комплементарно доповнюють дієслівні знаки, що позначають полярну ситуацію, – “припинення життя” і використовують мотив “втрати” [Швец 2012, с. 73]. Отак, мотиви народження та смерті сягають також архетипічної опозиції «знайти / втратити». Пор.: *Я стиряла на вайне трайх дитѣнкаф* (Никол.) [СРГО, т. 2, с. 192].

У міфологічній картині світу смерть сприймали як перехід у світ підземний. Пор. посмертне побажання небіжчику *пёрышком земля!* ‘в речевом этикете: доброе поминание умершего; земля пухом!’: *Пёрышком ей земля!* (Возн., 1985) [ФСРГО, с. 157] (пор. *загальновж. земля [кому] пухом!*) і синонімічний вираз *нехай лежйт!*: *Харошый был чилавек... Пухам йиму зямля, няхай ляжыть* (Введ., 2019) [Там само, с. 139].

Як відомо, на кладовищі ховали не всіх – «заложних» покійників (за термінологією Д. К. Зеленіна, цит. за: [Седакова 2004, с. 39-40]), самовбивць, особливо шибеників, ховали за межами кладовища. Можна припустити, що актуалізація значущості поховання саме на кладовищі як закономірний підсумок гідно прожитого життя людини відбита в низці фразеологізмів *уйти на кладбище* ‘умереть’ [ФСРГО, с. 213]; *проводить на цвинтар* ‘похоронить’: *Нидавна систра у миня умерла, на цвинтар правдйли* (Б. Пл.) [Там само, с. 173]; *пойти на бугор* ‘умереть; быть похороненным’: *И я скоро на бугор пайду* (Серг.) [Там само, с. 162]. Внутрішня форма фраземи *пойти на бугор* пов’язана із тим, що кладовища зазвичай розміщували на узвишсях, щоб уникнути затоплення під час повені. Мотивація подібних ДФО, створених за моделлю «идти / пойти (отправиться тощо) + місце, що позначає узвишся» зі значенням ‘умерти’, помічена ще Л. І. Івашко в книзі «Очерки русской диалектной фразеологии», у якій на прикладі ДФО *отправиться на гору* підкреслено: підґрунтям метафоризації цієї фраземи є «характерна ознака слов’янських кладовищ – місцезнаходження на узвишші» (переклад наш – Н. А.) [Івашко 1981, с. 42]. Пор. також: *выходить на бугор* – сиб. ‘умирать’ [БСРП, с. 63].

Про смерть праведника, не обтяженого великою кількістю гріхів, у мовленні говірконосців можна почути такі ФО, як *пойти на правду* ‘у старообрядцев Подунавья – о смерти хорошего, безгрешного человека’ [ФСРГО, с. 162-163]; *быть на правде* в тому ж значенні [Там само, с. 43].

З підземним, темним світом співвідносена в народній свідомості смерть грішників. Так, ДФО *кабыка́ться / кабы́кнуться в яму* ‘помирати’ зазвичай

характеризує смерть людини, яка п'є, п'яниці: *Пьють вòтку, а патòм кабыкàюцца в яму* (Б. Пл., 1979). *Пил-пил – так и кабыкнулся в яму сасèt* (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 105]. Ідея підземного, темного, «грішного» світу втілена у фраземах-прокляттях: *нехай [он, онà, онò, онì] провàлится (провàляться)!* 'восклицание, выражающее сильное раздражение, гнев, недовольство кем-либо или чем-либо': *Няхàй он правàлицца, няхàй уарит* (Алекс.) [Там само, с. 139]. Пор. загальнонавж. *чтоб* кому *провалитсья!* «Особливою магічною значущістю вирізняються прокляття – слова або фрази, які мають величезний негативний потенціал, оскільки їх промовляють у ситуації високої емоційної напруги – гніву, роздратування, відчаю, переляку», – відзначає В. І. Коваль (переклад наш – Н. А.) [Коваль 2016, с. 14]. Пор. також ДФО *провàлится в (у) трахтарарьì*, вживану в мовленні діалектоносіїв для вираження сильного гніву, роздратування, досади, фокусуючи в експлікації мотиву підземного світу яскраво виражені негативні коннотації: *Пускàй хоч усè правàлицца у трахтарарьì* (Спас.) [ФСРГО, с. 173]. ДФО є модифікацією загальновідомого *провалитсья мне в тартарарьì* 'клятвенного заверення в чєм-либо' [ФСРЯ, с. 361]. «У фольклорному уявленні, – пише академік М. І. Толстой, – небо виявилось зайнятим силами небесними, праведними і божественними, а пекло, підземний світ, болота, ями та яри – силами нечистими й темними. Земля – місце боротьби двох світів і начал, а людина та її душа – осереддя цієї боротьби» (переклад наш – Н. А.) [СМ, с. 9]. Отож у підґрунті наведених фразем лежить одна з найважливіших архетипічних опозицій «верх / низ», яка корелює з опозиціями «добро / зло», «добре / погано» тощо, що знаходить яскраве втілення і в інших кодах лінгвокультури. Порівняємо, наприклад, ФО, які згруповані всередині емоційного лінгвокультурного коду: *діал. упàсть в печàль* 'опечалиться, грустить, находиться в подавленном состоянии': *Ему была наступлèние (* видение), он упàл ф пичàль* (Коса) [ФСРГО, с. 214-215], загальноросійське *как в вòду опущенный* 'подавленный чем-либо, угнетенный, удрученый' [ФСРЯ, с. 297], *руки опускаются* у кого 'пропадает всякое желание или способность действовать, делать что-либо' [Там само, с. 400], *опускають*

крылья ‘становиться инертным, пассивным, бездеятельным’ [ФСРЯ, с. 297], *падать духом* ‘приходить в уныние, отчаиваться’ [Там само, с. 297], *сёрдце падаёт / упало* у кого ‘кто-либо испытывает страх, тревогу, приходит в отчаяние’ [Там само, с. 330] і такі СС, як *душевный подъём, крылья выросли (вырастают)* у кого ‘о появлении состояния душевного подъёма у кого-либо’ [ФСРЯ 2007, с. 126], *поднимают голову* ‘обретая уверенность в своих силах, начинать действовать, активно проявлять себя’ [ФСРЯ, с. 330], *лёгок на подъём* – 1) ‘с лёгкостью, с охотой трогается с места, может пойти или поехать куда-либо’; 2) ‘с лёгкостью, с охотой принимается за что-либо, идёт на что-либо’ [Там само, с. 221]. Про опозицію «верх / низ» як одну з найзначущіших у просторовому кодї лінгвокультури пише В. В. Красних [Красных 2002, с. 239].

Від усілякого зла, пристрїту, хвороб, співвіднесених із підземним світом і всякою нечистю, треба було убезпечити новонародженого. Для цього готували спеціальну сорочку, яку повитуха вдягала дитині відразу після народження. Із цим звичаєм пов’язані ДФО *пёрвый обериг* ‘вышитая сорочка, которую мать шила новорождённому и которую одевали ребёнку сразу после рождения’ (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 154] і *приготовит пёрвый обериг* ‘приготовит сорочку новорождённому. Об обычае, связанном с приготовлением первой сорочки, которую мать новорождённого собственноручно шила и вышивала. Впоследствии в это сорочке ребёнка крестили’ (Троиц., 2019) [КА]. Функцію оберїга виконувала також *крїжма (крїжма)* ‘біле тканинне полотно, у яке завертали новонародженого після купелї’ та яке хресна дарувала новонародженому на *родїны* (третїй день після пологів), пор. ДФО *нести крїжму* – *обряд*. ‘в крестильной обрядности – нести белое тканное полотно (крїжму) на празднование, куда приглашались женщины в честь рождения ребёнка’: *Каудà шли на слàткае, абизàтильна нислї крїжму* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 138]. *Слàдкое* – назва родин у селї Троїцькому Біляевського району Одеської області, пор. СС *приглашàть на слàдкое* – *обряд*. ‘приглашать женщин в честь рождения ребёнка на праздничный обед, на котором подавали сладкую рисовую молочную кашу, сваренную особым образом, пирожки

и компот из сухофруктов' (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 170-171]. Після обряду хрещення хресна повертала *крыжму* батькам дитини, «чтобы она охраняла от всех бед» [КА].

Аналіз фразеологізмів, що згруповані навколо *космогонійного* лінгвокультурного коду, дає змогу зробити такі висновки. Мотиви народження і смерті, закріплені у фраземах російських говірок Півдня України, відбивають синкретизм міфологічного мислення давніх слов'ян. З одного боку, це зв'язок з підземним світом, тобто тричастинна структура світоустрою, що полягає в існуванні *підземного світу* (темного світу, світу грішників, нечистої сили тощо), *земного світу* – світу живих, що співвіднесений зі світлом, і *загробного* – світу мертвих, утілених у мові у вигляді фразеологічної культуроносної опозиції «этот свет / тот свет» та її численних дериватів.

Ця опозиція є не тільки значущою в діалектній картині світу російських переселенців – вона є загальнонаціональною і спільнослов'янською. Мотиви народження і смерті втілені в ФКС також за допомогою архетипічних опозицій «дати / забрати» (пов'язаної з мотивом Божої волі як визначальної і домінувальної у всьому) та «знайти / втратити». Смерть праведників і грішників диференційовано в ДКС, корелюючи з архетипічною опозицією «верх / низ» та її стійкими корелятами «добро / зло», «добре / погано»: *кабыкàться / кабыкнуться в яму* 'про смерть п'яниці', *пойти на правду* 'померти'. Фраземіка російських переселенських говірок Півдня України фіксує мотив перетинання весільної, хрестильної і поховальної обрядовості (*собирають посàг на смерть*) за ізоморфною моделлю «перехід до іншого світу», пов'язаною зі зміною соціального статусу людини. Фраземи, що втілюють мотиви народження та смерті, співвіднесені з давніми звичаями, обрядами й віруваннями, основна мета яких – максимально полегшити зміну статусу людини, убезпечивши її саму та людей навколо неї.

3.3.4. Духовно-релігійний лінгвокультурний код

Духовно-релігійний код, нечисленний за своїм внутрішнім наповненням (87 ДФО), представлений, на наш погляд, досить яскраво. Невипадково білоруський лінгвокультуролог В. А. Маслова називає духовний код «одним з найбагатших і специфічних для російської культури» (тут і далі переклад наш – Н. А.) [Маслова 2016, с. 78], відзначаючи: «**духовний код** – головний шлях переходу до глибинних знань» [Маслова 2016б, с. 85]. Духовний код відтворює внутрішні установки, прескрипції та цінності, на яких ґрунтується культура носіїв російських говірок Півдня України. Зокрема, спираючись на великий за обсягом фразеологічний матеріал, можна говорити про богоцентричність лінгвокультурного простору діалектоносіїв (фраземи з компонентом «бог» та його дериватами становлять 25 одиниць), пор., напр.: **бѡга не острашѡтьсѡ** ‘бога не бояться’: *Ѹси бѡга ни астрашѡисѡ, так хоть людѡй пастыдѡисѡ* (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 38]; **бог знѡмо** ‘неизвестно’: *Бох знѡма, кадѡ мы приѡхали сюдѡ* (Б. Бур.) [СРГО, т. 1, с. 237]; **бог-бог** ‘о большом количестве чего-л.’: *Хазѡин кукѡбник был, боу-боу бѡла ф хѡти* (Ст. Некр.) [Там само, с. 42]; **бог дал (даст)** ‘о роженице’ (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 38]; **бог знѡет откѡль** ‘неизвестно откуда’: *Фсе на машѡнах ѡдуть бох знѡить аткѡль* (Серг.) [Там само]; **бог не повелѡл** ‘не сложилось, не судьба сделать что-л.’: *Анѡ минѡ хатѡла вдачерѡть, но Боу ни навилѡл* (Никол., 2018) [Там само]; **бѡгова рѡбка** ‘тысячелистник’: *Патѡм бѡгаву рѡнку нѡда заварѡть и вѡпить* (Б. Пл.). *Ѹнта травѡ назывѡица бѡгава рѡпка* (М. Пл.) [СРГО, т. 1, с. 43; БСРП, с. 587]; **бѡжѡя трѡвка** ‘полынь’ [БСРП, с. 669]; **бей тебѡ сѡла Бѡжѡя!** – лайл. ‘восклицание, выражающее гнев, негодование, возмущение’ [БСРП, с. 610]; **На Бѡжий храм** (идти, итить, пойти и т. п.) ‘идти венчаться’: *Я еѡ наблаѡславѡла на Бѡжѡий храм итѡть, анѡ з жанихѡм пиривинчѡлася* (Серг., 1974) [КСРГО].

У фразеологічному фонді російських переселенців нечисленними є фраземи (усього 3 одиниці) з компонентом «господь». Так само, як і фраземи з компонентом «бог», їх вживають як у самих різних побутових ситуаціях (пор.: **одѡн Господѡ знѡет** ‘никто не знает’: *Да чивѡ я бисчѡсная, адѡн ѡсподѡ знѡить*

(Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 38]), так і під час значущих для сільської громади подій, якими вважали початок весняної сівби та завершений обмолот пшениці: ***И Гдспода помянём ддбрым слдвом, и нам будет хорошд!*** ‘ритуальна фраза во время трапезы по поводу завершённого обмолота пшеницы’ (Троиц.) [Там само, с. 99].

Представлені в ФКС російських переселенців назви постів і релігійних свят: ***Вербный воскресный день*** і ***Вербный праздник*** ‘христианский праздник за неделю до Пасхи; Вербное воскресенье’ [ФСРГО, с. 48]; ***усеёдная неделя*** ‘неделя, в которой отсутствуют постные дни’: ***А усеёдная неделя – усю неделю ядятъ*** (Возн., 1971) [Там само, с. 215]; ***Спасовка-ласовка*** ‘Спас, церковный праздник в августе’: ***Кавуны будут на Спасавку-ласавку*** (Б. Пл., 1976) [СРГО, т. 2, с. 181; ФСРГО, с. 197], де **ласовка** – ‘о времени, когда едят обильно и вкусно’ [БСРПС, с. 653]; ***Петровка-голодовка*** ‘пост, предшествующий Петрову дню, церковный праздник свв. Петра и Павла’: ***Ф пятровка-галадовку пастуютъ*** (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 156]. Остання фразема зафіксована в російських говірках Естонії [БСРПС, с. 653]. Пор. також значну представленість приказки, основаної на протиставленні «піст – розговіння», в російському лінгвокультурному просторі: ***Петровка-голодовка, а Спасовка-ласовка; Петровка – сухая, а Петров день – скоромный; Спасовка – лакомка, а Петровка – голодовка; Спасовцы – ласовцы, петровцы – голодовцы*** (Смол., 1914) [Там само, с. 862]. Широко відоме в народі свято «Юріїв день» фіксує фразема ***праздник Юрия***, співвіднесена з днем пам’яті церковного великомученика Георгія Побідоносця, що відмічається 6 травня (23 квітня за юліанським календарем): ***Калдавицы ночью ф праздник Юрия на пирихрести сабиряюцца, на кдшках, на сабаках калдуютъ*** (Град., 1983) [ФСРГО, с. 170], а також фразема ***на маленького Юрия – жарт***. ‘неизвестно когда; никогда’ [БСРП, с. 764] – регіональний варіант загальнонародного ***Вот тебе, бабушка, и Юрьев день!*** – ***прик., ірон. або жарт***. ‘о неожиданно не сбывшихся надеждах, внезапных переменах к худшему; резком ограничении свободы действий и т. п.’ [ИЭС, с. 38]. Остання фразема пов’язана із зимовим днем святого

Георгія 9 грудня (26 листопада за юліанським календарем) – єдиним днем у році, коли селянам дозволяли переходити від одного поміщика до іншого. Скасування цього закону наприкінці XVI-го століття і стало образною основою фразеологізації [ИЭС, с. 38-39]. Іноді місцева назва свята – ключовий компонент прислів'я: *В Благовєщю птїца гнездà не вьєт, дєвица кòсы ни плетєт* – присл. ‘о заперте любых видов работ в Благовещенье’ (Ст. Некр.) [БСРПС, с. 54; ФСРГО, с. 45], де «Благовєщя» – ‘Благовещенье, весенний церковный праздник’ [СРГО, т. 1, с. 40]. Пор. також: *В прàздник птїца унездà не вьєт* – присл. ‘о заперте любых видов работ в дни религиозных праздников’: *В прàзник птїца униздà ни вьєт* (Введ., 2019) [КА].

Ми вже відмічали в п. 2.2, що світогляд старообрядців знайшов відображення у фразеологічному просторі російських говірконосіїв: ДФО *И Бòгу нàшему слàва!* – завершальна фраза у богослужінні – з часом стала означати кінець будь-якої справи, зберігши при цьому сакральність і врочистість у самих, здавалося б, повсякденних ситуаціях: *Замарїлись зà день, наару̀дїлись... Щас навичєришм, памòдимся, и Бòуу нàшыму слàва* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 99]; *ни печàли ни вoздыхàния* – ритуальна фраза, яку промовляють під час поховання в одній з молитов, – з часом стала вживатися стосовно людини безтурботної, до всього байдужої, тобто такої, що за своєю поведінкою та внутрішнім станом асоціювалася з покійником: *Жывєть он – ни печали, ни ваздыхания* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 141-142]; *Нехàй Бог даєт вам с воды и рось!* – ‘пожелание удачи и счастья в речевом этикете старообрядцев-липован’ [ФСРГО, с. 138]; *родїмая молїтва* – ‘молитва, которая читается во время рождения ребёнка’: *Да крищєния бàтюшка читàить радїмую малїтву. Ф хàту захадїть нильзjà, єсли малїтва ни вьчїтана* (Б. Пл.) [Там само, с. 182]. А. І. Швець фіксує переважання в старообрядницьких селах церковної традиції, що підпорядкувала собі народну, тоді як у діалектоносіїв, які сповідують канонічне православ'я, відзначено переважання традиції народної, з часом такої, що втрачається під впливом міської культури [Швец 2012, с. 74]. Наприклад, у нестарообрядців *пойтї у ход* вживають у значенні ‘начать выздоравливать’; *пойтї на лек*

у старообрядців у 1-му значенні – ‘начать поправляться после таинства соборования’ [Там само, с. 74; ФСРГО, с. 162-163]. **Свивать младенца** в нестарообрядців – ‘заворачивать новорождённого в пелёнки’; у старовірів – ‘свивать новорождённого свивальником вокруг по пелёнкам крестообразно трижды’ [Швец 2012, с. 74; ФСРГО, с. 186]. А. І. Швець відмічає розгалужену структуру сегменту зі значенням ‘сприяти одужанню внаслідок різних способів магічного й немагічного лікувального впливу’ як у старообрядців, так і в нестарообрядців, пор.: **выливать на ежевику** ‘выливать в сосуд с водой над головой болящего расплавленную смолу дерева, произнося заклинательные слова’ (Б. Пл.) [Швец 2008, с. 270]; **сажать в требуху** ‘лечит детский рахит, помещая ребёнка в свежий, горячий коровий желудок и произнося заговоры от болезни’ (Троиц., 2018) [Швец 2012, с. 74; ФСРГО, с. 184]; **выливать на свинец** ‘выливать в сосуд с водой над головой болящего расплавленный свинец, произнося заклинательные слова’: *Кауда рибёнак пирипу́жный, ба́бка-знаха́рка вылива́ить на свине́ц* (Коса, 1985) [ФСРГО, с. 63]; **выливать перепуг** 1) ‘выливать в сосуд с водой над головой болящего расплавленную смолу дерева или свинец, произнося заклинательные слова’: *Пирипу́у вылива́ють на свине́ц или смалу́* (Коса, 1985). *Када́ пирипу́жаны́й (* испуганный) рибёнак, вылива́ють пирипу́у* (Коса, 1985; Б. Пл.); 2) ‘лечит от заикания, выкатывая свежим яйцом и произнося заклинательные слова. После выкатывания бабка-знахарка разбивала яйцо на глазах у больного, показывая то, что находилось внутри, обычно червяка или что-л. под.’ (Троиц., 2018) [ФСРГО, с. 63], де *перепуг* – ‘заїкання’.

Віра – невіра протиставлені в межах опозиції «норма – антинорма», «добре – погано», «гідно – негідно», пор. **[правильный] как контора** ‘о правильной (по представлениям старообрядцев) вере’ [БСРНС, с. 283] та **в образ не верить** – *несхв.* ‘не верить в бога’: *Па кнѣуам их правелѣ – в образ ни вѣрятъ* (Петр., 1963) [ФСРГО, с. 54]; **ни бога не знает, ни в человека не верит** – *прик.* ‘о некрещёном человеке’: *Если ён нихрищодный атарвәнец, ни бо́га ни зна́ить, ни ф чилавёка ни вѣритъ* (Коса, 1980) [Там само, с. 139]. Втрата релігійності в ФКС старовірів оцінена вкрай негативно й навіть принизливо:

уже згадувана нами ДФО *локта́ть как соба́ки во́ду из одної кру́жки* – ‘об утрате релігійності, обумовленої спільним проживанням з представителями інших конфесій (у старообрядців)’ – побудована на порівнянні тих, що забули віру або не дотримуються конфесійних традицій, з бездомними собаками [ФСРГО, с. 123]. Яскраво представлена в ФКС старовірів смерть праведника та грішника, пор. *пойти́ к Бо́гу* ‘умереть (у старообрядців Подунавья – о хорошем, безгрешном человеке)’ (Ст. Некр.) [Там само, с. 162]; *быть на пра́вде, пойти́ на пра́вду, при́нял Бог* у тому ж значенні [Там само, с. 43, 162-163, 172] та *пойти́ вверх нога́ми* ‘у старообрядців – о смерти плохого человека, грешника’ (Ст. Некр.) [Там само, с. 162].

Показна, нещира релігійність, проте, будучи протиставленою істинній вірі, життю «за Божими законами», є пов’язаною з негативними якостями особистості й актуалізована у фраземах *Бо́гу моли́ться, а с чертя́ми води́ться* – *несхв.* ‘быть двуличным, лицемерным’ [БСРП, с. 48]; *Бог за па́зухой и на стене́, а в носу́ че́рт* – *несхв.* ‘о двуличном, внешне благочестивом человеке’ [БСРПС, с. 45].

Красный (передний) угол у хаті, де знаходяться ікони (у ФКМ діалектоносіїв – *святдо́й кут, кра́сный кут, передний кут, святдо́й уго́л*), виконує особливу сакральну функцію – там читають молитви, туди саджають почесних гостей: *Там, где абраза́, святдо́й кут мы называ́ем* (Б. Пл.) [СРГО, т. 2, с. 161, 23; ФСРГО, с. 187, 115, 155]. У старовірів у святий кут під ікони кладуть умираючих, читаючи над ними молитви, що відбивають фраземи *покла́сть под святы́е* та *покла́сть под иконы́* – ‘положить больного под иконы, читая над ним молитвы’ (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 164]; *кла́сть под ико́ны* – ‘класть умирающего больного на пол или лавку в святой угол под иконы’ (Б. Пл.) [Там само, с. 111].

Віра в Бога в старообрядців і нестарообрядців супроводжена цілим комплексом заходів і дій, що потребують неухильного дотримання ustalених ритуалів: *де́лать храм* ‘проводить церковную трапезу’: *Усе иду́ть у церкву, де́лають храм* (Мур., 1973) [Там само, с. 80], де «храм» – ‘накрытый стол’; *кресты́ класть* ‘осенять крестным знаменіем’: *Он навиваитъ йиво, кресты́ кладёть* (Мирн., 1972) [ФСРГО, с. 116], де «повива́ть» – ‘крестить

мертвеца' [КСРГО]; *творить молитву* 'читать молитву; молиться': *Сваты стучат в окно и потом творят молитву* (Б. Пл., 1976). *Молитву тварят и нават к работе виртаюцца* (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 206]. Пор.: *бузовать молитву* в том же значении: *Па вичирам сабирajúцца и молитву бузують* (Алекс.) [Там само, с. 42]. Аналогічна структурно-семантична модель знайшла відображення і в інших російських говірках, пор. *брать молитву* – кар. 'молиться', новг. 'исполнять церковный обряд с новорождённым'; *давать молитву* – арх. 'читать молитву'; *молить молитвы* – сиб. 'молиться' [БСРП, с. 408]. Церква у ФКС діалектоносіїв – будівля, де читають молитви, моляться – *молитвенный дом* 'церковь': *Пашли мы на Пасху в молитвенный дом* (Возн.) [ФСРГО, с. 126]. Найзначного поширення набуває все ж загальнонаціональне слово *церковь*, пор. приказку *Наша церковь на два пальца выше* 'употребляется в качестве последнего аргумента в споре', що експлікує виключно важливе значення *церкви* в житті діалектоносіїв [Там само, с. 131-132]. Окремі фрагменти ККС, пов'язані з глибокою релігійністю і дотриманням церковних ритуалів, метафорично переосмислюються, утворюючи ідіоми: *вот такдой (такде) пресвятдой (пресвятде)* 'вот такие дела': *Вот такде присвятде* (Мирн.) [ФСРГО, с. 58]; *замяють обедню* – несхв. 'не сдержатъ обещание' [БСРП, с. 454].

Представлений у ФКС діалектоносіїв і концепт «чёрт» / «бес». Чёрт асоціюється з хитрістю, пронозливістю, непередбачуваністю, лякаючим зовнішнім виглядом: *слово три беса* у кого – *жарт*. 'о находчивом в разговоре, красноречивом человеке' [БСРП, с. 621]; *сущий бес* кто 'о человеке с непредсказуемым поведением; сущее наказание': *Йти (* эти) онуки ну сущий бес* (Павлов.) [ФСРГО, с. 204]; уже згадувані нами прислів'я *Боду молиться, а с чертями водитья, Бог за пазухой и на стенё, а в носу чёрт; Откуда чёрт не вылезет, всё к нам лезет* – 'о постоянном невезении': *Мала таво, што дёник нима, йищё и забалёла – аткуда чёрт ни вылизить, фсе к нам лезить* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 149]; *семь чертей твоей голове!* 'восклицание, выражающее удивление, досаду, раздражение ли негодование' [БСРП, с. 737, 735]; *как дидька* (ходить, бегать тощо) 'об очень плохо, неряшливо одетом

человеке': *Ходить, как дитька на вулицам* (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 105], де *дідька* – 'нечистая сила, бес' (у СРГО – *дитька* [СРГО, т. 1, с. 169]). Цікаво, що компонент «дідько» в тому ж значенні характеризується широкою представленістю в українській фразеології, являючи собою яскравий фрагмент національно-мовної картини світу. Наприклад, у «Словнику стійких народних порівнянь» О. С. Юрченка та А. О. Івченка знаходимо 27 одиниць, ключовим компонентом яких є ця лексема; до того ж фраземи побутують у самих різних регіонах України: *бовтнув як дідько в смолу* (Терн.), *боїт сі як дідько ладану* (Львів.), *боїться як дідько хреста* (Ів.-Фр.), *ходить як дідько по пеклу* (Харк.) та ін. [ССНП, с. 47].

Чёрт / бес є втіленням нечистої (темної) сили, від якої насамперед захищалися хресним знаменням. Зокрема, внутрішня форма ДФО *оградиться крестом* 'перекреститься': *Ф цэркви зафсиудà нўжна аўрадийца крестом* (Трост., 1979) [ФСРГО, с. 145] і *ограждать / оградить крестом (крестом)* кого 'осенять крестным знамением' прихована в лексичних компонентах фразем і пов'язана з концептом *ограды / укрепления / границы* (пор. діал. *граждà* 'ограда', ст.-сл. *градъ* – 'стена', чеш. *hrad* 'крепость', **hrada** 'граница' [СРГО, т. 1, с. 143; ЭСРЯ, с. 90]), що передбачає захист від зовнішнього негативного впливу: *Бàтюшка христом аўраждаєть* (Мур., 1973). *Начилà йиє аўраждать крестом* (Б. Пл., 1979). *Тятька аўрадил крестом миня* (Б. Пл., 1979). *Становлять дешку, поп аўраждають нас крестом* (Мур.); 2) 'креститься': *Пайдёшь ф церкофь и аграждаишь крестом* (Б. Пл., 1979) [БСРП, с. 329; ФСРГО, с. 145]. Нечиста сила, проте, не лише зовнішній, але й внутрішній ворог людини, з якою слід вести постійну боротьбу, пор. *Есть у человека уды от Бòга и от врага* – присл. 'о противоречивой натуре человека': *Есть у чилавèка уды ад Бòга и ат врага* (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 86], де діалектизм *уды* – 'жилы' [СРГО, т. 2, с. 239].

Біблійний образ Іуди – одного з учнів Ісуса Христа, який зрадив свого Вчителя, знайшов відображення у фраземах-омонімах *как Юда 1* 'о некрасивом, уродливом, с отталкивающей внешностью человеке' і *как Юда 2* 'о человеке, способном на предательство; о предателе' [ФСРГО, с. 109].

Глибинний слов'янський фаталізм, нашарований на християнські цінності, знаходить втілення у фраземах *Вибором не вибереш, коли бог не даєт* – присл. ‘человек предполагает, а бог располагает; от судьбы не уйдёшь’: *Если есть доля, анà тибè и на пèчке найдёт. А вибарам ни вибиреш, калì боу ни дасть* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 61]; присл. *Даёт господь крест – несì егò до смёрти* ‘трудности и испытания, которые встречаются на жизненном пути, нужно переносить терпеливо, не жалуясь’: *Как ф паслòвице: даёт уаспòть крест – нисì йивò да смёрти* (Никол., 2018) [Там само, с. 76]; *предàться Бòгу* ‘на всё Божья воля; как Бог даст’: *Жыть тижылò, но я придаюсь Бòуу. На нивò, всивы̀шинуа, надèюсь* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 170]; *Аки убàвить, аки прибàвить* – прик. ‘сколько Богом отмерено (о продолжительности жизни)’: *Хачу йищò пажыть, ну а там как Бòу дасть: аки убàвить, аки прибàвить, йиму̀ ни укажыш* (Прим., 2017-2018) [Там само, с. 32].

Як відомо, однією з основних християнських добродішностей є терпіння, пор.: *Терпливому Бог помогает, а у кручёного отымаєт* – присл. ‘терпеливый человек в конце концов вознаграждается судьбой, а нетерпеливый терпит неудачи’: *Терпливому Бох намауа̀ить, а у кручёнава атымàить* (Ст. Некр., 1989) [Там само, с. 207]. Прислів'я побудоване за типовою структурно-семантичною моделлю «людині, яка живе за законами Божими, Бог допомагає; у людини, яка порушує ці закони, чёрт (рідше Бог) віднімає». Пор.: *Дòброму Бог помогàет [, а у скупòго чёрт отнимàет]. Торовàтому Бог даёт (подаёт), а [у] скупòго чёрт берёт. Торовàтому Бог даёт, а у скупòго чёрт таска̀ет. Торовàтому Бог подаёт, а у скупòго [и] чёрт отбирàет (отнимàет)* [БСРПС, с. 65, 69].

В. А. Маслова, підкреслюючи польову структуру духовного коду, виокремлює ядро, центром якого є Бог «в усій сукупності Його імен (Яхве, Вседержитель, Спаситель, Дух тощо)»; Богородиця; на периферії ядра – *Богопознание, Вера, Воскресение, Душа, Церковь, Спасение, Крест, Икона, Храм* та ін.» [Маслова 2016, с. 84]. Окрім ядра, за В. А. Масловою, існує велика інтерпретаційна зона, представлена найважливішими для російського православно-культурного світосприйняття поняттями *Колокол, Свеча, Покаяние,*

Молитва, Пост, Милостыня, Чудо; на периферії інтерпретаційної зони постають найважливіші моральні настанови, норми, цінності: *Добро, Любов, Дружба, Милость, Сопереживание* та ін. [Там само]. Багато з цих цінностей, що міцно закріплені з прийняттям християнства, – поклоніння роду як найвищій цінності, традиційна слов'янська общинність (соборність), занурені своїм корінням у дохристиянський період. Академік М. І. Толстой, говорячи про тричастинність слов'янської народної духовної культури та виокремлюючи три її компонента-джерела – компонент християнства, компонент слов'янського язичництва й компонент неслов'янського язичництва або «ахристианства» [Толстой 2013, с. 46-48], писав: «..християнство, яке енергійно потіснило слов'янське язичництво в сфері народної культури й посіло в ній домінуючі позиції, сприяло до того ж і відомій уніфікації, і внутрішній систематизації язичницьких вірувань» (переклад наш – Н. А.) [Толстой, 2013а, с. 61].

Звернемося до мовного матеріалу. Традиційна слов'янська соборність (общинність) яскраво виражена, на наш погляд, у ДФО у *(в) гурте* 'вместе, сообща': *Живём у гурте* (Введ., 1971). *Нам вёсяла в гурте* (Павлов., 1986). *Пòсле рабòты мы в гурте атдыхàим* (Вас.) [СРГО, т. 1, с. 152; ФСРГО, с. 152]. Пор. укр. ФО у *гурті* 'вместе, сообща, не отдельно, не изолировано' [ФСУМ 1993, с. 202], *держàтися (тримàтися) гуртòм* 'быть, действовать вместе, заодно' [Там само, с. 230-231], *до гурту* 'в одно место, вместе с другими' [Там само, с. 202]. Дери́ваційний ряд, утворений від кореня *гурт* та транслюючий значення спільності, є широко представленим у російських говірках Одещини: *гурт (гурта)* 'толпа людей', *гурткòм (гуртòм)* 'все вместе, сообща', *гуртовàться* 'сбиваться в кучу (о животных)', *гуртовйтый* 'весёлый, компанейский', *гуртяк* 'компания', *гуртовòй* 'общий, совместный': *Фсе срдòствинники сабрались, эта гуртава́я работа* (Б. Пл.) [СРГО, т. 1, с. 152]. Пор. фрагмент, записаний у селі Сергіївці Саратовського району Одеської області: *Када́ усè гуртòм жь́или, лèхше булò: хто зèмлю скардòдить, хто лабаурèйку тòчить, хто òбит али òрчки приспаса̀блюеть, хто у хàте рòбить* [КСРГО]. Як відзначає Н. В. Сабуркіна, давні слов'янські племена об'єднували такі загальні

риси, як осілий спосіб життя, землеробство «як основний вид зайняття, общинна організація – “світ”» (переклад наш – Н. А.) [Сабуркіна 2005, с. 246]. Пор. широкий спектр діалектної фраземіки, побутуючий у споконвічно російських селищах Півдня України й репрезентуючий концепт *соборності*: *Гуртòм (гуртом) да мїром сподручней; Гуртòм дòбре и бàтьку бить; Гуртòм и бàтька мòжно побить; Гуртòм и бàтька убить мòжно; В друзяке и бàтька бить дòбре; В друзяке и бàтька хорошò бить* (друзяка – експрес. ‘компания’ [СРГО, с. 74-75]) в спільному для них значенні ‘вместе легче выполнять любое сложное дело, любую работу’: *Гуртом да мїрам спадручней* (Введ., 1971, 2019; Мур.) *В друзяки и бàтька бить дòбре* (Рус. Ив.). *Гуртòм дòбре и бàтьку бить* (Плав.). *В друзяке и бàтька хорошò бить* (Возн., 2020). *Гуртòм и бàтька мòжна побить. Гуртòм и бàтька убить мòжна* (Возн., 2020) [ФСРГО, с. 74-75, 46]. Представлений варіантний ряд органічно доповнюють ФО інших південноросійських материнських говорів, а також українських говірок Кубані: *Артèлем и бàтьку хорошò бить. Дон. Артèлью хорошò и нèдруза бить. Гуртòм и бàтька дòбрэ бьты. Кубан. Гуртылём и бàтьку хорошò бить. Ворон. В гурте и кàша ёстся. В гурте и кàша лучше ёстся. Кубан. В гурте кàша друженèе ёстся, в колхòзе рабòта спòрится* [БСРПС, с. 21- 22, 36-37, 231]. Пор. також: *Гуртовàя копèйка виднèе* [ПРН, т. 1, с. 281].

Культ роду в давніх слов’ян, поклоніння йому як найвищій цінності, на наш погляд, імплікують побутуючі в російських говірках Одещини фраземи *такім рòдом* ‘так, таким образом’: *Ну й такім рòдам нàшы дедьї имèли сòбственную степь – и пàхату, и талаку* (Усп.) [КСРГО] (пор. сиб. ДФО *такім рòдом* у тому ж значенні [БСРП, с. 566]); *с природду* ‘с рожденія’: *С природду сваевò здèся живём* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 2, с. 186]; *роднòе (родовòе) гнездò* – схв. ‘о родном доме’: *Где ни идёш, ни ёдиш, а фсё равнò дамòй идёш. Кàк жа жьтть биз раднòуа униздà?* (Прим., 2017-2018; Троиц.) [ФСРГО, с. 182]. Внутрішня форма наведених фразем співвіднесена з архісемою *род*, духовний код нерозривно пов’язаний з кодом сімейним: *Не меняй своего плохого на хорошего чужого* – присл. ‘нужно

ценить своих родных, какими бы они ни были»: *Я свагò брата ни на кавò ни праминяю. Ни миняй свагò плахòва на харòшыва чужòва* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 135]. Пор. також ДФО *природная сестра* ‘двоюродная сестра’: *Гаварим природная систра и природный брат* (Алекс.) [ФСРГО, с. 112]; *природный брат* ‘двоюродный брат’: *Природнай брат мой пауйп на фрòнти* (Коса). *Он мне брат природный, ни радной, а дваюродный* (Алекс.) [ФСРГО, с. 112]. Людина, яка забуває свої корені, і сьогодні негативно оцінюється в народній свідомості, пор. загальнолуж. *Ивàn, не пòмнящий родствà*, а також загальновідомий фразеологізм *без роду-плємени (ни роду, ни плємени)* ‘о человеке без родины, без родственных связей; об одиноком человеке’ [ИЭС, с. 599], який транслює пейоративні конотації, сприймається як «антинорма» та транслює переважно співчуття, жаль. «Величезна кількість слів із дивовижно шанобливим називанням окремих членів найвіддаленіших ступенів спорідненості є найкращим доказом побутової значущості родинних зв’язків у слов’ян», – зауважує П. О. Лавровский у книзі «Коренное значение в названиях родства у славян» [Лавровский 2005, с. 2]. Поклоніння роду як найважливішому складнику світогляду давніх слов’ян етимологічно обґрунтовує О. М. Трубачов [Трубачёв 2003, с. 191-192].

«Ідеї широти, гостинності, щедрості, відкритості, волелюбності багатьох слов’янських народів традиційно пов’язують з просторами, безкрайними рівнинами слов’янських земель, з багатством лісів і річок», – пише Н. В. Сабуркіна [Сабуркіна 2005, с. 246], немарно дієслова *давать / дать, отдать* є вельми продуктивними у фраземіці російських переселенських говірок – важливого конститuenta мовної картини світу слов’ян, пор: *дашь-на-дашь* – 1) ‘поровну’: *Усё с браткай дялили даш-на-даш* (Усп.). *Усё даш-на-даш имєли.* (Усп.); 2) ‘взаимы’: *Няхай пайдеть к деду напросить. У нас так, даш-на-даш дєлаицца* (Усп., 1976) [СРГО, т. 1, с. 157; ФСРГО, с. 77-78]; *дать на дать* ‘так на так’: *У нас так дать на дать дєлаицца* (Усп.) [СРГО, т. 1, с. 157]; *давать подмогу* – схв. ‘помогать кому-л.’ (Введ., 1971) [ФСРГО, с. 76]. Пор. загальнолуж. ФО *отдàть последнее, отдàть последнюю рубàшку, отдàть [всю] дүшу.*

Фраземи, згруповані навколо духовно-релігійного лінгвокультурного коду, відображають прескрипції і духовні цінності, що вироблені в народній культурі впродовж століть і є актуальними до сьогодні. Зокрема, прескрипція «Люби людей, бажай їм добра!», співвіднесена з біблійним приписом «Полюби ближнього як самого себе!», знаходить яскраве втілення у фраземах **Не зычь другòму, чегò себè не желàешь** – присл. ‘не желай людям зла, желай добра’: *Анà самà сваю свикрòху ни пачитàла, ф хàту ни пускàла. А типèрь на сваю нивèстку абижàицца. Штò жа ты абижàицца: чем мèряиш, тем и ваздàсца. Ни зыч друòму, чивò сибè ни жилàиш* (Прим., 2017-2018) [ФСРГО, с. 133]; **не отвертáйся от чуждòй бедь** – присл. ‘человек должен помогать другим в трудную минуту’: **Ни атвертáйся ат чуждòй бидь** (Никол.) [Там само, с. 136]. Прескрипція «Дітей треба не лише народити, але й виховати» відбита в прислів’ї **Не тот родитель, кто породил, а тот, кто вскармил** – присл. ‘настоящими родителями являются люди, воспитавшие ребёнка (в отличие от родивших)’: **Ни тот радитель, хто парадил, а тот, хто васкармил** (Павл., 1959) [Там само, с. 138], де *воскармить* – ‘вскормить, вырастить’ [СРГО, т. 1, с. 138]. Прескрипція «Не можна відмовлятися від своїх слів» представлена в прислів’ї **Сказано – свято** – ‘то, что сказано – решено, не обсуждается’: *Никуды я ни паеду, сказана – свята* (Возн., 1971) [ФСРГО, с. 191-192], що є усіченням паремії **Сказано свято: обручи сняты, кадка в печи, вода не потечёт** [БСРПС, с. 614, 811, 796] і транслює сакральну символіку слова. Пор. також представленість цього мотиву в загальнонародному фразеопросторі: **Сказано – связано, положено – не тронь** ‘то, что установлено, решено, не подлежит произвольным изменениям’; **Сказано – связано; Что сделано, то свято; что сказано, то свято** [БСРПС, с. 614, 811, 796], а також *загальнонавж. Коней на переправе не меняют*. Прескрипція «Кожен отримує по заслугах», яка перегукується з біблійним «Хай кожний отримає по справах своїх!» експлікована в прислів’ї **Чем мèряешь, тем и воздàтся** ‘всё, что человек совершает в течение жизни, возвращается: и хорошее и плохое’ [ФСРГО, с. 224].

Отже, можна констатувати, що духовно-релігійний лінгвокультурний код, відображений у фразеологічному фонді російських переселенців, передає найважливіші моральні настанови, прескрипції і глибинні цінності, що стали невід'ємною частиною традиційної народної культури, вивчення яких з опорою на науково-методичний інструментарій лінгвокультурології, лінгвосеміотики й когнітивної лінгвістики залишається як і раніше плідним.

Висновки до Розділу 3

У Розділі на багатому за обсягом фразеологічному матеріалі схарактеризовано такі лінгвокультурні коди: *гендерний*, *господарський* (*антропний* кодовий простір); *астрономічний* і *метеорологічний* (природний кодовий простір); *часовий* (*темпоральний*), *просторовий*, *космогонічний*, *духовно-релігійний* (*ірраціональний* кодовий простір).

Аналіз низки лінгвокультурних кодів у межах виокремлених нами кодових просторів – *антропного*, *природного* й *ірраціонального* – дав змогу не лише структурувати фразеологічну картину світу як складник діалектної і ширше – загальнонаціональної картини світу, але й розкрити прадавні уявлення про світ, описати культурно значущі концепти, стереотипи, найважливіші культурні символи, як регіональні, так і національні, реконструюючи в такий спосіб широкий і різноманітний лінгвокультурний простір носіїв говірок як органічну частину єдиного національного культурного простору. Зокрема, у межах *антропного* кодового простору та *гендерного* лінгвокультурного коду як одного з його найважливіших складників виокремлено архетипічну опозицію «чоловік – жінка», культурні символи *рушник*, *калач*, *тыква*, концепт *чайник*, стереотип *приведённого зятя*, корелюючого з антинормою в усвідомленні говірконосіїв. У межах *ірраціонального* кодового простору та *просторового* лінгвокультурного коду як його складника виокремлено архетипічну опозицію «свій – чужий», концепт *рука*, культурні символи *двор*, *калитка*, *ворота*, *вода*.

Проведене дослідження показало: у кожному з описаних кодів зашифрована важлива культурна інформація про побут, господарську діяльність, кліматичні

умови, звичаї і обряди, архаїчні уявлення російських переселенців. Найрепрезентативнішим є *гендерний* лінгвокультурний код (*антропний* кодовий простір). Услід за *гендерним* кодом, найхарактернішим постає *господарський* код, який перетинається з багатьма іншими – *побутовим, предметним, метеорологічним, флористичним, анімалістичним, соціальним* тощо, що пов'язано з винятковою значущістю господарської діяльності діалектоносіїв в умовах сільської місцевості.

Більшій частині фразем, які згруповані навколо кожного з описаних кодів, властива прозора внутрішня форма, високий ступінь деталізації і диференціації предметів та явищ навколишньої дійсності.

РОЗДІЛ 4

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ФРАЗЕОГРАФІЇ

4.1. Російська діалектна фразеографія в контексті лінгвістичних досліджень: історія та сучасність

Утвердження та розвиток діалектної фразеографії (фраземографії, фраземної лексикографії (термін Ж. В. Краснобаєвої-Чорної [Краснобаєва-Чорна 2018, с. 110])) як актуального наукового напрямку сучасної лінгвістики занурені своїми коренями в теоретичне та прикладне підґрунтя загальнолітературної нормативної фразеології і фразеографії, розробку яких здійснювали найвидатніші дослідники-мовознавці, лексикографи та фразеологи – В. В. Виноградов, Б. О. Ларін, С. І. Ожегов, О. М. Бабкін, О. І. Молотков, В. Л. Архангельський, В. П. Жуков, М. М. Шанський, О. В. Кунін, К. Нічева, В. М. Телія, В. М. Мокієнко. Значний внесок у розвиток російської та української фразеографії зробили відомі фразеологи й фразеографи В. Д. Ужченко, А. О. Івченко, Ю. Ф. Прадід, Л. П. Дядечко, М. Ф. Алефіренко, Д. В. Ужченко, Є. Ф. Арсентьєва, А. М. Чепасова, Ж. В. Краснобаєва-Чорна та ін., пареміологи Г. Л. Пермяков, М. Ю. Котова та ін.

Сучасна літературна фразеографія, що пройшла довгий історичний шлях формування, утвердження та розквіту, є багатоаспектною і багатоплановою. Про безперервно зростаючий інтерес до фразеографійних досліджень, їхній інтенсивний розвиток красномовно свідчать статистичні дані, наведені В. О. Козирєвим і В. Д. Черняк. Зокрема, в книзі «Вселенная в алфавитном порядке», виданій авторами в 2000-му році, представлено 69 фразеологічних словників, тоді як у книзі цих же авторів «Лексикография русского языка: век нынешний и век минувший», що вийшла через 15 років, у розділі «Словари идиоматики» налічуємо вже 187 видань, не враховуючи 75 навчальних словників відповідних типів. Усього ж, – відзначають дослідники, – словники ідиоматики становлять приблизно 10% від усіх описаних ними словників російської мови

[Козырев, Черняк 2018, с. 434-435]. Бурхливий розвиток сучасної російської фразеографії автори пов'язують з такими факторами:

- інтенсивним розвитком лінгвістичних досліджень у контексті антропоцентричної парадигми та науковим осмисленням різноманіття фразеологічних одиниць;

- переглядом меж фразеології в бік їхнього розширення, тобто дослідженням одиниць, які не потрапляли раніше в поле зору фразеологів;

- зміцненням позицій лінгвокультурології і в зв'язку з цим створення словників нового, лінгвокультурологічного типу;

- розвитком словникової типології і заповненням лакун, що в ній виявлені, що зумовлює появу діалектних, історичних, авторських та інших фразеологічних словників;

- поширенням нових типів словників, актуалізуючих фактор адресата [Козырев, Черняк 2018, с. 435-436].

Не можна, проте, не погодитися з думкою А. М. Чепасової, яка вважає: «Фразеографія, яка, строго кажучи, може бути тільки дзеркальним відбиттям фразеології, поки не існує як струнка система правил опису фразеологічних одиниць, у ній (фразеографії) є теоретична база для опису, окремі переконливі, глибокі фрагменти <...>, які дають надію на можливість створення науково строгої, глибокої фразеографії. А поки фразеографія не має свого загальноприйнятого термінологічного апарату: значні за кількістю описуваних одиниць книги називаємо словниками, іноді “великими”, статті, в яких описана синтаксична структура, поведінка та форми компонентів, різного типу трансформації неоднослівної одиниці, називають словарними, а не фразеологічними, опрацювання будь-яких сторін фразеологізму називаємо лексикографічним, а не фразеографічним. Фразеографія продовжує користуватися “дитячими лексикографічними пелюшками”, хоча вже виросла з них. Однак будь-яка наука починається з дитинства, будемо сподіватися, і фразеографія звільниться “від пелюшок”» (переклад наш – Н. А.) [Чепасова 2016в, с. 138]. Відзначаючи недосконалість сучасних фразеографічних праць, А. М. Чепасова

виокремлює кілька причин, серед яких – відсутність надійних знань про фундаментальні сторони фразеологізму, що позначається на якості їхнього опису в спеціальних фразеологічних збірках, збірниках, «словниках»; тиск лексикографії, виявлений у загальному вживанні «лексикографійних» термінів – **лексикографійний, словниковий, словник** замість **фразеографійний, фразеологічний, зведення, збірник, збірка**; особисті якості мовознавця-фразеографа, який в силу відсутності точного ставлення до термінів створюваної прикладної науки автоматично використовує лексикографійні терміни у фразеографії [Чепасова 2016а, с. 140-141]. Найважливішими теоретичними складниками фразеографії є, на думку дослідниці, **теорія компонентного складу, вчення про значення (точніше про змістовні властивості фразеологічного складу), вчення про граматичні властивості фразеологізмів, теорія динамічності й діалектичності фразеологізмів, теорія стилістичних властивостей одиниць** [Там само, с. 141-144]. На нашу думку, усе це з повним правом можна віднести й до діалектної фразеографії.

На думку О. В. Ломакіної, найактуальнішими для фразеографії сьогодні є такі питання: «1) тип і адресація словника, 2) джерела словника, 3) принципи формування словника, 4) структура словникової статті» (переклад наш – Н. А.) [Ломакіна 2015, с. 261]. За Ю. Ф. Прадідом, найактуальнішими на сучасному етапі постають такі завдання: «а) удосконалення схем тлумачень значень ФО, що належать до різних граматичних розрядів; б) удосконалення методики складання фразеологічних словників різних типів; в) розширення реєстру наявних фразеографійних праць; г) створення нових типів фразеологічних словників наукового та навчально-методичного характеру тощо» (переклад наш – Н. А.) [Прадід 2012, с. 39].

Проф. М. Ю. Котова, авторка фундаментального дослідження «Славянская пареміология», в якому описує східно-, південно- й західнослов'янські пареміографійні традиції, підкреслює: «..стан сучасної слов'янської пареміографії всіх розглянутих країн ... свідчить про переважання в слов'янських пареміографійних джерелах принципу енциклопедичності (найбільшої повноти

паремійного матеріалу будь-якого ступеня вживаності» (переклад наш – Н. А.) [Котова 2005, с. 64].

Крім літературної фразеографії становлення і розвиток фразеографії діалектної спіралися і на лексикографічний опис словникового складу народних говорів, зародження якого відбувалося в середині XIX ст. і представлено першими роботами в цій галузі – працею М. М. Макарова («Опыт русского простонародного словотолковника» (1846-1848)), колективною роботою членів Другого відділення Академії наук І. І. Срезневського (розробив програмні положення Словника), О. Х. Востокова (був редактором), М. А. Коркунова, Я. І. Береднікова, П. Г. Буткова, І. І. Давидова та ін. («Опыт областного великорусского словаря» (1852) та «Дополнение» до нього (1858), які охопили 18011 і 22895 слів відповідно)), яка стала знаковою подією в історії російської діалектної лексикографії. Надалі розробляються словники окремих говірок – «Словарь областного архангельского наречия» О. О. Подвисоцького (1885), «Словарь областного олонецкого наречия» Г. І. Куліковського (1889), «Материалы для объяснительного словаря вятского говора» М. М. Васнецова (1907), «Смоленский областной словарь В. М. Добровольського (1914), «Донской словарь» О. В. Міртова (1929).

Докладний аналіз слов'янської загальної і діалектної лексикографії представлено в праці А. А. Плотникової «Словари и народная культура: очерки славянской лексикографии» (Москва, 2000), див.: [Плотникова 2000].

Витоки російської регіональної фразеографії, безсумнівно, беруть свій початок у плідній авторській концепції В. І. Даля, чий фундаментальні словники «Толковый словарь живого великорусского языка»(1863-1866) та «Пословицы русского народа» (1861-1862) заклали основи вітчизняної і зарубіжної лексико-та фразеографічної традиції. У своїх словниках В. І. Даль і його попередники В. М. Смирницький («Малороссийские пословицы и поговорки», 1834), І. М. Снегірьов («Русские в своих пословицах», 1831-1834), «Русские народные пословицы и притчи», 1847)), Ф. І. Буслаєв («Русские пословицы и поговорки», 1854), М. В. Закревський («Малороссийскія пословицы, поговорки и загадки

и галицькія приповедки» в книзі «Старосветский бандуриста», 1860), Л. Каравелов («Памятники народного быта болгаръ», 1861) «не лише систематизували стійкі сполуки, а розробляли критерії відмежовування їх від інших поєднань слів, намічали способи їхньої словникової репрезентації, багато з яких до сьогодні беруть до уваги і використовують у лексикографічних виданнях» (переклад наш – Н. А.) [Кобелева 2012. с. 10]. Наприклад, «Галицько-руські народні приповідки» (т. 1-3), опубліковані І. Франком у 1901-1910 рр., являють собою фразеологічний словник, у якому реєстрові одиниці не тільки витлумачені, а й супроводжені паралелями з інших слов'янських і неслов'янських мов [ГРНП].

Величезне значення для формування української і російської лексикографії мав «Словарь української мови», виданий у 1907-1909 рр. у Києві в 4 томах за редакцією Б. Грінченка – відомого письменника, етнографа, фольклориста, громадського й культурного діяча. У словнику широко представлена українська фразеологія, а також діалектний матеріал [Грінченко], докладніше про становлення і розвиток української лексикографії та фразеографії див.: [Дубичинский 1998, 2013; Самойлович 2005; Корнієнко 2017].

Сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що діалектна фразеографія є відносно молодим, але вже досить сформованим перспективним лінгвістичним напрямом, теоретична база якого закладена в 60-ті роки минулого сторіччя в руслі зростаючого інтересу до вивчення народних говорів і проведення комплексних діалектологічних досліджень. Як зазначає проф. В. М. Мокієнко, «російська діалектна лексикографія, яка мала багату традицію в минулому (XIX-му – Н. А.) сторіччі, отримала могутній стимул у післявоєнний період, коли і академічні інститути, і практично всі вузи країни були залучені до створення Російського лінгвістичного атласу» (переклад наш – Н. А.) [Мокиєнко 1997, с. 181]. До початку 70-их рр. відноситься поява перших діалектних словників, що звертаються до багатющого фразеологічного фонду російських народних говорів. Значною мірою розквіт діалектної фразеографії зобов'язаний іменам видатних мовознавців-діалектологів, котрі розробили найважливіші постулати теоретичного й прикладного характеру, – О. І. Федорову, Ф. П. Філіну,

Л. І. Ройзензону, Л. О. Івашко. З цього часу почався справжній «регіональний фразеографічний бум», триваючий до сьогодні. Сучасні науковці, які досліджують діалектну фразеологію, відзначають: саме «на 60-90-і рр. минулого століття припадає розквіт діалектної фразеології, що ознаменований численними діалектологічними й фольклорними експедиціями <...> на тлі заново спалахнувшого інтересу до живого народного слова. За цей період зібрано значну кількість діалектного матеріалу: ідіом, прислів'їв, що в подальшому знайшло відображення в діалектних фразеологічних словниках» (переклад наш – Н. А.) [Данилевская 2016, с. 24-25]. Великий внесок у вивчення російської та української діалектної фразеології і фразеографії зробили В. М. Мокієнко, М. І. Толстой, К. М. Прокошева, І. О. Подюков, В. Д. та Д. В. Ужченки, Ю. Ф. Прадід, Л. Я. Костючук, Т. Г. Нікітіна, А. О. Івченко, В. І. Коваль, Є. В. Брисіна, І. А. Кобелева та інші. «На цей час більшість територій з російським населенням мають різні за обсягом, змістом, вихідним принципам, формам збору та опрацювання матеріалу діалектні словники», – зазначає Є. В. Брисіна (переклад наш – Н. А.) [Брысина 2018, с. 431].

У розвитку російської діалектної фразеографії, на наш погляд, можна виділити декілька етапів:

1. Середина XIX – початок XX ст. – зародження російської діалектної фразеографії. Представлений як регіональними словниками зведеного типу (див. вище), так і пареміологічними збірками й словниками і насамперед фундаментальними працями В. І. Даля «Толковый словарь живого великорусского языка» та «Пословицы русского народа». Передумови дослідження лексичного й фразеологічного складу російських говірок Півдня України закладені в далівському «Толковом словаре живого великорусского языка», де вперше використано позначку «новороссийское», а також у роботі К. П. Зеленецького «О русском языке в Новороссийском крае» (1855), що завершується невеликим за обсягом словником, до складу якого включені, крім лексем, фразеологічні звороти, що функціонують на Одещині і структурно відрізняються від нормативних ФО [Зеленецкий].

2. 60-80-ті рр. ХХ ст. – становлення і розквіт російської діалектної фразеографії. Представлений такими працями: «Словарь русских народных говоров» (перший випуск вийшов друком у 1967 р.; на цей час опубліковано 50 випусків), який увібрав у себе багатий фразеологічний матеріал, представлений диференційовано; «Словарь современного русского народного говора (д. Деуліно Рязанського району Рязанської області)» за редакцією І. А. Оссовецького (1969), до якого, крім лексичного матеріалу, увійшли ідіоми та сталі сполучення різної міри злитості компонентів; «Материалы для фразеологического словаря говоров Северного Прикамья» К. Н. Прокошевої (1972), «Словарь фразеологизмов и иных устойчивых словосочетаний русских говоров Сибири» Н. Т. Бухаревой і О. І. Федорова (1972), «Фразеологический словарь русских говоров Сибири» за редакцією О. І. Федорова (1983) та інші.

3. Кінець ХХ ст. – до сьогодні. Для цього етапу характерні підвищений інтересом до діалектної фразеології і фразеографії, подальше опрацювання концептуальних основ фразеографування народного мовлення, використання комп'ютерних технологій під час створення діалектних словників, захист кандидатських і докторських дисертацій, присвячених питанням діалектної фразеографії [Кобелева 2012, Серебряк 2014], усе зростаючий інтерес до створення електронних баз даних, на основі яких розроблені концепції електронних словників народного мовлення [Серебряк 2014; Акимовы 2013, 2014, Макаров 2014]. Представлений такими фразеографійними працями: «Материалы к словарю фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Читинской области» В. А. Пащенко (1999-2004), «Словарь псковских пословиц и поговорок В. М. Мокієнка й Т. Г. Нікітіної (2001), «Фразеологический словарь пермских говоров» К. М. Прокошевої (2002), «Фразеология диалектной личности. Словарь» В. П. Тимофеева (2003), «Материалы для идеографического словаря новгородских фразеологизмов» Л. М. Сергеевой (2004), «Фразеологический словарь русских говоров Республики Коми» І. А. Кобелевой (2004), зведений словник «Человек в русской диалектной фразеологии» М. А. Алексеєнка, Т. П. Білоусовой і О. І. Литвиннікової (2004), «Фразеологический словарь русских говоров

Прибайкалья» С. С. Аксьонової, Н. Г. Баканової, Н. А. Смолякової (2006), «Фразеологический словарь русских говоров Республики Мордовии» Р. В. Семенкової (2007), «Фразеологический словарь русских говоров Нижней Печоры» Н. О. Ставшиної (2008), «Фразеологический словарь русских говоров Приамурья» Л. В. Кірпікової і Н. П. Шенкевець (2009), «Словарь фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Забайкальского края» В. О. Пащенко (2014, 2015, 2016), «Словарь архангельских паремий и фразеологизмов» Н. В. Хохлової, Г. В. Михєєвої (2016). Фраземіка Півдня України частково опрацьована і представлена у виданому в 2000-2001 рр. під керівництвом проф. Ю. О. Карпенка двотомному «Словаре русских говоров Одесщины», який умістив, крім 9000 лексем, близько 300 сталих сполучень, – на цей час один з найбільших регіональних словників диференційного типу. Початок цілеспрямованому вивченню фраземіки російських говірок Одещини поклав проф. В. М. Мокієнко, який працював з Картотекою і Матеріалами до «Словаря русских говоров Одесщины». Близько 200 фразеологізмів з позначкою «одеське» увійшло до його фундаментальної зведеної трилогії – «Большого словаря русских поговорок» (2007), «Большого словаря русских народных сравнений» (2008) і «Большого словаря русских пословиц» (2010). Незважаючи на те, що фразеографія російських острівних говірок сьогодні представлена слабо, нещодавно вийшов з друку «Фразеологический словарь русских говоров Одесщины» Н. Г. Арефєєвої, який увібрав у себе понад 1600 фразеостатей (2020).

У вітчизняному та зарубіжному мовознавстві існує небагато праць, присвячених опису східнослов'янської діалектної фразеографії, її становленню і розвитку. Так, оглядово російська діалектна та регіональна фразеографія представлена в працях С. О. Мизнікова, В. О. Козирєва і В. Д. Черняк, І. А. Кобєлевої, С. О. Кипарісової, українська – у працях В. В. Дубічинського, В. Д. Ужченка, Ю. Ф. Прадіда, Ж. В. Краснобаєвої-Чорної, Н. Д. Коваленко, М. В. Серебряк, Л. М. Корнієнко, І. С. Черевко, білоруська – у працях В. К. Щербін [Щербін 2013]. Останнім часом вийшла друком монографія проф. В. М. Мокієнко і Т. Г. Нікітіної «Русская диалектная фразеография:

дифференциальные и полные словари» (Спб., 2019) [Мокиенко, Никитина 2019], у якій автори дають всебічний аналіз наявних фразеографічних праць. У цей час під керівництвом проф. В. М. Мокієнка готується до видання «Полный словарь народной фразеологии» (попервах заявлено назву «Полный фразеологический словарь русских народных говоров»), в якому автори планують не лише узагальнити та опрацювати всю попередню діалектну фразеографію, але й значно розширити коло джерел матеріалу з активним залученням інтернет-дискурсу; у Словнику заплановано розробити 140 000 ФО, до складу яких увійдуть також стійкі порівняння [Мокиенко, Никитина 2018, с. 84; Никитина, с. 735].

Особливе місце серед наведених праць посідає докторська дисертація І. А. Кобелевої «Современная русская диалектная фразеология: лексико-грамматический и лексикографический аспекты» (Сыктывкар, 2012), у якій дисертантка вперше пропонує комплексний опис російської діалектної фразеографії в її критичному осмисленні [Кобелева 2012]. Випереджаючи своє дослідження, І. А. Кобелева пише: «Лексичний матеріал обласних словників став об'єктом опису в багатьох наукових працях, водночас фразеологічна частина словників не отримала навіть оглядового коментаря» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 7]. Піддавши аналізу великий матеріал обсягом понад 30 тисяч словникових статей, уміщених у словниках – загальних і фразеологічних, у яких представлений фразеологічний спектр говорів Російської Півночі, авторка розробляє теоретичне підґрунтя репрезентації діалектного фразеологізму в словнику, а також уперше пропонує до практичної реалізації єдиний алгоритм представлення діалектної фраземи з урахуванням її багатоаспектної характеристики. «Повна всебічна характеристика фразеологічного складу говорів можлива лише при комплексному описі фразеологічної одиниці за всіма її параметрами. У цей час відчувається необхідність цілісного опису фразеології говорів як у загальнотеоретичному, так і в лексикографічному плані», – зауважує дослідниця (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 34].

Як відзначають науковці, сьогодні найповніше представлені в аспекті фразеографування *російські говори Сибіру* («Словарь фразеологизмов и иных

устойчивых сочетаний русских говоров Сибири» (1972); «Фразеологический словарь русских говоров Сибири» (1983); «Идиолектный словарь сравнений сибирского старожила» (2005); «Материалы к словарю фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Читинской области» (1999); «Фразеологический словарь русских говоров Прибайкалья» (2006)) і *північно-російські говори* («Фразеологический словарь русских говоров Республики Коми» (2004); «Материалы для фразеологического словаря говоров Северного Прикамья» (1973); «Фразеологический словарь пермских говоров» (2002); «Словарь псковских пословиц и поговорок» (2001); «Фразеологический словарь русских говоров Нижней Печоры» (2008); «Материалы для идеографического словаря новгородских фразеологизмов» (2004); «Фразеологический словарь русских говоров Республики Мордовии» (2007)) [Кипарисова 2019, с. 37-38].

Проблемам української діалектної фразеографії присвячена кандидатська дисертація М. В. Серебряк, у якій авторка на основі аналізу фразеографійних досліджень і проблем складання діалектних фразеологічних словників (далі ДФС) пропонує актуальну концепцію їхнього створення з використанням комп'ютерних технологій [Серебряк 2014]. Підґрунтя концепції, за М. В. Серебряк, становить організація комунікативної взаємодії «людина – комплексний ДФС» і новий параметр словника – урахування пізнавальних і наукових інтересів користувачів. Рушійну силу цієї взаємодії дослідниця вбачає у потребово-мотиваційних чинниках, кінцевий результат – в актуалізації процесу самовдосконалення особистості: *«людина → комп'ютер (комплексний ДФС) → пізнання ← → мотивація ← → наука ← → самовдосконалення особистості»* [Там само, с. 15]. Як зауважує М. В. Серебряк, «структуру комплексного ДФС розроблено на макро-, мікро- й медіорівнях, які відображають загальну будову словника, порядок розташування інформаційних компонентів, їхній зв'язок, а також методи відбору й опрацювання реєстрових одиниць» [Там само, с. 16].

Загальні й окремі проблеми російської та української діалектної фразеографії висвітлені також у низці публікацій, див., напр.: [Бахвалова 1998; Кудряшова, Брысина, Супрун 2005; Вікторіна 2010; Русинова 2010; Серебряк

2010; Бабич 2011; Боброва (Богачёва) 2011; Мокиєнко 2011; Шаповалова, Сузанович 2011; Акимов В. Л., Акімова Э. Н., 2013, 2014; Мызников 2013; Коваленко 2015; Кобелева 2010, 2016; Никитина 2017; Брысіна 2018; Мокиєнко, Никитина 2018] та ін.

4.2. Діалектні фразеологічні словники в контексті загальної лексикографії та фразеографії: типи, підходи, вирішення

Типологія діалектних фразеологічних словників, безсумнівно, пов'язана із загальною словниковою типологією, у розробку якої великий внесок зробили акад. Л. В. Щерба – засновник вітчизняної лексикографії, який виокремив і схарактеризував основні типи лінгвістичних словників на основі шести протиставлень [Щерба 1974], Ю. М. Караулов, Б. Ю. Городецький, С. В. Гриньов, В. В. Морковкін, В. Г. Гак, М. Л. Апажев, В. В. Дубічинський та ін. Зокрема, відомий лексикограф В. В. Морковкін у своїй статті «Типология филологических словарей» пропонує їхню класифікацію за трьома підставами: «що-підстава» (рос. «что-основание»), «як-підстава» (рос. «как-основание»), «для кого-підстава» (рос. «для кого-основание») [Морковкин 1994]. Серед інших видів філологічних словників В. В. Морковкін виокремлює *лінгвоцентричні й антропоцентричні, аспектні й поліаспектні, -за способом виявлення інформації* (пояснювальні та демонструючі), словники *рецептивного (пасивного), продуктивного (активного) й рецептивно-продуктивного типу; діахронічні й синхронічні; -за характером розташування мовного матеріалу: формально впорядковані (алфавітні: прямі й зворотні) та змістовно впорядковані (ідеографічні, гніздові); -за способом існування – автономні та включені навчальні словники; незалежні й інкорпоровані навчальні словники; друкарські та комп'ютерні словники* [Там само, с. 13-23].

Враховуючи багатоплановість і різноманіття словників, український лексикограф В. В. Дубічинський розробляє розгалужену комплексну типологію існуючих словників на підґрунті наступної параметризації: *-у залежності від кількості описуваних мов* (одномовні, двомовні, багатомовні, або перекладні);

-за охопленням лексики (словники, що охоплюють лексику «без обмежень»: енциклопедичні, тлумачні, орфографічні, орфоепічні, тезауруси тощо і словники, що описують лише певні лексичні пласти, які можуть бути відібрані за хронологічним принципом (етимологічні, історичні тощо); згідно зі «стилістичними пластами лексики» (словники літературної мови, розмовні, просторічні, словники діалектизмів, жаргонізмів тощо); за авторською лексикою (словники мови письменників, поетів, конкорданси тощо); за територіальними особливостями лексики (словники діалектизмів, регіоналізмів, американізмів тощо); за внутрішньолінгвістичною градацією слів (словники синонімів, антонімів, паронімів, фразеологічні словники тощо); по відношенню до адресата (шкільні, словники для іноземців тощо); за професійним відбором лексики (термінологічні, галузеві тощо); за обсягом (великі, або «повні», короткі, лексичні (термінологічні) мінімуми)); за оформленням та деталізацією інформації (комп'ютерні, друкарські: (багатотомні, одностомні; кишенькові; ілюстративні); - у залежності від функціональної спрямованості (функціонально-галузеві (термінологічні, тематичні тощо), функціонально-мовні (словники сполучуваності слів, словники дієслівного управління тощо), функціонально-образні (фразеологічні, словники крилатих слів і висловів тощо); згідно з порядком представлення лексичного матеріалу (семасіологічні, алфавітні (тлумачні, перекладні тощо)); ономасіологічні (ідеографічні словники, тезауруси тощо); алфавітні зворотні (словотвірні, граматичні тощо); -з культурологічної точки зору (ономастичні (словники імен та прізвищ)), «країнознавчі» (словники безеквівалентної лексики тощо), словники з культури мовлення і літературної норми (орфографічні, орфоепічні тощо)); -змішані, або комплексні словники (етимолого-фразеологічні, тлумачно-перекладні тощо); навчальні словники (країнознавчі, фразеологічні тощо) [Дубичинский 2008, с. 69-71]. На наш погляд, без урахування культурологічного та країнознавчого параметрів за межами цієї класифікації залишені словники нового, лінгвокультурологічного типу, видані в останні десятиліття: «Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий» (відп. ред.

В. М. Телія), у якому вперше фразеографовано культурну семантику ФО [БФСРЯ 2006, 2010, 2014], лінгвокультурологічний словник «Русское культурное пространство» М. С. Брильова, Д. Б. Гудкова, Н. П. Вольської, І. В. Захаренко, В. В. Красних (2004) [РКП], Словник-довідник «Знаки української етнокультури» В. В. Жайворонка (2006) [Жайворонок 2006], «Фразеологический словарь: культурно-познавательное пространство русской идиоматики» М. Ф. Алефіренка та Л. Г. Золотих (2008) [Алефіренко, Золотых], навчально-пізнавальний – «Русско-украинский фразеологический словарь культурных символов» Н. Г. Ареф'євої (2018) [Ареф'єва]. У найзагальнішому вигляді лінгвокультурологічні (лінгвокраїнознавчі) словники згадуються проф. В. В. Дубічинським у межах антиномії «Енциклопедичні / лінгвістичні словники», посідаючи, за словами вченого, «середнє становище між енциклопедичними і лінгвістичними словниками» (переклад наш – Н. А.) [Дубічинський 2008, с. 76].

З огляду на роль і високу значущість словникової справи на теренах сучасної Славії, не можна не погодитися зі словами української науковиці Н. О. Зубець: «Загалом типологія словників відбиває не лише рівень знань, досягнутий у певній галузі мовознавства, а й стан культурного розвитку суспільства в певну епоху» [Зубець 2007, с. 28].

Діалектні фразеологічні словники як результат теоретичних і прикладних досліджень загальної та діалектної лексикографії сьогодні являють собою помітне явище в лінгвістичній науці, за низкою параметрів корелюючи зі зведеними діалектними словниками. У зв'язку з цим заслуговують на увагу спостереження, зроблені харківським вченим проф. В. В. Дубічинським: «Здебільшого діалектні словники побудовані за диференційним принципом, який стосується норм літературної мови: вони охоплюють лексику, відсутню в словниках літературної мови, або таку, що має в діалектній мові відмінності в морфемній структурі та значенні. Створення діалектних словників повного типу, що включали би всю лексику діалекту безвідносно до літературної мови, допускаємо лише теоретично, але на практиці це ще не реалізовано. Базу діалектних словників становлять

записи діалектного мовлення у вигляді текстів або відповідей на запитання програми, а також фольклорні тексти і, зрідка, твори художньої літератури. Характером джерел зумовлена повнота відображення лексикографією працею словникового складу та семантики» (переклад наш – Н. А.) [Дубичинский 2013, с. 283-284].

Розглядаючи типологію ДФС у широкому контексті лексикографічних досліджень, зауважимо, що теоретично вона може бути співвіднесена, як було сказано вище, і з універсальною типологією зведених діалектних словників, що охоплюють фразеологічний матеріал [Блинова 1981; Дубичинский 2008, с. 248-250; Малахов 2013, с. 33; Мызников 2013, с. 569-573], і з власне фразеологічними словниками, наприклад, у плані *розташування і структури словникових статей*, див.: [Алефиренко, Семенов 2009, с. 235-238; Корнієнко 2017, с. 39-59] або *охоплення матеріалу* (з огляду на широке і вузьке розуміння фразеології) [УМ 2004, с. 773; Зубец 2007, с. 29; Корнієнко 2017, с. 33-34]. Цілком можуть бути застосовані й такі універсальні лексикографічні параметри, як *структура видання* (одно-, багатотомні, серійні), *«первинність» виходу з друку* (оригінальні, перевидання), *розмір* (повноформатні, середнього й малого формату) [Зубец 2007, с. 29], *спосіб збереження фразеографічної інформації* (електронні (комп'ютерні) / паперові (поліграфічні, друкарські)) [Морковкин 1994, с. 13-23; Дубичинский 2008, с. 70, Зубец 2007, с. 29; Корнієнко 2017, с. 32-33], *повнота опису* (повні / неповні (короткі)) [Молотков 1977, с. 241] тощо. Зокрема, В. В. Дубичинський, посилаючись на енциклопедію «Русский язык» (1998), класифікує діалектні словники на таких підставах: *-за принципом відбору лексики*: диференційні й повні (недиференційні); *-за охопленням території*: однодіалектні та багатодіалектні (узагальнюючі); *-на підставі часового підходу до вивчення лексики*: синхронні й діахронні [Дубичинский 2008, с. 248-250]. Відомий російський лексикограф, керівник проекту та редактор «Словаря русских народных говоров» з 2009 р. С. О. Мизніков, указуючи на те, що «типологія діалектних словників вже мала чимало вдалих спроб її репрезентації» (переклад наш – Н. А.) [Мызников 2013, с. 572], і описуючи лексикографію говорів Сибіру

та Далекого Сходу, за основу типології діалектних словників бере такі параметри: - охоплення території, -спосіб подання матеріалу, розташування і структури словникових статей; -групи говорів (північноросійські, середньо-, південноросійські), -спосіб відбору матеріалу [Мызников 2013, с. 569-571]. За С. О. Мизніковим, за охопленням території діалектні словники можна поділити на 1) загальнотериторіальні – охоплюють усі говори російської мови, зокрема й поза основною територією проживання; 2) загальнорегіональні, наприклад, «Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей»; 3) регіональні – описують лексику окремих областей; 4) словники, що описують говірку одного населеного пункту; 5) словники однієї сім'ї; 6) словники одного діалектоносія [Там само, с. 572-573]. За способом подання матеріалу, розташування і структурою словникових статей дослідник виокремлює: 1) алфавітні; 2) гніздові; 3) тематичні; 4) ідеографічні; 5) зворотні [Там само, с. 573]. «Крім того, діалектні джерела сьогодні активно використовуються як матеріал для різного роду студій», – пише науковець (переклад наш – Н. А.) [Там само].

Водночас більшість дослідників відзначає переважно диференційний характер діалектних словників, див. напр. : [Дубичинский 2013, с. 283; Мызников 2013, с. 573].

Типологія фразеологічних словників (далі ФС) також є досить опрацьованою і репрезентативною в сучасній фразеографії. Український фразеолог і фразеограф, укладач «Словника фразеологізмів української мови» В. М. Білоноженко в енциклопедії «Українська мова» за основу класифікації ФС бере декілька параметрів: -за призначенням: реєстраційні, перекладні, тлумачні; -за способом подання матеріалу: алфавітні, гніздові, комбіновані; -у залежності від визначення меж фразеології (широке / вузьке) [УМ 2004, с. 773].

Л. М. Корнієнко, описуючи в кандидатській дисертації українську фразеографію 2-ї половини ХХ-го – початку ХХІ-го ст. і узагальнюючи результати вітчизняних і зарубіжних праць з теоретичних і прикладних проблем фразеографії, пропонує класифікацію ФС української мови на основі таких

параметрів: *-у залежності від мети та призначення* (**одномовні** (тлумачні, діалектні, термінологічні, індивідуально-авторського вживання фразем, семантико-парадигматичні фразеологічні словники, тематичні словники), **двомовні, багатомовні**)); *-за типом видання* (паперові / електронні); *- за охопленням матеріалу* (вузьке / широке розуміння фразеології); *-за принципом лексикографування реєстрових одиниць* (**алфавітні, алфавітно-стрижневі, алфавітно-гніздові, алфавітно-тематичні** (словники фразеологічних синонімів, антонімів, деякі діалектні фразеологічні словники й перекладні), **структурно-семантичні і структурно-граматичні**)) [Корнієнко 2017, с. 29-39]. Окремо автором виділені пареміологічні словники, словники афоризмів, збірки популярної фразеології з поясненням значення і походження [Там само, с. 32].

Проблема фразеографійної параметризації, безсумнівно, пов'язана з питанням **метамови словника**, під якою в сучасній лексикографії розуміють систему понять та іменуємих їх термінів, за допомогою яких описують або аналізують словник, його зміст і структуру [Дубичинский 2013, с. 56], «сукупність лексикографічних засобів і прийомів, що використовують для опису мовних одиниць, включених до словника» (переклад наш – Н. А.) [Лексикография русского языка 2013, с. 53]. Отже, *метамова словника* – термінологічний апарат, за допомогою якого характеризують структурні й змістовні параметри словника, і тут визначальними стають докладно опрацьовані у вітчизняній і зарубіжній лексикографії поняття **мікро-** та **макроструктури** словника [Грин'єв 1986; Дубичинский 2013, с. 56-63]. У найзагальнішому вигляді під *мікроструктурою* словника розуміємо принципи побудови словникової статті з погляду її формального й концептуального змісту; під *макроструктурою* – принципи побудови словника як системного утворення з погляду формального, концептуального й функціонального змісту. Одним з визначальних параметрів *макроструктурування* є тип словника стосовно нормативної фразеології. У переважній більшості ДФС – словники **диференційного** та **напівдиференційного** типу, в останньому випадку автори фразеографують просторічну фраземіку, представлену в нормативних ФС, що реалізовано,

наприклад, у «Словаре русской просторечно-диалектной фразеологии» В. М. Глухова (1988, машинопис) [Глухов]. Виняток становить проєктований «Полный словарь народной фразеологии», автори якого спираються на концепцію Б. О. Ларіна, яка є втіленою в «Псковском областном словаре с историческими данными» [ПОСИД] та «Архангельском областном словаре» [АОС], у яких предметом опрацювання стала вся лексика та фразеологія, як діалектна, так і загальноросійська. Як відзначають автори словника В. М. Мокієнко і Т. Г. Нікітіна, запропонована концепція дасть змогу представити діалектні ФО «на ще більш широкому загальноросійському фразеологічному фоні» (тут і далі переклад наш – Н. А.), оскільки «словникова репрезентація діалектних варіантів, яку реалізовано в диференційному словнику у відриві від загальноросійських інваріантів <...>, не сприяє адекватній передачі парадигматичних відносин у системі російської фразеології, не розкриває варіаційний діапазон ФО, не дає змоги застосувати до них вихідну етимологічну версію» [Мокиенко, Никитина 2018, с. 82, 86]. За задумом авторів, «реалізація представленої лексикографічної концепції уможливить вирішення актуальної для вітчизняної діалектології, фразеології, фразеографії і лінгвокультурології задачу створення інноваційного словника народної фразеології, який втілює результати нових досліджень фразеології і об'єднує діалектні матеріали, накопичені та опубліковані в різних регіонах Росії» [Мокиенко, Никитина 2018, с. 97-98]. Словниками **повного** (недиференційного) типу є деякі регіональні ФС і фразеологічні словники / матеріали до словників діалектної особистості, наприклад, «Фразеологічний словник говірок Житомирщини» Г. М. Доброльожі, який увібрав у себе 7000 як загальноукраїнських, так і регіональних фразем (Житомир, 2010) [ФСГЖ]; «Идиолектный словарь сравнений сибирского старожила» К. В. Іванцової (2005), джерелом матеріалів якого (до Словника увійшло 1744 порівнянь) стали записи мови В. П. Вершиніної, носійки традиційного сибірського старожильського говору [Іванцова]; Матеріали до фразеологічно-пареміологічного словника особистості «К каждому разговору приказка ё...» білоруського етнографа Г. І. Лопатіна, до якого увійшло 1100 ФО,

записаних від В. О. Грецької, мешканки села Амелъне Ветківського р-ну Гомельської області і розміщених за алфавітним принципом (Гомель, 2018) [Лапацін].

Говорячи про *макроструктуру* ДФС, відзначимо, що в багатьох словниках використано **вузький підхід** до визначення ФО, інші фразеографи дотримуються **широкого підходу**, про що авторами / укладачами словників спеціально робиться застереження у передмові. Так, більша частина ДФС не фіксує номенклатурно-термінологічні найменування (назви тварин, рослин, знарядь праці, виробничих процесів тощо), які не мають переносно-образного значення (ФСРГС (1983), «Фразеология диалектной личности» В. П. Тимофеева (2003), ФСРГРК (2004), ФСРГП 2009)); частина ДФС, навпаки, їх фіксує (СФУСРГС, «Словарь фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Забайкальского края» В. А. Пашенко), оскільки, як твердить О. І. Федоров, діалектні сполуки такого роду «можуть становити інтерес не лише для лінгвістів, а й етнографів, краєзнавців, істориків тощо, а спеціальних діалектних словників сталих словосполучень термінологічного типу не створено» (переклад наш – Н. А.) [ФСРГС, с. 3]. Деякі ДФС фіксують також фраземи-жаргонізми, наприклад, ФССССГД (2013). Широкий підхід до визначення ДФО з опрацюванням прислів'їв, приказок, номенклатурно-термінологічних сталих сполучень образної і необразної семантики, жаргонізмів використано у «Фразеологическом словаре русских говоров Одесщины». Проте, як відзначають Р. І. Кудряшова, Є. В. Брисіна, В. І. Супрун у статті «Современная диалектная лексикография: проблемы и тенденции развития», незважаючи на те, що «в передмовах автори обговорюють зміст описуваного матеріалу, <...> у самих словниках матеріал часто подається недиференційовано» (тут і далі переклад наш – Н. А.) [Кудряшова, Брысина, Супрун 2005, с. 6]. Ці проблеми автори пов'язують насамперед з невирішеністю питання про склад фраземіки, що спричиняє нерозрізнення власне фразеологізмів, безобразних номенклатурних сполук, один з компонентів яких має фразеологічно зв'язане значення, і побутових аналітичних термінів, створених на основі метафоричного переносу: *тёщин язык* 'різновид кактуса

з довгими плоскими колючими стеблами»; *пламенный виноград* ‘особливий сорт донського винограду з яскраво-червоними ягодами»; *каменить невод* ‘прив’язувати грузило до риболовної сітки’ тощо) [Кудряшова, Брысина, Супрун 2005]. Такий підхід, на думку авторів, є допустимим і виправданим у словнику загального типу, де «основне завдання – не диференціювати мовні одиниці, а показати багатство й різноманіття лексико-фразеологічного складу діалекту. Якщо ж йдеться про складання діалектного фразеологічного словника, то авторам усе ж необхідно розмежувати різні типи стійких сполучень слів, що функціонують у говорах», – вважають дослідники [Там само, с. 6].

Типова *мікроструктура* ДФС може бути представлена у вигляді словникової статті з такими компонентами: 1) заголовна форма ДФО із зазначенням наголосу; 2) компонентний (постійний, варіантний, факультативний) склад; 3) лексико-граматична сполучуваність; 3) елементи граматичної характеристики (наприклад, видова характеристика дієслова як компонента ДФО); 2) стилістична характеристика; 3) тлумачення значення; 4) ілюстрації; 5) географічна (територіальна) характеристика, що відображає місце запису ілюстрації або дає змогу визначити територію поширення ФО; 6) хронологічна характеристика; 7) співвідношення з іншими ДФО в межах описуваних говірок (визначення фразеологізмів-синонімів, антонімів, омонімів). Однак, 6-ий і 7-ий пункти не завжди представлені в ДФС, що можна пояснити, очевидно, унікальністю мовного складу кожного населеного пункту, при якій визначення фразеологічних синонімів і антонімів можна вважати умовним навіть у межах однієї групи говорів.

До додаткових параметрів можна узалежнити *формальне й змістовне співвідношення з фраземами, зафіксованими в інших ДФС, з фраземами, зафіксованими в загальнонаціональних ФС; детальна граматична кваліфікація* ДФО (на думку А. М. Чепасової та І. А. Кобелевої, останній параметр має бути невід’ємним складником словникової статті [Кобелева 2012, с. 25, 33; Чепасова 2016в, с. 133-134; Чепасова 2016а, с. 153-154]). А. М. Чепасова зазначає: «Для фразеографа кваліфікація синтаксичної структури фразеологізму є

обов'язковою, якого би типу фразеографійну працю він не створював би» (переклад наш – Н. А.) [Чепасова 2016в, с. 130]. Лексико-граматична характеристика є одним з найважливіших параметрів опису фразеологічної одиниці у «Фразеологическом словаре русских говоров Республики Коми» І. А. Кобелевої [ФСРГРК].

До додаткових параметрів, услід за І. А. Кобелевою, уналежнюємо й визначення *генетичного джерела, пояснення діалектних та іншомовних слів*, з якими пов'язаний той чи інший повнозначний компонент діалектної фрази [Кобелева 2012, с. 34], а також *короткий або розгорнутий опис обряду, звичаю, традиції*, з якими співвіднесена ФО. У зв'язку з цим наведемо слова С. О. Мизнікова: «...задача тлумачної лексикографії (вважаємо, і фразеографії – Н. А.) постає в репрезентації і в уведенні в науковий обіг зібраних словникових матеріалів, а їхнє етимологічне прочитання – це вже інше завдання. До того ж слід зазначити, що лексична емпірична база таких даних – словникові картотеки – найчастіше набагато ширше їхньої частини, яку публікують у словниках» (переклад наш – Н. А.) [Мызников 2013, с. 576]. Слід зазначити, що етимологічний коментар при описі ФО широко використовують у фундаментальних фразеографійних працях, створених під керівництвом проф. В. М. Мокієнка (наприклад, у БСРП, ИЭС; Мелерович, Мокиенко 2001 та ін.) та А. В. Жукова (СФСРЯ А. В. і М. Є. Жукових). Значно поширеним є етимологічний коментар у навчальній фразеографії, див., наприклад: [УФСРЯ, ШФСРЯ, РФ].

Особливого значення набуває етимологічний коментар у діалектних ФС, що зумовлено високою культурною значущістю діалектного слова. *Етимологічний коментар* є одним з параметрів фразеографійного опрацювання ДФО в таких працях, як ФССССГД В. Д. і Д. В. Ужченків, СППП В. М. Мокієнка та Т. Г. Нікітіної, ФСРГРК І. А. Кобелевої, МИСНФ Л. М. Сергєєвої, ФСРГП С. С. Аксьонової, Н. Г. Бакланової, Н. А. Смолякової, ФСРГНП Н. О. Ставшиної, зведеному словнику ЧРДФ М. О. Алексеєнка, Т. П. Білоусової, О. І. Литвиннікової та ін. (перелік ДФС російської мови наводимо за статтею

І. А. Кобелевої [Кобелева 2016, с. 248]). Опис звичаїв та обрядів, що були основою мотивації внутрішньої форми ДФО, широко використований у двотомному ФРБЕ, який був створений болгарськими фразеологами та фразеографами К. Нічевою, С. Спасовою-Михайловою і К. Чолаковою і вміщує багатий діалектний матеріал. Історико-етимологічний аналіз ДФО з використанням лінгвокультурологічного коментаря планують представити автори «Полного словаря народной фразеологии», що готується до видання (керівник проєкту – проф. В. М. Мокиєнко) [Мокиєнко, Никитина 2018, с. 96-97], поява якого, безсумнівно, стане значущою подією в історії російської і світової фразеографії завдяки розробленій авторами Словника оригінальній концепції структури фразеостатті. Відмовившись від диференційного принципу відбору матеріалу на користь вибору словника повного типу (див. вище), автори пропонують об'єднати всі діалектні варіанти ФО в межах однієї макростатті під єдиним загальноросійським інваріантом, пор.: **Бить баклуши.** *Разг., Неодобр.* Бездельничать. Праздно проводить время; слоняться без дела. ДП, 501, 824; ФСРЯ, 36; БТС, 55; Соколова 2009, 34. < *Баклуша* в народных играх (в городки, бабки и т. п.) – деревянная чурка, которую нужно *сбить, выбить* из кона; такие игры считались забавой, праздным времяпровождением, поэтому и стали символом безделья. БМС, 40. **Бить в баклуши.** *Обл.* То же. Мокиєнко 1980, 67. **Гнуть баклуши.** *Арх.* То же. АОС, 9, 166. **Колотить баклуши.** *Прибайк.* То же. СРГП 2, 75. **Обивать баклуши.** *Кар., Ряз.* То же. СРНГ 22, 57; Мокиєнко 1980, 67; СРГК 4, 80. **Околачивать баклуши.** *Арх., Ворон.* (1967). То же. АОС 1, 97; СРНГ 23, 134» [Мокиєнко, Никитина 2018, с. 86-87].

Міждіалектні семантичні зв'язки як зазначений вище додатковий параметр при фразеографуванні ДФО також представлені в співставленні з даними ДФС інших регіонів Росії у «Фразеологическом словаре русских говоров Республики Коми» І. А. Кобелевої і «Фразеологическом словаре русских говоров Прибайкалья» С. С. Аксьонової, Н. Г. Бакланової, Н. А. Смолякової. Міжмовні

й міждіалектні зв'язки відображені й у «Фразеологическом словаре русских говоров Одесщины» Н. Г. Арефьєвої.

Роглядаючи проблеми *мікроструктурування*, відзначимо, що більшість фразеографів, услід за О. І. Молотковим, тлумачить ДФО в залежності від категоріального значення фраземи: наприклад, іменні конструкції тлумачать за допомогою іменника, ад'єктивні – описового ад'єктивного звороту, дієслівні – за допомогою дієслівної конструкції; ФО, створені за структурою речення – дієслівним описовим зворотом, здебільшого з передуючим йому невизначено-особовим займенником [ФСРЯ, с. 13-14]. Нерідким, однак, є й описове тлумачення ДФО, до якого часто вдаються сучасні фразеографи з огляду на специфіку самої ФО як складної культурно значущої одиниці, синтаксична природа якої не завжди корелює з можливим тлумаченням у межах цієї структури, і з метою більш точного передавання відтінків значення, пор., наприклад: «**Как (будто) Ананий с ящиком (затаскался, захлопотался).** О человеке, который делает что-либо торопясь, суетливо, но без значительных результатов» [ФСРГС, с. 7]. Відзначимо, що проблему тлумачення ДФО активно обговорюють у сучасних працях, присвячених фразеографіюванню народного мовлення. Зокрема, Р. І. Кудряшова, Є. В. Брисіна, В. І. Супрун відзначають: «Дотримуючись в основі своїй принципу, згідно з яким дієслівний фразеологізм має бути визначений дієсловом, іменний – ім'ям тощо, слід, проте, брати до уваги той факт, що іноді лексико-граматична невідповідність форми тлумачення і самої фразеологічної одиниці відбиває специфіку комунікативної ситуації, характеристика якої в іншій формі була б неповною або неточною, пор.: донське *жарить печерики с долотом* 'про повну відсутність їстівного'. Навряд чи визначення цього фразеологізму через інфінітив 'голодувати' дасть змогу більш точно передати його зміст. Крім того, окремі сталі сполучення, що використовують для оцінної характеристики тієї чи іншої людини (або ситуації), ще не оформилися в ідіоми й містять у своєму складі слова в метафоричному значенні, тому під час опису таких стійких словесних комплексів нами запропоновано конструкцію «про будь-кого (про будь-яку

ситуацію)», пор.: *байбак байбаком* ‘про безглузду людину’; *Ванька дома, Гришки нет.* ‘1. Про безлад, про відсутність кого-небудь. 2. Про безглузду людину’» (тут і далі переклад наш – Н. А.) [Кудряшова, Брысіна, Супрун 2005, с. 6-7]. Дослідниці рекомендують також урахувувати сполучуваність і потенційну поліемотивність аж до розвитку амбівалентних значень, «оскільки одна й та сама фразема в різних комунікативних ситуаціях може передавати різні емотивні оцінки» [Там само, с. 7]. Ми цілком поділяємо думку авторів статті щодо опису різного роду сталих словосполучень у словнику диференційного типу: «У галузі діалектної фразеографії на цей час накопичено незначний досвід і не в повній мірі розроблена теорія, спираючись на яку можна було б виробити єдині принципи опису такого матеріалу» [Там само, с. 6].

Диференціюючи параметри словників на *сутнісні* й *інтерпретаційні*, С. О. Мизніков зауважує: «...аналіз сутнісних параметрів словника (заголовне слово, сенс, тлумачення), а не інтерпретаційних (омонімія, ієрархія значень, варіантність тощо) можливий тільки в зіставленні один з одним, спираючись на джерела: польові, історико-архівні. Проте цілком очевидно, що діалектні словники, матеріали яких зібрані в польових умовах, а потім опрацьовані лексикографійно одними й тими самими фахівцями, мають набагато менше випадків спотворення як сутнісних, так і інтерпретаційних параметрів» (переклад наш – Н. А.) [Мызников 2013, с. 576].

Н. О. Зубець, аналізуючи типологію ФС у сучасній українській фразеографії, доходить наступного висновку: «Повторюваність окремих параметрів у наявних наукових класифікаціях (призначення, орієнтація на тип споживача, структура, обсяг, число мов, характеристика одиниці опису за її формою, нормативність тощо) зумовила ієрархічність словникової типології у загальній лексикографії, у розробку якої зробили внесок і українські словникарі. Вона включає в себе три різноспрямовані окремі типології: перша орієнтована на характер описуваного мовного матеріалу (змістова), друга – на композиційні особливості посібників (формальна), третя – на конкретні методичні даності типу мета,

адресат (методична)» [Зубець 2007, с. 28]. Однак і цю типологію не можна вважати універсальною, повною, – зауважує дослідниця [Там само].

Іншими словами, з огляду на теоретичні та прикладні досягнення сучасної лінгвістичної науки в галузі типології словників, зокрема діалектних, фразеологічних і діалектних фразеологічних словників, можна, як нам здається, виокремити три підстави, що становлять матрицю словникової типології: 1) змістовну; 2) формальну; 3) функційну.

4.2.1. Класифікація фразеологічних словників за принципом розташування та опрацювання реєстрових одиниць: до проблеми термінологічних неузгодженостей

Питання про класифікацію ФС і ДФС за способом розташування реєстрових одиниць, незважаючи на опрацьованість і високу прикладну значущість у фразеографії, належить до питань проблемних, таких, що не одержали однозначного вирішення в лінгвістичній науці.

У процесі створення фразеологічних, зокрема діалектних словників, більшість науковців по-різному підходить до вирішення проблеми розташування фразем. Наприклад, правило *першого компонента* (алфавітний принцип) має давні фразеографічні й пареміографічні традиції. Його використовують І. П. Котляревський у словнику до «Енеїди», який уміщує також ФО та їхні російські еквіваленти (1798), О. П. Павловський у завершальній частині «Краткого малороссийского словаря» «Фразы, пословицы и приговорки малороссийскія» (що увійшов до широко відомої «Граматики малороссийского нарѣчя», 1818), І. М. Снегірьов у книзі «Русские народные пословицы и притчи» (1847), М. В. Закревський у збірнику «Малороссийскія пословиці, поговорки и загадки и Галицкія приповедки» (1860), сучасні вітчизняні та зарубіжні мовознавці як у академічних ФС і ДФС, так і в навчальних: Н. О. Батюк у ФС (1966), Г. М. Удовиченко в двотомному ФСУМ (1984), О. О. Бистрова, А. П. Окунева, М. М. Шанський в УФСРЯ (1984), В. П. і А. В. Жукови в ШФСРЯ (1989), А. М. Чепасова в навчальному тлумачному словнику «Фразеологизмы

в нашей речи» [Чепасова 2000], на думку якої «під час фразеографування необхідно зберігати саме той порядок послідовності компонентів, з яким ця одиниця відома в мові» [Чепасова 2016б, с. 142]; болгарські фразеографи К. Нічева, С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова [ФРБЕ, НФРБЕ], В. А. Чабаненко у праці «Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» (2001) [ФСГНН] та ін. К. Нічева в передмові до фундаментальної фразеографічної праці «Фразеологичен речник на българския език» відзначає: «Найбзручнішим у практичних цілях залишається спосіб розташування фразеологічних одиниць за алфавітним порядком – класичний принцип оформлення словника» (тут і далі переклад наш – Н. А.), оскільки розташування фразеологізму під семантично опорним словом «штучно розчленовує фразеологізм і порушує його цілісність (структурну й семантичну)»; розташування ж під граматично провідним компонентом, на думку авторки, є недоцільним, оскільки не всі ФО містять такий компонент [ФРБЕ, т. 1, с. 21]. Широко використовують цей принцип у крилатистиці [Ашукины] та перекладних фразеологічних словниках, наприклад, у «Русско-англо-латинском словаре крылатых слов и выражений» [РАЛСКСВ].

Алфавітний принцип розташування ФО в поєднанні з *семантичним* (тут під *семантичним* розуміємо принцип, коли під фразеологізмом-вокабулою вперше розміщені образно-сміслові його «гнізда») положено в основу унікальної за змістовим наповненням фразеографічної праці «Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий», створеної колективом авторів за оригінальним проектом В. М. Телія, яка втілила не лише традиційні фразеографічні прийоми, але й принципово нові, сягаючи методології і новітніх досягнень у галузі лінгвокультурології [БФСРЯ 2006, 2010, 2014]. Проте у чистому вигляді алфавітний принцип не набув значного поширення, очевидно, через наступні недоліки: розташування ФО за правилом *першого компонента*, зазвичай, є суб'єктивним з причини наявності в нього варіантів і факультативних компонентів, що врешті-решт значно ускладнює пошук потрібної фраземи.

Л. М. Корнієнко, узагальнюючи свої спостереження над реєстрами українських фразеологічних словників тлумачного й перекладного типів, доходить такого висновку: «алфавітний принцип систематизування реєстрових одиниць є основним у всіх типах фразеологічних праць, різною мірою поєднуючись з іншими принципами упорядкування реєстрових одиниць – *стрижневим, гніздовим, тематичним*» [Корнієнко 2017, с. 42]. Ми, однак, вважаємо: укладачі ФС здебільшого використовують *алфавітний* принцип як вторинний по відношенню до основного – *структурно-граматичного, стрижневого, ідеографічного* та ін.

Підкреслимо: не дивлячись на те, що визначення *алфавітного* принципу не викликає жодних розбіжностей у фразеографії, у виокремленні й означуванні інших принципів розташування ФО спостерігаємо суттєву термінологічну неузгодженість. За нашими спостереженнями, науковці по-різному підходять не лише до визначення принципів розташування фразеоматеріалу в словниках, але й по-різному визначають тип того чи іншого словника в межах однієї й тієї ж класифікації. О. В. Ломакіна, досліджуючи лінгвістичні та лексикографічні аспекти фразеології в мові Л. М. Толстого, а також особливості лексикографування паремій, відзначає наявність деяких термінологічних неузгодженостей на тлі паралельно співіснуючих термінів *стрижнєве слово, стрижневий компонент, фразеологічне гніздо* [Ломакіна 2015, с. 276; Ломакіна 2011, с. 220-221].

Візьмемо за основу класифікацію ФС за принципом розташування реєстрових одиниць, наведену в навчальному посібнику «Лексикография русского языка» (СПб., 2013). Зокрема, проф. Л. І. Івашко виокремлює такі типи: «*алфавітний* – за алфавітом перших компонентів фразеологізму, повнозначних або службових; *алфавітно-гніздовий* – за алфавітом опорних (стрижневих, ключових, гніздових) слів-компонентів, або граматично незалежних у структурі стійкого обороту (*играть* – *играть в бирюльки, играть в молчанку, играть первую скрипку, играть роль*), або виконуючих у складі фразеологізму змістотворну функцію, такі, що є семантичним центром (*огонь* – *между двух огней, играть*

с огнём, из огня да в полымя, вызывают огонь на себя); ідеографічний – фразеологізми згруповані під словами, що відбивають певні поняття (*обман – водить за нос, обвести вокруг пальца, брать на пушку, втирать очки*)» [Лексикография русского языка 2013, с. 512]. Як бачимо, визначення терміна «алфавітно-гніздовий» у першій його частині збігається тут зі значенням терміна «структурно-семантичний», яким прийнято називати принцип, розроблений О. І. Молотковим і застосований ним у ФСРЯ за його редакцією (М., 1967, 1968, 1978, 1987, 1994), у ФСРГС (Новосибірськ, 1983) за редакцією О. І. Федорова та інших фразеографічних працях [Лексикография русского языка 2013, с. 483; ФСРГС, с. 4-5]. Визначення терміна «алфавітно-гніздовий» у другій його частині корелює зі *стрижневим* принципом, запропонованим О. В. Куніним в «Англо-русском фразеологическом словаре» (у деяких фразеографічних працях цей принцип зветься *структурно-семантичним*, див., напр.: [Алефиренко, Семенов, с. 237]), розробленим у працях проф. В. М. Мокієнка, українських фразеологів і фразеографів В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка, А. О. Івченка, див., напр.: [ФСУМ 1, ФССССГД, ФСЛГСС]. Відповідно до цього принципу ФО розміщені під непідмінним компонентом або таким, що не піддається еліптичному опущенню і несе основне смислове навантаження, – зазвичай першим іменником [АРФС, с. 8; Мокиенко 2011, с. 195]. Очевидно, так само розуміє *гніздовий* принцип і В. М. Білоноженко в Енциклопедії «Українська мова», класифікуючи ФС на *алфавітні, гніздові й комбіновані* [УМ 2004, с. 773].

Як відомо, принцип, розроблений О. І. Молотковим, на основі якого створена макроструктура ФСРЯ, АСРФ, ФСУМ 2 (1993), реалізовано в такий спосіб: незважаючи на те, що ФО подано в словнику стільки раз, скільки в її складі повнозначних компонентів з усіма їхніми лексичними, видовими й словотвірними варіантами [ФСУМ 2, с. 4; ФСРЯ; АСРФ], «фразеологізм отримує місце розробки в залежності від своєї структурної організації» (тут і далі переклад наш – Н. А.), «за структурно організуючим компонентом»: *не лыком шит* на *шит*, *гол как сокол* на *гол*, *спустя рукава* на *спустя*, *мелко плавать* на *плавать*, *считать ворон* на *считать* тощо [ФСРЯ, с. 22]. У такий спосіб, як зазначає

О. І. Молотков, «розкрито зв'язки й відносини фразеологізму з іншими фразеологізмами» [ФСРЯ, с. 22]. Цей принцип, що іменують, як уже було сказано, то *структурно-семантичним* [Лексикографія руського язика 2013, с. 483; ФСРГС, с. 4-5; Кирпикова, Шенковец 2009], то *структурно-граматичним* [ФСУМ 2, с. 4; Корнієнко 2017, с. 56-57], може бути реалізований і в тому вигляді, в якому він представлений у ФСРГС за редакцією О. І. Федорова та СФУМ: ФО подано лише одноразово та розташовано під словом, що визначає її структуру. Інші слова-компоненти в алфавіт не виносять [ФСРГС, с. 5]. На цьому ж принципі побудовані «Фразеологический словарь пермских говоров» К. М. Прокошевої (Пермь, 2002) [ФСПП] і «Фразеологический словарь русских говоров Приамурья» О. Ю. Галузи, Л. В. Кірпікової, Н. П. Шенкевец (Благовіщенськ, 2009) [ФСРГП].

Зауважимо, що в науці існує й інше розуміння терміна «структурно-семантичний», коли розташування і розробка фраземи здійснена за семантично головним, опорним компонентом. Зокрема, за Л. М. Корнієнко, структурно-семантичний принцип, реалізовано в «Немецко-украинском фразеологическом словаре» В. І. Гаврися і О. П. Пророченко (1981) [Корнієнко, с. 55-56]. Самі укладачі Словника, втім, кваліфікують його як «гніздовий», відзначаючи при цьому, що основою відбору матеріалу стала структурно-семантична класифікація, розроблена І. І. Чернишовою [НУФС, с. 5].

Як бачимо, при визначенні типів ФС на підставі способу розташування і розробки ФО поряд із термінами «алфавітний», «стрижневий», «гніздовий», «ідеографічний» активно використовують терміни «структурно-граматичний» і «структурно-семантичний», до того ж у сучасних фразеографічних працях спостерігаємо явне змішання корелятивів «стрижневий» / «гніздовий», «структурно-семантичний» / «структурно-граматичний» і навіть «структурно-семантичний» / «стрижневий» / «гніздовий». Наприклад, як уже було сказано вище, Л. М. Корнієнко вважає принцип, розроблений О. І. Молотковим у монографії «Основы фразеологии русского языка» (1977) і застосований при складанні ФСРЯ за його редакцією (1987), «структурно-граматичним».

До словників, побудованих за цим самим принципом, науковиця уналежнює академічні фразеологічні словники української мови (1993, 2003), наприклад, ФСУМ (упор. В. М. Білоноженко та ін., 1993) і СФУМ [Корнієнко 2017, с. 56-57]. Дослідниця розуміє цей принцип як «поєднання структурних і граматичних характеристик реєстрових одиниць, що ґрунтується на виділенні структурного стрижня фраземи, головного, опорного слова, яке об'єднує усі складові компоненти словникової статті» [Там само, с. 56]. Погоджуючись з думкою авторки, зауважимо, однак, що, визначаючи «Фразеологічний словник української мови» (упор. В. Д. і Д. В. Ужченки (1998)) як побудований за *гніздовим* принципом з елементами *структурно-граматичного* (до речі, так визначають його й самі автори [ФСУМ 1, с. 3]), Л. М. Корнієнко наводить такі приклади фразеографічної статті: *вхопити Бoga за бoрoду* розробляється на компонент **Бог**; *ждати з мoря погoди* – на **море**; *годувати бeбeхами (буханцями)* – під компонентом **бебехи** [Корнієнко 2017, с. 58]. Відповідно, однак, до усталеної в останнє десятиліття термінології можна також стверджувати, що принцип побудови Словника – *стрижневий*, оскільки ФО згруповані в алфавітному порядку навколо стрижневого слова, зазвичай іменника. Фраземи розміщені в Словнику стільки разів, скільки в них іменників (елементи *структурно-граматичного* принципу); розроблено ФО лише одноразово – під першим іменником, пор.:

ВІЗ: Великий Віз.

Докладати / докласти вoза.

[і] на вoза (на віз) не забереш (не складеш).

Тягти (тягнути) вoза (віз).

Чумацький Віз.

Як немазаний віз.

Як п'яте кoлесо до вoза див. колесо [ФСУМ 1, с. 3-4].

Термінологічна неузгодженість, обумовлена відсутністю чіткої диференціації та змішанням термінів *стрижневий* / *гніздовий*, *структурно-семантичний* / *структурно-граматичний*, нерідко виявлено в працях вітчизняних і зарубіжних

фразеографів. Так, стосовно *алфавітно-стрижневого*, або *стрижневого*, принципу Л. М. Корнієнко пише: «ще раз відзначимо, що основною вимогою цього принципу є те, що першим наводиться стрижневе (заголовне, опорне) слово фразеологічного звороту чи групи зворотів <...>. А самі звороти розміщено під стрижневим словом, поданим із урахуванням алфавітного порядку літер» [Корнієнко 2017, с. 43]. «У іменних фразеологізмах перше місце посідає іменник, при його відсутності в складі мовного звороту на перший план виходять інші частини мови: прикметники, займенники, дієслова, числівники, прислівники, дієприслівники», – зазначає дослідниця [Корнієнко 2017, с. 43]. Як приклад авторка знову ж наводить фразеостатті з «Фразеологічного словника української мови» В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченко та СФУМ, напр.: **АЗ від аза до іжиці**, *книжн.*; **ЗА: за і проти**; **ЩО що на рот налізе**, *грубо* [Корнієнко 2017, с. 43]. Ще раз відзначимо, що укладачі академічних СФУМ і ФСУМ 2, за Л. М. Корнієнко, також використовували *алфавітно-стрижневий принцип* [Там само], тоді як самі автори так чи інакше заявляють про *структурно-граматичний принцип*, покладений в основу Словника [ФСУМ 2, с. 4-5; СФУМ, с. 10].

Визначаючи *алфавітно-гніздовий*, або *гніздовий*, принцип фразеографування, Л. М. Корнієнко наводить наступне формулювання: «У теорії лексикографії гніздовий принцип формування реєстру передбачає групування окремих фразеологізмів навколо стрижневого (заголовного, опорного) слова-компонента (деякі автори вказують, що заголовком гнізда фразеологізмів є їхній спільний загальний компонент (вокабула)), яким виступає зазвичай іменник» [Корнієнко 2017, с. 45]. Далі знову йдуть приклади з «Фразеологічного словника української мови» В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка [Там само, с. 46].

Пор. також класифікацію способів презентації ФО в словниках, запропоновану М. Ф. Алефіренком і Н. М. Семененко в навчальному посібнику «Фразеология и паремиология» (М., 2009) із посиланням на класифікацію О. Ф. Арсентьєвої: *розташування за першим компонентом*, *розташування під провідним (стрижневим) компонентом*, під яким розуміють розташування *за граматично (синтаксично) провідним компонентом*; *формальний спосіб*

розташування, при якому автори обирають місце презентації умовно; *структурно-семантичний* принцип, під яким розуміють розташування фраземи під константним словом-носієм основного значення, цит. за: [Алефиренко, Семененко, с. 235-237]. Найвиправданішим О. Ф. Арсентьєва вважає розроблений О. М. Молотковим спосіб розташування і розробки ФО за *провідним граматичним (синтаксичним) компонентом* (у визначенні О. І. Федорова, як уже було сказано, цей принцип носить назву *структурно-семантичний*), підкріплюючи свою точку зору принципами розташування фразеологічного матеріалу, що положені в основу фундаментальних ФРСЯ за редакцією О. І. Молоткова, ФСРГС за редакцією О. І. Федорова [Алефиренко, Семененко]. Проте, як цілком слушно зауважують науковці, «не існує універсального, позбавленого недоліків способу словникової презентації фразеологічного матеріалу» (переклад наш – Н. А.) [Алефиренко, Семененко].

Отже, можна констатувати, що в сучасній фразеографії спостерігається деяка неузгодженість термінологічного апарату, метамови, що виявляється в змішанні і паралельному вживанні термінів *структурно-семантичний* / *стрижневий* / *гніздовий*; *стрижневий* / *гніздовий*; *структурно-семантичний* / *структурно-граматичний*, і зумовлено відсутністю чіткого визначення кожного з перелічених термінів.

У зв'язку з вищесказаним і з урахуванням того, що *алфавітний* принцип як основний або додатковий використовують усі фразеографи, пропонуємо виокремлювати такі принципи фразеографування реєстрових одиниць:

-*алфавітний* (за *першим компонентом*), який полягає в розташуванні ФО за першим (повнозначним або службовим) компонентом відповідно до алфавіту;

-*стрижневий* (*алфавітно-стрижневий*, *гніздовий*, *алфавітно-гніздовий*, *словниковий*, за *ключовим словом*), який полягає в розташуванні ФО під стрижневим (ключовим, гніздовим) словом (константним компонентом), зазвичай першим іменником, навколо якого гніздами згруповані ФО за алфавітом першого слова або відмінковими формами стрижневого слова, що також подані в алфавітному порядку; при відсутності в складі фраземи іменника, розташування

реєстрових одиниць здійснено під іншою частиною мови-компонентом ФО в певному порядку: прикметник, дієслово, займенник, числівник, прислівник [ФСССГД, с. 11]; або, наприклад, у такий спосіб: прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник або одна з службових частин мови [Мокиєнко, Никитина 2018, с. 91];

-структурно-семантичний, який полягає в тому, що розташування і тлумачення фраземи здійснюють за семантично опорним компонентом. Значною мірою корелює зі *стрижневим* принципом, оскільки більшість фразем розміщено під першим іменником за його наявності. В інших випадках «фразеологічні одиниці розробляють під прикметником, займенником, прислівником або числівником, якщо ці компоненти є семантично головними» (переклад наш – Н. А.) [НУФС, с. 8]. Істотним недоліком цього принципу можна вважати суб'єктивність при визначенні опорного слова як смислової домінанти, а також те, що виокремлення такого компонента порушує єдине, цілісне значення ФО [ФСРЯ, с. 22; ФРБЕ, с. 22].

-структурно-граматичний, який полягає здебільшого в розташуванні реєстрових одиниць за алфавітом усіх повнозначних компонентів або іменників, що входять до їхнього складу; тлумачення фраземи, проте, здійснено за граматично незалежним, провідним компонентом, який визначає її функціонально-синтаксичний тип. Незважаючи на те, що тлумачення потрібної ФО дає змогу знайти розгорнута система посилянь, фразеографи відзначають його громіздкість і незручність у використанні, див., напр.: [ФРБЕ, с. 22].

-ідеографічний (тематичний, алфавітно-тематичний), що полягає в алфавітному розташуванні ФО відповідно до логіко-семантичних зв'язків і понятійних сфер. До недоліків можна віднести суб'єктивність у співвіднесенні з тим або іншим поняттям або сферою;

-концептуальний (алфавітно-концептуальний), що полягає в розташуванні ФО під виокремленим концептом як ментальною одиницею, експлікованою в мові, концентрованим відбиттям духовно-емоційного досвіду нації;

-*семантичний (алфавітно-семантичний)*, що полягає в алфавітному розташуванні під фразеологізмом-вокабулою близьких за образним змістом фразем;

-*символічний (алфавітно-символічний)*, який полягає в алфавітному розташуванні фразем, що згруповані під тим чи іншим символом культури;

-*дискурсивний (алфавітно-дискурсивний)*, в основі якого – комунікативна значущість фразем, розташованих в алфавітному порядку;

-*формальний (змішаний, комбінований)*, коли автори / укладачі визначають розташування і розробку фразем умовно, зазвичай творчо поєднуючи кілька принципів.

В якості ілюстрацій схарактеризуємо кожен з визначених принципів і проілюструємо фрагментами фразеостатей із діалектних, зведених ФС і ФС літературної мови:

1. *Алфавітний (за першим компонентом)*. Пор. фрагмент із зведеного ФРБЕ К. Нічевої, С. Спасової-Михайлової, К. Чолакової:

БАБА ДЯДА ЗАБРАВИЛА. *Диал. Шег.* Употребява се за изразяване на недоверие към отговор на деца, когато твърдят, че са забравили дя ядят.

БАБА ЗНАЕ И ДРУГА УЛИЧКА. *Диа.* Употребява се при подчертаване, че може да се намери и друг начин, за да се постигне нещо.

БАБА НЕДА НЕ МУ ГЛЕДА. *Диал.* Употребява се, когато някой не проявява придирчивост и приема всичко, без да избира [ФРБЕ, с. 84].

2. *Стрижневий (алфавітно-стрижневий, гніздовий, алфавітно-гніздовий, словниковий, за ключовим словом)*. *Стрижневий* спосіб презентації фразеологічного матеріалу використовував на початку ХХ століття І. Я. Франко в збірці «Галицько-руські народні приповідки» (1901-1910) [ГРНП]. Теоретично розроблений і апробований в «Англо-руском фразеологическом словаре» О. В. Куніна, який запропонував розміщувати ФО гніздами під константним компонентом-вокабулою, зазвичай іменником, а за його відсутності – під іншою частиною мови [Кунин, с. 8]. Подальшу розробку отримав у працях проф. В. М. Мокієнка та представників його школи, котрі традиційно

дотримуються *стрижневого* способу розташування фразеологічних статей – найвиправданішого як щодо змістового та формального наповнення ФО, так і в функціональному плані: стрижневий спосіб є оптимальним з погляду зручності у використанні словника та в порівнянні з іншими способами значно полегшує пошук потрібної фраземи: «Розташування прислів'їв, приказок і порівнянь за образом “стрижнем” як їхньою смисловою домінантою, як здається, дозволяє глибше заглянути в їхній потаємний первісний зміст. Таке розташування дає змогу відобразити й суто мовну систему, у якій викристалізовано перли народної мудрості» (переклад наш – Н. А.) [Мокиєнко 2011, с. 195]. Про використання *стрижневого* способу в поєднанні з *алфавітно-гніздовим* у «Полном словаре народной фразеологии» заявляють В. М. Мокиєнко і Т. Г. Нікітіна в статті «К концепции полного словаря народной фразеологии: проблемы макроструктурирования» [Мокиєнко, Никитина 2018, с. 91-92]. Принцип використано й у перекладних ФС, наприклад, у «Современном русско-английском фразеологическом словаре» Д. І. Квеселевича [Квеселевич]; у «Кашубско-русском фразеологическом словаре» В. І. Єрмолою [КРФС]; у «Російсько-українському словнику сталих виразів» Виргана І. О. та Пилинської М. М. (Харків, 2000) [РУССВ]; з деякими варіаціями цей принцип використовують автори «Русско-болгарского фразеологического словаря» за редакцією С. Влахова [РБФС].

Знаходить *стрижневий* принцип застосування і в українській діалектній фразеографії: методики систематизації та розташування ФО за *стержневим* словом дотримуються українські фразеологі та фразеографи В. Д. і Д. В. Ужченки, А. О. Івченко та інші. За *стрижневим* принципом побудовані «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» В. Д. і Д. В. Ужченків, що витримав шість видань; збірник В. А. Чабаненка «Гартоване слово», що вібрав у себе близько 2000 стійких порівнянь, побутуючих в українських говірках Нижньої Наддніпряни [ГС]; «Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини» Н. Вархол, А. О. Івченка (2300 фразем) [ФСЛГСС]. Пор. фрагмент з БСРП:

БАЙКА́Л* Спать в Байка́ле. *Прибайк. Шутл.* Рыбачить долго, без перерывов. СНФП, 19 [БСРП, с. 25].

БЕ́ДНЫЙ* Сде́лать бе́дным кого. *Жарг. угол. Шутл.-ирон.* Обмануть когोल. Балдаев 2, 32.

До́лго ли бе́дному подпоя́саться. *Сиб. Ирон.* О крайней бедности, нужде [БСРП, с. 35].

3. *Структурно-семантичний.* Використовують переважно в перекладних іншомовних словниках, наприклад, у НУФС В. І. Гаврися і О. П. Пророченко (1981). У Словнику подано загальний компонент (вокабули), навколо якого в алфавітному порядку розміщені фраземи. Фраземи в Словнику розроблено зазвичай за іменником як семантично опорним словом або на перший іменник у разі, якщо неможливо виокремити таке слово. Фраземи розроблені під іншою частиною мови за умови, що вона є семантично головною [НУФС, с. 5]. Пор. фрагмент з ССНП О. С. Юрченка та А. О. Івченка, в якому ФО розміщені стільки разів, скільки в їхньому складі компонентів-іменників (елементи структурно-граматичного принципу), але при цьому розроблені, зазвичай, за першим іменником, а за його відсутності – за смислоутворюючим компонентом іншої частини мови:

ВЧОРА

Як вчора родився. Сум. Про наївну, нетямущу людину [ССНП, с. 34].

ЗМАЛЬОВАНИЙ

Гарна мов (як) змальована. Про дуже вродливу дівчину [Там само, с. 60]

4. *Структурно-граматичний.* Яскравим прикладом є ФСРЯ за редакцією О. І. Молоткова (який є розробником цього принципу), «Краткий русско-английский фразеологический словарь» В. В. Гуревича і Ж. О. Дозорець (КРАФС 1988); ФСУМ 2 та СФУМ, ФСРГС за редакцією О. І. Федорова, «Фразеологический словарь пермских говоров» К. М. Прокошевої (2002), у якому фраземи згруповані гніздами навколо граматично головного компонента за алфавітом. Пор. фрагмент із ФСРГС:

БРАТЬ. О Брать в берёмя (бремя). Обхватывать кого-, что-либо руками. – *Мишка взял всех в берёмя и повалил* (Ольхон. Иркут., 1972). – *Бери солому в берёмя и неси* (Амур., 1980).

О Брать в государстве. Покупать. – *Уток в государстве берем* (Татар. Новосиб., 1973). – *Счас редко кто хлеб свой ест, все берем в государстве больше, редко кода квашню выставишь да домашнего хлебушка напечешь* (Енис. Краснояр., 1964) [ФСРГС, с. 15].

5. *Ідеографічний (тематичний, алфавітно-тематичний).* Яскравим прикладом фразеографування на *ідеографічній (тематичній, алфавітно-тематичній)* підставі є навчальний «Словарь-справочник по русской фразеологии» Р. І. Яранцева (1981), який став першим досвідом застосування ідеографічного принципу у фразеографії. У Словнику близько 800 ФО, розташованих за 47 тематичними розділами, що становлять 3 частини: «Эмоции», «Свойства и качества человека», «Характеристика явлений и ситуаций» [Яранцев]; Російсько-український і українсько-російський фразеологічний тематичний словник «Эмоции человека» Ю. Ф. Прадіда (1994), у якому представлено 339 російських і 414 українських ФО, об'єднаних у 13 тематичних розрядів. Семантизації ФО передуює опис відповідного тематичного розряду загалом [Прадид]. «Словарь образных выражений русского языка» за редакцією В. М. Телія (1995), що вибрав у себе близько 1000 фразеологізмів з урахуванням їхніх лексичних варіантів і описаних згідно з 16 тематичними полями: «Труд, безделье», «Речевая деятельность», «Пространство», «Время» та ін. [СОВРЯ]. До словників *ідеографічного* типу належить і «Учебный словарь наиболее употребительных фразеологизмов современного русского языка» А. Ф. Калашникової (Мінськ, 1991) [Калашникова].

«Идеографический словарь русских фразеологизмов с названиями животных» Т. В. Козлової (2001) вперше повно й системно презентує найдавніший і найцікавіший пласт російської фразеології – фразеологізми-зооніми [Козлова]. За словами авторки, «ідеографічний тип словника, реалізуючи ідею системного й цілісного опису мови, дає змогу встановити зв'язок

між сталими сполученнями всередині даного масиву, яскравіше продемонструвати семантичну вибірковість і конотативну спрямованість російської зоонімної фразеології» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 4]. У словнику вміщено близько 2000 ФО з 283 назвами тварин, що функціонують як у літературній мові, так і в діалектах. Матеріал представлений і систематизований за допомогою фразеосемантичних об'єднань (6 понятійних класів, 35 груп, 94 підгрупи). Структурно словник складений із синопсиса, семантичних груп, загального алфавітного індексу та двох додатків: «Стержневые компоненты и их лексическое окружение», «Перечень единиц окружения основных стержней». Стержневим компонентом є назва тварини, а також похідні від неї слова, що об'єднують ФО в одне фразеологічне гніздо. Представлена в словнику схема класифікації допомагає знайти потрібне поняття / значення. Семантизація в словнику, як зауважує авторка, «носить не пояснювальний, а демонстраційний характер» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 4]. Як приклад наведемо наступний фрагмент:

I.0. ВСЕЛЕННАЯ

I.1. НЕОРГАНИЧЕСКИЙ МИР

1.1.1. Космос, небесные тела

1. Большая медведица – северное созвездие
2. Малая медведица – северное созвездие
3. Малый конь – созвездие
4. Южная гидра – созвездие
5. Созвездие Большого Пса
6. Созвездие льва
7. мышины тропки (2 наверху) – млечный путь
8. диал. сиб. уточное гнездо – созвездие
9. диал. сиб. курица с цыплятами – созвездие. (Семь ли восемь звёзд. Она впереди, цыплята сзади.)
10. диал. камск. заячья тропинка – созвездие. (Светлая полоса на небе. Ширококоньякая, далеко её видно.)

11. диал. камск. павлиний хвостик – созвездие. (В ем сперва три звёздочки, потом две, подальше одна, и ишо-то дальше пять в одной кучке.) [Козлова, с. 21].

Відзначимо, що ідеографічний принцип у російській та українській фразеографії має давню традицію і міцне коріння в пареміології: саме відповідно до нього створені такі праці, як «Пословицы русского народа» В. І. Даля (1861-1862), збірка М. Номіса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864), «Русские пословицы и поговорки» М. О. Рибнікової (1961), «Словарь-тезаурус русских пословиц, поговорок и метких выражений» В. І. Зіміна (2010), що складається із 47 глав і вібрав у себе понад 22 000 прислів'їв, приказок, молвушок, приповідок, загадок, прикмет, дражнилок, лічилок; збірник «Народная мудрость» В. М. Мокієнка і Т. Г. Нікітіної (2011), що репрезентує прислів'я в межах 24 бінарних опозицій: «Богатство и бедность», «Война и мир», «Добро и зло» тощо [НМ].

Теоретичне підґрунтя *ідеографічного* підходу в лексико- й фразеографії закладено в працях В. В. Морковкіна та його книзі «Идеографические словари», Ю. М. Караулова в книзі «Общая и русская идеография»; ідеографічний підхід при описі діалектної фраземіки висвітлюють Т. Г. Нікітіна в монографії «Проблемы идеографического описания народной фразеологии» [Никитина 1995], В. Ю. Краєва в кандидатській дисертації «Диалектная фразеология русских говоров Алтая: лингвокультурологический аспект» [Краева 2007], І. А. Кобелева [Кобелева 2012]. І. А. Кобелева зазначає: «Що стосується ідеографічного підходу до вивчення російської діалектної фразеології, то відзначимо, що пізнання окремих фразеосемантичних полів і груп багато науковців вважають сьогодні найактуальнішим і схиляються до думки про необхідність створювати не алфавітні, а ідеографічні словники діалектної фразеології» (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 11-12]. *Ідеографічний (тематичний)* принцип, однак, на думку Л. Б. Савенкової, «не позбавлений серйозного недоліку – суб'єктивності уналежнення прислів'я (як і ФО, ДФО – вставка наша – Н. А.) до конкретної теми» [Савенкова 2002, с. 46].

До ДФС *ідеографічного* типу належать ДФС української мови – «Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами-назвами тварин» Г. М. Доброльожі (1997), «Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини» О. М. Вікторіної (2006), «Матеріали до фразеологічного словника Кіровоградщини (фітофразеологізми)» і «Матеріали до фразеологічного словника Кіровоградщини (соматичні фразеологізми)» (2010) цієї ж авторки; ДФС російської мови – «Материалы к словарю фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Читинской области» (1999-2004), зведений словник «Человек в русской фразеологии» (2004), «Материалы для идеографического словаря новгородских фразеологизмов» (2004), «Словарь фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Забайкальского края» В. А. Пащенко (2016), в якому фраземи опрацьовані в межах чотирьох розділів: «Характеристика человека», «Действия, состояния, их характеристика», «Характеристика состояний», «Предметы, их характеристики» (у рамках розділів фраземи розташовані, зі слів авторки словника, у відповідності до *структурно-семантичного* принципу, під яким розуміється розташування під опорним словом, визначаючим структуру фраземи) [Пащенко 2016]. В інших діалектних фразеографічних джерелах *ідеографічний* підхід, будучи не основним, а додатковим параметром, може бути реалізовуваним у наявності тематичного (ідеографічного) покажчика в кінці словника або за допомогою спеціальних посилань (пор., напр. «Фразеологический словарь русских говоров Республики Коми» (2004), «Фразеологический словарь русских говоров Прибайкалья» (2006), «Фразеологический словарь Республики Мордовии» (2007)), докладніше про це див.: [Кобелева 2016, с. 243-247].

6. *Концептуальний (алфавітно-концептуальний)*. Першим досвідом словника такого типу може слугувати, на наш погляд, навчальний лінгвокраїнознавчий словник «Русские фразеологизмы» В. П. Феліциної та В. М. Мокієнка (1990), що увібрав у себе ФО, компоненти яких транслюють цінну культурологічну інформацію, і містять розгорнуте трактування цих компонентів і систему посилань. пор.:

ПАР

ЗАДАТЬ / ЗАДАВАТЬ ПАРУ кому. Прост.

Пар – *зд.* сильно нагретый влажный воздух в русской бане (см. Баня).

Задать – *зд.* сделать что-л. неприятное.

Сильно ругать, бранить кого-л., делать строгий выговор кому-л.

Говорится об особо строгом или эмоционально-экспрессивном порицании [РФ, с. 98].

Яскравим прикладом словника цього типу є «Фразеологический словарь: Культурно-познавательное пространство русской идиоматики» М. Ф. Алефіренко і Л. Г. Золотих (2008), що репрезентує 365 культурно-маркованих фразем і 289 концептів, з якими пов'язана та чи інша фразема. Автори Словника відзначають його орієнтованість «на такі параметри російської фразеології, які уможливають занурення в її образний простір у всіх її взаємозв'язках з мовою, пізнанням і культурою. І найголовніше: словник розкриває потужний культурологічний потенціал фразеології – “святу святих” образного мовлення» (переклад наш – Н. А.) [Алефіренко, Золотых, с. 15]. Концептуальний принцип у поєднанні з ідеографічним заплановано втілити в проєктованому Словнику «Ключевые концепты русских народных сравнений (опыт идеографического словаря)» (укладачі О. І. Зикова, І. В. Кузнєцова, Н. А. Кузьміна, В. М. Мокієнко, О. К. Ніколаєва), у якому компаративи будуть представлені в межах узагальненої типології за концептами [Мокиенко 2016, с. 42].

7. *Семантичний (алфавітно-семантичний).* Уперше розроблений за оригінальною методикою В. М. Телія та представників її школи. Реалізований у «Большом фразеологическом словаре современного русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий» (відп. ред. В. М. Телія), у якому фразеостаття відкрита фразеологізмом-вокабулою, під якою гніздами за алфавітом розташовані фраземи, близькі заголовної ФО за образним змістом, а спеціальні позначки (індекси) вказують на кількість статей, об'єднаних цим заголовком, наприклад:

8. В РУКАХ^①,^②

В РУКАХ ①

* в руках оставлять / оставить ①

БРАТЬ/ВЗЯТЬ В [СВОИ <СОБСТВЕННЫЕ>] РУКИ ①**ДЕРЖАТЬ В [СВОИХ] РУКАХ ①** [БФССРЯ 2010, с. 15].

8. *Символічний (алфавітно-символічний)*. Серед ФС принципово нового типу відзначені й інші способи розташування реєстрових одиниць. Зокрема, в основі тричастинного «Русско-украинского фразеологического словаря культурных символов» Н. Г. Арефьевой (2018), призначеного для іноземних студентів і стажистів просунутого та вищого етапів навчання, лежить *алфавітно-символічний* принцип: ФО розташовані в алфавітному порядку під тим символом культури, які вони розкривають, спочатку російським, потім – українським. Представленому фразеоматеріалу передують розгорнутий культурологічний коментар до відповідного символу, підкріплений яскравими ілюстраціями з кращих зразків художньої літератури та публіцистики [Арефьева]. Пор. зразок фразеостатті:

РУШНИК

Культурологический комментарий: Рушник в украинской культуре – символ согласия, супружеской верности, трудолюбия, гостеприимства, надежды, прощания. В Украине иконы в церквях и хатах (см. **хата**) и сейчас украшают рушниками. Белый цвет рушников, их вышивка имели важное значение и символизировали надежду на добро и счастье в жизни. Рушниками и сейчас встречают дорогих гостей, повязывают молодых на свадьбе, а также участников траурной церемонии.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ

Рушникі тчуться у кого (букв. рушники ткуться) – ‘девушка готовится замуж’: *Всі на мене залицялись / І сватати стали / А у мене, як на теє, / Й рушники вже ткались* (Т. Шевченко).

Слати (засилати, прислати, послати / заслати (прислати)) старостів [за рушникàми] [до кого] (букв. слать (засылать, присылать, посылать) / заслать (прислать) сватов за рушниками) – ‘просить согласия на брак у избранницы и её

родителей; сватать кого-л.': *Я вже двічі посилав / До дівчини за рушниками* (Т. Шевченко). Русск.: *слать (посыла́ть, засыла́ть) свато́в*).

Ста́вити (станови́ти) на рушнік (на рушнику́) кого (букв. ставить на рушник) – ‘женить, видавати за муж кого-л.': *Без любистку, заговорів – силою тільки власного язика вона не раз і не два зводила до купи роз'єднані серденька, становила на рушнику навіть дітей кровних ворогів* (Л. Яновська).

Ста́ти / стави́ти на рушнику́ (букв. вставати / встати на рушник) – ‘заключити брак, женитися; вийти за муж': *Усі бачили, сам бог бачив, як ми перед ним у церкві на рушнику ставали, шлюб приймали...* (П. Мирний) [Арефьева, с. 196-197].

Своєрідним «попередником» словника ми вважаємо Лінгвокраїнознавчий словник «Русские фразеологизмы» В. П. Феліциної та В. М. Мокієнка (1990), також орієнтований на іноземну аудиторію [РФ].

9. *Дискурсивний (алфавітно-дискурсивний)* принцип. Реалізовано в роботі Космеди Т. А. та Осипової Т. Ф. «Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу» (2010), в якому паремії представлені відповідно до 13 законів, що покликані, на думку укладачів словника, підвищити рівень комунікативної компетенції сучасних українців [ККУП].

10. *Формальний (умовний, змішаний)*. Як приклад можна навести «Идиолектный словарь сравнений сибирского старожила» К. В. Іванцової (Томськ, 2005), в якому фраземи розміщені в Словнику стільки разів, скільки в їхньому складі повнозначних компонентів, але при цьому розроблені під першим словом, найблизкішим до початку алфавіту (елементи *структурно-граматичного, стрижневого й алфавітного* принципів) [Іванцова], пор.:

БЕЛЫЙ¹ •*как бе'ла луна*. О седом человеке. – В. П. А сеча'с Таня и Гутя – одина'ковы. Кого тут... В. С. Годами-то, ага? В. П. Одна, как бе'ла луна... [седа, а другая темноволосая].

•*как лебедь белый*. Одобр. О чём-л. очень чистом. – [Отмыла желудок у свиньи]: Как лебедь белый.

●*как белый галстук*. Позит. ЭО. Об окрасе животного со светлой поперечной полосой на груди. – А тут – ры'жа сама [собака], а тут как белый галстук, така' бе'ла полоса [Иванцова, с. 20].

Як бачимо, огляд і характеристика принципів розташування і розробки фразем, а також наведені фрагменти словників дають змогу констатувати: особливістю сучасної фразеографії є те, що автори творчо підходять до реалізації того чи іншого принципу, часто поєднуючи два й навіть кілька способів розташування фразем, що дозволяє використовувати термін «комбіновані / змішані словники».

Окремо потрібно сказати про спосіб розташування і розробки паремій у пареміологічних словниках і збірниках. Зокрема, Г. Л. Пермяков виокремлює п'ять найважливіших, на його думку, типів класифікації приказкових висловів: 1) *алфавітний*; 2) *під опорним словом (лексичний, енциклопедичний)* – той самий, що і *стрижневий* (Н. А.); 3) *монографічний* – упорядкування за місцем або часом збирання, а також за збирачем; 4) *генетичний* – відповідно до походження паремії; 5) *тематичний* – розподіл прислів'їв за темами висловлювання (за їхнім змістом) [Пермяков 1988, с. 11-13]. Відзначаючи переваги й недоліки кожного з наведених типів, найоптимальнішим принципом автор вважає класифікацію та розташування паремій за логіко-тематичними групами, наприклад, «Своє – хороше», «Чуже – погане» тощо [Там само, с. 22-33]. У пареміологічній практиці цей принцип, однак, не знайшов широкого застосування. За спостереженнями О. В. Ломакіної, опис паремій у російській лексикографії здійснювали за такими принципами: *тематичним* («Пословицы русского народа» В. І. Даля, «Пословицы и поговорки русского народа» В. І. Зіміна, О. С. Спіріна (2006), «Народная мудрость» В. М. Мокієнка, Т. Г. Нікітіної (2011)), в *алфавітному* порядку («Русские пословицы и поговорки» за ред. В. П. Анікіна (1988), «Словарь русских пословиц и поговорок» В. П. Жукова (1967), «Ходячие и меткие слова: сборник русских и иностранных цитат, пословиц, поговорок, пословичных выражений и отдельных слов (иносказаний)» М. І. Міхельсона (1997), «Русские народные пословицы и поговорки» І. М. Снегірьова (1995)), за *монографічним* типом

(«Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII-XX вв.» (1961)), за *стрижневим* принципом («Словарь псковских пословиц и поговорок» В. М. Мокієнка та Т. Г. Нікітіної (2001); БСРПС 2010)) [Ломакина 2011, с. 219].

Очевидним, на наш погляд, є той факт, що спектр розташування реєстрових одиниць у процесі створення фразеографічних праць не лише корелює з функційним призначенням словника, але й віддзеркалює результати теоретичних і прикладних досліджень у фразеології як одному з найактуальніших наукових лінгвістичних напрямів зокрема та сучасній лінгвістичній науці взагалі.

4.2.2. Характеристика діалектних фразеологічних словників

Кількість ДФС і словників, які ввібрали в себе діалектну фраземіку, збільшується з кожним днем. Наведемо їхні основні види:

Матеріали до ДФС: «Материалы для фразеологического словаря говоров Северного Прикамья» К. М. Прокошевої (1972), «Материалы для диалектного словаря белорусских фразеологизмов в говорах Западной Брянщины» О. С. Аксамитова (1972), «Материалы к диалектному фразеологическому словарю Воронежской области» О. М. Шестаковой (1972), «Диалектная фразеология среднеобских старожильческих говоров (материалы для словаря» М. В. Орёл (1972)), «Материалы для словаря диалектных фразеологизмов Подолья» М. Т. Доленка (1975), «Материалы к словарю диалектной фразеологии Невельского района Псковской области» О. І. Штурбабіної (1978), «Материалы к словарю фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Читинской области» В. А. Пащенко (1999-2004); «Материалы для идеографического словаря новгородских фразеологизмов» Л. М. Сергеевої (2004) та інші.

Загальні діалектні словники, які включають як діалектну лексику, так і фразеологію: «Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанского района Рязанской области)» за редакцією І. А. Оссовецького (1969), що увібрав фразеологію однієї говірки на основі найширшого підходу до визначення фразеологізму [ССРНГ]; «Словник поліських говорів» П. С. Лисенка (1974), куди разом з лексемами увійшли сталі сполуки різних типів,

наприклад, номенклатурно-термінологічні сполучення (*Петрòв хрест* ‘Млечный путь’, *водянà гладйшка* ‘цвeток’), сполучення-апозитиви (*завòд-саможàр* ‘смоляной завод’) та інші [СПГ]; «Словарь орловских говоров» за редакцією Т. В. Бахвалової (1989-1996), що репрезентує лексику та фразеологію південного регіону Росії [СОГ]; «Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей» за редакцією О. С. Герда (1994-2005) [СРГКСО], ідея створення якого належала М. О. Мещерському і який став, за словами проф. В. М. Мокієнка, одним з найбагатших діалектних словників «за віддзеркаленням у ньому фразеології» (переклад наш – Н. А.) [Мокиенко 1997, с. 184]; «Словарь образных слов и выражений народного говора» за ред. О. І. Блінової (2001) – обласний словник, створений на матеріалі мовлення російських старожиливі Північного Приоб’я, до складу якого увійшло 3129 лексико-фразеологічних одиниць [СОСВНГ]; чотиритомний «Словарь говоров уральских (яицких) казаков» Н. М. Малечі (2002-2003), фіксуючий цікавий пареміологічний матеріал [СГУК]; «Большой толковый словарь донского казачества» В. І. Дегтярьова і Р. І. Кудряшової (2003), де зібрано близько 18 000 слів і сталих сполучень козаків Дону [БТСДК], «Словарь курских говоров» (науковий редактор – Т. А. Пименова, 2004), що ввібрав у себе лексику та фразеологію говірок, поширених на території Курської області [СКГ]; «Словарь охотников и рыболовов Приамурья» (2009), де зібрано унікальний фразеологічний матеріал, зафіксований в амурському регіоні [СОРП]; «Новгородский областной словарь» А. В. Клевцової, В. П. Строгової та інших (1992, 2010), оновлений варіант якого містить 2600 фразеологізмів [НОС]; «Архангельский областной словарь» за редакцією О. Г. Гецової і О. О. Нефьодової (1980-2017), до складу якого увійшла разом з лексикою фраземіка [АОС]; «Псковский областной словарь с историческими данными» (1967 – 2016), задуманий керівником авторського колективу проф Б. О. Ларінім як перший слов’янський повний обласний словник [ПОСИД]; двотомний «Словарь русских говоров Одесщины» диференційного типу (відповідальні

редактори – проф. Ю. О. Карпенко та проф. С. Уемура, 2001-2002), що охоплює близько 9000 лексем і 300 сталих сполучень [СРГО] та інші.

Окремо потрібно сказати про зведений «Словарь русских народных говоров» за ред. Ф. П. Філіна, Ф. Г. Сороколетова та С. О. Мизнікова, що ввібрав у себе всю попередню діалектну лексикографію і фразеографію, починаючи з ХІХ ст., зокрема й матеріали «Толкового словаря живого великорусского языка» В. І. Даля. В опублікованих на цей час 50 випусках Словника розмежовують стійкі / термінологійні сполучення слів та ідіоми, пор., наприклад, марковану як стале сполучення ДФО «Уза концевая. Сухая вощина, обрезанная с концов пчелиных сотов» і позначену як ідіому «С узы сбить (свести) кого-л. Неодобр. Надоеть (постоянными просьбами)» [СРНГ, вып. 47, с 7].

Цілком слушним ми знаходимо, проте, таке зауваження І. А. Кобелевої: «..у діалектних словниках загального типу відсутня чіткість у визначенні об'єкта та предмета опису по відношенню до фразеологічного сегмента народних говорів, що спричиняє втрату фразеологічного матеріалу й змішування його з матеріалом лексичним. Утрата фразеологічного матеріалу означає, що він виявлений лише серед ілюстративного вживання тієї чи іншої діалектної лексеми» (тут і далі переклад наш – Н. А.) [Кобелева 2012, с. 32]. «Фразеологія становить невід'ємну частину словникового складу говору разом зі словами, відповідно, й її словниковий опис за якістю має бути не менш задовільним, ніж опис діалектної лексики», – зауважує дослідниця [Там само, с 7]. Наприклад, якщо говорити про попереднє лексикографічне опрацювання фразеологічного фонду російських острівних говірок Півдня України, то, як було зазначено вище, воно полягало в суцільному включенні російської діалектної фраземіки Одещини до двотомного «Словаря русских говоров Одесщины» (близько 300 недиференційованих ідіом і сталих сполучень); деяка частина фразеологічного фонду (близько 200 одиниць), основою якою також були матеріали СРГО та КСРГО, увійшла до фундаментальної фразеологічної трилогії («Большой словарь русских поговорок» (2007), «Большой словарь русских народных сравнений» (2008), «Большой словарь русских пословиц» (2010)), створеної під керівництвом

проф. В. М. Мокієнка. Проте, як уже було відзначено в Розділі 1 цього дослідження, цілеспрямовано фразеологію російських переселенських говірок Півдня України не досліджували, що повною мірою вплинуло на фразеографування російської діалектної фраземіки в СРГО. Зокрема, саме неспеціальним характером СРГО, орієнтованим насамперед на опис лексичного складу говірок, можна пояснити відсутність таких засадничих принципів опису фразеологізмів, як *акцентуація, лексична й граматична сполучуваність, характер компонентного складу, лексико-граматична й емоційно-експресивна характеристики, співвідношення з іншими фраземами описуваних говірок (варіативність, синонімія, антонімія), хронологійна фіксація* тощо. Склад ДФО в Словнику не диференційований: номенклатурно-термінологійні сполучення образної й необразної семантики (*игрушевый цвет* ‘мальва’, *додольная рубаха* ‘длинная рубаха из цельного куска ткани’ [СРГО, т. 1, с. 241, 171]), сталі дієслівні сполучення необразної семантики (*горджу городить* ‘ставити забор’ *идти косой* ‘косить’ [Там само, с. 141, 241]) та ідіоми (*лынды бить* ‘бездельничать’ [Там само, с. 291]) розміщені в словнику під реєстровою одиницею-описуваною лексемою і представлені такими параметрами: тлумачення, ілюстрація, точне зазначення ареалу вживання. Пор. як приклад: «**Зайняться, займуться, займётся.** Заняться. *В сочет. Зайняться слезами.* Залиться слезами, зарыдать. Я апать слизами зайнялась. Мирн.» чи «**Горобец, - бца, м.** То же, что *горобей.* *В сочет. Показывать горобцам дули.* Бездельничать. Паказует гарапцам дули. Павлов.» [Там само, с. 213, 140]. Тлумаченням, синтаксичними зв'язками, експресивно-оцінною характеристикою і етимологією довідкою супроводжені фраземи російських говірок Одещини в БСРП, БСРНС і БСРПС. Пор.: «**Полдова в головѣ** у кого. *Одесск. Неодобр. О легкомысленном человеке.* КСРГО. **Полдова** – мякина» [БСРП, с. 517].

Зведені (загальнотериторіальні) ДФС, що охоплюють діалектні фраземи різних регіонів і груп говорів, зокрема загальнонародні: «Человек в русской диалектной фразеологии» М. А. Алексеєнка, Т. П. Білоусової, І. О. Литвиннікової

(2004) [ЧРДФ], «Словник стійких народних порівнянь» О. С. Юрченка та А. О. Івченка (1993), основний матеріал для якого був зібраний під час польових експедицій у різні регіони України [ССНП]. Особливе місце посідає фундаментальна праця-трилогія, автором проекту й науковим редактором якої є проф. В. М. Мокієнко: «Большой словарь русских поговорок» В. М. Мокієнка і Т. Г. Нікітіної (2007), що ввібрав у себе понад 40 000 одиниць, зокрема діалектних (де приказка визначена як «влучний стійкий вислів експресивно-образного типу, яскраво характеризуючий людину і навколишню дійсність», тобто ідіома (переклад наш – Н. А.) [БСРП, с. 3]); «Большой словарь русских народных сравнений» цих же авторів (2008) – понад 45 000 образних висловів, зокрема діалектних, і «Большой словарь русских пословиц» В. М. Мокієнка, Т. Г. Нікітіної, О. К. Ніколаєвої (2010), що вміщує близько 70 000 прислів'їв. Трилогія є синтетичною за своїм наповненням, являючи собою звід російської національної фраземіки у всіх її національно-стилістичних сферах – літературній, публіцистичній, діалектній, розмовно-просторічній, субстандартній і професійній. Основним критерієм відбору матеріалу, за словами проф. В. М. Мокієнка, став «принцип лексикографічної повноти, сформульований Б. О. Ларінім і реалізований послідовниками ларінської школи» (переклад наш – Н. А.) [БСРПС, с. 6]. В основі розташування матеріалу лежить стрижневий (словниковий) принцип, що дає змогу по стрижневому слову (найчастіше іменнику) не лише відшукати будь-яку фразему, але й отримати детальне тлумачення її значення і стилістичну характеристику. Фраземи супроводжені просторовою (ареальною) і хронологією характеристиками, що дозволяють гранично точно визначити час і місце їхньої фіксації за посиланням на джерела, які подано в хронологічному порядку. Словникова стаття фіксує характер компонентного складу фраземи (постійного або факультативного), його акцентуацію, деякі граматичні характеристики (вид дієслова, управління). В окремих випадках стаття супроводжена історико-етимологічним або лінгвокраїнознавчим коментарем стрижневого слова. Спорадично представлені посилання на фразеологічні синоніми або різного роду варіанти [БСРП, с. 4, 3, 7:

БСРПС, с. 8]. Пор., напр.: **АКУЛИНА*** *Акуліна заедала. Забайк.* О летних днях, когда бывает много комаров. СРГЗ, 52. < От названия церковного праздника в честь святой Акулины (26 июля) или: **ПОСАДСКИЙ*** (вести себя) *как посадский.* Пск. Неодобр. О чьём-л. развязном, дерзком, хулиганском поведении < **Посадский** – человек из посада; ремесленник [БСРП, с. 15; БСРНС, с. 529] Тлумачення прислів'їв здебільшого представлено імпліцитно, за допомогою посилення на джерело, пор.: *АКУЛИНУ Видно Акулину, что пироги пекла. Кубан. – ППЗК 200, 38* или: *АЛЁНУШКА. Алёнушка, сердце, вари рыбу с перцем. Казаки-некрасовцы. – Сердюкова 2005, 227* [БСРПС, с. 17].

У цей час під керівництвом проф. В. М. Мокієнка готується до видання «Полный словарь народной фразеологии» (далее ПСНФ), запланований спочатку як «Фразеологический словарь русских народных говоров». За первісним задумом авторів-петербурзьких фразеологів В. М. Мокієнка, Т. Г. Нікітіної, О. К. Ніколаєвої основою Словника мала стати вже апробована на практиці концепція виданої в 2007-2010 рр. фундаментальної фразеологічної трилогії (див. вище); за аналогією із цією унікальною за обсягом та змістовному наповненню працею «Полный словарь народной фразеологии» був запланований як такий, що має тричастинну структуру: «Словарь русских диалектных фразеологизмов», «Словарь русских диалектных сравнений» і «Словарь русских диалектных пословиц» [Мокиенко 2011]. Надалі автори ПСНФ відмовляються від строго диференціального принципу відбору матеріалу і планують представити діалектну фраземіку «на широкому загальноросійському фразеологічному фоні» [Мокиенко 2018, с. 82], докладніше про це див. п. 4.2.

Одним з кращих зразків зведеної фразеографії на просторах Славії є двотомний «Фразеологичен речник на българския език» за редакцією відомого болгарського фразеолога К. Нічевої (авторський колектив – К. Нічева, С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова), виданий у 1974-1975 рр. і ввібравший 13 000 ФО, значна частина з яких – діалектна. Автори вирішують питання обсягу фразеологічного складу в такий спосіб: до Словника включено ідіоми (*сърце и бял дроб* ‘дуже добрий, доброзичливий за характером’), приказки (*друга*

не е родила, освен Мара – Васи́ла ‘про жінку, яка постійно виділяє свою дитину, вихваляючи її здібності’), комунікативні фраземи на зразок *честити обуца* ‘говориться тому, у кого народилася дочка’, стійкі порівняння (*като цар* (живея) ‘заможно й безтурботно, в розкоші (жити)’)) (переклад тлумачення наш – Н. А.) [ФРБЕ, т. 2, с. 46, 378, 505; т. 1, с. 514, 279]. Не увійшли до складу Словника прислів’я і номенклатурно-термінологійні сполучення образної і необразної семантики на кшталт *момина сълза* ‘конвалія’, *баба шарка* ‘віспа’, *железен път* ‘залізниця’.

Словник побудований за алфавітним принципом і містить розгорнуту багатоаспектну параметризацію кожної ФО за винятком акцентуації. Діалектні фраземи не диференційовані за ареалом поширення і часом їхньої фіксації, супроводжуючись лише позначкою «діал.». У низці випадків у статті подано розгорнутий етнокультурний коментар. Пор. як зразок: «**И ЦИГАНКА ПОЗНА, ЧЕ СЪМ ХАДЖИЙКА.** *Диал. Подигр.* За суетна, щеславна, надута жена. От приказката за една жена, хаджийка, към която една циганка се обърнала с думите: “Сита, решета, вретена купи, хаджийка” (циганите на всяка жена казват “хаджийко”), а високомерната хаджийка казала на приятелките си: “Видите ли, и циганка та позна, че съм хаджийка” (Л. Каравелов, Памятники народного быта болгар)» (Із казки про одну жінку-паломницю, до якої циганка звернулася зі словами : «Купи, паломниця, сита, веретена!» (цигани до усіх жінок звертаються «паломниця»), на що гордовита жінка відповіла своїм приятелькам: «Бачите, і циганка знає, що я паломниця» – переклад наш – Н. А.) [ФРБЕ, т. 1, с. 462].

Аналогічна концепція покладена й в основу фразеологічного словника К. Анкової-Нічевої «Нов фразеологичен речник на българския език» (1993), який став продовженням фундаментальної праці болгарських фразеологів та ввібрав у себе значну частину діалектної фраземіки [НФРБЕ].

Серед загальних словників можна виокремити, на наш погляд, **спеціальні ДФС**, наприклад, Історико-етимологічний словник «Русская фразеология» О. К. Біріха, В. М. Мокієнка, Л. І. Степанової за редакцією В. М. Мокієнка (2005)

– перший повний історико-етимологічний опис у словниковому вигляді російської фраземіки, що містить 6000 фразеологізмів. Словник побудований за стрижневим принципом і охоплює не лише матеріали книжної мови (зокрема давньоруської і мови XVIII ст.), але й розмовно-просторічний пласт, деякі індивідуально-авторські трансформації та ДФ. Дотримуючись у Словнику широкого підходу до визначення меж фразеології, автори Словника, крім власне фразеологізмів, розглядають прислів'я, стійкі складені терміни, номенклатурні словосполучення, перифрази та крилаті слова, що можна пояснити, по-перше, самим задумом авторів, за яким Словник повинен був відрізнитися діахронічною спрямованістю, а, по-друге, тим, що «фразеологічний фонд російської мови перебуває *in statu nascendi* (в момент зародження, формування), і резервами його поповнення є саме “прикордонні” зони, до яких входять сталі сполучення найрізноманітніших типів» (переклад наш – Н. А.) [ИЭС, с. 6]. Забезпечуючи кожному фразему багатоаспектною параметризацією (стилістична й граматична характеристики, характер компонентного складу, акцентуація), автори наводять точну паспортизацію етимологічних версій за понад двохсотрічний період, розміщуючи на першому місці найусталенішу в науці версію. Пор. як зразок: «**ПРОЧУХА́НКА**. ДАВА́ТЬ / ДАТЬ ПРОЧУХА́НКУ кому. *Нов. диал. Устроить взбучку, нагоняй кому-л.* Оборот зафіксован в одном из выпусков русской неологии (НРЛ-82, 158. Легко диагностировать этот оборот как украинизм, ибо его издавна употребляют многие украинские писатели – как классики, так и современные – в формах *давати / дати прочуханки (прочухана) кому* (Ужченко 1998, 159). На Украине же он был своеобразным старинным этнографическим термином: *дати [пам'ятного] прочухана* обозначало своеобразный деревенский ритуал “порки на меже”, когда парня, достигшего совершеннолетия, на глазах всей общины пороли на меже земельных владений его отца, чтобы он всегда помнил их границы (Василенко 1885, 170; Скрипник 1973, 157-158; Івченко 1998, 130). Мокиенко 2000в, 151» [ИЭС, с. 577-578]..

Загальнорегіональні, що охоплюють фраземіку декількох сусідніх областей: «Словарь фразеологизмов и иных устойчивых словосочетаний русских говоров Сибири» Н. Т. Бухаревої та О. І. Федорова (1972), який уміщує близько 4000 сталих сполучень [СФУСРГС]; «Фразеологический словарь русских говоров Сибири» за редакцією О. І. Федорова (1983) – близько 7000 ФО [ФСРГС]; «Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами-назвами тварин» Г. М. Доброльожі (1997) [Добролёжа]; «Пословицы и поговорки Поморья» І. С. Меркур'єва (1997) [ППП], «Фразеологический словарь русских говоров Прибайкалья» С. С. Аксьонової, Н. Г. Баканової, Н. А. Смолякової (2006) [ФСРГП 2006], «Словарь народной фразеологии Прибайкалья» за ред. Н. К. Баканової (комп'ютерний варіант, представлений в «Інтернеті», 2006) [СНФП]; «Фразеологический словарь русских говоров Приамурья» Л. В. Кірпікової, Н. П. Шенкевець (2009) [ФСРГП 2009], «Словарь фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Забайкальского края» Пащенко В. А. (2015) [Пащенко 2015]

«Фразеологический словарь русских говоров Сибири» за редакцією О. І. Федорова (1983) є словником диференційного типу, до якого ввійшли фразеологізми, прислів'я та приказки, а також ДФО, що перебувають на межі власне фразеологізмів і сталих сполучень нефразеологічного типу: **ванька болотный, брат-с-сестрой** (назви рослин і т. п.). О. І. Федоров заявляє, як було сказано вище, про структурно-семантичний принцип (докладніше про це див. п. 4.2.1), що дозволяє розташовувати ФО під словом, яке виражає її категоріальне значення (іменне, дієслівне, атрибутивне тощо) [ФСРГС, с. 4-5]. Хоча, як зазначає автор Словника, «під час уживання в мовленні в функції члена речення деякі фразеологізми втрачають типове для них категоріальне значення»; у таких випадках фразему розміщують під тим словом, яке є головним у її структурі (переклад наш – Н. А.) [Там само, с. 4-5]. У словнику подано компонентний склад ДФО, представлені їхня стилістична й граматична характеристики, тлумачення, ареальна й хронологічна складники, а також багатий ілюстративний матеріал. Граматична характеристика обмежена посиланням

на характер керування. Історико-етимологічні довідки не наведені, оскільки, як зазначає автор, «лінгвістична наука не має в своєму розпорядженні поки достатню кількість мовних фактів і етнографічних відомостей, що дають змогу визначити етимологію та історію значень діалектних фразеологізмів» (переклад наш – Н. А.) [ФСРГС, с. 6]. Акцентуаційні норми не знайшли відображення. Пор. як зразок: «**БРАТЬ. В завязку (завязки) <не> брать кого.** Неодобр. (Не) считается с кем-либо. – *У нас есть учительница одна, дак оне ее и в завязку не берут* (Омск., 1974). – *В завязки не берет – не слухат, что в лоб, что по лбу* (Омск, 1979)» [ФСРГС, с. 16].

У 2013 р вийшло з друку шосте видання диференційного «Фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу» В. Д. і Д. В. Ужченків, який є одним з кращих зразків діалектної фразеографії. У Словник увійшло 8112 діалектних фразеологізмів, зібраних авторами на території українського Донбасу в Луганській і Донецькій областях. Фраземи параметризовані за значенням, лексичною і граматичною сполучуваністю, стилістичною характеристикою, ареалом поширення, контекстам вживання, поданим у спрощеній фонетичній транскрипції. Низка ДФО супроводжена історичним, етимологічним або культурологічним коментарями. В основу Словника покладено вже ставший традиційним для фразеологічних діалектних і зведених словників *стрижневий (словниковий)* принцип, що дозволяє за стрижневим словом-компонентом, нерідко культурно значущим, зазвичай іменником, відшукати необхідну фразему. Пор. як зразок: «**ВАСЯ *Вася з водокачки, знев.** Дивакувата людина, недоумкуватий. Алч, Зор, Зугрес, Калм, КрЛ, Тар, УрК, Хар, Ясен. *Вася*– пейоративно-конотативний антропонім, частіше уживаний у просторіччі чи жаргоні із значенням *дивакуватий, дещо наївний, довірливий, непрактичний, часом недоумкуватий; узагалі чоловік, якого не поважають*» [ФССССГД, с. 85] чи: «**ВАСИЛЬКИ.** Вже васильками тхне від кого. Хто-н. старий, немічний; скоро помре. Зим. На основі поховального обряду: у труну покійникові клалі сухі васильки» [Там само, с. 74]. Крім ідіом автори включають до Словника й ДФО напівтермінологічного типу,

напр.: **«БАЛАЧКА. Іде балачка (ідуть балачки). Ведуться розмови»** [Там само, с. 48].

Регіональні, що охоплюють фраземіку однієї області: «Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини» Н. Вархол та А. О. Івченка (1990) – 2300 фразем, зібраних у 58 селах [ФСЛГСС]; «Тверские пословицы и поговорки» (упорядники Л. В. Брадїс і В. Г. Шомїна, 1993) [ТПП], «Словарь псковских пословиц и поговорок» В. М. Мокїєнка й Т. Г. Нікітіної (2001) [СППП], «Фразеологический словарь пермских говоров» К. М. Прокошевої (2002) [ФСПГ], «Пословицы, поговорки и загадки Кубани» за редакцією Л. О. Степанова (2002) [ППЗК], «Фразеологический словарь русских говоров Кубани» В. І. Андрющенка та ін. (2006) [ФСРГК], «Фразеологический словарь русских говоров Нижней Печоры» Н. А. Ставшиної (2008) [ФСРГНП], «Словарь архангельских паремий и фразеологизмов» Н. В. Хохлової, Г. В. Михєєвої (2016), у яких представлені 2000 одиниць, зібраних на території Архангельської області [САПФ]. Нещодавно, як уже було зазначено вище, вийшов з друку «Фразеологический словарь русских говоров Одесщины» Н. Г. Арефьєвої.

Республіканські, що охоплюють фраземіку однієї з національних республік: «Фразеологический словарь русских говоров Республики Коми» І. А. Кобелевої (2004) [ФСРГРК], «Фразеологический словарь русских говоров Республики Мордовии» (2007) [ФСРГРМ].

Районні, що охоплюють фраземіку одного району: «Словарь русской просторечно-диалектной фразеологии» В. М. Глухова, матеріал до якого зібраний у говірках Іловлінського р-ну Волгоградської області (1988, машинопис) [Глухов].
ДФС одного населеного пункту, що охоплюють фраземіку одного села (селища): «Матеріали до діалектного фразеологічного словника українського Полісся» П. Грищенка, складені на основі записів мовлення діалектоносіїв с. Лучанки Овручського р-ну Житомирської області [Грищенко]. До цього типу словників умовно можна узалежнити загальні словники, фіксуючі як лексику, так і фраземіку, наприклад, «Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанского района Рязанской области)» за ред. І. А. Оссовецького,

ввібравши у себе широкий за обсягом фразеологічний матеріал [ССРНГ]; «Краткий словарь русского островного говора» В. А. Жидко та ін. (1977), у якому крім лексики представлена фразеологія острівної, південноросійської за своїм походженням, говірки в оточенні грузинської мови (д. Ульянівка Сігнахського району ГССР) [КСРОГ].

ДФС діалектної особистості представлена такими працями: словником «Фразеология диалектной личности» В. П. Тимофєєва (2003), в основі якого – 5645 ДФ, записаних від матері автора Є. М. Тимофєєвої, жительки села Мехонське Шатровського р-ну Курганської області [Тимофєєв], «Идиолектным словарём сравнений сибирского старожила» К. В. Іванцової (2005) [Іванцова] і матеріалами до фразеологічно-пареміологічного словника особистості «К каждому разговору приказка ё...» білоруського етнографа Г. І. Лопатіна (2018) [Лапацін], докладніше про роботи К. В. Іванцової і Г. І. Лопатіна див. п. 4.2.

Умовно до цього типу можна віднести деякі загальні словники, зокрема перший серед словників цього типу «Диалектный словарь личности» В. П. Тимофєєва (1971) [ДСЛ], «Словарь диалектной личности» В. Д. Лютикової (2000) [Лютикова] – як відомо, обидва словники належать до Шатровського району Курганської області; «Диалектный словарь одной семьи» (Питалівський район Псковської області) О. Є. Корольової (2000) [Королєва], «Экспрессивный словарь диалектной личности» О. О. Нефьодової (2001) [Нефєдова], «Словарь языка Агафьи Лыковой» Г. О. Толстової (2004) [Толстова], «Полный словарь диалектной языковой личности» за редакцією К. В. Іванцової (2006-2012), який є словником недиференційного типу [ПСДЯЛ]. На думку А. Ф. Журавльова, відзначаючого, що диференційний характер подібних словників перебуває в протиріччі з визначенням мовної особистості діалектоносіїв, «особистість носія діалекту в лінгвістичному (і навіть якщо брати вузько – у лексичному та фразеологічному) плані реалізовано не лише в територіально обмеженому вокабулярі, в особливих значеннях і стійких словосполученнях, невідомих літературному зводу, а й в усьому складі мовлення, включаючи до нього

й загальнопоширену лексику» (переклад наш – Н. А.) [Журавлѐв, с. 171-172]. Повним (недиференційним) фразеологічним словником діалектної особистості є, за нашими даними, лише «Идиолектный словарь сравнений сибирского старожила» К. В. Иванцовой (Томськ, 2005) [Иванцова], а також матеріали до фразеологічно-пареміологічного словника особистості «К каждому разговору приказка ё...» білоруського дослідника Г. І. Лопатіна (Гомель, 2018) [Лапацін].

4.2.3. Типологія діалектних фразеологічних словників і зведених фразеологічних словників, що репрезентують діалектну фраземіку

Отже, виходячи з накопиченого теоретичного й практичного досвіду в загальній і діалектній лексикографії і фразеографії, у межах трьох матричних складників словникової типології – змістовного, формального та функціонального – можна виокремити такі типи словників, у яких опрацьована діалектна фраземіка:

I. Змістовний складник

1) за принципом охоплення території

-зведені (загальнотериторіальні), що охоплюють діалектну фраземіку незалежно від території проживання діалектоносіїв, зокрема загальнонародну: ЧРДФ, БСРП, БСРНС, БСРПС;

-загальнорегіональні, що охоплюють діалектну фраземіку декількох сусідніх областей, наприклад, СФУСРГС, ФСРГС, ППП, ФСРГП 2006, ФСРГП 2009;

-регіональні, що репрезентують фраземіку окремих областей: ТПП, СППП, ФСПГ, ППЗК, ФСРГНП, САРФ;

-республіканські, що репрезентують фраземіку однієї з національних республік: ФСРГРК, ФСРГРМ;

-районні, що репрезентують фраземіку одного району: «Словарь русской просторечно-диалектной фразеологии» В. М. Глухова;

-словники одного населеного пункту («Матеріали до діалектного фразеологічного словника українського Полісся (село Лучанки Овручського р-ну

Житомирської області)» П. Грищенко; умовно можна уналежнити загальні словники – ССРНГ, КСРОГ);

-словники діалектної особистості: «Фразеология диалектной личности» В. П. Тимофеева, «Идиолектный словарь сравнений сибирского старожила» К. В. Иванцовой, Матеріали до фразеологічно-пареміологічного словника особистості «К каждому разговору прыказка ё...» Г. І. Лопатіна (білоруські говірки).

2) за групами говорів:

-північноросійські говори: ФСРГС, ФСРГРК, ФСРГРМ, ФСРГНП, ФСПГ, САПФ та ін.; умовно можна уналежнити СРГКСО, АОС та інші;

-середньоросійські говори: СППП, ТПП;

-південноросійські говори: «Материалы к диалектному фразеологическому словарю Воронежской области» О. М. Шестаковой, ППЗК, ФСРГК, ФСРГО; условно можно отнести БТСДК, СОГ, СКГ, ССРНГ та ін.

-зведені: СРНГ, БСРП, БСРНС, БСРПС, проєктований ПСНФ;

3) за характером поширення говірок:

-материнські (більшість виданих ДФС)

-острівні (ФСРГО; умовно уналежнюємо загальний словник «Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики» за ред. М. Ф. Семьоновой (Рига, 1963), в яких знайшла відображення фраземіка, що функціонує в мовленні старообрядців, які проживають на території деяких населених пунктів Латвійської, Литовської і Естонської РСР [МСРСГП] і «Краткий словарь русского островного говора» В. А. Жидко, що також фіксує фраземіку [КСРОГ]);

3) за принципом охоплення матеріалу:

-загальні, в яких розроблено як діалектна лексика, так і фраземіку: СРНГ, СОГ, СКГ, НОБ, АОС, СРГО та багато ін.;

-фразеологічні: останні, в свою чергу, можна поділити на фразеологічні в широкому розумінні меж фразеології, наприклад, СФУСРГС, «Материалы к словарю фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Читинской области»

та «Словарь фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Забайкальского края» В. А. Пащенко, ФСРГО, і *вузькому*, наприклад, ФСРГС, ФСРГРК та ін.

4) -за принципом відбору матеріалу:

- *диференційні*, в яких опрацьована діалектна фраземіка, що формально або семантично відрізняється від фраземіки, представленої в нормативних словниках (більшість виданих ДФС, наприклад, ФСРГС, ФСРГРК, ФСРГО та ін.);

- *напівдиференційні*, здатні фіксувати, разом із діалектною, просторічною фраземікою, фраземіку, включену до нормативних ФС, наприклад, «Словарь русской просторечно-диалектной фразеологии» В. М. Глухова;

- *повні (недиференційні)*, що репрезентують усю фраземіку, що функціонує в мовленні діалектоносіїв – як діалектну, так і літературну, наприклад, «Идиолектный словарь сравнений сибирского старожила» К. В. Иванцовой;

5) за характером опрацювання;

- *лінгвоцентричні*, домінантою яких є лінгвістична компонента, наприклад, ФСРГРК, у якому ДФ опрацьовано відповідно до десяти лексико-граматичних розрядів фразеологізмів, за кожним з яких закріплено свій вид тлумачення; кожна з фразем супроводжена спеціальними позначками: «імен.», «дієсл.», «ад'єктив.» тощо [ФСРГРК];

- *антропоцентричні*, домінантою яких є культурологічна компонента (ЧРДФ, ФССССГД, проєктований ПСРНФ, ФСРГО та ін.);

б) за обсягом параметризації

- *повні*, що охоплюють обов'язкові параметри реєстрової одиниці в повному обсязі, наприклад, ФСРГРК;

- *неповні*, що охоплюють обов'язкові параметри не в повному обсязі, частково, наприклад, ФСРГС, у якому відсутній такий важливий параметр, як акцентуація; «Идиолектный словарь сравнений сибирского старожила» К. В. Иванцовой, у якому відсутня хронологічна характеристика; ФСЛГСС – відсутній ілюстративний матеріал і хронологічна характеристика діалектної фраземи; Матеріали до фразеологічно-пареміологічного словника особистості «К каждому разговору приказка ё...» Г. І. Лопатіна – тлумачення реєстрової

одиниці замінюють ілюстрації-пояснення, записані від носительки білоруської говірки В. Грецької.

7) на підставі часового підходу до вивчення матеріалу:

-*синхронні*, які розробляють сучасний стан діалектної фраземіки (абсолютна більшість ДФС);

-*діахронні*, які розглядають діалектну фраземіку в її розвитку (допускаємо теоретично; умовно можна узалежнити ІЭС, ПОСИД тощо);

8) за способом опису:

-*повні* (більшість ДФС);

-*аспектні (спеціальні)*: ССНП, «Идиолектный словарь сравнений сибирского старожила» К. В. Иванцовой; «Словник жаргонних фразеологізмів Східної Слобожанщини. Матеріали» Д. В. Ужченка, «Матеріали до евфемістичного фразеологічного словника східнослобожанських і східностепових говірок» І. В. Милевої та ін.

-*тематичні*: «Матеріали до фразеологічного словника Кіровоградщини (фітофразеологізми)», «Матеріали до фразеологічного словника Кіровоградщини (соматичні фразеологізми)», «Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини» О. М. Вікторіної та ін.;

II. Формальний складник (мікроструктура):

1) за принципами розташування і опрацювання ДФО (докладніше про кожен з принципів див. п. 4.1.1.1):

-*алфавітні (за першим компонентом)*, наприклад, ФРБЕ, Матеріали до фразеологічно-пареміологічного словника особистості «К кожному розговору приказка ё...» Г. І. Лопатіна, ФСРГО та ін.;

-*стрижневі (алфавітно-стрижневі, гніздові, алфавітно-гніздові, словникові, за ключовим словом)*, наприклад, проєктований ПСНФ, ФССССГД, ФСЛГСС та ін.;

-*структурно-семантичні* (допускаємо теоретично);

-*структурно-граматичні* (ФСРГС, ФСПГ);

-ідеографічні (тематичні, алфавітно-тематичні), наприклад, ЧРДФ, «Материалы к словарю фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Читинской области» В. А. Пащенко, «Материалы для идеографического словаря новгородских фразеологизмов» Л. М. Сергеевой, «Словарь фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Забайкальского края» В. А. Пащенко та ін.;

-концептуальні (алфавітно-концептуальні) (допускаємо теоретично);

-семантичні (алфавітно-семантичні) (допускаємо теоретично)

-символічні (алфавітно-символічні) (допускаємо теоретично)

-дискурсивні (алфавітно-дискурсивні) (допускаємо теоретично)

-формальні (умовні, змішані), наприклад, «Идиолектный словарь сравнений сибирского старожила» К. В. Иванцовой;

2) за структурою видання:

-однотомні, наприклад, ФСРГС, ФССССГД, ССН, «Идиолектный словарь сравнений сибирского старожила» та багато ін.

-багатотомні, наприклад, двотомні ФРБЕ, ФСРГНП; Матеріали до фразеологічно-пареміологічного словника особистості «К каждому разговору прыказка ё...» Г. І. Лопатіна у двох частинах;

-серійні, наприклад, «Материалы к словарю фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Читинской области» В. А. Пащенко в п'яти випусках; ПОСИД (1967-2016) та ін.

III. Функційний складник

1) за способом існування:

-автономні (незалежні) (більшість виданих ДФС):

-включені (інкорпоровані): навчальний словник «Фразеологизмы Архангельской области» Г. В. Михеевой, який увійшов як додаток до монографії «Теоретические и методические основы обучения региональной фразеологии»; «Матеріали до діалектного фразеологічного словника українського Полісся (с. Лучанки Овручського р-ну Житомирської області)» П. Грищенка, «Матеріали до фразеологічного словника Кіровоградщини (фітофразеологізми)», «Матеріали

до фразеологічного словника Кіровоградщини (соматичні фразеологізми)»

О. М. Вікторіної та ін.;

2) за способом зберігання інформації:

-*поліграфічні (друкарські, паперові)* (абсолютна більшість ДФС)

-*електронні (комп'ютерні) словники*: проєктовані електронний «Словарь русских говоров Мордовии» (Е. М. Акімова та ін.); «Фразеологія Луганської області» (М. В. Серебряк), «Новгородский фразеологический словарь» (В. І. Макаров);

3) за ступенем завершеності:

-*завершені (видані)* (більшість ДФС)

-*незавершені (невидані)*: ПСНФ та ін.

4) по «первинності» виходу з друку:

-*оригінальні*: ФСРГС, ФСРГРК, ФСРГП 2009 та ін.

-*перевидання*, ФССССГД, що витримав шість видань (1993, 1997, 2000, 2002, 2005, 2013); «Словарь фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Забайкальского края» В. А. Пащенко, який видавався тричі (2014, 2015, 2016) та ін.

5) за функціональним призначенням:

-*тлумачні* (більшість ДФС);

-*реєстрові*, наприклад, БСРПС;

-*навчальні*, наприклад, САПФ.

4.3. Актуальні проблеми створення «Фразеологического словаря русских говоров Одесщины»

Створення «Фразеологического словаря русских говоров Одесщины» як упорядкованої кодифікації найбагатшого за своїм лінгвістичним та етнокультурним наповненням матеріалу в сучасних умовах, з одного боку, пов'язано із цілою низкою труднощів і проблем, з іншого – являє собою, як здається, актуальне й гідне для дослідника завдання.

Однією з серйозних проблем, з якими зіткнулася авторка цього дослідження, – проблема *відбору* матеріалу. Як уже було сказано в Розділі 1, ми керувалися широким підходом у визначенні діалектної фраземи, див. Розділ 1, п. 1.2, а методика відбору матеріалу в цьому дослідженні передбачала, услід за І. А. Кобелевою, «метод суцільної вибірки мовних фактів, що дає змогу враховувати не лише лексикографований мовний матеріал, але й матеріал, уміщений в ілюстративних фрагментах словникових статей» (переклад наш – Н. А.) [Кобелева 2012, с. 5]. З огляду на той факт, що в СРГО фрагменти ілюстративного матеріалу часто були виключені з метою економії місця, ретельне їхнє зіставлення з матеріалами картотеки діалектологічних експедицій студентів і викладачів кафедри російської мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова уможливило виявлення і верифікацію значного за обсягом цінного матеріалу.

Однією з проблем відбору матеріалу стала проблема *розмежування власне діалектної, просторічної і мовно-просторічної фраземіки*, яка була вирішена нами на користь включення останньої до ФСРГО. Ряд науковців-діалектологів рекомендують включати просторічну лексику та фразеологію до корпусу діалектного словника, підкреслюючи їхній «нестійкий статус», див., напр.: [Кудряшова, Брысина, Супрун 2005, с. 4]. У цьому дослідженні ми поділяємо один з постулатів, сформульованих Ф. П. Філіним у передмові до «Словаря русских народных говоров»: «У всіх випадках, коли слово стоїть на межі діалектної й загальнонародної лексики або коли неможливо визначити, чи є слово діалектним або воно є розповсюдженим, питання вирішено на користь розміщення слова в Словнику» (переклад наш – Н. А.) [СРНГ, вип. 1, с. 6].

Одна із серйозних проблем відбору фактів діалектної фраземіки полягала в складності *розмежування фразем, що виникли внаслідок індивідуальної творчості і не стали загальноживаними в цій місцевості, і загальноживаних ДФО*, що вимагало від авторки цієї роботи додаткових прийомів дослідження – прямого опитування інформантів, включення «спірних» фразеологічних одиниць до матеріалів фразеологічного опитувальника в поєднанні із залученням

широкого порівняльного фону. Більшість фразем, що виникли внаслідок індивідуальної творчості, було внесено нами до ФСРГО, беручи до уваги цікавий висновок проф. Л. П. Іванової, якого дійшла дослідниця на матеріалі російських пісень, відбиваючих події 1812 р., про те, що ментальний простір народних і авторських пісень загалом збігається, і це дає змогу говорити не про наявність двох культур, а про два варіанти однієї російської культури [Іванова 2007]. На наш погляд, цей висновок можна цілком застосувати й до досліджуваного фразеологічного матеріалу при вирішенні розмежування індивідуально-авторської і поширеної фраземіки.

Деяку складність становило розмежування *прислів'їв, приказок і діалектних фразем, що виникли на базі пісенного фольклору*. Докладніше про це ми писали в Розділі 2.

З певними труднощами була пов'язана й робота з матеріалами діалектної фонотеки: якість запису не завжди була високою, що в окремих випадках ускладнювало ідентифікацію діалектної фразеологічної одиниці. Зазначимо, що результативність виявлення, семантизації і опису діалектної фраземіки, «покроковість» її параметризації багато в чому залежала від характеру контекстного матеріалу, зафіксованого під час польових експедицій, у матеріалах КСРГО та СРГО з погляду його інформативності. Так, проф. Г. О. Раков, аналізуючи можливості та шляхи використання діалектних словників різних типів як джерела для системного опису лексики народних говорів, виокремлює декілька видів контекстів, які, на наш погляд, цілком можна застосувати до нашого дослідження: *інформативні* (тобто такі, що містять досить повні дані про семантику слова та його групову приналежність); *малоінформативні* (що не містять усіх необхідних відомостей про семантику лексичних одиниць, ужитих в аналізованому фрагменті) та *неінформативні* (що не містять відомостей, необхідних для складання словникової дефініції досліджуваного слова) [Раков 1990, с. 7-8]. В останніх двох випадках підставою для семантизації і подальшої параметризації ДФО досліджуваних нами говірок були інші джерела.

Процес вибірки та верифікації діалектної фраземіки супроводжено зіставленням з матеріалами «Словаря русских народных говоров» за ред. Ф. П. Філіна, Ф. Г. Сороколетова, С. О. Мизнікова (СРНГ), складником «Граматики малороссийского наречия» «Фразы, пословицы и приговорки малороссийские» О. П. Павловського, «Фразеологического словаря русских говоров Сибири» за ред. О. І. Федорова (ФСРГС), «Большого толкового словаря донского казачества» (БТСДК), «Словника українських говорів Одещини» (СУГО), «Словника діалектизмів українських говірок Одеської області» А. А. Москаленка (СДУГОО), «Фразеологического словаря русского языка» за ред. О. І. Молоткова (ФСРЯ), «Фразеологического словаря русского языка» (уклад. О. М. Тихонов та ін. – ФСРЯ 2007), «Академического словаря русской фразеологии» за ред. А. М. Баранова та Д. О. Добровольского (АСРФ), Історико-етимологічного словника «Русская фразеология» за ред. проф. В. М. Мокієнка (ИЭС), збірки І. М. Снегірьова «Русские народные пословицы и притчи», «Толкового словаря живого великорусского языка» В. І. Даля (Даль), двотомної збірки «Пословицы русского народа» В. І. Даля (ПРН), «Фразеологического речника на българския език» (К. Нічева, С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова – ФРБЕ), «Фразеологічного словника української мови» (уклад. В. М. Білоноженко та ін. – ФСУМ 1993 і СФУМ 2003), «Фразеологічного словника української мови» В. Д. та Д. В. Ужченків (ФСУМ 1) «Фразеологічного словника сіхднослобожанських і степових говірок Донбасу» В. Д. та Д. В. Ужченків (ФССССГД), «Словника стійких народних порівнянь» (О. С. Юрченко, А. О. Івченко – ССНП), збірки «Русские пословицы и поговорки» М. О. Рибнікової, «Большого фразеологического словаря современного русского языка» (відповідальний редактор – В. М. Телія – БФССРЯ) і передусім фундаментальної зведеної трилогії за загальною ред. проф. В. М. Мокієнка («Большой словарь русских поговорок» – БСРП, «Большой словарь русских народных сравнений» – БСРНС, «Большой словарь русских пословиц» – БСРПС). Також залучені дані Національних корпусів російської та української мов.

Звернення до даних загальних, регіональних і зведених словників у процесі відбору мовних фактів, визначення їхнього експліцитного й імпліцитного змісту уможливило корекцію (а в багатьох випадках – фіксацію, семантизацію і подальший граматико-стилістичний і етнокультурний опис, який враховує міждіалектну й міжмовну інтерференцію, передусім – українсько-російську) відбитого різнорідного й різнопланового фразеологічного матеріалу.

Зокрема, у матеріалах КСРГО нерідкими були помилки (а в лексікографованому в СРГО фразеологічному матеріалі – неточності, обумовлені неспеціальним характером Словника), які умовно можна поділити на декілька видів:

-неточне / помилкове тлумачення ДФО;

-неточне / помилкове визначення лексичних меж ДФО;

-морфологічні неточності;

-синтаксичні неточності, що часто виявлені в неправильному визначенні характеру керування або у відсутності його фіксації;

-стилістичні неточності, що пов'язані з такими параметрами, як *вживаність*, інтерпретація *оцінного компонента* або здебільшого його відсутність;

-фонетичні неточності / помилки, що нерідко полягають у неправильній графічній фіксації живого діалектного мовлення;

-акцентуаційні «лакуни».

З огляду на наведені дані, у процесі опрацювання і верифікації фразем, зафіксованих у матеріалах СРГО та КСРГО, нами використовані такі види корекції: 1) *семантична*; 2) *лексична*; 3) *граматична*; 4) *стилістична*, що передбачає корекцію *емотивно-оцінного параметра* й *параметра частотності вживання* ФО, її *актуальності* в живому мовленні діалектоносіїв; 5) *фонетична*; 6) *акцентуаційна*. У багатьох випадках використовано їхнє поєднання.

Розглянемо кожен із цих видів.

1. *Семантична* корекція – найпоширеніший і найскладніший, на наш погляд, вид опрацювання діалектного фразеологічного матеріалу, яка в цьому дослідженні ґрунтується на трьох складниках – *семантизації, власне семантичній корекції і конкретизації значення ДФО.*

1. 1. *Семантизація ДФО.* Визначення семантичного наповнення фразеологізму можливо, як було сказано вище, при ретельному зіставленні з матеріалами КСРГО, фонозаписів живого діалектного мовлення, у зіставленні з матеріалами загальних і регіональних словників, у процесі безпосереднього спілкування з носіями говірок. Так, виявлення в ілюстративному матеріалі СРГО приказки *локтаць как собаки вѡду из одной кружки* (*Лѡкчим, как сабаки, ваду с адной крушки* [СРГО, т. 1, с. 288]) лише в зіставленні з матеріалами КСРГО дало змогу на підставі відновленого фрагмента ілюстрації визначити не тільки семантику фраземи, а й її оцінні конотації і лексикографувати фразеологізм у такому оформленні: *локтаць как собаки вѡду из одной кружки* – *прик. несхв.* ‘об утрате религиозности, обусловленной совместным проживанием с представителями других конфессий (у старообрядцев)’: *«Тяпѣрь мы фсе паганые стаѡли, а раныче знаѡли веру... Лѡкчим как сабаки ваду с адной крушки* (Ст. Некр.). Ср. старинный обычай липован выбрасывать кружку, если из неѡ пил кто-л. чужой или иноверец» [ДФ № 18].

1. 2. *Власне семантична корекція ДФО.* Один з найпоширеніших видів помилкового тлумачення діалектної фраземи полягає в невідповідності змісту ілюстративного матеріалу пропонованому тлумаченню. Наприклад, у КСРГО та МСРГО знаходимо ДФО *в затылок*, супроводжену тлумаченням ‘насильно’ та ілюстрацією: *Матка в затылок ийидѡ и врят жыниху* («вряд жениху» – ‘рядом с женихом’) (Б. Пл.) [КСРГО, МСРГО]. Легко помітити невідповідність тлумачення ДФО семантичному й граматичному наповненню контексту. Зіставлення з матеріалами інших словників, у цьому випадку – з матеріалами БСРП за ред. проф. В. М. Мокієнка дало змогу усунути розбіжності й відновити розглянуту фразему в такий спосіб: *в затылок* чий ‘в один ряд с кем-

л.': *Матка в затылок йиё и врят жыниху* (Б. Пл., 1968) [ФСРГО, с. 51]. Пор.: *в затылок* – розм. 'в один ряд друг с другом' [БСРП, с. 247].

У лексикографованому матеріалі СРГО нами відзначено й нерозрізнення ДФО, подібних за структурою і фонетичним оформленням, але відмінних за своїм семантичним змістом, що нескладно було з'ясувати під час польових досліджень і в зіставленні з ілюстративним матеріалом КСРГО, не включеним до матеріалів Словника. Наприклад, *подвѣрная лопата* та *подгѣрная лопата* зафіксовані в спільному значенні – 'лопата, употребляемая для работы в огороде' і супроводжені ілюстраціями: *Падвѣрная лапата, каторай капають на гароди* (Возн.). *Сафком, падгорнай лапатоу* (Введ.) [СРГО, т. 2, с. 44]. Залучення додаткового матеріалу, живе опитування інформантів у розташованих поруч селах Вознесенці та Введенці Саратовського району Одеської області, жителі яких є носіями курського говору, дають підставу стверджувати, що в цьому випадку має місце диференціація видів лопати як одного з найважливіших знарядь праці в сільській місцевості. Зокрема, у значенні 'штикова лопата; лопата, яку використовують для роботи на городі' вживають номенклатурно-термінологійне стале сполучення *подвѣрная лопата*, тоді як *подгѣрная лопата* – у значенні 'совкова лопата', що підтверджено ілюстрацією, розміщеною в СРГО: *Раскаль – шырѣкая, падгѣрная лапата* (Возн.) [СРГО, т. 2, с. 139]. Назва останньої ДФО етимологічно пов'язана із діалектним дієсловом *подгорнуть* 'гребя, собрать в одно место или к чему-либо, куда-либо' [СРГО, т. 2, с. 44].

Нерідкими є випадки, коли в СРГО або КСРГО / МСРГО зафіксоване лише одне зі значень багатозначного фразеологізму або по-різному витлумачені фраземи, що позначають одне й те саме поняття, і тут визначальну роль відіграє залучення широкого лінгвокультурного фону. Яскравим прикладом у цьому випадку є розглянуті нами в Розділі 3 так звані «астрономічні» фразеологізми. Так, ДФО, що позначають «Венеру» й «уранішню зорю» в матеріалах СРГО та КСРГО, потребували максимально ретельного вивчення і зіставлення в зв'язку з їхньою явною семантичною інтерференцією, докладніше про це див. у п. 3.2.1.

Ще один приклад. У СРГО знаходимо ДФО *как зря* в значенні ‘кое-как, плохо’ [СРГО, т. 1, с. 249]. Наведені тут же ілюстративні фрагменти (1. *Враспалох палажыл как зря* (Б. Пл.), де *положить врасполòх* – ДФО зі значенням ‘напугать, потревожить’ . 2. *Если жывёти как зря, поп ни харòнит* (Б. Пл.) [Там само, с. 249, 99]) дають змогу говорити про багатозначність фразеологізму й виокремлення із контексту першого ілюстративного фрагменту ще одного значення – ‘марно’. Живе спілкування з говірконосіями дозволило точніше й глибше диференціювати семантичне наповнення фраземи. Отож, розглянута нами ДФО може бути представлена в такому оформленні: *как зря* – *несхв.* 1) ‘очень плохо’: *Если жывёти как зря, поп ни харòнит* (Б. Пл.); 2) ‘кое-как, плохо, небрежно’: *Ты минè как зря ни дèлай – фыца-фыца, абы збыца. Начал дèлать – давиди да канца и здèлай бравинька* (Прим., 2017-2018); 3) ‘напрасно’: *Враспалòх палажыл как зря* (Б. Пл., 1978) [ФСРГО, с. 249, 99]. Багатозначність фраземи, яка є до того ж міждіалектною і потрапила в російське мовлення діалектоносіїв Одещини з материнських курско-орловських говорів, відбиває і БСРНС. Пор.: *как (что) зря* – *несхв.* 1) *Нов., Брян., Ветк. (Белор.), Курск., Орл. (делать что)* ‘как попало, беспорядочно, небрежно плохо, кое-как’; 2) *Орл.* ‘просто так, не подумав, не подготовившись’; 3) *Брян., Волгоград.* ‘попусту, напрасно, бесполезно, без толку’ [БСРНС, с. 227].

1. 3. *Конкретизація значення.* У процесі опрацювання діалектного фразеологічного матеріалу семантичне наповнення низки фразем було відкореговано й конкретизовано на підставі глибокого інтро- та ретроспективного аналізу. Наприклад, ДФО *тягловый нёвод* було внесено до СРГО зі значенням ‘разновидность невода’ [СРГО, т. 2, с. 234], проте в процесі верифікації, спираючись на живе мовлення діалектоносіїв і матеріали КСРГО, вдалося конкретизувати: *тягловый нёвод* – ‘вид невода, перемещаемого в процессе ловли рыбы’: *Фсем давали нивада – и ставныя, и тяулавья* (Троиц., 1970). *Ставнòй нёват – эта прòсто нёват, а тяулавый – эта катòрый тяуали* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 210-211].

2. *Лексична корекція*. Неточне визначення лексичних меж ДФО зафіксовано нами як у матеріалах картотеки, так і в фундаментальних словниках. Відзначені випадки, коли наслідком *лексичної* корекції стає корекція *семантична*. Один з яскравих прикладів – фразема **чёрный вал** у значенні ‘горе, несчастье’, супроводжена ілюстрацією: *Каудà чёрный вал стàнить на нòуу харашиò, таудà ани пра иурушки забудуть* (Усп.) [КСРГО; БСРП, 70]. Фрагменти ілюстрацій, зіставлення з матеріалами загальних і регіональних словників, глибоке комплексне етнолінгвістичне дослідження фразеологізму, покладене в основу статті «Русский диалектный фразеологизм **чёрный вал** в этнокультурном освещении» [Арефьева 2018e], дали змогу не лише відновити лексичні межі розглянутої ДФО, а й інакше інтерпретувати її внутрішню форму. В остаточному підсумку, фразема представлена в такому оформленні: **чёрный вал стàнет на ногу** [кому] ‘горе, несчастье, обычно связанные с незадавшейся семейной жизнью’: *Каудà чёрный вал стàнить на нòуу харашиò, таудà ани пра иурушки забудуть* (Усп.) [КСРГО]. Докладніше про це див.: [Арефьева 2018e].

Ще один приклад цього плану – регіональне прислів’я **Работа не ведмèдь, в лес не увойдеть** ‘работа не волк, в лес не убежит’: *Работа ни ведмèдь, в лес ни увайдèть* (Возн.) [КСРГО]. У СРГО знаходимо в ілюстративному фрагменті лише його усічену частину: *Работа в лес ни увайдèть* [СРГО, т. 2, с. 237]. Зіставлення з матеріалами КСРГО уможливило відновлення ДФО в її цілісному лексичному оформленні.

До цього ж виду корекції уналежнюємо й відновлення найтипівіших контекстуальних зв’язків ДФО. Наприклад, виявлена в цитаціях СРГО й відсутня в інших загальних і регіональних словниках діалектна фразема **в одну руку (ручку)** з опорою на ілюстративний матеріал зафіксована нами в такому оформленні: **в одну руку (ручку)** (сеять, идти тощо) – ‘разбрасывать семена в одну сторону (одной рукой) при ручном способе посева’: *Сèяли вручнуу. Вот так в адну рúчку иду, а так – в две рúчки* (Рус. Ив.). *Сявà – ииè надивàли чèрис пличò и насыпàли тут зирнà, сèяли в адну и в две рúки* (Дем.) [ФСРГО, с. 55-56].

3. Граматична корекція, що охоплює морфологійний і синтаксичний види корекції.

3.1. Морфологійний вид помилки зафіксовано нами як у матеріалах КСРГО, так і в СРГО. Зокрема, іменний компонент ДФО *как дідька* (ходить, бегать тощо) ‘об очень плохо, неряшливо одетом человеке’: *Ходить, как дитька на вулицам* (Б. Пл.) [ФСРГО, с. 105-106] має кореневе *д’* (а не *т’*, як зафіксовано в СРГО [СРГО, т. 1, с. 169]), оскільки є запозиченням з української мови, де слово «дідько» вживано в значенні ‘чорт’ і є складником цілої низки фразем: *дідька лисого, до дідька в зуби, до дідька лисого, якого дідька, дідько б тебе взяв, дідько ногу звихне* тощо [СФУМ 2003, с. 201-203].

3. 2. Синтаксична корекція. Виявлена в представленні характеру дієслівного керування, фіксації видових форм дієслова тощо. Наприклад, у СРГО знаходимо ДФО *идти во двор* ‘идти жить в дом жены’: *Идти во двор кармить ацѣ и мать* (Павлов.) [СРГО, т. 1, с. 241]. Ретельне зіставлення з матеріалами КСРГО та записами живого діалектного мовлення уможливило внесення коректив і лексикографування цієї фраземи в такому оформленні: *идти (прийти) во двѣр* до кого ‘переходити жити в будинок дружини після весілля’: *Жыних прииѣл к нам ва двор кармить ацѣ и мать* (Павлов., 1975). *Идти ва двор кармить ацѣ и мать* (Павлов). Пор.: *пойти во двор* – *дон., орл.* ‘одружившись, оселитися в будинку дружини’ [БСРП, с. 175].

Те ж саме можна сказати й про ДФО *в завѣте нет*, зафіксовану в СРГО в значенні ‘в помине нет’ [СРГО, т. 1, с. 205]. Аналіз ілюстративних фрагментів, виявлених у мовленні діалектоносіїв, дав змогу з’ясувати синтаксичні зв’язки фразеологізму та внести його до ФСРГО в такому оформленні: *в завѣте нет* у кого чого – *експрес.* ‘в помине нет’: *У нас и в завети нет дѣхтю* (Рус. Ів.) [ФСРГО, с. 74]. Цікаво, що цю ж саму фразему знаходимо й у ФСРГС у дещо іншому, більш розгорнутому тлумаченні: *нет (не было) в завете* – *експрес.* ‘совсем не знали о чём-либо; не было заведено, принято’: – *Помидоры-то мы и не садили: у нас этого и в завете не было* (виділено нами – Н. А.) [ФСРГС, с. 74]. Синтаксичні зв’язки фраземи, як бачимо, є ідентичними. У БСРП

із посиланням на КСРГО знаходимо також: *в завѣте нет* чего – одеськ., *сиб.* ‘не принято, не заведено что-л. где-л.’ [БСРП, с. 238]. Ще один приклад такого роду – ДФО *глаз накїнуть* зі значенням ‘присмотреться, приметить’ [СРГО, т. 1, с. 130]. На підставі наведеного тут ілюстративного фрагмента неважко з’ясувати синтаксичні зв’язки фразеологізму, оформивши його в такий спосіб: *глаз накїнуть* на кого, на что – ‘присмотреться к кому-л., приметить, заметить’: *Я на нивѣ глас накїнула, што за чилавѣк* (Ст. Некр.) [ФСРГО, с. 238]. Пор. фіксацію фраземи в БСРП із посиланням на КСРГО: *глаз накїнуть* на что – одеськ. ‘заметить, приметить’ [БСРП, с. 117].

4. *Стилістична корекція.* У процесі стилістичного опрацювання діалектної фраземіки ми враховували наявність у фраземи емоційно-експресивної забарвленості й оцінного значення, стильову диференціацію та актуальність вживання.

4.1. *Корекція емотивно-оцінного параметра ДФО.* Має місце при визначенні коннотативних відтінків ДФО і внесенні до їхньої «фразеохарактеристики» відповідних позначок – «схв.», «несхв.», «експрес.», «жарт.», «евф.» тощо. Ґрунтується на аналізі фрагментів ілюстрацій, матеріалах фонозаписів, живого спілкування з носіями російських говірок, а також на зіставленні з аналогічними фразеомоделями, за якими утворені фраземи з тотожною семантикою. Наприклад, за свідченням учителя В. О. Булгакова, корінного жителя с. Миколаївки Тарутинського району Одеської області, лексеми, пов’язані з концептуалізацією сватання як найважливішого елемента весільної обрядовості, транслюють яскраво виражені жартівливі конотації. Пор. ДФО *пропивать / пропить невесту (дѣчку)* – *жарт.* ‘просватать невесту’: «В свадебной обрядности – положительный результат сговора родителей невесты с женихом и его родителями, завершающийся выпивкой»: *Пранили нявѣсту* – *знѣчит* «засвѣтали» (Никол., 2018). *Пранили мы сасѣчку дѣчку* (Анат.)» [ФСРГО, с. 174]; *запивать / запить невесту (девку)* ‘отмечать выпивкой удачное сватовство’ [ФСРГО, с. 94], де дієслівні партоніми «пропить» і «запить», що побутують у цій місцевості, імплікують жартівливе ставлення до цієї події (пор. також *жарт. пропиться*

до исподнего ‘потратить последние деньги на выпивку’; *запивать / запить невесту* – дон., одеськ., яросл. ‘отмечать выпивкой удачное сватовство’ [БСРП, с. 430]).

Діалектна приказка *сим год не вмывался, на восьмой умылся* (Спас.), зафіксована в СРГО як ілюстрація до слова «сим» [СРГО, т. 2, с. 168] і не виявлена нами в жодному з відомих нам загальних і регіональних словників, внесена до ФСРГО в значенні ‘о человеке, который наконец принял какое-л. важное решение, наконец заявил о чём-л.’ і супроводжена позначкою «жарт.-ірон.» за аналогією із приказками *семь лет молчал, на восьмой вскричал* та *семь лет мак не родился, а голоду не было* [БСРП, с. 482], також побудованими на протиставленні як одній зі значущих когнітивних фразеомоделей.

4.2. *Стильова диференціація.* Передбачає виявлення і фіксацію стилю мовлення, з яким пов’язане виникнення і функціонування тієї чи іншої фраземи. Маркована за допомогою позначок «фольк.», «вульг.», «жарг.», «діал.-прост.» тощо. Наприклад, фразема *буйн-ветер* ‘буйный, сильный ветер’ [СРГО, т. 1, с. 61, 73] визначена нами як фольклорна, оскільки її походження пов’язане зі старовинними піснями, записаними не тільки на Одещині, але й в інших регіонах. Пор.: *Падуї-ка, падуї, буйн-ветир, са пагодаю / Ты развей-ка, развей вербинушку раскудрявую* (Ст. Некр.) [СРГО, т. 1, с. 61, 73]. Пор. також наведений нами в п. 2.2.2 Глави 2 фрагмент із «Застолицы» – весільної пісні, записаної в селі Городище, Петсерського повіту (колишньої Псковської губернії) в Естонії: *У мово то батиньки, ни уса не бороды, / Только желты кудерцы по плечам развилися. / Воздохнёт во сто рублей, слово молвит в тысячу, / Он по полю едет – как буйн ветер веет* (курсив наш; орфографія авторки збережена – Н. А.) [Шпис 1936, с. 16].

4.3. *Актуальність* уживання ДФО коригуємо позначками «застар.» і «нов.». Наприклад, ДФО *стоялая пряха* та *лежалая пряха* – ‘стояча прядка, висока’ й ‘низька, горизонтальна прядка’ відповідно, зафіксовані в СРГО (одна з них виокремлена в ілюстративному фрагменті: *Бѣли наши пряхи, руские стаялые, а немецкие низенькие, лежалые* (Возн.) (виділено нами – Н. А.) [СРГО, т. 2,

с. 194])), відзначені нами як застарілі в зв'язку з фактичним зникненням домашнього ткацтва.

5. *Фонетична* корекція. Здебільшого визначена виявленням фонетичних варіантів ДФО (вокалічних і консонантних, за Л. Ф. Баранник [Баранник 2015, с. 61]), в основі якого – зіставлення з матеріалами КСРГО, фонозаписів і процес живого спілкування з діалектоносіями. Зокрема, діалектна фразема *у гурте* ‘вместе, сообща’ (Введ.) [СРГО, т. 1, с. 152] внесена нами до ФСРГО у вигляді двох фонетичних варіантів, об'єднаних в одну словникову статтю: *у (в) гурте* ‘вместе, сообща’: *Жывём у гурте* (Введ., 1971). *Нам вёсяла в гурте* (Павлов., 1986). *Пòсле рабòты мы в гурте аддыхаим* (Вас.) [ФСРГО, с. 213].

ДФО *складывать в (у) кресты* ‘о крестообразной укладке снопов’ [ФСРГО, с. 192], ідентифікована на основі ілюстративного матеріалу СРГО [СРГО, т. 1, с. 267], виявлена як поліваріантна на основі численних ілюстративних фрагментів КСРГО, у яких фіксуємо декілька видів консонантної фонетичної варіантності – співвідношення *к / х* (*крест / хрест*), апокопа – відпадиння звуку в кінці слова (*хрест – хрес*), а також синтаксична (*складывать в кресты – крестами*) та морфологічна (*складывать – складать*) варіантність. Пор.: *складывать (складать, слаживать, класть) [в (у)] кресты (хресты, хресы кресы, хрестыцы, хрестецы, хрестами)* ‘о крестообразной укладке снопов’: *Мой сын касыл, а я вязала и складала у хресы* (Мирн., 1968). *А таудà хрисицы клàли* (Мирн., 1972). *Хрисицы у кучу складали (тринàцать снопов). Читыре рàза на три – читыре стиньы и адйн свёрху пакрыва̀ли. Я любил хрисицы складывать, вязать* (Ст. Некр., 1973). *Стаудà складывали ф хресы* (Ст. Некр., 1974). *Касили и слажывали ф хрестецы* (Алекс., 1977). *Сирпàми жàли и складывали ф кристы* (Ст. Некр.). *Снапы вязали, у кристы складывали* (Ст. Некр.). *Снапы складывали ф кристы* (Ст. Некр.). *Каудà мы дèуками бы̀ли, снапы хрестами складывали, а ни хòчиш снапы вязать – складайш у капицы* (Ст. Некр.). *Снапы складывали хрестами. 15 снопов ф – хрест. 4 хрестà – капна* (Троиц.). *Умел он хресицы класть. Ох, ма̀стер был!* (Б. Пл.). *Снапы слажывали ф хрисицы* (Возн.). *Слажывали снапы у хресты такьи большьи, шоп ни намòкли, кадà доить*

(Серг.) [ФСРГО, с. 192; КА]. Питання визначення варіантності, зокрема фонетичної, докладно розглянуто нами в Розділі 2.

Одразу зробимо застереження: услід за авторами фундаментального СРГО, ми не розглядали фраземи, відмінність яких від літературних фразем становили діалектні фонетичні зміни, якщо вони не стали широко вживаними в мовленні російських переселенців. Наприклад, зафіксований у матеріалах КСРГО фразеологізм *поздрить хвамйлю*, що відбиває характерну фонетичну особливість курських говорів (співвідношення *ф* / *хв* на користь останнього, див., напр.: [Волкова 2004, с. 31-32]), внесено до ФСРГО в такому оформленні: *поздрить фамйлю* чью – несхв., частіше із запереченням ‘своими поступками, действиями и т. п. вызывать неодобрение, осуждение окружающих, бросая тем самым тень на своих предков’: *Я колька рас жину абискуражывал* (*предупреждал) – *ни наздрь маю хвамйлю* (Мур.) [ФСРГО, с. 162]. Авторка цієї роботи не враховувала й дисимілятивне якання як характерна особливість курських говорів, за винятком випадків, коли лексичний компонент ДФО містив інші формальні (у складі, будові, морфології) відмінності від лексем російської літературної мови. Наприклад, фразема *гулять мянйны*, номінативний компонент якої є відображенням саме цієї діалектної фонетичної особливості, успадкованої від материнських південноросійських діалектів, внесена до ФСРГО, оскільки слово «мянины» набуло значного поширення в мовленні діалектоносіїв, а в його основі лежить афереза – усічення початкових голосних або приголосних звуків, вельми характерне для російських говірок Півдня України. Пор. *[а]надьісь – надьісь, [а]посля – посля, [и]гòлка – гòлка* та ін. [Баранник 2015, с. 66]. Отож, ДФО внесена нами до ФСРГО в такому оформленні: *гулять мянйны* у кого ‘праздновать день рождения’: *Давече у онучки мянйны гуляла* (Серг., 1977) [ФСРГО, с. 74]. Пор. також лексему *мянйнцик* ‘именинник’ (Поозер. Новг. Сиб.), зафіксовану в СРНГ [СРНГ, вып. 19, с. 87].

б) *Акцентуаційна корекція*. Оскільки ілюстративний матеріал СРГО в багатьох випадках не супроводжений акцентуацією, в основі цього виду корекції лежить, переважно, зіставлення з матеріалами фонозаписів, КСРГО

й живе спілкування з діалектоносіями, що уможлиблює не лише визначення місця наголосу в усіх лексичних компонентах фразеологізму, а й фіксацію його «акцентуаційних варіантів». Як наочний приклад наведемо діалектну фразу *гòришний (горйшний і горьшний) ветер* ‘северный ветер’: *Вèтры у нас бывають гарьшний и низòвый* (Троиц., 1970). *Гòришний вèтур* (Троиц., 2018) [ФСРГО, с. 71], яка зафіксована в СРГО в двох фонетичних варіантах – *горйшний і горьшний ветер*. Внесення третього варіанту – *гòришний ветер* – стало можливим внаслідок польових досліджень, проведених у селі Троїцькому Біляївського району Одеської області в 2018 році в процесі прямого опитування інформантів з метою виявлення контексту, визначення мотиваційної моделі внутрішньої форми фразеологізму та ступеня його вживаності.

Приєм мовного включення під час бесіди із цим же інформантом дав змогу ідентифікувати й фразеографувати ДФО *не в силах* быть ‘не имеет возможности делать что-либо из-за сильной занятости, плохого здоровья и т. п.’: *Я не ф силах фсе ахватить* (Троиц., 2019) [ФСРГО, с. 132-133], яка відрізняється від літературної фрази нестандартною акцентуацією.

Отже, можна констатувати, що процес фразеографійного опрацювання великого мовного матеріалу є багатоаспектним і багатоплановим, а фразеологічна ідентифікація охоплює цілу низку етапів і процедур, кінцева мета яких – системна комплексна характеристика й кодифікація виявленої діалектної фрази.

4.4. Концепція створення «Фразеологического словаря русских говоров Одесщины»

Погоджуючись з провідними вітчизняними та зарубіжними фразеологами А. О. Івченком, В. Д. Ужченком, Д. В. Ужченком, В. М. Мокієнком, І. А. Кобелєвою, А. М. Чепасовою та іншими в тому, що «фразеологічний склад повинен бути відмежований і описаний окремо від лексичного складу говірок, до того ж опис діалектного фразеологізму має спиратися на реальні властивості самої фразеологічної одиниці та здійснюватися на основі тих її ознак, що визначають її своєрідність як особливої одиниці мови» (переклад наш –

Н. А.) [Кобелева 2012, с. 7], в основу «Фазеологического словаря русских говоров Одесщины» ми поклали концепцію, яку умовно можна представити у вигляді декількох блоків:

1. *Тип Словника.* Так само, як і «Словарь русских говоров Одесщины», пропонований словник є словником диференційного типу, тобто таким, що фіксує фразеологізми, які формально або семантично відрізняються від фразеологізмів російської літературної мови.

2. *Матеріал Словника.* Той самий, який покладено в основу цього дослідження, див. Вступ.

3. *Принципи відбору матеріалу* відповідають методиці цього дослідження, див. Розділ 1.

4. *Структура Словника* охоплює як традиційні фразеографічні параметри, так і оригінальні.

Макроструктура Словника містить вступ, скорочені назви російських селищ Одеської області України, список умовних скорочень, власне словник, список джерел і літератури.

У *мікроструктурі* Словника при описі ДФО представлені такі параметри: 1) *реєстрова одиниця*; 2) *граматична характеристика*; 3) *стилістична характеристика*; 4) *дефініція (тлумачення)*; 5) *ілюстрації*; 6) *географічна кваліфікація*; 7) *хронологічна кваліфікація*; 8) *джерело*; 9) *тлумачення ключових (діалектних) слів*; 10) *розгорнуте етнокультурне коментування*; 11) *співвідношення з іншими фразеологізмами в межах досліджуваних говірок*; 12) *відображення міждіалектних / міжмовних / внутрішньомовних зв'язків*.

5. *Принципи фразеографування.* Принцип розміщення фразем у Словнику – алфавітний, за першим компонентом. Кожна фразема наведена в Словнику один раз. Розглянемо докладніше кожен з названих параметрів:

1) *реєстрова одиниця.* Подана в найуживанішій для неї формі із зазначенням наголосу; компонентний склад фіксує факультативні (необов'язкові) компоненти (подані в квадратних дужках, напр., *воскладать [всю] надѣжду* на кого, на что) і варіанти – як фонетичні, акцентуаційні, так

і морфологійні (подані в круглих дужках, напр., *гѳришний (горйшний, горьшний) ветер* или *бѳбей (бѳбы) давѳть (подавѳть) / датѳ*). В круглих дужках фіксуємо й рухомий (нефіксований) порядок компонентів, напр. *знѳть гѳном (гѳном знѳть)* кого, а також найтиповіші контекстуальні зв'язки: *как дѳйѳка* (ходить, бегать тощо). Дієслівні фразеологізми представлені в формі інфінітива недоконаного й доконаного видів (пор. *байльѳк отбывѳть / отбѳть*) або тільки в тій видовій формі, в якій вони були зафіксовані (напр., *бузовѳть молѳтву*). Прислів'я і приказки відмежовано від іншого фразеоскладу за допомогою спеціальних позначок;

2) *граматична характеристика*. Полягає переважно в фіксації певних відмінкових форм, поширення яких потребує фразема. В окремих випадках марковано родову й частиномовну приналежність, напр.: *подсѳлнушноє мѳсло*, ж. р. або *и у бач*. Междом.; число, в якому вживається фразема (напр., *гармѳнный камень*, в ед. и мн. ч.) [ФСРГО, с. 161, 104]. Низка фразем супроводжена граматичним коментарем, пор.: *сонѳть [себѳ] в две дѳрки*. Обычно в повел. накл. [ФСРГО, с. 196];

3) *стилістична характеристика*. Передбачає фіксацію *емоційно-експресивного компонента* (позначки «Експрес.», «Жарт.», «Жарт.-ірон.», «Ласк.», «Зм.-пестл.», «Загр.», «Лайл.», «Груб.»; уперше у фразеографійній практиці введено позначку «Гірк.» – ‘з гіркотою’), *компонента оцінного значення* (позначки «Схвал.», «Несхв.», «През.», «Зневажл.», «Принизл.»), *стильову диференціацію*, коррелюючу значною мірою із джерелом походження (позначки «Вульг.», «Висок.», «Фольк.», «Жарг.», «Книжн.», «Нар.-поет.», «Етнограф.», «Обряд.», «Евф.»), а також актуальність вживання (позначки «Заст.» і «Нов.»). Стилістичні позначки виділені курсивом;

4) *дефініція (тлумачення)*. Усі фраземи в Словнику супроводжені тлумаченням. Тлумачення фразем визначено переважно відповідністю тієї чи іншої фраземи певному лексико-граматичному розряду. Так, дієслівні фраземи витлумачені за допомогою інфінітивної конструкції, до того ж тлумачення дієслівних фразем, опорний компонент яких представлений у двовидовій формі,

наведено за допомогою дієслова недоконаного виду; тлумачення інших дієслівних фразем наведено відповідно до тієї видової форми, у якій вони представлені.

Тлумачення прислів'їв, приказок, фразеологізмів, побудованих за моделлю речення, а також деяких інших фразем здійснено за допомогою описових конструкцій, напр.: *Илья-пророк идёт (пришёл, приехал) и вёзлом гремит* 'о надвигающейся грозе'; *Винювата хата, что впустила солдата* 'о стремлении переложить вину на другого' [ФСРГО, с. 103, 53].

Значення фразем розділені цифрами всередині фразеостатті. Ранговість значень визначена ступенем їхньої актуальності в мовленні діалектоносіїв. Фразеологічні омоніми подані у вигляді різних фразеостатей і розрізняються цифрами. Проблема співвідношення в межах опозиції *омонімія / полісемія* вирішена на користь омонімії, якщо значення фразем не корелюють між собою, напр., *сало за шкуру залить 1* 'разбогатеть, начать жить очень благополучно' і *сало за шкуру залить 2* 'доставляют слишком много переживаний, хлопот, беспокойства' [ФСРГО, с. 184].

Значення рослин, услід за авторами «Словаря русских говоров Одесщины» тлумачимо без наукових латинських найменувань, але з максимально можливою ретельністю, напр.: *крученый пан* 'цветы, которые плетутся и цветут белым, розовым, голубым' [Там само, с. 117];

5) *ілюстрації*. Представлені, услід за авторами «Словаря русских говоров Одесщины», засобами практичної транскрипції (крім цитацій з виданих творів місцевих авторів), що дає змогу якомога точніше відобразити звучання тексту знаками російського алфавіту; необхідно враховувати, проте, що, як і в СРГО, буква *г* у цитаціях передає щільний дзвінкий задньоязиковий приголосний, властивий південноросійським говорам; звук [в] наприкінці слова (складу) або глушається (передано літерою **ф**), або перетворюється на нескладове [у] (позначено буквою **в**).

Слова в ілюстративному фрагменті, що викликають труднощі для розуміння, супроводжені тлумаченням, яке подано в тексті ілюстрації в круглих дужках

під знаком *, напр. : *Када пирипужаний (* переляканий) рибёнак, выливàють пирипуж* (Коса, 1985) [ФСРГО, с. 63]. Усі ілюстрації виділені курсивом.

6) *географічна кваліфікація*. Більшість фразеостатей супроводжена ремарками, що позначають назви населених пунктів, у яких зафіксована та чи інша фразема. Як і в «Словаре русских говоров Одесщины», позначка «Повсюдно» означає, що фразема функціонує в 6 і понад населених пунктах;

7) *хронологійна кваліфікація*. Цитації наведено в хронологійному порядку; у разі відсутності часового параметра в джерелах, ілюстративний фрагмент розміщено після ілюстрацій, що мають хронологійну фіксацію, але перед ілюстраціями, зібраними в останні кілька років, напр.: *Как идёт бёлая туча, так и град будить* (Введ., 1971). *Бывàить бёлая туча насунить, а дожжж спакдйный* (Введ.). *А кагда бёлая туча, гаваряють: буря идёт, а эта грат* (Усп.) [Там само, с. 35-36];

8) *джерело*. Посилання на джерело подано в квадратних дужках; у тих випадках, коли фразема була витягнута з ілюстративного фрагмента до словникової статті у СРГО, посилання супроводжено позначкою «илл.» – ‘ілюстрація’;

9) *тлумачення ключових (діалектних) слів*, що входять до складу реєстрової одиниці, наведено під знаком <, напр.: < **Благовёщия** – ‘Благовещенье, весенний церковный праздник’ [ФСРГО, с. 45]. Якщо слово, що тлумачимо, входить до складу декількох фразем, його значення розміщено в тій фразеостатті, яка розташована в Словнику раніше; в інших фразеостаттях наводимо відсилання «див.» («см.») – ‘дивіться’, напр.: > **Курый**, см. **Как курый-трава** [Там само, с. 231];

10) *розгорнуте етнокультурне коментування* (при описі низки фразем, співвіднесених зі звичаями, обрядами, культурними традиціями);

11) *співвідношення з іншими фразеологізмами в межах описуваних говірок*. Передбачає включення у фразеостаттю фразеологізмів-синонімів, антонімів і фразем, концептуально пов'язаних із реєстровою одиницею. Усі вони супроводжені умовно прийнятими скороченнями «Син.», «Ант.». В останньому

випадку введені позначки «Пор.» – ‘порівняйте’, «Пор. також» – ‘порівняйте також’ або «Див. також» – ‘дивіться також’. Відзначимо, що під позначкою «Син.» у роботі містяться не тільки синоніми в класичному розумінні цього визначення (тотожні за значенням, різні за складом, такі, що мають спільну лексико-граматичну характеристику і не допускають взаємозамінності компонентів [ФСРЯ, с. 17]), а й структурно однотипні фрази зі спільним лексичним значенням, що допускають взаємозамінність складаючих їх компонентів, напр.: *беззабòтний монастырь* і *беспечальний монастырь*;

12) *відображення міждіалектних / міжмовних / внутрішньомовних зв'язків.*

Полягає у формальному та змістовному зіставленні із фразами, внесеними до інших діалектних, зведених Словників фразеологізмів, до Фразеологічних словників літературної мови і насамперед до фундаментальної зведеної трилогії за загальною ред. проф. В. М. Мокієнка, яка увібрала в себе всю попередню російську фразеографію. Відображення міжмовних зв'язків полягає також у зіставленні з Фразеологічними словниками української мови, як нормативними, так і регіональними, що зумовлено тісними контактами російських діалектоносіїв передусім з носіями української мови та її говірок. Спорадично представлений порівняльний аспект і на тлі інших мов. Цей параметр марковано знаком // і позначками «Пор.» («ср.») – ‘порівняйте’ і «Пор. також» («Ср. также»). У разі, якщо розроблене зіставлення збігається із порівняльною частиною іншої фразеостатті, це обговорено за допомогою спеціальних відсилок, напр.: // Ср.: см. **Идти к венцу** [ФСРГО, с. 160]. Переклад тлумачення фразем зі словників інших мов здійснений авторкою Словника.

Доцільність включення порівняльного фону підтверджена плідною ідеєю проф. В. М. Мокієнка і Т. Г. Нікітіної, що знайшла втілення в «*Полном словаре народной фразеологии*» (знаходиться у друці). З іншого боку, створення регіонального фразеологічного словника, який фіксує фраземіку російських діалектоносіїв на основі хронологійно маркованих мовленнєвих зразків, зібраних кількома поколіннями викладачів і студентів протягом 70-річного періоду, та відбиває міжмовні й міждіалектні зв'язки з обов'язковим включенням

культурологічної компоненти, очевидно, зацікавить не тільки лінгвістів-діалектологів, фразеологів, дослідників у галузі лінгворусистики й лінгвославистики, але й культурологів, соціологів, етнографів, істориків. Як зауважує О. С. Герд у передмові до «Словаря русских говоров Карелии и сопредельных областей», «будь-який діалектний словник, з одного боку, є пам'яткою традиційної матеріальної і духовної культури, своєрідною енциклопедією народного селянського життя, а з іншого, – відбиваючи тенденції розвитку живої мови, він завжди тим самим спрямований у майбутнє. Звідси впливає актуальність продовження й безперервного обстеження мовлення цих самих районів, постійного накопичення нових матеріалів. Через певний проміжок часу неминуче постане проблема створення нових словників по тих самих областях, і тоді словники, подібні цьому, стануть основною шкалою для самих різних зіставлень і порівнянь» (переклад наш – Н. А.) [Герд 1994, с. 5].

З огляду на вищесказане, відповідно до концепції запропонованого Словника, у підґрунті якої – кращі фразеографічні традиції, запропоновані, зокрема, оригінальні параметри фразеографування, доцільність яких визначена однією з важливих проблем регіоналістики – визначенням місця діалектної фраземи у системі національної мови на тлі міжмовних і міжкультурних контактів.

Висновки до Розділу 4

Російська діалектна фразеографія сьогодні – актуальний напрям сучасної лінгвістики, сформований на підґрунті теоретичних і прикладних досягнень в галузі нормативної фразеології і фразеографії. В її формуванні та розвитку можна виділити декілька етапів:

1. Середина XIX – початок XX ст. – зародження російської діалектної фразеографії. Визначений підвищеним інтересом до фіксації живого народного мовлення, розробленням перших принципів фразеографування, створенням перших регіональних зведених словників і пареміологічних праць, що відбивають побут, історію, звичаї і культурні традиції народу-носія.

2. 60-80-ті рр. ХХ ст. – формування і утвердження російської діалектної фразеографії. Особливістю етапу є розроблення засадничих принципів фразеографування, їхня апробація в перших фразеологічних словниках народного мовлення.

3. Кінець ХХ ст. – до сьогодні – розквіт російської діалектної фразеографії. Особливістю етапу є подальше поглиблення концептуальних основ і принципів фразеографування в руслі усталеної антропоцентричної парадигми, усе зростаючий інтерес до народного мовлення і фраземіки як концентрованого вираження духовного досвіду нації, повсюдне опрацювання і видання діалектних фразеологічних словників, використання інноваційних (комп'ютерних) технологій у процесі їх створення.

Типологія ДФС загалом пов'язана із загальною словниковою типологією; зокрема, з одного боку – з універсальною типологією зведених діалектних словників, що охоплюють фразеологічний матеріал, з іншого боку – з власне фразеологічними словниками.

Типологія ДФС у проєкції на фразеографічну параметризацію народного мовлення є тісно пов'язаною з поняттями *метамови словника*, його *мікро-* та *макроструктури*. *Метамова словника* в нашому розумінні – термінологічний апарат, за допомогою якого схарактеризовані структурні й змістовні параметри словника. Під *мікроструктурою* словника в найзагальнішому вигляді розуміємо принципи побудови словникової статті з погляду її формального та концептуального змісту; під *макроструктурою* – принципи побудови словника як системного утворення з погляду формального, концептуального й функційного змісту.

Визначальними параметрами *макроструктурування* є тип словника по відношенню до нормативної фразеології (*диференційний* / *напівдиференційний* / *недиференційний*), принципи відбору матеріалу (*широкий* / *вужкий* підхід до визначення ДФС) і багато інших.

Типова *мікроструктура* ДФС може бути представлена у вигляді словникової статті з такими компонентами: 1) *заголовна форма ДФО із зазначенням наголосу*;

2) компонентний (постійний, варіантний, факультативний) склад; 3) лексико-граматична сполучуваність; 4) елементи граматичної характеристики (наприклад, видова характеристика дієслова як компонента ДФО); 5) стилістична характеристика; 6) тлумачення; 7) ілюстрації; 8) географічна (територіальна) характеристика, яка фіксує місце запису ілюстрації або дає змогу визначити територію поширення ФО; 9) хронологічна характеристика; 10) співвідношення з іншими ДФО в межах описуваних говірок (визначення фразеологізмів-синонімів, антонімів, омонімів).

До додаткових параметрів можна узалежити формальне й змістовне співвідношення з фраземами, зафіксованими в інших ДФС; з фраземами, зафіксованими в загальнонаціональних і зведених ФС; детальна граматична кваліфікація ДФО, визначення генетичного джерела, пояснення діалектних та іншомовних слів, від яких походить той чи інший повнозначний компонент діалектної фраземи, а також короткий або розгорнутий опис обряду, звичаю, традиції, з якими пов'язана опрацьована ДФО.

Одним із проблемних питань, що стосуються формальної сторони створення ДФС, є питання класифікації принципів розташування фразем і місця їхнього опрацьовування. Доводиться констатувати, що в сучасній фразеографії спостережена деяка неузгодженість термінологічного апарату, метамови, що виявлене в змішанні й паралельному вживанні термінів *структурно-семантичний / стрижневий / гніздовий; стрижневий / гніздовий; структурно-семантичний / структурно-граматичний*, що обумовлено відсутністю чіткого визначення кожного з названих термінів. У зв'язку з вищесказаним і з урахуванням того, що алфавітний принцип як основний або додатковий використовують майже всі фразеографи, запропоновано виокремлення таких принципів фразеографування реєстрових одиниць: *алфавітний (за першим компонентом), стрижневий (алфавітно-стрижневий, гніздовий, алфавітно-гніздовий, словниковий, за ключовим словом), структурно-семантичний, структурно-граматичний, ідеографічний (тематичний, алфавітно-тематичний), концептуальний (алфавітно-концептуальний), семантичний*

(алфавітно-семантичний), символічний (алфавітно-символічний), дискурсивний (алфавітно-дискурсивний), формальний (змішаний, комбінований). Відзначимо, що спектр розташування ФО не тільки корелює із функційним призначенням словника, але також є дзеркальним відображенням результатів теоретичних і прикладних досліджень у фразеології як одному з найактуальніших наукових лінгвістичних напрямів зокрема та сучасної лінгвістичної науки загалом.

Враховуючи теоретичні та прикладні досягнення сучасної лінгвістичної науки в галузі типології словників, зокрема діалектних, фразеологічних і діалектних фразеологічних словників, на основі трьох складників – *змістовного, формального, функційного* – запропоновано розгорнуту класифікацію ДФС.

Опрацювання матеріалу для «Фразеологического словаря русских говоров Одесщины» супроводжено цілою низкою труднощів і проблем, вирішених «покроково» або комплексно під час створення Словника. У процесі опрацювання і верифікації фразем, зафіксованих у матеріалах СРГО та КСРГО, використані такі види корекції: 1) *семантична*; 2) *лексична*; 3) *граматична*; 4) *стилістична*; 5) *фонетична*; 6) *акцентуаційна*. У багатьох випадках використано їхнє поєднання. Визначено *макро-* й *мікроструктуру* Словника.

Запропоновано оригінальну авторську концепцію, яка полягає в тому, що разом із традиційними фразеографічними параметрами представлені оригінальні, що сприяє визначенню місця діалектної фраземи в системі національної мови на тлі міжмовних і міжкультурних контактів.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Фразеологічний фонд російських переселенських говірок Півдня України – неоднорідний за складом, унікальний найменш вивчений мовний і культурний шар, виявлення, верифікація, систематизація і опис якого стали метою цієї роботи. Проведене дослідження показало: фраземіка російських говірок Півдня України зберігає характерні особливості південноросійських, насамперед курсько-орловських говорів, на всіх мовних рівнях – фонетичному, лексичному, фразеологічному, морфолого-синтаксичному. Ці особливості є органічним елементом, що становлять культуромістку сутність фразеологізмів, яскравим обрамленням їхнього високого духовного потенціалу й самобутності. Перебуваючи понад 200 років у нових, поліконтактних, умовах, фраземіка російських говірок Півдня України несе потужну компоненту української мови та її говірок (близько 10 %). Зокрема, у фраземіці російських діалектоносіїв знайшли втілення такі культурно значущі для українців концепти, як *чумак, хата, рушник, казак, борц, макитра*. Особливе місце посідають фраземи, які потрапили до російських говірок з українського пісенного фольклору. Відзначено вплив болгарської мови та її говірок (менше 1 %) та неслов'янський, насамперед молдавсько-румунський, вплив (понад 1 %).

Фраземіка російських говірок Півдня України вирізняється переважно прозорістю внутрішньої форми й милозвучністю. Для мовлення нащадків російських переселенців характерна висока міра «фразеологічного насичення».

Аналіз внутрішньої форми низки діалектних фразеологізмів на підґрунті етнолінгвокультурної інтерпретації складових компонентів яскраво продемонстрував, що сучасна фраземіка російських говірок Півдня України кодує прадавні архетипічні уявлення і символи, які, транслюючи глибинні культурні значення, задають усьому фразеологізму особливе, символічне прочитання. І це підтверджує стійку символічну функцію і потужний духовний потенціал фразеологізму як культурного знака. Реконструкція образної основи фразеологізмів, яка занурена своїм корінням у міфологічну інтерпретацію

складових компонентів, може слугувати подальшому розвитку етнолінгвокультурологічного методу у фразеологічних студіях, а також плідним дослідженням у галузі лінгворусистики, лінгвославістики, історії мовознавства, міжкультурної і міжмовної комунікації, методики викладання мов.

Значну частину фразеологічного фонду російських переселенців становлять паремії. В основі семантичної структури паремій лежать бінарні опозиції, що виражені експліцитно та імпліцитно. Однією з найпродуктивніших є пов'язана з концептуалізацією рідної домівки опозиція «батьківщина – чужина», в основі якої лежить архетипічна опозиція «свій – чужий», широко представлена в пареміологічному фонді російських переселенців.

Фраземіка російських говірок Півдня України імпліцитно та експліцитно віддзеркалює стереотипи, еталони, символи, сталі культурні традиції, звичаї та обряди – усе те, що відтворює народну культуру та сягає своїм корінням сивої давнини. Численні діалектні фраземи транслують потужний «культурний» імпульс, що є яскравим підтвердженням самоцінності матеріалу, його високої «питомої ваги» в образному означуванні світу. Семантичне наповнення і функціонування фразеологізмів багато в чому визначено географічними, ландшафтними та іншими особливостями місцевості, у якій проживають діалектоносії, їхніми релігійними та культурними традиціями, набутим історичним досвідом, а також значною мірою – полікультурними й полілінгвальними контактами.

Фразеологізми російських говірок Півдня України мають високий комунікативно-прагматичний потенціал, що виявлений у здатності проникати й активно функціонувати в лінгвокультурі сучасного суспільства й заданий культурно значущою інформацією, яка міститься в їхній семантиці й зумовлена не лише інтра-, але й екстралінгвістичними чинниками.

Лінгво- та етнолінгвокультурологічний опис фразеологічного фонду російських діалектоносіїв уперше у вітчизняній та зарубіжній славістиці здійснено на основі *кодових просторів* (набір етно- та лінгвокультурних кодів, об'єднаних ідейно-змістовим підґрунтям) та *лінгвокультурних кодів*, що їх

складають. На основі тріади «людина / природа / надприродне» виокремлено три кодові простори – *антропний, природний, ірраціональний*, у межах яких згруповані *лінгвокультурні коди* – вторинні знакові системи, у яких вербально або концептуально актуалізовано культурні значення в межах однієї теми (*побутовий, космогонійний, весільний* тощо). Система кодових лінгвокультурних просторів і лінгво- та етнолінгвокультурних кодів, що їх наповнюють, становить *простір лінгвокультури*. Одиницями, що наповнюють лінгво- та етнолінгвокультурні коди, є *концепти* та пов'язані з ними поняття *лінгвокультурного концепту, культурно значущого концепту, культурного терміна, символу, стереотипу, еталона*.

У роботі схарактеризовано такі лінгвокультурні коди: *гендерний, духовно-релігійний, господарський* (*антропний* кодовий простір); *астрономічний* та *метеорологічний* (*природний* кодовий простір); *часовий* (*темпоральний*), *просторовий, космогонійний* (*ірраціональний* кодовий простір). Аналіз низки лінгвокультурних кодів у межах виокремлених на підґрунті тріади «людина / природа / надприродне» кодових просторів – *антропного, природного* та *ірраціонального* – дав змогу не лише структурувати фразеологічну картину світу як складник діалектної і, ширше, – загальнонаціональної картини світу, але й розкрити найдавніші уявлення про світ, описати культурно значущі концепти, найважливіші культурні символи як регіональні, так і національні, реконструюючи в такий спосіб широкий і різноманітний лінгвокультурний простір носіїв говірок як органічну частину єдиного національного культурного простору.

Багатий емпіричний матеріал показав, що в кожному з описаних кодів зафіксовано важливу культурну інформацію про побут, господарську діяльність, кліматичні умови, звичаї та обряди, архаїчні уявлення російських переселенців. Найрепрезентативнішим виявився *гендерний* лінгвокультурний код (*антропний* кодовий простір). Услід за *гендерним* кодом, типовим є *господарський* код, який перетинається з багатьма іншими кодами – *побутовим, предметним, метеорологічним, флористичним, анімалістичним, соціальним* та іншими, що пов'язано з винятковою значущістю господарської діяльності говірконосіїв

в умовах сільської місцевості. Більшій частині фразем, які згруповані навколо кожного з описаних кодів, властива прозора внутрішня форма, високий ступінь деталізації і диференціації предметів та явищ навколишнього світу.

Розроблена концепція регіонального фразеологічного словника, згідно з якою фразеологізми представлено на тлі інших діалектних і загальнонаціональних фразем, а також (з урахуванням міждіалектної та міжмовної взаємодії) на тлі фразеологізмів інших споріднених і неспоріднених мов, сприяє визначенню типових структурно-семантичних моделей, дає змогу виявити глибинні культурні значення, заковані в культурно значущих концептах, архетипах і символах, допомагає не лише відтворити загальноросійський діалектний простір, але й загальнонаціональний у проєкції на міжкультурні та міжмовні контакти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова Ю. В. Регулятивний потенціал британських прислів'їв як засобів мовного втілення концептів “чоловік” та “жінка” : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Харків, 2007. 20 с.
2. Аванесов Р. И. Очерки русской диалектологии. М., Просвещение. 356 с.
3. Агапкина Т. А., Топорков А. Л. Воробьиная (рябиновая) ночь в языке и поверьях восточных славян. *Славянский и балканский фольклор*. Москва : Наука, 1989. С. 230-253.
4. Акимова Э. Н., Акимов В. Л. Организация диалектологических экспедиций с использованием современных информационных технологий. *Труды и материалы VI Международного конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность»* (Москва, филологический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова, 20-23 марта 2019 г.). Москва : Издательство Московского университета, 2019. С. 24.
5. Акимова Э. Н., Акимов В. Л. Электронный словарь диалектных фразеологизмов. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Лингвистика*, 2013. № 6 (2). С. 29-32.
6. Акимова Э. Н., Акимов В. Л., Маслова А. Ю., Мочалова Т. И. Электронный словарь диалектных фразеологизмов как источник изучения картины мира в русских говорах Мордовии. *Проблемы истории, филологии, культуры*. Москва – Магнитогорск – Новосибирск, 2014. № 3 (45). С. 272-274.
7. Алефиренко Н. Ф., Н. Н. Семенов. Фразеология и паремиология : учебное пособие для бакалаврского уровня филологического образования. М.: Флинта : Наука, 2009. 344 с.
8. Андреев М. Обичайно право. *Българска народна култура : (историко-етнографски очерк)*. София, 1981. С. 246-250.
9. Андрейчук Н. І. Семіотика лінгвокультурного простору Англії кінця XV-початку XVII століття : монографія. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. 280 с.

10. Антошкіна Л. І., Л. І. Антошкіна, Г. М. Красовська, П. І. Сигеда, О. М. Сухомлинов. Соціолінгвістика : навчальний посібник. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2007. 360 с.
11. Арефьева Н. Г. Астрономический лингвокультурный код в русских говорах Одесщины (на материале фразеологии). *Славянские лингвокультуры в пространственном и временном континууме* / редкол.: Е. В. Ничипорчик (гл. ред.) и др. Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2019. С. 152-156.
12. Арефьева Н. Г. Брак и семья в славянской фразеологической картине мира. *Слов'янський збірник*. Одеса – Чернівці : Букрек, 2015. Вип. 19. С. 137-151.
13. Арефьева Н. Г. Гастрономический код русско-украинской культуры в аспекте языковой подготовки иностранцев (на материале фразеологии). *Сучасні проблеми методики викладання мов та навчання іноземців у ВНЗ України* : збірник наукових статей, присвячений 45-річчю кафедри мовної та загальногуманітарної підготовки іноземців. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова, 2016а. С. 56-64.
14. Арефьева Н. Г. Гендерные особенности лексической системы русских островных говоров Одесщины. *Лінгвістика. Лінгвокультурологія: Міжкультурна й міжмовна комунікація: проблеми, питання, вирішення* : колективна монографія / за заг. ред. проф. Ю. О. Шепеля. Дніпро : Акцент ПП, 2018. Т. 12. Ч. 2. С. 173-187.
15. Арефьева Н. Г. Гендерні стереотипи у болгарській фразеології: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10. 02. 03 / Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України. Київ, 2010. 19 с.
16. Арефьева Н. Г. Гендерні стереотипи у болгарській фразеології: дис. ... канд. філол. наук : 10. 02. 03 / Одеський нац. ун-т імені І. І. Мечникова. Одеса, 2009. 237 с.
17. Арефьева Н. Г. Гендерный код и его отражение в русских говорах Одесщины (на материале фразеологии). *Лінгвістика. Лінгвокультурологія* / ред. Ю. О. Шепель. Дніпро : Акцент ПП, 2017. №11. С. 188-199.

18. Арефьева Н. Г. Діалектна фразеологія як транслятор типологічних властивостей мовних особливостей певних говірок (на матеріалі фраземіки російських острівних говірок Одещини). *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2021. Вип. 38. Т. 1. С. 91-98.
19. Арефьева Н. Г. К вопросу об изучении фразеологического фонда русских островных говоров Одесщины: постановка проблемы. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Філологія в країнах ЄС та в Україні на сучасному етапі»* (Румунія, Бая-Маре, 21-22 грудня). Бая-Маре, 2018а. С. 8-11.
20. Арефьева Н. Г. К вопросу о верификации фразеологизмов русских островных говоров Одесщины с опорой на интернет-ресурсы. *Славянская фразеология в свете современных лингвистических парадигм*. Гомель : ГГУ имени Ф. Скорины, 2018б. С. 21-26.
21. Арефьева Н.Г. Кодовые пространства и лингвокультурные коды как способ организации культурного знания (на материале фразеологии русских говоров Юга Украины). *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства*. Одеса: «Астропринт», 2021а. №35. С. 7-15.
22. Арефьева Н. Г. Концепт «душа» в славянской фразеологии. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія №9. Сучасні тенденції розвитку мов / за ред. В. І. Гончарова. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 11. С. 3-14.
23. Арефьева Н. Г. Лингвокультурное пространство носителей русских говоров Одесщины (на материале фразеологии). *Русистика и современность* : монография / под ред. проф. И. П. Лысаковой, доц. Е. А. Железняковой. Санкт-Петербург : Северная звезда, 2018в. Ч. 1. С. 136-141.
24. Арефьева Н. Г. Метеорологический лингвокультурный код в русских говорах Одещины (на материале фразеологии). *Cuadernos de Rusística Española*. Granada : Universidad de Granada, 2019. № 15. P. 67-76.

25. Арефьева Н. Г. Об этнокультурном содержании русских диалектных фразеологизмов *Ванька-встанька* и *Ваня-рутютю*. *Труды и материалы VI Международного конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность»* (Москва, филологический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова, 20-23 марта 2019 г.). Москва : Издательство Московского университета, 2019. С. 25-26.
26. Арефьева Н. Г. О диалектном фразеологизме *показывать горобцам дули*. *Коммуникативные позиции русского языка в славянском пограничье: двуязычие и межъязыковая интерференция* : научные доклады участников Международного форума русистов (г. Новозыбков, Брянская область, 24-26 мая 2018 г.) / под ред. С. Н. Стародубец, В. Н. Пустовойтова. Брянск : ООО «АВЕРС», 2018г. С. 71-80.
27. Арефьева Н. Г. О проекте фразеологического словаря русских говоров Одесщины. *Идиолект русской языковой личности как отражение лингвокультурной ситуации в славянском пограничье* : сборник докладов участников Международного научного форума (г. Новозыбков, Брянская область, 23-26 октября 2019 г.) / под ред. С. Н. Стародубец, В. Н. Пустовойтова, С. М. Пронченко. Брянск: «ООО АВЕРС», 2019. С. 485-492.
28. Арефьева Н. Г. Русская фразеология: лингвострановедческий аспект : практическое пособие. Одесса : ОНУ имени И. И. Мечникова, 2014. 188 с.
29. Арефьева Н. Г. Русский диалектный фразеологизм *чёрный вал* в этнокультурном освещении. *Мова*. Одеса, 2018е. №30. С. 22-28.
30. Арефьева Н. Г. Сватовство в славянской фразеологии. *Мова*. Одеса, 2014. №22. С. 139-144.
31. Арефьева Н. Г. Славянский кордоцентризм: гендерный аспект (на материале фразеологии некоторых славянских языков). *Культура народов Причерноморья*. Симферополь, 2008. № 142. Т.1. С. 28-31.
32. Арефьева Н. Г. Фразеологизмы русских говоров Одесщины в свете лингвокультурных кодов. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Russologica XI*. Kraków : Wydawnictwo Naukowe UP, 2018ж. S. 33-42.

33. Арефьева Н. Г. Фразеологическая картина мира сквозь призму лингвокультурных кодов (на материале русских говоров Одесщины). *Мова*. Одеса, 2017. № 27. С. 135-140.
34. Архангельська А. М. 'Чоловік' у слов'янських мовах : монографія. Рівне : РІС КСУ, 2007. 448 с.
35. Архангельский В. Л. О постоянных и переменных в структуре устойчивой фразы. *Филологические науки*. НДВШ. 1961. № 1. С. 210-213.
36. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Ростов на Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1964. 315 с.
37. Бабич Н. Д. Способи реєстрації і тлумачення фразеологізмів в історичній та сучасній фразеографії. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*. Ларисі. Григорівні Скрипник. Київ, 2011. С. 85-98.
38. Байбурин А. К., Левинтон Г. А. Код(ы) и обряд(ы). *Кодови словенских култура*. Београд, 1998. Бр. 3. Свадба. С. 239-257.
39. Байбурин А. К., Топорков А. Л. У истоков этикета. Этнографические очерки. Санкт-Петербург : Наука-СПб., 1990. 166 с.
40. Баранник Л. Ф. Лексика русских переселенческих говоров Одесской области, функционирующих в разноязычном окружении : учебное пособие. Одесса : «Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова», 2015. 178 с.
41. Бартмицкий Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике / сост. и отв. ред. С. М. Толстая. Москва : Индрик, 2005. 512 с.
42. Бахвалова Т. В. Лексика орловских говоров: лингвогеографический фактор при выяснении этимологии и семантики диалектного слова. *Учёные записки Орловского государственного университета*, 2017. № 2 (75). С. 87-91.
43. Бахвалова Т. В. Словарь орловских говоров как источник изучения славянской духовной и материальной культуры. *Славянский альманах 1997*. Москва : Индрик, 1998. С. 312-317.

44. Белица Т. И., Старостина Е. В. Лингвокультурная специфика номинаций погодных явлений в языковой картине мира носителей говора. *Вестник НГУ. Серия : История, филология*, 2012. Том 11. Вып. 9: Филология. С. 180-185.
45. Берг Л. С. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность. Пг., 1923. 59 с.
46. Березович Е. Л. Язык и традиционная культура: Этнолингвистические исследования. Москва : Индрик, 2007. 600 с. (о происхождении авось – с. 333-339).
47. Березович Е. Л., Пьянкова К. В. Рататуй и таратор. *Этнолингвистика проучавања српског и доугих словенских језика: У част академика Светлане Толстой*. Београд : САНУ, 2008. С. 81-95.
48. Берков П. Н. Русская народная драма веков. *Тексты пьес и описание представлений*. Москва : Искусство, 1953. С. 115-123.
49. Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови : когнітивний і гендерний аспекти: дис... доктора філол. наук : 10. 02. 04. Донецьк, 2002. 463 с.
50. Блинова О. И. Типы диалектных словарей. *Русские говоры Сибири*. Томск, 1981. С. 7-11.
51. Боброва (Богачёва) М. В. Материалы к Фразеологическому словарю русских говоров севера Пермского края II. *Лингвокультурное пространство Пермского края: материалы и исследования*. Пермь, 2011. Вып. 3. С. 224-239.
52. Брысина Е. В. Особенности цветообозначений в русских диалектах. *Русский язык и литература в средней и высшей школе*, 2017. №1-2. С. 61-68.
53. Брысина Е. В. Проблемы и перспективы современной фразеографии. *Полипарадигмальные контексты фразеологии в XXI веке : материалы международной научной конференции (Тула, 17-19 мая 2018 г.)*. Тула, 2018. С. 430-434.
54. Брысина Е. В. Этнолингвокультурологические основы диалектной фразеологии Дона : дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.01. Волгоград, 2003. 543 с.

55. Ватлецов С. Г. Систематика зооморфной лексики и её англо-русская эквивалентность. Нижний Новгород, 2001.
56. Вежбицкая А. Русский язык. *Язык. Культура. Познание* / отв. ред. М. А. Кронгауз. Москва : Русские словари, 1996. С. 33-88.
57. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / под ред. Т. В. Булыгиной. Москва : Языки русской культуры, 1999. I – XII. 780 с.
58. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. Москва : Наука, 1978. 240 с.
59. Вельтман А. Ф. Романы. Москва : Современник, 1985. 531 с.
60. Вендина Т. И. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм). Москва : Из-дво «Индрик», 1998. 240 с.
61. Вендина Т. И. Традиции и новации в изучении русских диалектов. *Коммуникативные позиции русского языка в славянском пограничье: двуязычие и межъязыковая интерференция* : научные доклады участников Международного форума русистов (г. Новозыбков, Брянская область, 24-26 мая 2018 г.). Брянск : ООО «АВЕРС», 2018. С. 28-39.
62. Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2018. 44 с.
63. Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови : когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти: дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2018. 503 с.
64. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова Москва : Русский язык, 1980. 320 с.
65. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Рус.яз., 1990 (Библиотека преподавателя русского языка как иностранного). 246 с.
66. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции лексического фона, рече-поведенческих

тактик и сапиентемы / под редакцией и с послесловием академика Ю. С. Степанова. Москва : Индрик, 2005. 1040 с.

67. Ветров П. П. Основные коды языковой культуры в образном мировидении китайского этноса (на материале идиоматики «привычных речений»). *Проблемы и методы современной лингвистики* : сборник научных трудов. Москва : Институт языкознания РАН, 2005. Вып. 1. С. 28-43.
68. Виноградов В. В. Вступительное слово. *Вопросы терминологии* : материалы Всесоюз. терминолог. совещ. Москва, 1961. С. 3-10.
69. Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины : *Труды юбил. науч. сессии ЛГУ*. Ленинград, 1946.
70. Виноградова Л. Н. Мифологический аспект славянской фольклорной традиции. Москва : Индрик, 2016. 384 с.
71. Воркачѳв С. Г. Лингвокультурная концептология и её терминосистема (продолжение дискуссии). *Политическая лингвистика*, 2014. №3. С. 12-20.
72. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. *Филологические науки*, 2001. №1. С. 64-72.
73. Воробѳев В. В. Лингвокультурология : монография. Москва : РУДН, 2008. 336 с.
74. Гашимов Э. А. Социосемиотика лингвокультурного потребностного кода. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов : Грамота, 2009. №2 (4). С. 92-94.
75. Георгиева И. Българска народна митология. Второ преработено и допълнено издание. София : Наука и изкуство, 1993. 258 с.
76. Георгиева С. Образ женщины во фразеологии (на материале русского и болгарского языков). *Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография (в памет на проф. д.ф.н. Кети Анкова-Ничева)*. София : Проф. Марин Дринов, 2008. С. 64-70.

77. Герд А. С. Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей (т. 1-6, 1994-2004): Итоги и уроки. *Проблемы диалектной лексикологии и лексикографии (к 80-летию Ф. П. Сороколетова)*. Санкт-Петербург, 2004. С. 46-52.
78. Голдавский Б. П. Куклы: Энциклопедия. Москва : Время, 2003. 496 с.
79. Голубовська І. О. Етноспецифічні константи мовної свідомості : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10. 02. 15. Київ, 2004. 38 с.
80. Го Ниннин. Лексикографическая разработка русской фразеологии (для толково-переводного русско-китайского фразеологического словаря) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10. 01. 09. Москва, 2013. 21 с.
81. Гринёв С. В. Введение в терминологическую лексикографию : учебное пособие. Москва : МГУ, 1986. 102 с.
82. Гриценко П. Е. Диалекты в современной языковой ситуации Украины. *Исследования по славянской диалектологии*. 15. Особенности сосуществования диалектной и литературной форм языка в славяноязычной среде. Москва, 2012. С. 18-42.
83. Гриценко П. Ю. Загальнослов'янський лінгвістичний атлас – новий етап дослідження слов'янських мов: за матеріалами наукового повідомлення на засіданні Президії НАН України 9 квітня 2014 року. *Вісник НАН України*. Київ, 2014. № 6. С. 21-30.
84. Гриценко П. Ю. Інформаційний простір діалектного тексту. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ, 2015. С. 100-114.
85. Гукетлова Ф. Н. Зооморфный код культуры в языковой картине мира : дисс. ... д-ра филол. наук. Москва, 2009. 431 с.
86. Гудков Д. Б. Единицы кодов культуры: проблема семиотики. *Язык, сознание, коммуникация* : сб. статей. Москва : «Макс Пресс», 2004. Вып. 26. С. 39-50.
87. Гудков Д. Б., Ковшова М. Л. Телесный код русской культуры: материалы к словарю. Москва : Гнозис, 2007. 280 с.

88. Гура А. В. Брак и свадьба в славянской народной культуре : семантика и символика. Москва : Индрик, 2012. 936 с.
89. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. М. : Индрик, 1997. 912 с.
90. Данилевская А. С. Отражение первичного локуса диалектосителей во фразеологической картине мира (на материале русских говоров Приамурья) : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Київ, 2016. 261 с.
91. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. Москва, 1977.
92. Делюсто М. Фразеологізми в українських південноукраїнських говірках: стан і перспективи дослідження. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. На честь д-ра филол. наук, проф. В. М. Мокієнка, Почесного Голови Комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славистів (до 80-річчя від дня народження). Ужгород, 2020. Вип. 2 (44). С. 128-135.
93. Демьянова Л. И. Экспрессивная лексика русских говоров в разноязычном окружении (на материале говоров Одесской области УССР) : автореф. ... канд. филол. наук : 10. 02. 01 / Одесса, 1987. 17 с.
94. Дубичинский В. В. Лексикография русского языка : учебное пособие. Москва : Наука : Флинта, 2008. 432 с.
95. Дубичинский В. В. Лексикография украинского языка: прошлое и настоящее. *Славянская лексикография* : междунар. колл. монография / ред. М. И. Чернышёва. Москва : Азбуковник, 2013. С. 251-
96. Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография. Вена-Харьков, 1998. 160 с.
97. Дядечко Л. П. Крылатый слова звук, или Русская эптология : учебное пособие. Київ : КНУ, 2006. 336 с.
98. Дядечко Л. П. Фразеологическая классификация Виноградова–Шанского в научной рефлексии. *Н. М. Шанский – теоретик, практик, педагог* : материалы

мемориальной юбилейной междунар. науч.-практ. Конференции (Симферополь, 22 ноября 2012 г.). Симферополь, 2012. С. 51-58.

99. Дядечко Л. П. Фразеология до и после Виноградова: диалектика интерпретации. *Русский язык, литература, культура в школе и вузе*. 2005. № 1. С. 30-34.
100. Ефименко Т. Н. Взаимодействие лингвокультурных кодов в процессе межкультурной коммуникации. *Известия высших учебных заведений. Серия: Гуманитарные науки*, 2012. Т. 3. №3. С. 188-191.
101. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : Нариси : навч. посіб. для вищ. навч. закл. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 438 с.
102. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов. Москва : Просвещение, 1978. 160 с.
103. Жуков В. П., Жуков А. В. Русская фразеология. Москва : Высшая школа. 1987. 408 с.
104. Журавлёв А. Ф. Диалектный словарь личности (заметки о специфике жанра).
105. Журавлёв А. Ф. Домашний скот в поверьях и магии восточных славян. Этнографические и этнолингвистические очерки. Москва : Индрик, 1994. 256 с.
106. Забольян Л. О. Эмотивная лексика, характеризующая человека по интеллектуальным способностям, в русских говорах Одесской области. *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства*. Одеса, 2014. № 21. С. 139-144.
107. Захаренко И. В. «Ноги» в соматическом коде культуры (на примере фразеологии). *Язык, сознание, коммуникация*. Москва, 2003. Вып. 25. С. 86-96.
108. З історії Херсонської губернії 1803-1920 рр. : збірник документів / упоряд. : О. І. Стукалова ; відп. за вип. В. О. Лебідь, Т. І. Лебідь // Держархів Херсонської області, 2013. 104 с. : іл. (Бібліотечка архіву, Вип. 17).

109. Зубець Н. О. Типологія сучасних фразеологічних словників. *Учені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія «Філологія», 2007. Том 20 (59). № 6. С. 26-30.
110. Зуева Т. В., Кирдан Б. П. Русский фольклор : учебник для высших учебных заведений. Москва : Флинта : Наука, 2002. 400 с.
111. Зыкова И. В. Роль концептосферы культуры в формировании фразеологизмов как культурно-языковых знаков : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : 10. 02. 19. Москва, 2014. 52 с.
112. Зыкова И. В. Роль концептосферы культуры в формировании фразеологизмов как культурно-языковых знаков : дисс. ... д-ра филол. наук : 10. 02. 19 “Теория языка”. Москва, 2014а. 510 с.
113. Івченко А. О. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. Харків : Фоліо, 1999. 304 с.
114. Иванов А. С. Вечный зов: роман в 2-х кн. Кишинёв : Лит. Артстикэ, 1986. Кн. 1. 543 с.
115. Иванова Л. П. Диалог двух культур или двух вариантов одной культуры? *Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Серия «Филология». Симферополь, 2007. Т. 20 (59). С. 323-338.
116. Иванова Л. П. Курс лекций по общему языкознанию : научное пособие. Киев : Освита України, 2006. 312 с.
117. Ивашко Л. А. Очерки русской диалектной фразеологии. Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1981. 110 с.
118. Илиева Т. Лингвокултурният концепт джендър в българската фразеология. *Любословие: годишно списание на хуманитаристика*, 2015. № 15. С. 180-194.
119. Капелюшник Е. В. Кулинарный код культуры в семантике образных средств языка : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / ФГБОУ ВПО «Нац. исслед. Томский гос. ун-т». Томск, 2012. 21 с.

120. Карасик В. И. Концепт как единица лингвокультурного кода. *Известия ВГПУ «Современная теория языка»*, 2009. С. 4-9.
121. Карпенко А. Ю. Деминутивное антропонимическое словообразование (на материале русских говоров юга Украины). *Вопросы ономастики*. Свердловск : [УрГУ], 1980. Вып. 14 : Собственные имена в системе языка. С. 99-110.
122. Карпенко А. Ю. Именник русских островных говоров юга Украины : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10. 02. 01. Минск, 1982. 25 с.
123. Касаткин Л. Л. К истории аканья-яканья в русском языке. *Slavica Helsingiensia. Instrumentarium of Linguistics: Sociolinguistic approaches to non-standard Russian*. Helsinki, 2010. № 40. С. 17-31.
124. Катаев В. П. Белеет парус одинокий. Одесса: Издательство «Маяк», 1975. 282 с.
125. Кипарисова С. О. Рязанская диалектная фразеология : дисс. ... к. филол. н.; спец. 10. 02. 01 «Русский язык». Рязань, 2019. 370 с.
126. Киреева И. И. Структурно-семантические и прагматические характеристики английского лингвокультурного кода «Флора» : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Самарский гос. пед. ун-т. Самара, 2008. 16 с.
127. Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты : монография. Москва : Институт социологии РАН, 1999. 189 с.
128. Кирпикова Л. В., Шенкевец Н. П. Аспектные диалектные словари: о фразеологическом словаре русских говоров Приамурья. *Слово : фольклорно-диалектологический альманах*, 2009. С.
129. Киселёва О. И. Язык фольклора как источник диалектной лексикографии : автореф. ... к. филол. н. : спец. 10. 02. 01 «Русский язык». Томск, 1988. 19 с.
130. Китанова М. Концептът жена в българските и руските пословици и поговорки. *Български език*. Ин-т за български език „Профессор Любомир Андрейчин“. 2009. Кн. 2, Год. LVI. С. 55-67.
131. Кобелева И. А. О необходимости этимологических пояснений в диалектном фразеологическом словаре. *Русская культура нового столетия. Проблемы изучения, сохранения и использования историко-культурного наследия /*

- гл. ред. Г. В. Судаков. Сост. С. А. Тихомиров. Вологда : Книжное наследие, 2007. С. 818-832.
132. Кобелева И. А. О противоречиях в лексикографической интерпретации некоторых диалектных данных. *Севернорусские говоры*, 2010. № 11. С. 125-131.
133. Кобелева И. А. Русская диалектная фразеология и фразеография. В кн.: *Русская фразеология и фразеография. К 100-летию А. И. Молоткова* / ред.: д. филол. н. А. А. Хуснутдинов; к. филол. н. Е. Н. Золина. Иваново, 2016. С. 239-257.
134. Кобелева И. А. Русская фразеография в свете системных отношений диалектных фразеологизмов. *Литературная и диалектная фразеология: история и развитие (Пятые Жуковские чтения)* : материалы Междунар. научн. симпоз. к 90-летию со дня рождения Власа Платоновича Жукова: в 2 т. / сост. отв. ред. В. И. Макаров; НовГУ им. Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2011. Т. 1. С. 335-338.
135. Кобелева И. А. Современная русская диалектная фразеология: лексико-грамматический и лексикографический аспекты : автореф. дисс. ... д. филол. н. : 10.02.01. Сыктывкар, 2012. 38 с.
136. Коваленко Н. Д. Коды культуры у фраземах територіального українського мовлення. *Vzdelávanie a spoločnosť : medzinárodný nekonferenčný zborník*. Prešov, 2017. С. 445-451.
137. Коваленко Н. Д. Фраземіка південнозахідного наріччя : лексикографічний досвід. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник, 2015. Вип. XI. С. 221-224.
138. Коваль В. И. Восточнославянская этнофразеология: деривация, семантика, происхождение. Гомель : Гомельский ун-т им. Ф. Скорины, 1998. 213 с.
139. Коваль В. И. Мифологические верования восточных славян : пособие по курсу «Славянская мифология». Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2016. 270 с.
140. Ковшова М. Л. Анализ фразеологизмов и коды культуры. *Известия РАН. Серия литературы и языка*. М., 2008. Т. 67. № 2. С. 60-65.

141. Ковшова М. Л. «Культурный код» как элемент культурной интерпретации фразеологизмов в лингвокультурологической парадигме исследования *Славянские языки и культура* : материалы Межд. науч. конф. В 2 т. Т. 1. Знание. Язык. Культура / отв. ред. В. Т. Бондаренко. Тула : ТПГУ им. Л. Н. Толстого, 2007. С. 30-33.
142. Ковшова М. Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии : Коды культуры. Изд. 3-е. Москва : ЛЕНАНД, 2016. 456 с.
143. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект): автореф. дисс. ... д. филол. н.; спец. 10. 02. 19 „Теория языка”. М., 2009. 48 с.
144. Козырев В. А., Черняк В. Д. Диалектная лексикография: традиции и направления развития. *Фортуатовские чтения в Карелии* : сборник докладов международной научной конференции (10-12 сентября 2018 года, г. Петрозаводск): в 2 ч. Петрозаводск : Изд-во ПетрГУ, 2018. Ч. I. С. 270-272.
145. Козырев В. А., Черняк В. Д. Фразеография в современном лексикографическом пространстве. *Полипарадигмальные контексты фразеологии в XXI веке* : материалы международной научной конференции (Тула, 17-19 мая 2018 г.). Тула, 2018. С. 434-439.
146. Коконова А. Б. Связь понятия «век» с рождением и смертью человека (на материале архангельских говоров). *Лексический атлас русских народных говоров (Материалы и исследования)*. СПб. : Наука, 2011. С. 365-369.
147. Колев Н. Критични ситуации, светоглед и поведение на българите. Велико Търново : Фабер. 2005. 184 с.
148. Колосова В. Б. Лексика и символика славянской народной ботаники. Этнолингвистический аспект. Москва : «Индрик», 2009. 352 с. (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования).
149. Колосько Е. В. Метафорический перенос «растение – человек» в русских народных говорах. В кн.: *Этноботаника: растения в языке и культуре* / отв. ред. В. Б. Колосова, А. Б. Ипоолитова. Санкт-Петербург : Изд-во «Наука», 2010. (ACTA LINGUISTICA PETROPOLITANA. Труды Института

лингвистических исследований РАН / отв. ред. Н. Н. Казанский Т. VI. Ч. 1). С. 69-77.

150. Кондратенко М. Лексика народной метеорологии (опыт сравнительного анализа славянских и немецких наименований природных явлений). München: Verlag Otto Sagner, 2000. 120 с.
151. Корнієнко Л. М. Українська фразеографія другої половини ХХ – початку ХХІ століть: тлумачні та перекладні словники : дис. на здоб. наук. ст. к. філол. н. : спец. 10. 02. 01 „Українська мова”. Київ, 2017. 217 с.
152. Котков С. И. К изучению орловских говоров. Орёл, 1952.
153. Котова М. Ю. Очерки по славянской паремиологии. Спб., 2003.
154. Котова М. Ю. Славянская паремиология : дисс. ... д. филол. н. ; спец. 10. 02. 01 „Русский язык”, 10. 02. 03 „Славянские языки”. Москва : РГБ, 2005 (Из фондов Российской государственной библиотеки). 540 с.
155. Краева В. Ю. Диалектная фразеология русских говоров Алтая: лингвокультурологический аспект : дисс. на соиск. уч. ст. к. филол. н. : спец. 10. 02. 01 „Русский язык”. Барнаул, 2007. 255 с.
156. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Фраземіка та фраземографія в сучасній лінгвопарадигмі : підручник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів / За ред. А. П. Загнітка. Вінниця, 2018. 200 с.
157. Красных В. В. Воспроизводимость как феномен лингвокультуры. Языковое сознание: парадигмы исследования / под ред. Н. В. Уфимцевой, Т. Н. Ушаковой. Москва – Калуга : «Эйдос», 2007. С. 79-90.
158. Красных В. В. Грамматика и словарь лингвокультуры как предмет современных исследований. *Труды и материалы VI Международного конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность»* (Москва, филологический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова, 20-23 марта 2019 г.). Москва : Издательство Московского университета, 2019. С. 158-159.
159. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология : лекционный курс. Москва : Гнозис, 2002. 284 с.

160. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія як конститuentи нової наукової парадигми. *Сфера мови і прагматика речевого спілкування* : міжнарод. зб. научн. трудов. К 65-літтю фак-та РГФ Кубанського гос. ун-та. Кн. 1. Краснодар, 2002. С. 204-214.
161. Красовська Н. А. Створення словника діалектної лексики в сучасних умовах. Комунікативні позиції російської мови в слов'янському пограниччі: двомовність і міжмовна інтерференція: Наукові доповіді учасників Міжнародного форуму російських (г. Новозыбков, Брянська область, 24-26 травня 2018 г.) / під ред. С. Н. Стародубець, В. Н. Пустовоїтова. Брянськ : ООО "АВЕРС", 2018. С. 63-71.
162. Кривчикова Н. В. Особливості місцевої пісенної традиції. *Традиційна культура Красногвардійського району* : Експедиційна тетрадь. Белгород : БГЦНТ, 2006. 56 с.
163. Кудряшова Р. І., Брысіна Е. В., Супрун В. І. Сучасна діалектна лексикографія: проблеми і тенденції розвитку. *Ізвестія ВГПУ*. Волгоград, 2005. С. 3-10.
164. Лаврентьєва Л. С. Хліб в російському весільному обряді. *Етнокультурні традиції російського сільського населення ХІХ – початку ХХ століття*. Москва, 1990. Вип. 2. С. 5-66.
165. Лавровський П. А. Корінне значення в назвах родства у слов'ян / послесл. В. К. Журавлєва і І. В. Журавлева. Изд. 2-е. стереотип. Москва : Едиториал УРСС, 2005. 144с. (Лінгвістическе насліддя ХІХ століття).
166. Ларина Л. І. Обозначення внебрачного ребе́нка в курських говорах. *Теорія мови і міжкультурна комунікація*. Курськ : Курський гос. ун-т, 2014. С. 38-44.
167. Ларин Б. А. О народній фразеології. Історія російської мови і загальне мовознавство. Ізбранні роботи. Москва : [б. изд.], 1977. С. 149–162.
168. Левченко О. П. Лінгвокультурологія та її термінна система. *Вісник нац. ун-ту „Львів. політ.“*. Львів, 2003. № 490. С. 105-113.

169. Левченко О. П. Символи у фразеологічних системах української та російської мов : лінгвокультурологічний аспект : автореф. дис. ... д. філол. н. : 10. 02. 01 10. 02. 02. Київ, 2007. 36 с.
170. Левченко О. П. Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурологічний аспект : дис. ... д-ра філол. наук : 10. 02. 01 10. 02. 02. Львів, 2007а. 470 с.
171. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. 264 с.
172. Лексикография русского языка : учебник для высших учебных заведений Российской Федерации / А. С. Герд, Л. А. Ивашко, И. С. Лутовинова и др. ; под ред. Д. М. Поцепни : учебно-методический комплекс по курсу «Лексикография русского языка». СПб. : Филологический факультет СПбГУ, 2013. 704 с.
173. Локк Дж. Сочинения: в 3-х т. Москва : Мысль, 1985. 560 с.
174. Ломакина О. В. Параметризация русских пословиц и поговорок в лексикографической практике, 2011.
175. Ломакина О. В. Фразеология в языке Л. Н. Толстого: лингвистический комментарий и лексикографическое описание : дисс. на соискание уч. ст. д. филол. н. : спец. 10. 02. 01 „Русский язык”. СПб., 2015. 383 с.
176. Лотман Ю. М. Культура и взрыв. В кн.: *Семиосфера*. С.-Петербург : «Искусство-СПб», 2000. С. 14-146.
177. Лотман Ю. М. Семиосфера. С.-Петербург: «Искусство-СПб», 2000а.704 с.
178. Лукьянова Н. А. Когнитивные источники образных слов русского языка. *Русистика* : сборник научных трудов, 2008. Вып. 8. С. 18-21.
179. Макаров В. И. Формирование словника Новгородского фразеологического словаря (электронная версия). Вестник Новгородского гос. ун-та, 2014. № 81. Ч. I. С. 92-95.
180. Малахов А. С. Русская диалектология: теория и практика : учеб пособие— Владимир : Владим. гос. ун-т имени Александра Григорьевича и Николая Григорьевича Столетовых : Изд-во ВлГУ, 2013.

181. Малинка А.Н. Иван Купало в Черниговской губернии. *ЭО*, 1898. № 2. Год 10-й. Кн. 37. С. 128-132.
182. Малишевская Д. Ч. Базовые концепты культуры в свете гендерного подхода (на примере оппозиции Мужчина-Женщина). *Фразеология в контексте культуры*. М. : Языки русской культуры, 1999. С. 180-184.
183. Мальцев Г. И. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики (исследование по эстетике устно-поэтического канона). Ленинград : «Наука», 1989. 171 с.
184. Маслова В. А. Духовный код с позиции лингвокультурологии: единство сакрального и светского. *Метафизика*. Москва : РУДН, 2016. № 4 (22). С. 78-97.
185. Маслова В. А. Лингвокультурология : учебн. пособие для студ. высш. учебн. заведений. Москва : Академия, 2001. 208 с.
186. Маслова В. А. Мироустройство по материалам русской фразеологии. *Славянская фразеология в синхронии и диахронии*. Гомель, 2016а. С. 86-89.
187. Маслова В. А. Ономастический концепт сквозь призму интегративности в пространстве славянского пограничья. *Коммуникативные позиции русского языка в славянском пограничье : двуязычие и межъязыковая интерференция : научные доклады участников Международного форума русистов (г. Новозыбков, Брянская область, 24-26 мая 2018 г.)* / под ред. С. Н. Стародубец, В. Н. Пустовойтова. Брянск : ООО «АВЕРС», 2018. С. 10-18.
188. Маслова В. А. Особенности описания языка сквозь призму лингвокультурных кодов. *Лінгвістичні та лінгвокультурологічні аспекти навчання іноземних студентів у вищих навчальних закладах України* : матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції (31 березня – 1 квітня 2016 р.). Дніпропетровськ, 2016б. С. 81-87.
189. Маслова В. А. Русский язык как совокупность кодов: растительного, архитектурного, духовного. *Учёные записки Таврического национального*

университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации», 2011. Т. 24 (63). №1. Ч. 1. С. 137-140.

190. Матузкова О. П., Діброва І. В. Харчовий код культури у фразеології англійської, української та грецької мов. *Записки з романо-германської філології*. Вип. 2 (43). Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2019. С. 189-208.
191. Мелерович А. М., Мокиенко В. М. Межъязыковые фразеологические корреляты и языковая картина мира. *Картины мира в славянских языках : материалы международного научного симпозиума (Москва, филологический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 24-26 марта 2009 г.)*. М., 2009. С. 275-276.
192. Мечковская Н. Б. Семиотика. Язык. Природа. Культура : Курс лекций : учеб. пособие для студ. филол., лингв. и переводовед. фак. высш. учеб. заведений. 2-е изд., испр. Москва : Издательский центр «Академия», 2007. 432 с.
193. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика : пособие для студентов гум. Вузов и учащихся лицеев. 2-е изд., испр. Москва : Аспект-Пресс, 2000. 206 с.
194. Мокиенко В. М. Образы русской речи: историко-этимологические очерки фразеологии. 2-е изд., испр. Москва : Флинта : Наука, 2007. 464 с.
195. Мокиенко В. М. Образы русской речи: Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. 280 с.
196. Мокиенко В. М. Пословица и поговорка: от терминологического плюрализма к унификации. *Литературная и диалектная фразеология: история и развитие (Пятые Жуковские чтения): материалы Междунар. научн. симпоз. К 90-летию со дня рождения Власа Платоновича Жукова* : в 2 т. Великий Новгород, 2011а. Т. 2. С. 33-41.
197. Мокиенко В. М. Проект «Фразеологического словаря русских народных говоров» . *Проблемы истории, филологии, культуры*, 2011. № 3. С. 190-198.

198. Мокиенко В. М. Рецензия на «Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей» / Гл. ред. А. С. Герд. СПб.: Изд-во СПбГУ. Вып. 1(А – *дрожжаник*). 1994. 509 с.; Вып. 2 (*Дрожжевик – косячок*), 1995. 447 с. *Вопросы языкознания*. Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 1997. С. 181-185.
199. Мокиенко В. М. Систематизация центра в «Полном фразеологическом словаре русских народных говоров». *Полипарадигмальные контексты фразеологии в XXI веке* : материалы международной научной конференции (Тула, 17-19 мая 2018 г.). Тула, 2018. С. 439-445.
200. Мокиенко В. М. Славянская фразеология : учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов. Москва : Высш. школа, 1980. 207 с.
201. Мокиенко В. М. Современная паремиология (лингвистические аспекты). *Мир русского слова*, 2010. № 3. С. 6-20.
202. Мокиенко В. М. Устойчивые сравнения в системе фразеологии. *Устойчивые сравнения в системе фразеологии*. Санкт-Петербург – Грайфсвальд, 2016, С. 37-49.
203. Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. К концепции полного словаря народной фразеологии: проблемы макроструктурирования. *Вопросы лексикографии*, 2018. № 14. С. 80-106.
204. Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Русская диалектная фразеография: дифференциальные и полные словари : монография. Спб. – Greifswald: Universität Greifswald, 2019. 310 с.
205. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. Ленинград : Наука, 1977. 281 с.
206. Морковкин В. В. Идеографические словари. Москва : МГУ, 1970. 71 с.
207. Моррис Ч. Знаки и действия. В кн.: *Значение и означивание* / пер с англ. В. П. Мурат. Москва : Радуга, 1983. С. 118-132.
208. Моррис Ч. Основания теории знаков. В кн.: *Семиотика* / пер с англ. В. П. Мурат. Москва : Радуга, 1983. С. 37-89.

209. Мотузенко Е. М. Этимология и семантика. Ch. : Vector, 2006 (Combinatul Poligr.). 368 с.
210. Мызников С. А. Русская диалектная сводная и региональная лексикография (XIX-XXI вв.). Славянская лексикография. Международная коллективная монография / Отв. ред. М. И. Чернышёва. Москва : Издательский центр «Азбуковник», 2013. С. 563-578.
211. Нелюбова И. Ф. Орловский говор на территории Измаильской УССР (говор села Сергеевки Тузовского р-на) : автореф. дисс. ... к. філол.н. Станислав, 1953. 18 с.
212. Никитевич А. В. Русская народная культура в зеркале словообразования. Cuadernos de Rusística Española. № 13 (2017). PP. 29-42.
213. Никитина Т. Г. Идеографические аспекты изучения народной фразеологии (на материале псковских говоров) : автореф. дисс. ... д. филол. н. СПб., 1995. 32 с.
214. Никитина Т. Г. Народная фразеология в современной интерпретации: к концепции словарного описания. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2017. № 9 (75): в 2-х ч. Ч. 2. С. 131-134.
215. Никитина Т. Г. Проблемы идеографического описания народной фразеологии. Москва : «Из ГЛУБИН», 1995. 96 с.
216. Никитина Т. Г. Русские фразеологизмы в лингвострановедческом и лингвокраеведческом аспекте : учебное пособие для студентов филологических и педагогических профилей. Псков : Изд-во ООО «ЛОГОС Плюс», 2011. 140 с.
217. Никитина Т. Г. Структурно-семантическое моделирование в сфере фразеологии: сорокалетний опыт и перспективы. *Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика*. М., 2020. Т. 11. № 2. С. 175-197.
218. Никишкова М. С. Лингвокультурный гастрономический код в англоязычной потребностной коммуникации. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов : Грамота, 2014. № 12 (42): в 3-х ч. Ч. II. С. 124-132.

219. Николаева Е. К. Перспективы современной диалектной фразеологии. Сборник тезисов «Всероссийской научно-практической конференции «Современные проблемы гидрометеорологии и устойчивого развития Российской Федерации» (14-15 марта 2019 г.). Спб. : Изд-во Рос. гос. гидрометеор. ун-та, 2019. С. 735-736.
220. Ничева К. Пътища за възникване на фразеологизмите в българския език. *Помагало по българска лексикология* ; [съст. Х. Първев]. София : Наука и изкуство, 1979. С. 349-363.
221. Ничипорчик Е. В. Отражение ценностных ориентаций в поговорках: лингвокогнитивный, сопоставительный и социопсихолингвистический аспекты : автореф. дисс. ... д-ра филол. н.; спец. 01.02.19 „Теория языка”. Минск : БГУ, 2016. 54 с.
222. Ожегова М. Н. Частушки коми-пермяцкого народа о любви. *Фольклор Урала*. Свердловск : Урал. гос. ун-т. Вып. 8. С. 114-131.
223. Онуфрийчук Г. І. Лінгвокультурний потенціал української етнофразеології: асоціативне поле «Людина в колі інших істот» : дис. ... к. філол. н.; спец. 10.02.01 „Українська мова”. Київ, 2016. 261 с.
224. Ошева Е. А. Лингвокультурная специфика паремиологического пространства: на материале русского и английского языков : автореф. ... к. филол. н.; спец. 10.02.19 “Теория языка”. Пермь, 2013. 23 с.
225. Папшева А. В. Применение категории «код» в лингвокультурологии. *Известия научного центра Российской академии наук*. Самара, 2010. Вып. №3 (2). Т. 12. С. 492-494.
226. Папшева А. В. Структурно-семантические и функциональные характеристики английского лингвокультурного кода ПРИРОДА : автореф. ... к. филол. н.; спец. 10.02.04 “Германские языки”. Самара, 2010.
227. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. Москва : Наука, 1988. 236 с.
228. Пирс Ч. Логические основания теории знаков. СПб. : Алетейя, 2000. 352 с.

229. Плотникова А. А. Словари и народная культура: Очерки славянской лексикографии. М., 2000. 208 с.
230. Подюков И. А. Народная фразеология в зеркале народной культуры. Учебное пособие. Пермь: ПГПИ, 1990. 127 с.
231. Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию. М., 1959.
232. Попова А. Н. Взаимодействие лингвокультурных кодов в речезыковом пространстве (на материале английского языка) : автореф. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / ФГБОУ ВПО «Поволжская гос. соц.-гум. академия». Самара, 2014. 22 с.
233. Праведников С. П. Территориальная дифференциация языка русского фольклора: автореф. дисс. ... д. филол. н.: спец. 10. 02. 01 “Русский язык”. Курск, 2011. 42 с.
234. Прадід Ю. Ф. Історія української фразеології. *Мовознавство*, 2012. № 1. С. 31-39.
235. Прадід Ю.Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі української та російської мов) : дис. д. філол. н. : 10.02.01; 10.02.02. Київ, 1997. 396 с.
236. Пустовалова В. І. Лінгвокультурний код гри в українській масовій комунікації : дис. ... к. філол. н.; спец. 10. 02. 01 “Українська мова”. Харків, 2016.
237. Раков Г. А. Проблемы и методы исследования диалектной лексической семантики как системы : автореф. ... д. филол. н. : 10. 02. 01. Свердловск, 1990. 33 с.
238. Русинова И. И. Пермская диалектная лексикография: результаты и перспективы. *Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология*. Вып. 1 (7), 2010. С. 106-112.
239. Сабуркина Н. В. Исследования особенностей языкового сознания славян. *Общение. Языковое сознание. Межкультурная коммуникация* : Сб. статей. Изд-во КГПУ им. К. Э. Циолковского. Калуга 2005.

240. Савенкова Л. Б. Русская паремиология : семантический и лингвокультурологический аспекты. Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского университета, 2002. 240 с.
241. Савенкова Л. Б. Русские паремии как функционирующая система : автореф. дисс. ... д. филол. н. Ростов н/Д, 2002. 46 с.
242. Савицкий В. М. Лингвокультурные коды: к обоснованию понятия. *Вестник Московского гос. областного ун-та*. Серия «Лингвистика», 2016. № 2. С. 55-62.
243. Савицкий В. М., Гашимов Э. А. Лингвокультурный код (состав и функционирование). Москва : Пирсон Эдьюкейшн, 2005. 173 с.
244. Савченко Л. В. Етнолінгвістична реконструкція генези фразеологізмів української мови : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Сімферопіль, 2014. 598 с.
245. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти [Текст]. Сімферопіль : Доля, 2013. 600 с.
246. Савченко Л. В. Фразеология как объект этнолингвистических исследований в системе кодов культуры. *Славянская фразеология в синхронии и диахронии*. Гомель, 2016. С. 109-112.
247. Самойлович Л. В. Українська фразеографія XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... к. філол.н.: спец. 10 02. 01 “Українська мова”. – Дніпропетровськ, 2000. – 28 с.
248. Сарач Х. Природно-ландшафтний код культури (на матеріалі російського і турецького мов) : дисс. ... канд. філол. наук : 10. 02. 19 / МГУ ім. М. В. Ломоносова. Москва, 2016. 211 с.
249. Седакова И. А. Лингвокультурные основы родинного текста болгар : автореф. дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.03. Москва 2007. 47 с.
250. Седакова О. А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. Москва : Индрик, 2004. 320 с.

251. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К., 2010. 844 с.
252. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). Київ-Черкаси, 2004. 276 с.
253. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К., 2008. 712 с.
254. Семененко Н. Н. Когнитивно-прагматическая парадигма паремиологической семантики (на материале русского языка): автореф. дисс. ... к. филол. н. : 10. 02. 01 «Русский язык». Белгород, 2011. 46 с.
255. Семененко Н. Н. Лингвокультурологическое описание структуры и семантики паремий: дисс. ... к. филол. н. : 10. 02. 01 «Русский язык». Белгород, 2002. 191 с.
256. Серебряк М. В. Принципи формування контексту в українських ареальних фразеологічних словниках кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Лінгвістика* : збірник наукових праць. № 2 (20). Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. С. 113-118.
257. Серебряк М. В. Українська діалектна фразеографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Марина Володимирівна Серебряк. Луганськ, 2014. 20 с.
258. Сивицкене М. К. Некоторые вопросы изучения островных говоров. *Lietuvos TSR auks tujų mokyklų mokslo darbai*. Kalbotyra, 1963. № VIII. С. 7-14.
259. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. Москва : Прогресс, 1977. 695 с.
260. Ставицька Л. О. „Чоловік (мужчина)” у концептосфері української фразеології. *Мовознавство*. 2006. №2-3. С. 118-129.
261. Степанов Е. Н. Городская фразеология Одессы и Санкт-Петербурга как отражение их лингвокультурологических пространств. *Слово есть Дело* : юбилейный сб. науч. трудов в честь проф. И.П. Лысаковой. СПб.: Сударыня, 2010. С. 112-123.
262. Степанов Е. Н. Городская фразеология Санкт-Петербурга как отражение социально-исторических событий петровской эпохи. *Полтавская битва и*

Прутский поход Петра I : история, политика, философия I половины XVIII века : научно-публицистический сборник. – Кишинёв: Славянский ун-т, 2010а. С. 105 – 113.

263. Степанов Е. Н. Городские прецедентные феномены в речевой коммуникации. *Проблемы речевого общения* : тезисы докладов межд. конф. Десятые Шмелёвские чтения (24-26 февраля 2012 г., Москва) / [Ин-т русского языка РАН]. Москва, 2012. С. 173 – 175.
264. Степанов Е. Н. Концептуализация этноязыковых особенностей русской фразеосистемы Одессы. *Одесса и еврейская цивилизация* : III междунар. науч. конф. к 110-летию дня рожд. И. Бабеля и 210-летию основания Одессы, 8-10 ноября 2004 г. : [сб. материалов / Еврейский общинный центр «Мигдаль»]. Одесса: Студия «Негоциант», 2005. С. 156 – 165.
265. Степанов Е. Н. Одесские фразеологизмы в системе русской фразеологии *Мова* : науково-теоретичний часопис з мовознавства. Одеса, 2005а. № 10. С. 137-141.
266. Степанов Е. М. Російське мовлення Одеси : монографія. Одеса: «Астропринт», 2004. 496 с.
267. Степанов Е. Н. Русская городская речь в полилингвокультурном пространстве Одессы : автореф. дисс. ... д. филол.н. : спец. 10.02.02 “Русский язык”. Киев, 2013. 35 с.
268. Степанов Е. Н. Современное состояние южнорусских переселенческих говоров Одесской области. *Идиолект русской языковой личности как отражение лингвокультурной ситуации в славянском пограничье*: сборник докладов участников Международного научного форума (г. Новозыбков, Брянская область, 23-26 октября 2019 г.) / под ред.. С. Н. Стародубец, В. Н. Пустовойтова, С. М. Пронченко. Брянск: ООО «АВЕРС», 2019. С. 42-49.
269. Степанов Е. Н. Сценарная специфика региональной фразеологии. *Мова*: науково-теоретичний часопис з мовознавства. Одеса, 2017. № 28. С. 30-36.

270. Степанов Е. Н., Самкова Т. Н. Украинско-русская лингвистическая интерференция и процессы формирования диалектной речи. *Мова. Культура. Взаєморозуміння* : матеріали міжнар. наук. конф. Львів : Львівський ун-т ім. І. Франка, 1997. С. 376-380.
271. Степанов Є. М. Українські запозичення в лексиці та фразеології російського мовлення Одеси. *Одеський лінгвістичний вісник : наук.-практ. журнал*. Одеса : НУ ОЮА, 2015. Вип. 6. Т. 1. С. 99-104.
272. Степанов Е. Н. Факторы формирования городских прецедентных феноменов : к постановке проблемы. *Коммуникативные аспекты грамматики и текста* / ред. А. Чапига и З. Чапига. Rzeszów : WUR, 2009. С. 359 – 366.
273. Степанов Е. Н. Фразеология города как лингвокультурное пространство. *Науковий вісник [Ізмаїльського державного гуманітарного університету]*. Ізмаїл, 2008. Вип. 25. С. 130 – 135.
274. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Академ. Проект, 2004. 992 с.
275. Степанов Ю. С. Семиотика. Москва : Радуга, 1983. 629 с.
276. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва : Школа “Языки русской культуры”, 1996. 286 с. (Язык. Семиотика. Культура).
277. Тепкеева В. В. Концептосфера Love-Marriage в английской фразеологической картине мира : автореф. ... канд. филол. наук : 10. 02. 04. С.-Петербург, 2007. 24 с.
278. Терновская О. А. Божья коровка, или Ночь накануне Ивана Купалы (соотношение микро- и макроструктур. *Славянское и балканское языкознание : Структура малых фольклорных текстов*. Москва : Наука, 1993. С. 41-55.
279. Тихомирова М. С. Южновеликорусский говор на территории Одесской области (говор села Большого Плоского Велико-Михайловского района Одесской области) : автореф. ... к. филол. н. Кременец, 1955. 16 с.
280. Толстая С. М. К понятию культурных кодов. *Сборник статей к 60-летию Альберта Каишуловича Байбурина. Studia Ethnologica AB 60*. Санкт-Петербург, 2007. С. 23-31.

281. Толстая С. М. Коды культуры и культурные концепты. *Славянская этнолингвистика: вопросы теории* : материалы ко Второму Всероссийскому совещанию славистов 5-6 ноября 2013 г.). Москва : Институт славяноведения РАН, 2013. С. 109-113.
282. Толстая С. М. Постулаты московской этнолингвистики. *Славянская этнолингвистика: вопросы теории* : материалы ко Второму Всероссийскому совещанию славистов 5-6 ноября 2013 г.). Москва : Институт славяноведения РАН, 2013а. С. 67-82.
283. Толстой Н. И. Проблемы реконструкции древнеславянской духовной культуры. *Славянская этнолингвистика: вопросы теории* : материалы ко Второму Всероссийскому совещанию славистов 5-6 ноября 2013 г.). Москва : Институт славяноведения РАН, 2013. С. 32-50.
284. Толстой Н. И. Язык и народная культура : Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1995. 512 с.
285. Толстой Н. И. Язычество древних славян. *Славянская этнолингвистика: вопросы теории* : материалы ко Второму Всероссийскому совещанию славистов 5-6 ноября 2013 г.). Москва : Институт славяноведения РАН, 2013. С. 51-66.
286. Толстой Н. И., Толстая С. М. О словаре «Славянские древности». *Славянская этнолингвистика: вопросы теории* : материалы ко Второму Всероссийскому совещанию славистов 5-6 ноября 2013 г.). Москва : Институт славяноведения РАН, 2013. С. 83-97.
287. Топорков А. Л. Воробьиная ночь. *РР.*, 1988. №4. С. 136-139.
288. Топоров В. Н. Заметки о растительном коде основного мифа. *Балканский лингвистический сборник* / под ред. Т. В. Цивьян. Москва : Наука, 1977. С. 196-207.
289. Трубачёв О. Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках. Москва : Академия наук СССР, 1960. 116 с.
290. Трубачёв О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. *Лингвистические исследования* / отв. ред. Н. И. Толстой. Изд-е 2-е, доп. Москва : Наука, 2003. 489 с.

291. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 494 с.
292. Усачёва Л. Я. К истории курского говора на территории Одесской области (Говор сёл Вознесенки и Введенки Арцизского р-на) : дисс. ... к. филол. н. Одесса, 1955. 282 с.
293. Усачёва Л. Я. Некоторые морфологические особенности говора сёл Вознесенки и Введенки Арцизского района. *Наукові записки. Серія історико-філологічних наук. Вип. IV. Т. XII.* Черкаси : Черкаський держ. пед. ін-т, 1958. С. 159-166.
294. Усачёва Л. Я. Фонетическая система курского говора сёл Вознесенки и Введенки Арцизского района Одесской области. *Наукові записки. Випуск філологічний.* Одеса: Одеський держ. пед. ін-т імені К. Д. Ушинського, 1957. С. 131-141.
295. Устинова Н. А. Пищевой код традиционной культуры Среднего Приобья: этнолингвистический аспект : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10. 02. 01 / ФГБОУ ВПО «Томский нац. исслед. гос. ун-т». Томск, 2011. 23 с.
296. Утешены С. Названия божьей коровки (*Coccinella septempunctata*) в общеславянском лингвистическом атласе. *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1975.* Москва, 1977. С. 16-33.
297. Фёдоров А.И. Сибирская диалектная фразеология. Новосибирск : Наука, Сиб. отд-е, 1980. 192 с.
298. Финько О. С. Бояры и дружки в кубанском свадебном обряде. *Русский язык в школе*, 2012. №4. С. 78-80.
299. Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии : учебное пособие / под ред. В. Д. Бондалетова. 5-е изд. Москва : Флинта, 2009. 184 с.
300. Хроленко А. Т. Поэтическая фразеология русской народной лирической песни. Воронеж, 1981. 163 с.
301. Цивьян Т. В. Лингвистические основы балканской модели мира. Москва : Наука, 1990. 207 с.

302. Чепасова А. М. Теоретические и практические проблемы фразеологии В. кн.: *Избранные труды*: в 2 т. Челябинск : Изд-во Юж.-Урал. гос. гуман.-пед. ун-та, 2016. Т. 2. Фразеология в контексте современных лингвистических исследований. С. 146 – 164.
303. Чепасова А. М. Теоретические составляющие фразеологии. В. кн.: *Избранные труды* : в 2 т. Челябинск: Изд-во Юж.-Урал. гос. гуман.-пед. ун-та, 2016. Т. 2. Фразеология в контексте современных лингвистических исследований. С. 140 –145.
304. Чепасова А. М. Фразеология – зеркало фразеологии. В. кн.: *Избранные труды* : в 2 т. Т. 2. Фразеология в контексте современных лингвистических исследований. Челябинск: Изд-во Юж.-Урал. гос. гуман.-пед. ун-та, 2016. С. 129-139.
305. Чибор І. С. Структура міфологічного етнокоду культури (на матеріалі української фразеології). *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка*. Серія «Філологічні науки», 2015. Вип. 40. С. 174-178.
306. Чибышева О. А. Концепт “Женщина” в русской и английской фразеологии (на материале предметных фразеологизмов, именующих женщину) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.20. Челябинск, 2005. 24 с.
307. Шанский Н. М. Русская фразеология и проблемы «языковой картины мира». *Фразеологическая картина мира*. Тула, 2002. Ч. 1. С. 65-73.
308. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка : учеб. пос. для вузов по спец. «Рус. яз. и лит.». Москва : Высшая школа, 1985. 160 с.
309. Шаповалова Л. И., Сузанович В. Б. Проект фразеологического словаря говоров могилёвско-смоленского пограничья: проблемы и решения. *Литературная и диалектная фразеология: история и развитие (Пятые Жуковские чтения)* : материалы Междунар. научн. симпоз. к 90-летию со дня рождения Власа Платоновича Жукова: в 2 т. / сост. отв. ред. В. И. Макаров; НовГУ им. Ярослава Мудрого. Великий Новгород, 2011. Т. 1. С. 367-371.
310. Шаховский В. И. Рецензия на Большой фразеологический словарь современного русского языка. Значение. Употребление. Культурологический

- комментарий. *Вестник ТГПУ*, 2007. Вып. 2 (65). Серия: Гуманитарные науки. С. 116-120.
311. Швец А. И. Глагольная лексика русских говоров Одесской области : дисс. ... к. филол. н. : спец. 10. 02. 01. "Русский язык". Киев, 2008. 321 с.
312. Швец А. И. Диалектная глагольная лексика как предмет исследования: состав, структура. *Мова : науково-теоретичний часопис з мовознавства*. 24. Швец А. И. Традиционная народная культура и её отражение в диалектной лексике. *Мова : науково-теоретичний часопис з мовознавства*. Одеса, 2012. № 18. С. 71-74.
313. Шепель Ю. С. Концепты «пространство» – «время» и их понятийная составляющая. *День науки: сб. научных трудов международной научно-практической конференции (18-19 февраля 2010 г.)*. Днепропетровск : Белая Е. А., 2010. С. 18-23.
314. Шепель Ю. О. Опозиція «свій – чужий» із позиції структури мовної свідомості. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. Т. 32(71). № 2. 2021. Ч. 1. С. 249-255.
315. Шепель Ю. О. Рецензія на монографію : Громко Т. В. Методологія та досвід дескрипції говірки : монографія / за ред. О. І. Іліаді. Кропивницький, 2021. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2021. Вип. № 39. Т. 3. С. 305-306.
316. Шепель Ю. О. Фразеологізми як високоінформативні одиниці етносу. *Коммуникативные позиции русского языка в славянском пограничье: двуязычие и межъязыковая интерференция : научные доклады участников Международного форума русистов (г. Новозыбков, Брянская область, 24-26 мая 2018 г.) / под ред. С. Н. Стародубец, В. Н. Пустовойтова*. Брянск : ООО "АВЕРС", 2018. С. 237-244.
317. Широкова О. Жизнь пословицы. *Русский язык в школе*. 1931. № 6-7. С. 116-121.

318. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград : Наука. Ленингр. отд-ние, 1974. 427 с.
319. Щербин В. К. Белорусская лексикографическая традиция: история и современность. Славянская лексикография : международная коллективная монография / Отв. ред. М. И. Чернышёва. Москва : Издательский центр «Азбуковник», 2013. С. 21-61.
320. Эмирова А. М. Гендер в зеркале русской фразеологии. *Культура народов Причерноморья*. Симферополь, 2002. № 31. С. 210-212.
321. Эмирова А. М. Гендерная оппозиция крымскотатарской фразеологии. *Язык, сознание, коммуникация*. М. : МАКС Пресс, 2014. Вып. 50. С. 352-356.
322. Якобсон Р. О. Лингвистика в её отношении к другим наукам. В кн.: *Избранные работы*. Москва, 1985. С. 369-420.
323. Яковлева О. В. Обрядовий дискурс у системі національної лінгвоментальності : монографія. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2014. 394 с.
324. Moszyński K. Kultura materialna. *Kultura ludowa Słowian*. Część I. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1929.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

325. Бобунова М. А., Хроленко А. Т. Конкорданс русской народной песни: Песни Курской губернии. Курск: Изд-во КГУ, 2007. 258 с. URL : <http://www.ruthenia.ru/folklore/bobunovakhrolenko2.htm> (Дата звернення: 15.06.2021).
326. Бык : энциклопедия знаков и символов. URL : symbolarium.ru/index.php/Бык (Дата звернення: 17.08.2018).
327. Вся Украина – жители. URL : nomer-org.life/allukraina (Дата звернення: 16.08.2021).
328. Довідка. URL : dovidka.biz.ua/gorobtsyam-duli-davati-znachennya/ (Дата звернення: 19.08.2018)

329. Кареев Н. И. Космогонический миф. URL : <http://vrn-id.ru/filzaps73.htm>. Заглавие с экрана (Дата звернення: 4.07.2019).
330. Лазутин С. Г. Поэтика русского фольклора: учебное пособие для филол. фак. ун-тов. М.: Высшая школа, 1981. 221 с. [Электроний ресурс]. URL : www.infoliolib.info/philol/lazutin/3_3.html (Дата звернення: 16.11.2018)
331. Не ходим ждять, когда само в рот упадёт... *Тюменская правда* [Электроний ресурс]. URL : (Дата звернення: 16.08.2019)
332. Пирогова А. Крестьянское сословие // Livejournal. URL : anapirogova.livejournal.com/90996.html (Дата звернення: 19.08.2018).
333. Трубачёв О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. URL : <http://e-libra.ru/read/228482-istoriya-slavyanskix-terminov-rodstva-i-nekotoryx-drevnejshix-terminov-obshhestvennogo-stroya.html> (Дата звернення: 02.04.2018).
334. Stroitelstvo. URL : <http://stroitelstvo12.com/banya/svoya-ochen-poleznaya-dlya-zdorovya-kurnaya-banya/> (Дата звернення: 02.10.2018).

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

Алефиренко, Золотых – Н. Ф. Алефиренко, Л. Г. Золотых. Фразеологический словарь: культурно-познавательное пространство русской идиоматики. Москва : ЭЛПИС, 2008. 471 с. (Филологические словари русского языка). Библиогр.: с. 452-453.

АОС – Архангельский областной словарь / ред. О. Г. Гецова. Т. 1-17. Москва : МГУ, 1980-2017.

Арефьева – Арефьева Н. Г. Русско-украинский фразеологический словарь культурных символов. Одесса: Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, 2018. 120 с.

АСРФ – Академический словарь русской фразеологии / Под ред. А. Н. Баранова и Д. О. Добровольского. 2-е изд., испр. и доп. Москва : ЛЕКСРУС, 2015. 1168 с.

Ашукины – Ашукин Н. С., Ашукина М. Г. Крылатые слова: Литературные цитаты; Образные выражения. 4-е изд., доп. Москва : Худож. лит., 1988. 528 с.

Баранник – Баранник Л. Ф. Диалектологическая практика: методические указания и программа-вопросник для студентов русского отделения филологического факультета. Одесса : ОНУ им. И. и. Мечникова, 2009. 77 с.

Библия – Библия. Канонические и неканонические книги Ветхого и Нового Заветов в русском синодальном переводе [Электронный ресурс]. URL: <https://avidreaders.ru/download/bibliya.html?f=pdf>. Дата последнего обращения 19.08.2021.

БПШ – Стойкова С. Български пословици и поговорки. София : Колибри, 2007. 432 с.

БПРС – Гессен Д., Стыпула Р. Большой польско-русский словарь : В 2 т. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Русский язык – В. : Вєдза Повшєхна, 1979-1980. Т.1. 1979. 664с. Т.2. 1980. 776с.

БРС – Болгарско-русский словарь / сост. С. Б. Бернштейн. Москва : Советская энциклопедия, 1966. 768 с.

БСРНС – Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Большой словарь русских народных сравнений. Москва : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2008. 800 с.

БСРП – Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Большой словарь русских поговорок. Москва : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2007. 784 с.

БСРПС – Мокиенко В. М., Никитина Т. Г., Николаева Е. К. Большой словарь русских пословиц. Москва : ОЛМА «Медиа групп», 2010. 1026 с.

БТСДК – Большой толковый словарь донского казачества: Ок.: 18000 слов и устойчивых сочетаний / Ростов. гос. университет; Факультет филологии и журналистики; каф. общ. и сравнительного языкознания. Москва : ООО «Русские словари»: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2003. 608 с.

БФСРЯ 2006 – Большой фразеологический словарь современного русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / Отв. ред. В. Н. Телия. 2-е изд., стер. Москва : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. 784 с. (Фундаментальные словари).

БФСРЯ 2010 – Большой фразеологический словарь русского языка. Фундаментальные словари / отв. ред. В. Н. Телия. Издание 4-е. Москва : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2010. 784 с. (Фундаментальные словари).

БФССРЯ 2014 – Большой фразеологический словарь современного русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / отв. ред. В. Н. Телия. М., 2014 (1500 ФЕ).

Викторина – Вікторіна О. М. Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини. Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2006. 436 с.

Глухов – Глухов В. М. Словарь русской просторечно-диалектной фразеологии (собран в говорах Иловлинского р-на Волгоградской области), 1988. (Машинопись).

Грінченко – Словарь украинского языка / Под ред. Б. Гринченко. К., 1907-1909. Т. 1-4.

Грищенко – Грищенко П. Матеріали до діалектного фразеологічного словника українського Полісся (село Лучанки Овручського р-ну Житомирської області).

Труды Самаркандского ун-та. Вып. 272. Вопросы фразеологии. Самарканд, 1975. № 8. С. 162-177.

ГРНП – Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. [зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко]. 2-ге вид. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006-2007. Т. 1. 832 с.; Т. 2. 818 с; Т. 3. 699 с.

ГС – Гартоване слово / Упоряд. Чабаненко В. А. Запоріжжя, 1995. Вип. 3.

Даль 1 – Даль В. И. Толковый словарь живого великого русского языка: в 4 т. [Электронный ресурс]. Т. 1–4. М.: Русский язык, 1981. Режим доступа к ист.: http://az.lib.ru/d/dalx_w_i/text_0110.shtml.

Даль 2 – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Электронный ресурс]. URL: www.slovardalja.net/view_search.php. Дата последнего обращения 24.11.2018.

Даль 3 – Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 тт. Т. 3. П-Р. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 576 с.

Добролёжа – Добролюжа Г. М. Идеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами-назвами тварин. Київ : Волинь, 1997. 752 с.

ДСЛ – Тимофеев В. П. Диалектный словарь личности. 2792 словарных единицы (2705 слов, 87 фраз) / Ред. М. А. Колмогорцев. Шадринск : Свердл. пед. ин-т, Шадр. пед. ин-т, 1971. 141 с.

ДФ – Диалектная фонотека. Кафедра общего и славянского языкознания ОНУ имени И. И. Мечникова.

Елеонская – Сборник великорусских частушек / под ред. Е. Н. Елеонской. Москва : Печатня Снегирёвой, 1914. 539 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / уклад. Г. П. Півторак та ін. Київ : Наукова думка, 1982 – 2012. Т. 1. 634 с.; Т. 6. 568 с.; Т. 5. 704 с.

Жайворонок – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.

Зеленецкий – К. П. О русском языке в Новороссийском крае. Одесса : Изд. по распоряжению г. попечителя Одес. учеб. округа, 1855. 34 с.

Зимин 1968 – Зимин В. И. Краткий фразеологический словарь русского языка : для студентов иностранцев). Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1968. 95 с.

Иванцова – Иванцова Е. В. Идиолектный словарь сравнений сибирского старожила. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2005. 162 с.

ИЭС – Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ; Межкаф. словарный каб. им. Б. А. Ларина; А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова; под ред. В. М. Мокиенко. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Астрель: АСТ : Люкс, 2005. 926, [2] с.

Жайворонок 2006 – В. В. Жайворонок. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.

КА – Картотека Н. Г. Арефьевой. Компьютерный вариант, 2018-2021.

Калашникова – Калашникова А. В. Учебный словарь наиболее употребительных фразеологизмов современного русского языка. Минск : Вышэйшая школа, 1991. 207 с.

Караджич – Караджич В. С. Српске народне пословице. Београд : Просвета, 1964. 700 с.

Квеселевич – Современный русско-английский фразеологический словарь: свыше 5000 фразеологизмов / Д. И. Квеселевич. Москва : Астрель: АСТ, 2005. 620, [4] с.

ККУП – Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф. Комуникативний кодекс українців у пареміях : тлумачний словник нового типу / Дрогобич : Коло, 2010.

КМ – Картотека Л. М. Мартыновой. Компьютерный вариант, 2017-2018.

Козлова – Козлова Т. В. Идеографический словарь русских фразеологизмов с названиями животных. Москва : Издательство «Дело и Сервис», 2001. 208 с.

Королёва – Королёва Е. Е. Диалектный словарь одной семьи (Пыталовский район Псковской области), 2000.

КРАФС – Гуревич В. В., Дозорец Ж. А. Краткий русско-английский фразеологический словарь. Москва : Рус. яз., 1988. 543 с.

КРФС – Ермола В. И. Кашубско-русский фразеологический словарь. Санкт-Петербург, 2011. 147 с.

КСРГО – Картотека «Словаря русских говоров Одесщины». Рукопись. Кафедра общего и славянского языкознания ОНУ имени И. И. Мечникова, 1956-2018.

КСРОГ – Жидко В. А., Мулкиджанян М. П., Хидешели А. А. Краткий словарь русского островного говора : (д. Ульяновка Сигнахского района ГССР). Тбилиси : Изд-во Тбил. ун-та, 1977. 299 с.

Кунин – Англо-русский фразеологический словарь / Лит. ред. М. Д. Литвинова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Рус. яз., 1984. 944.

Лазарь – Лазарь М. В. Традиционная лексика, связанная со свадебным обрядом в русском говоре села Введенка Саратовского района Одесской области. Работа для участия в конкурсе МАН; отделение «Языкознание», секция «Русский язык» / М. В. Лазарь. Одесса, 2020. 45 с.

Лапацін – Лапацін Г. І. К кождому разгавору прыказка ё... З вопыту вывучэння дыялектнай фразеалогіі. Матэрыялы да фразеалагічна-парэміялагічнага слоўніка асобы. Варвара АляксандраўнаГрэцкая. Запісы 2005 – 2012 гг. Гомель, 2018. Ч. 1. 112 с.; Ч. 2. 115 с.

Лютикова – Лютикова В. Д. Словарь диалектной личности, 2000.

Мелерович, Мокиенко – Мелерович А. М., Мокиенко В. М. Фразеологизмы в русской речи. Словарь : около 1000 единиц. Изд-е 2-е, стереотип. Москва : Русские словари ; Астрель, 2001. 856 с.

МНМ – Мифы народов мира. Энциклопедия / гл. ред. С. А. Токарев. Москва, 2008. 1147 с. [Электронное издание]. URL : www.indostan.ru/biblioteka/knigi/2730/3412_1_0.pdf/ (Дата последнего обращения 23.05.2021).

МСРГО – Материалы к словарю русских говоров Одесщины. Кафедра русского языка (с 2020 г. – кафедра общего и славянского языкознания) ОНУ имени И. И. Мечникова. Машинопись.

МСРСГП – Немченко В. Н., Сеница А. И., Мурникова Т. Ф. Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики. Учёные записки. Филологические науки / под. ред. М. ф. Семёновой. Рига : Латвийский гос. ун-т имени Петра Стучки, 1963. Т. 51. Вып. 8 А. 362 с.

- Нефёдова** – Нефёдова Е. А. Экспрессивный словарь диалектной личности, 2001.
- НКРЯ** – Национальный корпус русского языка – Национальный корпус русского языка. URL : www.ruscorpora.ru (Дата звернення: 23.05.2021)
- НКУМ** – Національний корпус української мови. URL : www.mova.info/corpus.aspx (Дата звернення: 23.05.2021).
- НМ** – Мокиенко В. М. Народная мудрость : русские пословицы / В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина. Москва : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2011. 416 с.
- НОС** – Новгородский областной словарь / А. В. Клевцова, В. И. Строгова и др. 1992, 2010.
- НУФС** – Немецко-украинский фразеологический словарь: В 2-х т. / В. И. Гавришь, О. П. Пророченко. Київ : Рад. школа, 1981. Т. I. А – К. 416 с.; Т. II. L – Z. 383 с.
- НФРБЕ** – Анкова-Ничева К. Нов фразеологичен речник на българския език. София : УИ «Св. Климент Охридски», 1993. 231 с.
- Ожегов** – Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. Москва : Азбуковник, 2000. 940 с.
- Пашенко** – Пашенко В. А. Материалы к словарю фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Читинской области. Ч. I-V. Чита, 1999-2004.
- Пашенко 2016** – Пашенко В. А. Словарь фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний Забайкальского края / Под науч. ред. Т. Ю. Игнатович. 3-е изд., испр. и доп. Чита : Забайкальский гос. ун-т, 2016. 432 с.
- Пешехонов** – Пешехонов П. И. Люди моей судьбы. Автобиографическая повесть. Одесса, 1997. 81 с.; 23 фотографии.
- ПОСИД** – Псковский областной словарь с историческими данными / Редкол.: Б. А. Ларин и др. Ленинград ; СПб. : СПбГУ, 1967-2016. Вып. 1-26.
- Потапов** – Потапов Н.И. Так вот и живём. *Разные истории*. Москва: Издательский дом «Сказочная дорога», 2012. 528 с.
- ППК** – Панас Мирний, Іван Білик. Пісні про кохання. Рукописний збірник, 1863. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20160807-pisni-pro-kohannya> (дата звернення: 24.12.2019).

- ППП** – Меркурьев И. С. Пословицы и поговорки Поморья. Санкт-Петербург, 1997. 262 с.
- ППЗК** – Пословицы, поговорки и загадки Кубани / Л. Б. Мартыненко, И. В. Уварова; под редакцией Л. А. Степанова. Краснодар : Кубанский гос. ун-т, 2002. 167 с.
- Прадид** – Прадид Ю. Ф. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь : Эмоции человека. Симферополь : [б. в.], 1994. 243 с.
- ПРН** – Даль В. И. Пословицы русского народа : сборник : в 2-х томах. Москва : Художественная литература, 1984. 399 с., илл.
- ПСДЯЛ** – Полный словарь диалектной языковой личности / Под ред. Е. В. Иванцовой, 2006-2012.
- РАЛСКСВ** – Русско-англо-латинский словарь крылатых слов и выражений / А. С. Альбов. Москва : АСТ ; СПб.: Сова, 2006. 606, [2] с.
- РБФС** – Русско-болгарский фразеологический словарь / К. Андрейчин, С. Влахов, С. Димитрова, К. Запрянова; под ред. С. Влахова. Москва : Рус.яз.; София : Наука и искусство, 1980. 584 с.
- РД** – Русская диалектология: Учеб. пособие для филол. фак. Ун-тов / В. В. Колесов, Л. А. Ивашко, Л. В. Капорулина и др.; под ред. В. В. Колесова. Москва : Высш. шк., 1990. 207 с.
- РКП** – Русское культурное пространство. Лингвокультурологический словарь / М. С. Брилёв, Д. Б. Гудков, Н. П. Вольская, И. В. Захаренко, В. В. Красных. Выпуск 1. Москва : Гнозис, 2004. 318 с.
- РРС** – Румынско-русский словарь / под ред. Б. А. Андрианова и Д. Е. Михальчи. Москва : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1954. 976 с.
- РУС** – Російсько-український словник / уклад.: Н. Є. Лозова та ін. Київ : Наук. думка, 2004. 1216 с. (Словники України).
- РУССВ** – Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів. Харків : Прапор, 2000. 864 с.

РФ – Фелицына В. П., Мокиенко В. М. Русские фразеологизмы: Лингвострановедческий словарь / под ред. Е. М. Верещагина и В. Г. Костомарова. Москва : Русский язык, 1990. 220 с.

САПФ – Словарь архангельских паремий и фразеологизмов / Н. В. Хохлова, Г. В. Михеева. Архангельск : Кира, 2016. 462 с.; рис.

СГУК – Малеча Н. М. Словарь говоров уральских (яицких) казаков, 2002-2003.

СД – Славянские древности. Этнолингвистический словарь: В 5 тт. / под ред. Н. И. Толстого. Москва : Международные отношения. Т. 1, 1995. 574 с.; Т. 3, 2004. 693 с.; Т. 5, 2012. 736 с.

СДУГОО – Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса : ОДП імені К. Д. Ушинського. Одеса, 1958. 76 с.

СИС – Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка / Сост. Под редакцией А. Н. Чудинова. Санкт-Петербург, 1910. URL : <http://rus-yaz.niv.ru/doc/foreign-words-chudinov/index.htm>. (Дата обращения : 03.06.2020).

СКГ – Словарь курских говоров / Научный редактор Т. А. Пименова, 2004.

СМ – Славянская мифология: энциклопедический словарь / под ред. С. М. Толстой. Изд. 2-е. Москва : Международные отношения, 2002. 512 с.

Смирнов – Смирнов В. Умер-шмумер, лишь бы был здоров! – Как говорят в Одессе. Одесса : Полиграф, ММVІІІ. 288 с.

Снегирёв – Снегирёв И. М. Русские народные пословицы и притчи / Иван Михайлович Снегирёв / отв. ред. О. А. Платонов. Москва : Ин-т русской цивилизации. 2014. 528 с.

СНФП – Словарь народной фразеологии Прибайкалья / Под ред. Н. К. Бакановой (Компьютерный вариант), 2006.

СОВРЯ – Словарь образных выражений русского языка / сост. Т. С. Аристова, М. Л. Ковшова, Е. А. Рысева и др.; под ред. В. Н. Телия. Москва, 1995.

СОГ – Словарь орловских говоров / Под ред. Т. В. Бахваловой. Ярославль, 1989-1991. Вып. 1-4; Орёл, 1992-1998. Вып. 5-9.

СОРП – Словарь охотников и рыболовов Приамурья, 2009.

- СОСВНГ** – Словарь образных слов и выражений народного говора / Под ред. О. И. Блиновой. Томск : Изд-во Томского ун-та, 2001. 312 с.
- СПГ** – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ : Наукова думка, 1974. 261 с.
- СПШ** – Словарь псковских пословиц и поговорок / сост. В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина. СПб. : «Норинт», 2001. 173 с.
- СРГКСО** – Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей : В 5 в. / гл. ред. А. С. Герд. СПб : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1994. Вып. 1. 512 с.
- СРГО** – Словарь русских говоров Одесщины / ред. коллегия: проф. Ю. А. Карпенко (отв. ред.), проф. Уэмура, проф. Д. С. Ищенко, доц. Л. Ф. Баранник : в 2 т. Одесса : АстроПринт. Т. I : А-О. 2000. 369 с.; Т. II : П-Я. 2001. 293 с.
- СРНГ** – Словарь русских народных говоров / под ред. Ф. П. Филина, Ф. П. Сороколетова. Т. 1–41. Москва ; Ленинград ; СПб. : Наука, 1965–2007.
- СРШ** – Жуков В. П. Словарь русских пословиц и поговорок. Москва : Советская энциклопедия, 1966. 535 с.
- СРЯ** – Ожегов С. И. Словарь русского языка. Изд. 11-е, стереотип / под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва : «Русский язык», 1975. 846 с.
- ССНП** – Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко – Харків : Основа, 1993. 176 с.
- ССРНГ** – Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанского района Рязанской области) / под ред. И. А. Оссовецкого. Москва : Наука, 1969. 612 с.
- СУГО** – Словник українських говорів Одещини / редкол.: О. І. Бондар (голов. ред.), Л. І. Хаценко (заст. голов. ред.) та ін. Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2011. 222 с.
- СФУМ** – Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 788 с.
- СФУСРГС** – Словарь фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний русских говоров Сибири / Н. Т. Бухарева, А. И. Фёдоров ; Под ред. чл.-кор. АН СССР

Ф. П. Филина ; АН СССР. Сиб. отд-ние. Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1972. 2017 с.

Тимофеев – Тимофеев В. П. Фразеология диалектной личности. Словарь. Шадринск : Изд-во Шадрин. пед. ин-та, 2003. 176 с.

Толстова – Толстова Г. А. Словарь языка Агафьи Лыковой, 2004.

ТПШ – Тверские пословицы и поговорки / Л. В. Брадис, В. Г. Шомина. Тверь, 1993. 60 с.

Уваров – Уваров Н. В. Славное имя – высокая честь: энциклопедия имён. Москва : Инфра-Инженерия, 2012. 640 с.

УМ – Українська мова: Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.: іл.

УНП – Українські народні пісні. URL: <http://proridne.com/Українські%20народні%20пісні/ОЙ%20ЖУРАВКО,%20ЖУРАВКО,%20ЧОГО%20КРИЧИШ%20ЩОРАНКУ.html> (дата звернення: 20.12.2019).

УФСРЯ – Быстрова Е. А. и др. Учебный фразеологический словарь русского языка : Пособие для учащихся национальных школ / Е. А. Быстрова, А. П. Окунева, Н. М. Шанский. Ленинград : Просвещение, 1984. 271 с.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер. Москва, 1964-1973.

Фелицына, Прохоров – Фелицына В. П., Прохоров Ю. Е. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения. Лингвострановедческий словарь. Москва : Русский язык, 1979. 240 с.

ФРБЕ – Фразеологичен речник на българския език / К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова : В 2 т. София : БАН , 1974-1975. Т.1, 1974. 759 с. Т.2, 1975. 779 с.

ФСГЖ – Доброльожа Г. М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир : Вид-во «Волинь», 2010. 404 с.

ФСГНН – Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя : Стат і К, 2001. Вип. 1.

- ФСЛГСС** – Н. Вархол, А. Івченко. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Видання перше. Пряшев, 1990. 160 с.
- ФСПГ** – Прокошева К. Н. Фразеологический словарь пермских говоров. Пермь : Книжный мир, 2002. 575 с.
- ФСРГНП** – Фразеологический словарь русских говоров Нижней Печоры / Н. А. Ставшина. Т. 1-2. СПб., 2008.
- ФСРГО** – Арефьева Н. Г. Фразеологический словарь русских говоров Одесщины / под. ред. проф. Е. Н. Степанова. Одесса : ОНУ имени И. И. Мечникова, 2020. 236 с.
- ФСРГП 2006** – Фразеологический словарь русских говоров Прибайкалья / С. С. Аксёнова, Н. Г. Баканова, Н. А. Смолякова ; науч. ред. Н. Г. Баканова. Иркутск, 2006.
- ФСРГП 2009** – Фразеологический словарь русских говоров Приамурья / авт-сост. Л. В. Кирпикова, Н. П. Шенкевец. Благовещенск : Изд-во БГПУ, 2009. 187 с.
- ФСРГРК** – Кобелева И. А. Фразеологический словарь русских говоров Республики Коми. Сыктывкар, 2004.
- ФСРГРМ** – Семенкова Р. В. Фразеологический словарь русских говоров Республики Мордовия. Саранск, 2007.
- ФСРГС** – Фразеологический словарь русских говоров Сибири / под ред. А. И. Фёдорова. Новосибирск : Наука, Сиб. отд-ние, 1983. 232 с.
- ФСРЛЯ** – А. И. Фёдоров. Фразеологический словарь русского литературного языка. Москва : Астрель, АСТ, 2008. 828 с.
- ФСРЯ** – Фразеологический словарь русского языка / под ред. А. И. Молоткова. Издание 2-ое, стереотип. Москва : Советская энциклопедия, 1968. 543 с.
- ФСРЯ 2007** – Фразеологический словарь русского языка / сост. А. Н. Тихонов (рук. авт. кол.), А. Г. Ломов, Л. А. Ломова. 3-е изд., стереотип. Москва : Рус. Яз. – Медиа, 2007. 334с, [2] с.
- ФССССГД** – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ : «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. Вид. 6-е, доповнене й перероблене. 552 с.

- ФСУМ 1984** – Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : В 2-х т. Київ : Вища школа, 1984.
- ФСУМ 1998** – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ : Освіта, 1998. 224 с.
- ФСУМ 1993** – Фразеологічний словник української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 1993. 984 с.
- ФСУМ 1999** – Фразеологічний словник української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 1999. 984 с.
- ХГ** – Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Херсонская губерния / Сост. генерального штаба полковник А. Шмидт. – Ч. 2. – Санкт-Петербург: Типография Калиновского, 1863. 1002 с.
- Чепасова 2000** – Фразеологизмы в нашей речи. Учебный толковый словарь. Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 2000. 299 с.
- ЧРДФ** – Алексеенко М. А., Белоусова Т. П., Литвинникова О. И. Человек в русской диалектной фразеологии. Словарь. Москва : ИТИ Технологии, 2004. 238 с.
- Шпис** – Шпис М. Свадебные песни и обряды из Городищенской свадебной игры. Petseris, 1936. 28 с.
- ШСП** – Школьный словарь живых русских пословиц / Ю. А. Ермолаева, А. А. Зайнульдинов, Т. В. Кормилицына, В. М. Мокиенко, Е. И. Селиверстова, Н. Я. Якименко; гл. ред. В. М. Мокиенко, ред.: Е. К. Николаева, Е. И. Селиверстова. СПб.: «Издательский дом «Нева»; «ОЛМА-ПРЕСС», 2002. 352 с.
- ШФСРЯ** – Жуков В. П., Жуков А. В. Школьный фразеологический словарь русского языка : пособие для учащихся. 2-е изд., перераб. Москва : Просвещение, 1989. 383 с.
- ЭСРЯ** – Этимологический словарь русского языка. Вып. 9: Л / Под общей ред. А. Ф. Журавлёва и Н. М. Шанского. Москва : Изд-во МГУ, 1999. 240 с.
- ЭСРЯ 1989** – Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. 2-е изд., перераб. и доп. Киев : Рад. Шк., 1989. 511 с.

Яранцев – Яранцев Р. И. Словарь-справочник по русской фразеологии: Ок. 800 фразеологизмов. – 2-е изд., стереотип. Москва : Рус. яз., 1985. 304 с.

SFJP – Skorupka St. Słownik frazeologiczny języka polskiego. W. : Weedzarpowszechna, 1974. T. 1. 788 с. T. 2. 905 с.

ДОДАТОК А
МАТЕРІАЛИ ДО НАСТУПНОГО ВИДАННЯ
«ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ РУССКИХ ГОВОРОВ
ОДЕСЩИНЫ»

а

Австри́цкая война́. Первая мировая война: *Кагда австри́цкая вайна́ фспы́хнула, му́жа семь аскòлкаф наскрòсь праши́.* Введ., 1971 [КСРГО]. Син.: **Никола́евская война́ (Микола́евская война́).**

Адеги́ное намы́сто. Бусы, плотно прилегающие к шее: *Лентарнае (* янтарное) адиги́нае намы́ста адива́ли.* Троиц. [СРГО, т. 1, с. 16].

Аж животы́ треща́т. Сильно наестся (обо всех, многих): *Панабуздя́кались (* наелись) – аж жываты́ трыца́ть.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 77 (илл.)].

Аж жы́лы лòпают. О тяжёлом физическом труде: *Работа́ши, аш жы́лы лòпають – и усè рамно́ йисть нима́ чивò.* Введ., 1971 [КСРГО].

Аж лòб твёрдый у кого. О много съевшем, досыта наевшемся человеке [БСРП, с. 366].

Аж морòз пò-за спинè (пò-за спйна́м). О чувстве сильного страха: *Испуга́лись, аж марòс пò-за спина́х.* Рус. Ив., 1987 [КСРГО]. // Ср.: **Морòз по кòже (по спинè, по шкúре) продира́ет (дерёт, пробежа́л).** *Прост.* 1. Об ознобе от сильного холода. 2. О чувстве сильного страха, испуга, волнения [БСРП, с. 412].

Аж опàра шла. Прикладывать много усилий, интенсивно работать: *Так работа́ла, аж апàра шла.* Усп. [СРГО, т. 1, с. 351 (илл.)]. < **Опàра** – пар [Там же].

Аж у́лицу метёт. О слишком длинной, волочащейся по земле одежде: *Купарàн насила́ дèфка длiнний, аж у́лицу митёт.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 274 (илл.)]. Син.: **Ходить по землè.**

Аки убавить, аки прибавить. *Погов.* Сколько Богом отмерено (о продолжительности жизни): *Хачу йищѣ пажыть, ну а там как Бог даст: аки убавить, аки прибавить, йиму ни укажыш.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Алимонная мята. Мелисса: *Алимонная мята – сорт мяты. Мята бываитищѣ алимонная.* Усп. [СРГО, т. 1, с. 17 (илл.)]. // Ср.: **Алимонная мята.** Дон. Мелисса лекарств. *Melissa officinalis* [БТСДК, с. 25].

Аляна вилковская. *Неодобр.* О неопрятной, неухоженной женщине: *Што ты ходиш, как Аляна вилковская, ты што ни можыш пастирать с сибя, памыцца, привисти сибя ф парядак?* Прим., 2017-2018. В основе мотивации фразеологизма, по свидетельству старообрядцев-носителей говора, лежит образ реальной женщины по имени Аляна, жительницы г. Вилково Килийского р-на Одесской области, которая отличалась исключительно неопрятным внешним видом [КМ].

Американская легавя. Белая лилия: *Белую лилю называють «американская лигавя».* Ст. Некр. [КСРГО]. Ср.: **Белый лопух.** **Дворова осдка.**

Английский лист. Лавровый лист: *Моркву, английский лист, перци английский, духавитый, тджы для салений нужна.* Ст. Некр., 1974. *Борци пирикипляли с английским листом.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 17; КСРГО].

Английский перец. Душистый перец: *Моркву, английский лист, перци английский, духавитый, тджы для салений нужна.* Ст. Некр., 1974 [СРГО, т. 1, с. 17-18; КСРГО].

Антонов огонь. 1. Высокая температура, сильный жар у больного. 2. Рожистое воспаление на коже [БСРП, с. 459-460]. // Ср. в др. знач.: **Антонов огонь.** 1. *Горьк.* Горение гнилых дров, не дающее яркого пламени и особого тепла. 2. *Народн.* Гангрена, заражение крови. 3. *Разг. Шутл.* О вспыльчивом, безрассудном человеке [Там же].

Анюшины глазки. Фиалка трёхцветная; анютины глазки: *Пад акном у миня растуь анюшыны гласки.* Ст. Некр., 1989. *Анюшыны гласки растуь у нас* [КСРГО]. // Ср. в том же знач.: **Аннушкины глазки.** *Горьк.* **Весёлые глазки.** Орл. Ср. также: **Анины глазки.** *Арх.* Незабудка. **Анютины глазки.** 1.

Разг. Значение то же. 2. *Арх.* Незабудка. 3. *Сиб.* Гвоздика полевая. **Анюткины глázky.** 1. *Брян.* Значение то же. 2. *Яросл.* Лесной кустарник с ягодами, похожими на глаза. **Вороньи глázky.** *Брян.* Сорное полевое растение василёк. **Голубые глázky.** *Арх.* Незабудка. **Кощечьи глázky.** *Кар.* Незабудка. **Сорочьи глázky.** *Перм., Прикам.* Гвоздика полевая. **Анютин глазок.** *Башк.* Гвоздика полевая. **Вороний глазок.** *Арх.* Ягодное растение костяника [БСРП, с. 128-129].

Б

Ба́бам попуща́ться нельзя́. *Посл.* О важности главенствующей роли мужчин: *Ба́бам папуща́цца нильзя́.* Вас., 1986 [КСРГО].

Ба́бий у́гол. Угол против устья печи [Баранник, с. 21].

Ба́бичья сва́дьба. *Обряд.* 1. Угощение для женщин после венчания: *Стол на ба́бичий сва́дьби был у нас бага́тай.* Ст. Некр. 2. Второй день свадьбы [СРГО, т. 1, с. 20; БСРП, с. 595].

Ба́бка с ды́мом. Заводная, непоседливая женщина: *Ана́ ба́пка з ды́мам: навёялась у Адёсу, и слет прапа́л.* Усп., 1976 [СРГО, т. 1, с. 21; КСРГО].

Ба́и говорю́ть [кому]. Обманывать, лгать: *Жы́нка мужу ба́и гаво́рить.* Спас. [СРГО, т. 1, с. 23 (илл.)]. Ср.: **Поста́вить под обма́н.**

Ба́йды бить. *Неодобр.* Бездельничать. Б. Пл., Троиц. [Швец 2008, с. 282]. Син.: **Ба́йдыки бить. Ба́йдыки гоня́ть. Быть (ходи́ть) как ляд несусве́тный. Ва́ленком ходи́ть. Ва́ликом ходи́ть. Лы́нды бить** в 1-ом знач. **Па́лец об па́лец не ударя́ть. Сиде́ть на голы́шке.** // Ср.: *Укр.* **Ба́йдыки (ба́йди) би́ти** в том же знач. [ФСУМ 1998, с. 8]. **Ба́йдыки бы́ть.** Быть праздным, слоняться [Павл., с. 78].

Ба́йдыки бить. *Неодобр.* Бездельничать. Ст. Некр. [Швец 2008, с. 282]. Син.: **Ба́йды бить. Ба́йдыки гоня́ть. Быть (ходи́ть) как ляд несусве́тный. Ва́ленком ходи́ть. Ва́ликом ходи́ть. Лы́нды бить** в 1-ом знач. **Па́лец об па́лец не ударя́ть. Сиде́ть на голы́шке.** // Ср.: **Бить ба́йдаки.** *Дон.* **Бить (сбива́ть) ба́йдыки**

(бадики). *Перм., Волг.* в том же знач. [БСРП, с. 24]. Ср. также: *Укр.*, см. **Байды бить.**

Байдыки гонять (гонять байдаки). *Неодобр.* Бездельничать: *Зимой байдыки ганяли.* Введ., Возн. [СРГО, т. 1, с. 23; БСРП, с. 24; Швец 2008, с. 282]. Син.: **Байды бить. Байдыки бить. Быть (ходить) как ляд несусветный. Валенком ходить. Валиком ходить. Лынды бить** в 1-ом знач. **Палец об палец не ударять. Сидеть на голышке.** // Ср.: см. **Байдыки бить.**

Байлык отбивать / отбить. 1. Выполнять / выполнить принудительную работу, отбивать / отбить повинность: *Байлык атбить – эта свая навинасть, или йэта у нас гаварять «абызанасть».* Введ., 1971. *Здесь байлык адбивали.* Введ. 2. Часто *шутл.* или *ирон.* Выполнять / выполнить обязанность: *Байлык адбыла я, рассказала старикам, што хатели.* Петр. [МСРГО; СРГО, т. 1, с. 24 (илл.). < **Байлык** – принудительная работа, повинность в период румынской оккупации [Там же].

Баламутить / взбаламутить голову кому. *Неодобр.* Досаждать кому-л. сплетнями, наговорами, небылицами и т. п.: *Шо ты мине гòлаву баламутиши?* Никол., 2019. *Взбаламутил мине гòлаву!* Никол., 2020 [КА]. Ср.: **Наказать (понаторкотать) с три кòроба (три кòроба). Рассказать всю обедню. Семь мешков старцев наворотить.**

Баляцы сводить. Болтать, пустословить: *Да и начнуть баляцы свадить.* Павл. [СРГО, т. 1, с. 27]. Син.: **Разводить бай-баюшки (бай-баюшки). Стряпать [своим] языком. Терпать языком (языком терпать).** // Ср.: **Болтать (водить, возить) балясы.** *Перм., Неодобр.* **Разводить балясы.** *Алт., Арх., Новг., Перм., Пск.* **Стрòить балясы.** *Печор. Неодобр.* Вести пустые разговоры. **Точить балясы.** 1. *Прост. Неодобр.* 1. Вести пустые разговоры. 2. *Сиб. Неодобр.* Бездельничать. Ср. также: **Балясы балясить (стрòить / настроить).** *Пск. Шутл.* Весело болтать, шутить. > **Балясы** – выдумки, ерунда, чушь [БСРП, с. 27].

Бàрыня-растрèпка. Растение космея: *У нас ищë есть цвиты бàрыня-растрèпка, тòлька их ни сàдят, патаму шта сiльна анi растуць.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 30 (илл.)].

Бàтюшка-невмирàла. О человеке, очень похожем на одного из своих родителей внешним обликом или чертами характера: *От жа у нивò харàха – весь ф свайивò бàтьку! От ужэ бàтюшка-нивмирàла урадiлся.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Бàтя знàе, кадà фàтя. Выражение уверенности в своей правоте в ответ на чьи-л. назойливые советы, рекомендации и т. п. Введ., 2019 [КА].

Бèгать за детьмi. Воспитывать детей [Швец 2014, с. 137].

Бèгать как цуцьк за кем. Оказывать внимание, ухаживать за девушкой [Швец 2014, с. 137].

Бèжевый платòк. Платок любого цвета из тонкой шерсти с кистями: *К свàдьби бèжывый платòк унучки падарiли.* Анат. [СРГО, т. 1, с. 35].

Беззабòтный монастýрь. *Неодобр.* или *шутл.-ирон.* О беспечном человеке, которого ничего не волнует, не беспокоит: *От ужэ биззабòтный манастýрь, ни пра што ни думайць.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Беспечàльный монастýрь.** **Бесхлопòтный Харитòн. Как нет ничтò. Ни печàли ни воздыхàния. Пять бань не даёт.**

Без успрòса. Самовольно, без разрешения: *Паèхал биз успрòса.* Возн. *Ты биз успрòса взял акнò.* Возн, 1971 [СРГО, т. 2, с. 247; КСРГО].

Бей тебà сiла Бòжья! *Бран.* Восклицание, выражающее гнев, негодование, возмущение [БСРП, с. 610]. Син.: **Шоб ты (он, она, они) сгиб (сгiбла, сгiбли)!** Ср.: **Лихомàнка бы взяла. Лiхо тебà заберi! Идi ты к родiмцам! Нехай [он, она, онò, онi] горiт (горят)! Нехай [он, она, онò, онi] провàлится (провàлятся)!**

Бèлая колбасà. Ливерная колбаса: *Пèрвым дòлгам гатòвим халòднае, кравянье и бèлые калбàсы.* Павлов., 1975 [СРГО, т. 1, с. 36; КСРГО].

Бèлая тарàнка. Вид мелкой рыбы: *У бèрига стайт касяк бèлай тарàнки.* Нов. Некр. [СРГО, т. 1, с. 36].

Бѐлая туча. Грозовая туча, обычно с градом: *Как идёт бѐлая туча, так и град будитъ.* Введ., 1971. *Бываитъ бѐлая туча насунитъ, а дожжэ спакдйный.* Введ. *А кагда бѐлая туча, гаварятъ: буря идёт, а эта грат.* Усп. [СРГО, т. 1, с. 36; КСРГО]. Ср.: **Сйняя хмара.**

Бѐлая юбка. Нижняя юбка в венчальном наряде невесты: *Маладыи гаворят – нйжня юпка, а мы называим – бѐла юпка.* Сув. [СРГО, т. 1, с. 36]. Ср.: **Венчальная спидница. Шотланковая юбка.**

Бѐленький подсолнушек. Ромашка: *А вон там бѐленький патсолнушык растётъ.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 35; БСРП, с. 511].

Бѐлые рўчки. *Ирон.* Об изнеженном, не привыкшем к труду человеке [БСРП, с. 586].

Бѐлый борщ. Борщ, заправленный сметаной и яйцами: *Бѐлый борщ яйчками забѐливаютъ и смитанай.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 36].

Бѐлый гарбўз (гарбўз бѐлый). Сорт тыквы со светло-серой кожурой; съедобная тыква: *Раньшэ у пост ёли гарбузы бѐлые, красные.* Возн., 2020 [КСРГО; КА]. Ср.: **Красный гарбўз.**

Бѐлый день. Время до захода солнца: *Йишд бѐлый день.* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 36].

Бѐлый (-ая, -ые) как стена. О чём-л. очень белом: *Взабьём маслабдйкай, та смитана бѐла как стина.* Серг., 1977 [КСРГО]. // Ср.: **Бѐлый (блѐдный) как стена.** *Неодобр.* О смертельно бледном (от приступа болезни, страха, неожиданной неприятности и т. п.) человеке [БСРНС, с. 656].

Бѐлый кожук Тулуп овчиной наружу; необшитый тулуп: *Кажук есть накрытый накрывалам, есть бѐлый.* Алекс. [КСРГО]. Ср.: **Некрытая шуба.**

Бѐлый крымский. Сорт винограда: *Винд делаим с винаграда: чаще судак бѐленький, плакунчик, чёрный и бѐлый крымский.* Троиц. [КСРГО]. Ср.: **Чёрный крымский.**

Бѐлый кўдрик. Сорт винограда: *Растётъ бѐлый кўдрик.* Мур. [СРГО, т. 1, с. 36].

Бѐлый лопух. Цветок, вид лилии: *На лугах есть бѐлый лопух*. Троиц., 1970. *А йщѐ есть у минѐ бужора бурддвая и рдзавая, и бѐлый лопух вон растѐть*. Ст. Некр., 1977 [СРГО, т. 1, с. 36; КСРГО]. Ср.: **Америкàнская легàва. Дворовàя осòка.** // Ср.: **Бѐлый лопух.** *Дон*. Лопух паутинистый [БТСДК, с. 41].

Бѐлый рабòчий. Человек, работающий в дневную смену. Павлов. [СРГО, т. 1, с. 36]

Береговàя накìдка. Небольшая сеть для ловли рыбы с берега: *Рыбу лòвють биригавòй накìткой*. Троиц., 2018 [СРГО, т. 1, с. 37; КА].

Беспечàльный монастырь. *Неодобр. или шутл.-ирон.* О беспечном человеке, которого ничего не волнует, не беспокоит. Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Беззабòтный монастырь. Бесхлопòтный Харитòн. Как нет ничтò. Ни печàли ни въздыхàния. Пять бань не даѐт.**

Бесхлопòтный Харитòн. *Неодобр. или шутл.-ирон.* О беспечном человеке, которого ничего не волнует, не беспокоит. Введ., 2019 [КА]. Син.: **Беззабòтный монастырь. Беспечàльный монастырь. Как нет ничтò. Ни печàли ни въздыхàния. Пять бань не даѐт.**

Бйтая головà. *Одобр.* Опытный, бывалый человек [БСРП, с. 136]. Син.: **Пройтì огòнь и вòды. Пройтì Рым и Крым.** Ср.: **Бйтый дядька гòрше.** // Ср.: *Укр.* **Бйта головà** в том же знач. [ФССССГД, с. 134].

Бйтый дядька гòрше. *Посл.* О преимуществе бывалого, опытного человека. Павлов., 1959. < **Гòрше** – прилаг. в ср. ст. «сильнее» [МСРГО; КСРГО]. Ср.: **Бйтая головà. Пройтì огòнь и вòды. Пройтì Рым и Крым.** // Ср. *Общеупотр.:* **За одногò бйтого двух небйтых даю̀т.**

Бить в мозгй. Действовать на нервы, нервировать кого-л. шумом, громкими выкриками и т. п.: *Фѐдя, ни грякай, в мазгй ни бей*. Возн., 1971 [СРГО, т. 1, с. 149 (илл.); КСРГО].

Бить (оббивàть) конòпли. Отделять семена конопли от стебля [Баранник, с. 41].

Благословіте в дом увойтїть! В речевом етикете: выражение, произносимое гостями перед тем как войти в дом: *Благаславїте в дом увайтїть!* Б. Пл., 1960 [КСРГО]. > **Увойтї** – войти [СРГО, т. 2, с. 237].

Бобей (бобы) давать (подавать) / дать кому. Бить, избивать кого-л.: *Он жыне бобы надавал.* Введ., 1971. *Бобы ей дасть.* Введ. *Ча́ста ей бобий давал.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 42; МСРГО; КСРГО; БСРП, с. 45]. Син.: **Давать батый.** **Давать нагая (нагая давать).** **Давать / дать чёски (чёску)** в 1-ом знач. Ср.: **Давать / дать прочихвдсту.** **Дать попы.** **Дать таланы.**

Богатый вечер. Вечер накануне Нового года [БСРП, с. 83]. // Ср.: **Щедрый вечер.** *Дон.* в том же знач. [Там же].

Богатый – як схочет, а бедному (бедняку) – як удасться. *Посл.* У богатых много возможностей, бедный же надеется на удачу. *Багаты́й як схочит, а бидняку́ як уда́сца.* Вас., Б. Пл., 1978 [СРГО, т. 2, с. 292 (илл.); БСРПС, с. 54; КСРГО]. < **Як** – как [СРГО, т. 2, с. 292].

Бог-бог. О большом количестве чего-л.: *Хазяин кукобник был, бог-бог была ф хати.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 42].

Бог дал (даст). О роженице. Ст. Некр. [Швец 2012, с. 73; Швец 2008, с. 278]

Бог за пазухой и на стенё, а в носу чёрт. *Неодобр.* О двуличном, внешне благочестивом человеке [БСРПС, с. 45].

Бог знает откель. Неизвестно откуда: *Фсе на машынах едутъ бох знаить аткиль.* Серг. [СРГО, т. 1, с. 360 (илл.)].

Бог знамо. Неизвестно: *Бох знама, кады мы приехали сюды.* Б. Бур. [СРГО, т. 1, с. 237].

Бога не острашаться. Бога не бояться: *Ёси бога ни астрашідся, так хоть людёй пастыдїсь.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 356 (илл.)].

Бог не повелёл. Не сложилось, не судьба сделать что-л.: *Ана́ миня хатела вдачерить, но Бог ни навилёл.* Никол., 2018 [ДФ № 33].

Богова рыбка. Тысячелистник: *Патом богаву рынку нада заварить и выпить.* Б. Пл. *Ёнта трава называица богава рынка.* М. Пл. [СРГО, т. 1, с. 43; БСРП, с. 587].

Бòгу моли́ться, а с черт'я́ми водиться. *Неодобр.* Быть двуличным, лицемерным [БСРП, с. 48]. // Ср.: **Бòгу моли́ться, а в чёрта (бèсу) вèровать.** *Пск.* в том же знач. [Там же].

Бòжья т'р'авка. Полынь [БСРП, с. 669]. // Ср.: **Бòжья т'р'авка.** *Жарг. нарк.* Гашиш [Там же].

Бокà пек'ут леж'ать. О нарушении сна в пожилом возрасте: *Ужэ стàрасьць, бакà няк'уть лиж'ать – на́да рабòтат'ь, варòчацца.* Введ., 2019 [КА].

Болит душ'а кому. О чувстве тревоги, беспокойства, тоски; о душевных страданиях, переживаниях: *Ты как фсе людди, а анà ш тòжэ хатèла так'ий быць, а нельз'я, ни мòжыт. И ни бал'ит тибè душ'а?* Никол., 2018 [ДФ № 36]. // Ср.: **Душ'а (д'ушенька) болит (заболèлась, разболèлась, в'ыболела)** у кого. 1. [о ком, о чём, по кому, по чему]. *Разг.* Значение то же. 2. [за что]. *Пск.* О состоянии нетерпеливого желания что-л. сделать [БСРП, с. 211].

Бòльная болячка (болячечка). О самом близком, родном человеке: *Ба́бушка вну́ку ма́ленькому: «Сла́динький ты мо́й, бо́льная ты ма́я баля́чичка!»* Прим., 2017-2018 [КМ].

Больш'ая вод'а. Вода, вышедая из берегов, разлившаяся вокруг во время паводка или ливневых дождей: *В э́там гаду́ больш'ая вад'а́ была. Там сòрная зямл'я, и фс'якая г'адасть был'а.* Троиц., 1970 [КСРГО]. Син.: **Вòльная вод'а. Приб'ыв воды. Приб'ыльная (прибульн'ая) вода. Разберèжная вод'а.** Ср.: **Горòй стать.**

Больш'ая полов'ина. Самая большая комната в доме: *Брат у больш'ой палав'ини.* Серг. [СРГО, т. 1, с. 45].

Больш'ая ўлица. Главная, центральная улица в селе: *На больш'ой ўлицы мнòга дамòф.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 45].

Больш'ая х'ата. Гостиная, лучшая комната в доме; комната для торжественных событий, а также похорон: *У больш'ой х'ати стайт'ь карв'ать.* Троиц., 1970. *Красив'ая у минè больш'ая х'ата.* Введ., 1971. *Больш'ая х'ата с'ама свèтла.* Нов. Некр., 1981. *Х'ата больш'ая тут, а т'ама х'ата ма́линькая.* Троиц., 1983. *Малады́е в больш'ой х'ате сид'ять.* Серг. *Больш'ая х'ата – где ч'иста.* Чап.

Прагадї в бальшую хату. Троиц. *Днём я спал в большой хате, а отец охранял меня, чтобы никто не мог нарушить мой сон.* Троиц. *Усе в большой хате.* Троиц., 2018 [СРГО, т. 1, с. 45; КА; КСРГО; МСРГО; Пеш., с. 25]. Син.: **Великая хата.** **Верхняя хата** в 1-ом знач. **Верховая хата** в 3-ем знач. **Головная комната.** **Нижняя комната.** **Нижняя хата.** **Новая хата.** **Отхожая хата.** **Передняя хата.** **Уборная хата.** **Чистая хата** во 2-ом знач.

Большое сердце [у кого]. *Ирон.* или *шутл.* О любвеобильном человеке: – *Дядя Коль самый старший у нас. Хоче найти себе невесту. Дажэ как-та на машыне ёздил да невесты.* – *Ну, што зделаши... Сёрцэ... Большоё сёрцэ...* Введ., 2019 [КА]. // Ср.: **Большое сердце** у кого. *Разг.* Кто-л. способен горячо и сильно чувствовать, быть отзывчивым, добрым [БСРП, с. 606].

Большой жервь (жереб). Счастливый жребий; удача, везение, счастливая судьба: *Каму щастье – большой жэрвь – дома будить.* Мирн. [СРГО, т. 1, с. 45; БСРП, с. 208]. Ср.: **Тянуть жереб (жереба, жереби).**

Большой плуг. *Устар.* Плуг, которым глубоко пахали землю [Баранник, с. 36].

Болячка причепилась. Кто-л. заболел: *Болячка причипиласяи памёр.* Ст. Некр., 1977 [КСРГО]. Син.: **Зараза напала.** **Хворость напала.** **Хворость привязалась.** Ср.: **Болячка скрутила.** **Хвороба скрутить (скрутила).**

Болячка скрутила. Кто-л. тяжело, серьёзно заболел. Б. Пл. [Швец 2008, с. 268]. Син.: **Хвороба скрутить (скрутила).** Ср.: **Зараза напала.** **Болячка причепилась.** **Хворость напала.** **Хворость привязалась.**

Борода пообкидает (пообкидала) кого. О проявлении сыпи (герпеса), выступающей (выступающего) обычно на губах в результате простуды: *Кагò барада паапкидае, у тагò балесть.* Петр. [СРГО, т. 1, с. 46 (илл.); БСРП, с. 55].

Бортовать парник. Делать внутри парников желобки для навоза: *Ф канцэ мårта бартують парник.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 46].

Борщевой кабачок. Свёкла: *Барщавой кабачок на базар нёсю.* Ст. Некр., 1977 [КСРГО].

Борщевòй квас. Приправа для борща: *Баршавòм квасам борщ кòслють.* Возн. *Баршавòй квас ишиò дèлали из бурикà.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 47].

Боятсья сòвести и стыдà. Стыдиться чего-л. [БСРП, с. 629].

Брат брата на вилки поднял. Об ущербном месяце [БСРП, с. 58].

Брат под братом. Младший брат. Мирн., 1968 [СРГО, т. 1, с. 49; КСРГО].

Брать бобылки. Убирать коноплю: *Дèвушки бяруть бабылки.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 49]. Син.: **Брать конòпли. Рвать конòпли.**

Брать в казню. Устар. Брать в армию на срочную службу: *Хто адинàк, так их ни брали ф казню.* Никол. [СРГО, т. 1, с. 253 (илл.)]. Ср.: **Быть у погонцах. Звèзды собирать. Идти (уходить) в солдаты. Нести воèнщину.**

Брать / взять во двор. Приглашать зятя жить в доме жены: *Мы фсе, дèфки, чавушниками звàлися, радителей слухались, цапляли ани нам жанихòф, продавали нас и магарыч брали. Када большòй магарыч – бяруть ва двор, а када мал – аткачнèцца жаних (* откажут жениху).* Серг., 1974 [КСРГО]. Ср.: **Идти (прийти) во двор. Идти / пойти у приём. Пристать во двор. У приймах.** Ср. также: **Уйти с двора.** // Ср.: см.: **Идти (прийти) во двòр.**

Брать / взять дèвку. Жениться на ком-л.: *Я взял дèфку харòшую, на ниè мнòгие заглядàлись.* Введ., 1971. *Ён ришыл взять дèфку.* Введ., 1971 [КСРГО; БСРП, с. 177]. Син.: **Брать / взять невесту. Взять за жену. Моргануть дèвку.** // НКРЯ: есть (основной корпус).

Брать конòпли. Убирать коноплю [Баранник, с. 41]. Син.: **Брать бобылки. Рвать конòпли.**

Брать / взять магарыч. Обряд. Брать выкуп за невесту по свадебному обряду: *Мы фсе, дèфки, чавушниками звàлися, радителей слухались, цапляли ани нам жанихòф, продавали нас и магарыч брали. Када большòй магарыч – бяруть ва двòр, а када мал – аткачнèцца жаних (* откажут жениху.).* Серг., 1974 [КСРГО]. Син.: **Брать / взять окòлышню.** Ср.: **Продавать невесту. Просить магарыч.**

Брать / взять на подголòски. Петь песню на разные голоса [БСРП, с. 509].

Брать / взять невесту. Жениться: *Нончи бяруть нявѣст из другѣх сѣл.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 49]. Син.: **Брать / взять дѣвку. Взять за жену. Моргануть дѣвку.**

Брать / взять окòлышню. *Обряд.* Брать выкуп за невесту: *Мать за миня взяла акòлышню в 200 рублѣй.* Ст. Некр., 1974 [СРГО, т. 1, с. 49; КСРГО]. Син.: **Брать / взять магарыч.** Ср.: **Продавать невесту. Просить магарыч.**

Брать путь какой, чей. Становиться чьим-л. последователем: *Нѣкатарые нашы начàльники бирут тую путь, што былà при памѣщике.* Ст. Некр., 1974 [КСРГО]. // Ср.: **Встать на путь** чей. *Кар.* Стать чьим-либо последователем. **Становиться на путь** чего. *Общеупотр. Разг.* Начинать действовать или развиваться в каком-л. направлении [БСРП, с. 546].

Братся за грудки. Дратся: *У дòчки муш брался за грутки. Пашла ф Тираспаль – нашòлся на ниѣ чилавѣк.* Введ., 1971 [СРГО, т. 1, с. 49; КСРГО]. // Ср.: **Братся / взяться за грудкѣ.** *Прост.* Ссориться, доходя до драки [БСРП, с. 166].

Брови почернее – сама чепурнее. *Погов.* О красивых чёрных бровях у девушки (женщины): *А што брови начорнее – сама чипурнее.* Петр., 1968 [КСРГО]. < **Чепурнее** – прилаг. в ср. ст. «наряднее, красивее» [СРГО, т. 1, с. 274].

Бросать икру. Метать икру: *Рыба икру типѣрича брасаить.* Вас. [СРГО, т. 1, с. 51].

Бросать кровь [кому]. Делать кровопускание: *Цырульщик брасал минѣ кроф.* Коса. *Типѣрича брасал крофь.* Вилк. *Дет брасал крофь.* Усп., Введ., Возн., Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 51; МСРГО; Швец 2008, с. 270]. // Ср.: **Бросать / бросить (кидать / кинуть, откидывать / откинуть, метать) кровь.** Делать кровопускание в медицинских целях [БСРП, с. 331].

Бросить армию. Отслужить армию: *Бросил армию и пришòл к нам.* Прим. [МСРГО].

Буден (будень) день. Будний день: *А в будень день вечярушки были.* Возн., 1985. *В буден день.* Введ., 2019 [КСРГО; КА]. Син.: **Буденный день.**

Будет тебе крышка! Восклицание, выражающее угрозу: *Если хто-то влес и што-та чужòе узял, гавòрять: «Будить тибѣ крышка!»* Троиц., 2018 [КА].

Будешь сладким – засосут, будешь горьким – заплюют. *Посл.* Всем не угодишь (о необходимости придерживаться золотой середины в отношениях с людьми): *Мой тятя гаварил: «Будиш слатким – засасут, будиш горьким – заплюют. Фсем фсе равно ни угадиш».* Прим., 2017-2018 [КМ].

Будённый день. Будний день: *Адін прэзничны́й дзень, а друго́й будёны́й.* Петр. [СРГО, т. 1, с. 53 (илл.)]. Син.: **Буден (будень) день.**

Будь умным, когда есть за кем (за что). *Посл.* О материальном достатке, при котором можно проявлять ум, сноровку, деловые качества: *Будь умным, кагда́ есть за кем. Фсю жызьнь чёсна прарабòтали, а капейку ни нажыли. Ды и мужык ни дужа кидылся зарабòтатъ, никакòга калыму никадà нè была.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Бузовать моли́тву. *Уничжит.* Молиться: *Па вичира́м сабираю́ца и малі́тву бузую́ць.* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 55 (илл.)]. Ср.: **Творить (творить) моли́тву.**

Бунба́ковые (банба́ковые) рушникі́. *Устар. Этнограф.* Домотканые полотенца, вышитые разноцветными нитками: *Вот бунба́кавыи рушникі́ – мы их са́ми пряли и вышыва́ли.* Усп. *Рушникі́ банба́ковыя бы́ли.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 56, 27].

Бурево́й дождь. Дождь, сопровождающийся сильными порывами ветра, бурей: *Пашо́л буряво́й доши.* Павлов. [СРГО, т. 1, с. 58 (илл.)].

Бурячкòвая манейка. Красная краска из свёклы: *А ишо́ румя́нимся бурячкòвай манейкай.* Антон. [СРГО, т. 1, с. 56 (илл.); КСРГО].

Буюн-вèтер. *Фольк.* Буйный, сильный ветер: *Паду́й-ка, паду́й, буюн-вèтир!* Ст. Некр. *Паду́й-ка, паду́й, буюн-вèтир, са пагòдаю. Ты развèй-ка, развèй вербйнушку раскудря́ваю* (песня). Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 61, 73].

Был (-а, -и) заказан (-а, -ы). О том, кто родился. Возн., Б. Пл. [Швец 2012, с. 73; Швец 2014, с. 137; Швец 2008, с. 278]. Син.: **Показа́ть свет. Пустить на свет.** Ср.: **В капусте взять. В (у) капусте найтì (знайтì) [на той сторонè]. На вèрбочке взять. Под скирдо́й найтì. С пòля принестì. Уловить в òзере. У (в) горòде знайтì.**

Быть в зависимости. Регулярно употреблять алкоголь: *Вот ани в зависимости.* Возн., 2020 [КА].

Быть в сердцах с кем-л. Быть в ссоре с кем-л.: *Ани были ф сирцах с саседями.* Возн., 1971. *Мы ф сирцах с саседями.* Возн., 1971 [СРГО, т. 1, с. 99; КСРГО]. Ср.: **В (у) трении. Делить яблоки.** // Ср.: *Общепотр. В сердцах.* Разг. В состоянии досады, обиды, гнева [БСРП, с. 606].

Быть (ходить) как ляд несусветный. Бездельничать. Ст. Некр. [Швец 2008, с. 282]. Син.: **Байды бить. Байдыки бить. Байдыки гонять. Валенком ходить. Валиком ходить. Лынды бить** в 1-ом знач. **Палец об палец не ударять. Сидеть на голышке.**

Быть на норме. Устар. Работать на колхозном поле: *Ф калхозе на норме быть.* Алекс. [КСРГО].

Быть на правде. У старообрядцев – о смерти безгрешного человек. Ст. Некр. [Швец 2014, с. 137; Швец 2008, с. 279]. Син.: **Пойти к Богу. Принял Бог.**

Быть на приколе. Находиться под подозрением [БСРП, с. 533].

Быть на сходу. Находиться в убывающей фазе (о луне): *Месяц щас на сходу.* Ст. Некр. [КСРГО].

Быть у барана в рогах. Быть очень маленьким (о ребёнке): *Ты был йищё у барана в рагах.* Троиц., 1983 [КСРГО].

Быть у погонцах. Устар. Служить в армии: *Мой батька был у пагонцах.* Б. Бур. *Был у пагонцах – служыл у людях.* Усп. [МСРГО]. < **Погонец** – рекрут [СРГО, т. 1, с. 40]. Син.: **Нести военщину (военщину нести). Собирать звёзды.** Ср.: **Брать в казну. Идти (уходить) в солдаты.**

Быть у сухоти. Не развиваться, не расти [БСРП, с. 653].

Быть у шахтах. Работать шахтёром: *Сын мой был у шахтах.* Мирн., 1968. [КСРГО].

В

Вàлец под испàнец. Свадебный танец: *Вàлиць падыспàницц – такòй тàницц был, òчинь нèжный. Жынѝх с нивèстай танцывàли.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 66 (илл.); КСРГО].

Вàленком ходи́ть (ходить как вàленок). *Неодобр.* Бездельничать. Б. Пл. [Швец 2014, с. 137; Швец 2008, с. 282]. Син.: **Байды бить. Байдьки бить. Байдьки гоня́ть. Быть (ходи́ть) как ляд несусвѣтный. Вàликом ходи́ть. Лы́нды бить** в 1-ом знач. **Пàлец об пàлец не ударя́ть. Сидѣ́ть на голы́шке.**

Вàликом ходи́ть (ходи́ть вàликом). *Неодобр.* Бездельничать: *Анà любит вàликам хаді́ть.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 66; Швец 2008, с. 282]. Син.: **Байды бить. Байдьки бить. Байдьки гоня́ть. Быть (ходи́ть) как ляд несусвѣтный. Вàленком ходи́ть. Лы́нды бить** в 1-ом знач. **Пàлец об пàлец не ударя́ть. Сидѣ́ть на голы́шке.**

Валькòвая хàта, в ед и мн. ч. *Этнограф.* Хата-мазанка, сделанная из самана, смеси глины с соломой. Возн., Введ., Павлов., Вас. [СРГО, т. 1, с. 67]. Син.: **Чамурòвая хàта.** Ср.: **Пацавòй (пацяно́й) дом.**

Вальцòвые мѣльницы. Мельницы с вальцами, при помощи которых получали мелкую муку: *Бы́ли мѣльницы вальцòвыя.* Б. Пл., 1968 [КСРГО].

Валя́ть / сваля́ть вàлькй. Делать сырцовые кирпичи из смеси глины с соломой в виде продолговатого комка: *Я с пити́ гадòф валькй валя́ла и кидàла.* Мирн., 1972. *Валькй валя́ють из зимли́ и гли́ны.* Ст. Некр., 1977. *Люди́ намага́ють вàльки валя́ть.* Нов. Некр. *Заклàччину дѣлают, мужькй вàльки валя́ють, патòм кладу́т.* Ст. Некр. *Саилàсь вся раднѣ, замишàли чамур, валькй сваля́ли.* Нов. Некр. [СРГО, т. 1, с. 67, 65 (илл.)]. Син.: **Катàть (укàтывать) вàльки. Качàть вàльки.**

Валя́ть хлеб. Раскатывать тесто: *Ни умѣю валя́ть хлєп.* Мур., 1973 [СРГО, т. 1, с. 67 (илл.); КСРГО]. Ср.: **Завдавàть хлеб.** Ср. также: **Зачиня́ть тѣсто. Наваля́ть тесто. Расчинàть (расчиня́ть) тѣсто (тѣстушко). Расчиня́ть /**

расчинить хлеб. Учинять / учинить тѣсто. Учинять/ учинить хлеб. Чинить квашню.

Вàния, Вàния – хорòшее звàние. *Погов.* Ваня – хорошее имя: *Вàния, Вàния – харòшая звàния.* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 232 (илл.)]. > **Звание** – имя [СРГО, т. 1, с. 232].

Вàнька-встàнька. Божья коровка: *Вàнькаф-фстàнькаф уйма литàить.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 68]. Син.: **Вàня-рутютю.**

Вàня-рутютю. Божья коровка: *Вàня-рутютю, бòжья карòфка – аднò и то ш.* Алекс. *Вàня рутю-тю, прихадì к нам на кутю! Кутя вàриная, кутя жàриная.* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 68; КСРГО]. Син.: **Вàнька-встàнька.**

Варнàя кùхня. Кухня, где готовят еду: *В варнòй кùхни мы вàрим.* Ст. Некр., 1974. *Там у нас варнàя кухня.* Ст. Некр., 1974 [СРГО, т. 1, с. 68; КСРГО].

Вбирать глаза [чьи]. Бросаться в глаза; привлекать чьё-л. внимание, поражать, удивлять кого-л.: *Кушàк блистèл, аш глазà вбирàл.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 69; БСРП, с. 119].

В Благовèщию птйца гнездà не вьёт, дèвица кòсы ни плетёт. *Посл.* О запрете любых видов работ в Благовещенье: *В Благовèщию птйца гнездà ни вьёт, дèвица кòсы ни плетёт.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 40 (илл.); БСРПС, с. 54]. < **Благовèщия** – Благовещенье, весенний церковный праздник [СРГО, т. 1, с. 40]. Ср.: **В прàздник птйца гнездà не вьёт.** // Ср.: **В Благовèщенье дèвица кòсу не плетёт, а птйца гнездà не вьёт.** *Пск. (Беж.).* **В Благовèщенье птйца гнездà не вьёт и бàба головы не чèшет.** *Пск. (Беж.).* **В Благовèщенье птйца гнездà не вьёт, крàsна дèвица косы не плетёт.** *Помор.* [БСРПС, с. 54].

В головè клèпки не хватàет у кого. *Неодобр.* или *шутл.-ирон.* О глупом, несообразительном человеке, тугодуме. [БСРП, с. 139]. Син.: **Нет клèпки в головè.** Ср.: **Пётрик не работàет.** // Ср.: **Не хватàет в головè.** *Пск.* в том же знач.[Там же].

В (у) гòлос. В плач, в слèзы: *А я в гòлас, и взялà й убежàла.* Возн., 1975. *Сваты прихòдять, а дèфки в гòлас.* Усп., 1978. *Он прыèхал, а я у гòлас.* Введ., 2019 [КСРГО; КА].

Вгòру крычаць. Петь высоким голосом: *Я лўчче фсех вгòру крычала: пèsильница была.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 70].

В горячках. Сгоряча: *В горячках ани йивò убили.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 142]. // Ср.: **В горячках.** Башк. **В (по) горячке.** Арх. **Из горячки.** Смол. в том же знач. [БСРП, с. 158].

В гостях бòдро, а дòма лўчше. *Посл.* В гостях хорошо, а дома лучше: *У гастях бòдра, а дòма лўчышы.* Мур. [СРГО, т. 1, с. 43 (илл.)].

Вдàрить депèшу. Прислать телеграмму: *Вдàрили депèшу у нàшэ силò.* Орёл [МСРГО].

В две рукй (рўчки) сеять, идти и т. п. Разбрасывать семена в обе стороны при ручном способе посева: *Сèяли вручнуу. Вот так в адну рўчку иду, а так – в две рўчки.* Рус. Ив. *Нўжна прайтйть ляху* (* полосу земли длиной в 300 м., устар.) *в две рукй.* Б. Пл. *Сявà – йиё надивàли чères пличò и насыпàли тут зирнà, сèяли в адну и в две рукй.* Дем. [СРГО, т. 1, с. 63, 292; т. 2, с. 162 (илл.)]. Ант.: **В одну рўку (рўчку).** Ср.: **Пройтй рўчкой.**

В двèрь не влàзит. О сильно располневшем человеке: *Мужьйк у ёй так апухнул* (* располнел), *ужэ в дверь ни влàзить.* Усп. [СРГО, т. 1, с. 352 (илл.)].

В дèвках девовàть. Ходить незамужней; быть незамужем: *В дèвках дивовàть будя, а насйльна за нивò ни вййду.* Алекс., 1977 [КСРГО]. Син.: **Ходить в дèвках** в 1-ом знач. Ср.: **В монашках ходить.** **Повèк остàться невèстой.** **Стàрая дèвка.**

В долгу остàться [перед кем]. 1. О человеке, который обманул кого-л., об обманщике: *Так у нас гаварять машэльник* (* обманщик), *àли в далгу астàлся.* Павлов., 1975. 2. О человеке, который остался должен кому-л.: *Памёр, астàлся в далгу пйрид нàми и ушòл.* Троиц., 2019. Ср.: **Дашь руками – не заберёшь и ногами.** **Плохòй (-ая, -ие) на отдàчу** [СРГО, т. 1, с. 310 (илл.); КСРГО; КА].

В достàтку кого, чего у кого. Достаточно, хватает кого-либо и чего-либо: *Хударбы* (* домашнего скота) *у минè в достàтку.* Введ., 1971 [КСРГО].

В друзьяке и бàтька бить дòбре. *Посл.* Вместе легче выполнять любое сложное дело, любую работу: *В друзьяки и бàтька бить дòбре.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 182 (илл.)]. < **Друзьяка** – компания. Син.: **Гуртòм (гўртом) да мйром**

сподручней. Гуртòм дòбре и бàтьку бить. // Ср.: Артèлем и бàтьку хорошò бить. *Дон.* Артèлью хорошò и нèдруга бить. Гуртòм и бàтька дòбрэ быты. *Кубан.* Гуртылём и бàтьку хорошò бить. *Ворон.* В гурте и кàша ёстся. В гурте и кàша лúчше ёстся. *Кубан.* В гурте кàша дружнèе ёстся, в колхòзе рaбòта спòрится [БСРПС, с. 21- 22, 36-37, 231].

Век вековàть. 1. Проводить жизнь, существовать: *А вдвох бы мы век викавàли.* Введ., 1971. 2. Быть одиноким; быть не замужем (не женатым): *Я с пèрвой младастю век викавàла.* Серг., 1969. 3. Жить, проживать какие-л. отрезки времени [БСРП, с. 74; КСРГО]. // Ср.: **Век вековàть.** *Нар.-поэт.* в 1-ом знач. [ФСРЯ 2007, с. 26]. **Век (вèки) вековàть.** *Разг. Устар.* 1. Жить долго, до глубокой старости. 2. *Арх. Пск.* в 3-ем знач. [БСРП, с. 74]. Ср. также: **Век вековйсь.** За всю жизнь [СРНГ, 4, с. 99]. **Вековàя дèвка.** *Дон.* Немолодая женщина, не бывшая замужем [БСРП, с. 176].

Вèки в мйре. *С отрицанием.* Ни за что на свете [БСРП, с. 75].

Век завязывать / завязàть (завязывать / завязàть век) кому 1. Портить кому-л. жизнь неудачным браком: *Пàрни свàтались, а бàтька гаварыл: «Чивò чилавèку век завязывать».* Мирн. *Такàя маладйчка харòшая, но òн жа (муж) такой гадасный – завизàл ей вèк. Анà с ним фсю жызьнь ни жывèть, а мучаицца.* Прим., 2017-2018. 2. Доживать свою жизнь, быть в преклонном возрасте. Син.: **Векà доживàть.** 3. Вдовствовать [СРГО, т. 1, с. 71; БСРП, с. 74; КМ]. // Ср.: **Завязàть век** чей. *Пск.* Измучить; погубить, сжить со света кого-л. [БСРП, с. 75].

Векà доживàть. Доживать свою жизнь, быть в преклонном возрасте: *Мы с бàпкaй сваей вика дажывàим.* Петр. [СРГО, т. 1, с. 71]. Син.: **Век завязывать / завязàть (завязывать / завязàть век)** во 2-ом знач.

Велйкая хàта. Гостиная, лучшая комната в доме; комната для торжественных событий, а также похорон: *Крайня от улицы у нас вилйка хàта: вонà для пакòйника, свàтьбы, другйх рàзных вàжнастей* Кисл. [КСРГО]. Син.: **Большàя хàта.** Вèрхняя хàта в 1-ом знач. **Верхòвàя хàта** в 3-ем знач. **Головнàя кòмната.** **Нйжня кòмната.** **Нйжня хàта.** **Нòвая хàта.** **Отхòжая хàта.**

Перёдняя хата. Уборная хата. Чистая хата во 2-ом знач. Ср.: **Холодная (холодна) хата.**

Вентерь с подкрълком (с накрълком), в ед. и мн. ч. Рыбацкая сетка, одетая на обруч: *Вентерем с паткрълком мы лóвим абьчных акунькòф.* Вас., 1987. *Винтирè теи с накрълками чи карàфками.* Вас. [СРГО, т. 1, с. 253 (илл.); КСРГО].

Венчальная кòхта. Кофта, одеваемая на свадьбу: *Кòхта винчальная была вышивàтая.* Петр., 1968 [КСРГО].

Венчальная мать. *Обряд.* Та, кто держит венец во время венчания над головой невесты: *Винчальный атèц и мать вèнчики дèржать.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 72-73]. Син.: **Венчальная свàха.**

Венчальная свàха. *Обряд.* Та, кто держит венец во время венчания над головой невесты: *Винчальная свàха над галавòй нивèсты винèц дèржыт.* Введ., Возн., Вас. [СРГО, т. 1, с. 72-73]. Син.: **Венчальная мать.**

Венчальная спидница. Юбка, одеваемая на свадьбу: *Ф спидницыэ винчальной.* Введ., 1971 [КСРГО]. Ср.: **Белая юбка. Шотлàнковая юбка.**

Венчальный отèц. *Обряд.* Тот, кто держит венец во время венчания над головой жениха: *Винчальный атèц и мать ест.* Никол. [СРГО, т. 1, с. 72-73]. Син.: **Венчальный папàша. Венчальный сват.**

Венчальный папàша. *Обряд.* Тот, кто держит венец во время венчания над головой жениха: *На свàдьбу выбиràють винчальнава папàшу.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 72-73]. Син.: **Венчальный отèц. Венчальный сват.**

Венчальный сват. *Обряд.* Тот, кто держит венец во время венчания над головой жениха: *Винчальныи сватыè нарòт висилèли.* Мур. [СРГО, т. 1, с. 72-73]. Син.: **Венчальный отèц. Венчальный папàша.**

Вèрбный воскресный день. Христианский праздник за неделю до Пасхи; Вербное воскресенье. Дем. [КСРГО; МСРГО]. Син.: **Вèрбный прàздник.**

Вèрбный прàздник. Христианский праздник за неделю до Пасхи; Вербное воскресенье: *В вèрбный прàздник.* Введ., 1971 [КСРГО]. Син.: **Вèрбный воскресный день.**

Вертеть кем как цыган солнцем. *Курск.-орл. Шутл.-ирон.* 1. Распоряжаться, командовать кем-л. Син.: **Вертеть кем как цыган шатром.** 2. Держать в неопределённости кого-л., не давая конкретных обещаний: *Он сам ни знает, што хочить. З дёвачкай фстричаицца, а ни жэницца. Вёртит ёю, как цыган сонцэм, а анà фсё тёрпитъ.* Прим., 2017-2018 [БСРНС, с. 733; КМ].

Вертеть кем как цыган шатром. *Курск.-орл. Шутл.-ирон.* Распоряжаться, командовать кем-л. [БСРНС, с. 733]. Син.: **Вертеть кем как цыган солнцем** в 1-ом знач.

Верхй ломать. Брать себе самое лучшее, самое выгодное, обычно опережая других [БСРП, с. 79].

Вёрхняя хата. 1. Гостиная, лучшая комната в доме; комната для торжественных событий, а также похорон: *Вёрхняя хата гаварим и тиредняя – эта чистичкая хата, там гастей саждим.* Возн. Син.: **Большая хата. Великая хата. Вёрховая хата** в 3-ем знач. **Головная комната. Нижняя комната. Нижняя хата. Новая хата. Отхожая хата. Передняя хата. Уборная хата. Чистая хата** во 2-ом знач. Ср.: **Холодная (холодна) хата.** 2. Спальня, меньшая по размерам комната в доме: *Он вайдл в вёрхнюю хату. У вёрхний хати спим.* Введ. *Вёрхняя хата – «спальная комната».* Рус. Ив. *Хата нижняя и хата вёрхняя.* Рус. Ив. Син.: **Вторичная хата. Задняя хата** [СРГО, т. 1, с. 75; КСРГО].

Вёрховая хата. 1. Большой крестьянский дом: *Хата вирхавая – абыкнавённый бальшой дом.* Возн. 2. Основной дом, в котором живёт семья (помимо такого дома во дворах обычно располагаются летние кухни, летние спальни, в которых живут и готовят пищу летом): *Лётам мы с мамулей в вирхавой хати ни жыли. На вòкнах кисейки висять у вирхавой хати.* Усп. 3. Гостиная, лучшая комната в доме; комната для торжественных событий, а также похорон: *У вирхавой хати гуляли. Маладых апасля свадьбы в вирховаю хату пасилили.* Анат. Син.: **Большая хата. Великая хата. Вёрхняя хата. Головная комната. Нижняя комната. Нижняя хата. Новая хата. Отхожая хата. Передняя хата. Уборная хата. Чистая хата** во 2-ом знач. Ср.: **Холодная (холодна) хата** [СРГО, т. 1, с. 75].

Весёлая лавка. Скамейка у окна на улицу: *Фсе быдѹца на висѹлую лѹфку.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 76].

Весѹлый кут. Вечеринка, гулянье: *Ф субѹту был вясѹлый кут.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 76; БСРП, с. 346].

Весѹ – не мотѹйся. Об ответственности: *Я была учѹтчикам ф трѹктарнай бригаде. Рабѹта у минѹ была трудная, атвѹтствиная, висѹ – ни матѹйся.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Нанѹтый – продѹтый.**

Вѹсить косякѹ. Давать согласие жениху [БСРП, с. 322]. Ант.: **Давѹть / дать гарбузѹ.** **Дать чайник.** **Кабакѹ (кабакѹв) давѹть / дать (надавѹть).** **Отдѹть калѹч.** **Приподнести кабакѹ.** **Таркуцѹ поднести.**

Весновѹя (весняная, веснянѹя) пшењѹца (пшанѹяца). Яровая пшеница: *Виснянѹя пшењѹца – ѹта улька.* Введ., 1971. *Вулька тѹжѹ виснянѹя пшењѹца.* Ст. Некр., 1974. *За платѹнай виснавѹя пшењѹца, арнаут, пашиѹя.* Усп., 1976. *В гѹлат примѹрь вилѹл пасѹять виснавѹю пшанѹяцѹ, азѹманку, арнауту.* Усп., 1976. *Арнаута – то пшењѹца виснавѹя.* Усп. *Збирѹим вяснавѹю пшанѹяцѹ.* Серг. *Веснянѹю пшењѹцу в вѹсну сѹють, да ванѹ ни тѹк уражѹйна, што зимавѹя.* Ст. Некр. *Есть азѹма, и есть виснянѹя пшењѹца.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 77, 347 (илл.); КСРГО]. Син.: **Веснянѹй хлеп.** **Ярая пшењѹца.** Ср.: **Зѹмняя (зимовѹя) пшењѹца.** **Зимовѹй хлеб.**

Веснянѹй хлеп. Яровая пшеница: *Вы видѹли виснянѹй хлеп?* Введ. *Виснянѹй хлепарѹли ф читѹри пѹльца.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 77]. Син.: **Весновѹя (весняная, веснянѹя) пшењѹца (пшанѹяца).** **Ярая пшењѹца.** Ср.: **Зѹмняя (зимовѹя) пшењѹца.** **Зимовѹй хлеб.**

Весовѹй кабѹк, в ед. и мн. ч. Кабачок: *Тут у меня висавѹи кабакѹ, што жѹриными едѹт.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 77]. Син.: **Сѹусный кабачѹк.**

Вестѹ устрѹйство. Заниматься домашним хозяйством: *Устрѹйства сваѹ вилѹ.* Серг. [СРГО, т. 2, с. 248 (илл.); КСРГО]. // Ср.: **Вязѹть хозяйство.** **Хозяйничать** [ФСРГС, с. 40].

Вѹтром свѹлит кого. Об очень худом человеке. Б. Пл. [Швец 2008, с. 273]. Син.: **Дуля хѹдит.** **Нѹточка рвѹется.** Ср.: **Вѹсохнуть на пекѹнку.** **Вѹсохнуть на**

сухàрь. Вѳсохнуть на сухую вѳтку. Однѳ зѳбры остàлись. Ходѳть как кефàлька. Ходѳть как скумбрийà. Ходить как сухòтнѳй (-ая, -ые). Ходѳть скелѳтиной.

Вечѳрняя зарнѳчка. Звезда Сириус [БСРП, с. 246]. > **Зарнѳчка** – звезда. Утренняя, вечерняя, вечѳрошняя зарничка – планета Венера; иногда и другие звѳзды [СРГО, с. 225; СРНГ, вып. 10, с. 385]. Ср.: **Вечѳрняя зарнѳчка.**

Вечѳрняя зарѳ. Планета Венера: *Взашлà вичѳрняя зарѳ.* Троиц., 2019 [КА]. Син.: **Вечѳрняя звѳздочка.** **Вечѳрняя (вечѳришняя) зарнѳца.** **Вечѳрняя зарнѳчка.** **Вѳтренняя (вѳтрешняя) зарѳца.** **Вѳтрешняя зарнѳца.** **Вѳтрешняя звездà.** **Рàнишняя зѳрька.** **Световàя зарнѳчка** во 2-ом знач. **Утренняя зарѳ.** **Утрешняя зарнѳчка.** **Утрешняя звезда.** **Утрешняя зѳрька.** // Ср.: **Вечѳрняя (вечѳрошняя) звездà (зарнѳца, зарѳ).** *Дон.* в том же знач. [БТСДК, с. 186; БСРП, с. 248].

Вечѳрняя звѳздочка. Планета Венера: *Вичѳрняя звѳздачка зарàние вѳчирам паявляѳцца.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 78]. Син.: **Вечѳрняя зарѳ.** **Вечѳрняя (вечѳришняя) зарнѳца.** **Вечѳрняя зарнѳчка.** **Вѳтренняя (вѳтрешняя) зарѳца.** **Вѳтрешняя зарнѳца.** **Вѳтрешняя звездà.** **Рàнишняя зѳрька.** **Световàя зарнѳчка** во 2-ом знач. **Утренняя зарѳ.** **Утрешняя зарнѳчка.** **Утрешняя звезда.** **Утрешняя зѳрька.** // Ср.: см. **Вечѳрняя зарѳ.**

Вечѳрняя (вечѳришняя) зарнѳца. Планета Венера: *Вичѳришняя зарнѳца на нѳби гарѳть.* Усп., 1978. *Вѳтришняя ивичѳришняя зарнѳца на нѳби.* Усп., 1978 *Вичѳрняя зарнѳца сѳла* [СРГО, т. 1, с. 79 (илл.); КСРГО]. > **Зарнѳца** – *Дон.* зарѳ [СРНГ, вып. 10, с. 385]. Син.: **Вечѳрняя зарѳ.** **Вечѳрняя зарнѳчка.** **Вечѳрняя звѳздочка.** **Вѳтренняя (вѳтрешняя) зарѳца.** **Вѳтрешняя зарнѳца.** **Вѳтрешняя звездà.** **Рàнишняя зѳрька.** **Световàя зарнѳчка** во 2-ом знач. **Утренняя зарѳ.** **Утрешняя зарнѳчка.** **Утрешняя звезда.** **Утрешняя зѳрька.** // Ср.: см. **Вечѳрняя зарѳ.**

Вечѳрняя зарнѳчка. Планета Венера: *Вичѳрняя зарнѳчка – бальшàя яркая звиздà, васхадѳщая вѳчирам.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 78]. > **Зарнѳчка,** см.: **Вечѳрняя зарнѳчка.** Син.: **Вечѳрняя зарѳ.** **Вечѳрняя звѳздочка.** **Вечѳрняя**

(вечòришня) зарни́ца. Ву́трення (ву́трешня) зари́ца. Ву́трешня зарни́ца. Ву́трешня звезда́. Ра́нишня зòрька. Светова́я зарни́чка во 2-ом знач. У́трення заря́. У́трешня зарни́чка. У́трешня звезда. У́трешня зòрька. Ср.: Вечерня зарни́чка. // Ср.: см. Вечèрня заря́.

Вже на́до лу́чше, да нема́ куда́. *Погов.* Надо бы лучше, да некуда: *Вже на́да лу́чше, да нема́ куда́.* Мирн., 1971 [КСРГО].

В завете́ нет у кого чего. В помине нет: *У нас и в завети нет дèхтю.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 205; БСРП, с. 238]. Син.: **В по́йву нет.** // Ср.: *Сиб.* **Нет (не было) в завете.** *Экспресс.* Совсем не знали о чём-л.; не было заведено, принято [ФСРГС, с. 74].

В заты́лок чей. В один ряд с кем-л.: *Ма́тка в заты́лок йиё и врят жыниху* (* рядом с женихом). Б. Пл., 1968 [КСРГО; МСРГО] // Ср.: **В заты́лок.** *Разг.* В один ряд друг с другом [БСРП, с. 247].

Взять в рабо́ту [кого]. Привлечь кого-л. к какому-л. делу, работе; задействовать кого-л. в чём-л.: *Ламàка – здарòвый да неба, а возьми́ в рабо́ту – как мидвèдь за гара́цами.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 288 (илл.)]. // Ср.: *Общеупотр.* **Брать / взять в рабо́ту** кого. Стараться оказать решительное воздействие на кого-л., заставлять поступать, вести себя каким-л. образом [ФСРЯ 2007, с. 233].

Взяли [у вас] некрещёного – принесли́ крещёного. *Обряд.* Ритуальная фраза, которая произносится после обряда крещения: *Када́ принòсят ребёнка и гаварили, што вот взяли́ у вас некрещёнава – принесли́ крещёнава.* Никол., 2018. *Стèлють чубу́, лòжать ребёнка и кàжуть:* «Бра́ли некрещёнава – принесли́ крещёнава. Никол., 2018 [ДФ № 39].

Взять за ба́рки [кого]. В порыве гнева, негодования схватить за переднюю часть рубашки: *Взяли́ за ба́рки, били.* Алекс., 1977 [КСРГО]. // Ср.: **Взять (схватить, тряну́ть) за грудки́** кого. *Прост.* Схватить кого-л. за переднюю часть рубашки в знак выражения гнева, негодования [БСРП, с. 166].

Взять за жену́ кого. Жениться на ком-л. [Зел., с. 23]. Син.: **Брать / взять дèвку.** **Брать / взять невесту.** **Моргану́ть дèвку.**

Взять за зя́бры кого. Оказать давление на кого-л.: *Тады́ узя́л явò за зя́бры.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 239]. // Ср.: **Брать / взять за жа́бры** кого. 1. Разг. Подчинять кого-л. себе; заставлять кого-л. 2. *Жарг. Угол.* Изобличить кого-л. на допросе [БСРП, с. 225].

Взять за сво́ю (за своегò, за свойх) кого. Удочерить / усыновить кого-л.: *Дòчку взя́ла за сваю́.* Вас., 1974. *Взя́ли ми́ня за сваю́. Када́ ми́ня за сваю́ взя́ли, я бу́ла Пирашкòва.* Введ., 2019 [КСРГО; КА].

Взять на при́печке. *Шутл.* Ничего не взять: *Ага́, ва́зьмёш на при́печке...* *Пре́жде чем взя́ть, на́да палажы́ть.* Прим., 2017-2018. Мотивация фразеологизма объясняется старообрядцами-носителями говора так: Пришёл как-то один сосед к другому одолжить денег. У хозяина как раз руки были грязные, он и говорит соседу: «Возьми на припечке!» Сосед взял, через некоторое время пришёл отдавать. Хозяин и на этот раз был занят, сказал ему положить долг туда, откуда брал. Сосед, видя, что хозяин занят, решил не возвращать долг, надеясь, что это останется незамеченным. Через некоторое время, однако, пришёл он опять просить деньги в долг. Хозяин ему: «Возьми на припечке!» Убедившись, что на припечке денег нет, сосед сказал об этом хозяину. А тот отвечает: «А ты их туда вернул? Прежде чем взять, надо положить». Вскоре выражение *взять на припечке*, т. е. «взять там, где нет» стало широко употребительным в селе [КМ]. < **При́печек** – небольшая ниша в печке.

Взять сй́лой кого. *Неодобр.* Жениться на девушке без её согласия: *Назва́юць нипу́тным па́рня, кагда́ он дèвушку сй́лай узя́л.* Павлов., 1975 [КСРГО]. Ср.: **Непу́тный па́рень. Отдава́ть / отда́ть сй́лом** кого.

Взя́ться в по́ру. *Одобр.* Похорошеть, поправиться (о девушке): *Ана́ фсигда́ га́дким утёнкам была́, а э́та фстрèтила йиё – ни угада́ла: ана́ так ф по́ру взяла́сь, така́ бра́винькая ста́ла.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Входи́ть / войти́ в тèло.** Разг. Полнеть, прибавлять в весе [БСРП, с. 660].

Вйду́ не признава́ть. Не показывать виду: *Я вйду́ не признаю́, што́ я што́-та зна́ю.* Нов. Некр., 1981 [СРГО, т. 1, с. 82; КСРГО].

Вилы двухрождковые (двухрождковые вилы). Вилы с двумя зубьями (рождками): *В углу стаять двухрашкòвыи вилы.* Возн., Анат. [СРГО, т. 1, с. 83-84, 159].

Вилы трёхрождковые (трёхрождковые вилы). Вилы с тремя зубьями (рождками): *Трёхрашкòвыи вилы – эта трёхзупчатыйи вилы. Вилы трёхрашкòвыи для сèна, для салòмы.* Возн. *У нас вилы чащи фсивò бுவàють трёхрашкòвыи.* Ст. Некр. *Вилы есть трёхрашкòвыи, чытырёхрашкòвые.* Никол., 2018 [СРГО, т. 1, с. 83-84; ДФ № 33].

Вилы пятирождковые (пятирождковые вилы). Вилы с пятью зубьями (рождками). Возн. [СРГО, т. 1, с. 83-84].

Вилы четырёхрождковые (четырёхрождковые вилы). Вилы с четырьмя зубьями (рождками): *Вилы чытырёхрашкòвыи и диривяныи, и жылèзныи – йми салòму брали.* Возн., 1971. *Вилы есть трёхрашкòвыи, чытырёхрашкòвые.* Никол., 2018 [СРГО, т. 1, с. 83-84; КСРГО; ДФ № 33].

Винавòта хòта, что впусчòла солдòта. *Погов. Неодобр.* или *шутл.-ирон.* О стремлении переложить вину на кого-л. другого: *Агò, винавòта хòта, што фпусчòла салдòта. Он рабòтатъ ни хòчитъ, а йиму хòсь винавòтый.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Вискй встòли дьбòм. *Экспресс.* Кто-л. испытывает невыразимый страх, ужас: *Вискй фстòли дьбòм.* Павлов. [СРГО, т. 1, с. 85 (илл.)]. > **Вискй** – 1. Волосы [Там же]. // Ср.: *Общепотр. Вòлосы дьбòм встòли (встають, станòвятся).* Разг. **Вòлосы дьбòм (дубью) стòли.** Пск. **Вòлосы дьбью поднялись.** Пск. **Вòлосы поднимаються** у кого. Пск. в том же знач. [БСРП, с. 98].

Висовòй платòк. *Устар.* Платок, который девушки вешали на плечо своим парням во время гуляний: *Кàжная дèфка сваиму пòрню висавòй платòк давòла.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 85].

Висячая люлька. *Устар.* Колыбель, которая подвешивалась к потолку: *У адной хòти бьòла две люльки: висячая и стаячая.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 86]. Ср.: **Стойчая люлька.**

В капусте взять кого. *Эвф.* О том, кто родился (как правило, в разговоре с маленькими детьми). Ст. Некр. [Швец 2014, с. 137; Швец 2008, с. 278]. Син.: **В (у) капусте найтї (знайтї) [на той сторонє]. На вєрбочке взять. Под скирдѡй найтї. С пѡля принестї. Уловїть в ѡзере. У (в) горѡде знайтї.** Ср.: Был (-а, -и) закза́н (-а, -ы). Показа́ть свет. Пустїть на свет.

В (у) капусте найтї (знайти) [на той сторонє] кого (у (в) капусте найтї (знайтї) [на той сторонє] кого)). *Эвф.* О том, кто родился (как правило, в разговоре с маленькими детьми). Возн. *Той, що у капусти знайшлѣ.* Троиц., 2018. – *Ма́ма, где ты ми́ня знайшла́? – Ти́бя знайшлѣ у капусте на той старанє.* Троиц., 2021 [Швец 2012, с. 73; Швец 2008, с. 278; КА]. Син.: **В капусте взять. На вєрбочке взять. Под скирдѡй найтї. С пѡля принестї. Уловїть в ѡзере. У (в) горѡде знайтї.** Ср.: Был (-а, -и) закза́н (-а, -ы). Показа́ть свет. Пустїть на свет. // Ср.: *Укр.* Найшлї (знайшлї, зловїли, пїймали, купїли) в капустї (пїд капустою). *Эвф.* в том же знач. [ФССССГД, с. 234].

В кулака̀х жить. Терпеть побои: *Пражыла́, прамаялася́: в слиза̀х, ф кулака̀х жыла́* [МСРГО].

В лѡвое у̀хо залѡзть, в пра̀вое вѣлезти. *Одобр.* Об общительном, разговорчивом, коммуникабельном человеке: *Ён в лѡвае уха залѡзе, ф пра̀вае вѣлезе.* Введ., 2019 [КА].

Влюбіться как чѡрт в сухую гру́шу. *Курск. Шутл.-ирон.* Об очень сильно влюбившемся в кого-л. человеке [БСРНС, с. 741].

В молодѣх лет. В молодости: *Тижыла́ на́ша жысть была́ в малады́х лет.* Троиц., 1983 [КСРГО]. Син.: **При мла̀дости.** Ср.: **По молодѣжу.**

В мона̀шках ходїть. *Неодобр.* или *шутл.-ирон.* О девушке, которая долго не выходит замуж: *Ана́ фсе́ в мана̀шках хадїла.* Серг., Павлов. [СРГО, т. 1, с. 307(илл.); КСРГО]. Ср.: **В дѡвках девова́ть. Повѣк оста́ться невестой. Ста́рая дѡвка.**

В носу́ ковыря́ется у кого. *Неодобр.* Быть обиженным на кого-л.: *Ужѡ́ скѡлька вре́мени пра́шлѡ, в ней фсе́ в насу́ кавыря́ица. Ниха́й, я ёй ничиво́ ни до́лжыная.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **В носу́ сверба́йт.**

В носу свербит. у кого. *Неодобр.* Быть обиженным на кого-л. Прим., 2017-2018[КМ]. Син.: **В носу ковыряется.**

В образ не верить. *Неодобр.* Не верить в бога: *Па книгам их правели – в образ ни верить.* Петр., 1963 [КСРГО].

Во все боки (бокы). Везде, всюду, во все стороны: *Варачусь ва фсе бòки – а йиё нимà.* Возн. *Карабли утикали ва фсе бòкы.* Прим., 2012 [СРГО, т. 1, с. 95 (илл.); КСРГО]. // Ср.: **Во (на) все боки.** *Волг.* Сильно, интенсивно, во всю мощь. **На все боки.** *Дон.* 1. Зажиточно, богато. 2. *также Курск.* Сильно, интенсивно [БСРП, с. 51].

Во все голоса. Очень громко (петь, кричать). Обо всех, многих: *Як вьютуть, тай пèлы во фсе голоса.* Сергеев. [КСРГО]. // Ср.: **На все голоса.** Разными голосами. *Илим. Иркут., Косыгин, 1967 [ФСРГС, с. 46].*

В один дух. Сразу, быстро, на одном дыхании (делать что-л.): *Чьри выгавариваю в адйн дух.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 107 (илл.)]. // Ср.: **В один дух.** *Кар.* Тотчас, немедленно [БСРП, с. 209].

В один кулак жмать. *Неодобр.* Стремиться к увеличению богатства любым путём: *Ани багатыи бьли, фсе в адйн кулак жмàли.* Ст. Некр., 1973 [КСРГО]. < **Жмать** – 1. Жать, давить, теснить [СРГО, т. 1, с. 199]. // Ср.: **Жить в кулак.** *Ворон.* Быть скупым. **Зажимать / зажать в кулак** кого. *Разг.* 1. Подчинять своей воле кого-л. 2. Экономить, копить деньги [БСРП, с. 340].

Водить вóйру. Танцевать быстрый народный танец: *Бяруцца (* женятся) маладыи, заидйна вóйру вòдятьмèсяц.* Вас. [СРГО, т. 1, с. 212; КСРГО].

Водить вола. *Неодобр.* Делать что-л. медленно, неуверенно [БСРП, с. 96]. // Ср. в др. знач.: **Водить вола.** *Жарг. угол., мол.* Лгать, обманывать кого-л. [Там же]. Ср. также: **Водить вола.** *Жарг. угол. Неодобр.* Говорить вздор, пустословить [Там же].

Водить детей. Рожать детей: *Раньшы мàтка вадьла на 10-13 дитèй.* Возн. *Дочь мая дитèй пакà ни вòдить.* Мирн. *Ана такàя бальнàя, шта и дитèй вадить ни магlà.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 90].

Водить дзёк (дзек) (и дзек (дзёк) водить)). Танцевать хороводный танец; водить хоровод: *Ваділи дзёк и танцывали вёйру.* Мирн., 1972. *На ўлицы дзек ваділи.* Мирн. [СРГО, т. 1, с. 166 (илл.); КСРГО]. Син.: **Водить карагòд. Гулять карагòд.** Ср.: **Водить (танòк) танкì 1.**

Водить икру. Метать икру: *Лягушка вòдит икру ф цыпòчку.* Нов. Некр. [СРГО, т. 1, с. 90].

Водить карагòд. Танцевать хороводный танец; водить хоровод: *Карагòт дèфки за сядом ваділи.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 253 (илл.)]. Син.: **Водить дзёк (дзек) Гулять карагòд.** Ср.: **Водить (танòк) танкì 1.**

Водить (танòк) танкì 1. Водить хороводы: *Танòк ваділи.* Нов. Некр., 1969. *Танкì ваділи.* Нов. Некр., 1969. *А дèвки танкì ваділи.* Ст. Некр., 1973. *А на прàзникам танкì ваділи.* Ст. Некр., 1974. *Танкì рàньшы ваділи пàрни самà сабòй, а дèфки самà сабòй.* Возн., 1975. *С чїстава читвиргà танкì начинàли вадить: бяруцца дèфки за руки и скàчуть.* Возн. *Как рàне жыли? Танкì ваділи на мàслянай.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 210 (илл.); КСРГО; БСРП, с. 657]. Ср.: **Водить карагòд.** // Ср.: **Водить (танòк) танкì.** Дон. в том же знач. [БСРП, с. 657].

Водить (танòк) танкì 2.хлопотать, возиться с чем-л., с кем-л. [БСРП, с. 657].

Водить цыплят. Высиживать цыплят (о курице, индюшке): *Куркàнка была. Пастàвила яйца над ниё. И сидить. Цыплят вьвила, ещє пастàвила – снòва вьвила. Гавàрю ей: «Да сàмай зимь будишь вадить».* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 90].

В одну рўку (рўчку) (сеять, идти и т. п.). Разбрасывать семена в одну сторону (одной рукой) при ручном способе посева: *Сєяли вручну. Вот тàк в адну рўчку иду, а тàк – в две рўчки.* Рус. Ив. *Сявà – йиё надивàли чєрис пличò и насыпàли тут зирнà, сєяли в аднуи в две рўкì.* Дем. [СРГО, т. 1, с. 63; т. 2, с. 162 (илл.)]. Ср.: **Пройтì рўчкой.** Ант.: **В две рўкì (рўчки).**

Водянистая зимà. Тёплая, с оттепелями зима; влажная зима: *Зимà была вадянистая.* Чап., 1966. Введ., 1971 [СРГО, т. 1, с. 90; КСРГО].

Волòвий глаз. Сорт крупного тёмно-синего столового винограда: *А валòвий глас прадава̀ть вòзим.* Спас., 1966. *Вот ёта валòвий глас.* Нов. Некр., 1981. *Винагра̀т усякий: зàйбер, кудёрка, валòвий глас.* Возн. *Валòвий глас крупный, чёрный, дюжы укúсный.* Введ. *Винагра̀да сарта́ есть рàзныи – кучурга̀н, рàнный, валòвий глас.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 92, 279; КСРГО].

Волòвий язы̀к. Растение, чернокорень аптечный: *Валòвий язы̀к разла̀тый тако̀й, лѐтам цвита̀ть.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 92].

Вòлоком воротѝть что. Нести, тащить что-л. большое, тяжёлое, в большом количестве: *Я вòлакам вара̀чу карзи́нку.* Усп., 1978 [КСРГО]. // Ср.: **Вòлоком волочѝть** что. *Яро̀сл.* в том же знач. [БСРП, с. 98].

Вòлосу мёньше на голо̀вè, чем где кого, чего. Очень много: *Вòласу мёньшы на гала̀вè, чим там, в Адèси, ми́ру.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 304 (илл.)].

Вòльная вода̀. Вода, вышедая из берегов, разлившаяся вокруг во время паводка или ливневых дождей: *Када̀ вада̀ вòльная.* Возн., 1975 [СРГО, т. 1, с. 94; КСРГО]. Син.: **Больша̀я вода̀. Прибы̀в воды̀. Прибы́льная (прибу́льная) вода̀. Разбере́жная вода̀.** Ср.: **Горой̀ статья̀.** // Ср.: **Вòльная вода̀.** Первая большая вода после весеннего вскрытия реки; полая вода [ФСРГС, с. 28].

Вòльная копёйка. Свободные деньги: *Тапèрича есть капёйка вòльная, а здарòвья нима̀.* Вас., 1976 [СРГО, т. 2, с. 211 (илл.); КСРГО]. // Ср.: **Копе́чки вольной не было̀.** *Орл.* Жить бедно, испытывать недостаток в деньгах [СОГ, вып. 5, с. 78].

Вòльная оде́жа (оде́жда). Гражданская одежда: *В вòльной аде́жде хади́ть стал.* Введ., 1971. *Он у вòльной аде́жы.* Б. Пл., 1978. *Пришо̀д к нам вòльной аде́жы.* Прим. [СРГО, т. 1, с. 94; КСРГО].

Вòльный дух. Тепло в печи после её протапливания: *Бори́ц сва̀рять и ста̀вять на вòльный дух.* Чап. *Вòльный дух – када̀ печь прато̀пять и а̀на̀ нимно̀га асты́нить.* Возн. *Ка̀ша чи бо̀риц хара̀шо̀ прёю̀ть, када̀ у вòльный дух паста̀виш.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 94]. // Ср.: **Вòльный дух.** *Ряз.* в том же знач. [БСРП, с. 209].

Вòля ла̀душкина – зако̀н. *Посл.* Воля мужа – закон. Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 280 (илл.)]. > **Ла̀душка – ласка̀т.** муж [Там же].

Ворона на трубе. *Шутл.-ирон.* О чём-л. неопределённом, непостоянном, ненадёжном: *Будить нам этот синий зонтик на море ориентиром, как ворона на трубе.* Прим., 2017-2018. Мотивация фразеологизма объясняется старообрядцами-носителями говора так: До 90-ых гг. прошлого века питьевую воду в с. Приморское привозили в цистернах из Дуная, поскольку водопровода не было, а грунтовые воды солёные из-за близости моря. Однажды женщина по имени Фатинья увидела подъехавшую к одному из дворов машину и подошла попросить, чтобы и ей привезли воду. Водитель согласился, спрашивает: «Куда везти?» «А вон, сыночек, туда, где ворона на трубе сидит!» – отвечает старушка. Водитель рассмеялся: «Бабушка, Вы мне адрес точный скажите, ворона с трубы улетит!» С тех пор выражение стало широко употребительным в селе, когда говорится о чём-л. неопределённом, непостоянном [КМ]. Ср.: **Чи волк, чи лисица, чи в глазах метусься. Чи дороба, чи асфальт.**

Ворочать сено. Сушить сено; ворошить сено для просушки: *Варочать сена сичас трудна.* Серг., 1977. *Сена варочаим, шоп на солнушки сохла.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 96 (илл.); КСРГО].

Воскладать [всю] надежду на кого, на что. Надеяться, возлагать надежды на кого, на что: *Фсю надежду на йивò васкладào.* Усп. [СРГО, т. 1, с. 97 (илл.)]. < **Воскладать** – возлагать [Там же].

Воскресный день. Воскресенье. Введ., 2019 [КА].

Вот локоток, ды не достанешь. *Погов. Шутл.-ирон.* О невозможности получить желаемое или исправить то, что уже сделано: *Ана йивò брòсила, он хатёл вирнуцца, но ана йивò ни пустила. Вот лакаток, ды ни дастаниш. Нада раньшэ была жалеть и беречь симью.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Близок локоток, да не укусишь. Близкий локоть, да не кусить. Пск. Близко локоть (Локоть близко), да не укусишь.** 1. Очень хочется чего-л., но нет возможности этого достичь. 2. Хочется исправить или сделать что-л., но уже невозможно. **Близок локоть (Локоть близко), да не укусишь. Укусил бы локоть, да не достанешь.** *Кубан.* [БСРПС, 492-493].

Вот такòй (такòе) пресвятòй (пресвятòе). Вот такие дела: *Вот такòе присвятòе.* Мирн. [МСРГО].

Вошвà напàла [на кого]. Кто-л. заболел педикулёзом: *Знать, вашвà напàла.* Мур., 1973 [СРГО, т. 1, с. 98 (илл.); КСРГО].

В появу немà кого, чего у кого. В помине нет: *Типèрь такòй адёжы и ф паяву ни у кагò нимà.* Ст. Некр. [КСРГО]. Син.: **В завёте нет.** // Ср.: **В появе (в появу) нет** кого, чего. *Волг., Сиб., Сев.-Двин.* Об отсутствии кого-л., чего-л. где-л. [БСРП, с. 530].

В прàздник птйца гнездà не вьёт. *Посл.* О запрете любых видов работ в дни религиозных праздников: *В прàздник птйца гнездà ни вьёт.* Введ., 2019 [КА]. Ср.: **В Благовèщию птйца гнездà не вьёт, дèвица кòсы ни плетёт.**

Впрохòдку ходить. Гулять, прогуливаться [БСРП, с. 104]. Син.: **Дèлать / сдèлать прохòдку.** Ср.: **Идтй / пойтй в прохòдку.**

Впустйть извèстие. Подать весть, сообщить: *Фпустйли извèстия о рúскам кульèри на границу.* Б. Пл., 1978 [СРГО, т. 1, с. 98; КСРГО].

Врасполòх (располòх) положйть [на кого]. Напугать, потревожить: *Врасполòх палажы́л как зря.* Б. Пл., 1978 [СРГО, т. 1, с. 99; БСРП, с. 557; КСРГО].

В свинячий гòлос. *Неодобр.* или *ирон.* Поздно, к самому концу, к шапочному разбору (делать что-л., приходиться и т. п.): *Я прасйла мне памòчь, а он пришòл ф свинячий гòлас, кагда я самà ужэ фсè здèлала.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **В свин (свинòй) гòлос.** 1. *Влад., Волог.* Очень рано. 2. *Волог.* В осеннее холодное время (когда свиньи с визгом бегут с поля домой). 3. *Краснодар.* *Шутл.-ирон.* Слишком поздно, с опозданием [БСРП, с. 147]. *Укр.* **У свинячу дяку. У свиный гóлос (у свинячй гóлоси).** Очень поздно, несвоевременно. На основе транссемы отклонения от нормы, чего-л. привычного, не такого, «как у людей». Ср. семантико-символическое противопоставление *человек – свинья*, то есть не так, как люди, не вовремя, непривычно, не по-человечески, ненормально. **У псячй гóлоси. У синячий гóлос. У собачий гóлос** в том же знач. [ФССССГД, с. 198, 140].

Все крошечки подобрать (подобрать все крошечки). Быть очень похожим на кого-л.: *Харàха* (* характер) у нивò, как у бàтьки, фсе крошчычки падабрàл. Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср. в том же знач.: **Все кàпельки подобрать (взять)** у кого. *Сиб., Яросл.* **Все кàпли взять (подобрать)** от кого. *Сиб.* **Подобрать все кàпли.** *Волг.* Быть похожим на кого-л. [БСРП, с. 275].

В семье не без ÿрода. *Посл.* В каждой семье может быть человек с отрицательными чертами характера: *Ф сямьè ни без ÿроду.* Дем. [СРГО, т. 1, с. 244 (илл.)]. // Ср.: *Общепотр.* **В семье не без урода.**

Всё в одной порè (быть, ходить и т. п.). *Неодобр.* Постоянно быть в нетрезвом состоянии, быть выпившим: *Òй, ды он фсю жызьнь пил. Фсё в адной парè был, но жынка на нивò ужэ внимàния ни абрацàла.* Прим., 2017-2018. *Скòлька он ужэ абицàл ни пить – фсё равнò в адной парè хòдить.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Всё к ряду. Всё подряд, без разбору: *Мàлый цмакнуйть фсё к ряду.* Б. Пл., 1968 [КСРГО].

Всё еднò (всё еднò). Всё равно: *Про минè, фсё аднò.* Возн., 1971. *Эта фсё аднò што сабè памòчь.* Серг., 1971. *Крапйли винагрàт, но он фсё аднò згарèл.* Ст. Некр., 1977. *Но их (румынов) фсё аднò находйли.* Б. Пл., 1978. *Анй минè фсё аднò ни даждуть.* Павл. [КСРГО].

Всё не слàва Бòгу кому. О постоянно возникающих у кого-л. трудностях, проблемах, недовольстве чем-л. или кем-л. и т. п.: *Што тибè фсё ни слàва Бòгу, нидè ни мòжыш ужыцца. Мòжыть, ты прòста ни хòчиш рабòтать?* Прим., 2017-2018 [КМ].

В старину-мàтушку. *Нар.-поэт.* В давние времена, очень давно: *Ф старину-мàтушку и у чунях хадйли.* Усп., 1978 [КСРГО].

Встать во влàсти. Прийти к власти: *Фстàли ва влàсти и данò им вòля.* Мирн. [СРГО, т. 1, с. 100; КСРГО].

Всю глубину матерйнской печàли трудно перòм описàть. *Посл.* Мать всегда беспокоится, грустит о своих детях – маленьких и взрослых, разделяет их радости и невзгоды. Прим., 2017-2018 [КМ].

Вторичная хата. Спальня, меньшая по размерам комната в доме: *Фтаричная хата – спять ф катòрай.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 101]. Син.: **Вèрхняя хата** во 2-ом знач. **Задняя хата.**

Второй стол. *Обряд.* Второй этап свадебного застолья, во время которого начинается вручение даров молодожёнам: *Пèрвый стол на свадьбе – прòста мы сидим, кùшаем, патòм выхòдят, танцують и за фтарòй стол идуть – пацылòфки называюцца, а патòм дары.* Возн., 2020 [КА]. Ср.: **Пèрвый стол.**

В (у) трèнии (быть, жить, находится и т. п.). Иметь напряжённые отношения, не ладить с кем-л.: *Мы ф паслèднее врèмя жывём у трèнии: нима у нас панимàния ф симьè.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Быть в сердцах. Делить яблоки.**

В тьгости быть. Быть беременной: *Я тагда в тьгаста была, пèрвиньким хадила.* Возн., 1985 [СРГО, т. 2, с. 234 (илл.); КСРГО]. Син.: **Ходить в интересах.** Ср.: **Тяжёлая баба.**

Втямить в гòлову. Понять что-л. Троиц. [Швец 2008, с. 281].

Вутренняя (вутрешняя) зарйца. Планета Венера: *Вутришняя зарйца займайицца.* Ст. Некр., 1974 [БСРП, с. 246; КСРГО]. > **Зарйца** – 1. *Ласк.* Заря. 2. Утренняя планета Венера [СРНГ, вып. 10, с. 384]. Син.: **Вечèрняя заря. Вечèрняя звёздочка. Вечèрняя (вечòришняя) зарнйца. Вечèрняя зарнйчка. Вутрешняя зарнйца. Вутрешняя звезда. Рàнишняя зòрька. Световàя зарнйчка** во 2-ом знач. **Утренняя заря. Утрешняя зарнйчка. Утрешняя звезда. Утрешняя зòрька.**

Вутрешняя зарнйца. Планета Венера: *Вутришняя зарнйца.* Павлов., 1959. *Вутришняя зарнйца – то на нèби гарить.* Усп., 1978. *Вутришняя и вичèришняя зарнйца на нèби.* Усп. [КСРГО; МСРГО]. > **Зарнйца**, см.: **Вечòришняя зарнйца.** Син.: **Вечèрняя заря. Вечèрняя звёздочка. Вечèрняя (вечòришняя) зарнйца. Вечèрняя зарнйчка. Вутренняя (вутрешняя) зарйца. Вутрешняя зарйца. Вутрешняя звезда. Рàнишняя зòрька. Световàя зарнйчка** во 2-ом знач. **Утренняя заря. Утрешняя зарнйчка. Утрешняя звезда. Утрешняя зòрька.**

Вутрешняя звезда. Планета Венера: *Пèрид вутром паднимàицца звиздà – йèта Вутришняя.* Ст. Некр., 1974. *Вутришняя звиздà – «зарнйца» называицца.*

Ст. Некр., 1974 [КСРГО]. Син.: **Вечèрняя заря́. Вечèрняя звёздочка. Вечèрняя (вечòришня) зарни́ца. Вечèрняя зарни́чка. Вùтренняя (вùтрешняя) зари́ца. Вùтрешняя зари́ца. Вùтрешняя зарни́ца. Рàнишня зòрька. Светова́я зарни́чка** во 2-ом знач. **У́тренняя заря́. У́трешняя зарни́чка. У́трешняя звезда. У́трешняя зòрька.**

Входить в мўжество. Взрослеть [БСРП, с. 415].

Входить в свет. О новорождённом до трёхнедельного возраста: *Ён вхòдя ф свет.* Троиц., 2019 [КА].

В цур и прàх. Полностью, до основания (разрушить что-л.) [БСРП, с. 728].

Выбивàть корòбочку. *Этнограф.* Танцевать старинный танец: *Вьìдем на вулицу и выбивàем карòбачку.* Серг., 1977. *Выбивàем карòбачку у рикì.* Серг. [КСРГО]. < **Корòбочка** – старинный танец. *Верхне-Тавд., Свердл., 1971* [СРНГ, вып. 14, с. 348].

Вьìбиться на кàрточку. Сфотографироваться: *Вьìбилась на кàрточку – знàчит «сфатаграфìровалась».* Введ. *Мы з мужам вьìбились на кàрточках тагдà.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 104].

Вьìбором не вьìберешь, коли́ бог не дàст. *Посл.* Человек предполагает, а бог располагает: *Ёсли есть дòля, анà тибè и на пèчке найдётъ. А вьìбарам ни вьìбиреш, кали́ бог ни дàсть.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Если́ есть дòля, онà тебà и на пèчке найдёт.**

Выбрàсывать вòду. Черпать воду (черпаком): *Тикучём мы вòду выбрàсываим.* Коса [СРГО, т. 1, с. 105].

Выбрàсывать деньги кому. Дарить деньги на свадьбе: *Гòсьти выбрàсывают дèньги малады́м* [МСРГО].

Вьìвернуть козлà. Упасть вверх ногами: *Так упàла, што аж вьìвирнула казлà.* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 105].

Выводить на толокù. *Этнограф.* О приобщении детей к массовому народному гулянию в селе Троицком Беляевского района Одесской области перед Пасхой, когда жители села со всей Журавлёвки (так называлась русская часть села; вторая часть была молдавской) собирались в специально отведённом для

этого месте («вытолоченном», на котором ничего не росло), носившем название «толокá». Впервые детей приобщали к празднованию в пятилетнем возрасте и обучали водить хоровод при помощи хлопков, так как музыкальных инструментов в то время не было: *Дитё вывади́ли ф пять лет на талаку́*. Троиц., 2019 [КА]. См. также: **Собираться на толокú.**

Выгляд лица́ чей, у кого. Внешность (о лице): *Йигò выглят лица́*. Чап., 1966. *Выглят лица́ был у ниё знáтный*. Введ. [СРГО, т. 1, с. 106 (илл.); КСРГО].

Выжива́ть рòзум (рòзум выжива́ючи). Глупеть, терять способность здраво мыслить, рассуждать от старости; выживать из ума: *Ба́бки все рòзум выжива́ют*. Б. Пл. [КСРГО].

Вызрева́ют глаза́. Об образовании бельма на глазах: *Вызрива́ють глаза́–чилавèк стандóвицца сляпòй, и палóду сыма́ють*. Троиц., 1983 [СРГО, т. 1, с. 108 (илл.); КСРГО].

Выйти людьми́. Стать настоящими людьми, выйти в люди: *Матиря хатя́т, штоп анì вы́шли людьми́*. Возн. [СРГО, т. 1, с. 108].

Выйти с сознàния. Потерять сознание. упасть в обморок: *Вы́шла я с сазнàния*. Мирн., Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 108; Швец 2008, с. 269]. Син.: **Ома́рок накры́л** кого. **У прова́л пойти́**.

Выкататься как свинья́ [в грязь]. *Неодобр.* или *шутл.-ирон.* Об очень грязном человеке. Б. Пл., Троиц. [Швец 2008, с. 272]. Син.: **Грязный как ганчёрка**.

Выкинуло ветряную у кого. Кто-л. заболел ветряной оспой, ветрянкой: *А то йищè бидà: вы́кинула у аднавò ветряную*. Введ., 1971 [СРГО, т. 1, с. 78 (илл.); КСРГО].

Выкупать квётку. *Обряд.* Свадебный обычай, по которому на свадебной вечеринке парни (жених с боярами) выкупали восковые цветы (а в старину – живые), подавая тарелку с деньгами дружке и торгуясь. Если дружка считала, что денег достаточно, она клала цветок на шишку (свадебный калач) и подавала боярину. Только после выкупа цветов на стол ставили тарелку с пирогами и вином. Троиц., 2018 [КА]. < **Квётка** – цветок [СРГО, т. 1, с. 258].

Выкуплять молодую (молода́йку). *Обряд.* Платить за невесту на свадьбе по старинному свадебному обряду; выкупать невесту: *Жыніх выкупае малада́йку.* Петр., 1968. *Приходють жыниховы, выкупають маладую.* Мирн. [СРГО, т. 1, с. 109 (илл.); КСРГО]. Син.: **Куплять невесту. Укупливать (укуплять) невесту.** Ср.: **Продавать невесту. Просить магарыч.**

Выламываться как карузный пряник. Упрямиться, сопротивляться; кривляться. *Уж выламывалси, как карузный пряник.* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 255 (илл.)]. < **Карузный** – кукурузный [Там же]. Син.: **Ломаться как сахарный бублик.**

Выливать на ежевику. Выливать в сосуд с водой над головой болящего расплавленную смолу дерева, произнося заклинательные слова. Б. Пл. [Швец 2008, с. 270]. Ср.: **Выливать на свинец. Выливать перепуг.**

Выливать на свинец. Выливать в сосуд с водой над головой болящего расплавленный свинец, произнося заклинательные слова: *Кагда рибёнак пирипужный, бабка-знахарка выливають на свинец.* Коса, 1985 [Швец 2012, с. 74; КСРГО]. Ср.: **Выливать на ежевику. Выливать перепуг.**

Выливать перепуг. 1. Выливать в сосуд с водой над головой болящего расплавленную смолу дерева или свинец, произнося заклинательные слова: *Пирипуг выливають на свинец или смалу.* Коса, 1985. *Када пирипужаный (* испуганный) рибёнак, выливають пирипуг.* Коса, 1985. Б. Пл. 2. Лечить от заикания, выкатывая свежим яйцом и произнося заклинательные слова. После выкатывания бабка-знахарка разбивала яйцо на глазах у больного, показывая то, что находилось внутри, обычно червяка или что-л. под. Троиц., 2018 [Швец 2012, с. 74; КСРГО; КА]. < **Перепуг** – заикание. Ср.: **Выливать на ежевику. Выливать на свинец.**

Выливать / вылить сусликов. Охотиться на сусликов, заливая воду в их норы: *Нада сусликав вылить.* Введ., 2019. *В галадовку выливали сусликаф.* Введ., 2019. *Ва́ся вылил сусликаф, прынёс.* Введ., 2019 [КА]. Син.: **Выливать / вылить хаврошкòв.**

Вылива́ть / вѝлить хаврошкòв. Охотиться на сусликов, заливая воду в их норы: *Мы вылива́ли хаврашкòф.* Дем., 1984 [КСРГО]. < **Хаврошкѝ** – мн. суслики. Син.: **Вылива́ть / вѝлить сѹсликов.**

Вынима́ть из я́мок. Копать (картошку): *Ужэ́ из я́мак вынима́ем.* Вас., 1967 [КСРГО].

Вѝписать план кому. Предоставить участок для застройки и приусадебного хозяйства: *Старшòй живѣть у Тару́тине. Вѝписали план яму́, да́ли лес.* Петр., 1968 [КСРГО].

Вѝпить два непòльных. *Неодобр.* или *шутл.-ирон.* Быть выпившим: *Вѝпил два нипòльных и выступàить, фсѣ никак угамани́цца ни мòжыть.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Вѝсмоктать всю кровь. *Неодобр.* Издеваться над кем-л., мучить, притеснять кого-л.: *Вѝсмактала фсю кров.* Возн., 2020 [СРГО, т. 1, с. 112 (илл.); КА]. < **Вѝсмоктать** – 1. Высосать. 2. Выпить всё до конца [СРГО, т. 1, с. 112]. // Ср. *Общепуптр.:* **Высàсывать / вѝсосать кровь** из кого. Жестоко эксплуатировать, всячески притеснять, доводить до крайней степени нужды [ФСРЯ, с. 96]. **Пить (сосàть) кровь** чью. *Прост. Неодобр.* Мучить, притеснять кого-л., глумиться над кем-л. **Пòртить / испòртить кровь** кому. *Разг. Неодобр.* Причинять неприятности, огорчения, раздражать кого-л. [БСРП, с. 331].

Вѝсохнуть на пекàнку. Сильно похудеть, как правило, из-за болезни, волнений, переживаний и т. п.: *Скòлька ж мòжна пирижива́ть? Я ужэ́ на пикàнку вѝсахнула...* Прим., 2017-2018 [КМ]. < **Пекàнка** – 1. Запечённая рыба [СРНГ, вып. 25, с. 315]. Син.: **Вѝсохнуть на сухàрь. Вѝсохнуть на сухую вѣтку.** Ср.: **Однѝ зѣбры оста́лись.** Ср. также: **Дўля хòдит. Вѣтром свàлит. Нѝточка рвѣтся. Хòдит как кефàлька. Хòдит как скумбрия́. Хòдит скелѣтиной. Хòдит как сухòтный (-ая, -ые).**

Вѝсохнуть на сухàрь. Сильно похудеть, как правило, из-за болезни, волнений, переживаний и т. п.: *И он как вѝпужался (* испугался) и вѝсах на сухàрь.* Ст. Некр., 1977 [СРГО, т. 1, с. 114 (илл.); КСРГО]. Син.: **Вѝсохнуть на пекàнку. Вѝсохнуть на сухую вѣтку.** Ср.: **Однѝ зѣбры оста́лись.** Ср. также:

Дуля хòдит. Вèтром свàлит. Ниточка рвётся. Хòдить как кефàлька. Хòдить как скумбрия. Хòдить скелèтиной. Хòдить как сухòтный (-ая, -ые).

Высохнуть на сухую вèтку. Сильно похудеть, как правило, из-за болезни, волнений, переживаний и т. п.: *Сильна балèла я в мòладасти, вьсахнула на сухую вèтку – ели вьжыла.* Прим., 2017-2018[КМ]. Син.: **Высохнуть на пекàнку.**

Высохнуть на сухàрь. Ср.: **Однì зябры остàлись.** Ср. также: **Дуля хòдит. Вèтром свàлит. Ниточка рвётся. Хòдить как кефàлька. Хòдить как скумбрия. Хòдить скелèтиной. Хòдить как сухòтный (-ая, -ые).**

Вьтрещить глàзы на кого, на что. *Неодобр.* или *ирон.* Пристально смотреть на кого-л., что-л., широко раскрыв глаза: *Чо вьтрищил на минè глàзы?* Ст. Некр., 1989 [КСРГО]. Ср.: **Чуть глàзы не повылàзили.** // Ср.: **Вытарàщивать (вьтаркивать / вьторкнуть глàзà).** Пск. **Вьтрещить глàзà.** Дон. **Вылуплjàть (вьлупливать) / вьлупить глàзà.** Арх., Пск., Сиб. в том же знач. [БСРП, с. 120-121].

Вьтjàгивать / повьтjàгивать ўды с кого, из кого. *Неодобр.* Мучить кого-л., изнурая непосильной работой, непомерными требованиями и т. п.: *Фсе ўды с мянè навьтjàгивал.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 239 (илл.)]. < **ўды** – жилы [Там же]. Син.: **Дèром драть.** Ср.: **Отбирàть / отобрàть последний рубль.** // Ср.: *Общеупотр.* **Тяну́ть (вьтjàгивать) жьлы** из кого. *Разг. Неодобр.* в том же знач. [БСРП, с. 232].

Вьтянуть язьк. Умереть [Швец 2014, с. 137]. Син.: **Наду́ть хвостà. На тот свет пойтì. Повьтянуть нòги. Пойтì на бугòр. Потяну́ть язьк. Смерть потяну́ла. Уйтì к прèдкам. Уйтì на клàбище.**

Вьхòдивать зàмуж. Вступать в брак (о женщине), выходить замуж: *Маладыи вьхòдивають зàмуш.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 114 (илл.)]. Син.: **Идтì / пойтì зàмуж. Итìть зàмуж. Идтì / пойтì в проходку. Надевàть сбòрник. Ухòдить зàмуж.** Ср.: **Повьйти замуж. Повьхòдить зàмуж.** // Ср.: *Общеупотр.* **Вьхòдить / вьйти зàмуж.** 1.Значение то же [БСРП, с. 244].

Вьхòдить на стàж. Уходить на пенсию: *А калы вьхòдиш на стàш, ужò старà.* Серг. [СРГО, т. 1, с. 114]. Ср.: **Делà в отстàвке.**

В (у) ёту рўку (идти, пойти и т.п.). В ту сторону, куда указывают рукой: *Пойдёте в ёту рўку, анà там на углу жывьётъ*. Ст. Некр., 1974. *Пайдёте в ёту рўку, там где акацывка растётъ*. Ст. Некр., 1974. *У ёту рўку ана жывьётъ*. Ст. Некр., 1977. [СРГО, т. 1, с. 17 (илл.); КСРГО].

Вязать рушникй (рушникй вязать) кому (и вязать рушникàми (рушникàми вязать) кого)). *Обряд*. Свадебный обычай, согласно которому сватов, дружек и других почётных гостей обвязывают полотенцами: *Рушникй вяжуть, с гармонией идуть*. Ст. Некр. *Вяжуть усём рушникй*. Серг. *Нанàшку и хрèsных рушникàми вяжуть*. Чап. [СРГО, т. 1, с. 115 (илл.)]. Син.: **Перевязывать (перевязывать, обвязывать) / перевязать рушникàми**.

Вязать/ повязать рушникòм (рушникàми) кого. *Обряд*. Соглашаться на брачное предложение; ответить сватам согласием: *Сваты с харчàми пришли. А мы их рушникàми навязали*. Введ. Связано с обычаем повязывать рушником сватов в знак согласия на брачное предложение. Троиц., 2019 [КСРГО; КА]. Ср.: **Вèsить косякй**. Ант.: **Давать / дать гарбузà**. **Дать чайник**. **Кабакà (кабакòв) давать / дать (надавать)**. **Приподнести кабакà**. **Таркуцà поднести**.

Г

Гадючий виноград. Растение: *Гадючий винагрàт жёлтыми сирётками цвितётъ, бувають красныи буйки*. Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 118; КСРГО].

Гадючье молоко. Растение молочай. Павлов. [СРГО, т. 1, с. 118].

Гарàги (гарàди) дèлать. Подвязывать виноград. Ст. Некр., Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 121; КСРГО].

Гарманом идтй (идтй гарманом). Идти косяком (о рыбе): *Кòрап идётъ гарманам в апрèли мèsицы*. Вас. [СРГО, т. 1, с. 123; КСРГО].

Гарманòванная (гарманòвочная) дòскà. *Устар. Этнограф*. Доска, употребляемая в старину для обмолота зерна: *Гарманòванная дòска была с крыльями. Анй вèтир дèлали*. Троиц., 1970. *Гарманòванной даскòй салòму ф палòву*

дѣлали. Усп., 1978. *Гармановачная доска для тѣрки паловы*. Троиц., 1983. Объясняется носителем говора так: Лошадь, вокруг крупа которой привязывали канаты и к ним широкую доску с одной стороны (на другую сторону становились девушки), ходила по кругу. Доска амортизировала и молотила зерно. Троиц., 2019 [КСРГО; СРГО, т. 1, с. 124 (илл.); КА].

Гарманованный (гарманый, гармановый, гармановишный, гармотный) камень, в ед. и мн. ч. *Устар. Этнограф*. Большой круглый зубчатый каток, употребляемый в старину для молотбыпри помощи лошадей: *Гармановым камнем малотять зярно*. Никол., 1967. *Гарманованный каминь клали у горшык, запрягали лашыдей, и ани йиво тянули*. Возн., 1971. *Кдлас аббивалигарманавишным камнем*. Серг., 1974. *Восьмирик – гарманованный камень с восимью выступами. У васмиряков зубцы мильчей*. Возн., 1975. *Гарманованным каминем муку дѣлали*. Усп., 1978. *Есть гарманованный каминь малоть*. *Гарманныи камни булы на 7 пудов*. Ст. Некр., 1985. *Гарманый каминь был симирик, шыстирик*. Вас., 1986. *Гарманованный каминькак челюсты (* круг, отверстие в печке, топка)*. Рус. Ив. *Сохй деревянныи, камни гарманованыи давно фсе пазакидали*. Ст. Некр. *Симирик – камень гарманованный с симью зубцами*. Возн. *На таку гармотным камнем пшаницу малатили*. Усп. [СРГО, т. 1, с. 123-125; т. 2, с. 58, 164 (илл.); КСРГО]. Повсеместно.

Гармонить танцы. Аккомпанировать на гармонии танцующим: *Ис цѣрки тольки навылизуть, гармонять танцы*. Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 124].

Гармошка-играюшка. Гармонь: *На свайбе играл на гармошке-играюшке*. Троиц., 1983 [КСРГО].

Гасовая лампа, в ед. и мн. ч. Керосиновая лампа: *Раньшы были гасавыи лампы, и типерича – ликтрйчества*. Возн. [СРГО, т. 1, с. 126].

Гастрѳли устраивать. Неодобр. Безобразничать. Б. Пл. [Швец 2008, с. 285].

Гацецѳ дѣлать. Танцевать: *Слышыш, як там на свадьби гацыцѳ дѣлають?* Спас., 1982 [СРГО, т. 1, с. 126; КСРГО].

Где любяг – не учащивай, а где не любяг – и вѳвсе не ухаживай! *Посл.* В отношениях с людьми не нужно быть навязчивым (как правило, о брачно-

любовной сфере): *Ни хòчить брать зàмуш – и ни нàда. Насильна мил ни бұдиш. Где лўбють – ни учàщивай, а где ни лўбють – ни ухàжывай.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: Где лўбьт, [там] не учащай (учàщивай), а где не лўбьт, там (туда) ни ногòю. Где лўбьт, не частй [посещеньем], а где нет – редй. *Рост., Яросл.* Где лўбьт, там не частй, а где не лўбьт, тудà ни ногòй. Где лўбьт, там не чàсто гостй. Где не лўбьт, там не бывай, а где лўбьт, урежай (не надоедай) [БСРПС, с. 500]. Ср. также: *Общеупотр.Посл. Насильно мил не бұдешь.*

Где народйлся, там и пригодйлся. *Погов.* О преимуществе проживания на родине, где человеку легче проявить свои способности и быть оценённым по достоинству. Введ., 2019 [КА]. Ср.: **На одном мёсте и кàмушек обрастает.** // Ср.: **Где кто (Кто где) родйлся (родйтся), там и годйтся (пригодйтся). Где родйлся (родйвши), там и пригодйлся (пригодйвши).** *Пск.* Где родйлся, там и сгодйлся. *Волгогр.* О тесной связи человека с родным краем. [БСРП, с. 759].

Где ни былà, вездè полкилà. *Погов. Шутл.* Там хорошо, где нас нет: *Бàба Дуня на валах виздè ёздила, дарòги навàжывала. Ййё спрашывали: «Как лўди там, там жывуть?» Анà атвичàла: «Ой, бàбаньки, где ни былà – виздè полкилà».* Прим., 2017-2018. Мотивация фразеологизма объясняется старообрядцами-носителями говора так: Лет сто назал в нашем селе жила женщина по имени Дуня – крупная, грубоватая, никогда не бывшая замужем. Ездила Дуня на повозке, запряжённой волами, помогала прокладывать сельские дороги. Когда через некоторое время она возвращалась в родное село, люди спрашивали: «Вот ты много ездйшь, везде бываешь, расскажи, как люди в других местах жывут?». На этот вопрос Дуня неизменно отвечала: «Ой, бабòнки, везде одинаково. Где ни была – везде полкила», т. е. «там хорошо, где нас нет» [КМ].

Где судьбà нòсит кого. О неизвестном местонахождении кого-л.: *Где тавò мьтаря судьбà нòсить?* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 312 (илл.)].

Гладàльная (гладйльная) машина (машйнка). Утюг: *Рàньшы гладйли гладйльной машйнкай.* Ст. Некр., 1977. *Ох, тяжьлы бьли ёти гладàльны машьны!* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 129; КСРГО].

Гладить хату. Устар. Штукатурить стены деревенского дома раствором, состоящим из глины, опилок (тырсы), кизяков. Прим., 2019 [КМ].

Гладкая вспашка (спашка). Способ вспашки: *Катком закатывали землю – гладкая вспашка, а баранили – кучирявая.* Спас., 1982. *Шла гладкая спашка* (Мур.) [СРГО, т. 1, с. 278; т. 2, с. 181 (илл.); КСРГО]. Ср.: **Кучерявая вспашка.**

Гладовать как собака (собаки). Сильно голодать: *Гладавали, как сабаки, лябяду ели.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 129 (илл.); КСРГО].

Глаз выжжет. Очень кислый: *Ня еш, глас выжжыть, ще ни спела.* Серг. [СРГО, т. 1, с. 130]. // Ср.: **Глазы вон.** Пск. в том же знач. [БСРП, с. 128].

Глаз накинуть на кого, на что. Присмотреться к кому-л., приметить заметить: *Я на нивò глас накинұла, што за чилавèк.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 130; БСРП, с. 117].

Глинчастый горòх. Сорт гороха: *Глинчастый гарòх сèяли трòшку дитям.* Ст. Некр., 1973 [СРГО, т. 1, с. 131; т. 2., с. 228; КСРГО].

Глухая дверь. Сплошная дверь, без застеклённой части. Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 132].

Глядèть дом. Вести домашнее хозяйство: *Мàмка глядèла дом.* Никол., 2018 [ДФ № 31]. Син.: **Вестì устройство.**

Глядèть мило [на кого, на что]. О чём-л. очень красивом, приятном, привлекательном: *На рубàхи шылась балдарèя – глядèть мила.* Спас. [СРГО, т. 1, с. 26 (илл.)].

Глянь да поглядì на кого, на что. Посмотри внимательно на кого-л., на что-л. [БСРП, с. 131].

Гнать в (у) ствол. Расти вверх (о растениях): *Цвèлая пàпорау ствол гòнить.* Ст. Некр., 1977 [КСРГО].

Гнать гòном (гòном гнать) кого. Заставлять, принуждать кого-л. идти куда-л.; принудительно отправлять кого-л. куда-л.: *Нёмцы людèй гòнам гòнять* [СРГО, т. 1, с. 138 (илл.); БСРП, с. 150]. // Ср.: **Гòном гнàться / погнàться.** Том. О быстро побежавшем человеке. (1964). Выражение образовано удвоением

глагольной основы по модели тв. сравнения [БСРНС, с. 142]. **Как** кто кого **гòном гòнит**. *Кубан. Неодобр.* О человеке, который очень поспешно, торопливо делает что-л. [Там же]. **Гнàти гòном**. 1. Быстро расти, изменяться. 2. Переправлять кого-л. пешком, без помощи транспорта [СФУМ, с. 150].

Гнать мàтом. Использовать нецензурную лексику, сквернословить: *Ой, как мàтам гòнуть!* Никол., 2018 [ДФ № 38].

Гнечённые слівы. Чернослив: *Гнечённы слівы, дýмам прахòдять*. Троиц. [СРГО, т. 1, с. 133].

Говорíла-говорíла – взяла да сказа́ла. *Погов. Шутл.* Высказать главную мысль после долгого предисловия: – *На Вèрбнае васкрисèнье тèтя Тамàра миня вèрбачкай хлиста́ла, што̀-та интирèснае, пòмню, пригавàривала. – Э́та как па-старикòфски: «Гаварыла-гаварыла, взяла да сказа́ла»*. Введ., 2019 [КА].

Говорíть ба́сни (ба́сни говорíть). Рассказывать сказки: *Вы миня слúшайте, бóутта я вам ба́сни гаварю́*. Введ., 1971. *Рàньшы ба́сни гавары́ла, а типèр усé забы́ла, сívая ста́ла, ста́рая*. Усп. [СРГО, т. 1, с. 31 (илл.); КСРГО].

Годи́шна рòкля. Свадебное платье: *Гадíшну рòклю ни нивèста, а жанíх пакупàить*. Серг. [СРГО, т. 1, с. 134]. Син.: **Печàльное пла́тье**.

Годовóй пра́здник, в ед. и мн. ч. Большой праздник; праздник, который бывает раз в году: *Кагда́ гадавы́и пра́зьники, нанима́им гуртòм му́зыку*. Коса, 1980. *Гадавóй пра́здник, карандашы́ нòвые*. Вилк. [КСРГО; МСРГО].

Годовы́е помíны. Поминки в годовщину смерти. Введ. [КСРГО].

Год у год. Год за годом; из года в год: *Ёсли год у год праçитыва́ть ева́нгилие, то и вразумíсья*. Спас., 1982 [КСРГО].

Гòды гнут. О процессе старения: *Гòды гнут, а памира́ть ни хòцца* (* не хочется). Серг., 1971 [КСРГО].

Гол, да (ды) прав. *Одобр.* О честной бедности: *Мы фсю жы́знь чèсна пра́жы́ли, а за чèсный трут сýльна багàтым ни буди́ш – затò гол, ды прав, спако́йна нòчью спи́ш*. Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Бèден, да чèстен**. **Будь бèден, да чèстен**. **Лúчше быть беднякòм, чем разбогатèть со грехòм**. **Лúчше быть чèстным беднякòм, чем богàтым подлецòм**. **Лúчше жить беднякòм, чем**

разбогатѣть со грехѡм. Лѹчше жѣти биднякѡм, чим разбогатѣть с грѣхѡм. *Кубан.* [БСРПС, с. 46-47].

Головѧ не снѡсит. Голова разрывается от шума, крика и т. п.: *Скѡльки шуму – галавѧ ни снѡся.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 136].

Головѧ сварѣлась. Кто-л. стал плохо соображать из-за выпитого вина, жары и т. п.: *И галавѧ мая сварѣлась ат винѧ.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 157 (илл.)].

Головнѧя кѡмната. Гостиная, лучшая комната в доме; комната для торжественных событий, а также похорон: *Усѣ май икѡны у галавнѡй кѡмнате висѣть.* Возн. [КСРГО]. Син.: **Большѧя хѧта. Великѧя хѧта. Вѣрхняя хѧта** в 1-ом знач. **Верхѡвѧя хѧта** в 3-ем знач. **Нѣжняя кѡмната. Нѣжняя хѧта. Нѡвая хѧта. Отхѡжая хѧта. Передняя хѧта. Убѡрная хѧта. Чѣстая хѧта** во 2-ом знач. Ср.: **Холѡдная (холѡдна) хѧта.**

Головѹшку замѡривать (замѡривать головѹшку). Делать общий наркоз: *У сасѣтки нагѧ тикѣть. Читѣри рѧза дѣлали апирѧцыю и галѡвѹшку замѡривали* [БСРП, с. 147; МСРГО; КСРГО].

Голѡдный год. Период 1946-1947 гг., когда вследствие сильной засухи и неурожая зерновых культур жители сѣл Юга Украины переживали голод: *Мы выежжѧли галѡдным гѡдам ис Стрыя, минѧли сѣла.* Рус. Ив., 1987. *В голѡдный год нѧши кѡтцы* (* круглые загородки для ловли рыбы, сплетѣнные из лозы и поставленные на колья) *обворѡвывали.* Троиц. *В галѡдный гот умирали как качирѣшки.* Введ., 2019. *Астѡлась нас пѧтира: двѡе умирли в галѡдный год.* Возн., 2020 [Пеш., кн. 1, с. 15; КА].

Голомѡзглый як чан. *Шутл.* Полностью лысый (о человеке): *Мужьѣк был галамѡзглый, як чан.* Анат. [СРГО, т. 1, с. 137 (илл.)].

Гонѧть кого как [солѣного] зѧйца. *Шутл.-ирон.* 1. Ругать кого-л., устраивать нагонѧй кому-л. 2. Держать кого-л. в строгости, заставляя что-л. делать [БСРНС, с. 213]. // Ср.: **Гонѧть кого как [солѣного] зѧйца.** *Кубан.* в том же знач. [Там же]. *Укр. Як (мов, нѣби і т. ін.) солоного зайця* (зѣ словом *ганяти*). Без отдыха [ФСУМ, с. 306].

Гоня́ть мух. *Обряд.* В свадебном обряде – ходить в гости к приглашённым на четвёртый день свадьбы (о действиях хозяев) [БСРП, с. 417].

Го́ре-му́ка вѣчная. *Неодобр.* Неудачник: *Сам жа го́ре-му́ка вѣчная, а стрòить ис сибя́ нипаня́тна кавò.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Го́ри-горицвѣт. Растение календула, ноготки: *Га́ри-гарицвѣт ф саду́ пасѣила.* Антон., 1966 [СРГО, т. 1, с. 139; КСРГО].

Го́ришный (го́ришный, го́рышный) ветер. Северный ветер: *Вѣтры у нас быва́ють га́рышный и низòвый.* Троиц., 1970. *Го́ришный вѣтир.* Троиц., 2018 [СРГО, т. 1, с. 139; КСРГО; КА]. Ср.: **Низòвый (низовòй) вѣтер.** // Ср.: *Болг. Диал. Одесск. Го́рни вя́тьр* в том же знач.

Го́рдò дѣлать. Обрабатывать огород: *У нас римѣсил нет, мы фсѣ гарòды дѣлаим.* Ст. Некр., 1981 [СРГО, т. 1, с. 140; КСРГО]. Син: **Гряди́ну дѣлать.**

Го́рдòная брига́да. Овощеводческая бригада: *Я рабòтала в гарòднай брига́ди: сажáли, паливáли, па́дбивáли.* Б. Пл., 1978 [СРГО, т. 1, с. 140-141 (илл.); КСРГО]. Син.: **Гринадёрская брига́да.**

Го́рдòй стать. О вышедшей из берегов воде [БСРНС, с. 143]. Ср.: **Больша́я вода́. Во́льная вода́. Прибыв́ воды́. Прибыльная (прибульна́я) вода́. Разберѣжная вода́.**

Го́рдòжу городи́ть. Ставить забор: *Сявòдни будим гарòджу гаради́ть.* Б. Пл., 1978 [СРГО, т. 1, с. 141; КСРГО].

Го́ршкòвый каза́н. Вид посуды для приготовления жаркого: *Гатòвим в гаршкòвых казанáх.* Кисл., 1989 [КСРГО].

Го́рячие пропòи. *Обряд.* Обряд, по которому просходит сговор родителей невесты с женихом и его родителями перед свадьбой через два-три дня после сватовства, завершающийся угощением, которое предполагало наличие горячих блюд: *Га́рячи прापòи – э́та када́ жанихòвы ради́тили прынаси́ли га́рячую яду́.* Введ., 2019 [Лаз., с. 25]. См. также: **Дѣлать / сдѣлать пропòй. Пропивáть / пропить невесту́.**

[Господи,] (произносится чей-л. возраст) лет, а ума́ нет. О человеке, который не стал умным, не поумнел к определённому возрасту. Введ., 2019 [КА].

Гра́бить невесту. Устар. Обряд. Реликтовый способ заключения брака, предполагавший похищение невесты, позже ставший частью свадебного обряда: *Раньшэ гра́били, а мы хаділи укўпљивали.* Мур., 1973 [КСРГО].

Град-столи́ца. Устар. Ленинград (Санкт-Петербург): *Вазіли у грат-стали́цу.* Троиц. [МСРГО; КА]

Грать под язы́к. Петь без сопровождения музыки, петь акапельно: *И как начнўть грать над язы́к рэ́зные танцурьы, так аш нўги гудя́ть.* Ст. Некр., 1973 [СРГО, т. 2, с. 210 (илл.); КСРГО]. // Ср.: **Танцевать под язы́к.** Танцевать под пение без музыки. Буг. [БТСДК, с. 603].

Грать свадьбу (свадьбы, свайбу) (и **свадьбу (свадьбы) грать**)). Справлять свадьбу (свадьбы): *Осенью у нас свадьбы гра́ють.* Б. Бур., 1966. *Таді мы гра́ли свадьбу.* Б. Пл., 1968. *Кагда́ свадьбу гра́ли, наро́ду ма́ла бы́ла.* Б. Пл., 1978. *Свадьбу игра́ют, до́рюцца.* Б. Пл., 1978. *Свадиб грать мнўга пришло́сь.* Мур. *На той нидёли в нас свайбу гра́ють.* Сергеев. *Свадьбу гра́ють, как абьы́чно.* Прим., 2012 [СРГО, т. 1, с. 144; КСРГО].

Грать у ре́мень. Обряд. Вид игры холостых парней на вечеринке накануне свадьбы: *Хло́пцы гра́ли у ре́мень.* Никол., 2018 [ДФ № 30].

Гремучая ткань. Крепдешин [БСРП, с. 664].

Греческий виноград. Сорт столового винограда розового цвета: *Дам вам клўшык, а вы до́ма пасадити: будить у вас гречиский винагра́т.* Мирн. [СРГО, т. 2, с. 293 (илл.)].

Гридинский цветок (цветочек), в ед и мн. ч. Цветок майоры: *Нўни вы́расли калачики и гридинские цвितы́.* Мур., 1973. *А ёта мы гаварім гридинский цветочик.* Мур., 1973 [СРГО, т. 1, с. 146; КСРГО].

Гринадёрская бригада. Овощеводческая (т.е. градинарская) бригада: *Муш у гринадёрскай бригади рабўтаит.* Вас., 1974 [СРГО, т. 1, с. 145 (илл.); КСРГО].
Син.: **Городная бригада.**

Грозовой дождь. 1. Дождь, сопровождаемый грозой: *Бувайть доши гразавой с маланьей.* Серг., 1974. 2. Сильный непродолжительный дождь:

Гразаво̀й дождж – си́льный дождж, сра́зу паишо̀л и бы́стра зако̀нчился. Введ., 2019 [КСРГО; КА].

Громово̀й дождь. Дождь, сопровождаемый громом: *Грамавы́е дажди́ у нас висно̀й быва́ють.* Возн., 1971. *Дажди́ ча́ста грамавы́е.* Введ., 1971, 2019. *Грамаво̀й есь доиши акладно̀й. Ф стяпи́ грамаво̀й доиши был.* Возн., 1975. [СРГО, т. 1, с. 147; КСРГО; КА].

Гру́бая грязь. Распутица: *К палу̀дню гру́бая грязь.* Введ., 1971. *Как гру́бая грязь, так из на̀шига силà и вьйихать нильзя́.* Введ., 1971 [КСРГО]. Син.: **Доро̀га расхля́билась. Крута́я грязь.**

Грусти́ться / погрусти́ться па́льцем (па́льцем грусти́ться / погрусти́ться) на кого. Выразать неудовольствие или осуждение в отношении чьих-л. поступков, поведения и т. п., жестикулируя вытянутым указательным пальцем, направленным на кого-л.: *Паи́ли мы на ца́ри́ну, смòтрим – ён стаи́ть, о́чи лупàтьи, сам руся́вый, пагрусти́лся на нас па́льцэм, а мы бигòм ат ниго̀.* Введ., 1971. *Старàста па́льцэм грусти́цца.* Введ. *Старà – ёта па́льцам грусти́цца.* Введ. [СРГО, т. 1, с. 148; т. 2, с. 41 (илл.); КСРГО]. // Ср.: **Общеупотр. Грозить́ / погрози́ть па́льцем** в том же знач. [ИЭС, с. 511].

Гру́стная пого̀да. Плохая погода: *Две́ри заку́таим ат гру́снай паго̀ды.* Серг., 1974 [КСРГО].

Гряди́ну де́лать (де́лать гряди́ну). Обрабатывать огород: *Булга́ры де́лали гриди́ны.* Вас., 1974 [КСРГО]. Син.: **Горо̀д де́лать.**

Грядово̀й нево̀д. Нево̀д, который в процессе ловли рыбы опускается в воду с берега и вытаскивается на берег с уловом: *Гридаво̀й неват тя́ним на уриду̀.* Коса, 1980. *Грядовой нево̀д имѣет 190, 200 и до 260 саж. въ длину, онъ тянется въ воду отъ берега и потомъ, съ рыбою, вытаскивается на берегъ; при нем находится от 10 до 13 рабочихъ, кромѣ атамана и повара. Въ казенном с. Калаглеи, отъ грядоваго невода въ 260 сажень длины, занимающіеся рыболовствомъ платяť оброкосодержателямъ мирскихъ оброчныхъ статей 86 руб., отъ невода въ 190 сажень 68 рублей и от распорнаго невода 63 руб.* [КСРГО; ХГ, с. 283, 280-281].

Грязный как ганчирка. Об очень грязном человеке: *Грязный, как та ганчирка*. Кисл., 1989 [КСРГО]. Син.: **Выкататься как свинья [в грязи]**. // Ср.: **Грязный как ганчирка.** *Кубан.* в том же знач. < **Ганчирка** – грязная тряпка [БСРНС., с. 142].

Гулевая рыба. Рыба, нагуливающая вес: *Гулевая рыба на Дунаю*. Вилк.[СРГО, т. 1, с. 150]. // Ср.: **Гулевая земля.** *Дон.* Временно не обрабатываемая земля [БСРП, с. 253].

Гулевой скот. Молодняк крупного рогатого скота: *Петька к гулевому скату приставлен*. Вас. [КСРГО].

Гулять карагод. Танцевать хороводный танец; водить хоровод. Нов. Некр. [СРГО, т. 1, с. 151]. Син.: **Водить дзёк (дзек).** **Водить карагод.** Ср.: **Водить (танок) танки.**

Гулять мянйны у кого. Праздновать день рождения: *Давече у онучки мянйны гуляла*. Серг., 1977 [КСРГО].

Гулящие люди. Приглашённые на свадьбу гости. Кисл., 1989 [КСРГО].

Гулящий день. День, свободный от работы; выходной: *Сявòдни гулящий день будить*. Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 151].

Гуртòм (гуртом) да миром сподручней. *Посл.* Вместе легче выполнять любое сложное дело, любую работу: *Гуртам да мирам спадручней*. Введ. 1971, 2019. *Гуртòм да мирам спадручней*. Мур. [СРГО, т. 1, с. 152 (илл.); КСРГО; КА]. < **Гуртòм (гуртом)** – вместе, сообща [СРГО, т. 1, с. 152; БСРПС, с. 36]. Син.: **В друзьяке и батька бить дòбре.** **Гуртòм дòбре и батьку бить.** // Ср., см. **В друзьяке и батька бить дòбре.** Ср. также: *Гуртовая копёйка виднèе* [ПРН, т. 1, с. 281].

Гуртòм дòбре и батьку бить (гуртòм и батька мòжно побить, гуртòм и батька убить мòжно). *Посл.* Вместе легче выполнять любое сложное дело, любую работу: *Гуртом дòбре и батьку бить*. Плав. *Гуртòм и батька мòжна побить*. Возн., 2020 [СРГО, т. 1, с. 170 (илл.); КА]. < **Гуртòм (гуртом)** – вместе, сообща [СРГО, т. 1, с. 152; БСРПС, с. 36]. Син.: **В друзьяке и батька бить дòбре.**

Гуртòм (гуртом) да мiром сподручней. // Ср.: см. В друзьяке и батька бить дòбре.

Гусiный дождь. Мелкий весенний дождь: *Какòй жэ ён мелинький доши гусiнай.* Спас. [СРГО, т. 1, с. 153]. Ср.: **Маловный (маловний) дождь.** **Охладнòй дождь.** **Сèять сiтечком.** **Спокòйный дождь.** **Тiхий дождь.**

Д

Давать батàй кому. Бить, избивать кого-л. < **Батàй** – от рум. **bate** – бить [БСРП, с. 31]. Син.: **Бòбей (бòбы) давать (подавать) / дать.** **Давать нагàя (нагая давать).** **Давать / дать чёски (чёску) в 1-ом знач.** Ср.: **Давать / дать прочихвòсту.** **Дать пòпы.** **Дать талàпы.**

Давать / дать гарбузà [кому]. Отказывать жениху; отказывать кому-л. при сватовстве. Связано с обычаем подносить арбуз сватающимся в знак несогласия выйти замуж: *Я йиму тагда гарбузà далà.* Введ., 1985. *А рàньшэ гарбузà давàли.* Ст. Некр., 1989 [КСРГО]. Син.: **Дать чайник.** **Кабакà (кабакòв) давать / дать (надавать).** **Отдàть калàч.** **Приподнести кабакà.** **Таркуцà поднести.** Ант.: **Вèсить косякi.**

Давать дисциплину кому. Держать кого-л. в строгости, сурово обращаться с кем-л. [БСРП, с. 191].

Давать / дать звàние [кому]. Давать имя, называть: *У цёркви дятёнку дадуть звàние.* Б. Пл. *Ёсли хлòпец, так батька звàние дають.* Б. Пл., 1978 [КСРГО]. > **Звание,** см.: **Вàния, Вàния – хорòшее звàние.** Ср.: **Класть нàзву.** **Призвести звàние.** **Приклàсть звàние.**

Давать нагàя (нагая давать) [кому]. Бить, избивать кого-л.: *Пан нагая даёть.* Анат., 1964 [БСРП, с. 191; КСРГО]. Син.: **Бòбей (бòбы) давать (подавать) / дать.** **Давать батàй.** **Давать / дать чёски (чёску) в 1-ом знач.** Ср.: **Давать / дать прочихвòсту.** **Дать пòпы.** **Дать талàпы.**

Давать на пропой. *Обряд.* Обычай на свадебной вечеринке, согласно которому гости со стороны жениха (бояре) подходят поочередно к девушкам (дружкам) и дают деньги, получая взамен свадебные цветы: *Хоть на праподей дай!* Троиц., 2018 [КА].

Давать / дать осадку. Худеть [БСРП, с. 466]. // Ср.: **Давать / дать осадку.** *Кар.* Оставляя привкус во рту [Там же].

Давать / дать подмогу кому. *Одобр.* Помогать кому-л.: *Калхос им харошую надмогу даёть.* Введ., 1971 [КСРГО]. Син.: **Давать / дать помочь.** Ср.: **Идти в помочи.** // Ср.: **Делать помочу.** *Кар.* в том же знач. [БСРП, с. 519].

Давать / дать помочь [кому]. *Одобр.* Помогать кому-л.: *Свай браты помачь дають.* Рус. Ив. *Дали трошки помачи.* Мирн. *Ни хочиш дать помачь.* Вил. *Унуки мине бальшую помачь дають.* Аннов. *Дайти помачи – гарыть в дõми.* Спас. [СРГО, т. 2, с. 76 (илл.)]. Син.: **Давать / дать подмогу.** Ср.: **Идти в помочи.** // Ср.: **Оказать (дать) помощь** кому. *Общепотр.* Разг. Помочь кому-л. [БСРП, с. 520]. **Дать помочь.** Помочь. *Ворон.* [РД, с. 186]. **Быть на помочах.** *Сиб.* Помогать кому-л. в каком-л. деле [БСРП, с. 520].

Давать / дать прчихвõсту кому. *Шутл.* Бить, бранить, наказывать кого-л.: *Я йим давала прачихвõсту.* Никол., 2018 [ДФ № 33]. Ср.: **Бõбей (бõбы) давать (подавать) / дать.** **Давать батай.** **Давать нагая (нагая давать).** **Давать / дать чёски (чёску).** **Дать попы.** **Дать таланы.** // Ср.: *Укр.* **Прочухана** дать. Высфч; проучить [Павл, с. 83].

Давать ремонт. Ремонтировать, делать ремонт: *Щас римонт у хати даём.* Серг. [СРГО, т. 1, с. 153]. // ФСРГС: есть в том же знач. [ФСРГС, с. 51].

Давать род. Плодоносить: *Виснодей эта дери́ва пачнёт давать рот.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 155; БСРП, с. 566].

Давать / дать трепакà 1. *Экспресс.* Очень быстро бежать, убежать откуда-л.: *А он на вулицы навирнул и как дал трипакà!* Мур. [КСРГО; БСРП, с. 670]. // Ср. в др. знач.: **Давать / дать трепакà.** 1. *Алт. Курск.* Азартно, задорно плясать. 2. *Сиб.* Плясать, притопывая. 3. *Сиб.* Бить, избивать кого-л. [БСРП, с. 670].

Давать / **дать трепакà** 2. *Этнограф.* Танцевать трепак: *Кто подарница* (* вручит подарки), *даёт трепакà*. Коса, 1980 [СРГО, т. 2, с. 42 (илл.); КСРГО]. // Ср.: см. **Давать / дать трепакà 1**.

Давать / дать чёски (чёску) кому. 1. Бить, избивать кого-л. Син.: **Бобей (бобы) давать (подавать) / дать. Давать батай. Давать нагая (нагая давать).** 2. *Прост.* Бранить, наказывать кого-л., раправляться с кем-л. [БСРП, с. 738]. Ср.: **Давать / дать прочихвòсту. Дать пòпы. Дать талàпы.** // Ср.: **Давать / дать чёски (чёску).** *Волг.* в том же знач. [Там же].

Даёт господь крест – несй его до смёрти. *Посл.* Трудности и испытания, которые встречаются на жизненном пути, нужно переносить терпеливо, не жалуясь: *Как ф паслòвице: даёт гаспòть крест – нисй йивò да смёрти.* Никол., 2018 [ДФ № 33].

[Да, ну] и гòди. Довольно, достаточно, хватит: *Таки да Адèсы даèдишь, ну и гòди, дàли нильзjà.* Нов. Некр. *Срабòтали, да и гòди.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 135 (илл.); КСРГО].

Да и гòдя. Да и всё, да и только: *Пустыня была, да и гòдя.* Мирн. [СРГО, т. 1, с. 135].

Дамское вино. Некрепкое вино. Введ., 2019 [КА].

Дать на дать. О равноценном обмене: *У нас так дать на дать дèлаицца.* Усп. [СРГО, т. 1, с. 157]. // Ср.: *Общеупотр. Так на так.* Вещь на вещь, без придачи, без доплаты (менять, обменивать). **Баш на баш** в 1-ом знач. [ФСРЯ, с. 470, 33]. **Бас на бас.** *Сиб.* Без придачи (об обмене) [ФСРГС].

Дать пòпы кому. Побить кого-л.: *Дал нимнòшка минè пòпы, бил минjà.* Дем. [КСРГО]. Син.: **Дать талàпы.** Ср.: **Бобей (бобы) давать (подавать) / дать. Давать батай. Давать нагая (нагая давать).** **Давать / дать прочихвòсту. Давать / дать чёски (чёску)** в 1-ом знач.

Дать рàды чему. Довести до конца что-л.; завершить работу: *Ой, с утра агарòт надбивàю, а травè так мнòга – ни магу дать ей рàды.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Дать ряду.**

Дать ряду кому, чему. 1. Привести в порядок что-л. 2. Понять что-л., разобраться в чём-л.: *Гуляли ранняшэ кто раднэй, а щас как назбирають (* соберут гостей), так им ряду ни даш.* Возн., 1975 [БСРП, с. 590; КСРГО]. Ср.: **Дать рады.**

Дать таланы кому. Побить кого-л.: *Нада дать таланы чужым жанихам.* Чап. [СРГО, т. 1, с. 157]. Син.: **Дать попы.** Ср.: **Бобей (бобы) давать (подавать) / дать.** **Давать батый.** **Давать нагая (нагая давать).** **Давать / дать прочихвосту.** **Давать / дать чёски (чёску)** в 1-ом знач.

Дать чайник кому. *Шутл.* Отказывать кому-л. при сватовстве [БСРП, с. 729]. Син.: **Давать / дать гарбуза.** **Кабакà (кабакòв) давать / дать (надавать).** **Отдать калач.** **Приподнести кабакà.** **Таркуца поднести.** Ант.: **Весить косякй.** // Ср.: *Укр. Повісити чайника.* 1. Отказать тому, кто сватается. 2. Предать, обмануть (в семейной жизни). **Чайник дзвенить** у кого. Отказали в сватовстве кому. **Чайник на стіл поставити.** То же, что **Повісити чайника** в 1-ом знач. [ФССССГД, с. 522]. Ср. также: *Укр. Заторохтіти чайником.* Получить отказ при сватовстве [Там же].

Дашь-на-дашь. 1. Поровну: *Усё с браткай дялїли даш-на-даш.* Усп. *Усё даш-на-даш имели.* Усп. 2. Взаимы: *Няхай пайдеть к деду напросить. У нас так, даш-на-даш делаицца.* Усп., 1976 [СРГО, т. 1, с. 157; КСРГО].

Дашь руками – не заберёшь и ногами. *Погов. Неодобр.* О человеке, который не отдаёт долг: *Я жэ знала, што анà плахàя на аддачу, а фсё равнò пажалела, позычила дèник. Даш руками, а ни забиреш и нагами. Типерь буду бегать за ней, штоп аддала.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Плохой (-ая, -ие) на отдачу.** Ср.: **В долгу остаться.**

Двадцать дён (двадцать дней). *Обряд.* 20-ый день после смерти (у старообрядцев), когда проводятся поминальные мероприятия: *Дваццать дней на ём справили.* Мур., 1973; Ст. Некр. [КСРГО]. См. также: **Девять дён.** **Сорок дён.**

Двойнèшный плуг. Плуг с двумя лемехами; двухлемешный плуг: *Двайнèшный плух – эта с двумя лимяхами.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 158]. Син.:

Двохлемешный плуг. Ср.: **Одинаковый плуг. Одинарный плуг. Одинашный плуг.**

Двойные дети. Сводные дети: *Пажынілісь удавёц з детьмі и удава з детьмі. Их дитэй называють дваіныи дёти.* Павлов. [СРГО, т. 1, с. 158].

Дворовая осёка. Жёлтая лилия: *Лілю жо́лтую называють двараво́й асо́кай, а плавнива́я асо́ка растёт на балотах чи лиманах.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 355; КСРГО]. Ср.: **Американская легава. Белый лопух.**

Дворовой не держит. Не сидится дома: *Как выйдить из даму, целый день нима. Крутицца десь, двараво́й ни дёржыть.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Двор у двор (ходить, заходить). В каждый двор на сельской улице последовательно (ходить, заходить): *На Раждество у нас двор у двор ходять: где аткрыта калитка – заходять.* Возн., 2020 [КА].

Двохлемешный плуг. Плуг с двумя лемехами;двохлемешный плуг. Дем. [СРГО, т. 1, с. 159]. Син.: **Двойнешный плуг.** Ср.: **Одинаковый плуг. Одинарный плуг. Одинашный плуг.**

Девыцы-бесстыжие лица. Погов. Шутл. О дочерях: *Ма́ть мне тады ищэ гаварыла: «Придёт время, нарадяцца девыцы – бисты́жые лица».* Ст. Некр., 1973 [КСРГО].

Девичий день. Обряд. Девичник: *На девичий день балабушки* (* маленькие булочки из пшеничной муки) *пикли.* Петр. [СРГО, т. 1, с. 25 (илл.)].

Девятый коридор. Жарг. Шутл. Плохо учиться: *Закончила девить класаф, дивяты́й каридо́р.* Введ., 2019 [КА]. Син.: **С коридором.**

Девять дён. Обряд. Традиционный поминальный обед на девятый день после смерти: *Атмицають девить дён, со́рак дён, шесть мёсицыф, гот.* Серг., 1974 [КСРГО]. См. также: **Двадцать дён (двадцать дней).Сорок дён.**

Дед рудый, баба руда, рудый я и сам, руду взял. Погов. Фольк. О семье рыжеволосых. Алекс. [СРГО, т. 2, с. 149 (илл.)]. // Ср.: **Дед рудый, баба руда!**– песня, в которой пересчитывается вся родня, и вся она рыжая [Даль 2, с. 3655]. Ср. песенную партию выборного Макогоненко из оперы Н. Лысенко «Наталка Полтавка»: *«Дед рудий, баба руда, / Батько рудий, мати руда, / Дядько рудий,*

мітка руда, / Брат рудий, сестра руда, / І я рудий, руду взяв, / Бо рудую сподобав».

Делà в отстàвке чьи. О неработающих пенсионерах: *Што булò: рабòтали, а сичàs дилà нàши в атстàвке.* Троиц, 1970. *Пакì рабòтала, булà усèm нàдая, а типèрь никаму̀ ни нàдая – дилà май в атстàвке.* Троиц., 2019 [КСРГО; КА]. Ср.: **Выходить на стаж.**

Дèлать галякысы. Неодобр. Ссорить, сталкивать кого-л. между собой, провоцировать ссору: *Шо вы дèлаите галякысы?* Введ., 2019 [КА]. Ср.: **Каламùтить вòду.**

Дèлать оглядку. Производить осмотр сетей: *Утрам рыбаки дèлають аглятку.* Прим. *Утрам мы дèлаим аглятку.* Прим., 2012 [СРГО, т. 1, с. 343; КСРГО]. > **Оглядка** – осмотр сетей [СРГО, т. 1, с. 343].

Дèлать / сдèлать пропòй. Обряд. Сговор невесты с женихом и его родителями перед свадьбой; обряд сватанья невесты, завершающийся выпивкой: *Прапòй дèлають.* Никол., 1967. *Нанàшел и нанàшка прапòй дèлають.* Усп., 1976. *Прапòй здèлають, патòм уш свàдьба.* Никол. *Тадьì ани прапòй дèлали, вянок купили.* Усп. [СРГО, т. 2, с. 121 (илл.); КСРГО]. См. также: **Горячие пропòи.** **Пропивàть / пропить невесту (дочь, дочку, дочерь, молодайку).**

Дèлать / сдèлать прохòдку (прохòдку дèлать / сдèлать). Гулять, прогуливаться: *Иду я, прахòтку дèлаю.* Коса, 1980. *Прахòтку дèлали исканцà ф канèц.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 124 (илл.); КСРГО]. > **Прохòдка** – прогулка [Там же]. Син.: **Впрохòдку ходить.** Ср.: **Идти / пойти в прохòдку.**

Дèлать уджя-уджя кому. Вставлять палки в колёса, мешать кому-л.: *Как свèкар был живòй, фсè дèлал им уджя-уджя, мишàл жыть, а как памёр – ани стàли бравинька жыть, нихтò им ни мишàл.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Дèлать ўлицы (вўлицу). Устар. Этнограф. Собирать молодёжное гуляние с песнями, танцами, подарками: *У мòладасти мы чàста с пàрупками и дèфками ўлицы дèлали, пòльку на них танцувàли.* Троиц. *Дèфки вўлицу дèлали, танцувàли пòльку на два бòка.* Троиц., 2019 [СРГО, т. 2, с. 243 (илл.); КА]. Син.: **Собирàть вўлицу.** Ср.: **Ходить (пойти) на ўгол.**

Дѣлать храм. Проводить церковную трапезу: *Усѣ иду́ть у цѣркву, дѣлають храм.* Мур., 1973. < **Храм** – накрытый стол [КСРГО].

Дѣлать / сдѣлать (надѣлать, наробѣть) шкòду (шкòды) (и шкòду (шкòды) дѣлать / сдѣлать (надѣлать, наробѣть)). *Прост. Неодобр.* или *шутл.-ирон.* Причинить ущерб, доставить неприятности кому-л.: *Буря мнòга шкòды наробѣла.* Троиц., 1983. *Такую шкòду здѣлали – нòчью дирѣвья аблапушыли (* оборвали).* Б. Пл. *Риглѣзное у нас силò бѣла – а нам хатѣцца пакушать сàла, мѣса; кагда запришàють, ванѣ ругàють, а мѣ шкòды надѣлаем.* Введ. *Коллективность проявлялась и в том, что если чья-то корòва ìли козà дѣлали шкòду, выручàли все.* Троиц. *Малышòнак мàлинький растѣть, шкòду дѣлаить.* Никол., 2018 [СРГО, т. 1, с. 335 (илл.); КСРГО; Пеш., с. 59; ДФ № 36]. Син.: **Зайтѣ в шкòду.** Ср.: **Принестѣ угрòбу.**

Делѣть яблòки. Ссориться [БСРП, с. 765]. Ср.: **Быть в сердцах.** **В (у) трѣнии.**

Делѣ як ночь белѣ. *Шутл.* Ответ на вопрос о том, как обстоят дела у кого-л. Введ., 2019 [КА]. // Ср.: **Делà как сàжа белà.** *Прост. Шутл. или ирон.* 1. Уклончивый шутливый ответ на вопрос «Как дела?» (при нежелании подробно отвечать). 2. О чьих-л. неважно идущих делах [ИЭС, с. 178].

День в день. Ежедневно, постоянно [БСРП, с. 183]. Ср.: **День зà день.** // Ср.: **День в день.** *Брян., Дон.* в том же знач. [Там же]. Ср. в др. знач.: **День в день.** Точно в назначенный день [Там же].

День – год. О долгом летнем дне: *День – гот, а он ничивò ни дѣлаить, зимà придѣть – пакàжыть, де рàки зимують.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Ночь – год.** // Ср.: **Лѣтом день – год. Лѣтом день год кòрмит. Одѣн день год кòрмит** [БСРПС, с. 258].

День зà день. Однообразно, без каких-л. изменений; день за днѣм: *Бидàимся (* бедствуем) день зà день.* Орѣл [СРГО, т. 1, с. 34 (илл.)]. Ср.: **День в дѣнь.** // ФСРЯ 2007: есть в том же знач. [ФСРЯ 2007, с. 65].

День и нòчь – сүтки прочь. *Погов.* О скоротечности времени: *Какѣе у миня дилà? День и ночь – сүтки прочь.* Введ., 2019 [КА]. // Ср.: **День да нòчь – [и (да)]**

сўтки прочь. День да нòчь – и сўтки прочь, так и отвàливаем. День да нòчь – и сўтки прочь, так и отвàниваем. День да нòчь – сўтки прочь, а всё к смèрти поближе. День и нòчь – сўтки прочь, так и жìзнь проживу́. *Кубан.* в том же знач. [ИЭС, с. 184; БСРПС, с. 256].

Держать базàр. Торговать на рынке: *Нарòду набрàлась мнòга – ужэ базàр диржàли.* Дем. [СРГО, т. 1, с. 163].

Держать в тàйне (в тàйне держать). Воспитывать в большой строгости: *Тя́тка нас ф тàйни дяржàл.* Б. Пл., 1976 [СРГО, т. 2, с. 207 (илл.); КСРГО]. < **Тàйна** – строгость [Там же].

Держаться как вошь кожухи кого, чего. Стараться сохранить, удержать кого-л., что-л. изо всех сил: *Сичàs врèмя тижòлае, рабòты нàда диржàцца, как вош кажухи.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Держись как вошь кожуха!**

Держись как вошь кожуха за кого, что! *Шутл.-ирон.* Цепко удерживай кого-л., что-л.! [БСРНС, с. 121]. Ср. **Держаться как вошь кожухи.** // Ср. в др. знач.: **Держись как вошь кожуха** за кого, что! *Народн. Шутл.-ирон.* Только крепись, терпи всё неприятное, трудное! [Там же].

Дётков сад. Детский сад: *Сàда дёткава рàньшы ни былò.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 165 (илл.)].

Дётская подскочыла. О синдроме внезапной смерти у маленьких детей; об эпилептическом припадке у новорожденных: *Дётская патскочыла, удàрила в галòвку, и умёр.* Введ., 2019 [КА]. Ср.: **Молодèнчество накрыло.** // Ср.: **Младèнская болезнь.** Эпилепсия [ФСРГС, с. 14].

Дёром драть. Мучить кого-л., изнурая непосильной работой, непомерными требованиями и т. п.: *Кажыдёр – тот, хто дёрам дирёт, паслèдний рубль адбирàет.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 355 (илл.)]. Син.: **Вытягивать / повытягивать ўды.** Ср.: **Отбирать / отобрать послèдний рубль.** // Ср.: **Драть дёром.** 1. *Твер., Яросл.* Громко кричать, плакать, реветь. 2. кого. *Яросл.* Бить, наказывать кого-л. 3. *Костром.* О сильной боли, жжении. 4. *Влад.* Быстро, охотно делать что-л. [БСРП, с. 187].

Дёрнуть по б`анке. *Прост.* Выпить спиртное (одноразово). Б. Пл. [Швец 2008, с. 267]. Син.: **Хлы́стнуть по б`анке.**

Для прили́ку. Ради приличия, из вежливости: *Я для прили́ку пасидёл с им.* Нов. Некр., 1981 [СРГО, т. 2, с. 109 (илл.); КСРГО]. // Ср.: **Для прили́ку.** Сиб. в том же знач. [БСРП, с. 534]. ФСРЯ 2007: есть в том же знач. [ФСРЯ 2007, с. 220].

Д`обро́е у́тро. Название цветов, раскрывающихся утром [БСРП, с. 691]. // Ср. в др. знач.: 1. *Разг.* Приветствие при встрече. 2. *Жарг. Угол.* Кража в утреннее время через открытое окно, форточку [БСРП, с. 691].

Д`обры́й в`е́чер. Цветок маттиола [БСРП, с. 83]. Син.: **Ночна́я крас`ота.** Ср.: **Корчй́стая з`орька. Ц`арская бор`одка.** // Ср. в др. знач., *общеупотр.:* **Д`обры́й в`е́чер.** 1. Приветствие при встрече вечером. [Там же].

До в`е́ку. Вечно; навсегда, навечно. *К`ажа, да в`еку ни хадй, а сам`а п`ервая да мин`е пришл`а* [Ус., с. 221]. // Ср.: **До в`е́ку.** Арх., Сиб. Всегда, постоянно; навсегда, навечно [БСРП, с. 75].

До в`е́тру. На свежий воздух: *Б`анка мая хвар`ает, я йиё да в`е́тру в`ажу́.* Мур., 1973 [КСРГО]. Син.: **На в`е́тер.** // Ср.: **С в`е́тру.** 1. Чужой, пришлый. 2. После пребывания на свежем воздухе [ФСРГС, с. 25].

До в`р`е́мя. До определённого момента: *Будим хадйть да в`р`е́мя, ды апасл`я и намр`ём.* Вас. [СРГО, т. 1, с. 185 (илл.)].

До гй́цу. В высшей степени, очень сильно [БСРП, с. 116].

До д`ела. 1. Много: *Сыны ни ф шутку, а так, да д`ела в`ыпить любйли.* Прим., 1967, 2019. 2. Хорошо, основательно, качественно (делать что-л.): *Ничив`о да д`ела ни зделают.* Введ., 2019. – *Ты мне да д`ела зделай!* Прим., 2020 [СРГО, т. 1, с. 170; КСРГО; КА].

Дод`ольная рубаха. Длинная рубаха из цельного куска ткани: *Дад`ольныи рубахи д`ети насйли.* Возн., Троиц. *И хл`опчик в дад`ольнай рубахе хадйл.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 171; т. 2, с. 261 (илл.)].

Дождли́вый снег. Мокрый снег: *Дажли́вый снех сив`одня.* Павлов. [СРГО, т. 1, с. 171].

Дождь [прямо] у вёдра. О проливном дожде, идущем длинными струями: *Доши прѣма у вёдра.* Троиц., 2019 [КА].

Дожили, бабоньки: без фируг хоронят. *Погов. Шутл.* О чём-л. долговечном. Прим., 2017-2018. Мотивация фразеологизма объясняется старообрядцами-носителями говора так: Одно время запретили хоронить с фиругами (* хоругвями), а бабка Анна всё возмущалась: «Дожили, бабоньки, без фируг хоронят». Потом и с фиругами стали хоронить, а эта бабка ещё лет 30 жила, прожила 94 года [КМ]. < **Фируги, фяруги** – мн. хоругви [СРГО, т. 2, с. 255].

Дòля гоняет (гоняет дòля) кого. О чьей-л. тяжёлой судьбе: *Ганяить йивò бèднава дòля.* Возн., 1977 [КСРГО].

До ниточки. Подробно, во всех деталях (рассказать о чём-л., знать что-л.). [БСРП, с. 435-436]. // Ср. в др. знач.: *Общеупотр. До нитки.* 1. Разг. Насквозь, совсем (вымокнуть, промокнуть) 2. Абсолютно всё, до последней вещи (проиграть, пропить, отнять у кого-л. и т. п.). 3. Значение то же [Там же, с. 435].

Доносить салфет-башмак (салфет-башмак доносить). *Фольк.* О девушке, которая готова к замужеству: *С дèфками тàнцы паважù / Шòлковый кòсник датриплю / Шòлковый кòсник датриплю / Салфет-башмак данашу* (Из свадебной песни «Красная девка»). Троиц., 2018. < **Салфет-башмак** – кожаные полусапожки, которые девушки носили до замужества [КА]. < **Салфет** – от лат. *salvete* – будьте здоровы! [СИС]. Син.: **Дотрепать шёлковый кòсник.** // Ср.: **Салфет вàшей мйлости!** *Сиб. Шутл.* Пожелание чихнувшему человеку [БСРП, с. 592] и **Салфет в уста кому!** *Урал.* 1. Доброе пожелание: будьте здоровы! 2. *Груб.* Требовать замолчать [Там же].

До путя. Хорошо (делать что-л.): *Ни адìн бидòн да путя ни вьмытый.* Дем. [СРГО, т. 1, с. 170].

Дòрить в звон. Зазвонить в колокол: *У дèвить чисòф дòрили в звон.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 176 (илл.)]. Син.: **Удàрить звон.**

Дорòга в Иерусалим. *Курск.* Млечный путь [БСРП, с. 196]. Син.: **Дорòга в Кйев.** **Цыгàн кострыку потерял.** **Чумàк за сòлью едет** в 1-ом знач. **Чумàцкий шлях.**

Дорòга в Кйев. Млечный путь [БСРП, с. 196]. Син.: **Дорòга в Иерусалим.**
Дорòга в Кйев. Цыгàн кострыку потерял. **Чумàк за сòлью ёдет** в 1-ом знач.
Чумàцкий шлях.

Дорòга расхлябилась. О распутице: *Я прышòд увесь чёрный, бо дарòга расхлябилась.* Троиц., 2019 [КА]. Син.: **Грúбая грязь.** **Крутàя грязь.**

Досàда берёт. *Экспресс.* Кто-л. испытывает сильное разочарование в чём-л.:
Такая дасàда бирётъ. Мур. [КСРГО].

До свàлу. Досыта, до пресыщения: *На гúльбище набуздякаюцца* (*наедятся) *да свàлу.* Возн., 1985 [КСРГО]. Син.: **От пúза.** Ср.: **Наестся как мамòнов рот.** **Напхàть мамòн.** // Ср.: *Общеупотр.* **До отвàла.** *Прост.* До персыщения (кормить, наедаться и т. п.) [БСРП, с. 468].

До слòху. До смерти [БСРП, с. 601].

Доставàться как мèдному котелкú кому. *Шутл.* О простодушном человеке, у которого слишком много хлопот: *Мне дастаёцца, как мèдному кателкú.* Введ., 2019 [КА].

До такйх часòв. До такого возраста: *Он да такйх часòф дитём фсё казалси.* Мур. [КСРГО].

Дотрепàть шёлковый кòсник (шёлковый кòсник дотрепàть). *Фольк.* О девушке, которая готова к замужеству: *С дèфками тàнцы наважу / Шòлковый кòсник датриплò / Шòлковый кòсник датриплò / Салфèт-башмàк данашу* (Из свадебной песни «Красная девка»). Троиц., 2018 [КА]. < **Кòсник** –шёлковая лента, вплетаемая в косу. Связано со старинным обычаем, согласно которому девушкам, достигшим 12 лет, вплетали в косу голубой кòсник, достигшим 14 лет – зелёный кòсник, достигшим 16 лет – красный. Син.: **Доносить салфèт-башмàк.**

Драбйнный воз. Повозка с решетчатыми боковинами, арба: *Гарабà – драбйнный вос высòкай.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 178]

Дрàтая кукурúза. Зёрна кукурузы, отделённые от кочерыжки: *Дал курам дрàтай кукурúзы.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 179].

Дуля хòдит. Об очень худом человеке. Б. Пл. [Швец 2014, с. 137; Швец 2008, с. 273]. Син. **Вèтром свàлит. Нйточка рвётся.** Ср.: **Высохнуть на пекàнку. Высохнуть на сухàрь. Высохнуть на сухую вèтку. Однй зябры остàлись. Ходить как кефàлька. Ходить как скумбрия. Ходить как сухòтный (-ая, -ые). Ходить скелèтиной.**

Дуракòв рабòта любит. *Погов. Шутл.* О большом объёме работы. Введ., 2019 [КА]. // БСРПС: есть [БСРПС, 316].

Дурная кынтя. *Пренебр.* О несообразительном человеке, тугодуме: *Кынтя дурная, кынтя ни рабòтаит.* Спас. [СРГО, т. 1, с. 279 (илл.)]. < **Кынтя** – голова [Там же]. Син.: **Кынтя не рабòтает.** Ср.: **Кабàшная голова. Кабàшные сèмечки в головè. Клèпки одной не хватàет. Несполна рòзуму. Нет клèпки в головè. Кòпу в головè не хватàет. Пèтрик не рабòтает. Порòжняя голова. Рòзуму на пять бань. Тра-ля-ля нумер два нуля.**

Дух зàперся [у кого]. О затруднённом дыхании. Возн., 1971 [КСРГО].

Душà вылетàет [у кого]. Кто-л. испытывает глубокую скорбь, печаль, тяжело переживает что-л.: *Скòльки гòря пиринислà – пряма душà вылитàить* (плачет). Никол., 2018 [ДФ № 33]. Ср.: **Душà с телом расстаётся. Жлòбà бèлая дұшит. Ни душй ни тèла ужè нема. Сèрдце крòвушкой обливàется.**

Душà с телом расстаётся. *Экспресс.* О состоянии сильного беспокойства, волнений, переживаний из-за кого-л., чего-л.: *Так пирижывàю за ниё, што душà с телам растаёцца... Как анà будит жыть дàльшэ?* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Жлòбà бèлая дұшит. Ни душй ни тèла ужè нема. Ср.: Обрывать сèрдце и нèрвы. Сèрдце крòвушкой обливàется.** // Ср.: **Душа с телом расстаётся.** *Прост. Устар.* О наступлении смерти. 2. *Курск.* О тяжёлой болезни. 3. *Ворон.* О сильной боли. 4. *Курск., Сиб.* О состоянии сильного утомления, крайней слабости. 5. *Курск.* О сильном испуге [БСРП, с. 212].

Дышàть на кукурèзу. Стоять на коленях на кукурузе (наказание) [БСРП, с. 339].

Дядя с кйсточкой. *Шутл.-ирон.* О хитром человеке: *Этыт дядя с кйстачкай фсех хатèл абдурить.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Е

Едвѧ дорòгу домòй найтѧ. Еле прийти (о вернувшемся домой пьяном человеке): *А мòй-та накр̀асился* (* напился пьяным) *учира̀, йидв̀а дарòгу дамòй нашо̀л.* Б. Бур. [СРГО, т. 1, с. 171 (илл.)].

Ёле на хлѧбушек тяну̀ть. Жить в крайней нужде. Троиц. [Швец 2008, с. 280]. Син.: **Жить-выжива̀ть. Жить, чтòбы прожить.** Ант.: **Жить в рòскости. Жить ж̀ирно. Жить тòлсто.** Ср.: **Жить бѧдношко. Жить тòнко.** Ср. также: **Жизнь: хочь плачь, хоть скачь. П̀алец порѧжь – кровь не идѧт.**

Ёсли в головѧ нема̀, то и не дост̀авишь. *Посл. Шутл.-ирон.* Глупец не поумнеет: *Ёсли в галавѧ нима̀, то и ни даст̀авишь.* Спас. [СРГО, т. 1, с. 176 (илл.)]. < **Дост̀авить** – добавить [Там же].

Если есть дòля, она̀ теб̀я и на пѧчке найдѧт. *Посл.* Что суждено – сбудется; от судьбы не уйдѧшь: *Ёсли есть дòля, она̀ тибѧ и на пѧчке найдѧт. А вѧбарам ни вѧбириши, калѝ бог ни даст.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Вѧбором не вѧберешь, колѝ бог не даст.**

Есть у человек̀а ўды от Бòга и от враг̀а. *Посл.* О противоречивой натуре человека: *Есть у чилавѧка ўды ад Бòга и ат враг̀а.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 239 (илл.)]. < **Ўды**, см.: **Выт̀ягивать / повыт̀ягивать ўды.**

Ешь, пок̀а рот свеж, а зав̀янет – есть не ст̀анет. *Погов.* Ешь, пока молод, пока не постареешь, так как потом не захочешь или не сможешь: *Йищѧ в дѧтстве б̀абушка гаварѝла: «Еш, пак̀а рот свеи, а зав̀яня – есть ни ст̀аня».* Введ., 2019 [КА]. // Ср: **Ешь, пок̀а рот свеж: уста̀ зав̀янут, ни на что не взгля̀нут. Ешь, пок̀а рот свеж, зав̀янет – ни на что не взгля̀нет** [Рыбн., с. 11, 59].

Ещѧ и кот не валя̀лся. *Неодобр.* Ещѧ ничего не сделано, дело не начато [БСРП, с. 322].

Ещё на свете не булò (не былò) (и не былò ещё на свете) кого. Кто-л. ещё не родился: *Сялò старая, нас ишò на свèти ни булò. Серг. Мянè не былò тагды йищè на свèте. Павлов. Миня йищè ни булò на свèте. Возн., 2020 [КСРГО; КА].*

Ж

Жалèй жену, да жалуй! *Посл.* Жену нужно любить и жалеть: *Жалèй жану да жа̀луй.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 190 (илл.); БСРПС, с. 190].

Жары не дава̀ть чему. Не перегреваться на солнце: *Жары ни давай галавè.* Вас., 1974 [СРГО, т. 1, с. 191; КСРГО].

Жгòный кирпич (кирпич жгòный), в ед. и мн. ч. Кирпич, прошедший термическую обработку: *Есть жгòный кирпич, а мы дèлали сырòй кирпич.* Ст. Некр. *Чимур – то кирпич жгòный, што грубы кладу̀ть.* Вас., 1986 [СРГО, т. 1, с. 193 (илл.); КСРГО]. Ср.: **Сырòй кирпич.**

Ждать как Бòга кого. Очень сильно, с нетерпением ждать кого-л.: *Я дòчку сваю̀ фсигдà жду как бòга. Анà в гòраде живèть, а я скучаю̀.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Ждать кого как Бòга.** *Том.* в том же знач. [БСРНС, с. 55].

Ждать (дожда̀ть) морских ка̀мешков. *Шутл.* или *шутл.-ирон.* О напрасном ожидании жениха-моряка из плавания: – *Моряка̀ ждешь? Ну, дождèшь марских ка̀мишкаф.* Введ., 2019 [КА].

Желèзная ла̀вка, в ед. и мн. ч. Магазин хозяйственных товаров; ларèк, киоск: *Там у нас жылèзная ла̀вка.* Чап., Никол. [СРГО, т. 1, с. 193; БСРП, с. 347; КА]. Син.: **Желèзный магазин.** Ср.: **Желèзный ларèк.**

Желèзный ларèк, в ед. и мн. ч. Ларèк с хозяйственными товарами: *Есть ишò притсидàтиль над жылèзными ла̀фками и ларька̀ми.* Никол. [СРГО, т. 1, с. 193].

Желèзный магазин, в ед. и мн. ч. Магазин хозяйственных товаров [БСРП, с. 379]. Син.: **Желèзная ла̀вка.** // Ср.: **Желèзный магазин.** *Орл.* Посудохозяйственный магазин [РД, с. 187].

Женà по закòну, тещà по привету, а родимая мамочка милее всего свету.

Посл. Никто – ни жена ни тещà – не может заменить доброту и любовь родной матери. Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Женà для совета, тещà для привета, а нет милее (милей) родной матушки (матери)** [БСРПС, с. 335].

Жербий выпадает (выпал) кому какой. О чьей-л. судьбе: *Тот жэницца, а другой йишиò халастуить, а сàмый меньший аставàицца при атуç – каму какòй жэрбий выпадàить.* Введ., 1971 [КСРГО]. < **Жербий** – жребий [СРГО, т. 1, с. 194; СРНГ, вып. 9, с. 130].

Живой портрет у кого. Об очень красивом лице: *Абличчя у ниё – живòй патрèт.* Введ., 1971 [КСРГО]. // Ср.: **Живой портрет** чей. О ком-л. очень похожем на кого-л. [ФСРЯ 2007, с. 79]. НКРЯ: есть (основной корпус).

Жизнь: хочь плачь, хоть скачь. О тяжёлой жизни. Возн. [Швец 2008, с. 280]. Ср.: **Ёле на хлебушек тянуть. Жить-выживать. Жить, чтобы прожить.** // Ср.: **Хоть плачь, хоть скачь – не ладится** [БСРПС, с. 665].

Жизнь яко трава. О бренности человеческой жизни: *Нàша жьизня – яка трава.* Ст. Некр., 1977 [КСРГО]. > **Яко** – как. Ср.: **Яко курый.** // Ср.: **Человек яко трава, дьянье его яко цвет (цвёт) селный, тако цвётет.** *Др.-русск. Посл.* О бренности существования и деятельности человека [БСРНС, с. 687].

Жирная земля. Плодородная земля; чернозём [Баранник, с. 36]. Син.: **Родючая земля.** Ср.: **Родимая земля.** // Ср.: **Материнская земля.** *Башк.* Чернозём [БСРП, с. 253].

Житая хата. Комната, в которой живёт семья; жилая комната: *У нас на дварè две хаты: жытая хата и сарай.* Ст. Некр., 1989 [КСРГО]. Син.: **Пожилая хата.** **Похожая хата. Старая хата. Чистая хата** в 1-ом знач.

Житнуватый хлеб (хлеб житнуватый). Пшенично-ржаной хлеб: *Хлеп тады был жытнуватый.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 198 (илл.)]. Син.: **Суржукòвый хлеб.** **Хлеб-суржик.**

Жить бедношко. Жить в нужде. Б. Пл. [Швец 2008, с. 280]. Син.: **Жить тонко.** Ант.: **Жить толсто. Жить жирно.** Ср.: **Ёле на хлебушек тянуть. Жить-**

выжива́ть. Жить, чтобы прожить. Ср. также: **Жизнь: хочь плачь, хоть скачь.**
Палец порежь – кровь не идёт.

Жить вѣтром 1. *Неодобр.* О чьей-л. ветреной, легкомысленной, наполненной сиюминутными заботами жизни [БСРНС, с. 95].

Жить вѣтром 2. Не иметь средств на пропитание: *Чем я должнà жыть, вѣтрам? И ни дать мне гарòда...* Б. Пл., 1978 [КСРГО].

Жить в зàмах. Жить на одолженные деньги [БСРП, с. 241].

Жить в рòскости. Жить очень богато, роскошно: *Жылà в рòскости.* Усп., 1969 [КСРГО]. Ср.: **Жить жìрно. Жить тòлсто.** Ант.: **Еле на хлѣбушек тянùть. Жить бѣдношко. Жить-выжива́ть. Жить тòнко. Жить, чтобы прожить.**

Жить-выжива́ть. Жить в крайней нужде. Троиц. [Швец 2008, с. 280]. Син.: **Еле на хлѣбушек тянùть. Жить, чтобы прожить.** Ант.: **Жить в рòскости. Жить жìрно. Жить тòлсто.** Ср.: **Жить бѣдношко. Жить тòнко.** Ср. также: **Жизнь: хочь плачь, хоть скачь. Палец порежь – кровь не идёт.**

Жить жìрно. Зажиточно, хорошо, богато (жить). Б. Пл. [Швец 2008, с. 280]. Син.: **Жить тòлсто.** Ант.: **Еле на хлѣбушек тянùть. Жить бѣдношко. Жить-выжива́ть. Жить тòнко.** **Жить, чтобы прожить.** Ср.: **Жить в рòскости.**

(Жить) **как мòга.** *Орл.* Как возможно, по возможности. < **Могà** – можно [БСРНС, с. 396]. Ср.: **Как могà. Рабòтать как могà.**

(Жить) **где как на воровàнской ùлице.** *Неодобр.* О большом беспорядке, хаосе, шуме где-л. Спас., 1978 [БСРНС, с. 706]. // Ср.: **Где как на воровàнской ùлице.** *Омск.* в том же знач. [Там же].

Жить легкобы́точкой. Беспечно, ни о чём не думая (жить): *Фсю жызьнь лихкабы́тачкай пражы́л, тòлька и глядѣл, к каму приклѣи́цца.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Одним днѣм до полдѣн.** Ср.: **Жить спрофалà.**

Жить не живù, и Бог не забирает. Жить, с трудом поддерживая силы (о стариках, готовящихся к смерти). Б. Пл. [Швец 2008, с. 280].

Жить под одной крòвлей. Жить в одном доме; жить вместе; жить под одной крышей: *Мы все жы́ли пад адной крòвлей.* Ст. Некр., 1989 [КСРГО].

Жить с корòвки. Жить в нужде, обходясь молоком коровы. Троиц. [Швец 2008, с. 280]. Ср.: **Жить с огорòда.**

Жить с огорòда. Жить в нужде, обходясь урожаем с огорода. Троиц. [Швец 2008, с. 280]. Ср.: **Жить с корòвки.**

Жить спрофалà. *Неодобр.* Как попало, как-нибудь (жить): *Я ни магу жыть спрафалà. Думаю, как зìму пирижыть. Аднìм днём да палдён ни жыву.* Прим., 2017-2018 [КМ]. > **Спрофалà (спрохвалà, спрохвà)** – *нареч.* не торопясь, постепенно, исподволь или нехотя, с прохладцей (делать что-л.). *Обоян. Курск., 1859 [СРНГ, вып. 40, с. 273].* Ср.: **Жить легкобыточкой. Одним днём до полдён.**

Жить тòлсто. Зажиточно, хорошо, богато (жить): *Хто рòбить, той и жывёт тòлста.* Вилк., Возн. [СРГО, т. 2, с. 222]. Син.: **Жить жìрно.** Ант.: **Еле на хлèбушек тянуть. Жить бèдношко. Жить-выживàть. Жить тòнко. Жить, чтòбы прожить.** Ср.: **Жить в рòскости.**

Жить тòнко. Жить в нужде. Б. Пл. [Швец 2008, с. 280]. Син.: **Жить бèдношко.** Ант.: **Жить в рòскости. Жить жìрно. Жить тòлсто.** Ср.: **Еле на хлèбушек тянуть. Жить-выживàть. Жить, чтòбы прожить.** Ср. также: **Жизнь: хочь плачь, хочь скачь. Пàлец порèжь – кровь не идёт.**

Жить (ходить) в ярмè. *Разг.* Находиться в зависимости, порабощённом положении [БСРП, с. 774]. // Ср.: **Быть под ярмòм** в том же знач. [Там же].

Жить, чтòбы прожить. Жить в крайней нужде. Троиц. [Швец 2008, с. 280]. Син.: **Еле на хлèбушек тянуть. Жить-выживàть.** Ант.: **Жить в рòскости. Жить жìрно. Жить тòлсто.** Ср.: **Жить бèдношко. Жить тòнко.** Ср. также: **Жизнь: хочь плачь, хочь скачь. Пàлец порèжь – кровь не идёт.**

Жлобà бèлая дұшит кого. О сильном волнении, переживаниях [БСРП, с. 234]. Син.: **Душà с тèлом расстаётся. Ни души ни тèла ужè нема.** Ср.: **Обрывàть сèрдце и нèрвы. Сèрдце крòвушкой обливàется.**

Жмать рùку кому. Пожимать руку; здороваться: *Анì падивувàлись и жмàли рùку.* Троиц., 1983. *Прыижжàл да нàс Варашилаф, и я йиму жмал рùку.* Троиц., 2019 [КСРГО; КА].

З

Забить замòк. Расклинить щель между полусводами: *Свилì, забìли замòк, вытáскивають дòски.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 202; КСРГО].

Забòрный ковёр. Ковёр, изготовленный ручным способом: *Пастàвлю забòрный кавёр – красатà!* Возн. [СРГО, т. 1, с. 203].

Забрàть калàч. Получить отказ при сватовстве: *Жыниòх мòжэ забрàть калàч.* Возн., 2020 [КА]. Ср.: **Приходить / прийти с калачòм. Отдàть калàч.**

Забрàть на той свёт кого. О смерти одного из супругов вскоре сразу после смерти другого: *Ён йиё забрàл на той свет.* Троиц., 2019 [КА].

Завдавàть тягом (молоко). Закислять молоко закваской для приготовления брынзы: *Тёплаи малакò затягували или завдавàли тягам.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 205]. < **Тяг**– высушенный желудок двухнедельного ягнёнка или козлёнка, используемый для приготовления брынзы [СРГО, т. 2, с. 234; КСРГО]. Син.: **Затягивать тягом.** Ср.: **Запускàть (опускàть) / запустить тягу** (тяга, тягой, тягом).

Завдавàть хлеб. Замешивать тесто для хлеба: *Завдаюò хлел, а нòчью пику.* Анат. [СРГО, т. 1, с. 205 (илл.)]. Син.: **Учиняьт/ учинить хлеб.** Ср.: **Валять хлеб.** Ср. также: **Зачиняьт тèсто. Наваляьт тесто. Расчиняьт (расчиняьт) тèсто (тèстушко).** **Расчиняьт / расчинить хлеб. Учиняьт / учинить тèсто. Чинить квашню.**

Завивàть (вить) / завить гильцò (гильцò завивàть (вить) / завить). *Обряд.* О ветке дерева, которую невеста с подругами украшают цветами перед свадьбой: *Прихадìли баяре, друшки, гильцò вили.* Рус. Ив., 1970. *Мама, благаславì минягильцò завить.* Ант. [СРГО, т. 1, с. 128 (илл.); КСРГО; МСРГО]. > **Гильцò** – 1) ветка дерева, которую украшает цветами перед свадьбой невеста с подругами [СРГО, т. 1, с. 128].

Зависать хмàрами (хмàрами зависать). Покрываться тучами (о небе): *Зависла хмàрами.* Введ. *Нèба хмàрами зависла.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 206].

Зага́дывать дèвок. Сватать, просить согласия на брак [БСРП, с. 177]. Син.: **Идти́ / пойти́ (èхать / поèхать) с рушникàми. Приходить́ / прийти́ с калачòм.** Ср.: **Засыла́ть / засла́ть примарèй. Посыла́ть / посла́ть за рушникàми.**

За глаз (говорить, наговорить и т. п.). *Неодобр.* В отсутствие кого-л.: *Да за глас фсё мòжна нагаварить.* Троиц. *За глас ни мòжна гаварить.* Троиц., 2019 [КСРГО; КА]. // Ср.: **За глаза́ (за гла́зы).** 1. (говорить, ругать и т. п.). *Разг.* Заочно, в отсутствие кого-л. 2. (сделать что-л.). *Пск.* Без чьего-л. согласия. 3. (хватит) чего, кому. *Арх., Волг., Пск.* О большом, достаточном количестве чего-л. [БСРП, с. 123].

Загноить зёмлю. Внести органические удобрения, удобрить землю: *Ёсли хазяин за́гада загнайл зёмлю, то и уража́й будить.* Введ., 1971. *Я за́гада загнайл зёмлю* [СРГО, т. 1, с. 208 (илл.); КСРГО]. Ср.: **Кормить грунт.**

За головòй чьей. Под чьей-л. защитой, опекой (быть, жить, находиться и т. п.): *За ма́терной галавòй дòбре мне жыло́си.* Павлов. [КСРГО]. // Ср.: **За дòброй головòй.** *Волг. Одобр.* У хорошего хозяина. **За мужикòвой головòй.** *Орл.* Под защитой, опèкой мужа. **За однòй головòй.** *Пск.* Самостоятельно, независимо (жить). **За чужòй головòй.** *Народн.* Под чьей-л. опèкой, защитой [БСРП, с. 140].

За готòвым ла́дом. По чьему-л. указанию [БСРП, с. 348].

Задать нерво́трèп (нерво́трèп задать) кому. *Экспресс. Неодобр.* Заставлять кого-л. излишне переживать, нервничать: *Мой тя́тя такòй нерва́трèп задал ми́нè.* Усп., 1982 [КСРГО]. Ср.: **Рвать / попорва́ть [все] нèрвы** кому.

За двòми, трèми за́йцами погòнишься – ни одногò не поймàешь. *Посл.* Нельзя делать несколько дел одновременно: *За двòми, трèми за́йцами пагòнишься – ни аднагò ни паймàши.* Ст. Некр. [КСРГО].

За́дний двор. Огороженная территория за домом, предназначенная для хозяйственных работ. Прим., 2020 [КСРГО]. Ср.: **Перèдний двор.**

Задняя хата. Спальня, меньшая по размерам комната в доме: *Дравà мы склãдываим за задний хатай.* Нов. Некр. *Задняя хата выхòдит в гарòт.* Б. Пл. *В задний хати стаяла кравàть, сундóк, лãфки.* Анат. *Там аднà хата пирèдня, а тãм задняя.* Рус. Ив. *В дòме есть пирèдня, или нòвая хата, и задняя.* Павл. [СРГО, т. 1, с. 211; т. 2, с. 23; КСРГО]. Син.: **Вèрхняя хата** во 2-ом знач. **Вторичная хата.**

Задом вгòру. Снизу вверх: *Павирнула задам вгòру.* Нов. Некр. [КСРГО].

Заездный двор. *Устар.* Постоялый двор; гостиница: *Стрòдили шкòлу и заèзный двор.* Прим. [СРГО, т. 1, с. 212 (илл.); КСРГО].

Зайнãться слезьми. Залиться слезами, зарыдать: *А я апãть слизьми зайнãлась.* Мирн., 1972 [СРГО, т. 1, с. 213; КСРГО]. Ср.: **Рыдàть до умòру.**

Зайти в коллектив. *Устар.* Вступить в колхоз [БСРП, с. 301].

Зайти в шкòду. Причинить ущерб, доставить неприятности кому-л. [БСРП, с. 753]. Син.: **Дèлать / сдèлать (надèлать) шкòду (шкòды).** Ср.: **Принести угрòбу.**

Зайчняя капúста. Сорное растение: *А ищè сарняк зайчней капúстай завèцца.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 214].

Закобылять мозгй (мозгй закобылять) [кому]. *Неодобр.* Лишить кого-л. возможности ясно мыслить, соображать, запутать кого-л.: *Внуки мазгй закобыляють, аж забудиши, как завут.* Павлов., 1986 [КСРГО]. // Ср.: **Заталàнить мозгй.** *Забайк., Сиб.* в том же знач. [БСРП, с. 406].

Закрèпнуть как кàмень. Отвердеть, сильно засохнуть: *Закрèп макарòн как кàмень.* Б. Пл., 1976 [СРГО, т. 1, с. 216; КСРГО].

Закрýть глãзы. Потерять зрение, ослепнуть: *Закрýл глãзы и никаму ни ну́жын.* Вас., 1987 [КСРГО]. Син.: **Закрýлись глãзы. Свет потерýть.** Ср.: **На глãза не вèдеть.**

Закрýлись глãзы. Потерять зрение, ослепнуть. Мирн. [КСРГО]. Син.: **Закрýть глãзы. Свет потерýть.** Ср.: **На глãза не вèдеть.** // Ср.: **Свèту не стàло в глãзàх.** *Помор.* Об ухудшении зрения. **Нарушиться светом.** *Сиб.* Ослепнуть, потерять зрение [БСРП, с. 599, 598].

Залёзная доро́га. Железная дорога: *И пашли мы прѣма по залёзнай даро́ги.* Б. Пл., 1978 [СРГО, т. 1, с. 218 (илл.); КСРГО].

Залёзный ко́нь. Устар. Трактор: *Аны́ зна́ли, шта́ будитъ залёзный ко́нь.* Плав. [СРГО, т. 1, с. 218 (илл.); КСРГО].

Залёзть жи́ром. Расползеть: *Тако́й гла́ткий чилавѣк – залѣс жы́рам.* Ст. Некр., 1977 [КСРГО].

Залетѣло, [и] полетѣло – и шука́й, лови́! *Погов. Шутл. Кто-л. забыл, не может вспомнить что-л.: – Пѣсни стары́нныє мо́жете фспомнитъ? – Забы́ла я: залитѣла, палитѣла – и шука́й, лави́!* Введ., 2019 [КА].

Заливнóй дождь. Проливной дождь: *Дажжы́ у нас фсе заливны́и шли.* Мирн. [СРГО, т. 1, с. 218; КСРГО]. Син.: **Раптовóй (ряптовóй) дождь.** **Скоропосты́жный дождь. Скоропочáтный дождь.**

Залить гла́зы. *Неодобр.* Напиться (о состоянии алкогольного опьянения). Б. Пл. [Швец 2008, с. 261]. Син.: **Напиться до му́ликов.** Ср.: **Набрáть фýру.**

Замёрзнуть кóликом. Очень сильно замёрзнуть (о чём-л.): *Замёрзнетъ кóликам мя́са – на три зимы́ дѣржым.* Мирн., 1972 [КСРГО]. Ср.: **Стоять как кóлик.**

Замя́ть обѣдню. *Неодобр.* Не сдержать какое-л. обещание [БСРП, с. 454].

Занимáться дра́густями. *Неодобр.* Вести аморальный образ жизни: *Он фсю жы́знь занимáлся дра́густями, а как захварáл, так к жы́нки вирну́лся, глиди́ йивò на старости лет.* Прим., 2017-2018 [КМ].

За пàмьять чью́. При чьей-л. сознательной жизни, в чью-л. бытность [БСРП, с. 480-481]. Син.: **При чьей пàмьяти.** // Ср. **В пàмьять чью́.** *Кар.* в том же знач. [Там же, с. 480].

Запивáть / запить невѣсту (дѣвку). *Обряд.* Отмечать выпивкой удачное сватовство: *Нивѣсту засвáтають, запью́ть.* Возн., 1975. *Шли запивáть дѣвку.* Мур. [СРГО, т. 1, с. 222 (илл.); БСРП, с. 430; КСРГО]. Ср.: **Пропивать / пропить невѣсту (дочь, дóчку, дочь, молодайку).** // Ср.: **Запивáть / запить невѣсту.** *Дон., Яросл.* в том же знач. [БСРП, с. 430].

За плèчи не подня́ть кого. *Неодобр.* О здоровом, физически сильном, но ленивом человеке: *Йивò за плèчи ни падня́ть, а он сиди́ть, нипаня́тна на што надèицца.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Запòльный клин. Участок, находящийся за обрабатываемыми землями, за пашнями: *А то запòльный клин недалèчка.* Дем., 1984 [СРГО, т. 1, с. 223 (илл.); КСРГО].

Запхàть пèльку. *Груб.* Наестся: *Тòлька и думаеть, как бы пèльку сваю запхàть.* Спас. [СРГО, т. 2, с. 20 (илл.)].

Запуска́ть (опуска́ть) / запустить тяг (тяга, тягой, тягом. тягу) что, во что. Об опускаемом в молоко высушенном желудке двухнедельного ягнèнка или козлèнка, используемом для приготовления брынзы: *У́трам запустила́ тягам малакò.* Введ., 1971. *Бры́нзу запуска́ють тягай.* Возн., 1975. *Доим авèц, рèжым малинькага ягнèнка, бирём йивò бурдужòк и из нивò запуска́им тяг в малакò.* Возн., 1975. *У вèдры запуска́ють тяга.* Возн., 1977. *Тягай запуска́им бры́нзу.* Б. Пл., 1978. *Бры́нзу запуска́им тягам.* Возн. *У вядрò з малаком апуска́ють тягу.* Б. Пл. [КСРГО]. < Тяг – см. **Завдава́ть тягом.** Ср.: **Завдава́ть тягом. Затя́гивать тягом.**

Зараба́тывать на харчì (на харчì зараба́тывать). Зарабатывать на пропитание, на всё необходимое: *У миня́ сын большòй, сам на харчì зараба́тыват.* Дем., 1984 [КСРГО]. Ср.: **Зараба́тывать хлебà. Заробля́ть / зарòбить [себè] на жизнь (на жìзню).**

Зараба́тывать хлебà. О заработках в сельском хозяйстве: *Прòтиф миня́ (* по сравнению со мной) никто́ ни зараба́тывал такìе хлебà.* Введ., 1971 [КСРГО]. Ср.: **Заробля́ть / зарòбить [себè] на жизнь (на жìзню). Зараба́тывать на харчì.**

Зара́за напàла на кого. Кто-л. заболел. Петр. [КСРГО]. Син.: **Боля́чка причепи́лась. Хвòрость напàла. Хвòрость привязàлась.** Ср.: **Боля́чка скрути́ла. Хворòба скру́тить (скрути́ла).**

Зарекàлась сви́нья зèмлю не ры́ть – до сих пòр рòет. *Погов. Неодобр.* О человеке, который только обещает исправиться, не выполняя обещанного: *Я йиму*

ужэ ни вѣрю: зарикалася свинья зѣмлю рыть – да сих пор рѣет. Скѣлька он ужэ абицал ни тить – фсѣ равнѣ в аднѣй парѣ хѣдить. Прим., 2017-2018 [КМ].

Зароблять / заробить копѣечку (копѣйки) (и копѣйки (копѣечку) зароблять / заробить)). Зарабатывать какое-то количество денег: *На кялибах ѣздили, фсѣ капѣйки заробляли.* Мирн., 1972. *Памѣгнуть наѣда, заробить капѣйки.* Возн., 1975. *Пайдѣм заробим капѣйку на людях.* Нов. Некр. *Пайдѣу на подѣнщину, зароблю капѣичку.* Б. Пл. [КСРГО].

Зароблять / заробить [себѣ] на жизнь (на жизню) (и на жизнь (на жизню) зароблять / заробить)). Зарабатывать на всё необходимое: *На жызнь трѣба зароблять.* Введ., 1971. *Тапѣрь заробил сибѣ на жызню.* Коса, 1980. *На жызнь заробляли.* Вас. [КСРГО]. Ср.: **Зарабатывать на харчѣ. Зарабатывать хлебѣ.**

За свой вѣк. В своей жизни, на своём веку: *Парабѣталась за свой век.* Б. Бур. [СРГО, т. 2, с. 88 (илл.)].

Зѣстить сѣнце кому. Мешать жить кому-л.: *Я же йиму (хазяину) сѣнце ни зѣстю.* Б. Пл. [КСРГО].

Заступать в (у) дом. Входить в семью, в дом мужа: *Маладѣя заступать у дѣм.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 227 (илл.)].

Застривать по шею. Сильно увязнуть: *Па шѣю застривали.* Вилк. [КСРГО].

Засылать / заслать прѣмарей. Обряд. Засылать сватов; сватать невесту: *Кавалѣр засылаить прѣмарей к нивѣсти.* Нов. Некр. [СРГО, т. 1, с. 218 (илл.); КСРГО]. > **Прѣмарь (прѣмарь) – 2.** Староста на свадьбе [Там же, т. 2, с. 109]. Син.: **Посылать / послать за рушникѣми.** Ср.: **Загадывать дѣвок. Идти / пойти (ѣхать / поѣхать) с рушникѣми. Приходить / прийти с калачѣм.**

Затягивать тягом (молоко). Закислять молоко закваской для приготовления брынзы: *Брынзу делаю так: затягую малако тягам.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 229 (илл.)]. < **Тяг – см. Завдавать тягом.** Син.: **Завдавать тягом.** Ср.: **Запускать (опускать) / запускать тягу (тяга, тягой, тягом).**

За хвѣртку. На улицу, за калитку: *Вышли ф будинь за хвѣртку на гулянье.* Ст. Некр., 1977 [КСРГО]. < **Хвѣртка – калитка** [СРГО, т. 2, с. 260].

Заховàет дружина – не найдёт родня. *Посл.* Будет ли муж поддерживать отношения с родственниками, зависит от жены: *Захавàе дружына – ни найдёт радня.* Дем. [СРГО, т. 1, с. 230 (илл.)]. Ср.: **Заховàет чужина – не найдёт родня.**

Заховàет чужина – не найдёт родня. *Посл.* О нахождении кого-л. в чужих краях, когда теряются связи с семьёй, с родственниками: *Захавàе чужына – ни найдёт радня.* [КСРГО]. Ср.: **Заховàет дружина – не найдёт родня.**

Зачиня́ть тѣсто. Замешивать тесто: *Тѣста зачиня́ть с умом на́да.* Анат. [СРГО, т. 1, с. 231]. Син.: **Расчинàть (расчиня́ть) тѣсто (тѣстушко).** **Расчиня́ть / расчинить хлеб.** **Учиня́ть / учинить тѣсто.** **Чинить квашню.** Ср.: **Наваля́ть тесто.** Ср. также: **Валя́ть хлеб.** **Завдавàть хлеб.** **Учиня́ть/ учинить хлеб.**

За что. Почему: *За што я на нòги страдàю?* Коса. *Я ни буду хрестйца. За што хрестйца?* Возн., 2020 [СРГО, т. 1, с. 202; КА].

Зàшло-зàшло. Потихоньку, еле-еле: *Так зàшла-зàшла и начинàли жыть.* Рус. Ив., 1982 [КСРГО].

Звѣзды собирать. Служить в армии: *Сын нынче звѣзды сабирàеть.* Серг., 1971 [КСРГО]. Син.: **Быть у погòнцах.** **Нестй воёнщину (воёнщину нестй).** Ср.: **Брать в казну.** **Идтй (уходить) в солдàты.**

Згàдить что как свинья кабàк. *Курск.-орл. Неодобр.* О человеке, который порочит, обругивает (без основания) кого-л., что-л. Мотивация сравнения объясняется носителями говора так: «Угры́зть свинья кабàк не мòжет, поваля́ет, вьваля́ет в чём хошь и брòсит». Спас. [БСРНС, с. 601].

Здорòвый лòбус. *Ирон.* или *презр.* О рослом, крупного телосложения, но несерьёзном молодом человеке: *Здарòвый лòбус, а да малалèтак пристаёт.* Усп. [СРГО, т. 1, с. 287 (илл.)].

Зелёная овца (вовца), в ед. и мн. ч. Молодая, незрелая овца; овца, родившаяся в этом году: *Афчàрник пастрòдили для вавèц, спèлых и зилèных.* Введ., 1971. *Афцу зилèную дарйли.* Возн., 1977. *Афчàрник пиригарадйли для вавèц спèлых и зилèных.* Введ. [СРГО, т. 1, с. 234 (илл.); КСРГО]. Син.: **Зелёная ягница.** **Зелёная ярка (ярочка).** Ант.: **Спèлая овца.** **Спèлая ягница.**

Зелёная ягница, в ед. и мн. ч. Молодая, незрелая овца; овца, родившаяся в этом году: *Мой атѐц подарил тѐлку, а дѐдушке ягницу зилѐную*. Никол., 1979 [КСРГО]. Син.: **Зелёная овца (вовца)**. **Зелёная ярка (ярочка)**. Ант.: **Спѐлая ягница**. **Спѐлая овца**.

Зелёная ярка (ярочка), в ед. и мн. ч. Молодая, незрелая овца; овца, родившаяся в этом году: *Дарю зилѐную ярачку*. Введ., 1971. *Дорили на свѐдѐбу зилѐные ярки*. Возн., 1971 [КСРГО]. Син.: **Зелёная овца (вовца)**. **Зелёная ягница**. Ант.: **Спѐлая ягница**. **Спѐлая овца**.

Зелёная тля. Вид насекомых-паразитов, обычно живущих на шиповнике и розах. Троиц., 2019 [КА].

Зѐльская вода. Газированная вода: *У гораде зѐльскую воду пакупали*. Спас., 1982 [КСРГО].

Зѐмняя (зимовая) пшеница. Озимая пшеница: *Есть пшаница зѐмняя*. Ст. Некр., 1974; Усп. [СРГО, т. 1, с. 235 (илл.); КСРГО]. Син.: **Зимовой хлеб**. Ср.: **Весновая (весняная, весняная) пшеница (пшаница)**. **Весняной хлеп**. **Ярая пшеница**.

Зимовой хлеб. Озимая пшеница: *Пшеница бываит такя: вулька, арнаутка, зимавой хлеп*. Ст. Некр., 1977. *Зимавой хлеп на зиму остаѐцца пат снегам*. Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 18, 235 (илл.); КСРГО]. Син.: **Зѐмняя (зимовая) пшеница**. **Ярая пшеница**. Ср.: **Весновая (весняная, весняная) пшеница (пшаница)**. **Весняной хлеп**. **Ярая пшеница**.

Злой як Гитлер. Очень злой: *Мухи зляя, як той Гитлер буф*. Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 60 (илл.); МСРГО].

Злыдни обсели. О человеке, измученном бедностью, нищетой [БСРП, с. 255].

Знать говорить (говорить знать). Быть разговорчивым, красноречивым: *Та бапка гаварит знае багата*. Петр. *Дед Жук гаварит знае, идит да нивд*. Возн. [СРГО, т. 1, с. 134]. Ср.: **Слово три бѐса**

Знобуша взяла кого. Кто-л. заболел лихорадкой: *Знобуша плимѐницу взяла*. Анат. [СРГО, т. 1, с. 238 (илл.)].

Зòванный гость. Желанный посетитель, постоялец; званный гость: *Ён усё зòванный гость*. Серг. [СРГО, т. 1, с. 237 (илл.)].

Зоряна моя! Ласковое обращение мужа к жене: *Была пассòрюся с мўжем, а он падайдёт патòм и гавòрить: «Заряна мая!»*. Усп., 1982 [КСРГО].

Зрèлый мёд. Мёд на поверхности заполненных сот: *Зрèлый мёт наждòм сризаю*. Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 238].

Зять лóбит взять. *Погов. Шутл.* О необходимости помогать зятю. Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Зять лóбит взять. Зеть лóбит взеть** (в говорах яицких казаков). **Зять лóбит взять, а тесть лóбит честь. Зять лóбит взять, а тесть лóбит честь, а тёща лóбит дать. Зять лóбит взять, а шўрин глазà жмўрит. Зять лóбит взять, да не лóбит отдать. Зять лóбит взять, тесть лóбит честь, а шўрин глазà щўрит. Зять лóбэ взять, а тёща як рòща. Кубан. Зять хòчет всё взять, а тесть лóбит честь** [БСРПС, с. 382-383].

И

И бàба и мужьик. *Одобр.* Кто-л. всё может, умеет, берётся за любую работу: *Ён и бàба и мужьик*. Введ., 2019 [КА].

И Бòгу нàшему слàва. Ритуальная фраза у старообрядцев-липован, означающая конец какого-л. дела: *Замарìлись зà день, нааргàтились... Щас навичèрим, памòимся, и бòгу нàшыму слàва*. Прим., 2017-2018. Заключительная фраза в богослужении [КМ].

И гàта (и гàть). *Экспресс.* И всё, и конец, и кончено, и готово: *Парастрèлювали и гать*. Аннов., 1967. *Приèхали дамòй и гàта*. Ст. Некр. *А то чўтечку и гàта*. Возн. *Спать и гàта*. [СРГО, т. 1, с. 126 (илл.); КСРГО; Ус., с. 267]. < **Гàта** – от рум. **gata** – готово, кончено; *молд.* **гата** – в том же знач. [Ус, с. 267]; **гàта** – всё, конец, достаточно [СРГО, т. 1, с. 126].

И Гòспода помянем дòбрым слòвом, и нам бòдет хорошò! Ритуальная фразаво время трапезы по поводу завершённного обмолота пшеницы. Троиц. [Пеш., кн. 1, с. 22].

Игрàть в догонячки. Вид игры, участники которой догоняют друг друга: *Игрàли в даганячки.* Возн., 2020 [КА]. Син.: **Играть в гòнки.**

Игрàть в гòнки. *Этнограф. Устар.* Вид игры, участники которой догоняют друг друга: *Игрàли ф казань, в гòнки.* Возн., 1977 [КСРГО]. Син.: **Играть в догонячки.**

Игрàть в каву́нчики. Играть в пыли: *Детишки нòнче в каву́нчики ни игрàют.* Б. Пл., 1976 [КСРГО].

Игрàть в (у) казань. *Этнограф. Устар.* Играть в бабки: *Игрàли ф казань, в гòнки.* Возн., 1977. *Мальчики игрàли у казань.* Возн., 2020 [КСРГО; КА]. < **Казан** – 4. Коровья кость, налитая свинцом для игры в бабки (шашки) [БТСДК, с. 204].

Игрàть в хвостà. *Этнограф. Устар.* Вид игры, во время которой участники берутся за руки, и ведущий делает резкий поворот. Выигравшим считается тот, кто удерживается на ногах: *А игрàють у нас ф хвостà, в гылку.* Усп., 1976. *Игрàли ф хвостà и в гылки.* Усп. *Паигрàть ф гылку, ф хвостà.* Усп. [КСРГО].

Игрàть на нèрвах (на нèрвах игрàть) кому. Нервировать, раздражать кого-л.: *Што ты минè на нèрвах игрàиш?* Никол., 2020 [КА]. Ср.: **Задать нервотрèп. Рвать / попорвàть [все] нèрвы. Срывàть нèрвы. Тяну́ть / вьтянуть [все] сòдухи** во 2-ом знач. // Ср.: *Общеупотр. Играть на нервах [у кого]* в том же знач. [БСРП, с. 433].

Игрàть (грать) пèсню (пèсни) (и игрàть (грать) пèсню (пèсни)) / поигрàть пèсню (пèсни). Петь песню (песни); петь: *Грàють свàдьбишныя пèсни.* Петр., 1968. *А на грèбли пèсни грàють.* Вилк., 1969. *Пèсни тягучия грàють.* Введ., 1971. *На закàте сòнца пасядюца на скамèйке и пèсни игрàють.* Введ., 1971. *Анà пèсни старадàвнии грàить.* Мирн., 1972. *На улицэ збируца дèвки, паигрàють пèсни.* Мирн., 1972. *Сабярèмся на пасидèлках и грàем пèсни.* Б. Пл., 1979. *Стàли мы пèсню грать.* Б. Пл., 1979. *А ани пèсню грàють.* Б. Пл., 1979. *Ой, как игрàла анà пèсни!* Спас., 1982. *У быльèе вриминà я любйла грать пèсни.* Возн., 1985. *Грать*

пєсни я как хòчеш. Ст. Некр. *На свàдьбах игрàють пєсни.* Ст. Некр., Мур. *Я пєсни грàла.* Адїн другòму пєсни грàе. Вас. *Грàють старьинныи пєсни.* Возн. *Падруги грàють пєсню.* Спас. *Прихадити на вичиринку.* Паигрàим пєсни. Б. Пл. *Я ни грàла пєсни.* Никол., 2018. *Ты у Юрки спроси, какie он пєсни грàе.* Введ., 2019 [СРГО, т. 1, с. 144; т. 2, с. 61; КСРГО; ДФ № 33, 30; КА]. Повсеместно. Син.: **Кричàть пєсни.**

Игрàть тàнцы. Танцевать с задором [БСРП, с. 657].

Игрàть (гулять) / поигрàть у (в) гилки (в гилку). *Обряд.* Свадебная игра с палками (ветками) и мячом, при которой палкой отбивают мяч; лапта: *А игрàють у нас в гилку.* Усп., 1976. *А как с цєрквы прыєхали, игрàли у гилки.* Усп. *Игрàли ф хвастà и в гилки.* Усп. *Паигрàть ф гилку, ф хвастà.* Усп. *Гòсти пряшли, так игрàли ф гилки.* Усп. *Игрàють ф хвастà, в гилку.* Усп. *У гилки гуляють.* Прим., 2012 [СРГО, т. 1, с. 128 (илл.); КСРГО; ДФ № 13]. > **Гилка** – 3. Лапта [СРГО, т. 1, с. 128]. // Ср.: *Укр. Грàть у гилки.* Палками в мяч играть [Павл., с. 79].

Игрàть у кулючки. Играть в прятки: *Сабирємся на вулицы игрàть у кулючки.* *Щитàюцца, каму кулюкать.* Возн., 1975. *У кулючки игрàли.* Возн., 2020 [КСРГО; КА]. // **Игрàть у кулючки.** *Орл.* в том же знач. [СОГ, с. 142 (илл.)].

Игрàть у кòршун. *Этнограф. Устар.* Играть в игру, которая заключается в том, что один из участников игры, изображающий коршуна, должен поймать последнего человека в длинной веренице играющих, а затем и остальных: *По сяле игрàли у коршун.* Усп., 1976 [КСРГО]. // Ср.: **В кòршуна (в кòршуня) игрàть, несов.** [БТСДК, с. 234]. **Игрà в кòршуны.** *Тул., Орл., Смол.* [СРНГ, вып. 15, с. 34].

Игрùшевый цвет. Мальва: *Игрùшевый цвет у нас фсє сàдють.* *Явòна насадила пад акòнцами игрùшевый цвет.* Спас. [СРГО, т. 1, с. 241].

Иди ты к родимцам! *Бран.* Выражение, употребляемое по отношению к человеку, который чем-л. надоел: *Иди ты к радимцам!* Возн., 2020 [Ус., с. 212; КА]. < **Родимец** – 1. Эпилепсия. 2. Нечистая чила, чєрт [БСРП, с. 566]. Ср.: **Бей тебà сила Бòжья! Лихомàнка бы взяла. Лихо тебà забери! Шоб ты (он, она, они) сгиб (сгйбла, сгйбли)! // Ср.: Родимец (родимица) тебà (его) уходи**

(возьмі)! [ФСРГС, с. 167]. Родімець теб'я (его і т. п.) поднимі (подхваті, расшибі, сломай)! Ряз., Сиб., Яросл. Бран. Восклицание, виражаюче досаду, возмущення, негодование [БСРП, с. 566].

Идти в гл'адость. Полнеть, идти на пользу: *Фсе у миня в гл'адость иде, ни влячили мине.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 129 (илл.)]. < **Гл'адость** – полнота [Там же].

Идти / пойти в наймачки (в наймички). Устар. О женщине, нанявшейся на поденную работу: *А потом у наймачки пошла и прашывала у поди цапами, и всю работу делала.* Павлов., 1975. *Я пошла в наймички, нанялась к багачу.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 320 (илл.); КСРГО].

Идти (прийти) во двор к кому. Переходить жить в дом жены после свадьбы: *Жыних пришол к нам ва двор карमितь аца и матерь.* Павлов., 1975. *Идти ва двор карमितь аца и мать.* Павлов. [СРГО, т. 1, с. 241; КСРГО]. Син.: **Идти / пойти у приём. Пристать во двор.** Ср.: **Брать / взять во двор. У приймах.** Ср. также: **Уйти с двора.** // Ср.: **Пойти во двор.** Дон., Орл. Женившись, поселиться в доме жены [БСРП, с. 175].

Идти в помочи кому. Идти помогать кому-л.: *А идти в помачи нхто мине ни хател.* Серг., 1977 [КСРГО]. Ср.: **Давать / дать подм'огу. Давать / дать помочь.** // Ср.: см. **Давать / дать помочь.**

Идти / пойти в проходку. Идти на прогулку, прогуливаться: *Пашли ф прадотку, у Введинку.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 124 (илл.)]. > **Проходка,** см.: **Делать / сделать проходку.** Ср.: **Впроходку ходить. Делать проходку.**

Идти / пойти в руку кому. Легко удаваться кому-л., складываться удачно [БСРП, с. 583]. // Ср. в др. знач.: 1. Кар. Ряз. Приживаться, привыкать к новому месту (чаще – о домашнем скоте). 2. Кому. Дон., Курск. Принести выгоду, пользу кому-л. [Там же].

Идти (уходить) в солдаты. Идти в армию; идти на военную службу': *Братей нада была учить, им ведь в салдаты идти.* Ст. Некр., 1973. *Ухадил парнем у салдаты.* Павлов., 1975 [КСРГО]. Ср.: **Брать в казну. Быть у погонцах. Звезды собирать. Нести военщину.** // Ср.: **В солдатах.** Разг. Устар.; Сиб. На военной службе [БСРП, с. 630].

Идти / пойти до кресту за кого. Венчаться с кем-л.: *Адна дѣвка пасулилась ни итти да кресту за нѣлюба*. Б. Пл. [КСРГО]. Син.: **Идти к венцу**. **Под венѣц** (идти, поехать и т. п.).

Идти / пойти замуж за кого (в кого) (и **замуж итти (пойти)** за кого (в кого)). Вступать в брак (о женщине), выходить замуж: *Пайдѣш за минѣ замуш?* Ст. Некр., 1989. *Ани платють, если я саглашаюсь замуш за нивѣ итти*. Дем. *Как замуш в йавѣ шла, виддали мне кухельный шкаф*. Спас. *Замуш пашла, баялася*. Петр. [СРГО, т. 1, с. 106, 82 (илл.); КСРГО]. Син.: **Выходивать замуж**. **Итти замуж**. **Надевать сбѣрник**. **Уходить замуж**. Ср.: **Повыйти замуж**. **Повыходить замуж**. // Ср.: см. **Выходивать замуж**.

Идти к венцу. Венчаться. Введ., 2019 [Лаз., с. 27]. Син.: **Идти / пойти до кресту**. **Под венѣц** (идти, поехать и т. п.). // Ср.: **Идти под венѣц**. Выходить замуж, жениться [ИЭС, с. 87]. **Принимать / принять венѣц**. Орл., Сиб. Вступать в брак, венчаться [БСРП, 76].

Идти косой. Косить: *Папа с мамой идуьт касой*. Троиц. [СРГО, т. 1, с. 241]

Идти на музыку. 1. Идти веселиться: *Рѣдичи идуьт на музыку*. Троиц., 1970. 2. Идти на свадебную вечеринку. Троиц., 2018 [КСРГО; КА].

Идти / пойти на свой хлеб. Начинать самому зарабатывать себе на жизнь, самому себя обеспечивать: *Иди на свой хлѣп!* Введ., 2019 [КА].

Идти / пойти (ехать / поехать) с рушниками. Обряд. Сватать, просить согласия на брак: *Рушныкѣ вышиваем бѣрышнями, канѣми, а потѣм сватѣ садѣнца на гарбѣ*. *Едут к невѣсте с рушниками*. Серг., 1974 [КСРГО]. Син.: **Загадывать дѣвок**. **Приходить / прийти с калачѣм**. Ср.: **Засылать / заслать примарѣй**. **Посылать / послать за рушниками**.

Идти / пойти у приѣм. Переходить жить в дом жены после свадьбы: *Сын старшѣй пашѣл у приѣм*. Мур. [КСРГО]. Син.: **Идти (прийти) во двѣр**. **Пристать во двѣр**. Ср.: **Брать / взять во двѣр**. **У приймах**.

И дыхать нельзѣ [кому]! О ситуации, в которой нужно соблюдать тишину, молчать, чтобы не помешать, не потревожить кого-л. Введ., 2019 [КА].

Избà не крàсит (не крòсит) пирога̀ми. *Посл.* Угощение в доме – не главное: *Избà ни крòсить пирага̀ми. Избà ни крàсить пирага̀ми, а я ч̀истушки люблò.* Усп., 1976 [КСРГО]. // Ср. *Общеупотр.:* **Не красна̀ избà угла̀ми, а красна̀ пирога̀ми.**

Из рук. Не через торговую сеть, не в магазине (покупать что-л.) [Зел., с. 26]. // Ср. *Общеупотр.:* **С рук** в том же знач. [ФСРЯ, с. 395].

Из рук на̀ руки. Непосредственно кому-л. [Зел., с. 26]. Ср. *Общеупотр.:* **С рук на̀ руки** в том же знач. [ФСРЯ, с. 394].

Из рук сойт̀и. Сойти с рук [Зел., с. 26]. // Ср. *Общеупотр.:* **Сходить / сойт̀и с рук.** 1. Кому. Оставаться безнаказанным; не получая огласки, проходить безнаказанно. О действиях, поступках кого-л. 2. Проходить, оканчиваться как-л. 3. *Устар.* Продаваться [ФСРЯ, с. 465].

Из серèдки. Изнутри: *Па̀цы* (*самодельные кирпичи) *лòжсьм из сирèтки.* Введ., 1971 [КСРГО].

Илья̀-прорòк идёт (пришёл, приèхал) и вòзом гремит. О надвигающейся грозе: *Илья̀-прарок̀ идёт и вòзам грымйть. Бигòм! Га̀йда у ха̀ту!* Троиц., 2019 [КА]. Син.: **Илья̀-прорòк èдет вòзом, и егò воз гремит.** // Ср.: **Илья̀ подъезжа̀ет.** *Кар.* в том же знач. [БСРП, с. 266].

Илья̀-прорòк èдет вòзом, и егò воз гремит. О надвигающейся грозе: *Илья̀-прарòк èдя вòзам, и йивò воз грымйть. Хавàйтесь у ха̀ту, дèти!* Троиц., 2019 [КА]. Син.: **Илья̀-прорòк идёт (пришёл, приехал) и вòзом гремит.** // Ср., см. **Илья̀-прорòк идёт (пришёл, приехал) и вòзом гремит.**

Имèть р̀уки. Быть умелым, искусным в чём-л.: *Стайт̀ йиздавòй и сигàить, па̀штò разар̀или набèлки и р̀ибушки, веть с лампа̀диками типèрь ни нач̀ишишь – р̀уки на̀да имèть.* Усп. [КСРГО]. Ср.: **Ла̀ден на все р̀уки.**

Имèть тòлстый карма̀н. Быть богатым [БСРП, с. 277]. Ср.: **Жить жѝрно. Жить тòлсто. Жить в р̀оскости.**

Имèть храп на кого. Сердиться на кого-л. [БСРП, с. 719].

[И] не доступ̀и – бедà, [и] переступ̀и – бедà. *Посл.* О безвыходной ситуации [БСРПС, с. 40; КСРГО].

Институт держать. Держать экзамены в институте [БСРП, с. 267]. // Ср. в др. знач.: **Институт держать.** 1. *Брян.* Учиться в институте [Там же].

Итить замуж (замуж ийти). Вступать в брак (о женщине); выходить замуж: *А мы были бедными, и за беднава на́да была замуш ити́ть.* Усп. *Мне ужэ ни ити́ть замуш.* Возн. *Ба́тька наказал ити́ть замуж.* Б. Пл. *Ана́ кагда́ ишла́ замуш, избира́ли 12 дру́жэж.* Б. Пл. *Люби́ть люби́ли, а замуш силом застаю́т ити́ть.* Павл. [КСРГО]. < **Ити́ть** (прош. вр. – ише́л, ишла́, ишли́). – 1. Ийти. 2. Выходить замуж. [СРГО, т. 1, с. 245]. Син.: **Выходи́вать замуж. Ийти́ / пойти́ замуж. Надева́ть сбóрник. Уходи́ть замуж.** Ср.: **Повыйти замуж. Повыходи́ть замуж.** // Ср.: см. **Выходи́вать замуж.**

И у бач. Междом. *Экспресс.* Ей-богу; клятвенное заверение в чём-л.: *И у бач ни бра́ла.* Усп. [КСРГО].

К

Кабакà (кабакòв) дава́ть / дать (надава́ть) (и дать кабака́) [кому]. Отказывать жениху; отказывать кому-л. при сватовстве: *Ёсли нивёста иде́ть – хараши́д,нет – то кабака́ даю́ть.* Павл., Рус. Ив., Чап. *Ради́тели пагарди́лись, кабака́ да́ли.* Рус. Ив. *Сто́лька кабако́в жыниху́ надава́ли, што патпу́шки паста́вили.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 246; т. 2, с. 40, 51; БСРП, с. 269]. > **Кабак** – тыква [СРГО, т. 1, с. 246]. Син.: **Давать / дать гарбуза́. Дать чайник. Отда́ть калач.** **Приподнести́ кабака́. Таркуца́ поднести́.** Ср.: **Получи́ть каба́к.** Ант.: **Веси́ть косяки́.**

Кабашная голова́. *Презр.* Крайне глупый человек, дурак [БСРП, с. 137-138]. Ср.: **Дурная кы́нтя. Кабашные се́мечки в голове́. Клёпки одной не хвата́ет. Кы́нтя не рабо́тает. Кòпу в голове́ не хвата́ет. Несполна́ рòзуму. Нет клёпки в голове́. Пётрик не рабо́тает. Порòжня голова́. Рòзуму на пять ба́нь. Тра-ля-ля нùмер два нуля́.** // Ср.: **Дурья голова́** в том же знач. [Там же].

Кабашные сёмечки в головè у кого. *Пренебр.* О глупом, несообразительном человеке [БСРП, с. 605]. Син.: **Клёпки одной не хватàет. Нет клёпки в головè. Пётрик не работàет.** Ср.: **Дурная кынтя. Кабашная головà. Кòпу в головè не хватàет. Кынтя не работàет. Несполна рòзуму. Порòжня головà. Рòзуму на пять бань. Тра-ля-ля нùмер два нуля.**

Кавиркаться как вошь на гребешкù. *Неодобр.* Важничать, воображать, необоснованно набивать себе цену: *Кавиркаца, как вош на грыбишкù.* Возн. [Швец 2008, с. 283]. // Ср.: **Укр. Як воша (вош) на гребні (гребіні, гребінці) (виламуватися).** *Пренебр.* Очень сильно (выламываться). **Як воша на гребінку (крутитися, метушитися, метатися).** *Пренебр.* Очень сильно [ФССССГД, с. 114].

Кабыкàться / кабыкнуться в яму. Умирать (обычно о пьющем человеке, пьянице): *Пють вòтку, а патòм кабыкàюцца в яму.* Б. Пл., 1979. *Пил-пил – так и кабыкнулся в яму сасèt.* Б. Пл. [КСРГО].

Кàждый в свою могылку ляжет. *Посл.* Перед лицом смерти все равны: *Хто бèдный, хто багатый, красивый, никрасивый, придёт время – фсех на адной дарòшке панисут. Сырàя зимля фсех принимàет, кàждый ф сваю магылку ляжыт.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **[Придёт время –] всех по одной дорожке понесут. Сырàя земля всех принимàет.**

Казàть здравие (здравие казàть) кому. Благодарить кого-л.: *Апасля мне здравие будите казàть.* Б. Пл., 1976 [КСРГО]. > **Казать – 1.** Говорить [СРГО, т. 1, с. 248].

Казàчья сулей. *Этнограф.* Керамический графин для вина, используемый казаками. Троиц., 2018 [КА]. Экспонат историко-краеведческого музея в городе Беляевке. Подарок от А. Чувакова, жителя с. Троицкое.

Какàя [я, она] была, [а] какàя стала – дуракòм остàлась (какòй [я, он] был, [а] какòй стал – дуракòм остàлся). *Погов. Шутл.* О схожести старого человека с ребёнком:– *А што у лàфке тада прадавалась? – Тада? Та какàя я была, а какàя стала – дуракòм астàлась.* Введ., 2019 [КА].

Как виха над водòй. *Ирон.* О человеке, выделяющемся слишком высоким ростом: *Здаравила такòй, как виха над вадòй.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 86 (илл.)].

Как горобцы летят. О снеге, падающем большими хлопьями: *А как балышодь лапатыый снег выпада, то гаварять у нас: «Как гарабцы литяты»!* Сергеев., 1986 [КСРГО]. > **Горобец** – воробей [СРГО, т. 1, с. 140].

Как дидька (ходить, бегать и т. п.). Об очень плохо, неряшливо одетом человеке: *Ходить, как дитька на вулицам.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 169 (илл.)]. < **Дитька** – нечистая сила, бес [Там же]; укр. **дідько** в том же знач. [РУС, с. 1167]. Ср.: **Как развязная корова.**

Как дикан. О человеке, испытывающем трудности в общении; о чрезмерно стеснительном человеке: *Унук стайт, как дикан.* Усп. [СРГО, т. 1, с. 167 (илл.)].

Как заяц на горё. О далеко убежавшем человеке [БСРНС, с. 214].

Как зря. 1. Очень плохо: *Ёсли жывети как зря, поп ни харонит.* Б. Пл. 2. Кое-как, плохо, небрежно: *Ты минё как зря ни дёлай – фыца-фыца, абы збыца. Начал дёлать – давиди да канца и здёлай бравинька.* Прим., 2017-2018. Син.: **На шалай-балай. Фыца-фыца, абы сбыться. Через дорогу навприсядку.** Ср.: **Лёгким веничком [подместить]. Туды-сюды. Яман-яман.** 3. Напрасно: *Враспалох палажыл как зря.* Б. Пл., 1978 [СРГО, т. 1, с. 249; БСРП, с. 258; КСРГО; КМ]. // Ср.: **Как зря.** Дон. Как попало [БТСДК, с. 192]. Ср.: **Как (что) зря.** Неодобр. 1. Нов., Брян., Ветк. (Белор.), Курск., Орл. (делать что). Как попало, беспорядочно, небрежно, плохо, кое-как'. 2. Орл. Просто так, не подумав, не подготовившись. 3. Брян., Волгоград. Попусту, напрасно, бесполезно, без толку [БСРНС, с. 227].

Как калабушек. О полненькой, небольшого роста девушке: *Я была, как калабушык – малинькая, круглинькая.* Троиц. [СРГО, т. 1, с. 249 (илл.)]. < **Калабушек** – небольшой кулич, который пекут на девичник [Там же]. Ср.: **Как сдоба.**

Как квят цвестй. О молодой цветущей девушке: *Я сама как квят цвяла.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 258 (илл.)].

Как княгёнок (быть, расти и т. п.). Об избалованном ребёнке, у которого всё есть: *Как княгёнок дитё нонче растёт.* Серг., 1977 [КСРГО].

Как комашня. О чьём-л. беспорядочном, бесцельном движении: *Бахуря (* подростки) на гарбах тукаица, как камашня.* Усп. [СРГО, т. 2, с. 230 (илл.)].

Как куклочка. О ком-л. очень красивом, милом, симпатичном (обычно ребёнке, девушке): *Павилà дитя, а анò как куклачка.* Ст. Некр, 1974 [СРГО, т. 2, с. 35 (илл.); КСРГО]. < **Куклочка** – куколка [СРГО, т. 1, с. 272].

Как курый-травà (скитаться, шататься). *Курск.-орл. Неодобр.* О человеке, порвавшем связь с родными местами, не имеющем домашнего очага, непрерывно меняющем место жительства или работу; переходящем, переезжающем с места на место. [БСРП, с. 330; БСРНС, с. 330]. > **Курай (курый)** – сорная трава шаровидной формы, которую ветром относит на большие расстояния; перекаати-поле. Ранее использовалась в домашнем хозяйстве. Ср.: **Яко курый** // Ср.: **Как перекаати-пòле** (скитаться, шататься) в том же знач. [БСРП, с. 491; БСРНС, с. 330].

Как мамалàга. О вялом, апатичном, безынициативном человеке: *А ёжыли как мамалàга сядить, та и зàмуш ни выхòдить.* Усп. [КСРГО]. < **Мамалыга** – молдавское национальное блюдо из кукурузной муки, воды или молока. **Мамалыга** – перен. экспресс. слабохарактерный человек [СРГО, т. 1, с. 297].

Как медведь за горобцàми. О медлительном, неуклюжем человеке: *Ламàка – здарòвый да нèба, а вазьми в работу – как мидвèть за гарапцàми.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 288(илл.)]. > **Горобец, горобей** – воробей [Там же, с. 140]. // Ср. в том же знач.: *Укр. Спритний як пень за горобцàми. Ив.-фр. Повертàється як пень за гороб'ями. Волын.* [ССНП, с. 112]. **Провòрний як ведмідь за горобцàми. Полт., Харьк. Спшить як ведмідь за горобцàми. Повертàється як ведмідь за горобцàми.** О неуклюжем, неповоротливом человеке [Там же, с. 20-21]. **Хуткий як медвідь за горобцàми. Волын.** Неуклюжий, неповоротливый [Там же, с. 90]. **Ганяє як ведмідь за горобцàми.** Безрезультатно бегают, бегают без толку [Там же, с. 20],

Как мешòк с тырсой, замешанный кизяками. *Неодобр.* или *шутл.-ирон.* О тучном, неповоротливом человеке: *Ой, он такòй никрасивый был, как мишòк с тырсай, замешанный кизиками.* Прим., 2019[КМ]. > **Тырса** – зд. опилки [СРГО, т. 2, с. 233].

Как могà. Обязательно, во что бы то ни стало: *Нужна эта сделать как магà.* Прим., 2019 [КМ]. < **Могà**, см. (Жить) как мòга. Ср.: (Жить) как мòга. Рабòтать как могà. // Ср.: **Как могà.** 1. *Перм.* Как можно больше, сколько возможно. 2. *Арх., Горьк.* Как мог, сколько было силы. (Сделать что) как могà. 1. *Перм.* Как можно больше. 2. *Тул.* Обязательно, непременно. **Как могя.** *Арх., Горьк.* Как мог, сколько было силы [БСРНС, с. 396].

Как нè было дòбра срàнку, так и не бòдет до устàнку. *Посл.* Если с утра дела не заладятся, то и до вечера ничего хорошего не будет. *Дем.* [СРГО. т. 2, с. 187 (илл.)]. // Ср.: **Нэ булò житгя з мàлку, то не бòде й до остàнку.** *Кубан.* [БСРПС, с. 358].

Как нет ничтò. *Неодобр.* О беспечном человеке, которого ничего не волнует, не беспокоит: *Йиму гаварйш, а он как нет ништò – и ни думайть рабòтать.* Прим., 2019 [КМ]. Ср.: **Беспечàльный монастырь. Беззабòтный монастырь. Бесхлопòтный Харитòн. Как нет ничтò. Ни печàли ни въздыхàния. Пять бань не даёт.**

Как нитйне перегореть. О человеке с переменчивым настроением: *Ой, йиму настраèние испòртить – как нитйне пиригареть. Там жа харàха (* характер)... Буду я на нивò внимàния абрацàть – падуицца и пиристàнит.* Прим., 2019 [КМ].

Какòй шёл – такую и нашёл. *Неодобр.* О нерадивых супругах: *Дети там нищàсные, бо што бàтька, што мàтка – òба цвай, какòй шол – такую и нашòл. Ничивò дòма ни дèлали, пàлец аб пàлец ни ударяли.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Оба – цвай.**

Как приглушенная свинья. *Экспресс. Неодобр.* О несобранном, крайне невнимательном человеке: *Што ты как приглушиная свинья, ничивò ни саабражàши!* Прим., 2017-2018 [КМ].

Как развязная корòва. *Экспресс. Неодобр.* О неаккуратном, неряшливом человеке: *Хòдит как развязная карòва, хоть бы ф парядык сибè привилà.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Как дидька.**

Как сатанà (сатаны) (ходить). *Экспресс. Неодобр.* О неприлично, неподобающим образом одетом человеке: *Дèфки или штаны какйе, или плàтя*

карòтки наря́хають. Гавòру им: «Хòдите, как сатаньì какìе. Хадìте, как на̀да»!
Возн., 1975 [КСРГО]. Ср.: **Как дй́дка.**

Как (слòвно) пту́шечка (пту́шечки) [петь]. О девушке или молодой женщине, которая хорошо, звонко поёт: *Паю́ть как пту́шычки.* Серг., 1969. *Словна пту́шачка, галасòк звòнкай.* Возн. [СРГО. т. 2, с. 127 (илл.)]. > **Пту́шечка** – зд. *уменьш.-ласкат.* к **пту́шка** – птичка [Там же]. // Ср.: *Общеупотр. Петь как пту́чка.* О красиво, мелодично поющей женщине [БСРНС, с. 547].

Как сви́ньè на̀ небо не глянуть. *Ирон.* О ком-л., чём-л. несопоставимом, неравноценном, недостижимом, неосуществимом: *Ды што анà са мной равня́ица! Как сви́ньè на̀ ниба ни глянуть, так ей са мной ни сравня́ица.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Не видàть сви́ньè нèба, [а ба̀бе Пй́тера]. Прост. Шутл.-ирон.** О чём-л. недостижимом, неосуществимом [БСРП, с. 599]. **Кому как сви́ньè век на̀ небо не глядèть.** *Народн. Ирон.* Об абсолютной невозможности получить желаемое, достичь своей цели. **Не видàть кому кого, чего как сви́ньè нèба. Как сви́ньè нèба не видàть кому кого, чего.** *Утар. Прост. Кубан. Ирон.* Об абсолютной невозможности получить желаемое, достичь своей цели [БСРНС, с. 599].

Как сдòба. О пышнотелой девушке или молодой женщине: *Вàрька бèлая, пухкая, как здòба.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 129 (илл.)]. Ср.: **Как калàбушек.**

Как сказа́ть – не сбрехàть. *Погов. Шутл.* О желании говорящего объективно представить информацию: *Как сказа́ть – ни збрехàть: и себе́ зарабòтать на̀да.* Введ., 1971 [КСРГО].

Как сòлнце прàведное. *Одобр.* Об очень хорошем человеке: *Ма̀минька мая́ была́ как сòнцэ прàвиднае, фсем намагàла. Йиё люди́ дòбрым слòвам паминàють.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Как спй́чка. *Неодобр.* О вспыльчивом человеке: *Што ты как спй́чка, ничивò сказа́ть тибè нильзè?* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Несдèржанний как спй́чка.** *Смол.* в том же знач. [БСРНС, с. 649].

Как сùмка на боку́ (тарахтеть, трепаться и т. п.). Очень быстро говорить, тараторить: *Тарахтèла, трепàласи, как сùмка на баку́.* Возн., 1985 [КСРГО].

Как унадась (помнить). Ясно, хорошо помнить (о важных, значимых событиях, которые давно прошли, минули): *Как унадась пòмню. Усп.* [КСРГО]. < **Унадась** – вчера [СРГО, т. 2, с. 244].

Как шйлом пырять [кого]. Расстраивать кого-л. своими словами, фразами, причинять душевные страдания кому-л.: *Гаварйл, как шылам миня пыръл.* Введ., 2019 [КА].

Как Юда 1. *Неодобр.* или *шутл.-ирон.* О некрасивом, уродливом, с отталкивающей внешностью человеке [КСРГО].

Как Юда 2. *Неодобр.* или *презр.* О человеке, способном на предательство; о предателе [КСРГО].

Калагàлка-болтагàлка. Беспокойная, суетливая женщина или девушка: *Такя калагàлка-балтагàлка – увесь день на нагàх.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 249].

Каламùтить вòду. *Неодобр.* Вносить смуту, провоцировать ссору: *Што ты фсё вòду каламùтиши, ни мòжыши, штоп ни паругàцца.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Дèлать галякысы.** // Ср.: **Каламùтить воду.** *Волг.* в том же знач. **Мутить вòду.** *Неодобр.* 1. *Разг.* Умышленно запутывать дело, создавать неразбериху. 2. *Разг.* Значение то же. 3. *кому.* *Пск.* Мешать, докучать кому-л. 4. *Перм.* Ловить, удить рыбу [БСРП, с. 92].

Каламùтиться под ногàми. Мешать своим присутствием, отвлекая от дела: *Мешàицца, каламùтицца пад нагàми.* Спас. [СРГО, т. 1, с. 249 (илл.)]. // Ср.: **Общеупотр. Вертèться под ногàми.** *Разг. Неодобр.* Мешать кому-л. своим присутствием, суетливыми действиями. **Виляться (путляться) под ногàми.** *Пск. Неодобр.* в том же знач. **Метлешиться под ногàми** у кого. *Морд.* Постоянно находиться возле кого-л., надоедая своим присутствием [БСРП, с. 438-439].

Каракалятый град. Крупный град неправильной формы: *В прòшлам гаду был каракалятый грат.* Б. Пл., 1976 [КСРГО].

Карапèтинка маленькая. Ласковое обращение к ребёнку: *Иди сюда, карапèтинка ма̀линькая.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 253 (илл.)].

Карды-гарды. Брага: *Напикли, нагатòвили та и карды-гарды такò нагатòвили.* Анат. [КСРГО].

Картòшка в (у) мундїрах. Картофель, сваренный в кожуре: *Я сѣдня сварыла картòшку у мундїрах.* Сергеев. [КСРГО]. // Ср.: **Картòшка в мундїре.** *Общеупотр. Разг. Картòшка в тулупах (в штанах). Орл. Картòшка в шинелях.* Пск. в том же знач. [БСРП, с. 279].

Катать (укатывать) вальки. Делать сырцовые кирпичи из смеси глины с соломой в виде продолговатого комка: *Вальки укатывают.* Мур., 1973. *Завтра будут вальки катать.* Усп., 1976 [СРГО, т. 1, с. 67 (илл.); КСРГО]. Син.: **Валять / свалять вальки. Качать вальки.**

Качать вальки (вальки) (и вальки (вальки) качать)). Делать сырцовые кирпичи из смеси глины с соломой в виде продолговатого комка: *Мисили глину, качали вальки.* Троиц. *Суседы вальки качают.* Сергеев. *Зарой мисить, палову кидают, глину, воду. Вальки качают.* Сергеев. [СРГО, т. 1, с. 67 (илл.); КСРГО]. Син.: **Катать (укатывать) вальки. Валять / свалять вальки.**

Кйпки пошли. Заболеть лишаём. Б. Пл. [Швец 2008, с. 268].

Кипучая вода. Перекись водорода [БСРП, с. 91].

Кишкòвая сàмка (сàмка кишкòвая). О расстройстве желудка: *Ёжэ у ней сàмка кишкòвая, вари траву, купи и пей.* Возн. [КСРГО]. < **Сàмка** – заболевание [СРГО, т. 2, с. 153]. Син.: **Швыдкà Нàстя напàла.**

Кладовàя мàтка. Пчеломатка, готовая к откладке яиц: *Рой-пирвак – эта каторый пèрвый вылитает из улья с кладавòй мàткой.* Рус. Ив. [СРГО, т. 2, с. 148 (илл.); КСРГО]. Син.: **Плòдная мàтка.**

Класть нàзву кому. Давать имя, прозвище, кличку кому-л. [БСРП, с. 424]. Син.: **Призвести звание.** Ср.: **Давать / дать звание. Приклась звание.** // Ср.: **Класть / накласть (наложить) название (назвище, назывку).** Кар. в том же знач. [Там же].

Класть под икòны. *Этнограф.* Класть умирающего больного на пол или лавку в святой угол под иконы. Б. Пл. [Швец 2008, с. 270]. Ср.: **Поклась под святые (под иконы).**

Клèпки одной не хватàет. *Шутл-ирон.* О глупом, несообразительном человеке. Троиц. [Швец 2008, с. 281]. Син.: **Кабашные сèмечки в головè. Нет**

клёпки в головè. Пётрик не рабòтает. Ср.: Дурная кынтя. Кабашная головà. Кòпу в головè не хватàет. Кынтя не рабòтает. Несполна рòзуму. Порожня головà. Рòзуму на пять бàнь. Тра-ля-ля нùмер два нуля.

Клìны подбивàть. Ухаживать за кем-л., добиваясь расположения, любви: *Малдаванчик нàчал ка мнè патхàжывать, клìны падбивàть.* Алекс. [СРГО, т. 2, с. 55 (илл.)]. // Ср.: **Подбивàть клìнья** к кому. Разг. 1. Значение то же. 2. Пытаться войти в доверие к кому-л., договориться с кем-л. о чём-л. [БСРП, с. 289].

Клопеня мàлое. 1. О невысоком молодом человеке. 2. О неопытном молодом человеке: *Как анò саздàст симью, как анò такòя клапиня мàлае?* Спас. [СРГО, т. 1, с. 261 (илл.)].

Князья-бòярья (князи-бòярё). Фольк. Обряд. Устар. Братья жениха, следящие за точностью исполнения свадебного обряда: *Разлучуть нас, разлучуть князья-бòярья.* Усп., 1969. *Разлучуть нас да разлучуть нас / Фсе князи-бòяре / Лè-ли, лè-ли, да ля-лелёшеньки / Все князи-бòяре / Князи-бòяре, князи-бòяре / Фсе Вàнины брàтья / Лè-ли, лè-ли, да ля-лелёшеньки / Фсе Вàнины брàтья* (из свадебной песни «Зелёная дубравушка»). Троиц., 2018 [КСРГО; КА]. < **Бòярин** – шафер жениха на свадьбе [СРГО, т. 1, с. 47]. **Бòярин** – 3. Почётное звание, даваемое во время свадеб ближайшему родственнику со стороны жениха, который следил за точностью исполнения свадебного обряда. *Вят.*, 1907 [СРНГ, вып. 3, с. 143]. // Ср.: **Мàлые бòре.** Устар. Свита жениха [ФСРГС, с. 9]. **Бòльшие бòяре.** Почётные гости со стороны жениха [Там же, с. 15].

Ковыря́ться / поковыря́ться в пàмяти. Разг. Вспоминать: *Ну, вы пакà кавыряйтесь ф пàмяти, а я скажу.* Введ., 2019 [КА].

Кòлкий глаз (глаз кòлкий) у кого. У кого-л. хорошее зрение; кто-л. всё замечает, примечает: *Глаз у нявò кòлкий.* Б. Пл., 1978 [КСРГО].

Кòлкий орèх. Водяной орех; чилим: *В плàвнях кòлкай арèх в вадè растётъ, йивò вàрють, патòм нòжыкам кòлють – калючий, но укусный.* Ст. Некр., 1977 [КСРГО].

Кòлкий язýк (язýк кòлкий) у кого. О человеке, который умеет говорить метко и язвительно: *А язýк-та у няё кòлкийдýже*. Б. Пл., 1979. < **Кòлкий** – колючий, острый [КСРГО].

Кòло мёда ходить и палец не обмочить. *Шутл.-ирон.* или *неодобр.* О людях, соблазняющихся лёгкой возможностью обогатиться, завладеть чем-либо и т. п., обычно нечестным путём: *Как вы хòдите: кòла мёда хадить и палец ни абмочить*. Возн., 1975 [КСРГО]. < **Коло** – около [СРГО, т. , с. 264].

Колупать пёчку. *Обряд. Устар.* От обычая, согласно которому девушка, в дом которой пришли свататься, должна стоять возле печи, царапая её покрытие, тем самым демонстрируя смущение и скромность. Троиц., 2019 [КА]. Ср.: **Царáпать рогачòм грубу (грубý).** // Ср.: *Укр. Грубу колупати.* *Этнограф.* Совершать обрядовое действие во время сватовства [ФССССГД, с. 158].

Коляска идёт. Проходит жизнь [БСРП, с. 304].

Кому свиный, а кому и семья. *Посл.* Каждому своё: *Лýди фсё судять их, абгавàривають, а анì жывуть сибè патихòньку. Ни на кавò ни абрацàють внимàния – каму свиный, а каму и симья.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Кондрáтика поймать. 1. Скоропостижно скончаться. 2. Быть разбитым параличом [БСРП, с. 306].

Концà краю нема. О чём-л., длящемся бесконечно долго: *Этай стýрке канцà краю нимà.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Концà-краю (концà и краю, ни концà ни краю) не вйдно (не видать) [нет].** 1. Очень далеко простирается что-л. 2. Значение то же. 3. Очень много, в большом количестве (есть, имеется) [ФСРЯ, с. 68].

Концы с концами не сходятся. Бедствовать, постоянно нуждаться в деньгах, едва укладываясь в сумму заработка: *Рабòташи-рабòташи, а дèник фсё равнò ни хватàить, нуждà замучила, фсё канцý с канцàми ни схòдяцца.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Концы с концами не сходятся** у кого. *Прост.* 1. Значение то же. 2. Кто-л. рассказывает что-л. неправдоподобно, нелогично, путаясь в последовательности повествования [БСРП, с. 308].

Конячий (конный, конский) кирпич. Конский навоз, высушенный в форме кирпича: *Конный кирпич сабирали и пол мазали.* Троиц., 1970. *Хлеп пекём сами: учешали ис пат канев на гарман гной. Питприваеть. Патома затрамбуем, вырежым конский кирпич, на нем и пекём.* Серг., 1974. *А ани канячива кирпича накушуюца.* Рус. Ив. [КСРГО]. > **Кирпич** – кизяк; высушенный в форме кирпичей навоз, употребляемый как топливо [СРГО, т. 1, с. 259].

Конячий перец. Сорная трава: *На талаке растёт канячий перец.* Введ., 1971 [КСРГО].

Копальная лопата. Штыковая лопата [Баранник, с. 37]. Син.: **Подворная лопата.** **Прямая лопата.** Ср.: **Кривая лопата.** **Надборная лопата.** **Подборная лопата.** **Подгорная лопата.**

Копу в голове не хватает у кого. *Неодобр.* О глупом, слабоумном человеке [БСРП, с. 310]. Син.: **Несполна разуму.** Ср.: **Кабашная голова.** **Кабашные семечки в голове.** **Дурная кынтя.** **Клёпки одной не хватает.** **Кынтя не работает.** **Нет клёпки в голове.** **Петрик не работает.** **Порожня голова.** **Разуму на пять бань.** **Тра-ля-ля нумер два нуля.** // Ср.: *Укр.* **Гальки в голове не хватає в кого.** **Кто-л. глупый, чокнутый.** **Гвинтика (винтика) в головы не хватає в кого.** **Кто-л. глуповат** [ФССССГД, с. 123, 125].

Кормить грунт чем. Удобрять почву: *Гндем грунт кормим.* Введ., 1971 [КСРГО]. Ср.: **Загноить землю.** // Ср.: **Кормить землю.** *Брян.* Вносить удобрения в почву [БСРП, с. 252].

Коровье масло. Сливочное масло: *Кордовье масла робим сами.* Б. Пл., 1978 [КСРГО].

Короста напала. Заболеть псориазом в тяжёлой форме с поражением суставов; перестать расти (о ребёнке). Ст. Некр. [Швец 2008, с. 268].

Корчистая зорька. Цветок мирабилис: *Дубочки – эта называица и чирнабрёфки, и фиалки, карчистии зорьки, эта тарельчики расцветают.* Мур. [СРГО, т. 1, с. 183 (илл.)]. > **Зорька** – 2. Цветок, распускающийся вечером [СРГО, с. 238]. Син.: **Царская борода.** Ср.: **Добрый вечер.** **Ночная красота.**

Корь напал [на кого]. Кто-л. заболел корью: *Корь напал – и трайх пахараніли*. Введ., 2019 [КА].

Косй, коса, покрь роса. *Погов*. Коси, коса, пока роса: *Запряжуть кòнеф, мальчик вядеть йих, другой кòсить: касй, каса, пакрь раса*. Введ., 1971 [СРГО, т. 2, с. 63 (илл.); КСРГО]. < **Покрь** – пока [СРГО, т. 2, с. 63]. // Ср.: **Косй, коса, покà роса** [БСРПС, с. 441; НКРЯ].

Кось велики дётки, то й велики бёдки. *Посл*. У взрослых детей проблемы серьёзные, трудно решаемые. Усп., 1978 [КСРГО]. Усечённая часть *посл*. **Кось малёнки дётки, то й малёнки бёдки, кось велики дётки, то й велики бёдки**.

Кось малёнки дётки, то й малёнки бёдки, кось велики дётки, то й велики бёдки. *Посл*. Пока дети маленькие, их проблемы решаются легко; у взрослых детей проблемы серьёзные, трудно решаемые. Усп., 1978 [КСРГО]. Ср.: **Большие дётки – большие бёдки**. *Пск*. **Маленькие дётки – маленькие бёдки**. *Арх*. **Маленькие дётки – маленькие бёдки, а бòльши дèти – бòльши беды**. *Арх*. **Маленькие дётки – маленькие бёдки, а большие вьросли – большие бёдки**. *Арх*. **Маленькие дётки – маленькие бёдки, а вьрастут [велики] – большие бьдут**. **Маленькие дётки – маленькие бёдки, а вьрастут велики – бьдут большие**. **Маленькие дётки – маленькие бёдки, вьросли дётки – прибавились бёдки**. *Перм*. **Малые дётки – малые бёдки**. **Малые дётки – малые бёдки, [а] большие дётки – большие [и] бёдки** [БСРПС, с. 273].

Кòфта с костылями. Кофта с защипами (складочками) на рукаве: *На маладых бабах прàзнична кòфта с кастылями*. Б. Пл., 1976 [КСРГО].

Кòшель с рогозы. Небольшая сеть в виде корзины для ловли рыбы. Троиц., 2018 [КА].

Кòшка не ходй. В любом случае, обязательно, что бы ни случилось: *Кòшка ни ходй, а пирашкй должнй быть*. Троиц., 2019 [КА].

Край на край. В конце концов, наконец: *Край на край я ужэ ни маладой, мне ужэ 67 лет*. Дем. [СРГО, т. 1, с. 266; БСРП, с. 326].

Крàсная рòза. Сорт картофеля [БСРП, с. 567].

Кр̀асная серебряна. Шиповник: *Кр̀асную сирибрина ат к̀ашлю хараиш̀.* Петр. [СРГО, т. 1, с. 267; БСРП, с. 608].

Кр̀асный баклажан, в ед. и мн. ч. Помидор. Ст. Некр., Нов. Некр. *Красный баклажанъ с̀вется на баишанахъ и въ огородахъ, орошаемыхъ водою, но лучше родится на почвахъ открытыхъ, согр̀ваемымъ лучами солнца. Огромныя массы этого растенія разводятся преимущественно въ окрестностях южныхъ городовъ: Одессы, Херсона и особенно Николаева; здѣсь цѣлыя ворохи красивыхъ, красныхъ и желтыхъ плодовъ его покрываютъ базарныя площади. Онъ составляетъ прекраснѣйшую приправу къ кушаньямъ, имѣя весьма пріятную кислоту и готовится въ прокъ, на зиму, въ разныхъ видахъ. Сотня продается по 10 коп. сер.* [СРГО, т. 1, с. 266; ХГ, с. 105]. Син.: **Кр̀асный помидор.** **Красный патладжан.**

Кр̀асный гарбуз (гарбуз к̀расный). Сорт тыквы с оранжевой кожурой; кормовая тыква: *Р̀аньше у пост ѣли гарбузы бѣлые, к̀расные.* Возн., 2020 [КСРГО; КА]. Ср.: **Бѣлый гарбуз.**

Кр̀асный как бур̀ак. О густо покрасневшем лице человека: *Он был к̀расный как бур̀ак.* Петр. [МСРГО] // Ср.: **Кр̀асный как бур̀ак.** *Неодобр.* 1. О густо-красном, покрасневшем (от смущения, стыда, жары и т. п.) лице человека. Ср.: **рак, пион, свѣкла.** 2. О лице подвыпившего человека. 3. *Брян.* О цвете замёрзших рук человека. 4. *Кубан.* О чѣм-л. тѣмно-красном [БСРНС, с. 73].

Кр̀асный кут. *Этнограф.* Красный (передний) угол в доме, в котором находится икона, куда сажают почётных гостей [Баранник, с. 21]. > **Кут** – угол [СРГО, т. 1, с. 276]. Син.: **Передний кут. Святой кут. Святой угол.** // Ср.: *Общеупотр.* **Кр̀асный угол.** *Разг.* Самое почётное место в избе или в комнате [БСРП, с. 679].

Кр̀асный патладжан (патладжан к̀расный), в ед. и мн. ч. Помидор: *Патладжаны к̀расныи – эта памидоры.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 8 (илл.)]. Син.: **Кр̀асный баклажан. Кр̀асный помидор.**

Кр̀асный помид̀ор, в ед. и мн. ч. Помидор: *С̀иние памид̀оры с̀адють, кр̀асные памид̀оры, карт̀о́ху, цыбу́лькy*. Возн. [СРГО, т. 2, с. 168 (илл.)]. Син.: **Кр̀асный баклажа́н. Кр̀асный патладжа́н.**

Кр̀асный цвет̀очек, з̀елен лист̀очек. О флористическом мотиве в узорах на одежде: *Плат̀очик у зим̀е нас̀ила на пр̀азник – цвита́ста кашы́ми́рка* (* шерстяной платок с цветочным узором), *кр̀асный цвита́чик, з̀елен лист̀очик*. Ст. Некр., 1989 [КСРГО].

Кренделя́ выд̀елывать. Пританцовывать: *Уну́чка така́я ста́ла – как ид̀еть, кринди́ля выд̀елуить*. Введ., 1971 [КСРГО]. // Ср.: **Выд̀елывать (выпи́сывать) кренделя́ [нога́ми]. Прост., шутл.-ирон.** Идти нетвёрдой походкой, шатаясь (о пьяном). **Выкидывать кренделя́.** Прост. Азартно плясать, отплясывать [БСРП, с. 328]. **Кренделя́ выдава́ть.** Орл. Плясать с увлечением, жаром; отплясывать [СОГ, с. 110].

Кр̀епкая тюрма́, ды че́рт ей рад. Неодобр. О несоответствии формы и содержания (о доме, строении и т. п.): *Вы́страил дом здар̀овый, с ка́мня хал̀однага – на што он йиму́ тако́й на́да, што́ в нём зим̀ой д̀елать, как ната́пить!* **Кр̀епкая тюрма́, ды че́рт ей рат.** Прим., 2017-2018 [КМ].

Кр̀естова́я ма́тка. Обряд. Крестная мать: *Кр̀истова́я ма́тка была́ как радна́я*. Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 267]. Син.: **Кр̀естная ма́чка.**

Кр̀есты́ класть. Осенять крестным знаменем: *Он навива́ить* (т. е. крестит покойника – Н. А.) *йив̀о, кр̀исты́ клад̀еть*. Мирн., 1972 [КСРГО]. Син.: **Огражда́ть / оградить кр̀естом (хр̀естом).**

Кр̀естная ма́чка. Обряд. Крестная мать: *Кр̀есныи ба́чка и ма́чка купля́ють вин̀ок, пла́ття*. Анат., Дем. [СРГО, т. 1, с. 33 (илл.); КСРГО]. Син.: **Кр̀естова́я ма́тка.**

Кр̀естный ба́чка (ба́чка кр̀естный). Обряд. Крестный отец: *Ба́чка мой кр̀есный ря́дам жы́вётъ*. Дем. *Кр̀есныи ба́чка и ма́чка купля́ють вин̀ок, пла́ття*. Анат. [СРГО, т. 1, с. 33 (илл.)].

Кривàя лопàта. Совковая лопата. Прим., 2020 [КА]. Син.: **Надбòрная лопàта. Подбòрная лопàта. Подгòрная лопàта.** Ср.: **Копàльная лопàта. Подвòрная лопàта. Пряма́я лопàта.**

Крича́ть (крыча́ть) пèsни. Петь: *Атайдём на длі́нку ат сяла́ и кричї́м пèsни.* Серг., 1977. *На вала́х ездилі́ и пèsни крыча́лі.* Усп., 1978. *Тяпèричка и пèsни крича́ть не могу́.* Серг. *Пèsни на фсе́ сіло́ крыча́лі.* Усп. *С рàннева утра́ ужэ́ пèsни крича́т.* Введ., 2019 [КСРГО; СРГО, т. 1, с. 268; КА]. Син.: **Игра́ть (грать) пèsню (пèsни)/ поигра́ть пèsню (пèsни).** // Ср.: **Поднима́ть / подня́ть пèsню.** Сиб. Запевать, начинать петь [БСРП, с. 494].

Кровь заклихотàла у кого. *Экспресс.* Кто-л. взволнован чем-л. приятным, радостным, охвачен страстью, порывом чувства и т. п.: *А крофь так и заклихатàлау минè.* Никол., 1979 [СРГО, т. 1, с. 215 (илл.); КСРГО; КА]. > **Заклихотàть** – заклокотать [СРГО, т. 1, с. 215]. Ср.: **Сèрдце заика́ется.**

Крута́я грязь. Распутица: *Крута́я грязь уда́рила.* Введ. [СРГО, т. 1, с. 269]. Син.: **Гру́бая грязь. Дорòга расхля́билась.**

Кру́ченный пан. Цветы, которые плетутся и цветут белым, розовым, голубым: *У нàшим полусàднике расту́ть мнòга цвितòф: маёрчики, памякї́, àвтрия, чирнабрывци, ца́рская барòдка, кру́чинный пан.* Рус. Ив., 1972 [КСРГО]. Ср.: **Кру́ченный пàныч.** // Ср.: см. **Кру́ченный пàныч.**

Кру́ченный пàныч. Растение вьюнок с голубыми и фиолетовыми цветами [БСРП, с. 482]. Ср.: **Кру́ченный пан.** // Ср.: **Кручє́ні паничї́.** Название садовых цветов (с. Васильевка, Николаевский р-н) [СУГО, с. 109]. **Кручє́ные панычи** – растение *Ipomaeatricosolor*L.; американский колокольчик. *Судж. Курск.*, 1853. – Доп. Название какого-то вида садовых цветов. *Смол. Смол.*, Копаневич [СРНГ, 15, с. 335].

Кручї́на извелà (извелà кручї́на) кого. *Фольк.* О человеке, который долгое время печалится, грустит: *Извилà миня́ кручї́на.* Б. Пл. [КСРГО]. Из русской народной песни «То не ветер ветку клонит»: *Извелà меня́ кручї́на, / Подколòдная змея́ / Догорай, горї́ моя́ лучї́на! / Догорю́ с тобою́ я.* Ср.: **Чи в тэбэ́ ма́ты вмэрла, чи с тэбэ́ дру́жка здэрла? Упàсть в печаль.**

Кры́тая шуба. Шуба из овчины, покрытая сверху сукном: *Жёницыны зимой крытые и никрытые шубы насыли.* Троиц., 1983 [КСРГО]. Ант.: **Некры́тая шуба.** Ср.: **Бёлый кожук.** // Ср.: **Кры́тая шуба.** Орл. Шуба из овчины, сверху покрытая материей [СОГ, с. 125].

Кто воровал, тот и в рай попал. *Погов. Гореч.* О социальной несправедливости: *Кто варавал, тот и в рай папал. Нимà справидливасти: прàвда в мòре – бальшàя рьба мàлую жрёт.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Правда в мòре – большàя рьба мàлую жрёт.** // Ср.: **Богàтому рай, а бёдному ад** [БСРПС, с. 747]. .

Кто не слúшает роднóю мать – послúшает барабáнную шкúру. *Посл.* О неотвратимости наказания за непослушание матери: *Скòлька йимú гаварили, скòлька учили – ничивò ни пòнял. Скòлька мать слès пралилà, фсё равнò на кривой дарòшке нашòл... И што, щасливый стал? Ктò ни слúшаит раднóю мать – паслúшаит барабáнную шкúру.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Куй, кадà горит. *Посл.* Всё нужно делать вовремя: *Куй, кадà гарыть.* Возн., 1975 [КСРГО]. > **Кадà** – когда. // Ср.: **Куй желёзо, кадà (пока) кипит.** *Петр. галер. нач. XVIII в.* **Куй желёзо, пока (поколе) горячò.** **Куй желёзо, пока горячò, чтòбы пòсле не устàло плечò.** **Куй желёзо, пока не остыло.** **Куй желёзо, пока не простыло.** **Куй желёзо, покуля горит.** *Курск.* [БСРПС, с. 334].

Кудà конь с копытòм, тудà и рак с клешнёй. *Погов.* О чьём-л. стремлении занять положение в обществе, не соответствующее его способностям, интеллекту и т. п.: *Ды што ж он равняицца: кудà конь с капытòм, тудà и рак с клишнёй.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Куда конь с копытом, а жаба с клешнёю туды ж.** *Тат. нач. XVIII в.* **Куда конь с копытом мчится, тудà и рак с клешнёй тащится.** *Урал. (Яиц.).* **Куда конь с копытом, тудà и лягушка с клешнёй.** *Пск.* **Куда конь с копытом, тудà и рак с клешнёй (с клешнёю).** **Куды конь с копытом, туды и рак с клешней.** *Влад.* **Куды конь с копытом, туды и жаба с клешнёю.** *Петр. галер. нач. XVIII в.* **Куды конь с копытом, а рак тут же с клешнёю** [БСРПС, с. 428].

Куды́ òком ни кинь. Куда ни посмотри, куда ни взгляни: *Рàньшы куды́ òкам ни кинь, дамà пацавѝи, а тинѐрича фсѐ кàминныи пашилѝ.* Рус. Ив. [СРГО, т. 2, с. 18 (илл.)]. > **Куды́** – куда [СРГО, т. 1, с. 271]. // Ср.: *Общеупотр.* Кудà ни **кинь гла́зом (взгля́дом)** в том же знач. [ФСРЯ, с. 197].

Кумà пѐши – коню́ лѐгше. *Погов.* Не хочет – и не надо, меньше хлопот, беспокойства: *Я хатѐла памòчь ей, а анà нòсам кру́тить. Кумà пѐшы, каню́ лѐкшэ, свайми дилàми займу́сь.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Кума пѐша (пѐше) – куму легче.** *Пск. (Пытал.). Кума шла пѐша – кумоньям (кумоньям) лѐхче. Кума шла пѐше – куму легче. Кума с воза, а кобыле легче. Кубан. Кума с возу – кобыле легче. Кума с возу – коню́ легче (лѐгше).* *Пск. (Пытал.)* [БСРПС, с. 461]. Ср. также: **Бàба с вòзу – колѐсам лѐгче.** *Тамб. Бàба с колѐс – колѐсам лѐгче.* *Тамб. Омск.* [БСРП, с. 25].

Кумовàть-бубовàть. О женщине, являющейся повитухой и крестной одновременно: *Я кумавàла-бубавàла.* Троиц. [СРГО, т. 1, с. 52 (илл.); КА].

Куплjàть невесту. *Обряд.* Платить за невесту на свадьбе по старинному свадебному обряду; выкупать невесту: *Нивѐсту куплjàють.* Вас. [КСРГО]. Син.: **Выкуплjàть молодую (молода́йку).** **Укупливàть (укуплjàть) невесту.** Ср.: **Продавàть невесту. Просить магарыч.**

Курный́ дождь. Короткий дождь при солнце: *Пазафчирà шол такòй крупный́ курный́ доши.* Возн., 1971. *Курный́ дождж – чуть-чуть, мѐлкий-мѐлкий, и солнышка.* Возн., 2020 [КСРГО; КА]. Син.: **Слепòй дождь.**

Курница с писклjàтами. Созвездие Малая Медведица: *Йишò курница с писклjàтами.* Павлов. [КСРГО]. < **Писклѐнок** (мн. **писклjàта**) – цыплѐнок (цыплjàта) [Баранник 2015, с. 38]. // Ср.: **Курица с цыплjàтами.** 1. Сиб. Созвездие Большая Медведица. 2. Сиб. Созвездие Рака [БСРП, с. 343].

Курная́ баня. *Этнограф.* Низкая чёрная баня, которая не белится, а только обмазывается глиной; баня по-чѐрному: *Курная́ баня лѐкшэ, чем ни курная́.* Ст. Некр., 1973. *Кàминка для пàра ф бàни курной.* Ст. Н., 1977 [КСРГО]. // Ср.: **Избушка-курюшка.** *Пренебр.* Изба, которая топилась по-чѐрному [ФСРГС, с. 87]. НКРЯ: есть (основной корпус).

Кусала бы воша, ды ни гнида [– не так бы было обидно]. *Погов. Неодобр.* О человеке, который нелицеприятно отзывается о других, а сам не лучше: *Ды чивò ж анà минè в глазы лèзить, самà иш полчилавèка: кусала бы вашà, ды ни гнида!* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Не вши едят, [а] гниды** [БСРПС, с. 159].

Кускì разьедать (разьедать кускì). *Обряд.* Часть свадебного обряда – доедание свадебного угощения в доме невесты: *Патòм идуть кускì разьидать к нивèсти.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 276; БСРП, с. 345].

Кусь за язык. Промолчать, догадавшись о чём-л.: *А я кусь за язык, агà, думàю, вòт ты какàя.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Прикрàнить язык.**

Кучèра наводить. Делать причёску; завивать волосы: *Рàньшы причёсак нè была, нèкагда бьла кучèра навадить.* Ст. Некр., Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 278; Швец 2008, с. 274].

Кучерявая вспàшка. Способ вспашки: *Каткòм закàтывали зèмлю – глàткая фспàшка, а бараньли – кучирявая.* Спас., 1982 [СРГО, т. 1, с. 278 (илл.)]. Ср.: **Глàдкая вспàшка (спàшка).**

Кучерявые облака. Кучевые облака: *Кàли кучирявыи аблакà – знàим, што дощ бьдуть.* Мур. [СРГО, т. 1, с. 278].

К холèрам идти, пойти и т. п. *Бран.* Прочь, вон, долой; к чёрту, к чёртовой матери! Выражение злобы, негодования, желания избавиться от кого-л. или чего-л.: *Павыкидàл усè к халèрам.* Троиц., 1983. *Ах, вы, чертяки, пашилì вы к халèрам!* Троиц., 2019 [БСРП, с. 717; СРГО, т. 2, с. 37 (илл.); КА]. Ср.: **На какìе холèры.**

Кьнтя не рабòтает. *Пренебр.* О несообразительном человеке, тугодуме: *Кьнтя дурная, кьнтя ни работаить.* Спас. [СРГО, т. 1, с. 279 (илл.)]. < **Кьнтя**, см. *Дурная кьнтя.* Син.: *Дурная кьнтя.* Ср.: **Кабàшная головà. Кабàшные сèмечки в головè. Клèпки одной не хватàет. Кòпу в головè не хватàет. Несполнà рòзуму. Нет клèпки в головè. Пèтрик не рабòтает. Порожняя головà. Розуму на пять бань. Тра-ля-ля нùмер два нуля.**

Л

Ладен на все рѹки. Об умелом, мастеровитом человеке: *У той чилавѣк дѹже хардѹший: ѣн ладин на фсе рѹки.* Павлов. [КСРГО]. Ср.: **Имѣть рѹки.**

Лапшà с пòтрухом. Блюдо из домашней лапши с добавлением молока и яиц: *Лапиу дѣлали с пòтрухам: варѹли лапиу в малакѣ, дабавляли тудà яйц и пикли.* Никол., 2018 [ДФ № 39].

Лежàлая прѣха. *Устар.* Низкая, горизонтальная прялка: *Бѹли нàшы прѣхи, рѹские стаялые, а нимѣцкие нѹзенькие, лижàлые.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 194 (илл.)]. Ср.: **Стойлая прѣха.**

Лежàнье не в бок кому. О человеке, которому не ложится [БСРП, с. 355].

Лежàть невредѹмым. Быть парализованным. Ст. Некр. [Швец 2008, с. 269].

Лезть в глàзы (в глàзы лезть). *Неодобр.* Заводить разговор, неприятный для собеседника, обсуждая его дела, проблемы и т. п.: *Мне и так плòха, самòй да сибѣ, а анà йщицѣ в глàзы лѣзить... На свой хвост паглядѹ! Мòжна падѹмать, што у тибѣ фсѣ ф парѣтке.* Прим., 2017-2018. *Ды чивò ж анà минѣ в глàзы лѣзить, самà жа полчилавѣка!* Прим., 2017-2018 [КМ].

Лезть рàчки (рàчки лезть). Ползать на четвереньках: *Нàшы мужыкѹ как напаминàюцца, дак рàчки лѣзут.* Возн., 1985 [КСРГО]. // Ср. в том же знач.: **Лàзить рàчки.** Курск. [БСРП, с. 559].

Лет-лет и пàмяти нет (кому [ужѣ] лет – пàмяти нет). *Шутл.-ирон.* Об очень старом человеке или вещи: – *А скòлька Вам лет? Какòва Вы гòда раждѣния? – Мне ужѣ лет – пàмяти нет.* Прим., 2012 [БСРП, с. 359; ДФ № 13].

Лѣтний лàгерь. Летние постройки для скота: *Тут лѣтний лàгерь нàшыва калхòзу.* Мирн. [СРГО, т. 1, с. 285].

Лѣфàнчиковы кòни. *Шутл.-ирон.* О явном несоответствии кого-л. или чего-л.: *Анѹ геть ни патхадѹли друг другу. Идѹть на улицѣ – лифàнчикавы кòни: анà крупная, здарòвая, а он нѹзинький, цѹплый.* Прим., 2017-2018. Мотивация

фразеологизма объясняется старообрядцами-носителями говора так: Лет семьдесят назад жил в с. Приморском мужчина по имени Лефантий. Он впрягал в повозку разных коней: одного крупного, тёмной масти, другого – мелкого, рябого. Когда он проезжал по селу, все смеялись над ним и его лошадьми. В дальнейшем выражение стало широко употребительным при выражении несоответствия в чём-л. по какому-л. признаку: возрасту, размеру, интеллекту и т. п. [КМ].

Лёя бёгает. О ленивой хозяйке: *Лёя бёгаить*. Троиц. [Швец 2014, с. 137; Швец 2008, с. 282].

Лёгкий труд. Официальная работа, не связанная с физической нагрузкой: *Лёхкий трут – эта дёцкий сат, ёсли мòжна тибè, на птїчник, ни физїческий трут*. Введ., 2019. *Када я забалела, прышла, шоб минè дали лёхкий трут*. Введ., 2019. – *Бярї йїё на лёхкий трут!* Введ., 2019 [КА]. // Ср.: Сиб. **Лёгкая вакансия** (лаканция). Работа на постоянной должности служащего (в отличие от физической) [ФСРГС, с. 22].

Лёгким вёничком [подместї]. 1. Быстро, наспех произвести уборку. 2. Быстро, наспех сделать что-л. Ср.: **Как зря** во2-ом знач. **Фыца-фыца, абы сбытсья. Чèрез дорòгу навприсядку.**

Лёгко на душè стàло. Кто-л. испытывает облегчение: *Лёхка на душї стàла*. Спас. [СРГО, т. 1, с. 285 (илл.)].

Лизўн-мёсяц. О периоде, когда девочка станет девушкой и приобретёт красоту, привлекательность: *Придёт лизўн-мёсиц, и нос зажывёт*. Прим.– *Мама, пачимў я такая канпляная, никрасивая? – Вырастиш, придёт лизўн-мёсиц – будиш красивой*. Прим., 2019 [КСРГО; КА]. // Ср.: **Лизўн-мёсяц.** Медовый месяц. Смол., 1914 [СРНГ, вып. 17, с. 45].

Лїся папушòва. Ласк. О рыжем или светловолосом, с редкими волосами человеке: *Дитёначек был бравинький, но такòй аблèзлинький, как лїся папушòва*. Прим., 2017-2018. Мотивация фразеологизма объясняется старообрядцами-носителями говора следующим образом: Так в с. Приморском называли одну рыжую женщину по имени Елизавета, Лися. Папушòва – от слова «папуша»

(кукуруза – жёлтого цвета). Позже стали в селе называть так всех людей рыженьких или светловолосых [КМ].

Лить как на каменку. Об использовании большого количества воды: *Пью, пью – ни магу напїцца, лью как на каминку.* Прим., 2017-2018. *Жарà стайть, даждя нима. Паливаши агарот са шланга, льєш как на каминку – вада маминтальна впїтываицца.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Лихей невѠли быть на кого. *Экспресс.* Относиться к кому-л. недоброжелательно, враждебно: *Ана фсю жызнь была на нивѠ лихей нивѠли: штоб он ни дѠлал, фсе ей была ни так.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Лихоманка бы взяла кого! *Бран.* Восклицание, выражающее гнев, раздражение, досаду по отношению к кому-л.: *Лихаманка бы йигѠ узяла!* [КМ]. Син.: **Лїхо тебѠ забери!** Ср.: **Бей тебѠ сила БѠжья! Иди ты к родимцам! Нехай [он, она, оно, они] горит (горят)! Нехай [он, она, онѠ, они] провалится (провалятся)! Шоб ты (он, она, они) сгиб (сгибла, сгибли)!**

Лїхо тебѠ забери! *Бран.* Восклицание, выражающее гнев, раздражение, досаду [БСРП, с. 364]. Син.: **Лихоманка бы взяла.** Ср.: **Бей тебѠ сила БѠжья! Иди ты к родимцам! Нехай [он, она, оно, они] горит (горят)! Нехай [он, она, онѠ, они] провалится (провалятся)! Шоб ты (он, она, они) сгиб (сгибла, сгибли)!**

Лишїться рѠзуму (рѠзуму лишїться). Становиться психически больным, потерять рассудок, сойти с ума: *Он рѠзуму лишїлся.* Мур. [КСРГО]. > **РѠзум – разум**[СРГО, т. 2, с. 148]. Син.: **Помешаться умѠм.** Ср.: **Сойти с крѠга.**

Ловить с губ у кого. Подхватывать за кем-л. слова, песню и т. п.: *Нужна тѠчна знать милѠдию! Эта я так, лавлю с гуп у дяди Мишы.* Введ., 2019 [КА].

Локтать как собаки воду из одной кружки. *Неодобр.* Об утрате религиозности, обусловленной совместным проживанием с представителями других конфессий (у старообрядцев): *Тяперь мы фсе паганые стали, а раньче знали веру... Локчим как сабаки ваду с адной крушки.* Ст. Некр., 1977 [СРГО, т. 1, с. 288 (илл.); КСРГО]. Ср. старинный обычай липован выбрасывать кружку, если из неё пил кто-л. чужой или иноверец [ДФ № 18 (Прим.)].

Ломаться как сахарный бублик. *Неодобр.* Упрямитесь, сопротивляться; кривляться. Троиц. [Швец 2008, с. 283]. Син.: **Выламываться как карузный пряник.**

Лынды бить (справлять) (и бить лынды). *Неодобр.* 1. Бездельничать. Спас.Син.: **Байды бить. Байдыки бить. Байдыки гонять. Быть (ходить) как ляд несусветный. Валенком ходить. Валиком ходить. Палец об палец не ударять. Сидеть на голышке.** 2. Бесцельно бродить без дела. [СРГО, т. 1, с. 291; БСРП, с. 375]. // Ср.: **Бить лынды.** *Брян., Волг., Новг.* В 1-ом знач. [БСРП, с. 375].

М

Майка белая (бела). Сорт ранней картошки: *Картоха всяка: майка бела, майка розавая, рёпанка.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 144 (илл.)]. Ср.: **Майка розовая.**

Майка розовая. Сорт ранней картошки: *Картоха всяка: майка бела, майка розавая, рёпанка.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 144 (илл.)]. Ср.: **Майка белая.**

Малà (мàлая) хàта. 1. Комната для приёма гостей на короткое время: *А малà хàта для быстраврёмных гастей.* Кисл. 2. Комната, в которой живёт семья; жилая комната: *В мàлай хàте хазяя нахòдяцца.* Мур., 1963 [КСРГО].

Мàленькая собàчка век щенòк. *Погов. Шутл.* О тщедушном, маленького роста человеке, который выглядит моложе своих лет. Прим., 2019 [КМ]. Син.: **Синичку хоть в пшеничку – она всё синичка.** // Ср.: **Малà собàчка – всегда щенòчек. Мàленька собàчка до старости щенёш.** *Печор.* **Мàленькая собàчка в щенятах состàрилась.** *Пск.* **Мàленькая (Мàленька) собàчка до векù (дòвеку) щенòк.** *Волгогр.* **Мàленькая собàчка до смèрти шарчà.** *Кубан.* **Мàленькая (Мàленька) собàчка до старости щенòк** [БСРПС, 844-845].

Мàленькая хàта. 1. Небольшая комната в доме, в которой обычно проживают старики. Троиц., 2018. 2. Комната, в которой живёт семья: *В*

мàлинькай хàте фся симья жывётъ, на гарòт анà выхòдитъ вòкнамы. Сергеев., 1986 [КА; КСРГО].

Мàловный (мàловний) дождь. Непродолжительный дождь: *А мàлавний збрìзни и прайдè.* Рус. Ив. *Мàловний дождь прайдётъ и мòжна снòва у пòле иттì.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 296]. Ант.: **Окладной (окладный) дождь.** **Обложённый дождь.** **Чумàцкий дождь.** Ср.: **Гусиный дождь.** **Сèять ситечком.** **Охладной дождь.** **Спокòйный дождь.** **Тìхий дождь.**

Мàло-мàло (мàло-мàлу). Немного: *Рàнили, патòм мàла-мàла падличìли, и папàл я к Малинòвскаму.* Мирн. *Рàньшэ мàла-мàлу машьн булò.* Возн. [КСРГО].

Мàлый рòдственник (мàлая рòдственница, мàлые рòдственники). Дальний родственник: *Нòни с мàлыми рòцтвинниками жывуът.* Вас., 1967. *Анà мне мàлая рòцтвинница.* Возн., Введ., Павлов. [СРГО, т. 1, с. 297; КСРГО].

Мамàшник посплèканный. *Неодобр.* или *ирон.* **Маменькин сынок:** *Мамàшник пасплèканный: ни хатèла мать, шоб он рабòтал.* Ст. Некр. [КСРГО].

Мàнна с нèба в рот не упадёт. *Посл.* Ничего не делается само собой, без усилий: *Ёсли будя лидàчий, то мàнна с нèба в рот ни упадёт.* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 283 (илл.)]. // Ср.: **Манна не падёт.** *Речор. (Усть-Цильм).* Даром ничего не достанется [БСРПС, с. 516]. **Мàнна не пàдает** на кого. *Прикам.* **Мàнка с нèба не сьплетя** кому. *Волг.* **Мàнная не сьплетя**[на кого]. *Курск.* **Мàнная с нèба не пàдает** [на кого]. *Волг.* Ничего не даётся легко кому-л. [БСРП, с. 383]. Ср. также: *Общеупотр.* **Мàнна небèsная.** **Мàнна в пустыне.** О чем-л. ценном редком. **Ждать как мàнны небèsной** чего. Очень сильно, с большим нетерпением ждать [ИЭС, с. 416]. **Питàться мàнной небèsной.** *Разг. Шутл.* **Мàнна с нèба (с небès) вàлится** на кого. *Новг., Пск.* О благополучии, удаче [БСРП, с. 383].

Мануфактòрный магазìн. Промтоварный магазин: *Сичàs фсè есть в манухвактòрнам магазìне: куртки, плаття – фсè, што хочиш.* Б. Пл. *Мануфактòрный магазìн – эта где вèщи прадають.* Б.Пл. [КСРГО].

Масиндèлеевая (масиндèлевая, масинделèевая) рубàха. *Устар. Этнограф.* Праздничная мужская рубашка из тёмной материи с цветочным орнаментом: *Мужыкì на прàзникам масиндèливые рубàхи надивàли.* Б. Пл., 1984. *Мужнина*

масиндилёева рубàха парвàлась. Б. Пл., 1984. *У миня и типèричя масиндилёевая рубàха ф скрыне лижыт.* Б. Пл., 1984. *В малèнную мужыкì масиндèливые рубàхи надивàли.* Б. Пл., 1984. *Рàньшы мужыкì у масиндèливых рубàхах хадìли.* Б. Пл., 1984 [КСРГО].

Мàстер на всякие рùки (на всякие рùки мàстер). *Одобр.* Об умелом, мастеровитом человеке: *У мèня атèц был такòй на фсякие рùки мàстер.* Возн., 1985 [КСРГО]. Син.: **Лàден на все рùки.** Ср.: **Имèть рùки.**

Мать охòту. Хотеть: *Мал ахòту рàдива.* Б. Бур., 1966 [КСРГО]. > **Мать** – 1. **Иметь** [СРГО, т. 1, с. 300].

Мèсяц на ведрò (на вèдра). О молодом месяце. Считалось, что такой месяц предвещает дождь: *Ёсли раждòк унизу – гаварìли «мèсяц на видрò ìли мèсяц на вèдра».* Троиц., 2019 [КА].

Мёртвые стрàму не имùт. *Посл. Высок.* Погибшим во славу Родины прощается всё: *Мёртвые стрàму ни имùть.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 195 (илл.); БСРПС, с. 866]. < **Страм** – стыд, срам [СРГО, т. 2, с. 195]. // Ср.: **Мёртвые срàму (срàма) не имùт.** *Книжн. или публ.* [БСРПС, с. 866].

Микедòновая юбка. Нижняя юбка, сшитая из ситца: *А павèрх микидòнавай шòлкавую надивàли.* Б. Пл., 1984 [КСРГО].

Мир и урожай! Тост-пожелание во время застолья: *Так, дèти, бùтте здарòвы, мир, мир, мир и уражай!* Никол., 2018 [ДФ № 35].

Михтìтся на языке (языкù). Кто-л. никак не может вспомнить какое-то слово, выражение и т. п.: *На языке михтìца, а забыла.* Усп. [СРГО, т. 1, с. 304 (илл.); КСРГО]. // Ср.: **Общеупотр. Вèртится на языкè.** 2. Что-л. никак не вспоминается. **Мотàется на языкè.** 2. *Морд.* О тщетном усилии вспомнить что-л. известное, но в данный момент забытое [БСРП, с. 770].

Млàдик вьглянет (вьглянул). О новолунии: *Бывàла, как тòльки млàдик вьглянить, так и пайдù гулять.* Б. Пл., 1979. *Скòра и млàдик вьглянить.* Б. Пл., 1979 [СРГО, т. 1, с. 305 (илл.); КСРГО]. > **Младик** – молодой месяц [СРГО, т. 1, с. 305].

Мне от этого лёгче не бѹдет, и вам не тяжелѹ. *Погов. Шутл.* Выражение согласия: – *Эти слава нѹжна зафиксировать.* – *Как хатите: мне ат этаго лѹхче ни бѹде, и вам ни тижилѹ.* Введ., 2019 [КА].

Мнѹго, ды дурнѹго. *Погов. Неодобр.* или *шутл.-ирон.* О несоответствии количества и качества чего-л. Возн., 2020 [КА].

Мов ганчѹрка (молчать и т. п.). *Неодобр.* О безвольном, не умеющем постоять за себя человеке: *Молчить мов ганчѹрка.* Кисл., 1989 [КСРГО]. < **Ганчѹрка**, см. **Грязный как ганчѹрка.**

Мѹда вѹшла на что. Стать немодным; выйти из моды: *А патѹм ужѹ мѹда вѹшла на рукавѹ з бѹхтами.* Усп. [СРГО, т. 1, с. 60 (илл.)].

Мѹкрая погѹда. Дождливая погода: *Пагѹда былѹ мѹкрая нѹншиним лѹтам.* Вас. [КСРГО].

Мѹкрые пирожкѹ. *Обряд.* Пирожки, которые готовятся особым образом на похороны и являются обязательным блюдом на поминальном обеде. Троиц., 2019 [КА].

Молѹтвенный дом. Церковь: *Пашилѹ мы на Пѹсху в молѹтвенный дом.* Возн. [КСРГО].

Молодѹнчество накрыло кого. Болезнь, сопровождающаяся припадками (обычно у младенцев): *Маладѹнчества йивѹ накрыла.* Ст. Некр., 1974 [КСРГО]. Ср.: **Дѹтская подскочѹла.** // Ср.: см. **Дѹтская подскочѹла.**

Молодые порастѹют, старѹе сбувѹются. *Посл.* Молодым расти, старым – стариться: *Маладѹя парастѹють, а старѹя збувѹюцца.* Ст. Некр., 1973 [КСРГО]. < **Сбувѹться** – уходить из жизни, умирать.

Молѹчна худѹба. Копытные домашние животные, дающие молоко: *Былѹ у нас и малѹчна худѹба – двѹ дѹйни карѹвы.* Дем., 1984 [КСРГО; Баранник, с. 43]. < *Укр.* **Худѹба** – скот [РУС, с. 1010].

Молчѹк в тѹрбу! Требование молчать, замолчать! [БСРП, с. 410]. Ср.: **Сидѹ и не трыпайся! Сопѹть [себѹ] в две дѹрки.**

Моргану́ть дёвкy. *Экспресс.* Жениться: *Ён пёрвый маргану́л дёфкy.* Введ. [СРГО, т. 1, с. 307 (илл.); КСРГО]. Син.: **Брать / взять невесту. Брать / взять дёвкy. Взять за жену́.**

Морить ду́шу. Изнывать, мучиться от чего-л.: *Душу мары́ть – ры́бу лави́ть.* Мирн. [КСРГО].

Морская лисица. Рыба «Шиповидный скат». Дельта Дуная [БСРП, с. 363].

Мотну́ть хвостом (хвостом мотну́ть). Быстро уйти: *И помайну́ла, хвастом матну́ла.* Усп. [СРГО, т. 2, с. 74 (илл.)].

Му́лики вóдят кого. 1. *Шутл.* О человеке, страдающем белой горячкой. 2. *Неодобр.* О человеке, совершающем необдуманные поступки. < **Му́лик** – чёрт [БСРП, с. 416].

Муть водяная. Водяная птица: *Каракáтки, павлины, лыски, муть вадяная – фсем пита́мся, фсе́ яди́м.* Нов. Некр. [СРГО, т. 1, с. 311 (илл.)].

Му́ха-сентября́ха. Осенняя муха: *Кусли́вая му́ха – сентябрьо́ха.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 276 (илл.)].

Мэй дю на тебя́! *Экспресс.* Выражение несогласия с собеседником: *Мэй дю на тебё!* Прим., 2012 [КСРГО].

Мятая карто́шка. Пюре: *Мой ану́чек так лю́бит мятую карто́шку.* Б. Пл., 1984 [КСРГО].

Н

На Бо́жий храм (идти, итить, пойти и т. п.). Идти венчаться: *Я ея паблагаславила на Бо́жый храм ити́ть, а́на з жанихóм пиривинчалася.* Серг., 1974 [КСРГО].

Набрáть фу́ру. Сильно напиться; напиться до беспамятства: *Набрáл ужэ фу́ру и прётъ дамóй палскóм.* Троиц., 2018 [КА]. Ср.: **Залить глаза́. Напиться до му́ликов.**

Наваляць тесто. Замесить тесто: *Наваляим теста, напикём тирагòф.* Серг. *Наваляла теста у квашнè.* Серг. [СРГО, т. 1, с. 315 (илл.)]. Ср.: **Зачиняць тèсто.** **Расчинать (расчиняць) тèсто (тèстушко).** **Расчиняць / расчинить хлеб.** **Учиняць / учинить тèсто.** **Чинить квашню.**

На векù, как на дòлгой ниве. *Посл.* В жизни всё может случиться: *Сасèтка фсè насмихàлась, што мне трудна жыць.* *Ничивò: на вику, как на дòлгай ниве – ни смейся, рабè, бо дастàницца и тибè.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Не смейся, рабè, бо достàнется и тебе.**

На вèрбочке взяць. *Эвф.* О том, кто родился (как правило, в разговоре с маленькими детьми). Ст. Некр. [Швец 2014, с. 137; Швец 2008, с. 278]. Син.: **В капўсте взяць.** **В (у) капўсте найтì (знайти) [на той сторонè].** **Под скирдòй найтì (найтì под скирдòй).** **С пòля принестì.** **Уловить в òзере.** **У (в) горòде знайтì.** Ср.: **Был (- а, -и) закзаан (-а, -ы).** **Показаць свет.** **Пустить на свет.**

На вèтер. На свежий воздух: *И пашла на вèтур.* Павлов. [КСРГО]. Син.: **До вèтру.** // Ср.: см. **До вèтру.**

На волосiну не заснуть. О бессонице: *Ноч – гòт, а я на валасiну ни заснула.* Прим., 2017-2018 [КМ].

На вьходах быть. *Устар.* Быть официально трудоустроенным: *Сичàс фсе на вьходах.* *Урабàтывають пèнзии.* Мур., 1973 [СРГО, т. 1, с. 114 (илл.); КСРГО]. < **Вьход** – рабочий день [СРГО, т. 1, с. 114].

На вьходе. О подошедшем тесте: *Рàза три апàру размишàють, патòм анà ужè на вьходе.* Вас., 1967 [КСРГО].

На глазà не видеть. Плохо видеть: *Я тинèрь хварàю, уж на глазà ни вiжу* [КСРГО]. Ср.: **Закрýлись глàзы.** **Закрýть глàзы.** **Свет потеряць.**

Надбòрная лопàта. Совковая лопата: *На пастрòйке дòма далжнà быть надбòрная лопàта.* Введ., 1985. [КСРГО]. Син.: **Кривàя лопàта.** **Подбòрная лопàта.** **Подгòрная лопàта.** Ср.: **Копàльная лопàта.** **Подвòрная лопàта.** **Прямàя лопàта.**

Надеваць сбòрник. Вступить в брак (о женщине), выходить замуж: *На срдèнюю дòчку пирилòги напàли – парà, видàць, сбòрник надивàць.* Мур., 1973

[КСРГО]. < **Сбòрник** – устар. головной убор замужней женщины в виде кокошника со сборами сзади [СРГО, т. 2, с. 156]. Син.: **Выхòдивать зàмуж. Идтì / пойтì зàмуж. Итìть зàмуж (зàмуж идтì). Ухòдìть зàмуж.** См. также: **Перелòги напàли** на кого.

На чьей-либо головè. На памяти: *Мнòга на йивò галавè праизашлò.* Мур. [СРГО, т. 1, с. 136].

На дìво головè. О чём-л. удивительном, интересном [БСРП, с. 190].

На дню. В течение дня, за день, на день: *Дèлали на пять запряжек на дню.* Мур., 1973 [КСРГО].

На дурнìцу. Курск. Даром, бесплатно [БСРП, с. 208]. Син.: **На дурнìяк.**

На дурнìяк. Неодобр. Даром, бесплатно: *Пìли-èли на дурнìяк.* Возн., 2020 [КА]. Син.: **На дурнìцу.** // Ср.: **На дурнìяк.** 1. Волг. Значение то же. 2. Волг. С применением грубой силы. 3. Прост. Наобум, не соизмеряясь с риском и опасностью [КСРГО].

Надуть хвостà. Шутл. Умереть. *Замарìлась сивòдня, нааргàтилась... Как надую хвостà – буду знать, как пирмагàть sibя.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Вытìянуть язýк. На тот свет пойтì. Повытìянуть нòги. Пойтì на бугòр. Потянуть язýк. Смерть потянóла. Уйтì к прèдкам. Уйтì на клàбище.**

Наèсться как мамòнов рот. Сытно поесть; наесться. Троиц. [Швец 2008, с. 263]. Син.: **Напхàть мамòн.** Ср.: **До свàлу. От пúза.**

На жèреб. Путём жеребьёвки, по жребью: *А в àрмию бируть на жèрип. Как три сына – три жырибà тянуть* [СРГО, т. 1, с. 195 (илл.)].

На захватý (на захвàты). Нарасхват: *У нас те кохтáчки на захватý.* Чап. [СРГО, т. 1, с. 229; БСРП, с. 248] // Ср.: **В захвàт.** Тул. в том же знач. [БСРП, с. 248].

Назнàть гòря. Испытать много бед, лишений, трудностей: *Бàба Кàтя бòльшы фсех гòря назнàла.* Никол., 2018 [ДФ № 33]. Син.: **Хлебануть гòря.**

На зубòк [кому]. Устар. О серебряном рубле, завернутом в платочек, туго завязанном и положенном под подушку – подарок новорождённому после трёхнедельного возраста. Троиц., 2019 [КА].

Наказàть (понаторкотàть) с три кòроба (три кòроба). *Неодобр.* или *шутл.-ирон.* Очень много, наговорить: *Наказàла им бàнка с три кòраба.* Введ. *Панатаркатàл тўта три кòраба.* Мур. [СРГО, т. 1, с. 320 (илл.); т. 2, с. 80 (илл.)]. < **Наказàть, понаторкотàть** – рассказать, наговорить [Там же]. Ср.: **Баламўтить / взбаламўтить гòлову. Расскàзать всю обèдню. Семь мешкòв стàрцев наворотить.** // Ср.: *Общепотр.* **Наговорить (наврàть, наобещàть, насыпать) с три кòроба.** *Прост. Ирон.* Очень много наговорить, наобещать, наврать [БСРП, с. 316].

На какìе холèры. *Бран.* Зачем, для чего. Выражение крайнего недовольства, возмущения, досады и т. п.: *Тётя Фèня кàжэ: «На какìе жэ халèры тибè пить?»* Троиц., 1970 [КСРГО]. Ср.: **К холèрам.**

Накàлывать у жар. *Устар.* Накалять до высокой температуры: *Утюх мы накàлывали у жар.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 320 (илл.); КСРГО].

На каникулах. В свободные от работы, праздничные дни: *Кўшаем такòй хлеб, что рàньше на каникулах ёли.* Троиц. [КСРГО].

Накладàть на себя рўки. Кончать жизнь самоубийством: *Хлòпец дèфку кìнул, и анà гадàла рўки на сибè накладàть.* Серг., 1974 [КСРГО]. // Ср. *Общепотр.:* **Накладыва́ть / наложит́ь на себя рўки** в том же знач. [БСРП, с. 579].

Накладыва́ть вìзу. Накладывать штраф, штрафовать: *За èта вìзу накладывають.* Нов. Некр. [СРГО, т. 1, с. 83 (илл.); МСРГО]. < **Вìза** – штраф [СРГО, т. 1, с. 83].

Накры́ться мòкрым полотèнцем. О смерти птицы. Б. Пл. [Швец 2008, с. 279].

Налòжит и оглядывается, не пойдёт ли на квасòк. *Вульг. Неодобр.* Об очень жадном, скупом человеке: *Да, у нивò паабèдаиш свайм хлèбам – налòжыть и аглядываицца, ни пайдёт ли на квасòк.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Пообèдать своим хлèбом** у кого.

На ма́ленького Ю́рия. *Шутл.* Неизвестно когда; никогда [БСРП, с. 764].

На мёртвой постели лежать. Умирать, быть при смерти: *Ана ужэ на мёртвай постели лажыть.* Спас. [СРГО, т. 1, с. 302; БСРП, с. 526]. // Ср.: **На мёртвой постели лежать.** *Алт., Волог., Ворон., Горьк.* в том же знач. [БСРП, с. 526].

Нанятый – продатый. Об ответственности на работе: *Мы ранышэ многа работали, с утра дò начи.* *Нанятый – прадатый.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Весй –не мотайся.** // Ср.: **Коль наймёшься (наймёсси), дак продаёшься (продаёсси).** *Помор.* **Нанялся – продался** [БСРПС, с. 580].

На одних плечах. Вместе (нести, тащить что-л.): *Мы с ей в сòрак сидьмых гаду на адных плечах гной таишыли.* Троиц., 1983 [КСРГО].

На одном месте и камушек обрастает. *Посл.* О преимуществе постоянства в том, где жить, работать и т. п.: *Скòлька ужэ мòжна крутицца? Нада ужэ апридильяцца, думать, де астанавицца, бо на адном месте и камушэк абрастайт.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Где народился, там и пригодился.** // Ср.: **На одном месте и камень мхом обрастает (обрастёт)** [БСРПС, с. 398].

На отходах. На сезонных работах, на заработках: *Сын на атходах зарабатывает.* Б. Пл., 1976 [БСРП, с. 472; КСРГО]. // Ср.: **На отходе.** *Прикам.* На сезонных работах, на заработках [БСРП, с. 472].

Напиться до муликов. *Неодобр.* Напиться (о состоянии алкогольного опьянения). Б. Пл. [Швец 2008, с. 261]. Син.: **Залить глаза.** Ср.: **Набрать фёру.**

Напряжнòе веретенò. Веретено с пряжей: *Сичàs я вам накажу напряжнòе виритинò.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 324].

Напушить вòлосы (вòлос) кому. Сделать пышную причёску: *Пèрит свàдьбай вòлас мине напушыли.* Чап. [МСРГО].

Напхàть мамòн. Много, сытно поесть. Б. Пл., Возн. [Швец 2008, с. 263]. Син.: **Наестся как мамòнов рот.** Ср.: **До свàлу. От пùза.**

На секундах. Мгновенно: *Нàшы нёмцэв на сикундах разбйли.* Возн., 1985 [КСРГО].

На сèрдце кидàет. Плохо действует на сердце (о вине, лекарстве и т. п.): *Сильна на сèрце кидайт.* Чап. [МСРГО].

На скòрый спех. Наспех, поспешно [БСРП, с. 636].

На спод. Снизу: *На спод адявãли спаднїчку, а патòм рòцю.* Никол. [СРГО, т. 2, с. 183]. Син.: **С-под спòду. Ср.: У подспòде.**

На том свèте ùмершему(произносится имя покойника), **а на èтом свèте вам.** *Обряд.* Говорится родственниками умершего при раздаче подношения (обычно носового платка и булочки) перед поминальным обедом на 40 дней. Троиц., 2019 [КА].

На тот свет пойтї (пойтї на тот свет). Умереть. Ст. Некр. [Швец 2014, с. 13; Швец 2008, с. 279]. Син.: **Вьїтянуть язык. Надуть хвостà. Повьїтянуть нòги. Пойтї на бугòр. Потянуть язык. Смерть потянула. Уйтї к прèдкам. Уйтї на клàдбище.**

На тройнòм языке (говорить, балакать и т. п.). *Устар.* На трёх языках (говорить, болтать и т. п.): *Ён гавòря на трайнòм языке.* Возн. *На трайнòм языке – на трёх языках.* Возн.. 2020 [КСРГО; КА].

На цыпùрках (на цыпùрочках). На корточках: *На цыпùрках сидеть не хачу.* Ст. Некр. *На цыпùрачках унùчка сидит.* Нов. Некр. [СРГО, т. 2, с. 270]. **Цыпùрочки – уменьш. к цыпùрки** [Там же]. // Ср.: **На чепùрках (чепùрочках).** *Ряз.* в том же знач. [БСРП, с. 733].

На чужїне гòре жить. *Посл. Фольк.* В чужом краю жизнь горька. Дем., 1975 [КСРГО]. Из укр. народной песни «Ой, журавко, журавко»: *Ой, журавко, журавко, / Чого кричиш щоранку? / – Як те мені не кричать, / Що так високо лїтать / Відбилася від роду, / Як той камїнь у воду / Ой, впав камїнь та й лежить – / На чужинї горе жить / На чужинї горе жить / Немакому пожалїть* [УНП].

На шалàй-балàй. *Неодобр.* Кое-как [БСРП, с. 745]. Син.: **Как зря** во 2-ом знач. **Фьща-фьща, абьї сбьїться. Чèрез дорòгу навприсядку. Ср.: Туды-сюды. Ямàн-ямàн.**

Нàша цèрковь на два пàльца вьїше. *Погов.* Употребляется в качестве последнего аргумента в споре: *Ды нихàй! Гаварї ни гаварї, а нàша цèркафь фсè равнò на два пàльца вьїше.* Прим., 2017-2018. Мотивация фразеологизма объясняется старообрядцами-носителями говора так: Как-то на автобусной

остановке спорили две женщины-липованки по поводу того, чья церковь лучше: Казанской божьей матери в с. Приморском или Рождества Христова в г. Вилково. Когда все доводы закончились, жительница с. Приморского произнесла фразу: «Всё равно наша церковь на два пальца выше!». Стоящие вокруг люди рассмеялись: кто измерял высоту церквей и откуда достоверно известно, насколько одна из них выше другой? Само выражение настолько понравилось приморчанам, что стало использоваться в речи в качестве последнего аргумента в споре [КМ].

На шйло, на мьло, молодым на пелёнки, на распашонки!
Обряд. Ритуальная фраза во время свадебного обряда, произносимая перед вручением гостями мелких даров: *На пацалòфках гаваря́т: «На шйла, на мьла, малады́м на пилёнки, на распашòнки!»* Возн., 2020 [КА].

Не брать в гòлову (в гòлову не брать). Не обращать внимания, не придавать значения чему-л.: *Я фсё гаварйла, а он и в гòлаву ни брал.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 136]. // Ср.: **Не брать в гòлову** что. *Разг.* в том же знач. [БСРП, с. 143].
Брать / взять в гòлову что. 1. *Арх., Кар., Курск., Орл., Пск., Перм., Ряз.* Думать о чём-л., принимать во внимание что-л. 2. *Пск.* Понимать, усваивать что-л. 3. *Прост.* Упрямо держаться какого-л. мнения, убеждения [БСРП, с. 143].

Не брать / не взять чужòго крьшки. О человеке, который никогда не берёт чужого; об исключительно честном человеке: *Он ни вазьмёт чужòва крьшки.* Троиц., 1983 [КСРГО]. < **Крьшка** – крошка [БСРП, с. 336].

Не в курсàх быть. Не быть осведомлённым (о чём-л.): *Я ни ф курсàх был.* Никол., 2018 [ДФ № 30]. // Ср.: **Быть в курсàх.** *Жарг. Мол.* **Быть в курсе** [дèла]. *Разг.* Быть осведомлённым о чём-либо [БСРП, с. 344].

Не в мòде быть. О девушке, к которой не сватаются; о девушке которая не пользуется успехом у парней: *Земли нет – дèфка ни в мòде. Фсе наравя́ть ийё, как у ниё есть придàнае. Придàнаго нимà – жынихà нимà.* Павл., 1975 [КСРГО].

Не время кому. Некогда: *Мне гутить не время, зàутра пайдù.* Коса, 1980 [КСРГО]. Син.: **Немà кадà (когда, кадý).** **Немà как.** **Нет когда.**

Не в подым. Об очень тяжёлом грузе, ноше [БСРП, с. 542].

Не в силах быть. Не иметь возможности делать что-либо из-за сильной занятости, плохого здоровья и т. п.: *Я не ф силах фсе ахватить*. Троиц., 2019 [КА]. // Ср. *Общепотр. Не в силах. Разг.* Не в состоянии (сделать что-л.) [БСРП, с. 611].

Не давать лишней копейки (копейки лишней не давать). Мало платить кому-л., жадничать: *А хазяин у миня был жадной, капейки лишней ни давал*. Ст. Некр., 1989 [КСРГО].

Не давать прòгляду(прòгляду не давать) кому. Неотступно преследовать вопросами, разговорами и т. п.; не давать проходу: *Дитёнак мой мòжыт учицца. Фсе учителя прòгляду мне ни давали, шоб у институт паступал*. Ст. Некр. [КСРГО].

Не давать спокòю (спокòю не давать) кому. 1. Мешать, надоедать кому-л.: *Ана тибè спакòю ни давае*. Возн. 2. Тревожить, мучить [СРГО, т. 2, с. 184 (илл.)]. < **Спокòй** – спокойствие, покой [СРГО, т. 2, с. 184]. // Ср.: **Дать спокòй** кому. *Диал.* Перестать надоедать кому-л., мучить кого-л. [БСРП, с. 637].

Не дай Бог свиные рòги. Посл. О нежелательности доступа людей, склонных к неблагоприятным действиям, к средствам осуществления этих действий [БСРП, с. 47]. // Ср. *Общепотр. Посл. Бодливой корове Бог рог не даёт (не дал)* [БСРПС, с. 438].

Не дохòдивает (дохòдит). *Шутл.-ирон.* Кто-л. не понимает: *Ни дахòдить*. Б. Пл. *Ни дахòдиваеть*. Ст. Некр. [Швец 2008, с. 281].

Не зычь другòму, чегò себè не желàешь. Посл. Не желай людям зла, желай добра: *Ана сама сваю свикрòху ни пачитала, ф хату ни пускала. А типерь на сваю нивèстку абиждицца. Што жа ты абиждìссия: чем мèряиш, тем и ваздàсца. Ни зыч другòму, чивò сибè ни жилаиш*. Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Чем мèряешь, тем и воздàтся.**

Не идтì из глаз. Постоянно вспоминаться, представляться кому-л. [БСРП, с. 118]. // Ср.: **Не идтì из глаз.** *Ряз.* в том же знач. [Там же].

Не кàнет. О тихой, безветренной погоде: *Так жàрка сивòдня, ни кàнить, хòть бы трдишки витирòк был – хòть лèхче бьла бы дьхать*. Прим., 2017-2018

[КМ]. > **К`аниться, нюсь, нишься** – сердиться, хмуриться. *Дон.*, 1929 [СРНГ, вып. 13, с. 42].

Не кидыйся, дед, на чужой обед [, а готовь хоть маленький, ды свой]. *Посл.* О необходимости иметь и ценить своё. Прим., 2017-2018 [КМ].

Не клят (-а) не мят (а-). *Одобр.* О самостоятельном человеке, не являющемся обузой для других: *Луча адней памирать: ни клята ни мьта и лягла ни сварьма.* Введ., 1971 [КСРГО]. // Ср.: **Не клят не мят.** *Кар. Одобр.* О бодром, не уставшем, полном сил человеке [БСРП, с. 291]. **Не бит (-а), не руган (-а).** *Сиб. Экспресс.* С незапятнанной репутацией; находящийся на хорошем счету [ФСРГС, с. 12].

Некрытая шуба. Шуба овчиной наружу; необшита шуба: *Женщины зимой крытые и некрытые шубы насыли.* Троиц., 1983 [КСРГО]. Ант.: **Крытая шуба.** Ср.: **Белый кожук.** // Ср.: см. **Крытая шуба.**

Не лезь поперёд батька в пекло. *Посл.* Прежде чем принять важное решение, послушай, что скажут старшие: *Ни лезь папирёт батька ф пекла.* Антон. [СРГО, т. 2, с. 83 (илл.); БСРПС, с. 37].

Нема где. Негде: *Нима где работать.* Возн., 2020 [КА].

Немае во что. Не во что: *Немая ва што абуща.* Б. Бур. [КСРГО]. Син.: **Нема кому** во 2-ом знач.

Нема [и] моды. Не заведено, не принято: *Счас нима и моды из чамура дома класть.* Вас., 1987 [КСРГО]. Син.: **Нема моду.** Ср.: **Нема такого заводу.**

Нема за чегò. Не за что: *Нима за чивò извиняца.* Ст. Некр. [КСРГО]. Син.: **Нема за что.**

Нема за что. Не за что. Введ., 2019 [КА]. Син.: **Нема за чегò.**

Нема када (когда, кады). Некогда: *Дила делать нима када. Балакать мне с вами нима кагда.* Введ., 1971. *Павичерять нима кады.* Введ. *Нэма када учицца, у работи я.* Серг., Нов. Некр. *Нима када разгаваривать, нады работать.* Вас. *Фсё нима када.* Прим., 2012. *Йиму нима када.* Никол., 2018. *Нима када стирать.* Никол., 2018. *Нима када сидеть.* Введ., 2019 [СРГО, т. 1, с. 329; ДФ № 13, 42,

№ 30; КСРГО; КА]. Повсеместно. > **Када**, см. **Куй, када горит**. Син.: **Не время**.
Нема как. Нет когда.

Нема как. Некогда: *Нимà как итìть минè*. Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 329]. Син.:
Не время. **Нема када (когда, кадý)**. Нет когда.

Нема кому. 1. Некому: *Пажàлицца нимà каму*. Возн., 1971. *Папраклюднулись гусинятачки и так пазамирали, бо нимà каму греть их*. Возн., 1971. *Фсе уèхали, хазяивàть (* хозяйничать) нимà каму*. Дем., 1984. *Есть кòла нивò жыть, да нимà каму*. Троиц., 1983. *Минè нимà каму жàлувацца*. Б. Пл. *Нимà каму есть*. Никол., 2018. 2. Не во что: *Пасталý с кòжаф, и канячи, и с карòф*. *Кагда нимà каму абуца, у пасталàх хòдють*. Б. Пл. Син.: **Немае во что** [СРГО, т. 1, с. 329; т. 2, с. 58, 87 (илл.); КСРГО; ДФ № 41, 30].

Нема кудý (куда). Некуда: *Нимà кудý èхать минè*. Серг. *Нимà кудà дèцца*. Введ., 2019. *Я бы нашлà работатъ, так нимà кудà*. Возн., 2020 [СРГО, т. 1, с. 329; КА].

Нема мòду. Не заведено, не принято: *Нимà мòду жыть са стàрыми*. Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 329]. Син.: **Нема [и] мòды**. Ср.: **Нема такогò зàводу**.

Не мàсло. Не так легко, хорошо, как хотелось бы: *Канèшина, ни мàсла тагда была*. Никол., 2018 [ДФ № 43].

Нема на чём. Не на чем: *Нема на чём èхать*. Никол., 2018 [ДФ, № 30].

Нема с кем. Не с кем: *Умёр мужьк, нимà с кем пабалàкать*. *Нимà с кем пèть*. Введ., 2019 [КА].

Нема такогò зàводу. Нет такого обычая; не заведено, не принято: *Нимà такòва зàводу, штоп стàршых ни уважàть и ни увàжыть*. Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 329]. Ср.: **Нема [и] мòды**. **Нема мòду**.

Нема у зàводи (и в зàводе нема) кого, чего. Нет и в помине: *Типèрь их нимà у зàводи*. Возн. *А сичàs натуральнага винàи в зàводе нема*. Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 329; КСРГО].

Нема чегò. Нечего: *Усè рамнò йистъ нимà чивò*. Введ., 1971. *Нимà чивò ей там шалàцца*. Павлов., 1975.[КСРГО]. Син.: **Нема что (що)**.

Нема́ чем. Нечем: *Пры румынах бани бы́ли. У мiне бань нeту, нима́ чем платiць. Нима́ чем паха́ць.* Возн., Введ., Павлов. *Нема́ чем заняцца людям.* Возн., 2020 [СРГО, т. 1, с. 329; КБ; КА]. Син.: **Нeту чем.**

Нема́ что (що). Нечего: *А тибe дoрiць нима́ що.* Павл., 1983. *Нима́ што паслу́хатъ.* Никол., 2018. *Сичaс нима́ што дава́ць.* Введ., 2019 [КСРГО; ДФ № 33; КА]. Син.: **Нема́ чегo.**

Не меня́й своегo плохoго на хорoшего чужoго. *Посл.* Нужно ценить своих родных, какими бы они ни были: *Я свагo брата ни на кавo ни праминяю. Ни миня́й свагo плахо́ва на харoшыва чужoва.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Свой своему́ понево́ле друг.**

Не мой во́ля –во́ля ла́душки. *Погов.* Муж так решил: *Ни мая́ во́ля – во́ля ла́душки.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 280 (илл.)].

Не на сва́дбу иди́. Говорится в случаях, когда кто-л. наряжается, прихорашивается без соответствующего повода: *Я сасeтке и гаварю́: хва́тит-та чипури́цца, ни на сва́дбу иде́шь.* Вас., 1986 [КСРГО].

Не отверга́йся от чужoй бе́ды. *Посл.* Человек должен помогать другим в трудную минуту: *Ни атверта́йся ат чужoй бе́ды.* Никол. [СРГО, т. 1, с. 357 (илл.)].

Не пригрeй ме́ста. *Неодобр.* О человеке, который часто меняет работу, окружение и т. п.: *Ой, он тако́й шатравoй был, ни пригрeй ме́ста. Нидe ж до́лга ни заде́ржывался, ни с кем до́лга ни жыл.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Непу́тная де́вушка. О девушке, родившей ребёнка вне брака: *Ёсли низаму́жняя привилà ребeнка, то гаваря́ць у нас, што анà «с прыбы́лью», iли называ́ють ийe нипутнай.* Павлов., 1975 [КСРГО]. Син.: **С прыбы́лью.**

Непу́тный парeнь. *Устар.* О парне, женившемся на девушке без её согласия: *Ёсли низаму́жняя привилà ребeнка, то гаваря́ць у наc, што анà «с прыбы́лью», iли называ́ють ийe нипутнай, а бывàет – называ́ють нипутным па́рня, кагда́ он де́вушку сiлай узял.* Павлов., 1975 [КСРГО]. Ср.: **Взять сiлой.**

Нeрвы бе́гают у кого. О заболевании нервной системы: *Нeрвы чу́хаюцца, бе́гают.* Спас., 1982 [КСРГО]. Син.: **Нeрвы чу́хаются.**

Нєрвы чухаются у кого. О заболевании нервной системы: *Нєрвы чухающца, бєгают*. Спас., 1982 [КСРГО]. Син.: **Нєрвы бєгают**.

Нєсєм хоронить, а на воротàх ужє ждут. *Обряд*. Говорится одним из участников подходящей к воротам кладбища похоронной процессии. Связано с поверьем, согласно которому родственники встречают умершего у кладбищенских ворот. Троиц., 2019 [КА]. Син.: **Нєсєм хоронить, а там [все] рòдственники ужє [на воротàх] ждут. Нєсєм хоронить, а там ужє [вся] родня встречàет. Нєсєм хоронить, а там ужє [на воротàх] [все] ждут**.

Нєсєм хоронить, а там [все] рòдственники ужє [на воротàх] ждут. *Обряд*. Говорится одним из участников подходящей к воротам кладбища похоронной процессии. Связано с поверьем, согласно которому родственники встречают умершего у кладбищенских ворот. Троиц., 2019 [КА]. Син.: **Нєсєм хоронить, а на воротàх ужє ждут. Нєсєм хоронить, а родня встречàет. Нєсєм хоронить, а там ужє [на воротàх] [все] ждут**.

Нєсєм хоронить, а там ужє [вся] родня встречàет. *Обряд*. Говорится одним из участников подходящей к воротам кладбища похоронной процессии. Связано с поверьем, согласно которому родственники встречают умершего у кладбищенских ворот. Троиц., 2019 [КА]. Син.: **Нєсєм хоронить, а на воротàх ужє ждут. Нєсєм хоронить, а там [все] рòдственники ужє [на воротàх] ждут. Нєсєм хоронить, а там ужє [на воротàх] [все] ждут**.

Нєсєм хоронить, а там ужє [на воротàх] [все] ждут. *Обряд*. Говорится одним из участников подходящей к воротам кладбища похоронной процессии. Связано с поверьем, согласно которому родственники встречают умершего у кладбищенских ворот: *Нисєм харанить, а там ужє фсе ждуть*. Троиц., 2019 [КА]. Син.: **Нєсєм хоронить, а на воротàх ужє ждут. Нєсєм хоронить, а там [все] рòдственники ужє [на воротàх] ждут. Нєсєм хоронить, а там ужє [вся] родня встречàет**.

Не смєйся, рабє, бо достàнется и тебє! *Посл*. Каждый может оказаться в трудной ситуации: *Сасєтка фсє насмихàлась, што мне трудна жыть. Ничивò: на вику, как на дòлгай ниве – ни смєйся, рабє, бо дастàница и тибє*. Прим., 2017-

2018 [КМ]. Ср.: **На векӯ, как на дõлгой ниве.** // Ср.: **Не смейся, рабè, не дал (привёл) бы Бог и тебè.** *Печор. (Усть-Цильм.)* [БСРПС, с. 739].

Не с мёдом кому с кем. Тягостно, нелегко, трудно [БСРП, с. 392]. Ср.: **Нет мёда.**

Несполна рòзуму кто. *Неодобр.* О глупом, слабоумном человеке: *Ой, ды што пра нивò гаварить – он нисполна рòзуму.* Прим., 2017-2018 [КМ]. > **Рòзум,** см. **Лишиться рòзуму.** Син.: **Кòпу в головè не хватает. Рòзуму на пять бань.** Ср.: **Дурная кынтя. Кабашная голова. Кабашные семечки в головè. Клèпки одной не хватает. Кынтя не работает. Нет клèпки в головè. Пётрик не работает. Порòжня голова. Тра-ля-ля нумер два нуля.**

Нести воёнщину (воёнщину нести). Служить в армии: *Вин у Адеси ваёншыну нис.* Мирн., 1972 [КСРГО]. Син.: **Быть у погонцах. Звèзды собирать.** Ср.: **Брать в казню. Идти (уходить) в солдаты.**

Нести крýжму. *Обряд.* В крестильной обрядности – нести белое тканное полотно (крýжму) на празднование, куда приглашались женщины в честь рождения ребёнка: *Кагда шли на слаткае, абизатильна нисли крýжму.* Троиц., 2019 [КА].

Нет клèпки в головè. О глупом, несообразительном человеке. Ст. Некр. [Швец 2008, с. 281]. Син.: **Кабашные семечки в головè. Клèпки одной не хватает. Пётрик не работает.** Ср.: **Дурная кынтя. Кабашная голова. Кòпу в головè не хватает. Кынтя не работает. Несполна рòзуму. Порòжня голова. Рòзуму на пять бань. Тра-ля-ля нумер два нуля.**

Нет когда. Некогда: *Мне нòнче нет кагда.* Антон., 1966 [КСРГО]. Син.: **Нема када (когда, кады). Нема как. Не время.**

Нет мёда. О плохой жизни: *А щас нет мёда.* Б. Пл. [КСРГО]. Ср.: **Не с мёдом.**

Не тья денежки, что у бабушки, а тья, что у пазушке. *Посл.* Не следует преждевременно делить прибыль от какого-л. дела: *Стал сабирация на зарбатки – как стал щитать, сколько заработать и што купить... А я йиму и гаварю: «Падажди ты щитать: не тья денюшки, што у бабушки, а тья, што у пазушки.*

Прим., 2017-2018 [КМ]. < **Тей, тѐя, тѐе, тѐи (тѐе)** – *мест.* тот [СРГО, т. 2, с. 213]. Син.: **Пискля́т по вòсени счита́ют.** // Ср.: **Не дѐньги, что у ба́бушки, а дѐньги, что в запа́зушке** [БСРПС, с. 266].

Не тот роди́тель, кто породил, а тот, кто вскармил. *Посл.* Настоящими родителями являются люди, воспитавшие ребёнка (в отличие от родивших): *Ни тот радитиль, хто парадил, а тот, хто васкармил.* Павл., 1959 [КСРГО]. < **Воскормить** – вскормить, вырастить [СРГО, т. 1, с. 97]. // Ср.: **Не та мать, которая родила, а та, которая вспоила-вскормила. Не та мать, которая родила, а та, которая растила. Не та мать, что родила, а та, что воспитала. Кубан. Не та мать, что родила, а та, что вскармила. Кубан. Не та мать, что родила, а та, что выходила** [БСРПС, с. 522].

Нѐту чем. Нечем: *Нѐту чем вары́ть.* Возн., 1954 [Ус., с. 263]. Син.: **Нема́ чем.**

Нехай Бог даѐт вам с воды и росы! Пожелание удачи, счастья в речевом этикете старообрядцев-липован [КМ].

Нехай [он, она́, онò, онй] горит (горят)! *Бран.* Восклицание, выражающее сильное раздражение, гнев, недовольство кем-л., чем-л.: *Няхай он правалица, няхай гарит!* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 330 (илл.)]. Син.: **Нехай [он, она́, онò, онй] провалится (провалятся)!** Ср.: **Бей тебѐ сила Бòжья! Иди ты к родимцам! Лихоманка бы взяла. Лйхо тебѐ заберй! Шоб ты (он, она́, онй) сгиб (сгйбла, сгйбли)!**

Нехай лежит! В речевом этикете: доброе поминание умершего: *Хардшы́й был чилавѐк... Пухам йиму зямля, няхай ляжы́ть.* Введ., 2019 [КА]. Син.: **Пѐрышком земля! Царства небѐсная.**

Нехай придѐт родина, чтоб была́ счастлива́ девчина. *Посл.* Важно, чтобы девушка после замужества попала в хорошую семью: *Нихай придѐть рады́на, штоп была́ щаслива́ дивчы́на.* Усп. [СРГО, т. 1, с. 160 (илл.)].

Нехай [он, она́, онò, онй] провалится (провалятся)! *Бран.* Восклицание, выражающее сильное раздражение, гнев, недовольство кем-л., чем-л.: *Няхай ён правалица, няхай гарит!* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 330 (илл.)]. Син.: **Нехай [он, она́,**

онò, онї] горїт (горя̀т)! Ср.: Бей тебѧ сїла Бòжья! Идї ты к родїмцам! Лихоманка бы взяла. Лїхо тебѧ заберї! Шоб ты (он, она, онї) сгїб (сгїбла, сгїбли)!

Не хватает лаврового листу, коровьего дрїсту, ложку воды и пёрднуть туды [в чём]. *Погов. Вульг. Шутл.* О еде: – Хороший борщец, – говорит дед Нюх, – только в ём не хватая лаврового листу, коровьего дрїсту, ложку воды и пёрднуть туды [Пеш., кн. 1, с. 51].

Не ходить на нòги. Не иметь возможности передвигаться из-за болезни ног. Б. Пл. [Швец 2008, с. 269]. Син. **Осесть на нòги. Отня́ли нòги. Потеря́ть нòги. Сесть (посесть) на нòги** во 2-ом знач. Ср.: **Нòги гальмуют. Нòги (нòженьки) отка́зывают (отка́зуют). Упа́сть на нòги.**

Нешто сказа́ть. Выражение почтительного, неподдельного удивления по поводу значительности чего-л.: *Анї тружэники бы́ли, нешта сказа́ть, – цэ́лый день в степу́.* Град., 1983 [КСРГО]. // Ср.: *Общеупотр. Шутка сказа́ть* в том же знач. [БСРП, с. 760].

Ни бабòшки не вїдно. Абсолютно ничего не видно. < **Бабòшка** – мелкая рыба [БСРП, с. 23].

Ни бòга не знаёт, ни в челове́ка не вèрит. *Погов.* О некрещёном человеке: *Ёсли ён нихрищòный атарва́нец, ни бòга ни зна́ить, ни ф чилаве́ка ни вèрить.* Коса, 1980 [СРГО, т. 1, с. 363 (илл.); КСРГО].

Ни брата ни свата [у кого]. Никого (об отсутствии родственников у кого-л.): *Ни брата ни свата, никагò нет.* Введ., 2019 [КА]. // Ср.: **Ни свата ни брата** у кого. *Волг., Пск.* Об отсутствии родственников у кого-л. **Брат и сват.** *Пск.* Каждый, всякий (о человеке) [БСРП, с. 596, 58].

Ни ва́шим ни на́шим. *Неодобр.* Ни на что не годный, никчёмный человек: *А ён такòй тёлїпень, ни ва́шым ни на́шым.* Усп. [КСРГО]. Син.: **Ни к лю́дям послать ни дòма оста́вить. Ни пру ни но.** // Ср.: *Общеупотр.* **И ва́шим и на́шим.** *Разг.* О непостоянстве, желании угодить конфликтующим сторонам [БСРП, с. 72].

Ни два ни кукурёку. *Шутл. или ирон.* О ничего не понимающем, не разбирающемся в чём-л. человеке: *Людди ш с силà – ни два ни кукурёку, ништо ничò ни знàе.* Никол., 2018 [ДФ № 33].

Ни душй ни тѐла ужѐ немà. *Экспресс.* О состоянии сильного беспокойства, волнений, переживаний из-за кого-л., чего-л.: *Скòлька ж ужѐ мòжна валнава̀цца – ни душй ни тѐла ужѐ нимà.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Душà с тѐлом расстаѐтся. Жлобà бѐлая дұшит. Ср.: Обрыва̀ть сѐрдце и нѐрвы. Сѐрдце крòвушкой облива̀ется.**

Нйжня кòмната. Гостиная, лучшая комната в доме; комната для торжественных событий, а также похорон: *У нас читьре афицѐра жьли у нйжней кòмнате.* Никол., 2018 [ДФ № 40]. Син.: **Большàя хàта. Великая хàта. Вѐрхняя хàта** в 1-ом знач. **Верхòвая хата** в 3-ем знач. **Головная кòмната. Нйжня хàта. Нòвая хàта. Отхòжая хàта. Передняя хàта. Убòрная хàта. Чистая хата** во 2-ом знач. Ср.: **Холòдная (холòдна) хàта.**

Нйжня хàта (хàта нйжня). Гостиная, лучшая комната в доме; комната для торжественных событий, а также похорон: *В нйжнюю хàту идите.* Рус. Ив., 1972. *Нйжня хàта – тутà гòсти. И бисѐда прахòдит.* Рус. Ив. *Хàта нйжня и хàта вѐрхняя.* Рус. Ив. [КСРГО]. Син.: **Большàя хàта. Великая хàта. Вѐрхняя хàта** в 1-ом знач. **Верхòвая хата** в 3-ем знач. **Головная кòмната. Нйжня кòмната. Нòвая хàта. Отхòжая хàта. Передняя хàта. Убòрная хàта. Чистая хата** во 2-ом знач. Ср.: **Холòдная (холòдна) хàта.**

Низòвый (низовòй) вѐтер. Южный ветер, начинавшийся в марте и шедший вдоль реки: *Вѐтры у нас бывàють гарьшный и низòвый.* Троиц., 1970, 2018 [СРГО, т. 1, с. 138 (илл.); КСРГО; КА]. Ср.: **Гòришный (горйшний, горьшний) ветер.**

Ни к людям послàть ни дòма оста̀вить (ни дòма оста̀вить ни послàть никуды (никуды ни послàть)). *Неодобр.* Ни на что не годный, никчѐмный человек: *Пабрàлися с ним ф пишя̀т трѐтем гаду̀. А ф пишя̀т сидьмòм гаду̀ он на̀чал пить, и как стал пить! Ни дай Бог: ни дòма аста̀вить, никуды̀ ни паслàть нильзя̀ булò.* Прим., 2012. *Стайть, как кòлик, ничивò ни мòжыть даби́цца. Што*

за чилавèк: *ни к лю́дям пасла́ть ни до́ма аста́вить*. Прим., 2017-2018 [КМ; ДФ № 13]. Син.: **Ни ва́шим ни на́шим. Ни пру ни но.**

Николáевская война́ (Миколáевская война́). Первая мировая война: *Вы́расли бальшу́щие дерева́ при Никала́ифской вáйне*. Троиц., 1970, 2019. В *Никала́ифскую вайну́ ни було́ мýла*. Возн. [КСРГО; КА]. Син.: **Австри́цкая война́.**

Ни ко́ника ни сидельца́. *Неодобр.* или *ирон.* Ничего (нет): *На́да ха́ту запура́ть, а то варавáть ста́ли. Приде́ш дамóй – ни бу́дит ни ко́ника ни сидельца́*. Прим., 2017-2018 [КМ].

Никуды́ не киды́ться (кида́ться). *Неодобр.* Ничего не предпринимать; ни к кому не обращаться; бездействовать: *У нивò рабо́ты нима́, а он никуды́ ни кидáицца, пять бань ни даёть*. Прим., 2017-2018. *Балёл он до́лга, но никуды́ ни киды́лся, ни к каки́м дахтарáм*. Прим., 2017-2018. [КМ]. < **Никуды́** – никуда [СРНГ, вып. 21, с. 235].

Ни на нём ни пèред ним. *Экспресс.* Ничего не иметь: *Ни панима́ю, как он фсю жы́знь пражы́л: ни на нём ни пèрид ним*. Прим., 2017-2018 [КМ].

Ни на одну́ копейку́. Употр. с отрицанием. Ничуть, нисколько, ни на самую малость: *Я с э́тим ни на адну́ капейку́ ни сагла́сна*. Никол., 2018 [ДФ]. // Ср.: **Ни на гро́ш (копейку́, полу́шку)** в том же знач. [ФСРЯ, с. 121].

Ни одногò чёрного сло́ва (не было, не сказал и т. п.). Употр. с отрицанием. Не говорить ничего плохого; не ругаться, не ссориться: *Я с ним пражы́ла – ни аднавò чёрнава сло́ва ни було́*. Возн., 1971 [КСРГО] // НКРЯ: есть.

Ни печáли ни воздыхàния. *Неодобр.* или *шутл.-ирон.* О беспечном человеке, которого ничего не волнует, не беспокоит: *Жывёт он – ни пичáли ни ваздыхàния*. Прим., 2017-2018. Ритуальная фраза во время погребения в одной из молитв у старообрядцев-липован [КМ]. Син.: **Беспечáльный монасты́рь. Беззабо́тный монасты́рь. Бесхлопо́тный Харито́н. Как нет ничто́. Ни печáли ни воздыхàния. Пять бань не даёт.**

Ни пру ни но. *Неодобр.* Ни на что не годный, никчёмный человек: *Ой, он тако́й бисталкòвый, ни пру ни но, ничивò йиму́ даве́рить нильзя́*. Прим., 2017-2018

[КМ]. Син.: **Ни в`ашим ни н`ашим. Ни к л`юдям посл`ать ни д`ома ост`авить.** // Ср.: **Ни тпру ни ну.** *Прост.* 1. Ничего не делает, не предпринимает, никак не проявляет себя и т. п. О ком-л. 2. Не продвигается, не даёт результатов; ничего не получается. 3. Не работает, не действует [ФСРЯ, с. 480].

Ни ст`ану ни перехв`ату. *Неодобр.* или *ирон.* О бесформенной, непривлекательной женской фигуре: *Што ан`а ис сиб`я стр`одить, ну никак`ой жа красат`ы – ни ст`ану ни тп`рихв`ату, тап`орная раб`ота.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Топ`орная работа.**

Н`иточка рв`ётся. Об очень худом человеке. Возн. [Швец 2008, с. 273]. Син.: **В`етром св`алит. Д`уля х`одит.** Ср.: **В`ысохнуть на пек`анку. В`ысохнуть на сух`арь. В`ысохнуть на сух`ую в`етку. Одн`и з`ябры ост`ались. Ход`ить как кеф`алька. Ход`ить как скумбрия. Ходить как сух`отный (-ая, -ые). Ход`ить скел`етиной.**

Н`овая земл`я. Целина: *Адн`а мая ун`учка Мар`ина на н`овай зимл`е.* Мур., 1963 [БСРП, с. 253; КСРГО].

Н`овая х`ата. Гостиная, лучшая комната в доме; комната для торжественных событий, а также похорон: *В ст`арай х`ате жыв`ём, в н`овай – гаст`ей приним`аем.* Возн. *Посер`едь н`овай и ст`арай х`аты – сенц`ы.* Возн. *Пажыльц`ов узил`а у н`оваю х`ату: жыв`уть, пл`отють.* Возн. *В д`оме есть пир`едняя, или н`овая х`ата, и з`адняя.* Павлов. [СРГО, т. 2, с. 189 (илл.); КСРГО]. Син.: **Больш`ая х`ата. Велик`ая х`ата. В`ерхняя х`ата** в 1-ом знач. **В`ерх`ов`ая х`ата** в 3-ем знач. **Головн`ая к`омната. Нижн`ая к`омната. Н`ижняя х`ата. Отх`ожая х`ата. Пер`едняя х`ата. Уб`орная х`ата. Ч`истая х`ата** во 2-ом знач. Ср.: **Хол`одная (хол`одна) х`ата.**

Н`оги гальм`уют [у кого]. Тяжело ходить кому-л; кто-л. с трудом передвигается из-за усталости, болезни ног и т. п.: *Тп`ерь н`оги гальм`уют.* М. Пл. [СРГО, т. 1, с. 120 (илл.); МСРГО]. Син.: **Н`оги (н`оженьки) отк`азывают (отк`азуют).** Ср.: **Не ход`ить на н`оги. Ос`есть на н`оги. Сест`ь (пос`есть) на н`оги.** во 2-ом знач. **Отн`яли н`оги. Потер`ять н`оги.**

Н`оги как калч`ушки. *Ирон.* или *пренебр.* О полных бесформенных ногах: *Пузд`рятая ана (* толстая), н`оги как калч`ушки.* Ст. Некр., 1975 [КСРГО]. < **Калч`ушки** – 2. Бр`евна [СРГО, т. 1, с. 250].

Но́ги мыть и ю́шку пить кому. Угождать кому-л.; чрезмерно опекать кого-л.: *Я б ей но́ги мыл и ю́шку пил.* Возн., 1971 [КСРГО]. < **Ю́шка** – 1. Жидкая часть всякого кушанья. 2. То же, что **юха** – уха. 3. Сыворотка, пахта, обрат [БТСДК, с. 602]. // Ср.: **Мыть но́ги кому и во́ду пить** кому. *Волг. Шутл.-ирон.* в том же знач. **Гото́в но́ги мыть кому и во́ду пить.** *Волг., Курск.* О высшей степени преклонения перед кем-л. [БСРП, с. 440]. *Укр.* **Но́ги мѝти** кому. *Шутл.* С радостью выполнять чью-л. волю, быть преданным кому-л.; прислуживать, угождать [СФУМ, с. 389]. НКРЯ: есть (основной корпус).

Но́ги (но́женьки) откàзывают (откàзуют) у кого. Тяжело ходить кому-л; кто-л. с трудом передвигается из-за усталости, болезни ног и т. п.: *Панатрудѝлись тагда́ но́жыньки, а щас аткàзывають.* Ст. Некр., 1977. *Папрайдѝш киламѝтрав дѝсить, и но́ги аткàзують.* Вас. Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 87 (илл.); КСРГО; Швец 2008, с. 269]. Син: **Но́ги гальмѝют.** Ср.: **Не ходѝть на но́ги. Осѝсть на но́ги. Сѝсть (посѝсть) на но́ги** во 2-ом знач. **Отня́ли но́ги. Потеря́ть но́ги.**

Ногѝй не ставàть куда. Никогда не быть где-л.: *А я да́жэ на пѝизд нагѝй ни ставàла.* Возн., 1985 [КСРГО]. > **Ставàть** – становиться [СРГО, т. 2, с. 188]. // Ср.: **Нѝ быть ногѝй** где. *Дон., Пск., Ряз.* Не ходить куда-л., не бывать где-л. [БСРП, с. 442].

Но́льная мука́. Мука высшего сорта: *Из но́льной муки́ хлиба́ пичѝм.* Ст. Некр. *С но́льной муки́ пираги́ пѝкѝм.* Серг. [СРГО, т. 1, с. 331]. Ср.: **Проста́я мука́.**

Ночна́я красѝта. Цветок маттиола: *На базàри мне замѝста начно́й красаты́зѝрик да́ли.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 331]. Син.: **До́брый вѝчер.** Ср.: **Корчѝстая зѝрька. Цàрская борѝдка.**

Ночно́й челове́к. Сторож: *А начны́и лю́ди у нас на фѝрми, на птѝчники.* Мирн. *Он начно́й чилавѝк, ну ды стѝраш.* Мирн. [СРГО, т. 1, с. 331].

Ночь – год. О длинной ночи: *Ночь – гот, а я на валасѝну ни засну́ла.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **День – год.**

Но́сом ню́хать что. Падать куда-л.: – *Я зня́ю, што Вы така́я бы́страя... – Ой-ѝй, ужэ но́сам ню́хала цымѝнт.* Введ., 2019 [КА].

Ночь-полночь. Глубокой ночью, очень поздно: *Ночь-палночь прыйижжajúть да нас. Ночь-палночь прибигajúть: «Ой, баба, паскарёича рятуй!»*. Ст. Некр., 1977 [Ус., с. 217]. Ср.: **По полночах.** // Ср: **Ночь в полночь.** Волг. Постоянно, в любое время [БСРП, с. 452].

Нужный как жизнь. О чём-л., ком-л. очень нужном [БСРНС, с. 200]

Оба цвай. *Неодобр.* О нерадивых супругах: *Дети там ницáсные, бо што ба́тька, што ма́тка – оба цвай, какóй шол – такую и нашёл. Ничивò дòма ни дèлали, пàлец аб пàлец ни ударя́ли.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Какóй шёл – такую и нашёл.** // Ср.: **Оба два, да ни в одном добра.** *Посл.* [ПРН, т., 2, с. 288].

Обеднишнее молоко. Молоко, выдоенное в обеденное время: *Малакò абèднишняе.* Возн., Введ., Павлов., Троиц. [СРГО, т. 1, с. 333].

Обложённый дождь. Дождь, идущий несколько суток; затяжной дождь: *Аблажòнный дощ нашёл.* Дем. [СРГО, т. 1, с. 336]. Син.: **Окладной (окладный) дождь.** **Чумацкий дождь.**

Обносить образ. *Обряд.* Совершать крестный ход (у старообрядцев): *Вакру́г цèрки абрас абно́сят.* Мур., 1973 [КСРГО].

Обобрать (стянуть) [всё] на голую кость. *Неодобр.* Забрать всё, ничего не оставить: *Дèньги бы́ли на кнйшке, а страна́ развали́лась, абабра́ли фсе́ на гòлую кость – ничивò ни аста́лась за душой.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Отбирать / отобрать последний рубль.** // Ср.: **Гòлая кость.** *Арх.* О бедном, неимущем человеке [БСРП, с. 321].

Обобрать [сам, -а, -и] себя ([сам] себя обобрать). Обслужить себя: *Стàрый сам сибè абабра́ть ни мòжыть.* Усп. *Сибя́ ужэ абабра́ть ни мòжу: дю́жы стàрая.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 337 (илл.)]. Ср.: **При силе** в 1-ом знач.

Обрывать сердце и нервы. Нервничать, волноваться, переживать из-за кого-л., чего-л.: *Ни абрыва́йти сèрцэ и нèрвы.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 339 (илл.)].

Ср.: Душа с телом расстаеться. Жлòбà бèлая дұшит. Ни души ни тèла ужè немà // Ср.: Рвать дұшу [кому]. Тяжело переживать что-л., испытывать сильные душевные страдания [РУФСКС, с. 41].

Обселить оснòву. Продеть продольные нити, идущие вдоль домотканого полотна: *Абсèлиш аснòву – и любуисся.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 339].

Обшивные сàни. Обряд. Свадебные сани, обшитые красной материей: *Катàлись на свàдьби на ашивных санях.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 342].

Общая рабòта. Работа на подменах в колхозе: *Рабòтала ф калхòзе на òпцей. Òпцая рабòта – кадà насылàли дайть, на падмèнах, куда насылàют.* Возн., 2020 [КА].

Огнёвый вèтер. Порывистый зимний ветер: *Зимòй агнёвый вèтир, жòсткай.* Алекс., 1977 [КСРГО].

Оградить крестòм. Перекреститься: *Ф цэркви зафсигдà нужна аградйцца крестòм.* Трост., 1979 [КСРГО]. Ср.: **Ограждать / оградить крестòм (хрестòм).**

Ограждать / оградить крестòм (хрестòм) кого. Осенять крестным знаменем: *Бàтюшка хрестòм аграждàеть.* Мур., 1973. *Начилà йиё аграждàть крестòм.* Б. Пл., 1979. *Тятька аградйл крестòм миня.* Б. Пл., 1979. *Станòвлять дèшку, поп аграждàить нас крестòм.* Мур. 2. Креститься. *Пайдёшь ф цэркафь и аграждàишь крестòм.* Б. Пл., 1979 [БСРП, с. 329; КСРГО]. Син.: **Кресты класть.** Ср.: **Оградить крестòм.**

Одеть (собрать) на тот свет. Обряд. 1. Одеть покойного в подготовленную на смерть одежду (преимущественно новую); обрядить покойного (у нестарообрядцев). 2. Одеть умершего в специально подготовленную для него по старообрядческому чину одежду (у старообрядцев) [Швец 2012, с. 74].

Одинаковый плуг. Плуг с одним лемехом; однолемешный плуг: *Сашняк – эта плук адинаковый.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 179 (илл.)]. Син.: **Одинарный плуг.** **Одинашный плуг.** Ср.: **Двохлемешный плуг.**

Одинарный плуг. Плуг с одним лемехом; однолемешный плуг: *Бьли плугà адинарныи, в адйн лèмиш.* Троиц. [СРГО, т. 1, с. 345]. Син.: **Одинаковый плуг.** **Одинашный плуг.** Ср.: **Двохлемешный плуг.**

Одинашний плуг. Плуг с одним лемехом; однолемешный плуг: *Адинашным плугам тёрни разоравали.* Б. Пл., 1976. *Адинашний плуг – эта с адним лимшодм.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 345; т. 2, с. 217]. Син.: **Одинаковый плуг. Одинарный плуг.** Ср.: **Двохлемешный плуг.**

Одін Господь знаєт. Никто не знает: *Да чивò я бисчàсная, адін гасподь знайть.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 38 (илл.)]. // Ср.: **Бог (Господь) знает (ведает).** 1. кого, что. *Разг.* Неизвестно, никто не знает о ком-л., о чём-л. 2. *Горьк.* Вероятно. 3. *Разг.* Выражение возмущения, недоумения, негодования [БСРП, с. 45].

Один одного краше (одна одной краше). О совокупности чего-л. или группе людей, обладающих определёнными позитивными качествами (красотой, качеством и т. п.): *Стихи у явò адін аднавò крашэ.* Троиц., 2019 [КА].

Одін рабòчий – дèсять полномòчий. *Ирон.* О большом количестве начальников над кем-л. [БСРП, с. 551].

Одна душòю. Совсем одна, в одиночестве: *Адна душòю жыву.* Кисл. [КСРГО]. // Ср.: **Одна душòю.** *Курск.* в том же знач. [БСРП, с. 215].

Одни бедуют, другие жируют. *Погов. Неодобр. или гореч.* О социальном неравенстве, когда одни живут бедно, другие – богато: *Адни бядують, другие жырують.* Троиц. [СРГО, т. 1, с. 198 (илл.); КА]. Ср.: **Кто воровал, тот и в рай попал. Правда в море – большая рыба малую жрёт.**

Одни зябры остались. О сильно похудевшем человеке: *У нас вон рабòтають маладèи, дак адни зябры астàлись.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 239]. Ср.: **Высохнуть на пеканку. Высохнуть на сухарь. Высохнуть на сухую ветку.** Ср. также: **Дуля ходит. Вèром свàлит. Ниточка рвётся. Ходить как кефалька. Ходить как скумбрия. Ходить скелетиной. Ходить как сухотный (-ая, -ые).**

Одним днём до полдён. *Неодобр. или ирон.* Беспечно, ни о чём не думая (жить): *Да што с нивò взять, ты ж вйдииш, как он жывёть – адним днём да палдён.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Жить легкобыточкой.** Ср.: **Жить спрофалà.**

Одним кораблè да бàрочки, а нам всё дрючкè да пàлочки. *Погов. Чаще гореч.* О постоянном невезении: *Ну, што ты будииш дèлать, кагда адним караблè*

да б`арачки, а нам фсє дрючкї да п`алачки. Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Отк`уда чєрт не в`ылезет – всє к нам лєзет.**

Оказ`аться в кан`аве. Остаться без жилья: *Н`ада зар`ание думать а своєм д`оме, штоп на старости лет ни аказ`ацца ф кан`аве.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Оказ`ывать / оказ`ать пєрвую п`омочь. Оказать помощь пострадавшему или заболевшему до приезда врача: *Вайн`а бул`а, пєрвую п`омачь ак`азывали.* Троиц. [СРГО, т. 2, с. 76 (илл.)]. > **П`омочь** – помощь [Там же].

Окладн`ой (окладный) дождь. Дождь, идущий несколько суток; затяжной дождь: *Акладн`ой дожж.* Никол., 1967. *Даждї часта грамав`ие, а то и чум`ацкїй, акладн`ой бывають.* Введ., 1971. *Акладн`ой дождь – хар`ошый дождь, што висн`ой, што осинью.* Введ., 1971. *Акл`адный дожж фсиг`о л`учче.* Ст. Некр., 1973. *Акладн`ой дощ идєть три-чит`ыри дня.* Мур., 1973. *Акладн`ой дощ – длїнный дощ. Он идєт да фсє у зємлю.* Б. Пл., 1973. *Акладн`ые, чум`ацкїе даждя.* Павлов., 1975. *Грамав`ой есть доши и акладн`ой, он сїбе пастип`енна, пастип`енна, м`ожыть и с`утки.* Возн., 1975. *А єсли так`ой продлєный (дождь – Н. А.), он биз граз`ы – он акладн`ой назыв`аицца.* Рус. Ив., 1982. *Осинью у н`ас акладн`ые даждї.* Возн. *Даждї бывають у н`ас акладн`ые, кагд`а весь дєнь льєт.* Ст. Некр. *Мн`ога дажж`эї па-р`азнаму клїчуть: адїн – акл`адный, друг`ый – рапт`овый, трєтий – сляп`ой. Акл`адный – долга льєть.* Павлов. *Акладн`ой дожж.* Введ., 2019; *Єсли так`ой мєдленный, тїхачка-тїхачка, марасїт, марасїт – єта акладн`ой дожж.* Возн., 2020 [СРГО, т. 2, с. 119 (илл.); КСРГО; КА]. Повсеместно. Син.: **Обложєнный дождь. Чум`ацкїй дождь.** Ант.: **М`аловный (м`аловний) дождь.**

Окуп`ить свою вин`у [перед кем]. Искупить вину перед кем-л.; вернуть себе доброе имя: *Ан`ы акуп`яют сваю вин`у.* Прим., 2012 [ДФ № 11].

Ом`арок накрьл кого. Кто-л. потерял сознание, упал в обморок: *Ом`арак йиво накрьл.* Коса [СРГО, т. 1, с. 350 (илл.)]. > **Ом`арок** – обморок [Там же]. Син.: **В`ыйти с созн`ания. У пров`ал пойтї.**

О пєрвую г`олову. Прежде всего, в первую очередь, раньше всех: *Сусєтка сказ`ала йим про минє, што я партиз`анам йїсть насїла – минє а пєрвую г`олову румыны взяли.* Троиц., 1970 [КСРГО]. // Ср.: *Общеупотр. В пєрвую г`олову.*

Разг. Прежде всего, в первую очередь; сначала, сперва; раньше всех [БСРП, с. 141].

Определённые (определенные) дети у кого. О создавших семью, вставших на ноги детям: *Усё чыста идэть, усё дэти апридэлинныя у миня*. Ст. Некр., 1973. *Дэти ужэ апридилёныя*. Введ., 2019 [КСРГО; КА].

Орна́я земля́. Пахотная земля: *Кругом орная зимля*. Нов. Некр., Мур. [СРГО, т. 1, с. 354 (илл.)].

Осесть на но́ги. Не иметь возможности передвигаться из-за болезни ног. Возн. [Швец 2008, с. 269]. Син.: **Не ходить на но́ги. Сесть (посесть) на но́ги** во 2-ом знач. **Отняли но́ги. Потерять но́ги.** Ср.: **Но́ги гальму́ют. Но́ги (но́женьки) отка́зывают (отка́зуют).**

Ослобони́те стака́нчик! В речевом этикете: приглашение допить спиртное, для того чтобы заново наполнить стаканили рюмку во время застолья, празднования и т. п. Введ., 2019 [КА].

Остава́ться / оста́ться на ко́рню. Оставаться жить при родителях в родном доме. От обычая, по которому самый младший в семье остаётся жить при родителях, досматривая их в старости и наследуя впоследствии их имущество: *Миньшой сын жанылсы и аставалсы на корнюю*. Спас., 1982; Возн., 2020 [КСРГО; КА]. Син.: **Сиде́ть на корню́.** // Ср.: **Сиде́ть (и т. п.) на корню́ (на корне́, на коренё, на корни́):** *Меньшой сын на корню сидит.* (в крестьянстве – наследует дом) [СРНГ, вып. 14, с. 323]. Ср. также: **На корню́.** 1. Разг. Не скошенный, не сжатый (о злаках, траве). 2. Разг. Сразу и быстро, целиком. 3. В самом начале, не дав развиться чему-л. 4. *Одесск.* Самый младший в семье [БСРП, с. 314].

Оста́вить под чью отве́тность кого, что. Оставить на попечении кого-л.; оставить под чью-л. ответственность: *Аставляю на тваю атвётнасть*. Возн. [СРГО, т. 1, с. 358 (илл.)]. < **Отве́тность** – ответственность [Там же].

Отбира́ть / отобра́ть послед́ний рубль (послед́ний рубль отбира́ть). *Неодобр.* Отбирать последнее (как правило, о жадном человеке, вымогателе): *Кажыдёр – тот, хто дёрам дирэть, паследний рубль адбирэет*. Ст. Некр. [СРГО,

т. 1, с. 355 (илл.)). Ср.: **Вытягивать / повытягивать ўды. Дёром драть. Обобрать (стянуть) [всё] на голую кость.**

Отвòды водить. *Обряд.* В свадебной обрядности – совершать ответные визиты родителей невесты к родителям жениха: *Анасля идуть да жыниха и атвòды вòдят.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 358 (илл.)]. // Ср.: **Ёхать в отвòды.** *Орл.* Посещать родителей и родственников жены через несколько дней после свадьбы [БСРП, с. 469].

Отврàтный путь. Обратный путь: *Чёрис два дня нашòл я в атврàтный путь.* Б. Пл. [СРГО, т. 1, с. 358 (илл.)].

Отдавàть / поотдавàть замуж кого. Выдавать замуж: *Паадавàл усèх дòчик зàмуш.* Мирн., 1968. *Дòчку нирòдную зàмуш аддавàть бóдим.* Павлов., 1975. *Павы̀хадила (* воспитала) читырёх сирòт, пааддавàла замуш дèвак.* Возн. *Бàтька с мàткой аддають нивèсту зàмуш.* Б. Пл. [КСРГО; МСРГО]. > **Поотдавàть(замуж)** – зд. выдать (замуж) – обо всех, многих.

Отдавàть / отдàть калачи крёстной. *Обряд. Устар.* Об обычае, согласно которому после обряда крещения ребёнка, по возвращении из церкви родственники новорождённого за праздничным столом дарили крёстной калачи, на которых она клялась заботиться о своём крестнике в случае смерти его родителей: *Кадà прихòдять с цёркви, садя́ца за стол, фсе рòственики аддають калачи крёснай. Крёсная даёт клятву на калачàх: «Абеца́ю радителям, што ф случае их смёрти буду забòтица а ребёнке, как а сваём раднòм».* *Крёстнай дàрят ткань на плàтье и калàч, а крёснаму – калàч и рубàшку.* Троиц., 2019, 2021 [КСРГО].

Отдавàть / отдàть силòм кого. О решении (желании) родителей выдать дочь замуж без её согласия: *Пòмню, маладàя былà. Атèц хòче минè силòм аддàть. Но нашлà я на любви́.* Введ. [КСРГО]. Ср.: **Взять силой** кого.

Отдавàть стол. *Обряд.* От молдавской погребальной традиции, по которой после выноса умершего со двора в воротах ставят стол с вином и угощениями для пришедших на похороны. Троиц., 2019 [КА].

Отда́ть кала́ч [кому]. Отказать жениху; отказать кому-л. при сватовстве. Связано с обычаем отдавать калач сватающимся в знак несогласия выйти замуж: *Дуся адда́ла йиму кала́ч. Дуся адда́ла кала́ч, ни жыніх – значіт Дуся ни схатела.* Возн., 2020 [КА]. Син.: **Давать / дать гарбуза́. Дать чайник. Кабакà (кабакòв) дава́ть / дать (надава́ть). Приподнести́ кабака́. Таркуца́ поднести́.** Ант.: **Весить косяки́.** Ср.: **Забра́ть кала́ч. Приходи́ть / прийти́ с калачом.**

Отёческая война́. Великая Отечественная война: *Инвалид Ате́чискай вайны́.* Б. Пл., 1978. *У Ватёчискую вайну́ пагін.* Спас. [СРГО, т. 1, с. 359 (илл.); КСРГО].

Отказа́ть своё сло́во [кому]. Выразить своё мнение: *Мы сваё сло́ва яму́ ужэ атказали.* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 359 (илл.)].

Открути́ть ру́ки кому. Утомить, измучить: *Уну́чка мне фсе ру́ки аткрути́ла.* Дем. [СРГО, т. 1, с. 361].

Откры́ть глаз кому. Вернуть зрение: *Минè аткры́ли э́тай глас.* Петр., Возн. [СРГО, т. 1, с. 361; Швец 2008, с. 269].

Откуда чёрт не вьлезет – всё к нам лезет. *Погов.* О постоянном невезении: *Ма́ла таво́, што дèник нимà, йищэ и забалела – атку́да чёрт ни вьлизитъ, фсе к нам лезитъ.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Одним корабли́ да ба́рочки, а нам всё дрючки́ да па́лочки.**

Откы́дова си́ла берётся (бра́лась) [у кого]. *Одобр.* У кого-л. появляются физические возможности делать что-л.: *Аставàлась я дòма адна́ цэ́лый день – аткы́дава си́ла бра́лась.* Введ., 1971 [КСРГО]. < **Откы́дова** – нареч. откуда. *Обоян. Курск., 1858. Калуж.* [СРНГ, вып. 24, с. 22].

Отлягну́ть от се́рдца у кого. Испытать облегчение: *У минè ужэ трòшки атлягну́ла ат се́рдца.* Антон. [СРГО, т. 1, с. 362]. // Ср.: *Общеупотр.* **Отлегло́ (отошло́) от се́рдца** у кого. *Разг.* Кто-л. испытывает чувство облегчения, успокоения [БСРП, с. 606].

От ма́льства. В детстве: *Таки́х па́мятеф ужò ни будитъ, как бы́ла ат ма́льства.* Мур. [КСРГО]. Ср.: **С пупенка. С ребячества. С са́мого малòго.**

Отняли но́ги. Не иметь возможности передвигаться из-за болезни ног. Ст. Некр. [Швец 2008, с. 269]. Син.: **Не ходи́ть на но́ги. Осестъ на но́ги. Потеря́ть**

но́ги. Сесть (посèсть) на но́ги во 2-ом знач. Ср.: Но́ги гальму́ют. Но́ги (но́женьки) отка́зывают (отка́зуют). Упа́сть на но́ги.

Оторви́ и брось. О непоседливом ребёнке: *Я была́ така́я – атарви́ и брось!* Введ., 2019 [КА]. Ср.: **Оторви́ полу́ ды тика́й.** // Ср.: **Оторви́ да брось.** 1. *Башк., Прибайк., Сиб. Презр.* Плохой, скверный (о человеке). 2. *Кар. Неодобр.* Значение то же. 3. *Волг. Одобр.* Чрезвычайно смелый, решительный, отчаянный человек. **Оторви́ да вы́брось.** *Прост.* 1. *Презр.* То же, что **Оторви́ и брось** в 1-ом знач. 2. *Одобр.* То же, что **Оторви́ и брось** в 3-ем знач. [БСРП, с. 471].

Оторви́ полу́ ды тика́й. *Неодобр.* О плохом, скверном человеке: *Такòй щилавèк, што атарви́ палу́ ды тика́й.* Возн. [Ус, с. 47]. Ср.: **Оторви́ и брось.** // Ср.: **От лихого человека – хоть полу́ отрежь, да уйди** [БСРП, с. 985]. Ср. также: см. **Оторви́ и брось.**

Отпа́сть от тèла. Заболеть проказой. Ст. Некр. [Швец 2008, с. 268].

Отпры́гнули слова́. Забылись, вылетели из головы (слова): *Сичàс атпры́гнули слава́ старья.* Введ. [СРГО, т. 1, с. 363].

От пұза. Досыта, до пресыщения: *Почти́ мèsяц èли яйчницу что назывàется от пұза.* Троиц. *Кàждый прихòд в Одèссу (а до войны́ в Одèссу из Трòицкого ходили́ пешкòм) для меня́ был осòбым прàздником, так как Мару́ся нас от пұза угощàла осòбого рòда хрустящими пря́никами.* Троиц. [Пеш., кн. 1, с. 14, 31]. Син.: **До свàлу.** // Ср.: **От пұза.** *Волг., Пск., Сиб.* До пресыщения, вволю, до отвала (наестся) [БСРП, с. 542]. Ср.: **Наèсться как мамòнов рот. Напхàть мамòн.**

Отпускной вèчер. Выпускной вечер: *Мàламу васимна́цать, тòки атпускной вèчир был.* Спас. *Ф шкòли атпускной вèчир.* Спас. [СРГО, т. 1, с. 363].

Отрèзать гòлову́ [кому]. Экспресс. Жестоко наказать кого-л., расправиться с кем-л.: *Ни даш ийсты – атрèжу галаву́!* Нов. Некр., 1969 [КСРГО]. Син.: **Отрèзать (видри́зать) ўхо́ (вўхо́) (и ўхо́ (вўхо́) отрèзать))** в 1-ом знач. // Ср.: **Оторвàть гòлову́ кому.** *Прост.* в том же знач. [БСРП, с. 143].

Отрèзать (видри́зать) ўхо́ (вўхо́) (и ўхо́ (вўхо́) отрèзать)) [кому]. Экспресс. 1. Жестоко наказать кого-л., расправиться с кем-л.: *Дед хвòрый, а работàетъ.*

Што я йиму, уха атрèжу? Троиц., 1970. 2. Глагол обычно в форме 1 л. ед. ч. Об угрозе непослушным детям: *Вухо видрèжу!* Троиц., 2019 [КСРГО; КА].

Отрубные участки. *Устар.* 1. Участки земли, выделенные или купленные кому-л. из членов семьи, пожелавших вести своё хозяйство. Троиц., 2018. 2. Участки земли, принадлежащие помещикам: *На атрубных участках зимля лучшая.* Троиц. [СРГО, т. 1, с. 363; КА].

От себя не уойдешь никуда (не уойдешь от себя никуда). *Посл.* Невозможно избавиться от своих мыслей, чувств, переживаний: *Ни увайдешь ат сибè никуда.* Спас. [СРГО, т. 2, с. 238 (илл.)]. > **Увойти** – уйти [Там же, с. 237]. Ср. *Общепотр. Посл. От себя не уйдешь (не уйти)* в том же знач. Ср. также: **Уходить / уйти от себя.** *Разг.* Избавляться от своих назойливых мыслей, чувств, настроений [БСРП, с. 603].

От сйлича. Еле-еле, с трудом, от силы: *Большэ 2.5 тысич ат сйлича забрæли.* Ст. Некр., 1989 [КСРГО].

Оттрèпывать печёнки. Повреждать внутренние органы: *На той мельницы пичёнки аттрèпывали.* Усп. [СРГО, т. 1, с.365 (илл.)]. // Ср.: **Отбить печёнки.** *Народн. Отсадить печёнки.* Брян. в том же знач. [БСРП, с. 496].

Отхòжая хàта. Гостиная, лучшая комната в доме; комната для торжественных событий, а также похорон: *Для атхòжый хàты пòлачки ткæли.* Павл. *В атхòжый хàти гастей принимæли.* Павл. [СРГО, т. 1, с. 367]. Син.: **Большая хàта. Великая хàта. Вèрхняя хàта** в 1-ом знач. **Верхòвая хàта** в 3-ем знач. **Головная кòмната. Нйжня кòмната. Нйжня хàта. Нòвая хàта. Передняя хàта. Убòрная хàта. Чйстая хàта** во 2-ом знач. Ср.: **Холòдная (холòдна) хàта.**

Отцù, мæтери бесчæстье, рòду-плèмени – покòр. *Погов. Фольк.* О детях, которые своим поведением, поступками и т. п. нарушили моральные нормы: *Атцù, мæтири бисчæстье, рòду-плèмини – пакòр.* Серг. [КСРГО]. < **Покòр** – позор. **Бесчæстье** – несчастье [СРГО, т. 2, с.62; СРГО, т. 1, с.38]. Син.: **Рòду-плèмени покòр.** // Ср.: **Отцù-мæтери бесчæстье, рòду-плèмени покòр** [БСРП, с. 634].

Охлаждной дождь. Мелкий дождь: *Бывають ахлаждной дождь.* Введ., 1971 [КСРГО]. Син.: **Сѣять сѣтечком.** Ср.: **Гусиный дождь.** **Маловный (маловный) дождь.** **Спокойный дождь.** **Тихий дождь.**

Очередь выпала кому. Досталась судьба, участь; такова участь кого-л.: *Йиму такàя òчирить выпала.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 368].

П

Падевый мёд. Мёд, при выработке которого пчёлы используют продукты жизнедеятельности тли: *Бывають цветочный и падевый мёд. Падевый, кагда пчёлы тлю сабирають.* Рус. Ив., 1987 [КСРГО]. // Ср.: **Падевый мёд.** Медвяная роса, после которой на колосьях ржи якобы появляется спорынья [ФСРГС, с. 110]. **Падёвый мёд.** *Яросл.* Сладкий сок некоторых растений, от которого погибают пчёлы [БСРП, с. 392].

Палец об палец не ударять. *Неодобр.* Бездельничать: *Ничивò дòма ни дèлали, палец аб палец ни ударяли.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Байды бить.** **Байдыки бить.** **Байдыки гонять.** **Быть (ходить) как ляд несусветный.** **Валенком ходить.** **Валиком ходить.** **Лынды бить** в 1-ом знач. **Сидеть на голышке.** // Ср.: **Палец об палец не ударить.** *Прост. Неодобр.* **Палец о палец не колонуть (не стукнуть).** *Народн., Волг., Волог., Новг., Перм., Печор., Пск.* **Палец о палец не щёлкнуть (не щелкнуть).** *Кар.* **Хоть бы палец о (об) палец ударил.** *Пск. Неодобр.* Ничего не предпринять, не приложить ни малейшего усилия [БСРП, с. 476]. Ср. также: **Палец о палец колотить.** *Пск. Неодобр.* Бездельничать, праздно слоняться. **Палец об палец не бить.** *Пск. Неодобр.* Бездельничать, бездействовать. **Палец о палец не умеет ударить.** *Народн. Неодобр.* Ничего не предпринять, не приложить ни малейшего усилия [Там же].

Палец порежь – кровь не идёт. *Экспресс.* О крайне тяжёлом материальном положении: *Работаши, работаши, а фсё бис тòлку: палиц парèш – крофь ни*

идёт. Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Еле на хлѣбушек тьянуть. Жить-выживать. Жить, чтѣбы прожить**. Ср. также: **Жить бѣдношко. Жить тѣнко. Жизнь: хочь плачь, хочь скачь**. // Ср.: **Отрѣжь палец – и кровь не пойдѣт**. *Народн. Ирон.* Об очень худом человеке [БСРП, с. 476].

Паливо собирать. *Обряд*. Собирать топливо для разжигания печи при выпекании шишек накануне свадьбы, обычно в четверг вечером: *Палива сабирать – дрѣви, чюклѣш, сѣмички*. Введ., 2019 [Лаз., с. 26]. < **Паливо** – топливо [СРГО, т. 2, с. 9].

Панская рѣза. Мальва: *Панская рѣза и лѣля ужѣ паацтвитали*. Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 11]. Син.: **Полевая рѣза**.

Пареная картѣха (картѣшка) (и картѣха (картѣшка) пареная). Тушёный картофель; картофель, тушёный в духовке: *А сягѣдня на ужин бѣдеть картѣха париная с мясам*. Возн., 1985. *Парыная картѣха типѣрь тушѣной завѣцца*. Возн., 1985. *На свѣдѣбу гатѣвили такѣ блюда: каравай, шѣшки, дваиник, слѣдкие пирагѣ, хрустики цвятныѣ, мясныѣ, картѣшка париная, халадѣц варыли, из напѣткаф – винѣ*. Введ., 2019; Возн., 2020 [КСРГО; КА; Лаз., с. 30].

Пареное молоко. Парное молоко: *На свежисдѣдинае малакѣ гаварѣм «паринае малакѣ»*. Павлов., 1975 [КСРГО].

Парижевая сеть, в ед. и мн. ч. Разновидность рыбацкой сети: *Парижывыи сѣти ночью кѣдаим*. Коса [СРГО, т. 2, с. 15].

Парниковая мельница, в ед. и мн. ч. Мельница с паровым двигателем: *Ма̀ла тадѣ бѣла парниковых мельниц – аднѣ лишь витрянки*. Алекс. *Тадѣ нѣ была такѣх парниковых мельниц*. Алекс. [СРГО, т. 1, с. 78; т. 2, с. 15 (илл.)].

Пароход-покойник, в ед. и мн. ч. Затонувший корабль; старое, неиспользуемое судно: *Нидалѣка там параходѣ-пакодѣники лижѣть*. Вил., 1988 [КСРГО].

Пацавѣй (пацянѣй) дом, в ед. и мн. ч. *Этнограф*. Дом, сделанный из самодельного сырцового кирпича, из паца: *Тут глѣны мнѣга, аттагѣ и пацавѣи дамѣ стѣвили*. Рус. Ив. *Рѣньшы кудѣ ѣкам ни кинь, дамѣ пацавѣи, а типѣрича фсѣ каминные пашли*. Рус. Ив. *Дамѣ пацянѣи бѣли*. Рус. Ив. [СРГО, т. 2, с. 18]

(илл.). < **Пац** – самодельный сырцовый кирпич из смеси глины и соломы [СРГО, т. 2, с. 17]. Ср.: **Валькòвая хàта. Чамурòвая хàта.**

Пенёшная шлèйка, в ед. и мн. ч. Конопляная верёвка, которая использовалась вместо хомутов в бедных хозяйствах. Возн., 1985 [КСРГО]. < **Пенёшный** – *устар.* пеньковый, сделанный из пеньки [СРГО, т. 2, с. 20].

Пèрвая дрўжка. Самая близкая подруга невесты на свадьбе: *Первая друшка – главная друшка.* Троиц., 2018 [КА]. Син.: **Стàршая дрўжка. Стàршая подружка.**

Пèрво-на̀перво. Сперва, вначале: *Зарўчины пèрва-на̀пирва.* Рус. Ив. *Перво-на̀перво наражда̀ица нена̀висть, за̀висть.* Прим., 2012 [СРГО, т. 1, с. 225 (илл.); ДФ № 11].

Первопèредний зуб (зуб первопèредний), в ед. и мн. ч. Передний молочный зуб: *Пирвапирèднии малòчныи зубы выпали.* Серг. *Смòладу выкида̀ить зубы пирвапирèднии.* Серг. [СРГО, т. 2, с. 21; т. 1, с. 109 (илл.)].

Пèрвый оберйг. *Обряд.* Вышитая сорочка, которую мать шила новорождённому и которую одевали ребёнку сразу после рождения. Троиц., 2019 [КА]. Ср.: **Приготòвить пèрвый оберйг.**

Пèрвый стол. *Обряд.* Первый этап свадебного застолья: *Пèрвый стол на сва̀дьбе – прòста мы сидим, кушаем, потòм выхòдят, танцую̀т и за фтарòй стол идут – пацылòфки называ̀юцца, а потòм дары̀.* Возн., 2020 [КА]. Ср.: **Вторòй стол.**

Пèрвым дòлгом. Прежде всего, в первую очередь: *Рàзные гатòвим кушанья: пèрвым дòлгам халòднае, вакòрки, кравяны̀е и бèлые калба̀сы, мясушка, струдли, вертути, плачйнды, ба̀пки.* Павлов., 1975. – *Што рàньшэ ели на сва̀дьбе? – Рàньшэ пèрвым дòлгам борщ, картòшка, мясушка.* Возн., 2020 [СРГО, т. 1, с. 36 (илл.); КСРГО]. // Ср.: **Пèрвым дòлгом.** *Прост.* в том же знач. [ФСРЯ, с. 142].

Перебирàть харча̀ми. *Чаще неодобр.* Быть привередливым в еде: *Малады̀е тятèрича харча̀ми пирибирàють ды грèбую̀ть. Мы э̀таго ни зна̀ли.* Введ., 1971 [КСРГО].

Переболёвшая брынза. Брынза, готовая к употреблению в пищу (просоленная, без воды): *Эта, дёфки, фкусная брынза, пирибалёфшая.* Возн., 1985. *Я вам брынзу хардшую выбиру, пирибалёфшую, штоп ни патравились.* Возн. [КСРГО].

Перевязывать (перевязывать, обвязывать) / перевязать (первязать) рушниками (рушником) [кого]. Обряд. 1. Свадебный обычай, согласно которому сватов, дружек и других почётных гостей обвязывают вышитыми полотенцами – рушниками: *Сперва идёт жаніх ис сватам. Жалает дёука выхадить, перевязуют рушниками.* Серг., 1974. *Первязали примаря рушником.* Усп., 1976. *Када бываим на свадьби, нас пиривязуют рушниками.* Введ., Павлов. *Нивестины сродычи рушниками пиривязуют.* Серг. *Нада дружык пиривязат рушниками, платками, атрёзами.* Введ., Павлов. *Пиривязувала дружак рушниками.* Рус. Ив., Павлов. *Нивеста абвязваит всех чїста рушниками.* Вас. *Нада дружка пиривязывать рушником.* Возн. *Парка (* пара) красивая была, няню рушником пиривязали.* Усп. 2. Погребальный обычай, согласно которому гроб, в котором хоронят покойника, перевязывают рушниками: *Ф Криничнам пакдйника пиривязывают рушниками и на насїлках нисуть.* Коса [СРГО, т. 2, с. 149, 187, 22 (илл.); КСРГО]. Повсеместно. Ср.: **Вязать рушникі кому.**

Передать куті мёду. Чаще с отрицанием. Переборщить с чем-л.: *Главнае – ни пиридат куті мёду: фсе нада делать правильна.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Передний двор. Огороженная придомовая территория, на которой обычно находятся палисадник, клумбы и т. п. Прим., 2020 [КА]. Ср.: **Задний двор.**

Передний кут. *Этнограф.* Красный (передний) угол в доме, в котором находится икона, куда сажают почётных гостей: *Передний кут мы украшайм рушниками.* Нов. Некр. *На наугольнику у передним куту икдны.* Спас., Усп. [СРГО, т. 2, с. 23; т. 1, с. 326 (илл.)]. > **Кут**, см. **Красный кут.** Син.: **Красный кут.** **Святой кут.** **Святой угол.** // Ср.: см. **Красный кут.**

Передняя хата. Гостиная, лучшая комната в доме; комната для торжественных событий, а также похорон: *Этат сын у передняй хати, а я взадї.* Б. Пл., 1960. *Там адна хата, передня, а там задня.* Рус. Ив. *У передний хати ни*

стим. Возн. *Пирѣдня хата для гастей.* Павл., Б. Пл. *Пирѣдня хата – кòмната для гастей.* Анат. *А ф пирѣдний хати у нас стайть навугòльник, на нѣм икòны.* Б. Пл. *Эта хата пирѣдня, а эта пажылая, здесь мы жывѣм, а пирѣдня – для гастей.* Возн. *Ф пажылòй хати жывѣм, ф пирѣдней – гастей принимайм.* Введ. *Ф пирѣдней хате, ф пирѣднем вуглò висить лампадник.* Ст. Некр., 1977 [СРГО, т. 2, с. 23, 56; т. 1, с. 80, 315; КСРГО]. Повсеместно. Син.: **Большая хата. Великая хата. Вѣрхняя хата** в 1-ом знач. **Верхòвая хата** в 3-ем знач. **Головная кòмната. Нижняя кòмната. Нйжня хата. Нòвая хата. Отхòжая хата. Убòрная хата. Чистая хата** во 2-ом знач. Ср.: **Холòдная (холòдна) хата.**

Перелавливать слова. Перебивать собеседника: *А внучка слава пирилавливайт и гаварит: «Ни так, бабушка, ни так».* Возн., 1985 [КСРГО].

Перелòги напали на кого. О влагалищных выделениях у девушек, свидетельствующих, по народным поверьям, о наступлении половой зрелости: *На среднюю дòчку пирилòги напали – парà, видать, збòрник надивать.* Мур., 1973 [КСРГО]. < **Перелòги** – 1. Запор у детей. *Кадн., Волог.* 2. Боли в животе (у животного). *Дон.* [СРНГ, вып. 26, с. 147]. **Перелòй** – болезнь: истечение семени или подобной по виду жидкости [Даль, с. 2639].

Перелòжные травы. Травы, растущие на непаханной земле: *В лугàх раньшэ были пирилòжные травы. Пирилòжные травы ни араюцца.* Введ., 1971 [КСРГО].

Перемагàть себя. Работать через силу; работать, испытывая сильную усталость: *Замарилась сивòдня, нааргàтилась... Как надую хвастà – буду знать, как пиримагàть sibя.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Переходить войну. Пройти войну, участвовать в войне: *Две вайны пирихадил.* Петр. [СРГО, т. 2, с. 26].

Перехрѣстная дорога. Дорога, пересекающая другую: *Дарогй тады назывались касяк, пирихрѣсная.* Усп. [КСРГО].

Пѣтрик не работает у кого. *Пренебр.* О глупом, несообразительном человеке: *У йивò пѣтрик ни работаеть.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 27 (илл.)]. < **Пѣтрик** – 1. *Экспресс.* голова, мозги [Там же]. Син.: **Кабашные сёмечки в головѣ. Клѣпки одной не хватает. Нет клѣпки в головѣ.** Ср.: **Дурная кынтя.**

Кабашная голова. Копу в голове не хватает. Кинтя не работает. Неспольна розуму. Порожняя голова. Розуму на пять бань. Тра-ля-ля нумер два нуля.

Петровка-голодовка. Пост, предшествующий Петрову дню, церковный праздник свв. Петра и Павла: *Ф пятрòфку-галадòфку пастують*. Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 27 (илл.); КСРГО]. < **Петровка** – пост перед Петровым днём. **Ласовка** – о времени, когда едят обильно и вкусно [БСРПС, с. 653]. // Ср.: **Петровка-голодовка. Рус. гов. Эстонии. Петровка-голодовка, а Спасовка-ласовка. Петровка – сухая, а Петров день – скоромный. Спасовка – лакомка, а Петровка – голодовка. Спасовцы – ласовцы, петровцы – голодовцы.** Смол. (1914) [БСРПС, с. 653, с. 862].

Петров крест (хрест). Созвездие Орион: *Питрòф крест замичали ретка – на вастòки, òчинь ретка. Как взаиòл, так на вастòке пахилился. А маторка гаварила: «Ой, дочиньки, будить апять вайна!»* Ст. Некр., 1974. *А ёсть ищиё чытыре звёздачки, как хрест – то Питрòф Хрест.* Вас. [КСРГО; СРГО, т. 2, с. 102 (илл.); КСРГО]. // НКРЯ: есть (основной корпус). Ср.: **Петров крест.** Новг. в том же знач. [БСРП, с. 329]. **Петров крест.** 1. Растение. 2. Южный крест [БТСДГ, с. 365].

Печальное платье. Свадебное платье: *Пичальнае платье нарядили на миня на винчанье.* Возн., 1985 [КСРГО]. Син.: **Годишна рòкля.** // Ср.: **Печальное платье.** Траурное платье [СРНГ, вып. 26, с. 344].

Печь дую кому. *Экспресс.* Сильно расстраивать, волновать, вызывать душевные страдания у кого-л.: *Ой, ни пикì ты мине дую, ни да тибя сичас!* Прим., 2017-2018. *Шо ты мине дую пичёш?* Прим., 2019 [КМ].

Пёрышком земля кому! В речевом этикете: доброе поминание умершего; земля пухом!: *Пёрышком ей зимля!* Возн., 1985 [КСРГО]. Син.: **Нехай лежит! Царства небесная.**

Писклят по вòсени считають. *Посл.* Не следует преждевременно делить прибыль от какого-л. дела: *Писклят на вòсини щитають.* Введ., 1971 [КСРГО]. < **Писклёнок (писклята), см. Кюрица с писклятами.** Син.: **Не тья денежки, что у бабушки, а тья, что у пазушке.** // Ср.: *Общеупотр. Цыплят по òсени считають* [БСРПС, с. 977].

Плавать как поплавок (поплавки). Очень хорошо плавать: *Плавали они* (девушки – Н. А.) *как полавки, и вдруг среди реки Наташа биз единага звука скрылась под водою и утонула.* Троиц. [Пеш., кн. 1, с. 14]. // Ср.: (Держаться на воде) **как поплавок.** О легко держащемся на воде и раскачиваемом волнами пловце [БСРНС, с. 525].

Плавневая ромашка. Вид дикорастущей ромашки с крупными соцветиями и приятным запахом: *Ромашка плавневая пахнет хараид.* Ст. Некр. [КСРГО].

Плавневой щавель. Дикорастущий щавель; конский щавель: *Свойский щавель на агароди растёт, а ёсть ишо плавневой* [СРГО, т. 2, с. 160 (илл.)].

Плавунья белая. Растение семейства зонтичных. Вил., 1989 [КСРГО].

Плавунья синяя. Шалфей. Вил., 1989 [КСРГО].

Плодная матка. Пчеломатка, готовая к откладке яиц: *Рой-пирвак – эта каторый с плодной маткой вылитайт или маладой рой.* Рус. Ив., 1987 [КСРГО].
Син.: **Кладовая матка.**

Плохой (-ая, -ие) на отдачу. *Неодобр.* О человеке, который не отдаёт долг: *Я жа знала, што анà плаха́я на адда́чу, а фсе равно пажале́ла, позы́чила де́ник.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Дашь руками – не заберёшь и ногами.** Ср.: **В долгу оста́ться.**

Поведёшься с пчелой – будешь в меду, поведёшься с жуком – будешь в дерьме. *Посл. Вульг.* О том, насколько важно правильно выбирать друзей, окружение: *Я йиму гаварю: «Ни крути́сь, ни шата́йся, бо с кём навидё́шся, от таго́ и набирё́шся. Навидё́шся с пчилдой – будиши в миду́, навидё́шся с жуком – будиши в дирьме́».* Прим., 2017-2018 [КМ].

Повек оста́ться невестой. Не выйти замуж, оста́ться старой девой: *Луччи навек аста́нусь ниве́стай, чем с пья́ницей ваді́ца.* Троиц., 1970. *Лучче навек оста́ньтись ниве́стай или подлай де́вушкай, чем с пья́ницей ваді́ца нониче.* Град., 1983. – *Минё тако́й ни на́да! Лучче я навек аста́нусь ниве́стай, чем за ётава пья́ницу пайдӯ.* Троиц., 2019 [СРГО, т. 2, с. 33 (илл.); КСРГО; КА]. Син.: **Старая де́вка.** Ср.: **В де́вках девова́ть. В мона́шках ходи́ть.**

Поверну́ть жисть наза́д (наза́д поверну́ть жисть). Вернуть к жизни, оживить кого-л.: *Наза́т павирну́ли жысть.* Введ., 1971 [СРГО, т. 2, с. 33 (илл.); КСРГО].

Повòзка без коней. Устар. Автомобиль: *Будуть птйцы з залезными насами лятать, павòски бис каней ездить.* Усп., 1978 [СРГО, т. 1, с. 218 (илл.); КСРГО].

Повыйти за́муж. Выйти замуж (обо всех, многих): *А дòчки маи ф кинò ни хадйли и павышли за́муш.* Ст. Некр., 1977. *Дочки маи павышли за́муш здесь.* Ст. Некр., 1977 [КСРГО]. Син.: **Повыходить за́муж.** Ср.: **Выходивать за́муж.** **Идти / пойти за́муж.** **Итить за́муж.** **Уходить за́муж.**

Повытянуть нòги. Умереть. Ст. Некр. [Швец 2008, с. 279]. Син.: **Вытянуть язык.** **Надут хвост.** **На тот свет пойти.** **Пойти на бугòр.** **Потянуть язык.** **Смерть потянула.** **Уйти к прèдкам.** **Уйти на клабище.** // Ср. *Общепотр.:* **Протянуть нòги.** *Прост.* в том же знач. [БСРП, с. 442].

Повыходить за́муж (за́муж повыходить). Выйти замуж (обо всех, многих): *Деуки за́муш павыхадйли.* Серг., 1974. *Вырасли, за́муш павыхадйли.* Прим., 2012 [КСРГО; ДФ № 13]. Син.: **Повыйти замуж.** Ср.: **Выходивать за́муж.** **Идти / пойти за́муж.** **Итить за́муж.** **Уходить за́муж.**

Повыходить с мòды. Стать немодным; выйти из моды: *Типерь эта павыхадйла с мòды.* Троиц., 1983 [СРГО, т. 2, с. 38 (илл.); КСРГО].

Поганое корыто век счастливое. Погов. О бесконечной стирке: *Сивòдня прàзник – низя стирать. Нада бòга пачитать, а тò пагане карыто век щасливае. Этай стйрке канца краю нима.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Поглядèть (огляну́ться) на свой хвòст. Обычно в повел. накл. Неодобр. или шутил.-ирон. Критически оценить себя, собственные поступки, поведение: *Ды аглянйсь ты на свой хвост, што ты фсё другйх судишь!* Прим., 2017-2018. *Мне и так плòха, самòй да сибè, а анà йищè в глазы лезить...* *На свой хвост паглядй!* *Мòжна падумать, што у тибè фсё ф парятке.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Поговорочка егò лежит у сèрдца моего. Погов. Фольк. О приятной, милой речи любимого человека: *Пагавòрочка йивò лижыть у сèрца майивò.* Б. Бур., 1966

[СРГО, т. 2, с. 40 (илл.); КСРГО]. > **Погово̀рочка** – ласк. говор, речь [СРГО, т. 2, с. 40].

Пого̀жливый день (день пого̀жливый), в ед. и мн. ч. Хороший, ясный, погожий, благоприятный в отношении погоды день: *За̀втра день паго̀жливый будитъ*. Серг., 1977. *Паго̀жливыи дни стаять*. Усп. [СРГО, т. 2, с. 38 (илл.); КСРГО].

Подбива̀ть ко̀рчи. Полоть (картофель): *Ко̀рчи па̀дбива̀ли*. Б. Бур., 1966 [КСРГО].

Под бока̀ кого. Силой принуждать кого-л. к выполнению какой-л. работы: *Даста̀лась мне ади́н рас ат жандари́шки. Заставля̀л кана̀ву пра̀чи́ститъ, а я ни хо̀чу, а он ми́нè па̀д бака̀, па̀д бака̀*. Павлов., 1975 [КСРГО]. // Ср.: **Всы́пать под бока̀** кому. Орл. Наказать побоями, побить кого-л. **Надава̀ть под бока̀** кому. Орл., *Прикам*. Побить, избить кого-л. [БСРП, с. 50-51].

Подбо̀рная лопа̀та. Совковая лопата: *Па̀дбо̀рная лапа̀та – э́та шып*. Возн., 2020 [Баранник, с. 37; КА]. Син.: **Крива̀я лопа̀та**. **Надбо̀рная лопа̀та**. **Подго̀рная лопа̀та**. Ср.: **Копальная лопа̀та**. **Подво̀рная лопа̀та**. **Пряма̀я лопа̀та**.

Под венèц (идти, поехать и т. п.). Венчаться: *Пры ми́нè у нас тада̀ цèркава закры̀та была̀, но мы фсѐ равно̀ па̀ехали в Навасёлафку па̀д венèц, так без вя́нца нельзя̀ бы́ло, грэх*. Введ., 2019 [Лаз., с. 27]. Син.: **Идти́ / пойти́ до кресту̀**. **Идти́ к венцу̀** // Ср.: см. **Идти́ к венцу̀**.

Подво̀рная лопа̀та. Штыковая лопата: *Па̀дво̀рная лапа̀та, катòрай капа̀ютъ на гарòди*. Возн. [СРГО, т. 2, с. 44]. Син.: **Копальная лопа̀та**. **Пряма̀я лопа̀та**. Ср.: **Крива̀я лопа̀та**. **Надбо̀рная лопа̀та**. **Подбо̀рная лопа̀та**. **Подго̀рная лопа̀та**.

Под годàми. В солидном возрасте, в годах: *Ён ужэ́ и тада̀ был па̀д гада̀ми*. Серг., 1977 [СРГО, т. 2, с. 42; КСРГО] // Ср.: **Под годàми**. 1. Кар. (Арх.), Орл., Пск., Ряз., Сиб. О человеке преклонного возраста. 2. Арх., Орл. О девушке в период полового созревания [БСРП, с. 134].

Подго̀рная лопа̀та. Совковая лопата: *Сафкòм, па̀дго̀рнай лапа̀той*. Введ. *Раска̀ль – шыро̀кая, па̀дго̀рная лапа̀та*. Возн. [СРГО, т. 2, с. 44; 139 (илл.)]. Син.:

Надбòрная лопàта. Кривàя лопàта. Подбòрная лопàта. Ср.: Копàльная лопàта. Подвòрная лопàта. Прямàя лопàта.

Пòдлая дèвушка. О девушке, потерявшей невинность до брака: *Лучче навèк остàньтись нивèстай или пòдлай дèвушкай, чем с пьяницый вадйца нòниче.* Град., 1983 [КСРГО]. Ср.: **Пòрченая невèста.**

Под макйтру (обчеканить и т. п.). Под горшок (о мужской причёске): *Апчикàнили хлòпцы свай вòласы пад макйтру.* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 341 (илл.)].

Под обмàн попàсть. Быть обманутым: *Пад абмàн панàл.* Никол., 2018 [ДФ № 38]. Ср.: **Постàвить под обмàн.**

Подорòжный человек, в ед. и мн. ч. 1. Путешествующий, странствующий: *Пришòл падарòжный чилавèк.* Коса, 1980. 2. Случайно встретившийся (о человеке): *Хто на пагрибèние приèхал, а хто падарòжный чилавèк.* Коса, 1980. 3. Люди, которые сватают невесту: *Прихадйли до бàтька и мàтки падарòжные лyди.* Спас., 1982 [СРГО, т. 2, с. 50; КСРГО].

Подошла порà чья. О девушке, которой пришло время выходить замуж: *Падашлà твой парà, нàда зàмуш выхадйть.* Троиц., 2019 [КА].

Под скирдòй найтй (найтй под скирдòй). *Эвф.* О том, кто родился (как правило, в разговоре с маленькими детьми). Б. Пл. [Швец 2012, с. 73; Швец 2008, с. 278]. Син.: **В капyсте взять. В (у) капyсте найтй (знатьи) [на той сторонè]. На вèрбочке взять. С пòля принестй. У (в) горòде знайтй. Уловйть в òзере.** Ср.: **Был (-а, -и) заказан (-а, -ы). Показàть свет. Пустйть на свет.**

Подсòлнушное мàсло, ж. р. Подсолнечное масло: *Патсòлнушная мàсла наливàю.* Троиц., 1983. *Патсòлнушная мàсла с патсòлнушника.* Серг., Усп. [СРГО, т. 2, с. 53 (илл.)].

Подсòбная земля. Приусадебный участок: *Им патсòбнай зимлй дàдина.* Коса, 1980 [КСРГО].

Подсыпàть / подсыпàть яйчки. Подкладывать яйца под курицу-наседку для высиживания цыплят: *Кагда кyрица закòкчет, подсыплю яйц.* Ст. Некр., 1974. *Кагда квыхкае квòчка, тады яйчки падсыпàим пад йиè.* Никол., 1979 [Там же].

Подходіть / подойти на ум. Возникать, появляться в сознании (о мысли, идее, желании, намерении) [БСРП, с. 683]. // Ср. в том же знач.: **Подходіть / подойти на ум.** Кар. **Попасть на ум.** Пск., Сиб. Ср. также *Общеупотр.* **Приходіть на ум** кому. Разг. 1. Значение то же. 2. Горьк., Сиб. Вспоминаться, припоминаться [Там же].

Подшкүрная вода (вода подшкүрная). Подпочвенная вода: *В ём вада патшкүрная.* Рус. Ив. *Патшкүрная вада – та вада, шта пад зимлёй.* Рус. Ив. [СРГО, т. 2, с. 55; КСРГО]. Син.: **Солёная вода.** Ср.: **Сладкая вода.**

Поела, поспала, никому ничего не сказала. Погов. О жизни в собственном доме. Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Своя хатка – родная матка.**

По живности. Очень старый, пожилой [БСРП, с. 229].

Пожилая хата. Комната, в которой живёт семья; жилая комната: *Эта хата пиредняя, а эта пажылая, здесь мы жывём, а пиредняя – для гастей.* Возн. *Ф пажылдой хати жывём, ф пиредней – гастей принимам.* Введ. [СРГО, т. 2, с. 56]. Син.: **Житая хата. Похожая хата. Старая хата. Чистая хата** в 1-ом знач.

По земле ходить. О слишком длинной, волочащейся по земле одежде: *Платя дліная, на зимле хаділа.* Спас., 1982. *Платя дліная, на зимлё ходит.* Спас. [КСРГО]. Син.: **Аж ўлицу метёт.** // **Ходить по земле.** 1. Разг. Жить, существовать. 2. Пск. Быть сведущим в земледелии, полеводстве (об агрономе) [БСРП, с. 251].

Позорить фамилию чью. Неодобр., чаще в отриц. форме. Своими поступками, действиями и т. п. вызывать неодобрение, осуждение окружающих, бросая тем самым тень на своих предков: *Я кòлька рас жыну абискурàжывал* (* предупреждал) – *ни пазòрь маю хвамілю.* Мур. [СРГО, т. 1, с. 333 (илл.); КСРГО].

По зòрьке. На рассвете: *Па зòрьке так півни кричàт.* Вас. [КСРГО].

Поймать облизня. Не получить еды [БСРП, с. 455]. // Ср.: Укр. **Облизня поймать.** Гриб състь [Павл., с. 83].

Пойти́ вверх нога́ми. У старообрядцев – о смерти плохого человека, грешника. Ст. Некр. [Швец 2014, с. 137; Швец 2008, с. 279]. Ант.: **Быть на пра́вде. Пойти́ к Бо́гу. Пойти́ на пра́вду. При́нял Бог.**

Пойти́ к Бо́гу. Умереть (у старообрядцев Подунавья – о хорошем, безгрешном человеке). Ст. Некр. [Швец 2014, с. 137; Швец 2008, с. 279]. Син.: **Быть на пра́вде. Пойти́ на пра́вду. При́нял Бог.** Ант.: **Пойти́ вверх нога́ми.** Ант.:

Пойти́ на бугòр. Умереть; быть похороненным: *И я скòра на бугòр пайдù.* Серг. [МСРГО]. Мотивация фразеологизма связана с тем, что кладбища, как правило, располагались на возвышенности во избежание затопления в половодье. Син.: **Вы́тянуть язы́к. Надùть хвостà. На тот свет пойти́. Повы́тянуть но́ги. Потяну́ть язы́к. Смерть потяну́ла. Уйти́ к пра́дкам. Уйти́ на кла́дбище.** // Ср.: *Сиб. Выходи́ть на бугòр. Умирать* [БСРП, с. 63].

Пойти́ на во́ду. Стать моряком: *Други́й сын у минè на ваду́ пашòл.* Мирн., 1972 [СРГО, т. 2, с. 61; КСРГО].

Пойти́ на лек. 1. Начать поправляться после таинства соборования (у староверов). 2. Начать выздоравливать после тяжёлой болезни: *Мой дет пять лет лижа́л ф пастèли, упàл на но́ги. Си́льна хварàл. Патòм, сла́ва бо́гу, пашòл на лèк.* Прим., 2017-2018, 2020 [Швец 2012, с. 74; КМ]. Син.: **Пойти́ у ход.** Ср.: **Пошёл на лек – пропàл навèк.**

Пойти́ на пра́вду. У старообрядцев Подунавья – о смерти хорошего, безгрешного человека. Ст. Некр. [Швец 2014, с. 137]. Син.: **Быть на пра́вде. Пойти́ к Бо́гу. При́нял Бог.** Ант.: **Пойти́ вверх нога́ми.**

Пойти́ под пар. О вспаханном земельном участке, который не засеивается в этом году: *Оранка (* вспаханная земля) ужòпат пар пашлà.* Троиц. [СРГО, т. 1, с. 353 (илл.)]. Ср.: **Чёрный пар.**

Пойти́ с са́пкой. Устроиться на работу на колхозные огороды: *Кòнчила шкòлу ф пиддися́т сидьмòм гаду́, семь кла́саф, и пашлà с са́пкай ф калхòс.* Введ., 2019 [КА].

Пойти у ход. Начать выздоравливать [Швец 2012, с. 74]. Син.: **Пойти на лекво 2-ом знач.**

Пока душонку не пустишь в ад, до тех пор не будешь богат. *Посл.* Честным трудом не разбогатеешь: *Ничивò, мы хоть и бедна жыли, но чесна, ни к каму` есть ни хадйли. А багацтва дèла такòе: пакà душонку ни пустиши в ат, да тех пор ни будиши багàт.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Не отдашь душу в (во) ад – не будешь богат.** *В.-рус. Перм.* **Не продашь душу в ад – не будешь богат.** **Не пустишь (не отдавши) душу в (во) ад – не будешь богат.** **Отдай душу в ад – так будешь богат.** **Пусти душу в ад – так и будешь богат** [БСРПС, с. 321-323].

Показать свет. О том, кто родился. Ст. Некр. [Швец 2012, с. 73; Швец 2008, с. 278]. Син.: **Был (-а, -и) заказан (-а, -ы).** **Пустить на свет.** Ср.: **В капусте взять.** **В (у) капусте найти (найти) [на той сторонè].** **На вèрбочке взять.** **Под скирдой найти.** **С поля принести.** **Уловить в озере.** **У (в) городи найти.**

Показывать горобцàм дүли. *Неодобр. или шутл.-ирон.* Бездельничать: *Пакàзует гараццàм дүли.* Павлов. [СРГО, т. 1, с. 140]. < **Горобец,** см. **Как горобцы летят.** // Ср.: **Показывать воробьям дүли.** *Волг. Неодобр.* в том же знач. [БСРП, 101]. *Укр.* **Давати горобцям дүли.** *Шутл.* Сидеть без дела, слоняться, бездельничать [СФУМ, с. 176]. **Горобцям дүли крутити.** *Эвф.* Ответ на вопрос «куда идёшь?», когда не хотят признаваться. **Горобцям пальци (пальця) показувати.** Ходить без дела; бездельничать. **Горобцям пальця тикати.** **Горобцям пир'я шерстити** в том же знач. **Ганяти горобців.** Ничего не делать, бездельничать [ФССССГД, с. 149].

По капочке. Понемногу; по чуть-чуть: *Ну и капàють ани на капачке.* Мирн., 1972[КСРГО]. < **Капка, капочка** – капля, капелька [СРГО, т. 1, с. 252].

Покладать все силы на кого, на что. Делать всё возможное для кого-л., для чего-л.: *Мама фсе сйлы на тйбя покладàла.* Никол., 2018 [ДФ № 36].

Покласть зло на кого. Обозлиться на кого-л.: *Ани на нивò поклàли зло и убйли.* Ст. Некр., 1974 [СРГО, т. 2, с. 62; КСРГО].

Покласть под иконы. *Этнограф.* Положить больного в святой угол под иконы, читая над ним молитвы. Ст. Некр. [Швец 2008, с. 270]. Син.: **Покласть под святые.** Ср.: **Класть под иконы.**

Покласть под святые. *Этнограф.* Положить больного в святой угол под иконы, читая над ним молитвы. Ст. Некр. [Швец 2008, с. 270]. Син.: **Покласть под иконы.** Ср.: **Класть под иконы.**

Покрывать / покрыть молодую. *Обряд.* 1. Надевать невесте кичку – женский головной убор: *И покрывають маладую, кичку надивають.* Антон. *Маладую покрывають, кичку надивають.* Возн., Введ., Павлов. 2. Надевать невесте женский головной убор (платок) во время совершения церковного таинства на паперти церкви перед началом венчания (у старообрядцев) [СРГО, т. 2, с. 63; Швец 2012, с. 74]. Ср.: **Разбирать невесту.** // Ср.: **Покрывать молодую.** *Дон.* 1. В свадебном обряде – класть подарки на плечо невесте. 2. В свадебном обряде – расплетать невесте косы перед пиром после венчания и надевать колпак в знак посвящения её в замужнюю женщину [БСРП, с. 408].

Покрыть платок. Надеть платок для посещения богослужения, закрепив два его конца высоко на груди булавкой (у старообрядцев) [Швец 2012, с. 74].

Покрыться коростой. Заболеть псориазом. Б. Пл. [Швец 2008, с. 268].

Полаживать душу [за всех]. *Высок.* Отдать жизнь, пожертвовать жизнью ради других: *Душу полаживают за фсех.* Вас., Возн. [СРГО, т. 2, с. 64 (илл.); Швец 2008, с. 279]. // Ср.: *Общеупотр.* **Полагать / положить душу** за кого, в кого. *Разг. Устар.* Отдавать все силы, воспитывая кого-л., заботясь о ком-л. **Положить живёт** за кого, за что. *Книжн. Устар. Высок.; Брян.* Умереть, погибнуть (обычно в бою) за кого-л., что-л. [БСРП, с. 216, 230].

Полевая роза. Мальва: *А эта у миня палявая роза растёт.* Усп. *На поди у нас расте сусоль, козельчики, паливая роза.* Усп. [СРГО, т. 2, с. 65]. Син.: **Панская роза.**

Полевой цветок. Цветок красного цвета, по форме напоминающий кисточку: *Палявой цвиток краснинькими кистачками.* Усп. [СРГО, т. 2, с. 66].

Пòлка на два лицà. *Этнограф.* Двусторонний узкий домотканый ковёр из овечьей шерсти: *Ёта пòлка на два лицà назывàицца, из авèчьей вòлны.* Никол., 2018 [ДФ № 31].

Полнè-полнѳм. Очень много, полным-полно: *Палнè-палнѳм в нас вну̀кав.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 67].

Полным-полнѳшенько кого, чего. Очень много, полно́ кого-л. или чего-л.: *На гарбè сèна палнѳм-палнѳшынька.* Орёл [СРГО, т. 1, с. 122(илл.)].

Поло̀ва в голо̀вè у кого. *Неодобр.* О легкомысленном человеке [БСРП, с. 517].

Положѳть в дѳшу (в дѳшу положѳть). Перекусить, утолить голод: *Так мнòга рабòтали, нè была врèмя штò-нибу̀ть в дѳшу палажѳть.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Положѳть нож кому. Убить, зарезать кого-л. [БСРП, с. 445]. // Ср.: **Посадѳть на нòж.** *Сиб.* 1. Значение то же. 2. Смутить чей-л. душевный покой, вызвать тревогу у кого-л. [БСРП, с. 445].

Положѳть цèну. Назначить цену; оценить что-либо: *Цèну палажѳли нибальшѳю за дòм.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 68].

Полудèнный вèтер. Южный ветер: *Палудèнный вèтир дѳить.* Коса. *Падѳить палудèнный ветир, и дощ придѳть.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 71].

Получàть кружкѳ. *Шутл.* Плохо учиться, получать двойки: – *Ты ни дѳмаеш у шкòлу иттѳ?* – *А штò, палучàть крушкѳ?* – *А ты учѳсь, шоп ни палучàть крушкѳ.* Введ., 2019 [КА]. Син.: **Получàть хвостѳ.** Ср.: **Пятѳрка с хвостòм унизѳ.**

Получàть хвостѳ. *Шутл.* Плохо учиться, получать двойки: *Учѳлась я дрѳна, хвастѳ палучàла.* Введ., 2019 [КА]. Син.: **Получàть / получѳть кружкѳ.** Ср.: **Пятѳрка с хвостòм унизѳ.**

Получѳть зарѳчку. Получить согласие родителей выдать дочь замуж: *Палучàть сватѳ зарѳчку и идѳть да жанихà абрàдавать.* Рус. Ив. [СРГО, т. 1, с. 225 (илл.)].

Получить кабак. Получить отказ при сватовстве [БСРП, 269]. Ср.: **Кабакà (кабакòв) давàть / дать (надавàть). Приподнести кабака̀.**

Полы́нная степь. Степь, на которой ничего не растёт, кроме полыни. Троиц., 2018 [КА].

Пòлька-гася́нка. *Этнограф.* Быстрый танец, сопровождающийся частым подпрыгиванием: *Пòльку-гася́нку танцывàли.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 73].

Пòлька на два бòка. *Обряд.* 1. Танец, исполняемый на свадебной вечеринке. Троиц., 2018. 2. Танец, исполняемый на свадьбе. Введ., 2019 [КА].

Помешàться умòм (умòм помешàться). Стать сумасшедшим, потерять рассудок: *Адìн брат утану̀л, другòй умòм памишàлся.* Мур., 1973 [КСРГО]. Син.: **Лишиться рòзуму.** Ср.: **Сойти́ с кру̀га.** // Ср. в том же знач.: **Помешàться с умà (умòм).** *Пск., Прибайк., Сиб.* **Потеря́ть ум.** *Курск.* **Выпасть из ума.** *Коми.* **Выступàть / вь́ступити́ из умà.** *Разг. Устар.;* *Перм.* **Отходить́ / отойти́ от умà.** *Дон.* в 1-ом знач. **Попя́тити с умà.** *Вят.* **Рехну́ться умà (с умà, умòм).** *Прост.* в 1-ом знач. **Сбивàться / сбитьсà с умà.** *Морд., Перм., Прибайк., Сиб.* в 1-ом знач. **Сбрèндити с умà.** *Прост.* **Сбродити́ с умà.** *Перм., Сиб.* **Сдвинутьсà с умà.** *Сиб.* **Сдурèть с умà.** *Сиб.* **Соскочити́ с умà.** *Прост.* **Слезàть / слезть с умà.** *Перм.* **Спòртити́ся умà.** *Пск.* **Спя́тити (спя́тити́ся) с умà.** *Прост.* **С умà долòй.** *Новг.* **Сходити́ / сойти́ с умà.** *Разг.* в 1-ом знач. **Съезжа́ть / съехать с умà.** *Прост.* **Трòгаться́ / трòнутьсà [с] умà.** *Прост.* **Тряхну́ться умà (умòм).** *Пск., Сиб.* **Умà (умòм) кря́нутьсà.** *Пск.* **Умà трòнутьсà.** *Смол.* **Мешàться́ / помешàться в умè.** *Разг.* **Попу́таться в умè (умòм).** *Арх.* **Бесити́ся умòм.** *Коми.* **Мешàться́ / помешàться умòм.** *Прост.* **Натряхну́ться умòм.** *Прикам.* **Обнища́ть (обносити́ся, отоща́ть) умòм.** *Прост.* **Помутити́ся умòм.** *Прост.* **Поперхну́ться умòм.** *Сиб.* *Шутл.* **Пошатну́тсà умòм.** *Перм.* **Рухну́ться умòм.** *Дон., Перм.* **Спору́шити́ся умòм.** *Дон.* **Трòнутьсà умòм.** *Прост.* **Тряхну́ться умòм.** *Прибайк., Сиб.* **Чòхну́ться умòм.** *Пск.* *Шутл.* [БСРП, с. 683-687].

По молодёжу. По молодости: *Èта так на маладèжу пèла, а типèрь йих ни умèю.* Ст. Некр. [КСРГО]. Ср.: **При млàдости.**

Помрачнєннє голòвѣ. Головокружение: *У минѣ памрачнннє галавѣ: фсѣ кругам идѣть.* Усп. *Как врòди памрачнєннє галавѣ.* Петр. [СРГО, т. 2, с. 76 (илл.)].

Пòнад низ. Понизу: *Пòнад низ, дифчàтка, пайдѣте.* Град., 1983 [КСРГО].

Понѣтѣя не мать. Не иметь представления о чём-л., не разбираться в чём-л. Алекс. *Панѣтѣя ни мàли абумшы хадѣть.* Алекс., 1977 [СРГО, т. 2, с. 81; КСРГО]. Ср.: *Общеупотр.* **Не имѣть понѣтѣя** о чём. Разг. в том же знач. [БСРП, с. 521].

Пообѣдать своим хлѣбом у кого. *Неодобр.* Об очень жадном, скупом человеке: *Да, у нивò паабѣдаши свайм хлѣбам – налòжыть и аглѣдываицца, ни пайдѣть ли на квасòк.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Налòжит и оглѣдывается, не пойдѣт ли на квасòк.**

Поплелà и далà, да немà комў – никтò не прòсит. *Погов. Вульг. Неодобр.* или *шутл.-ирон.* О пожилой болтливой женщине: *Как та бàпка казàла: «Паплилà и далà, да нимà камў – ни хтò ни прòсить».* Введ., 2019 [КА].

По пòлночах. Поздно, ночью [БСРП, с. 517]. Ср.: **Ночь-полнòчь.**

По прибыткy и устà глагòлють. *Посл.* Расходы должны соответствовать доходам: *И я вѣжу, как другѣя жывуть, ды што ж я магў здѣлать: па прибыткy и устà глагòлють.* Прим., 2017-2018 [КМ].

По природà. С рождения: *Мы с дѣдой здѣся жывѣм па природà.* Ст. Некр., 1981 [КСРГО]. Син.: **С природу.** // Ср.: **С природы.** Сиб. С рождения, с момента появления [БСРП, с. 534].

Попўтатъ машѣну. Остановить попутную машину: *Машѣну папўтал и павѣс што нàда в гòрат.* Введ., 1971 [КСРГО].

Попшòйная мука. Мука из пшеницы и кукурузы; кукурузная мука: *Из папшòйной мукѣ рòблють мамалыгу и малàн.* Рус. Ив., 1982. *Лòжуть папшòйную муку.* Рус. Ив., 1982. *Туды сьпàли папшòйную муку.* Павлов. [КСРГО]. > **Попушòй** – кукуруза. Молд. папушòй с тем же знач. [Ус., 173, 272].

Пораскѣнуть рòзумом. Тщательно обдумать что-л.: *Рòзумам параскѣнь, как што здѣлать.* Серг. [СРГО, т. 2, с. 148 (илл.)]. > **Рòзум,** см. **Лишѣться рòзуму.** //

Ср.: *Общеупотр.* **Раскидывать / Раскинуть умом (мозгами).** *Прост.* Обдумывать; мысленно рассчитывать, прикидывать и т. п. [ФСРЯ, с. 384].

Порожний карман. Об отсутствии денег: *Карман ужэ парожний.* Мур. [СРГО, т. 2, с. 91]. // Ср.: **Полный (толстый, тугой) карман** у кого. *Разг.* О богатом, денежном человеке. **Широкий карман** у кого. *Сиб.* в том же знач. **Карман толстый** у кого. *Прост.* О богатом, обеспеченном человеке. **Тощий карман** у кого. *Разг. Ирон.* О бедном, нищем, безденежном человеке и др. [БСРП, с. 277].

Порожняя голова. *Пренебр.* Глупый человек. Спас. [СРГО, т. 2, с. 91]. Син.: **Розуму на пять бань.** **Тра-ля-ля нумер два нуля.** Ср.: **Дурная кынтя.** **Кабашная голова.** **Кабашные семечки в голове.** **Клёпки одной не хватает.** **Кынтя не работает.** **Копу в голове не хватает.** **Нет клёпки в голове.** **Несполна розуму.** **Петрик не работает.** // Ср.: *Общеупотр.* **Пустая голова (башка)** [у кого]. *Пренебр.* О глупом, несообразительном и невежественном человеке [БСРП, с. 137-138].

Порченная невеста. О невесте, потерявшей невинность до свадьбы. Троиц., 2019 [КА]. Ср.: **Подлая девушка.**

Посажёная мать. *Обряд.* Крёстная жениха или невесты, которая согласно свадебному ритуалу представляет интересы жениха / невесты и их семьи на свадьбе [КА]. Ср.: **Посажёный отец.**

Посажёный отец. *Обряд.* Крёстный жениха или невесты, который согласно свадебному ритуалу представляет интересы жениха / невесты и их семьи на свадьбе [КА]. Ср.: **Посажёная мать.**

По сёдни. До сих пор; по сей день: *Стол лижыт на сёдни на дароги.* Рус. Ив. [СРГО, т. 2, с. 93].

Поскрипывать по-стариковски. Жить, с трудом поддерживая силы (о стариках). Возн. [Швец 2008, с. 280].

Поставить под обман кого. *Неодобр.* Обмануть: *Эта вот у Вамэрике ани сами сибэ абманують и хдчуть этых людэй поставит пад абман.* Никол., 2018

[ДФ № 38]. Ср.: **Баи говорить**. Ср. также: **Под обман понасть**. // Ср.: **Брать / взять на обман** кого. *Ряз.* Добиваться чего-л. обманным путём [БСРП, с. 455].

Поста́вить на кисляк. Оставить скисать (о молоке): *На кисляк малакò поста́вила*. Орёл [СРГО, т. 1, с. 259 (илл.); КСРГО]. > **Кисляк** – кислое молоко, простокваша [СРГО, т. 1, с. 259].

Поста́вить свет кому. Провести электричество: *Мы и вам свет поста́вим*. Павлов., 1975. *Поста́вили свет нам давнò*. Возн. [СРГО, т. 2, с. 96; КСРГО].

Посыла́ть / посла́ть за рушника́ми кого. *Обряд*. Засылать сватов; сватать невесту. От обычая, по которому сватающих невесту повязывали рушниками в знак согласия на брачное предложение: *Спирва прима́рей* (* зò. староста на свадьбе) *за рушника́ми насыла́ють*. Нов. Некр. [СРГО, т. 2, с. 109 (илл.); КСРГО]. Син.: **Засыла́ть / засла́ть примарей**. Ср.: **Зага́дывать де́вок**. **Идти́ / пойти́ (ехать / поехать) с рушника́ми**. **Приходи́ть / прийти́ с калачòм**. // Ср.: **Брати́ / взяти́ рушники́**. *Укр. Устар.* Сватать, свататься [ФСУМ, с. 193].

Потеря́ть но́ги. О заболевании ног, затрудняющем передвижение: *Крути́лась, пакà пати́рля но́ги*. Коса, 1980 [СРГО, т. 2, с. 99; БСРП, с. 442; КСРГО]. Син.: **Не ходи́ть на но́ги**. **Осе́сть на но́ги**. **Сесть (посе́сть) на но́ги** во 2-ом знач. **Отняли́ но́ги**. Ср.: **Но́ги гальму́ют**. **Но́ги (но́женьки) отка́зывают (отка́зуют)**. **Упа́сть на но́ги**. // Ср.: **Потеря́ть но́ги**. *Кар.* в том же знач. [БСРП, с. 442].

Потеря́ть се́рдце. Кто-л. стал волноваться, тревожиться, переживать и т. п. из-за кого-л., чего-л.: *Как пахавàла (* похоронила) сы́на ф Сиби́ри, так сафсе́м се́рца пати́рля*. Б. Пл., 1979 [СРГО, т. 2, с. 102 (илл.); КСРГО]. Син.: **Потеря́ть споко́й**. // Ср.: *Дон*. **Потеря́ть се́рдце** в том же знач. [БТСДК, с. 412].

Потеря́ть споко́й [из-за кого, чего]. Кто-л. стал волноваться, тревожиться, переживать и т. п. из-за кого-л., чего-л.: *Мы спако́й пати́рляли*. Мур., 1973 [СРГО, т. 2, с. 184 (илл.); КСРГО]. < **Споко́й**, см. **Не дава́ть споко́ю**. Син.: **Потеря́ть се́рдце**.

Поты́кивать па́льцем. Удивляться чему-л., смеяться на кем-л., чем-л. (обо всех, многих): *Када́ тра́хтар уви́дили – фсе па́льцами пати́кивали*. Анат. [СРГО,

т. 2, с. 101 (илл.)). // Ср.: *Общепотр.* **Показывать / показывать пальцем** на кого. *Неодобр.* Относиться к кому-л. или чему-л. как к чему-то необычайному, обращающему на себя внимание; смеяться над кем-л., осуждать кого-л.; показывать пальцем [ИЭС, с. 511].

Потянуть сапку (сапкой). Поработать сапкой: *Как патяниш сапку, так заморшися.* Введ., 1971. *Патяниш сапку – спину ни чуши.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 101; КСРГО]. Ср.: **Работать под сапой.**

Потянуть язык. Умереть. Возн. [Швец 2008, с. 279]. Син.: **Надуть хвоста.** **Вытянуть язык.** **На тот свет пойти.** **Повытянуть ноги.** **Пойти на бугор.** **Смерть потянула.** **Уйти к предкам.** **Уйти на кладбище.** Умереть. Ст. Некр. [Швец 2008, с. 279].

Похвальная доска. Доска почёта: *Была я на похвальной даске.* Введ., 1971 [КСРГО].

Похожая хата. Комната, в которой живёт семья; жилая комната: *Пахажала хата – ды эта комната, де живутъ.* Вас., 1974. *Там пахажала хата.* Вас. [СРГО, т. 2, с. 103; КСРГО]. Син.: **Житая хата.** **Пожилая хата.** **Старая хата.** **Чистая хата** в 1-ом знач.

Пошёл на лек – пропал навек. *Посл. Неодобр.* или *ирон.* О вреде лечения, нежелательности обращения к врачам. Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Пойти на лек.**

[Правильный] как контора. О правильной (по представлениям старообрядцев) вере [БСРНС, с. 283].

Правда в море – большая рыба малую жрёт. *Погов. Гореч.* О социальной несправедливости: *Кто варавал, тот и в рай попал. Нима справидливости: правда в море – бальшья рыба малую жреть.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Кто воровал, тот и в рай попал.**

Праздник Юрия. Юрьев день: *Калдавицы ндчю ф празник Юрия на пирихрести сабираюцца, на кдишках, на сабаках калдують.* Град., 1983 [СРГО, т. 2, с. 26 (илл.); КСРГО].

Предаться Богу. На всё Божья воля; как Бог даст: *Жыть тижыло, но я прадаюсь Богу. На ниво, всивышнига, надёюсь.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Прежде чем найти, надо потерять. *Посл.* Просто так ничего не даётся; путь к благополучию и счастью лежит через трудности: *Нада рабòтатъ. Нихай ни фсё срàзу палучаицца, но прèжде чем найтì, нада патирять.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Прибыв воды. Вода, вышедая из берегов, разлившаяся вокруг во время паводка или ливневых дождей: *Прибыв вады у нас в мае, када фсе снуга стаюць.* Ст. Некр., 1974. *Прибыв вады кагда бывает, то бедствия тут различны.* Ст. Некр., 1974 [СРГО, т. 2, с. 107 (илл.); КСРГО]. Син.: **Большая вода. Вольная вода. Прибыльная (прибульная) вода. Разберёжная вода.** Ср.: Горой статья.

Прибыльная (прибульная) вода. Вода, вышедая из берегов, разлившаяся вокруг во время паводка или ливневых дождей: *Висной прибульная вадà усё тòпитъ.* Троиц., 1970. *Висной прыбыльная вадà полсилà затапляить.* Троиц., 1970 [СРГО, т. 2, с. 107; КСРГО]. Син.: **Большая вода. Вольная вода. Прибыв воды. Разберёжная вода.** Ср.: Горой статья.

Приглашать на сладкое. *Обряд.* Приглашать женщин в честь рождения ребёнка на праздничный обед, на котором подавали сладкую рисовую молочную кашу, сваренную особым образом, пирожки и компот из сухофруктов. Троиц., 2019 [КА].

Приготовить первый обериг. *Обряд.* Приготовить сорочку новорождённому. Об обычае, связанном с приготовлением первой сорочки, которую мать новорождённого собственноручно шила и вышивала. Впоследствии в это сорочке ребёнка крестили. Троиц., 2019 [КА]. Ср.: **Первый обериг.**

[Придёт время –] всех по одной дорожке понесут. *Посл.* Перед лицом смерти все равны: *Хто бедный, хто багатый, красивый, некрасивый, придёт время – фсех на адной дарошке панисут. Сырая земля фсех принимает, каждый ф сваю магилку ляжыт.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Каждый в свою могилку ляжет. Сырая земля всех принимает.**

Прижи́лые лю́ди. Семьи, не имевшие и не получившие земли из-за того что никто из их представителей не служил в армии: *У прижи́лых люде́й землі не було́* (Ст. Некр., 1974) [КСРГО].

Призвести́ зва́ние кому. Дать имя, кличку, прозвище кому-л.; назвать кого-л.: – *Бабушка, как завут саба́ку? – Я ей зва́ния ни призвила́.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 232 (илл.)]. > **Звание**, см.: **Ва́ния, Ва́ния** – хоро́шее зва́ние. Син.: **Класть на́звув.** Ср.: **Дава́ть / дать зва́ние. Прикла́сть зва́ние.**

Прийма́ть труд. Трудиться; принимать на себя труд;: *Ско́лька труда́ прийма́ли, ни дай́ бох.* Коса [СРГО, т. 2, с. 108]. // Ср.: **Класть труд.** Перм. Трудиться; прикладывать большие усилия, выполняя работу [БСРП, с. 672].

Прийти́ пустой́. Произвести на свет себе подобного (об овце). Б. Пл. [Швец 2008, с. 278].

Прикла́сть зва́ние [кому]. Дать прозвище, прозвать: *А ён абидился, што я йиму́ прикла́в зва́ния Видмиде́ф.* Рус. Ив. *Как прикладу́т зва́ния – ни ацта́нит.* Алекс. [СРГО, т. 2, с. 109; КСРГО]. > **Звание**, см.: **Ва́ния, Ва́ния** – хоро́шее зва́ние. Ср.: **Дава́ть / дать зва́ние. Класть на́звув. Призвести́ зва́ние.**

Прикра́нить язы́к. Замолчать; воздержаться от высказывания [БСРП, с. 768]. Ср.: **Кусь за язы́к.** // Ср.: *Общеупотр. Прикусить́ (закусить́) язы́к.* Разг. **Притяну́ть язы́к.** Новг. в том же знач. [Там же].

При мла́дости. В молодости: *При мла́дасти ходили́.* Возн. [КСРГО]. Син.: **В молодых лет.** Ср.: **По молодёжу.** // Ср. **На чьём-л. молоду.** Сиб. в том же знач. **С-из молоду.** Сиб. С молодости, с молодых лет [ФСРГС, с. 113].

Принести́ угрòбу [кому или чему]. Нанести ущерб: *Доц такую́ угрòбу принёс.* Вас., 1967 [СРГО, т. 2, с. 239 (илл.); МСРГО; КСРГО]. Ср.: **Де́лать / сде́лать (наде́лать) шкòду (шкòды). Зайти́ в шкòду.**

Принимать́ внима́ние (-ье). Обращать внимание на что-л.: *Свикру́ха мине́ гавòрить, а я рòбую сибè и внима́ния ни принима́ю.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 88] // Ср. в том же знач.: **Брать / взять внима́ние.** Волог., Кар. (Ленингр., Мурм.), Новг., Приамур., Ряз., Сиб.. **Класть внима́ние.** Кар. [БСРП, с. 90].

Принимать / принять детёнка (детёнок). Принимать / принять роды (обычно о повитухе): *Дитёнки, каторых я принимала, никагда ни балели живётикам.* Троиц., 2019 [КА].

Принял Бог [кого]. У старообрядцев Подунавья – о смерти хорошего, безгрешного человека. Ст. Некр. [Швец 2014, с. 137; Швец 2008, с. 279]. Син: **Быть на правде. Пойти к Богу. Пойти на правду.** Ант.: **Пойти вверх ногами.**

При чьей памяти. При чьей-л. сознательной жизни, в чью-л. бытность: *Эта ужэ ни при маей памяти.* Прим., 2012. *Эта ужэ пры маей пàмяти.* Никол., 2018 [ДФ № 13, 30]. Син.: **За память чью.**

Приподнести кабака. Отказать жениху; отказать кому-л. при сватовстве. Троиц., 2019 [КА]. Син.: **Давать / дать гарбуза. Дать чайник. Кабака (кабак) давать / дать (надавать).** **Отдать калач. Таркуца поднести.** Ср.: **Получить кабак.** Ант.: **Весить косяк.**

При (про) режиму. В царское время: *Про рижыму куплина: мама две купила – старший сестры и мине.* Троиц., 1983. *При режиму куплина.* Троиц., 2018 [КСРГО; КА].

Природная сестра. Двоюродная сестра: *Гаварим природная сестра и природный брат.* Алекс. *Танина природная сестра таматка была.* Коса. *Ана мне ни радная, а природная сестра.* Чап. [СРГО, т. 2, с. 112]. Ср.: **Природный брат.**

Природный брат (брат природный). Двоюродный брат: *Природнай брат мой пагип на фронт.* Коса, 1980. *Полин природный брат таматка был.* Коса, 1980. *Он мне брат природный, ни радной, а дваюродный.* Алекс. [СРГО, т. 2, с. 112; КСРГО]. Ср.: **Природная сестра.**

При силе быть. 1. Быть здоровым, иметь силы обслужить себя. Син.: **Ходить при себе 1.** Ср.: **Обобрать [сам, -а, -и] себя.** 2. О мужчине, который сохраняет репродуктивную функцию; о мужчине, ищущем внебрачных связей: *Я вжэ ни мѡжу, а ён ишѡ при силе.* Троиц., 2018 [Швец 2012, с. 74; КА].

При старости [лет]. В преклонном возрасте: *Скажут, при старости лет бапка выставилась* (* обратила на себя внимание). Возн. *Можна была миня приглядеть при старости.* Мирн., 1972 [СРГО, т. 1, с. 112 (илл.); КСРГО]. // Ср. в

том же знач.: *Общеупотр.* **На старости лет. При старости лет.** Волг., Дон. **Под старость лет.** Ряз. [БСРП, с. 640].

Пристать во двор. Пойти жить в дом жены после свадьбы: *Мотя у свата Егора и свахи Дуни была единственная приёмная дочь из многодетной семьи. Так Лепка, женившись, вынужден был пристать во двор.* Троиц. [Пеш., кн. 1, с. 33]. Син.: **Идти (прийти) во двор. Идти / пойти у приём.** Ср.: **Брать / взять во двор. У приймах.** Ср. также: **Уйти с двора.** // Ср.: см. **Идти (прийти) во двор.**

Приходить / прийти с калачом (с калачом приходиться / прийти) к кому. *Обряд.* Сватать невесту. От обычая, по которому сваты несут калач в дом невесты: *Зять кажэ минё: «Там май радитили хочуть да вас с калачом притить».* Возн., 2020 [КА]. Син.: **Загадывать девок. Идти / пойти (ехать / поехать) с рушниками.** Ср.: **Посылать / послать за рушниками** кого. **Засылать / заслать примарей.** Ср. также: **Отдавать / отдать калач** [кому].

Приходить / прийти у себя. 1. Выходить из обморочного состояния, из забытья, из состояния сильного опьянения и т. п. 2. Успокаиваться, переставать бояться, беспокоиться, волноваться и т. п.: *Мама рассказывала, кагда ужэ пришла у сибё, што Дусю пахаранили.* Введ., 2019 [КА]. // Ср.: *Общеупотр.* **Приходить / прийти в себя** в том же знач. [ФСРЯ, с. 359].

Провалиться у трахтарары. *Бран.* Исчезнуть, пропасть, скрыться: *Пускай хоч усё правалица у трахтарары.* Спас. [СРГО, т. 2, с. 225 (илл.)]. Ср.: **У трахтарары.** // Ср. в том же знач.: *Общеупотр.* **Провалиться в тартарары.** *Разг.* **Свалиться (уйти) в тартарары.** *Жарг. мол.* > **Тартар** – преисподняя, ад [БСРП, с. 658].

Проводить на цвинтар. Похоронить: *Нидавна систра у миня умирла, на цвинтар правадили.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 266 (илл.)].

Провожать невесту. *Обряд.* Свадебный обряд, согласно которому по окончании свадебного торжества невесту провожают в спальню: *Как праважали нивесту, пели «Утушку» и нясли пярину, адияла, падушку.* Введ., 2019 [КА].

Продава́ть неvěсту. *Обряд.* Просить выкуп за невесту по старинному свадебному обряду: *Систрѣчка прадаёт нивесту.* Спас., 1982. *Прадава́ть нивесту нўжна, штòбы купля́ли.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 119; КСРГО]. Ср.: **Брать / взять магарыч. Брать / взять окòлышню. Просить магарыч.**

Пройти́ огòнь и вòды. Об опытном, бывалом человеке: *Он продукòвный* (* опытный), *прашòл агòнь и вòды.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 120 (илл.)]. Син.: **Бѣтая голова́. Пройти́ Рым и Крым.** // Ср. *Общеупотр. Пройти́ [сквозь] огòнь [и] вòду [и мѣдные трѹбы].* Разг. 1. Многое испытать в жизни, приобрести жизненный опыт. 2. Иметь сложное, небезупречное прошлое, быть пройдохой. 3. Быть женщиной лёгкого поведения [БСРП, с. 460].

Пройти́ рѹчкой. Разбрасывать семена в одну сторону (одной рукой) при ручном способе посева: *Хлеп сѣяли: тудà прайдѹть рѹчкой, абарàчиваюцца – и апя́ть.* Мур., 1973 [КСРГО]. Ср.: **В однѹ рѹку (рѹчку). В две рукѣ (рѹчки).**

Пройти́ Рым и Крым. Об опытном, бывалом человеке: *Чилавек пражилòй, прашòл Рым и Крым.* Б. Пл., 1960 [СРГО, т. 2, с. 120 (илл.); КСРГО]. Син.: **Бѣтая голова́. Пройти́ огòнь и вòды.**

Пропивать / пропить неvěсту (дочь, дòчку, дòчерь, молодайку). *Шутл.* Просватать невесту. В свадебной обрядности – положительный результат сговора родителей невесты с женихом и его родителями, завершающийся выпивкой: *Маладàйку прапивàють.* Петр., 1968. *Праваслàвные прапивàют нивесту.* Вас., 1987. *Дòчирь прапивàють в дòми жанихà, прапивàють биз ния́.* Возн. *Прапи́ли мы сасѣцку дòчку.* Анат. *Прапи́ли нявѣсту – значит «засвàтали».* Никол., 2018 [СРГО, т. 2, с. 121 (илл.); КСРГО; КА]. Ср.: **Запивàть / запить неvěсту.** См. также: **Горячие пропòи. Дѣлать / сдѣлать пропòй.**

Пропить рòзум. Ничего не соображать из-за пьянства; спиться: *Рòзум сафсѣм прапи́л.* Возн. *Пейте, да рòзум ни прапейте.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 148]. > **Рòзум, см. Лишѣться рòзуму.**

Пропуска́ть чѣрез сѣрдце (чѣрез сѣрдце пропуска́ть) что. Воспринимать что-л. с повышенной чувствительностью, переживать из-за чего-л.: *Мужьѣки бòлее стòйкие, а жѣнщины фсѣ чѣрис сѣрцэ прапуска́ют.* Никол., 2018 [ДФ № 33].

// Ср.: *Общеупотр.* **Принимать близко к сердцу** что. Разг. Придавать большое значение чему-л., переживать из-за чего-л., болезненно реагировать на что-л. [БСРП, с. 608].

Прòсим мїлости до хаты! *Обряд.* Приглашение в дом со стороны родителей жениха во время свадебного обряда: *Атèц из маторьё фстричajúть малады́х ис хлèбам-сòлью и гавòрять: «Дèти, прòсим мїласти да хаты!»* Дем., 1984 [КСРГО].

Просить магарыч у кого. *Обряд.* В свадебной обрядности – просить выкуп за невесту: *Патòм хлòпцы з ўлицы нивèсты прòсють у жыныхà магарыч.* Никол. [КСРГО]. Ср.: **Брать / взять магарыч. Брать / взять окòлышню. Продавать невесту.**

Простая мука. Второсортная мука: *Раньшы прастую муку ни купляли.* Ст. Некр., 1974 [СРГО, т. 2, с. 123; КСРГО]. Ср.: **Нòльная мука.**

Прòсьба мур пробивает. *Посл.* Человеку всегда окажут помощь и поддержку, если он попросит об этом: *Прòзьба мур прабивàя.* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 310 (илл.)]. < **Мур** – каменная ограда [Там же].

Прòхоровский платок. *Устар. Этнограф.* Праздничный шерстяной платок, обычно жёлтого, оранжевого цвета: *Прòхарафский платòк у мамы был, жòлтый, с кїстями, на прàзниках надивàла.* Петр., 1968. *Прòхарафский платòк, тòнкай, красївай, из вòлны. Возн. Прòхарафскии платкї на прàзникам насїли.* Введ. [СРГО, т. 2, с. 125; КСРГО].

Пряженое молоко. Топлёное молоко: *Малакò фсё бòльшэ пряжаным пилà, другòе ни любїла.* Б. Пл., 1979 [КСРГО].

Прямая лопата. Штыковая лопата: *Капанїцай и прямòй ланàтай в агарòди рабòтаю.* Прим., 1967 [СРГО, т. 2, с. 126; КСРГО]. Син.: **Копальная лопата. Подвòрная лопата.** Ср.: **Кривая лопата. Надбòрная лопата. Подбòрная лопата. Подгòрная лопата.**

Прямой припòлок. *Устар.* Рубашка со стоячим прямым воротом: *Када да дèвак стал хадїть, нàчал насїть прямòй припòлак.* Троиц., 1983 [СРГО, т. 2, с. 111 (илл.); КСРГО].

Птица с залёзным носом. Устар. Самолёт: Будуть птицы з залёзными насами лятать, павоски бис каней ёздить. Усп., 1978 [СРГО, т. 1, с. 218; КСРГО].

Пудровый сахар. Сахарная пудра: Где матка сидить, пудравой сахар заложэн. Мур., 1973. Пудравой сахар свёрху насытим. Мур. [СРГО, т. 2, с. 127].

Пужаная ворона и кола боится. Посл. Трусливый человек всего боится: Пужаная варона и кала байца. Коса, 1980; Введ. [СРГО, т. 2, с. 127 (илл.); БСРПС, с. 156; КСРГО]. > **Пужаный** – Омск., Новосиб., Одесск. Пуганый [СРГО, т. 2, с. 127; БСРПС, с. 156]. Син.: **Пужаная ворона и куста боится.** // Ср.: *Общепотр.* Пуганая (пугана) ворона [и] куста боится. Пуганая ворона пня боится. Печор. (Усть-Цильм.). Пужана (Пужаная) ворона куста боится. Брян., Якут. Пуженая (пужаная) ворона и куста боится. Там. нач. XIII в., 61. Пужаная ворона куста и боится. Пск. Пуженая (пужаная) ворона и чучелы боится [БСРПС, с. 156].

Пужаная ворона и куста боится. Посл. Трусливый человек всего боится: Пужаная варона и куста байца. Возн. [СРГО, т. 2, с. 127 (илл.); БСРПС, с. 156]. > **Пужаный**, см. Пужаная ворона и кола боится. Син.: **Пужаная ворона и кола боится.** // Ср.: см. Пужаная ворона и кола боится.

Пузырёвое сало, ж. р. Нутряное сало: Пузырёвая сала у кабаня. Возн. [СРГО, т. 2, с. 127].

Пузырём пойти. Получить солнечный ожог: А он так бильявый: загарёл, пузырём пошёл. Аннов. [СРГО, т. 1, с. 37 (илл.); МСРГО]. // Ср.: **Встать на пузыри.** Кар. в том же знач. [БСРП, с. 543].

Пуканки пукать. Готовить жареные кукурузные зёрна, употребляемые в пищу; готовить воздушную кукурузу: Пуканки пукали для дитей. Павлов., 1975 [СРГО, т. 2, с. 127; КСРГО]. > *Болг.* **Пуканки** – воздушная кукуруза. **Пукать** – от *болг.* **пукам** – 3. Приготовлять (воздушную кукурузу) [БРС, с. 545]. // Ср.: **Пукам царевица.** *Болг.* в том же знач. [Там же].

Пуп набит у кого. О женщине, которая много и легко рожает: Тятка захваряф, памёр, а у миня пуп набит, пашли дитёнки, та ануки в люльках сплять,

а на люльках ряднушки. Серг. [КСРГО] // Ср.: **Набивать но́ги.** Утомляться от быстрой или дальней ходьбы. **Набить зу́бы.** Набить оскомину [СРНГ, вып. 19, с. 114]. **Рука́ набита** у кого, чья в чём, на чём. Кто-л. обладает достаточным умением, сноровкой, опытом в каком-л. деле, занятии и т. п. [ФСРЯ, с. 395].

Пурять уко́лы (уко́лы пурять) кому. *Экспресс.* Делать инъекции: *Сёдни уко́лы мяне пуряли.* Усп., 1978. *Уко́лы пуряли, ничаво́ ни намага́йт.* Усп., 1978 [СРГО, т. 2, с. 128 (илл.); КСРГО].

Пуска́ть бу́льбики (бу́льбики пуска́ть) 1. Спать: *Сма́трю, а он ужо́ бу́льбики пуска́йт.* Коса [СРГО, т. 1, с. 56].

Пуска́ть бу́льбики (бу́льбики пуска́ть) 2. Курить: *Мой бра́туха бу́льбики пуска́йт.* Коса, 1980 [СРГО, т. 2, с. 128; КСРГО].

Пусти́ть на свет. О том, кто родился. Ст. Некр. [Швец 2012, с. 73; Швец 2008, с. 278]. Син.: **Был (-а, -и) зака́зан (-а, -ы).** **Показа́ть свет.** Ср.: **В капу́сте взять. В (у) капу́сте най́ти (знай́ти) [на той сторонё]. На ве́рбочке взять. Под скирдой най́ти. С поля́ принести́. Улови́ть в о́зере. У (в) городи́ знай́ти.**

Пустоголо́вая пряде́ва, ж. р. Конопля, оставленная на семена: *Пустагало́вая пряди́ва астава́лась, симинна́я.* Петр. [СРГО, т. 2, с. 126 (илл.)]. < **Пряде́ва – 2.** *Устар.* Конопля [Там же]. Син.: **Пустоголо́вое (пустоголо́вное) пряде́ва.** Ср.: **Холоста́я тросточка.**

Пустоголо́вое (пустоголо́вное) пряде́ва, ср. р. Конопля, оставленная на семена: *Хаді́ли`выбира́ли (*вырывали) пустагало́внае пряди́ва.* Петр., 1968. *Пустагало́вае пряди́ва остава́лась, семенно́е.* Петр., 1968; Введ., 2019 [КСРГО; МСРГО; КА]. Син.: **Пустоголо́вая пряде́ва.** Ср.: **Холоста́я тросточка.**

Пчела́-ма́точник. Пчеломатка: *Пчо́лы-ма́тачкии я́йца аткла́дывають.* Коса, 1980 [КСРГО].

Пчёлный яд. Народное лекарственное средство; пчелиный яд: *Пчёлный ят прикла́дывала.* Вас. [СРГО, т. 2, с. 129 (илл.)].

Пятёрка с хвостом унизу́. *Жарг. Шутл.* Неудовлетворительная оценка, двойка. Введ., 2019 [КА]. Ср.: **Получа́ть кружки́. Получа́ть хвосты́.** // Ср. в том

же знач.: **Перевернутая пятёрка.** *Жарг. шк. Шутл.* **Пятёрка вверх тормашками.** *Жарг. шк. Шутл.* [БСРП, с. 549].

Пять бань не даёт. *Неодобр. или шутл.-ирон.* О беспечном человеке, которого ничего не волнует, не беспокоит: *У нивò рабòты нимà, а он никудьì ни кидайца, пять бань ни даётъ.* Прим., 2017-2018 [КМ]. < **Бàни** – название румынской монеты. Син.: **Беззабòтный монастырь. Беспечàльный монастырь. Бесхлопòтный Харитòн. Как нет ничтò. Ни печàли ни въздыхàния. Пять бань не даёт.** Ср.: **Рòзуму на пять бань.**

Р

Рабòта не ведмèдь, в лес не увойдèть. *Посл.* Необязательно спешно браться за выполнение какой-л. работы: *Рабòта ни видмèть, в лес ни увайдèть.* Возн., 1971 [СРГО, т. 2, с. 237 (илл.); КСРГО]. < **Увойтì** – уйти [СРГО, т. 2, с. 237]. // Ср.: *Общеупотр.* **Рабòта не волк, в лес не убежит. Рабòта не бес – не убежит в лес.** *Печор.(Усть-Цильм.), Пск. (Он.).* **Рабòта не волк – в лес не уйдёт.** *Ирк.* **Рабòта не медвèдь – дадут и зàвтра поглядèть.** *Пск. (Слан.).* **Рабòта не медвèдь – даёт и поглядèть. Рабòта не медвèдь – мòжно издалекà поглядèть.** *Помор.* **Рабòта не медвèдь – мòжно сбòку поглядèть.** *Печор.(Усть-Цильм.).* **Рабòта не ревёт [и есть не прòсит]. Рабòта не чèрт – в вòду не уйдёт.** *Ирк.* Обычно говорят лодырям. Работа, какой бы она ни была, требует усилий, и выполнять её всё равно придётся. **Рабòта не шут – в вòду не уйдёт.** *Урал. (Яицк.)* > **Шут** – чèрт, дьявол (подставное слово вместо табуированного) [БСРПС, с. 740].

Рабòтать как вал. Очень много, тяжело работать: *В вайну̀ без никакòга перкùру рабòтала. Как вал рабòтала.* Усп., 1976 [КСРГО; КА]. < **Вал** – кастрированный рабочий бык, вол [СРНГ, вып. 4, с. 19; СРГО, т. 1, с. 65]. Ср.: **Рабòтать как могà.** // Ср.: **Рабòтать как вал.** 1. *Сиб. Неодобр.* Об очень хорошо, чётко и интенсивно работающем человеке. 2. *Орл., Пск. Неодобр.* О много, тяжело и автоматически работающем человеке [БСРНС, с. 81]. **Рабòтать (трудиться)**

как вол. *Разг. Орл., Том. Неодобр.* Об упорно, тяжело, терпеливо и покорно работающем человеке. **Робить как вол.** *Прибайк.* в том же знач. [БСРНС, с. 108]. **Работать как бурый вол.** *Пск. Шутл.* Очень напряжённо, интенсивно трудиться [ИЭС, с. 113; БСРНС, с. 108]. **Взти (ломить, работать) как [бурый] вол.** *Пск.* О чём-либо тяжёлом, утомительном и подневольном труде [БСРНС, с. 108]. *Укр.* **Працює (робить) як віл.** *Луг., Харьк.* Тяжело, безотказно работает. **Працює (робить) як чорний віл.** *Хмельн.* в том же знач. [ССНП с. 25].

Работать как мога. Очень много работать; работать изо всех сил: *Дужа хатэли сваю хату, работали как мага: на камушку сабирали, стродили.* Прим., 2017-2018 [КМ]. < **Мога, см. (Жить) как мога.** Ср.: **Как мога. (Жить) как мога.**

Работать на штату (на штате). Состоять в штате предприятия (в отличие от сезонных или временных работников): *Работала я пять лет на штате.* Введ., 1971. *Мы на штату работаем в теплице.* Вас., 1974. *Мая мама работала на штате.* Введ., 2019 [КСРГО; КА].

Работать под сапой. Разрыхлять почву, выпалывать сорняки небольшой мотыгой, сапкой. Мирн. [СРГО, т. 2, с. 132]. Ср.: **Потянуть сапку (сапкой).**

Работать плохую пользу (работать пользу плохую). Вредить, оказывать плохое влияние на кого-л.: *Берия работал пользу плохую: даласьывал Сталину.* Мирн. [СРГО, т. 2, с. 132].

Работня пчела. Медоносная пчела: *Эта работня пчила, анà мёт сабирать.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 132].

Рабочая худоба. Упряжный скот [Баранник].

Рабочий конь. Мерин [Баранник].

Рабочий пезд. Пригородный поезд, время прибытия которого в город совпадает с началом рабочей смены на крупных заводах: *Систра работала, ездала (* ездила) рабочим пиздам.* Чап., 1981 [КСРГО] // НКРЯ: есть (основной, устный, газетный, параллельный).

Разберёжная вода. Вода, вышедая из берегов, разлившаяся вокруг во время паводка или ливневых дождей: *Висной большая разберёжная вода была, тупера*

стайть у плàвнях. Вил. [СРГО, т. 2, с. 133]. Син.: **Большая вода. Вольная вода. Прибыльная (прибульная) вода. Прибыв воды.** Ср.: Горой статья.

Разбирать невесту. *Обряд.* Свадебный обряд, по которому с невесты, загороженной плотным суконным полотном – шалью (в речи диалектоносителей – шалем), снимали фату, расплетали волосы и одевали на голову платок; с жениха же снимали букет и одевали фуражку. Введ., 2019 [КА]. Ср.: **Покрывать молодую.**

Разводить бай-баюшки (бай-баюшки). *Шутл.-ирон.* Вести пустые разговоры: *Нè была кагда разводить бай-баюшки.* Усп. [СРГО, т. 1, с. 23; БСРП, с. 24]. Ср.: **Баляцы сводить. Разводить бай-баюшки (бай-баюшки). Стряпать [своём] языком. Терпать языком (языком терпать).**

Разная разница. Множество разнообразных вещей, предметов: *У том магазини была разная разница.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 135]. // Ср.: **Разная разница.** Сиб. **Разные разности.** 1. *Разг.* Самые разные вещи, явления, события, обстоятельства. 2. *Жарг., мол.* Мелочи, пустяки, не достойные внимания [БСРП, с. 554].

Райский петушок. О любвеобильном мужчине, ищущем внебрачных связей (обычно неказистом, небольшого роста): *От ужэ райский питушок, тягался фсю жызынь. Дитей наладил на фсиму свету.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Ранишняя зорька. Планета Венера: *Раняшняя зорька на небе – утра скора.* Усп., 1978. *С ранняшней зорькай фстаю.* Усп., 1978 [КМ]. > **Ранешний** – 3. Утренний [СРГО, т. 2, с. 137]. > **Зорька** – 1. Звезда [Там же, с. 238]. Син.: **Вечерняя заря. Вечерняя звездочка. Вечерная (вечоришняя) зарница. Вечерняя зарничка. Вутренняя (вутрешняя) зарйца. Вутрешняя зарница. Вутрешняя звезда. Световая зарничка** во 2-ом знач. **Утренняя заря. Утрешняя зарничка. Утрешняя звезда. Утрешняя зорька.**

Раптовый (ряптовый) дождь. Проливной дождь: *Летам другой рас раптовый доить пайдеть, а апасля – тяпло-тяпло кругом.* Введ., 1971. *Ряптовый дожжвраз рынеть.* Усп., 1978. *А после раптовава даца навадение* (* обилие воды после дождя) *бутичь.* Усп., 1978. *Ни бягй, ен зараз закднчица,*

эта и раптовый дощ. Возн. *Такой раптовый дощ был.* Вас. *Летам раптовьи дажди пайдуть.* Прим. *Раптовый дощ застих на стипу нас.* Серг. *Дажди были разные: суткавой, раптовый, чумацкий.* Усп. *Пакры раптовый дощ, и зилиня есть.* *Многа дажжэй па-разнаму кличуть: адін – акладный, другый – раптовый, третий – сляпой.* *Раптовый – скора канчаица.* *Пашли мы нидавна в лес с внучатами, нас и застал раптовый дожж.* *Ани напратались, а я стаю сабе и смиюся, знаю и, што скора акончица.* Павлов. *Раптовай доши.* Никол., 2018. *Раптовый доши.* Введ., 2019. *Раптовый дожж быстра нагрянул, вадà стикла, и фсе.* Возн., 2020 [СРГО, т. 2, с. 138, 63, 315; КСРГО; КА]. Повсеместно. Син.: **Заливной дождь. Скоропостижный дождь. Скоропочатный дождь.**

Рассказать всю обедню. *Неодобр.* или *шутл.-ирон.* Быть чрезмерно разговорчивым; слишком много наговорить: *Как начнёт гаварить, замучиися слухать – раскажыть фсю абедню.* Прим., 2017-2018. < **Обедня** – полное богослужение у старообрядцев-липован, длящееся более четырёх часов [КМ]. Ср.: **Баламутить / взбаламутить голову. Наказать (понаторкотать) с три короба (три короба). Семь мешков старцев наворотить.**

Растростить воду. Разбавить горячую воду холодной. Никол., 2020 [КА].

Расчинать (расчинять) тесто (тестушко). Замешивать тесто: *Расчиняють тєста у макитри.* Чап., 1966. *Тєста расчиняю у дєшки.* Возн. *Тєстушка на хлеб, на пирогї расчиним и ставим у тєплая мєста.* Введ. *Нада тєста расчинать.* Вас. *Жынка расчиняла тєста.* Введ. *Расчиняем тєста и пикєм.* Возн. *Тєста расчиняют на тєплай вадє.* Серг. *Ряя завсигдà расчиняла тєста на апари.* Рус. Ив. *Буду тупєрича тєста расчинять.* Вас., Серг., Коса; Введ., 2019 [СРГО, т. 2, с. 142; КСРГО; КА]. Повсеместно. Син.: **Зачинять тесто. Расчинять / расчинить хлеб. Учинять / учинить тесто. Чинить квашню.** Ср.: **Навалять тесто.** Ср. также: **Валять хлеб. Завдавать хлеб. Учинять/ учинить хлеб.**

Расчинять / расчинить хлеб. Замешивать тесто: *Сначала расчиняют хлеб.* *Вот расчинили хлеб – он настайт, пакиснит.* *Шесть часòв дòлжен стаять.* *А чєрез шесть часòв йивò мисйли ужє да крутòва.* *А патòм апять падайдєт.* *А патòм ужє дєлали хлеб.* Никол., 2018 [ДФ № 39]. Син.: **Зачинять тесто.**

Расчинать (расчинять) **тесто** (тестушко). **Учинять** / **учинить** **тесто**. **Чинить** **квашню**. Ср.: **Навалять** **тесто**. Ср. также: **Валять** **хлеб**. **Завдавать** **хлеб**. **Учинять/учинить** **хлеб**.

Рвать **конопли**. Убирать коноплю [Баранник, с. 41]. Син.: **Брать** **бобылки**. **Брать** **конопли**.

Рвать / **попорвать** [все] **нервы** кому. Заставлять кого-л. излишне переживать, нервничать; раздражать кого-л.: *Папарвали им фсе нервы*. Усп., 1982. *Шо ты минè нервы рвёшь!* Троиц., 2018 [КСРГО; КА]. Син.: **Срывать** **нервы** кому. **Тянуть** / **вйтянуть** [все] **сòдухи** во 2-ом знач. Ср.: **Играть** **на нервах**. **Задать** **нервотрёп**. Ср. также: **Рвать** / **порвать** **последнюю нервину**. // Ср.: **Мотать** (**рвать, трепать**) **нервы** кому. *Прост.* в том же знач. [БСРП, с. 433].

Рвать / **порвать** **последнюю нервину**. *Экспресс*. Нервничать, волноваться, переживать из-за кого-л., чего-л.: *Ф калхòзи бардак, развалили фсё... Ни хачу да́же гаварить пра э́та, ни хачу рвать паслèдную нирвину!* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Рвать** / **Попорвать** **нервы**. **Срывать** **нервы**.

Резать **хлеб**. *Обряд*. Готовиться к свадьбе. От обычая, по которому невеста резала хлеб во время сватовства, что означало согласие на брак: – *Хòчеш зàмуш, дочь?* – *Да, хачу.* – *Ну, рэши хлеп.* Введ., 2019 [КА; Лаз., с. 25].

Родимая **земля**. Урожайная земля: *Чирназём – э́та харòшая зимля, радимая зимля*. Вас. [СРГО, т. 2, с. 146]. Ср.: **Жирная** **земля**. **Родючая** **земля**.

Родимая **молитва**. *Обряд*. Молитва, читаемая во время рождения ребёнка: *Да крищèния бàттюшка читàить радимую малитву. Ф хàту захадить нильзья, ёсли малитва ни вычитана*. Б. Пл. [КСРГО].

Родникòвая **криница**. Родник: *У нас нигдè нет родникòвай криницы*. Прим., 2012 [ДФ № 16].

Родноè (**родовòе**) **гнездò**. *Одобр.* О родном доме: *Где ни идёш, ни ёдиш, а фсё равнò дамòй идёш. Кàк жа жыть биз раднога гнездà?* Прим., 2017-2018; Троиц. [КМ; Пеш., кн. 1, с. 34].

Рòду-плèмени **покòр**. *Фолькл.Экспресс*. О детях, которые своим поведением, поступками и т. п. нарушили моральные нормы. Серг., 1974 [СРГО, т. 2, с. 62]

(илл.); КСРГО]. Усечённая часть *посл. Отцү, матери бессчасье, роду-племени – покор.*

Родючая земля. Плодородная земля; чернозём: *Родючая зимля усё родить.* Дем., 1984. *У нас тут кругом родючая зимля.* Анат., 1984. *У нас сільна родючая зимля.* Алекс. [КСРГО]. Син.: **Жирная земля.** Ср.: **Родимая земля.** // Ср.: см. **Жирная земля.**

Розум приходил. Кто-л. становился умнее, серьезнее, умнел: *Фсе мы такїи бьли в дваццать лет, а патом розум прихадил.* Никол., 2018 [ДФ № 33]. > **Розум,** см. **Лишиться розуму.**

Розуму на пять бань у кого. *Неодобр.* или *шутл.-ирон.* Глупый человек: *Што с нивò взять, ёсли у нивò розуму на пять бань.* Прим., 2017-2018 [КМ]. > **Бани,** см. **Пять бань не даёт.** > **Розум,** см. **Лишиться розуму.** Син.: **Порожняя голова.** **Тра-ля-ля нумер два нуля.** Ср.: **Дурная кынтя.** **Кабашные семечки в голове.** **Клёпки одной не хватает.** **Кынтя не работает.** **Копу в голове не хватает.** **Нет клёпки в голове.** **Несполна розуму.** **Петрик не работает.**

Розуму нет (не булò) [у кого]. Кто-л. ещё не поумнел: *Маладая була, розуму ни булò.* Введ., 2019 [КА]. > **Розум,** см. **Лишиться розуму.**

Рой-первак. Первый рой пчёл, который вылетает из улья: *Рой-пирвак – эта каторый с плодной маткай вылитает или маладой рой.* Рус. Ив., 1987. *Рой-пирвак – эта каторый первый вылитает из улья с кладавòй маткай.* Рус. Ив. [СРГО, т. 2, с. 148; КСРГО].

Рота раззавить. Быть невнимательным, рассеянным: *Сидить внук на гарыще, спичками тидрикает – нильзя рòта раззавить.* Ст. Некр. [КСРГО]. // Ср.: **Раззавить рот.** *Прост.* *Неодобр.* в том же знач. 2. Громко кричать, закричать. **Разевать / разинуть рот.** 1. *Прост.* Начиать говорить (часто – в неподходящий момент). 2. *Пск.* Начать громко кричать (о животном). 3. *Пск.* Начинать громко петь. 4. *Пск.* *Неодобр.* Возражать, перечить кому-л.; ругать кого-л. 5. *Пск.* Сильно напрягаться при выполнении тяжёлой работы. 6. *Прост.* *Неодобр.* Значение то же. 7. *Прост.* Удивляться, раскрывать рот от удивления,

растерянности, непонимания. 8. *Моск.* Уставать, терять силы. 9. *Пск. Шутл.* Разрываться (об обуви или какой-л. другой вещи) [БСРП, с. 570].

Ротовая гармошка. Губная гармошка. Введ., 2019 [КА].

Руки висят [у кого]. Кто-л. очень устал, нет сил работать руками: *На гармане работать пат сонцем чижалò, рүки висять.* Серг., 1977 [КСРГО]. // Ср.: *Общепотр.* **Руки отваливаются** у кого. *Разг.* Кто-л. очень устал от работы руками. **Руки отпадают** у кого. *Сиб.* О состоянии сильной усталости от какой-л. работы. **Руки свяли** у кого. *Пск.* Кто-л. очень утомлён чем-л. [БСРП, с. 581].

Руки как дрюки. О неловком, неумелом человеке: *Ён ничòва ни мòжэ – рүки как дрюки.* Троиц., 2018 [КА].

Рук не минёт чьих. Все равно придётся делать что-л.: *Ни ахòта минè бы́ла агарòт падбивать, жàрка, но майх рук ни минёт, за миня никто ни зделайть.* Прим., 2017-2018 [КМ].

(Рыба) как гадюка. *Дельта Дуная.* О змеевидной рыбе (напр., саргане) [БСРНС, 128]. // Ср.: **(Рыба) как гадюка.** *Азов, Керчь.* Значение то же [Там же].

Рыдать до умору. *Экспресс.* Очень сильно плакать, рыдать: *Рыдали да умору, кагда пахарòнку палучали.* Троиц., 1983, 2019 [КСРГО; КА]. Ср.: **Зайняться слезмй.**

Рыпакòвая алèя, ж. р. Рапсовое масло: *Рыбу жàрили на рыпакòвай алèи.* Коса. *Рыпакòвая алèя дю́же дòбрая для ры́бы.* Возн. *У салаты рыпакòвую алèю наливали.* Введ. *Купили мы рыпакòвую алèю.* Вас. [СРГО, т. 2, с. 150 (илл.)].

Рыть как [те] суслята. Много работать, обрабатывая землю вручную: *Рыли как те суслята, шоб хоть щòсь далò.* Введ., 2019 [КА].

Ряженный пирòг. *Обряд.* Свадебный пирог: *Ряжыный пирòх на свàдьбу пикуть.* Возн., Введ., Павлов., Вас., Усп., Серг. [СРГО, т. 2, с. 150]. Повсеместно. Ср.: **Свадебный каравай.**

С

Сажать в требуху. Лечить детский рахит, помещая ребёнка в свежий, горячий коровий желудок и произнося заговоры от болезни. Троиц., 2018 [Швец 2012, с. 74; КА].

Сало за шкуру залить 1. Разбогатеть, начать жить очень благополучно [БСРП, с. 592].

Сало за шкуру залить 2. Доставлять слишком много переживаний, хлопот, беспокойства: *Как ані йивò ни жалèли, как ни кахàли, фсè равнò такòй гàткий вьìрас. Скòлька он им сàла за шкуру залìл – ни тиридàть.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Спять душу. Три гòря куча.** // Ср.: *Укр. Заливàти / залити (залляти, редко налити) за шкуру сàла кому.* Причинять кому-л. много горя, страданий, очень досаждают кому-л. [ФСУМ, с. 310]. **Залить за шкуру сàла.** Задать перцу [Павл., с. 80]. Ср. также: **Залить сàла за кòжу кому.** *Перм.* Доставить большие неприятности кому-л. [БСРП, с. 592].

Самка сломала. О горбатом человеке: *Кàли горб на спинè, àли на грудì, так гавòрють, ита сàмка сламàла.* Павлов., 1975 [СРГО, т. 2, с. 153 (илл.); КСРГО].

> **Самка**, см. **Кишкòвая сàмка.**

Сам-одна. Одна, в одиночестве: *Муж памёр, и жывусам-одна.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 153]. // Ср.: **Сам на сам.** 1. *Морд.* В одиночестве. 2. *Жарг. мол.* Наедине с кем-л., один на один [БСРП, с. 592].

Самому (-ой, -им) до себя. Кому-л. не до чужих хлопот, проблем и т. п.: *Ой, ей, бèднай, самòй да сибè. Хварàить анà сильна, наштò ей йищè чужьє праблèмы.* Прим., 2017-2018. *Мне и так плòха, самòй да сибè, а анà йищè в глàзы лèзить...* Прим., 2017-2018 [КМ].

Сам (самà) себя раз в год любит. *Неодобр.* Никого не любит: *Бугайкавàтый – ни с кем ни разгавàривая, сам сабè рас у гот лóбить.* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 53 (илл.)].

Сапоги на грànках. Сапоги в гармошку: *У те гòды дюжа мòдна бы́ла сапаги на грànках насить.* Мирн. [СРГО, т. 1, с. 144].

Сбить чèргу. Договориться о том, в какой очерèдности хозяева будут доить овец в общем стаде: *Мы зб̀или чèргу.* Введ., 2019 [КА].

Сва̀дебный карава̀й. *Обряд.* Каравай, выпекаемый на свадьбу замужними женщинами. По старинному обычаю в конце выпекания кого-л. из мужчин обсыпали золой. Троиц., 2018 [КА]. Ср.: **Ря́женный пирòг.**

Свет да̀ден на во̀лю. *Посл.* Каждый волен жить и поступать по своему усмотрению, как считает нужным: *Свет да̀ден (* дан) на во̀лю, чилавèк дòлжэн быть дòбрым.* Коса, 1980 [КСРГО]. // Ср.: **Бèлый свет на во̀лю дан.** *Перм.* **Во̀льный свет на во̀лю дан.** **Свет на во̀лю да̀ден.** **Сей свет на во̀лю дан** [БСРПС, с. 789-780].

Свет за̀ очи [идти]. Без определённой цели, направления [БСРП, с. 597].

Светлая погòда. Солнечная погода': *Сèна кòсим ф светлую пагòду.* Павлов. [СРГО, т. 2, с. 158].

Свет не ба̀чил кого (обычно со словами **такòго, такòй, такìх**). *Неодобр.* Никогда не было, никогда не встречалось (о человеке, выделяющемся в каком-л. отношении): *Яму̀ вèрить нильзà – такòва брихуня̀ки ишò свет ни ба̀чив.* Петр. [СРГО, т. 1, с. 50 (илл.)]. // Ср.: **Бèлый свет такòго не в̀идел.** *Волг. 1.* *Одобр.* О чём-л. превосходном, отличном. 2. *Неодобр.* О чём-л. скверном, очень плохом [БСРП, с. 596].

Свет перемакòтрился. *Экспресс.* Мир изменился до неузнаваемости: *Ах, дифчàта, свет пиримакòтрился.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 24 (илл.)].

Свет потеря̀ть. Потерять зрение, ослепнуть: – *Где вы глаз патиры̀ли? – А де швет патиры̀л? На вайнè.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 158]. Син.: **Закры̀лись гла̀зы.** **Закры̀ть гла̀зы.** Ср.: **На гла̀за не в̀идеть.** // Ср.: Ант. **Свет откры̀лся кому.** *Коми.* О прозрении слепого [БСРП, с. 597].

Светова̀я зарни́ца. Утренняя заря: *Кады̀ карòва бы́ла, я да светавòй зарни́цы падыма̀лась.* Усп. [КСРГО]. > **Зарни́ца,** см. **Вечòришняя зарни́ца.** Син.: **Светова̀я зарни́чка** в 1-ом знач.

Световая зарница. 1. Утренняя заря: *Па свитавой зарнічки фставали.* Вас. Син.: **Световая зарница.** 2. Планета Венера. *Светавая зарнічка – бальшая звезда, ухадзячая при світу, на заре.* Ст. Некр. *Свитавая зарнічка фстаёт пiрит свѣтам.* Возн. Син.: **Вечерняя заря. Вечерняя звездочка. Вечерняя (вечоришняя) зарница. Вечерняя зарница. Внутренняя (внутрешняя) зарница. Внутрешняя звезда. Ранишняя зорька. Утренняя заря. Утрешняя зарница. Утрешняя звезда. Утрешняя зорька** [СРГО, т. 2, с. 159; КСРГО]. > **Зарница,** см. **Вечерняя зарница.**

Свёкор-батюшка. *Фольк. Устар. Ласк.* Свёкор: *Свёкар-батюшка калыбачку принисёт.* Возн. Из свадебной песни «Свёкор мой батюшка», которую пели на третий день после свадьбы, когда приглашали родителей невесты в дом жениха [СРГО, т. 1, с. 264 (илл.); Лаз., с. 28]. // Ср.: **Богоданный батюшка.** *Сиб.* Тесть, свёкор [ФСРГС, с. 9].

Свивать младенца. 1. Заворачивать новорождённого в пелёнки (у нестарообрядцев). 2. Свивать новорождённого свивальником вокруг по пелёнкам крестообразно трижды (у старообрядцев) [Швец 2012, с. 74].

Своим музулём (работать, зарабатывать и т. п.) Собственным трудом, своими силами: *Нада свайм музулём дѣньги зарабатываць.* Вас., 1986 [КСРГО]. // Ср.: **Своим горбом.** *Прост.* в том же знач. [БСРП, с. 152].

Свой горб не тяжко носится. *Посл.* Привычная работа выполняется легко: *Свой горб ни тяшка носицца.* Введ., 1971 [КСРГО].

Свой своему поневоле друг. *Посл.* О необходимости ценить и уважать родственников: *Нада свайм радным намагать, бо свой свайму и паниволе друк.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Не меняй своего плохого на хорошего чужого.** // Ср.: **Свой по своему (по своему) поневоле друг. Р. Урал. Свой своему поневоле (по неволе) друг. Свой со своим поневоле друг.** *Пск. (Пытал.)* [БСРПС, с. 301].

Своя хатка – родная мать. *Посл.* Лучше всего в родном доме: *Где ни идёш, ни ёдиш, а фсе равно дамдой идёш. Как жа жыть биз раднова гнизда? Свая хатка – родная мать: паёла, паспала, никаму ничиво ни сказа́ла.* Прим., 2017-2018

[КМ]. Ср.: Поела, поспала, никому́ ничего́ не сказа́ла. // Ср.: Своя́ хатка – родная (родна) ма́тка [БСРПС, с. 947].

Свято́й кут. *Этнограф.* Красный (передний) угол в доме, где находятся иконы, куда сажают почётных гостей: *Там, где абразà, свято́й кут мы называ́им.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 161]. Син.: **Кра́сный кут. Передний кут. Свято́й уго́л.** // Ср.: см. **Кра́сный кут.**

Свято́й уго́л. *Этнограф.* Красный (передний) угол в доме, где находятся иконы, куда сажают почётных гостей: *У свято́м углу́ стаи́ть икòна.* Рус. Ив., 1970 [КСРГО]. Син.: **Кра́сный кут. Передний кут. Свято́й кут.** // Ср.: см. **Кра́сный кут.**

Сгла́зы сде́лать кому́. Сглазить несостоявшегося жениха; сглазить жениха, который отказался жениться: *Згла́зы зде́лала йиму́.* Троиц., 2018 [КА].

С го́лого (го́лыга) – что (як) со (са) свято́го (свято́га): ничего́ не возьме́шь (ничòга ни вòзьмиш). *Посл. Одесск. (курск.-орл.).* С бедного взять нечего [БСРНС, с. 604]. // Ср.: **С го́лого (го́лыга) – что (як) со (са) свято́го (свято́га): ничего́ не возьме́шь (ничòга ни вòзьмиш).** *Помор. Смол.* в том же знач. Ср также *Посл.: Го́лый – что свято́й: бе́ды не бои́тся (не бои́тся бе́ды).* *Шутл.* Бедному человеку нужда не страшна. **Го́лый – что свято́й: ни воро́в, ни разбо́я не бои́тся.** *Шутл.* Бедному человеку терять нечего. **Го́лый – что свято́й: ни разбо́ев, ни воро́в не бои́тся.** *Горьк. Шутл.* Бедному человеку воровство и грабежи не страшны. **Го́лый – что свято́й: с него́ взятки гла́дки.** *Шутл.* С бедного человека ничего не возьме́шь [БСРНС, с. 604].

С да́вних да́вен. Издавна, с давних пор: *Дет Жук з да́вних да́вен тут живе́ть – пажы́тиль.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 56 (илл.)]. Син.: **С де́довых времён. Сканибе́ль ве́ка. С-под конца́ ве́ку.**

С де́довых времён. Издавна, с давних пор: *Èта памàзанка стаи́ть ишиò з де́давых вримён.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 74 (илл.)]. Син.: **С да́вних да́вен. Сканибе́ль ве́ка. С-под конца́ ве́ку.**

Сде́лать кирни́чку кому́. Подать вареники с большим количеством растопленного масла: *Зде́лай ей кирни́чку!* Троиц., 2019 [КА].

Сдѣлать обидство кому. Нанести обиду; обидеть кого-л.: *Он мне обидство бальшде здѣлал.* Кисл., 1989 [КСРГО].

Сдѣлать хитрость. Схитрить: *Тѡже хатѣла хитрасть здѣлать.* Никол., 2018 [ДФ № 38].

С дурцѡй. *Неодобр.* О глуповатом человеке, о человеке со странностями. [БСРП, с. 207-208]. // Ср. в том же знач.: **С дурцѡй.** *Морд. Перм. С дурачѡной (дурачѡнкой).* *Пск.* [Там же, с. 207-208].

Себѣ на карман. *Неодобр.* Присваивать, наживать (о деньгах): *Людскàя жызнь завѣсит ат мѣснава рукавѡтства, а мѣснае на людѣй плюѣт и сибѣ на карман.* Никол., 2018 [ДФ № 42].

Семѣйная цибуля. Сорт лука, каждая луковица которого состоит из множества мелких луковиц: *На гарманѡ мнѡга симѣйнай цибули.* Алекс. *Симѣйнай цибуля, што в кусту нѣскалька галѡвак растѣть.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 164]. Ср.: **Цибуля-сѡшка.**

Семь лѣт мак не родѣл – гѡлоду нѣ было. *Погов. Неодобр.* или *шутл-ирон.* Ничего страшного; всё бывает. О незначительности, преодолимости возникающих проблем, трудностей: *Анà идѣть, ат миня атварачивыица, бо я ей правду сказàла. Тàки хлопѡт: семь лет мак ни радѣл – гѡладу нѣ была. Чи абайдусь я без ниѣ, чи не.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Такѣ хлопѡт.** // Ср.: *Брян. Мак семь лет не родѣл, и хѡлоду нѣ было.* *Ленингр. Мак три гѡда не родѣлся, да гѡлода нѣ было* [БСРПС, с. 512].

Семь мешкѡв старцев наворотѣть. *Шутл.* Наговорить очень много, рассказать много небылиц [БСРП, с. 400]. Ср.: **Баламѣтить / взбаламѣтить гѡлову. Наказàть (понаторкотàть) с три кѡроба (три кѡроба). Рассказàть всю обѣдню.** // Ср.: **Наразговàривать сѣмку арестàнтов.** *Коми.* Наговорить, рассказать много вымышленного, не соответствующего действительности [БСРП, с. 652].

Семь раз некрасѣвый (-ая, -ые). *Экспресс.* Об очень некрасивом человеке: *Ды нихàй, што анà семь рас никрасѣвая, затѡ хазяйка какàя и умница!* Прим., 2017-2018 [КМ].

Семь страв на столе, а он восьмью х́очет. *Погов. Неодобр. или шутл.-ирон.* О ничем не обоснованном желании иметь больше и лучше, чем уже есть: *Тò он ни хòчить, тò ни хòчить, от врёдный: сем страв на сталè, а он васьмью хòчить.* Прим., 2017-2018. Мотивация фразеологизма объясняется старообрядцами-носителями говора так: Раньше вечером соседки выходили на улицу, разговаривали, лускали семечки, пели. Однажды одна женщина по имени Арина пожаловалась на своего мужа: «Ну, ни зараза – семь страв (т. е. блюд) на столе, а он восьмью х́очет!» Соседки удивились: такое количество блюд на столе в будний день – большая роскошь. Спрашивают: «А какие же у тебя семь страв на столе»? Тётка Арина отвечает: «Ну, какие: картошка отварная, цибуля, чеснок, огурец, тюлька солёная, хлеб, соль». Соседки рассмеялись: «Тогда понятно, почему твой мужик восьмью страву х́очет». В дальнейшем выражение стало широко употребительным в речи сельчан [КМ]. < **Стр̀ава** – 2. Отдельное кушанье из числа составляющих обед, завтрак или ужин [СРГО, т. 2, с. 195].

Семь чертёй твоёй головè! Восклицание, выражающее удивление, досаду, раздражение ли негодование [БСРП, с. 737, 735]. // Ср.: **Чёрт возьми!** *Прост.* в том же знач. [Там же, с. 735].

Серèдняя х̀ата. Одна из комнат в доме, находящаяся посередине дома: *Ф сярèдней х̀ате чичàs залòдка живёть.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 165].

Сèрдце задохну́лось у кого. Об обморочном состоянии [БСРП, с. 607]. Ср.: **Выйти с сознàния. У пров̀ал пойти́.**

Сèрдце заика́ется. Кто-л. охвачен сильным волнением: *Аш сèрце заика́ицца.* Введ., 2019 [КА]. Ср.: **Кровь заклихотàла.**

Сèрдце крòвушкой облива́ется. Кто-л. испытывает невыносимые душевные страдания при мысли о ком-л., чём-л.: *Гляжу на бèдных сирòтак – сèрца крòвушкой аблива́ицца.* Трост. [КСРГО]. Ср.: **Душà вылетàет. Душà с тèлом расста́ется. Жлòбà бèлая д̀ушит. Ни душй ни тèла ужè нема́.** // Ср.: *Общепотр.* **Сèрдце крòвью облива́ется** у кого. *Разг.* Кто-л. испытывает невыносимую душевную боль, страдает, тоскует [БСРП, с. 735].

Сесть (посесть) на нòги. 1. Потерять здоровье, заболеть: *Пакà ни сел на нòги,и сибè зарабòтать на̀да.* Введ., 1971. *Муш у эту вайну̀ на атб̀ывки èздил, пакà ни сел на нòги.* Введ., 1971. Син.: **Упа̀сть на нòги.** Ант.: **Пойт̀и на лек** во 2-ом знач. **Пойти у хòд.** 2. Не иметь возможности передвигаться из-за болезни ног. Б. Пл., Возн. Син. **Не ходит̀ь на нòги. Осест̀ь на нòги. Отня̀ли нòги. Потеря̀ть нòги** [БСРП, с. 442; КСРГО; Швец 2008, с. 269]. Ср.: **Нòги гальм̀уют. Нòги (нòженьки) откàзывают (откàзуют).** // Ср.: **Сесть (посесть) на нòги.** *Волог., Дон., Пск.* О потере способности ходить, передвигаться (как правило – вследствие болезни) [БСРП, с. 442]. Ср. также: **Вставать / встать на̀ ноги.** *Разг.1.* Выздоровливать, оправляться от болезни [Там же, с. 440].

Сèять ситечком (ситечком сèять). О мелком дожде: *Ситичкам сèе.* Введ., 1971 [КСРГО]. Син.: **Охладнòй дождь.** Ср.: **Гуси́ный дождь. Ма̀ловный (ма̀ловний) дождь. Споко̀йный дождь. Ти́хий дождь.**

Сига̀ть гòпки (гòпки сига̀ть). 1. Вставать на дыбы (о животных): *А та̀я сига̀я гòпки* (о собаке). *И лòшади гòпки сига̀ют.* Троиц. 2. Подпрыгивать, подскакивать (о человеке): *Шо ты сига̀иши гòпки, как та саба̀ка?* Троиц., 2018 [СРГО, т. 2, с. 167; БСРП, с. 150; КА]. // Ср.: **Станови́ться гòпки.** *Волг. Дон.* 1. Становиться на дыбы. 2. Резко проявлять несогласие, строптивость [БСРП, с. 150].

Сидèть голякà. *Неодобр.* Бездействовать; сидеть без дела [БСРП, с. 149]. Ср.: **Сидèть на голы̀шке.**

Сидèть на голы̀шке. *Неодобр.* Бездельничать, праздно проводить время [БСРП, с. 149]. Син.: **Байды́ бить. Байды́ки бить. Байды́ки гоня̀ть. Быть (ходит̀ь) как ляд несусвèтный. Ва̀ленком ходит̀ь. Ва̀ликом ходит̀ь. Лы́нды бить** в 1-ом знач. **Па̀лец об па̀лец не ударя̀ть.** Ср.: **Сидèть голякà.**

Сидèть на деньгàх. Быть скупым [БСРП, с. 185]. // Ср. в др. знач.: **Сидèть на деньгàх.** 1. *Ряз.* Иметь деньги, работать на высокооплачиваемой должности. 2. *Жарг. банк. Разг.* Задерживать оплату долгов, используя деньги для других целей [Там же].

Сидѣть на корню. Оставаться жить при родителях: *Мой младший сын сидит на корню.* Ст. Некр., 1977 [КСРГО]. Син.: **Оставаться / остаться на корню.** // Ср., см. **Оставаться / остаться на корню.**

Сиди и не трѣпайся! Восклицание-предупреждение кому-л.: «Не встречай! Ничего не предпринимай!»: *Сиди и не трѣпайся!* Анат. [СРГО, т. 2, с. 229 (илл.)]. Ср.: **Молчок в торбу!**

Сим год не вмывался, на восьмой умьлся. *Погов. Шутл.-ирон.* О человеке, который наконец принял какое-л. важное решение, наконец заявил о чём-л. Спас. [СРГО, т. 2, с. 168 (илл.)]. // Ср.: **Семь лет молчал, на восьмой вскричал** [БСРП, с. 482].

Синекамневая лампа (лампа синекамневая), в ед. и мн. ч. Синяя лампочка: *У нас были две лампы синекамневые.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 168].

Синий баклажан, в ед. и мн. ч. Баклажан: *В нашей семье очень вкусно готовили соленья, помидоры, огурцы и синие баклажаны в бочках.* Троиц. *Синий баклажанъ, растение тоже однолѣтнее, разводится въ меньшемъ размѣрѣ и преимущественно употребляется греками. Плоды его большой величины, синяго цвѣта, пріятнаго вкуса, но въ прокъ не приготовляются* [Пеш., кн. 2, с. 4; ХГ, с. 105]. Син.: **Синий патлажан. Синий помидор.**

Синий камень. Медный купорос: *Пирит тем, как сеять зрно, яно абрабѣчиная синим камним.* Серг., 1974. *Синева камня нет, нечим винаграѣт крапѣть.* Ст. Некр. *Аѣ гусениц винаграѣт синим камнем крапѣм.* Ст. Некр. *Завѣдица если галавня, спиртум пициницу синим камнем.* Рус. Ив. [СРГО, т. 2, с. 168; КСРГО].

Синий патлажан, в ед. и мн. ч. Баклажан: *Манджя – ѣта соус из синих патлажанѣф.* Ст. Некр., Спас. [СРГО, т. 1, с. 298 (илл.)]. Син.: **Синий баклажан. Синий помидор.**

Синий помидор (помидор синий), в ед. и мн. ч. Баклажан: *Синие помидоры и угурчики в кадушки солим.* Дем. *Синие помидоры садютъ, красные помидоры, картоху, цыбульку.* Возн. *У том амищении растутъ помидоры синии, капуста,*

базиліка. Вас. [СРГО, т. 2, с. 168; МСРГО; БСРП, с. 519]. Син.: **Сїний баклажн.**
Сїний патлажн.

Синїчку хоть в пшенїчку – она̂ всё синїчка. *Погов. Шутл.* О тщедушном, маленького роста человеке, который выглядит моложе своих лет. Прим., 2019 [КМ]. Син.: **Ма̂ленькая собачка век щенок.** // Ср.: **Синїцу хоть в пшенїцу – ничегò не сде̂лаешь.** Тощего не откормишь [Рыбн, с. 57].

Синòд собрался. *Ирон. или презр.* О сплетницах [БСРП, с. 612].

Сїняя хма̂ра, в ед. и мн. ч. Дождевая туча: *Как сїняя хма̂ра – спакòйный дождж, благодатный.* Введ., 1971. *Сїние хма̂ры вакрух – дож будить.* Введ. *Иде̂ть сїняя хма̂ра – дож будить.* Введ. [СРГО, т. 2, с. 168; КСРГО]. Ср.: **Бе̂лая ту̂ча.**

Ска̂зано – свято. *Посл.* То, что сказано – решено, не обсуждается: *Никуды̂ я ни па̂еду, ска̂зана – свята.* Возн., 1971 [СРГО, т. 1, с. 331 (илл.)]. // Ср.: **Ска̂зано свято: об̂ручи сняты, ка̂дка в печи, вода не потечёт.** *Ср.-русск.* **Ска̂зано – свя́зано, поло́жено – не трòнь.** То, что установлено, решено, не подлежит произвольным изменениям. **Ска̂зано – свя́зано. Что сде̂лано, то свято. Что ска̂зано, то свято** [БСРПС, с. 614, 811, 796].

Ска̂лочки игра̂ют (игра̂ли). О печи, нагретой до красного каления: *А п̂чка далжна̂, шоб аш ска̂лочки игра̂ли.* Никол., 2018 [ДФ № 39]. > **Ска̂лочки – звёздочки.**

Сканибе̂ль ве̂ка. Издавна, с давних пор. [БСРП, с. 75]. Син.: **С давних да̂вен. С де̂довых времён. С-под конца̂ ве̂ку.** // Ср. в том же знач.: **Искони веко̂в (век, ве̂ку).** *Пск., Сиб.* **Искòли веко̂в.** *Кар.* **Сконї век (ве̂ку).** *Сиб.* **Испокòн веко̂в (ве̂ка, ве̂ку).** *Книжн.* **Испокòн (спокòн) веко̂в (ве̂ку).** *Народн.* **Испокòни веко̂в (век).** *Сиб.* **Испокòнь веко̂в (век).** *Сиб.* **Со старины̂ веко̂в.** *Пск.* **Спокòн ве̂ку ве̂чного.** *Орл.* [Там же, с. 75, 640].

Скїба, отрєзанныя от хлєба (отрєзана скїба от хлєба). О человеке, который становится чужим для кого-л., отдаляется от кого-л. [БСРП, с. 614]. // Ср.: **Скїба, отрєзанныя от хлєба (отрєзана скїба от хлєба).** *Дон.* в том же знач. [Там же].

Складыва́ть (складáть, слажива́ть, класть) [в (у)] кресты́ (хресты́, хресы́, кресы́, хрестцы́, хрестец, хрестáми)). *Устар. Этнограф.* О крестообразной укладке снопов: *Мой сын касил, а я взяла и складала у хриси́.* Мирн., 1968. *А тагда хриси́ клáли.* Мирн., 1972. *Хриси́ у кучу складáли (трина́цать снапо́в). Читьре рáза на три – читьре стины́ и адýн свёрху пакрыва́ли. Я любил хриси́ складыва́ть, вяза́ть.* Ст. Некр., 1973. *Стага́ складывали ф хриси́.* Ст. Некр., 1974. *Касили и сла́жывали ф христèц.* Алекс., 1977. *Сирна́ми жа́ли и складывали ф кристы́.* Ст. Некр. *Снапы́ вяза́ли, у кристы́ складывали.* Ст. Некр. *Снапы́ складывали ф кристы́.* Ст. Некр. *Кагда́ мы дèуками бы́ли, снапы́ христáми складывали, а ни хóчиш снапы́ вяза́ть – складáш у капы́цы.* Ст. Некр. *Снапы́ складывали христáми. 15 снапо́ф – хрест. 4 христá – капна́.* Троиц. *Умèл он хреси́ класть. Ох, ма́стер был!* Б. Пл. *Снапы́ сла́жывали ф крицы́.* Возн. *Сла́жывали снапы́ у хресты́ такы́и большы́и, шоп ни намòкли, када́ доить.* Серг.[СРГО, т. 1, с. 267; т. 2, с. 263 (илл.); КСРГО]. Повсеместно. < **Хрестèц, хрястец** – пятнадцать снопов [СРГО, т. 2, с. 263].

Скòльки дèвок, стòльки скрынь. *Посл. Этнограф.* Сколько в семье дочерей, столько готовится приданого. Троиц., 2019 [СРГО, т. 2, с. 173, 193 (илл.); КА]. < **Скры́ня** – сундук [СРГО, т. 2, с. 175]. Связано со старинным обычаем, по которому для каждой из дочерей готовили приданое, которое складывали в сундуки (скрыни). К примеру, к свадьбе у девушки в качестве приданого должно было быть сорок вышитых рушников и семь юбок.

С коридòром. *Жарг. Шутл.* Плохо учиться: *Кòнчил читьре клáса с каридòрам.* Введ., 2019 [КА]. Син.: **Девя́тый коридòр.**

Скоропосты́жный дождь. Проливной дождь: *Дождж, катòрай бы́стра на́чался и бы́стра закòнчился. Йишò гаваря́ть «раптовáй доши».* Никол., 2018 [КА]. Син.: **Заливнòй дождь. Раптовóй (ряптовóй) дождь. Скоропочáтный дождь.**

Скоропочáтный дождь. Проливной дождь: *А буйный, скарапачáтный дождь называли гразавòй.* Рус. Ив. [СРГО, т. 2, с. 174]. Син.: **Заливнòй дождь. Раптовóй (ряптовóй) дождь. Скоропосты́жный дождь.**

Скороходка побѣгла. О быстро идущем человеке: *Кажуть: «скарахотка набѣгла».* Введ., 2019 [КА].

Скѹпость не глѹпость, [а] простота – хѹже воровствѹ. *Посл.* Быть в меру экономным – не так уж плохо; проявлять излишнюю доверчивость – недопустимо: *Мой тѹтя гаварил: «Скѹпасть ни глѹпасть, а прастатѹ – хѹжэ варафствѹ».* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Скѹпость не глѹпость. Скѹпость не глѹпость: себя бережѹт. Скѹпость не глѹпость, а тѹпость. Бывѹет и простота хѹже воровствѹ. Иная простота хѹже воровствѹ. Простота пѹще воровствѹ. Простота хѹже воровствѹ. Простота хѹже воровствѹ: с простоты люди пропадѹют** [БСРПС, с. 727].

Сладкая вода. Вода из подземных источников; ключевая или артезианская вода: *Эта былѹ питьевѹя, слѹткая вадѹ, ключивѹя.* Прим., 2012. *Сладкай вадѹ ни булѹ.* Введ., 2019. *Низѹ паливатѹ слѹдкай вадѹй.* Введ., 2019. *Салѹная вадѹ у нас ф калѹцѹэ, а слѹткая в басѹйнах. Есть артезиѹнские сквѹжыны, ииѹ аттѹда дастаѹт и напалнѹют басѹйны.* Возн., 2020 [ДФ № 15; КА]. Ср.: **Подшкѹрная вода. Солѹная вода.**

Сладкий корень. Растение с длинным мясистым корнем: *В галѹдный гот слѹткий кѹринь ѹли.* Введ., 2019; Возн., 2020 [КА]. // Ср.: **Сладкий корень.** Публ. Сахарная свѹкла [БСРП, с. 314].

Слезѹ слезѹ побивѹет. *Экспресс.* Очень сильно страдать, переживать; долго плакать из-за кого-л., чего-л.: *Сижу, дѹмаю, как жыть дѹльшѹ, слизѹ слизѹ набивѹить.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Слезѹ слезѹ догонѹет.** *Волг.* **Слезѹ слезѹ мѹет.** *Новг.* **Слезѹ слезѹ погонѹет.** *Пск.* О человеке, который долго горько плачет [БСРП, с. 618]. **Слезѹй слезѹ погонѹять.** *Сиб. Экспресс.* Долго плакать [ФСРГС, с. 139].

Слепѹй дождь. Короткий дождь при солнце: *Мнѹга дажжѹй па-рѹзнаму кличутѹ: адѹн – аклѹдный, дрѹгый – раптѹвый, трѹтий – сляпѹй. Сляпѹй – при сѹнцѹ кѹпаить.* Павлов. [КСРГО]. Син.: **Курѹнный дождь.**

Слѹзы призвестѹ (призвестѹ слѹзы) кому. Заставить кого-л. плакать; довести до слѹз кого-л.: *Младѹ слѹзы призвилѹ.* Анат., 1964 [КСРГО].

Слòва ни прокїнуть. Слушать очень внимательно, ничего не пропуская: *Фсє пòмню – слòва ни пракїнула.* Б. Пл., 1976 [СРГО, т. 2, с. 120 (илл.); КСРГО].

> **Прокїнуть** – пропустить [СРГО, т. 2, с. 120].

Слòво три бєса у кого. *Шутл.* О находчивом в разговоре, красноречивом человеке [БСРП, с. 621]. Ср.: **Знать говорїть.**

Смєрїться на давлєние. Измерить артериальное давление: *Я паєхал и смєрїлся на давлєние.* Введ., 1971 [КСРГО].

Смерть потянўла [кого]. Кто-л. умер. Возн. [Швец 2014, с. 137; Швец 2008, с. 279]. Син.: **Надўть хвостà. Вїтянуть язїк. На тот свет поїтї. Повїтянуть нòги. Поїтї на бугòр. Потянўть язїк. Уїти к предкам. Уїтї на клàдбище.**

С млада лет. С молодых лет, с молодости: *Я с млада лет шыла.* Ст. Некр., 1974 [КСРГО].

Смотрєть скòса на кого. *Неодобр.* Относиться недоброжелательно, с недоверием, предубеждением к кому-л.: *Он и сичàs скòса на нàs смòтрит.* Нов. Некр. [СРГО, т. 2, с. 174]. // Ср. *Общеупотр.* **Смотрєть кòсо** на кого. Разг. Относиться к кому-л. с недоверием, настороженно [БСРП, с. 319].

Снеговàя водà. Вода, полученная растоплением снега. Введ., 2019 [КСРГО].

Снòсу нема (не булò) чему. О качественной одежде, ткани и т. п., которые долго носились: *Анї напрjàли вòвну, патòм саткàли сукнò, йивò навалjàли, йиму снòсу ни булò.* Коса, 1980 [СРГО, т. 2, с. 32 (илл.); КСРГО]. > **Нема** – нет. **Буть** – быть [СРГО, т. 1, с. 329, 60]. // Ср.: **Снòсу нет** кому, чему. Разг. О прочной, долго не изнашивающейся вещи; о крепком, здоровом человеке [БСРП, с. 626].

Собàчье мьло. *Курск.* Луговая трава с мелкими розовыми цветами, которая мылится при растирании [БСРП, с. 419].

Собàчье мясо. *Бран.* О человеке, поступившем непорядочно, подло [БСРП, с. 422].

Собирать вўлицу. *Устар. Этнограф.* Собирать молодёжное гуляние с песнями, танцами, подарками: *На Пàсху, на Мàслиную сабирàли вўлицуна вичирàм, стрòдили качєлю.* Троиц., 2019 [КА]. Син.: **Дєлать ўлицы (вўлицу).**

Собирать посэг [на смерть]. *Обряд.* Готовить на случай смерти специально подготовленную одежду, которая завязывалась в большой платок и хранилась в сундуке: *Сабирають пасэх на смерть.* Троиц., 2018 [КА].

Собираться в (на) полуднички. *Полдничать: После абѣда ф палуднички сабирались.* Спас., 1982. *На палуднички мы сабирались пòсля абѣда.* Спас. [СРГО, т. 2, с. 71 (илл.); КСРГО].

Собираться на зелёную травку. *Этнограф.* Об обычае празднования Троицы в селе Троицком Беляевского района, представляющем собой массовое народное гулянье. В этот день жители села вставали очень рано, рвали полынь, бросали через порог и через калитку; к забору и калитке прикрепляли ореховые ветки, чтобы, по поверьям, «враг не пробрался», «чёрт не зашёл у хату». Полынь бросали и на порог, «чтобы никто войти не мог» (нечистая сила – Н. А.). Затем шли в специально отведённое для празднования место – «на зелёную травку», садились на дерюжки, ставили миски с варениками, пирожками и т. п., графины с вином и пели песни. Праздновали всем селом. Троиц., 2019 [КА].

Собираться на толокѹ. *Этнограф.* Об обычае массового народного гулянья. Так, в селе Троицком Беляевского района Одесской области перед Пасхой жители села со всей Журавлёвки (так называлась русская часть села; вторая часть была молдавской) собирались в специально отведённом для этого месте («вѣтолоченном», на котором ничего не росло), носившем название «толокà». Старики и женщины щелкали семечки, молодёжь знакомилась, танцевала. Пели песни, водили хороводы. Всё село гудело песнями. Троиц., 2019; Никол., 2020 [КА]. См. также: **Выводить на толокѹ.**

Соблюдать природу. Придерживаться старинных обычаев, традиций [БСРП, с. 534]. Син.: **Старину держать.**

Собрать [чего] в ореховую скорлупѹ. *Неодобр. или шутл.-ирон.* Очень мало собрать: *Приѣхал з зарабатак гòлый-бòсый, сабрал дèник в арехавую шкарлупу. Што зарабòтал, то и патрòтил.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Собрать драку. *Шутл.* Подраться [БСРП, с. 200]. Ср.: **Браться за грудки.**

С обхòдцем. О вежливом, обходительном человеке [БСРП, с. 457].

Сойти с круга. Сойти с ума: *Я йщѣ с кругу ни сашла, штоп зирно предавать.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Лишиться разуму. Помешаться умом. Теряться мозгами.** // Ср.: **Сходить / сойти с круга.** Разг. Опускаться нравственно, терять социальный статус [БСРП, с. 333].

Солёная вода. Подпочвенная вода. *У нас здесь салёная вада, нигдѣ нет радниковай крыницы.* Прим., 2012; Введ., 2019. *Салёная вада у нас ф калдоццэ, а слаткая в басейнах.* Возн., 2020 [КСРГО; КА]. Син.: **Подшкурная вода.** Ср.: **Сладкая вода.**

Солому палить (палить солому). Обряд. Часть свадебного обряда, по которому после девичника подружки невесты, ночевавшие у неё в доме, утром сжигают солому, что символизирует прощание с девичеством и расставание с подругами: *Спали наслѣдную ноч у нивѣсты усѣ дѣуки. На зямі пастеліла мама нам. Тада ўтрам салому палюць, пастель сваю. Дѣуки играюць и палюць. Как бутьта бы мы спали на саломі и палим эту ужэ пастель, ужэ ни на́да анá нам. И пѣсни пѣли.* Возн., 2020 [КА].

Сон – дурак. Посл. Неодобр. О нежелательности и вреде дневного сна: *Сон – дурак: ляжыш рас, а патом тибѣ стольки буде рабòты, а тибѣ буде тянуть на кравать. Ни лажысь!* Введ., 2019 [КА]. // Ср.: **Сон – дурак: добра не помнит.** **Сон – дурак: со сна мешка не сошьѣшь.** Пск. (Пытал.). **Сон – дурак: со сна шубу не сошьѣшь.** Пск. (Пытал.). [БСРПС, с. 857].

Сопеть [себѣ] в две дырки. Обычно в повел. накл. Экспресс. Неодобр. Молчать, не вмешиваясь не в своё дело: *Сиди, сапi сибѣ в две дырки и малчи! Чивò лесть тудà, кудà тибѣ ни прòсють.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Молчок в торбу!**

Сорок дѣн. Обряд. Традиционный поминальный обед на сороковой день после смерти: *Атмичають дѣвить дѣн, сòрак дѣн, шесть мѣсицыф, гот.* Серг., 1974. *На сòрак дѣн дають им кухлички* (* маленькие продолговатые пирожки). Усп. [КСРГО]. См также: **Двадцать дѣн (двадцать дней).** **Девять дѣн.**

Сòусный кабачок, в ед. и мн. ч. Кабачок: *Сòусные кабачки рáзныи естѣ.* Никол., 2018. *Мы гаварим «сòусные кабачки», патаму шта наши люди*

засаливают их, а патом соус вярят. Никол., 2020 [ДФ № 41; КА]. Син.: **Весовой кабак.**

С охотостью. Охотно, с желанием: *С ахотастью за нивò пашла.* Прим. [СРГО, т. 2, с. 180].

Сошэйная дорога. Шоссе: *Кòла сашэйнай дарòги вйшня.* Б. Пл. *За вуглòм сашэйная дарòга.* Троиц. [СРГО, т. 2, с. 180].

Спасать свою дýшу. Борьтсья за выживание, выживать: *Ей нàда бы́ла дýшу сваю спасать, а самà плàче – трòе дитèй астàлась.* Никол., 2018 [ДФ № 33].

Спасибо [кому] от земли до нèба! Большое спасибо!: *Спасйба Вам ат зямлй да нèба.* Никол., 2018 [ДФ № 36].

Спàсовка-лàсовка. Спас, церковный праздник в августе: *Кавунй бóдут на спàсавку-лàсафку.* Б. Пл., 1976 [СРГО, т. 2, с. 181; КСРГО]. < **Лàсовка** – о времени, когда едят обильно и вкусно [БСРПС, с. 653]. // Ср.: **Петрòвка-голодòвка, а Спàсовка-лàсовка** [Там же].

Спàсу немà [от кого, чего]. 1. Нет спасения, невозможно избавиться от кого-л. или чего-л.: *Ат èтих фсяких чирвякòф спàсу нямà.* Рус. Ив., 1982. 2. Невозможно терпеть: *Ён такòй лидàчай, нимà спàсу.* Спас. [СРГО, т. 2, с. 292 (илл.); КСРГО]. > **Немà**, см. **Снòсу немà (не булò).** // Ср.: **Общеупотр. Спàсу нет.** 1. от кого. *Прост.* О том, кто надоедает, мешает, мучает кого-л. 2. *Сиб.* О высшей степени проявления какого-л. качества, состояния. 3. *Волг., Сиб.* О безвыходном положении [БСРП, с. 636].

Спèлая овцà (вовцà) (и спèлая овцà (вовцà)), в ед. и мн. ч. Взрослая овца: *Афчàрник пастрòили для вавèц, спèлых и зилèных.* Введ., 1971. *Дарю спèлую афцу на свàтьбу.* Возн. *Афцу спèлую дарйли.* Возн. *Афчàрник пиригарадйли для вавèц спèлых и зилèных.* Введ. [СРГО, т. 2, с. 181; КСРГО]. Син.: **Спèлая ягнйца.** Ант.: **Зелёная овца (вовца). Зелёная ягнйца.**

Спèлая ягнйца, в ед. и мн. ч. Взрослая овца: *Патòм дòрють ягнйцу спèлую.* Никол., 1979 [КСРГО]. Син.: **Спèлая овцà (вовцà).** Ант.: **Зелёная ягнйца. Зелёная овцà (вовцà).**

Спину не чують. Устать до болей в спине: *Патяниши сáнку – спину ни чуюши.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 101 (илл.)].

Спийть дуюшу кому. *Неодобр.* Доставлять много хлопот, беспокойства, душевных страданий; изводить, мучить кого-л.: *Такоу мужык был нихароуший: линуый, руглиуый. Спийл ей, беднай, фсю дуюшу.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Сало за шкуру залить 2. Три горя куча.** // Ср.: **Выматывать / вымотать (вытягивать / вытянуть) дуюшу кому, чую.** Разг. Изводить, терзать, мучить кого-л.; досаждать кому-л. чем-л. неприятным [БСРП, с.215].

С-под конца веку. Издавна, с давних пор: *С-пат канца веку пряли так.* Павлов., 1975. *Брынза у нас с-пат канца веку.* Никол., 2018 [СРГО, т. 2, с. 183; КСРГО; ДФ № 39]. Син.: **С давних давен. С дедовых времён. Сканибель века.**

С подскоком. Вприпрыжку: *Дефка идет с патскоком.* Спас., 1982[СРГО, т. 2, с. 52 (илл.); КСРГО].

С-под споду. Снизу: *С-пат споду режали салому.* Троиц. [СРГО, т. 2, с. 183]. Син.: **На спод.** Ср.: **У подсподе.**

Спокыйный дождь. Небольшой дождь, не сопровождающийся грозой или ветром: *Спакыйный дождь – тихий, биз ветра, сáмый хароуший для уражаю.* Введ. [СРГО, т. 2, с. 184]. Син.: **Тихий дождь.** Ср.: **Гусыйный дождь. Маловный (маловний) дождь. Охладной дождь. Сеять ситечком.**

Сполнил дело – гуляй смело. *Посл.:* Отдых приятен после выполненной работы: *Сполнил дела – гуляй смела.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 184 (илл.)]. < **Сполнить** – сделать. // Ср.: *Общеупотр.* **Кончил дело –гуляй смело** [БСРПС, с.249].

С поля принести. *Эвф.* О том, кто родился (как правило, в разговоре с маленькими детьми) [Швец 2012, с. 73]. Син.: **В капусте взять. В (у) капусте найти (знатьти) [на той сторонè]. На вёрбочке взять. Под скирдой найти. С поля принести. У (в) городе знатьти. Уловить в озере.** Ср.: **Был (-а, -и) заказан (-а, -ы). Показать свет. Пустить на свет.**

Способное хозяйство. Подсобное хозяйство: *Работал в способном хазяйстве.* Мур. *Панаехали аны на способнае хазяйства.* Мур. [СРГО, т. 2, с. 185].

С прыбылью. О женщине, родившей ребёнка вне брака: *Ёсли низамужняя привила рибёнка, то гаваряць у нас, што анà «с прыбылью», йли называють йиё нипутнай, а бываёт – называють нипутным парня, кагда он дёвушку сйлай узял.* Павлов., 1975 [КСРГО]. Син.: **Непутная дёвушка.** // Ср.: **С прыбылью.** Народн. Костром. Шутл.-ирон. О беременной женщине [БСРП, с. 532].

С прырòду. С рождения: *С прырòду свайивò здёся живём.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 186]. Син.: **По прырòда.** // Ср. **С прырòды.** Сиб. С рождения, с момента появления [БСРП, с. 534].

Спужацься дò смерти. Очень сильно испугаться: *Спужа́лись дò смерти.* Введ. [СРГО, т. 2, с. 186 (илл.)]. > **Спужацься** – испугаться [Там же]. // Ср.: *Общеупотр. Дò смёртй.* Разг. Очень сильно, в высшей степени [БСРП, с. 624].

С пупенка. Экспресс. С младенчества. Троиц. [СРГО, т. 2, с. 186]. Ср.: **От ма́льства. С ребячества. С са́мого малòго.**

С пупенка горевать. Жить, испытывая с раннего детства горести, тяготы жизни: *Я с пупенка гаревала.* Троиц. [СРГО, т. 2, с. 186 (илл.); Швец 2008, с. 280].

Спускной квас. Разливной квас: *Спускной квас патаму, шта стачивають йивò с бòчки.* Возн. *В Адёси спускной квас прадавають.* Введ. [СРГО, т. 2, с. 186].

С ребячества. С детства; с малых лет: *А робить я с рибячества привычная.* Анат., 1984 [КСРГО]. Ср.: **От ма́льства. С пупенка. С са́мого малòго.** // Ср.: **Ма́лое ребячество.** Кар. Раннее детство [БСРП, с. 560]. .

Средняя хата. Одна из комнат в доме: *А за каридòрам у нас средняя хата.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 187].

Срывать нёрвы кому. Заставлять кого-л. нервничать [БСРП, с. 433]. Син.: **Рвать / попорвать [все] нёрвы. Тянуть / вы́тянуть [все] со́духи** во 2-ом знач. Ср.: **Задать нерво́трёп. Играть на нёрвах. Рвать / порвать последнюю нервину.** // Ср.: см. **Рвать / попорвать [все] нёрвы.**

С са́мого малòго. С раннего детства: *Я прычка с са́мава малòва.* Мирн., 1972 [КСРГО]. Ср.: **От ма́льства. С пупенка. С ребячества.**

Ставай у круг! Устар. Этнограф. Традиционное обращение к ребёнку, который должен участвовать в хороводе. Впервые ребёнка приводили в

пятилетнем возрасте. В середине большого круга-хоровода образовывался маленький круг, состоящий из таких детей. Троиц., 2019 [КА].

Ста́вить / поста́вить ко́тцы (котцы́). Ловить рыбу с помощью специальной корзины, плетённой из лозы и поставленной в воде на колья: *В 1947 году, когда многие в селе страдали и умирали от голода, отец поставил котцы на нашей речке в нескольких местах.* Троиц. *Все наелись до отвала и продолжили ставить котцы.* Троиц. *Ставили катцы́.* Троиц., 2019 [Пеш., кн. 1, с. 15; КА].

Ставить на вертёр (на вентера) (и на вертёр (на вентера) ставить)). Ловить рыбу при помощи вентеря: *Ищѐ рыбу на виртѐр ставлять.* Мур. *Ищѐ рыбу на вѐнтира ставять.* Усп. [СРГО, т. 1, с. 74 (илл.); КСРГО]. < **Вертёр, вентер** – рыболовная снасть, вентерь [СРГО, т. 1, с. 74, 72].

Ставнóй нѐвод, в ед. и мн. ч. Вид невода, который забрасывался в реку и не перемещался в процессе ловли: *Фсем давали нивада – и ставня, и тяглавыя.* Троиц., 1970. *Когда тятя рыбалил на Лузановке в составе рыбацкой бригады со ставным неводом, Николай после работы с завода приходил на пляж.* Троиц. *Ставнóй неват – эта прѐсто невод, а тяглавый –эта катóрый тягали.* Троиц., 2019 [СРГО, т. 2, с. 234 (илл.); КСРГО; Пеш., кн. 1, с. 31; КА]. Ср.: **Тягловый нѐвод.**

Становить кра́пку. Завершать, заканчивать какое-л. дело: *Нада в ѐтам дѐли станавить кра́пку.* *Станави кра́пку.* Дем. [СРГО, т. 2, с. 189]. // Ср.: *Общеупотр.* **Ста́вить / поста́вить то́чку.** Разг. в том же знач. [БСРП, с. 668]. *Укр.* **Ста́вити / поста́вити кра́пку.** 1. на чому, в чому і без додатка. Заканчивать, решительно останавливать что-л. 2. на кому. Разочароваться, потерять доверие к кому-л. [СФУМ, с. 688]. . .

Стàрая дѐвка. Немолодая женщина, не вышедшая замуж; старая дева: *Адино́кая жѐнщина – стàрая дѐвка.* Вас. [СРГО, т. 2, с. 189]. Син.: **Повѐк остàться невестой.** Ср.: **В дѐвках девовàть. В мона́шках ходи́ть. Ходи́ть в дѐвках.** // Ср. в том же знач.: **Стàрая дѐвка. Прост. Стàрая дѐва. Общеупотр. Разг. Домовàя дѐва (деви́ца). Яросл. Миколаѐвская (Николаѐвская) дѐва (дѐвка, дѐвушка). Дон. Пристарѐлая дѐва. Арх.**

Ирон. Стàрая девѝца. *Кар.* Вековàя дèвка. *Дон.* Дèвка от голòдного гòду. *Волг., Дон.* в 1-ом знач. Засàженная дèвка. *Кар.* Засидèлая (сидèлая) дèвка. *Дон.* Пожилàя дèвка. *Сиб.* во 2-ом знач. Дèвушка деву́щая (пожилàя, престарèлая). *Пск.* Стàрая девчòнка. *Арх.* [БСРП, с. 176-177].

Стàрая хàта. Комната, где живут постоянно хозяева дома; жилая комната: *В старай хàте жывём, в нòвай – гастей принимаём.* Возн. *Пасиреть нòвай и старай хàты – сенцы.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 189]. Син.: **Житàя хàта. Пожилàя хàта. Похожàлая хàта. Чѝстая хата** в 1-ом знач.

Старину̀ держàть. Соблюдать традиции, придерживаться старых взглядов: *А тут трòшки диликàтней, а там старину̀ дèржать.* Возн. [СРГО, т. 1, с. 161 (илл.)]. Син.: **Соблюдàть природу.** Ср.: **Старину̀ состави́ть.** // Ср.: **Вести́ старину̀.** Соблюдать старинные обычаи. **Дразни́ть старину̀.** *Прикам.* Подражать старине. **Ходи́ть по старинè.** *Народн.* Быть старовером [БСРП, с. 640].

Старину̀ состави́ть. Восстановить старинные обычаи: *Людям нужна старину̀ састàвить, штоп знàть, как люди рàньшы жы́ли.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 190]. Ср.: **Старину̀ держàть.**

Стàршая дру́жка. Самая близкая подруга невесты на свадьбе: *Стàршая дру́шка – то самая ближняя падруга нявесты.* Никол. [СРГО, т. 1, с. 181 (илл.)]. Син.: **Пèрвая дру́жка. Стàршая подру́жка.**

Стàршая подру́жка. *Обряд.* Самая близкая подруга невесты на свадьбе: *Стàршая падру́шка – глàвная падру́шка на свàдьбе.* Возн. *Стàршая падру́шка нисёт шинèки.* Спас. [СРГО, т. 2, с. 190]. Син.: **Пèрвая дру́жка. Стàршая дру́жка.**

Стàрший ша́фер. *Обряд.* Главный распорядитель на свадьбе: *Стàрший ша́фир распарижа́лся на свàдьби.* Дем. [СРГО, т. 2, с. 190].

Стàрый пàрень. Мужчина, который долго не женится; старый холостяк: *Как дòлга ни жèница, назывàем стàрым пàрнем.* Павлов. [СРГО, т. 2, с. 190]. Син.: **Стàрый пàробок. Ходи́ть бобылём.** // Ср.: **Стàрый пàрень.1.** *Кар., Новг., Пск. Ирон.* Значение то же. 2. *Кар.* Вдовец. **Домово́й пàрень.** *Яросл.* Значение то же [БСРП, с. 484].

Старый паробок. Мужчина, который долго не женится; старый холостяк: *Парабак – маладой, старый парабак – какой долга ни жэницца.* Никол. [СРГО, т. 2, с. 15 (илл.)]. Син.: **Старый парень. Ходить бобылём.**

Старый чёрт. *Груб.-прост.* Пожилой мужчина: *А мне маладой так ни хочицца са старым чёртам валаводицца* (песня). Возн. [СРГО, т. 1, с. 92 (илл.); КСРГО].

Стать во фронт. Выстроиться: *Эти два старика вскочили, стали «во фронт», вытянув руки по швам, и дружно прокричали: «Здравия желаем, Ваше благородие!»* [Пеш., кн. 1, с. 9].

Стеклёнашый кубгачик. Ваза для цветов [Баранник].

Стелить дорогу. *Обряд.* От старого погребального обычая выстилать дорогу рушниками перед похоронной процессией. Троиц., 2019 [КА].

Степовая василька. Сорняк: *Стилавая василька цветёт белиньким.* Рус. Ив. [СРГО, т. 2, с. 192]. Ср.: **Степовой ковёрчик. Степовые ротики.**

Степовой ковёрчик. Сорняк, который расстилается по земле: *Стилавой ковёрчик растёт на гармани, на доли, на гароди.* Рус. Ив., 1972 [СРГО, т. 2, с. 192; КСРГО]. Ср.: **Степовая василька. Степовые ротики.**

Степовые ротики. Степной сорняк: *Степавые ротики цветут кремавым.* Рус. Ив. [СРГО, т. 2, с. 192]. Ср.: **Степовая василька. Степовой ковёрчик.** // Ср.: **Львиный ротик.** *Дон.* Цветок львиный зев [БСРП, с. 571].

Стерять ребёнка. О женщине, у которой произошёл выкидыш или ребёнок умер во время родов: *Ана стиряла ребёнка.* Никол., 2018 [ДФ № 33]. > **Стерять** – потерять [СРГО, т. 2, с. 192].

Столбовая молонья. Молния, бьющая вертикально вниз: *Сталбавая моланья бьёт вниз.* Павлов. [СРГО, т. 2, с. 192].

Стойлая пряха. *Устар.* Стоячая прялка, высокая: *Были наши пряхи, русские стаялые, а немецкие низенькие, лижальные.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 194]. Ср.: **Лежалая пряха.**

Стойлый конь. Откормленный конь, неработавший: *Каня стаялава прдсят ф приданая.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 194].

Стоять дичиной. О необработанном, заброшенном участке земли, поле: *Степь тую рабòтают, а тая дичиной стайт.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 194].

Стоять за себя. Защищать себя: *Хватит быть такой мамалыгай, нада учицца стайть за сибя.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 297 (илл.)].

Стоять как грех над душой. Неодобр. или шутл.-ирон. Надоедать кому-л.: *Штò ты стайш, как грèх над душой – от навизàлся, нильзя атыцпйцца.* Прим., 2017-2018 [КМ]. > **Грех** – чёрт, дьявол [БСРП, с. 162].

Стоять как кòлик. Стоять недвижимо; бездействовать: *Стайть как кòлик, ничивò ни мòжыть дабйцца.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср. **Замёрзнуть кòликом.**

Стоять как укòпанный (-ая, -ые). О внезапно резко остановившемся в полной неподвижности человеке: *Я: «Нàстя, стой!» Анà ни ухòдить, стайть как укòпаная.* Возн., 2020 [КА]. // Ср.: **Останàвливаться / остановйться (замирàть / замерèть, застыть, встать, стать) как вкòпанный.** Разг., Курск., Орл. О внезапно резко остановившемся в полной неподвижности человеке, животном (коне) или транспорте [БСРНС, с. 99].

Стоять на гòрне. Работать кузнецом: *Пиддисят лет стайл на гòрне, у кузне рòбил.* Мирн. [СРГО, т. 2, с. 194].

Стоячая люлька. Колыбель, стоящая на полу: *У адной хàты бьла две люльки: висячая и стаячая.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 194]. Ср.: **Висячая люлька.**

Страдàть на нèрвы. Иметь больные нервы: *Так страдàю на нèрвы.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 195].

Стревàть с хлèбом-сòлью. Обряд. Свадебный обычай, по которому жениха с невестой встречают на пороге дома, поднося свадебный каравай с солонкой: *Стривàють с хлèбам-сòлью.* Рус. Ив. *Стревàеть атèц, мать с икòнами, с хлèбам-сòлью.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 196 (илл.)]. > **Стревàть** – встречать [Там же]. // Ср.: **Встречàть с хлèбом-сòлью.** Народн. О доброжелательном приёме, встрече дорогих, желанных гостей [БСРП, с. 714].

Стрелà упàнить (упàнить стрелà) на что. Об ударе молнии: *Упàнить стрилà на хàту и загарàицца.* Усп., 1978 [СРГО, т. 2, с. 244 (илл.); КСРГО]. // Ср.: **Громовàя стрелà.** 1. *Арх., Печор., Помор., Прикам.* Молния, разряд молнии. 2.

Печор., Яросл. Небольшая трубочка, продолговатая окаменелость, получившаяся из сплавившихся от удара молнии песчинок. 3. *Сиб.* Щепка от разбитого грозой дерева [БСРП, с. 647].

Стряпать [своим] языком. *Неодобр.* Болтать, пустословить: *Хòде стряпае свайм языком.* *Никол., 2018 [ДФ № 38]. Син.: Баляцы́ сводить. Терпать языком. Ср.: Разводить баи-баюшки (бай-баюшки). Язык разявить.* // Ср. в том же знач, *неодобр.:* Балабонить языком. *Дон., Пск. Баландить языком. Яросл. Балмочить своим языком. Новг. Бить языком. Новг., Пск., Яросл.* в 1-ом знач. Блекотать языком. *Волг., Пск., Яросл. Блеть (браковать, брыхать, брызгать) языком. Пск. Болтать языком. Прост. Боронить языком. Яросл. Ботать языком. Сиб.* в 1-ом знач. Брякать языком. *Свердл.* В 1-ом знач. Дрягать языком. *Яросл. Крутить языком. Перм. Лебезить языком. Яросл. Лопать языком. Пск. Лоскотать языком. Пск. Лупить языком. Обл. Лязгать (ляскать) языком. Прост. Лякать языком. Кар. Мозготать языком. Пск. Молоть языком. Разг.* в 1-ом знач. Плестить языком. *Перм. Сечь языком. Пск. Стучать языком. Прост. Сучить языком. Прост. Тилькать языком. Печор. Толочь языком. Перм. Трепать языком. Прост. Трепаться языком. Новг., Сиб. Хлэбать (хлоботать, хломотать) языком. Пск. Хлопать языком. Новг., Перм.* в 1-ом знач. Чесать языком. *Прост. Шлёпать языком. Новг., Пск. Щёлкать (шелкотать) языком. Языком дёрг-дёрг.* *Пск.*[БСРП, с. 770-771].

Стукотеть-гуркотеть. *Экспресс.* Шуметь: *Стукатить-гуркатить над акòшычкой.* *Спас. Анì ужэ ёдуть: стукатять-гуркатять.* *Спас. [СРГО, т. 2, с. 198 (илл.); КСРГО].*

Судак бёленький. Сорт винограда: *Винò дèлаим с винаграда: чàще судак бёленький, плакунчик, чёрный и бёлый крымский.* *Троиц. [КСРГО].*

Судерживать словом что. Исполнять, выполнять обещанное: *Судерживаем словам абещание.* *Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 199 (илл.). // Ср.: Общеупотр. Держать [своё] слово. Разг.* в том же знач. [БСРП, с. 621].

Судная лавка. Лавка, на которой стоит посуда [Баранник].

Суконный язык. Непонятная, странная речь; иностранный язык: *А язык у этих румын чудной, суконный какой-та.* Б. Пл. *Немцы суконным языком балтали.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 200; БСРП, с. 768]. // Ср.: **Суконный язык.** Народн. 1. Картавая, искажённая речь [БСРП, с. 768].

Сурепная (сурепяная) алея, ж. р. Масло из сурепы, применяемое для светильников: *Налью сурепнай алеи ф чирипяную мисачку и падажгу дротик – вот и каганец.* Возн. *Люди брали сурепяную алею.* Никол., 2018 [СРГО, т. 2, с. 201; ДФ № 30]. Син.: **Сурепное масло. Сурепочная алея.**

Сурепное масло. Масло из сурепы, применяемое для светильников: *Сурепная масла гарчавае.* Серг. [СРГО, т. 2, с. 201]. Син.: **Сурепная (сурепяная) алея. Сурепочная алея.**

Сурепочная алея, ж. р. Масло из сурепы, применяемое для светильников: *Рыпакòвая былà алея, патсòлничная, сурепачная.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 201]. Син.: **Сурепная (сурепяная) алея. Сурепное масло.**

Суржукòвый хлеб. Пшенично-ржаной хлеб: *Пекли жытныи хлеб и суржукòвый.* Троиц. [СРГО, т. 2, с. 201]. Син.: **Житнува́тый хлеб (хлеб житнува́тый). Хлеб-суржик.**

Сутковòй (сутковый) дождь (дождь сутковòй). Суточный дождь: *Дажди были разныи: суткаво́й, раптовòвый, чумацкии.* Усп. *Хмара патòм усё нёба закрыла, и да вёчера дожж зарядил сутковòый.* Алекс. [СРГО, т. 2, с. 138, 261 (илл.)].

Сущий бес кто. О человеке с непредсказуемым поведением: *Ити* (т. е. эти – Н. А.) *онуки – ну сущий бес.* Павлов. [КСРГО].

Счастливая голова у кого. *Одобр.* О чьей-л. благополучной жизни [БСРП, с. 138].

Счастливо дойти́ть. Счастливого пути!: *Щасли́ва дайти́ть вам да Адёсы.* Мирн. [СРГО, т. 2, с. 204].

С чего́ начина́ется рòдина. Вступительная фраза, предваряющая рассказ: – *Раскажы́те, пажалу́ста, а вàшей симьè. – Ой, с чигò и начина́ица рòдина?* Введ., 2019 [КА]. // Ср.: **С чего́ начина́ется рòдина.** 1. О водке (сопровождающей

многие стороны русской жизни). 2. Тюрьма № 1 в Ленинграде-Санкт-Петербурге (Арсенальная набережная, 1). Название и рефрен патриотической песни из популярного советского фильма «Щит и меч» (70-е гг.)» [БСРП, с. 566].

Сшибѣть с тѡлку кого. Ввести в заблуждение кого-л.: *Шшыбѣл он миня с тѡлку*. Усп. [СРГО, т. 2, с. 205 (илл.)]. // Ср.: *Общеупотр. Сбивать / сбить с тѡлку*кого. Разг. 1. Приводить в заблуждение, запутывать кого-л. 2. Заставлять кого-л. изменить поведение в худшую сторону, толкать на что-л. предосудительное [БСРП, с. 665-666].

Сымать полѹду. Удалять бельмо на глазу: *Вызривають глаза, чилавѣк станѡвицца сляпѡй, и палѹду сымають*. Троиц., 1983 [КСРГО]. < **Полѹда** – бельмо [СРГО, т. 2, с. 71].

Сырая земля всех принимает. *Посл.* Перед лицом смерти все равны: *Хто бѣдный, хто багатый, красивый, некрасивый, придет время – фсех на адной дарѡшке панисут. Сырая зимля фсех принимает, кѡждый ф сваѡ магылку ляжыт*. Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Кѡждый в свою могилку ляжет**. [**Придет время –] всех по одной дорожке понесут**. // Ср.: **Земля всех сравниет** [БСРПС, с. 372].

Сыр, каравай принимайте, [наших] молодых одаряйте! *Обряд.* Слова, произносимые на свадьбе в то время, когда гости одаривали молодых подарками, т. е. “дарились”: *Дарылися на втарѡй день, схадылися, застѡлье было, нивѣсту у платѡк накрыли, рѣжутъ каравай, кусѡчик брынзы чи шышку давали и гаварыли: «Сыр, каравай прынимайтя, маладых адаряйтя!»* Введ., 2019; Возн., 2020 [Лаз., с. 27, 30; КА].

Сырѡй кирпич, в ед. и мн. ч. Кирпич, высушенный на солнце: *Есть жгѡный кирпич, а мы дѣлали сырѡй кирпич*. Ст. Некр. *Домовъ: казенныхъ: изъ жженаго кирпича и природнаго камня; – изъ сыраго кирпича, леймпачей и земли...* [СРГО, т. 1, с. 193 (илл.); ХГ, с. 327-328]. Ср.: **Жгѡный кирпич**.

Т

Табўнское пòле. Выгон: *Табўнское пòлеу нас òчинь бальшòе, фсех каней там пасём.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 206].

Так ды не так. *Экспресс.* Выражение неудовольствия в отношении кого-л., чего-л.: *Хвåtит ужэ биздэльничать, так ды ни так, нàда рабòтатъ.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Таким рòдом. Так, таким образом: *Ну й таким рòдам нàшы дедьì имели сòбственную степь – и пàхату, и талаку.* Усп. [КСРГО]. // Ср.: **Таким рòдом.** *Сиб.* в том же знач. [БСРП, с. 566].

Тàки хлопòт. Ничего страшного; всё бывает. О незначительности, преодолемости возникающих проблем, трудностей: *Тàки хлопòт, сивòдня ни здèлали – зàфтра здèлаим.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Семь лет мак не родил – гòлоду нè было.**

Такòй лàски я найдù и у Парàски. *Погов.* О чём-л. не производящем впечатления, обыденном для кого-л.; о том, в чём нет необходимости: *Ни хòчить минè памòчь – и ни нàда: такòй лàски я найдù и у Парàски.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Таркуцà поднести кому. Отказать жениху; отказать кому-л. при сватовстве. Связано с обычаем подносить тыкву сватающимся в знак несогласия выйти замуж: *Ванà ямù, как гаварять хахлы, таркуцà паднислà.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 212 (илл.)]. > **Таркùц** – тыква [Там же]. Син.: **Давàть / дать гарбузà. Дать чайник. Кабакà (кабакòв) давàть / дать (надавàть). Отдàть калàч. Приподнести кабакà.** Ант.: **Вèsить косякì.**

Твёрдый как дуб. Очень твёрдый: *Зимля как дуп твёрдая.* Введ., 2019[КА].

Творить (твòрить) молитву (имолитву творить (твòрить)). Читать молитву; молиться: *Сваты стучàт в акнò и патòм твòрят малитву.* Б. Пл., 1976. *Малитву тварять и назàт к рабòте виртаюцца.* Ст. Некр. [КСРГО]. Ср.:

Бузова́ть моли́тву. // Ср.: **Брать моли́тву.** *Кар.* Молиться. 2. *Новг.2.* Исполнять церковный обряд с новорождённым. **Давать моли́тву.** *Арх.* Читать молитву. **Моли́ть моли́твы.** *Сиб.* Молиться [БСРП, с. 408].

Телёная (телёна, телена, тельная) корова. 1. Корова, которая должна скоро отелиться: *Тилёна карова соли многа есть.* *Анат., 1984. Бывают эта яловые и тельные каровы.* *Введ., 1985.* 2. Корова, которая недавно отелилась: *У кутуни стайть тилёная карова, нада присматреть за нею да тилочка пакармить.* *Антон., 1966 [СРГО, т. 2, с. 214; КСРГО].*

Тёми годами. Тогда, в те годы: *Тёми гадами адна карова на сяло была.* *Рус. Ив., 1987 [СРГО, т. 2, с. 220; КСРГО].*

Темно́-темни́шко. Темным-темно; очень темно: *Тимно́-тимни́шка тут.* *Троиц., 1983. Идём з му́зык дамдой – а кругом тимно́-тимни́шка, хоч глас выкали.* *Троиц. [СРГО, т. 2, с. 214; КСРГО]. Син.: Хочь глаз (глаза) вы́коли.*

Терпа́ть языко́м (языко́м терпать). *Экспресс.* Болтать, пустословить: *Хрòся тут у нас до́лга языко́м тирпа́ла.* *Серг. [СРГО, т. 2, с. 216]. Син.: Баляцы́ сводить. Стря́пать [своим] языко́м. Ср.: Разводи́ть ба́и-ба́юшки (бай-ба́юшки). Язы́к раззя́вить. // Ср.: см. Стря́пать [своим] языко́м.*

Терпли́вому Бог помога́ет, а у кручёного отыма́ет. *Посл.* Терпеливый человек в конце концов вознаграждается судьбой, а нетерпеливый терпит неудачи: *Терпли́вamu Бох намага́ить, а у кручёнава атыма́ить.* *Ст. Некр., 1989 [СРГО, т. 2, с. 216 (илл.); КСРГО]. > Терпли́вый – терпеливый [Там же]. // Ср.: До́брому Бог помога́ет [, а у скупòго чёрт отнима́ет]. Торовàтому Бог даёт (подаёт), а [у] скупòго чёрт берёт. Торовàтому Бог даёт, а у скупòго чёрт таска́ет. Торовàтому Бог подаёт, а у скупòго [и] чёрт отбира́ет (отнима́ет) [БСРПС, с. 65, 69].*

Теря́ться мозга́ми. Сходить с ума [БСРП, с. 406]. Ср.: **Лиши́ться рòзуму. Помеша́ться умо́м. Сойти́ с кру́га.**

Теря́ть цвет лица́ кому. Портить чью-л. репутацию: *У нас мно́га прие́жжых, катòрые тиря́ют нам цвет лица́.* *Возн., 2020 [КА].*

Тёщин язык. Комнатное растение с тонкими продолговатыми листьями: *У нас кàжуть тёщин язык.* Введ., 1985 [КСРГО]. // Ср.: **Тёщин язык.** 1. *Дон.* Кактус с длинным плоским стеблем. 2. *Жарг. авто.* Крутой изогнутый спуск или подъём на дороге. 3. *Жарг. авто.* Длинный двухсалонный автобус «Икарус» [БСРП, с. 768].

Тёплая хàта. Отапливаемая комната: *Захòтьте ф тёплаю хàту, там и пагаварìм.* Усп. *Тёплая хàта у нас там, где тиявìзар стаить.* Усп. *Гастивàлися* (* принимали гостей) *зимòй у тёплай хàти.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 142; т. 2, с. 217]. Ант.: **Холòдная (холòдна) хàта.**

Тìди-вòди. Здесь, там: *А я гаварю: «Будим тìди-вòди явò искàть».* Дем., 1984 [СРГО, т. 2, с. 218; КСРГО].

Тìка-тìка. Впритык, в обтяжку: *Што ты плàтье купìла тìка-тìка? Трòшки напрàвишся, и будить мàлинькае.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Тик в тик.** *Прост.* Совершенно точно, строго по правилам [БСРП, с. 664].

Тìхий дождь. Небольшой дождь, не сопровождающийся грозой или ветром. Введ., 2019 [КА]. Син.: **Спокòйный дождь.** Ср.: **Гусìный дождь.** **Мàловный (мàловний) дождь.** **Охладнòй дождь.** **Сèять сìтечком.**

Тìхий пòезд. Пассажирский поезд: *Я напàла у вагòн тòлька на тìхий пòизд.* Мирн., 1972 [СРГО, т. 2, с. 219; КСРГО]. // Ср.: **Ленивый пòезд.** *Влад. Шутл.-ирон.* Товарно-пассажирский поезд [БСРП, с. 512].

Тòлько тàпочка ставàть. О совсем маленьком ребёнке; о ребёнке, который только начинает ходить: *А типèрь дитя тòлька вьлупилась, тòлька тàпачка стаёт, а ужэ калгòтки, насòчки накупàють.* Троиц., 1983, 2018 [СРГО, т. 2, с. 210 (илл.); КСРГО; Швец 2012, с. 72; КА]. < **Тàпочка** – ребёнок, который недавно начал ходить [СРГО, т. 2, с. 210].

То не заря – дивчìна мая. *Погов. Фольк.* О возлюбленной (слова из песни): *Ой, то ни заря, дивчìна мая.* Спас. [СРГО, т. 1, с. 160 (илл.)].

Тòнить нìтку. Делать нитку тонкой: *Прядём старàтильна, нìтку тòним.* Алекс. [СРГО, т. 2, с. 222 (илл.)].

Тополіная моль. Моль, поражающая листья тополя и некоторых других деревьев: *Литїт моль тапалїная*. Вил. [КСРГО].

Топòрная рабòта. *Неодобр.* или *ирон.* О некрасивой, непривлекательной женской фигуре: *Што анà ис сибя стрòить, ну никакòй жа красаты – ни стàну ни пирихвату, тапòрная рабòта*. Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Ни стàну ни перехвату.** // Ср.: **Топòрная рабòта.** *Разг. Неодобр.* О грубой, неаккуратной работе [БСРП, с. 551].

Тра-ля-ля нùмер два нуля. *Шутл. Ирон.* или *пренебр.* О глупом человеке [БСРП, с. 453]. Син.: **Порòжня голова.** **Рòзуму на пять бань.** Ср.: **Дурная кбнтя.** **Кабашная голова.** **Кабашные сèмечки в головè.** **Клèпки одной не хватàет.** **Кбнтя не рабòтает.** **Кòпу в головè не хватàет.** **Нет клèпки в головè.** **Несполна рòзуму.** **Пèтрик не рабòтает.**

Трèхкутный горòх. Сорт гороха: *Я сюды трèхкутный гарòх сàдю*. Анат. [СРГО, т. 2, с. 226].

Трèхчетвертèвая подкòва. Подкова на $\frac{3}{4}$ копыта: *Паткòвы мы трèхчетвертèвыи стàвим*. Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 226].

Три гòря куча кому с кем, с чем. *Неодобр.* У кого-л. много забот, хлопот с кем-л., с чем-л. [БСРП, с. 154]. Син.: **Сàло за шкùру залить 2.** **Спать дùшу.**

Тройные дèти. Совместные дети при наличии неродных детей от второго брака [БСРП, с. 189].

Трынды-рынды – гòлый борщ. *Погов. Неодобр.* или *шутл-ирон.* О вранье или пустой болтовне [БСРП, с. 56].

Трынькать деньгами. *Неодобр.* Небрежно расходовать деньги; тратить деньги без надобности: *Деньгами-та ни дюджа трынькай*. Мирн. [СРГО, т. 2, с. 229 (илл.)]. // Ср. в том же знач.: **Общеупотр. Сорить (сыпать) деньгами.** *Разг. Неодобр.* **Брызгаться деньгами.** *Сиб.* **Рыться деньгами.** *Кар.* во 2-ом знач. [БСРП, с. 185].

Тряпичное рàдио. О болтливом человеке: *Анà у нас прòста тряпичная рàдива: язык как тряпка*. Усп. [СРГО, т. 2, с. 230]. Син.: **Язык как помелò.** **Язык как тряпка.** Ср.: **Стряпать [своим] языком.** **Терпàть языком.**

Трясѣние мѡзга [у кого]. Сотрясение мозга: *У нивѡ трясѣние мѡзга.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 230 (илл.)].

Тугая корѡва. Корова, которую трудно раздоить: *Харѡшая карѡвка, малакѡ у ней укѡснае, но дѡджа тугая.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 230].

Туды-сюды. Кое-как: *Анѡ туды-сюды фсѣ зделала.* Спас. [СРГО, т. 2, с. 230]. Син.: **Яман-яман.** Ср.: **Как зря** во 2-ом знач. **На шалай-балай.** **Фыца-фыца, абы сбѣться.** **Через дорогу навприсядку.**

Туманѡванный (туманѡвый) арбѡз. Сорт арбуза (зелѣный с чѣрными полосками): *Вот тут у миня растуь бѣлыя да туманѡванныя арбѡзы.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 230]. Син.: **Туманѡвый каун (кавун).**

Туманѡвый каун (кавун). Сорт арбуза (зелѣный с чѣрными полосками): *Есть у нас и туманѡвыя кауны.* Возн., Усп. [СРГО, т. 2, с. 230]. Син.: **Туманѡванный арбѡз.**

Турунчаковая накѣдка. Снасть для ловли рыбы при быстром течении: *А кагда бѣстрая тичия, лѡвим турунчаковай накѣткой.* Троиц. [СРГО, т. 2, с. 231].

Тут и орѣшка кому. Кто-л. потерпел неудачу либо умер; тут и конец кому-л. (высказывание, выражающее презрительное отношение к судьбе человека, который, по мнению говорящего, не заслуживает лучшей участи: *Тут яму и арѣшка.* Мирн. [СРГО, т. 1, с. 353 (илл.)].

Тучевѡй дождь. Ливень: *Тучавѡй дождж – тямнѡ, вады дѡджэ мнѡга.* Усп., 1978. *Как пашѡл тут тучавѡй дош, как палилѡ – тимнѡ стѡла, так вады мнѡга.* Усп. *Пѣрит тучавѡм даждѣм маланья бывѡить.* Усп. [СРГО, т. 2, с. 232; КСРГО].

Тыр да ѣр. *Неодобр.* Беспорядок: *У ѣй на пичи тыр да ѣр.* Ст. Некр., 1982 [СРГО, т. 2, с. 232; БСРП, с. 676; КСРГО]. // Ср.: **Тор, да ѣр, да трѣтий – вор** [ПРН, т. 1, с. 123]. **Тор да ѣр.** 1. Неважный, незначительный в отношении опыта, мастерства, знания (о людях). *Новг., 1995.*; 2. Ничтожность, малость; ничего. *Дон., 1876* [СРНГ, вып. 44, с. 260-261]. **Тыр да ѣр.** *Неодобр.* Беспорядок: *У ѣй на пичи тыр да ѣр.* Ст. Некр., 1982 [СРГО, т. 2, с. 232; БСРП, с. 676; КСРГО]. // Ср.: **Тор, да ѣр, да трѣтий – вор** [ПРН, т. 1, с. 123]. **Тор да ѣр.** 1. Неважный,

незначительный в отношении опыта, мастерства, знания (о людях). *Новг.*, 1995; 2. Ничтожность, малость; ничего. *Дон.*, 1876 [СРНГ, вып. 44, с. 260-261]. **Тор (тёр) да (и) ёр (да Микйшка-вор), ёр да (и) тор (тёр) (да Микйшка-вор).** *Дон. Неодобр.* 1. О малом количестве чего-л. 2. О ком-л., характеризуемом отрицательно. 3. О чём-л. неудавшемся [БТСДК, с. 530].

Тьма-тьмина кого, чего. Множество, тьма тьмущая: *Мух у ёта лёта завилось тьма-тьмина.* *Троиц.*, 1983 [СРГО, т. 2, с. 233; КСРГО]. // Ср.: *Общепотр.* **Тьма тьмущая** чего, кого. *Разг.* О большом количестве чего-л., кого-л. [БСРП, с. 676].

Тюкать да чукать. *Шутл.* Давать советы, указания кому-л. [БСРП, с. 676].

Тяганая сеть. Рыболовная сеть, которую тянут волоком; невод: *Нивадà – тяганая сеть.* *Коса*, 1980 [СРГО, т. 2, с. 234; КСРГО]. Ср.: **Тягловый невод.**

Тягловый невод, в ед. и мн. ч. Вид невода, перемещаемый в процессе ловли: *Фсем давали нивадà – и ставнья, и тяглавыя.* *Троиц.*, 1970. *Ставнòй нёват – ёта прòста нёват, а тяглавый – ёта катòрый тягали.* *Троиц.*, 2019 [СРГО, т. 2, с. 234 (илл.); КА]. Ср.: **Ставнòй невод. Тяганая сеть.**

Тягну́ть на тяголу. Перемещать лодку против течения: *Тичёния сйльная, на тягалу тижалò тягну́ть.* *Вил.*, 1988 [СРГО, т. 2, с. 234; КСРГО].

Тяжёлая баба. Беременная: *Такàя былà рабòта: дàжы тижòлыи бабы на стèп хадйли.* *Рус. Ив.*, 1972; *Никол.*, *Ст. Некр.*, *Троиц.* [СРГО, т. 2, с. 234; КСРГО]. Ср.: **В тягости быть. Ходить в интересах.**

Тяжкий-ва́жкий (-ая, -ое, -ие). Трудный, тяжёлый: *Такàя рàньшы жызьнь былà тяшкая-ва́шкая.* *Возн.*, 1975 [СРГО, т. 2, с. 234; КСРГО]. Ср.: **Тяжко-ва́жко.**

Тяжко-ва́жко. *Нареч.* Тяжело, трудно: *Тяшка-ва́шка жыть на чужбйне.* *Спас.*, 1982 [СРГО, т. 2, с. 234; КСРГО]. Ср.: **Тяжкий-ва́жкий.**

Тякнуло сёрдце у кого. Кого-л. внезапно охватил страх, тревога, недоброе предчувствие: *Тякнула серца у беззакòнникаф.* *Усп.*, 1978 [СРГО, т. 2, с. 235 (илл.); КСРГО]. > **Тякнуть** – ёкнуть [СРГО, т. 2, с. 235]. // Ср.: **Сёрдце ёкнуло** у кого. *Волг.* О чём-л. предчувствии [БСРП, с. 607]. *Общепотр.* **Сёрдце за́мерло**

кого, у кого, чьё. Кто-л. внезапно испытывает страх, тревогу, сильное волнение и т. п. [Ареф., с. 162]. **Сёрдце падаёт / упало** у кого. *Разг.* О сильном испуге, чувстве страха, тревоги [БСРП, с. 607].

Тянуть жереб (жеребà, жереби) (и **жереб (жеребà, жереби) тянуть**)). Принимать решение, гадая на чём-л.: *Как три сына – три жырибà тянуть.* Мирн. *Мы тяним жэриби, каму иди.* Чап. [СРГО, т. 1, с. 195 (илл.)]. Ср.: **Большой жербь (жереб).** // Ср. в том же знач.: *Общепотр.* **Бросать (метать, кидать) жребий.** *Разг.* **Трусить (трясти, тресть) жребий.** Дон. [БСРП, с. 236].

Тянуть / вытянуть [все] содухи ([все] содухи тянуть / вытянуть) из кого. *Экспресс. Неодобр.* 1. Забирать последнее. 2. Заставлять кого-л. излишне переживать, нервничать; раздражать кого-л.: *Он с миня фсе содухи вытинул.* Прим., 2017-2018. Син.: **Рвать / Попорвать [все] нервы. Срывать нервы.** Ср.: **Задать нервогрёп** [КМ]. < **Содыхи** – лёгкие [СРНГ, вып. 39, с. 213]. // Ср. **Содухи святые.** О смерти, кончине кого-л. [Там же].

У

Убиваться на карточку (на карточки) (и на карточку (на карточки) убиваться)). Фотографироваться: *Эта мы ездили на картачку убивацца.* Ст. Некр., 1973 [СРГО, т. 2, с. 236 (илл.); КСРГО]. // Ср: **Брать / взять на карточку** кого. *Кар.* Фотографировать кого-л. [БСРП, с. 279].

Убирать стол. Накрывать на стол: *К сватьбе стол убирали.* Ст. Некр., 1974 [КСРГО]. // Ср. **Накрывать / накрыть стол.** 1. *Разг.* Расставлять посуду, приборы, еду на столе; готовить стол к приёму пищи. 2. *Жарг. мед. Шутл.* Готовиться к операции [БСРП, с. 643].

Убиться в пьянку. Спиться: *Убилась ф пьянку маладая жэница.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 236]. Син.: // Ср.: **Зашибать с пьянкой.** *Сиб. Неодобр.* Часто пить спиртное, напиваться пьяным. **Броситься (спуститься) в пьянку.** *Кар.* Начать пьянствовать. **Сдаться в пьянку (пить).** *Печор.* Начать сильно пить,

пьянствовать. **Смотреть в пьянку.** Кар. Пить спиртное, пьянствовать [БСРП, с. 548, 601].

У Бòга всё готòво. *Посл.* Ко всему нужно быть готовым: *Дожжэ паиòдл ниспачàянна. У Бòга фсё гатòва: щас сòнцэ, а щас ужэ доджжэ.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **У Бòга всё возмòжно** [БСРПС, с. 72].

Убòрная хàта. Гостиная, лучшая комната в доме; комната для торжественных событий, а также похорон: *Фхадìть, дòчки, в убòрную хàту.* Вас. [СРГО, т. 2, с. 236]. Син.: **Большàя хàта. Великàя хàта. Вèрхняя хàта** в 1-ом знач. **Верхòвая хàта** в 3-ем знач. **Головнàя кòмната. Нìжняя кòмната. Нìжняя хàта. Нòвая хàта. Отхòжая хàта. Передняя хàта. Чìстая хàта** во 2-ом знач. Ср.: **Холòдная (холòдна) хàта.**

Увивàться в кнìги. Много читать: *Я фсё ф кнìги увивàлась.* Возн., 1971 [КСРГО].

У (в) чьи гòды. В период чьей-л. молодости: *Эта в нàшы гòды, а как булò у вàшы гòды?* Никол., 2018 [ДФ № 30].

У (в) горòде знайтì. *Эвф.* О том, кто родился (как правило, в разговоре с маленькими детьми): *Тибя у гарòди знайшлè, у капустè. – Мàма, где ты миñя знайшлè? – У гарòди.* Троиц., 2018 [КА]. Син.: **В капусте взять. В капусте найтì (знайтì) [на той сторонè]. На вèрбочке взять. Под скирдòй найтì. С пòля принестì. Уловить в òзере.** Ср.: **Был (-а, -и) закàзан (-а, -ы). Показàть свет. Пуститè на свет.** // Ср.: *Укр. На грядцì найшли (знайшли).* *Евф.* О рождении ребёнка (в основном, в разговоре с маленькими детьми) [ФССССГД, с. 159].

У (в) гурте. Вместе, сообща. *Жывём у гурте.* Введ., 1971. *Нам вèsяла в гурте.* Павлов., 1986. *Пòсле рабòты мы в гурте атдыхàим.* Вас. [СРГО, т. 1, с. 152; КСРГО]. Ср.:

Удàрить звон. Зазвонить в колокол: *Звон удàрили в дèвять чисòф.* Рус. Ив. [СРГО, т. 2, с. 239]. Син.: **Дòрить в звон.**

Удàр мозгòв. Кровоизлияние в мозг [БСРП, с. 680].

Узбуди усё (усё, усè, всё) [у кого]! Доброе пожелание кому-л.; Бог в помощь! *Узбуди усè!* Усп., 1976. «Узбуди усè!» – сказал им. Усп., 1976. *Нынче узбуди усè!*

Усп., 1978. *Узбуди фсе у нас напаследи!* Усп. [СРГО, т. 2, с. 240 (илл.); КСРГО].
 > **Узбыты** – сбыться [СРГО, т. 2, с. 240]. // Ср.: *Посл. Над кем что не сбывалось; а не сбывалось, так сбудется* [БСРПС, с. 785].

Уйти к прѣдкам. Умереть: *Ушдл к прѣткам.* Троиц., 2019 [КА]. Син.: **Надуть хвоста. Вытянуть язык. На тот свет пойти. Вытянуть ноги. Пойти на бугор. Потянуть язык. Смерть потянула. Уйти на кладбище.**

Уйти на кладбище. Умереть. Возн. [Швец 2014, с. 137; Швец 2008, с. 279]. Син.: **Надуть хвоста. Вытянуть язык. На тот свет пойти. Вытянуть ноги. Пойти на бугор. Потянуть язык. Смерть потянула. Уйти к прѣдкам.**

Уйти с двора. Уйти из дома: *Я уйду с двара.* Серг., 1971 [КСРГО]. Ср.: **Брать / взять во двор. Ийти (прийти) во двор. Пристать во двор.**

У кого пили-ели, тому челом били. *Обряд.* Ритуальная фраза-прощание, которая произносится уходящими гостями в знак благодарности по окончании свадьбы. Введ., 2019 [КА].

Укупливать (укуплять) невесту. *Обряд.* Платить за невесту на свадьбе по старинному свадебному обряду; выкупать невесту: *Идут хлопцы с дивчатами невесту укуплять, букеты на кустюмах, виселье фсе, баламуты (* шутники) гаворят, дивчата песни прикуковывают, на свадьбе за стол рясный садяцца.* Мур., 1973. *Раньшы грабили*(о невесте – Н. А.), *а мы хадили укупливали.* Мур., 1973. *Приндсють дары и невесту укупливают.* Введ. [СРГО, т. 2, с. 242 (илл.); КСРГО]. Син.: **Выкуплять молодую (молодайка). Куплять невесту.** Ср.: **Продавать невесту. Просить магарыч.**

У куче. Вместе, в одно время: *Скора три празника будуть у кучи.* Ст. Некр., 1973 [КСРГО]. // Ср.: **В куче.** *Прост.* Совместно, вместе, одной семьей (жить и т. п.). 2. [ходить]. *Кар., Прикам., Сиб.* О беременной женщине. 3. *сидеть.* *Кар.* Не проявлять признаков роста (о картофеле) [БСРП, с. 346].

Улаживать / уладить землю. Распахивать, разрыхлять, обрабатывать землю: *Пришло время уладить землю.* Вилк. *Вясной землю улаживали.* Вилк. [СРГО, т. 2, с. 243]. // Ср.: **Подымать землю.** *Сиб.* Пахать [БСРП, с. 252]. .

Уловить в озере. *Эвф.* О том, кто родился (как правило, в разговоре с маленькими детьми). Возн. [Швец 2012, с. 73; Швец 2008, с. 278]. Син.: **В капусте взять. В (у) капусте найти (найти) [на той стороне]. На вёрбочке взять. Под скирдой найти. С поля принести. У (в) городе найти.** Ср.: **Был (-а, -и) заказан (-а, -ы). Показать свет. Пустить на свет.**

Ульный дѳмник. Улей: *Ульнии дѳмики диржѳли.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 243].

Умѳриваться / умѳриться что пѳтел (пѳтели). Очень уставать: *У нѳмцѳ што пѳтили умѳривались, аж музули абдирѳли.* Введ., 1971 [КСРГО]. > **Пѳтел** – от болг. **петѳл** – петух [БРС, с. 442].

Умирать как кочерѳжки. Умирать в большом количестве, один за другим: *В галѳдный гот умирали как качирѳшки.* Введ., 2019 [КА].

Умнѳ женѳ, когдѳ мешѳк пшенѳ [а ѳсли мешѳк пустѳй, то и сам дурнѳй]. *Погов.* О достатке в семье, от которого зависит рачительность хозяев: *И я былѳ бы хазѳйкой, кадѳ б мой мужѳк бѳльшѳ зарабатывал. Умнѳ жынѳ, кадѳ мишѳк пшынѳ. А так фсѳ на капѳичке сабирѳли, штѳбы настрѳдить нѳвую хѳту.* Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Вумна жена як бочка пшона, а як пшоно в узли, то и ум у гузне.** *Кубан.* [БСРПС, с. 335].

Умного рѳду, красѳвого сѳрту. *Одобр.* О хороших порядочных людях (обычно членах одной семьи): *Те лѳуди бѳли брѳвые, фсе умные, парѳдачные – умнага рѳду, красѳвага сѳрту.* Прим., 2017-2018 [КМ].

Упѳсть в печѳль. Опечалиться, грустить, находиться в подавленном состоянии: *Йимѳ былѳ наступлѳние (* видение), он упѳл ф пичѳль.* Коса [СРГО, т. 1, с. 326 (илл.)]. Ср.: **Кручѳна извелѳ (извелѳ кручѳна). Чи в тѳбѳ мѳты вмѳрла, чи с тѳбѳ дрѳжка здѳрла?**

Упѳсть на нѳги. Потерять здоровье, заболеть: *Мой дѳт пять лет лижѳл ф пастѳли, упѳл на нѳги. Сѳльна хварѳл. Патѳм, слѳва бѳгу, паишѳл на лек.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Сесть (посѳсть) на нѳги** в 1-ом знач. Ср.: **Не ходѳть на нѳги. Осѳсть на нѳги. Отняли нѳги. Потерѳть нѳги.** // Ср.: **Вставѳть / встать нѳ ноги.** *Разг. 1.* Выздоровливать, оправляться от болезни [БСРП, с. 440].

Упасть на сердце кому. Понравиться, полюбиться кому-л. [БСРП, с. 607-608]. // Ср.: **Пасть на сердце** кому 1. *Разг. Устар.; Сиб., Р. Урал.* Возникнуть, появиться (о настроениях, чувствах, мыслях). 2. Значение то же. *Прост. Прийтись к сердцу. Перм. Припасть к сердцу кому. Кар., Прикам.* Понравиться кому-л. [Там же].

Уписанное время. Обозначенное по расписанию время: *Ужэ уписанае время, а афтòбуса нет.* Вилк. [СРГО, т. 2, с. 245].

У подспòде. Внизу, снизу: *У патспòде намидòрку палòжу, а свёрху вèшэнку насыплю.* Троиц., 1983 [КСРГО]. Ср.: **На спод. С-под спòду.**

У порядке. Хорошо: *Сами жытили гуляли у парятке.* Ст. Некр., 1974 [КСРГО].

У прйимах (жить, считаться и т. п.). О муже, живущем в доме жены: *Сын примак, у прйимах жывётъ. Вас. Дòчку пахаранйла, а зять так и ни жанйлся. Вот ф синтябрè будит семь лет. Жывёт чèрис хату, как у прйимах щитайица.* Прим., 2012 [СРГО, т. 2, с. 108 (илл.); ДФ № 13]. Ср.: **Брать / взять во двор. Идти / пойти у приём. Идти (прийти) во двор. Пристать во двор.**

У провал пойти. Потерять сознание, упасть в обморок: *Нихтò миня ни бил – я самà у правал паишлà, упала.* Введ., 2019 [КА]. Син.: **Выйти с сознания. Омàрок накрыл** кого. Ср.: **Сердце задохнулось.**

Усадить пйку. Ужалить (об осе): *Учòра унучка боршà ёла, а тут асà пйку усадила.* Усп., 1976. *Асà пйку у гòлаву усадила.* Усп. [КСРГО].

Усеёдная неделя. Неделя, в которой отсутствуют постные дни: *А усеёдная неделя – усю неделю ядятъ.* Возн., 1971 [КСРГО].

Усё адно. Одно и то же: *Што кукуруза, што папуша – усё адно.* Коса. *Глагòлали усё адно.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 13 (илл.); КСРГО].

Устраивать сгòвор. *Обряд.* Соблюдать следующий за пропоем свадебный обычай, заключающийся в соглашении между родителями жениха и невесты о браке и сопровождающийся обрядовыми действиями: *Садимся на бестàрку и идём на базàр, згòвор устраиваем. Рушныкй вышиваём бàрышнями, канями, а*

патом сваты садяца на гарбы. Ёдут к нивесте с рушнікамі. Серг., 1974 [КСРГО].

У трахтарары. Сквозь землю, в преисподнюю: *Пускэй хочь усё правалицца у трахтарары.* Спас. [СРГО, т. 2, с. 225 (илл.)]. Ср.: **Проваліться в (у) трахтарары.** // Ср.: **В тартарары.** Сиб. 1. Очень далеко. 2. Навсегда, безвозвратно [БСРП, с. 658]. > **Тартар** – преисподняя, ад [Там же].

Ўтренняя заря. Планета Венера: *Винёру у нас называють ўтриней зарей.* Б. Пл., 1978 [КСРГО]. Син.: **Вечёрняя заря. Вечёрняя звёздочка. Вечёрная (вечоришняя) зарница. Вечёрняя зарничка. Вўтренняя (вўтрешняя) зарйца. Вўтрешняя зарница. Вўтрешняя звезда. Ранишняя зорька. Ранишняя зорька. Световая зарничка** во 2-ом знач. **Ўтрешняя зарничка. Ўтрешняя звезда. Ўтрешняя зорька.** // Ср.: **Ўтренняя (ўтрешняя) звезда (зарница, заря).** Дон. Планета Венера [БТСДК, с. 186; БСРП, с. 248-249].

Ўтрешняя зарничка. Планета Венера: *Ўтришняя зарничка последней с неба сходит.* Ст. Некр., 1973; Вил. [СРГО, т. 2, с. 249 (илл.); КСРГО]. > **Зарничка,** см. **Вечёрняя зарничка.** Син.: **Вечёрняя заря. Вечёрняя звёздочка. Вечёрная (вечоришняя) зарница. Вечёрняя зарничка. Вўтренняя (вўтрешняя) зарйца. Вўтрешняя зарница. Вўтрешняя звезда. Ранишняя зорька. Световая зарничка** во 2-ом знач. **Ўтренняя заря. Ўтрешняя звезда. Ўтрешняя зорька.** // Ср.: см. **Ўтренняя заря.**

Ўтрешняя звезда. Планета Венера: *Ўтришняя звизда последней с неба сходить.* Ст. Некр., 1973 [КСРГО]. Син.: **Вечёрняя заря. Вечёрняя звёздочка. Вечёрная (вечоришняя) зарница. Вечёрняя зарничка. Вўтренняя (вўтрешняя) зарйца. Вўтрешняя зарница. Вўтрешняя звезда. Ранишняя зорька. Световая зарничка** во 2-ом знач. **Ўтренняя заря. Ўтрешняя зарничка. Ўтрешняя зорька.** // Ср.: см. **Ўтренняя заря.**

Ўтрешняя зорька. Планета Венера. Вил., Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 249 (илл.)]. > **Зорька,** см. **Ранишняя зорька.** Син.: **Вечёрняя заря. Вечёрная звёздочка. Вечёрная (вечоришняя) зарница. Вечёрная зарничка. Вўтренняя (вўтрешняя) зарйца. Вўтрешняя зарница. Вўтрешняя звезда. Ранишняя**

зòрка. Световàя зарнїчка во 2-ом знач. **Ўтрєнняя заря. Ўтрєшняя зарнїчка. Ўтрєшняя звезда.** // Ср.: см. **Ўтрєнняя заря.**

Уходїть зàмуж. Вступать в брак (о женщине), выходить замуж: *Я ухади́ла зàмуш ва врэмя вайны́.* Вил. [СРГО, т. 2, с. 251]. Син.: **Выходивать зàмуж. Идтї / пойтї зàмуж. Итїть зàмуж. Надева́ть сбòрник.** Ср.: **Повы́йти замуж. Повыходїть зàмуж.** // Ср.: см. **Выходивать зàмуж.**

Учиня́ть / учинїть тèсто. Замешивать тесто: *Да и нача́ла я тèста учиня́ть.* Ст. Некр., 1973 [КСРГО]. Син.: **Зачиня́ть тèсто. Расчиня́ть (расчиня́ть) тèсто (тèстушко). Расчиня́ть / расчинїть хлеб. Чинїть квашнїю.** Ср.: **Валя́ть хлеб. Наваля́ть тесто.** Ср. также: **Завдава́ть хлеб. Учиня́ть/ учинїть хлеб.**

Учиня́ть/ учинїть хлеб. Замешивать тесто для хлеба: *На́да хлєп учиня́ть вèчирам.* Троиц. *Мать научїла хлєп учиня́ть.* Вас. *Учиня́ть хлєп.* Петр. *Сам знàю хлєп учинїть, а валя́ть ни умèю.* Мур., 1973. *На́да хлєп у квашнè учинїть.* Мур. [СРГО, т. 2, с. 251 (илл.); МСРГО; КСРГО]. Син.: **Завдава́ть хлеб.** Ср.: **Валя́ть хлеб.** Ср. также: **Зачиня́ть тèсто. Наваля́ть тесто. Расчиня́ть (расчиня́ть) тèсто (тèстушко). Расчиня́ть / расчинїть хлеб. Чинїть квашнїю.**

Файтòн без коней. Устар. Шутл. Автомобиль: *Прибижàл файтòн бис каней, пыляку пòднял.* Мирн. [СРГО, т. 2, с. 253; БСРП, с. 697].

Фїти-мїти. Шутл. Деньги: *Ну, е́сли фїти-мїти е́сть, так пае́дим и кўпим, што на́да.* Возн. [КСРГО].

Фы́ца-фы́ца, абы́ сбы́ться (фы́ца-мы́ца, абы́ сбы́ться). Неодобр. или шутл.-ирон. Кое-как, плохо, небрежно (сделать что-л.): *Ты минè как зря ни дèлай – фы́ца-фы́ца, абы́ збы́цца. Начал дèлать – давидї да канцà и здèлай бравинька.* Прим., 2017-2018. *Фы́ца-мы́ца, абы́ збы́цца.* Возн., 2020 [КМ; КА]. Син.: **Как зря** во 2-ом знач. **На шалàй-балàй. Чèрез дорòгу навприсядку.** Ср.: **Лèгким вèничком [подместї]. Туды́-сюды́. Яман-яман.**

Х

Хай Бог тебѣ (вас) храни́т! Доброе пожелание кому-л. на прощание: *Да свидѣния, хай Бок вас храни́т!* Введ., 2019 [КСРГО].

Хвороба скрутила (скрутит) кого. Кто-л. тяжело, серьёзно заболел: *Буду сама́ ко́ла до́ма би́гать, по́ки хваро́ба ни скру́титъ.* Дем., 1984 [КСРГО]. Син.: **Болячка скрутила.** Ср.: **Болячка причепилась. Зараза напала. Хворость напала. Хворость привязалась.** // **Хвороба взяла** кого. *Экспресс.* Заболел, захворал кто-л. [ФСРГС, с. 210].

Хворость напала на кого. Кто-л. заболел: *На минѣ хворастъ напала.* Вас., 1974 [КСРГО]. < **Хворость** – болезнь [СРГО, т. 2, с. 260]. Син.: **Болячка причепилась. Зараза напала. Хворость привязалась.** Ср.: **Болячка скрутила. Хвороба скрутит (скрутила).**

Хворость привязалась. Кто-л. заболел: *Хворастъ привизалась.* Лесн. [КСРГО]. < **Хворость**, см: **Хворость напала.** Син.: **Болячка причепилась. Зараза напала. Хворость напала.** Ср.: **Болячка скрутила. Хвороба скрутит (скрутила).**

Хворый на работу. *Неодобр.* Ленивый, нерадивый [БСРП, с. 551].

Химическое отноше́ние. Химикаты: *Пасѣяла химическое отноше́ние, ат ѣтаго мука́ ни пагиба́ла.* Троиц., 1983 [КСРГО].

Хлебану́ть го́ря. *Экспресс.* Испытать много бед, лишений, трудностей: *Ой, и хлибану́ли мы на сваём вяку́ го́ря.* Б. Пл. [КСРГО]. < **Хлебану́ть** – хлебнуть. Син.: **Назна́ть го́ря.** // Ср. в том же знач.: **Хлебáть / хлебну́ть (нахлебáться) го́ре (го́ря, го́рюшка)** [лѳжкой, поварѳшкой]. *Арх., Пск., Сиб.* **Принимáть / приня́ть (переня́ть, тѳпнуть, хватáть / хватíть, нахватáться, схватíть) го́ре (го́ря, го́рюшко, го́рюшка).** **Черпну́ть (черпану́ть) го́ря.** *Прост.* [БСРП, с. 153-154].

Хлѐба, сòли и всего̀ дово̀ли! Пожелание достатка в доме: *Хлѐба, сòли и всиво̀ даво̀ли.* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 170 (илл.)]. < **Довòли** – достаточно [СРГО, т. 1, с. 170].

Хлѐбная лопàта. Деревянная лопата, которой сажают хлеб в печь: *Хлеб на паду̀ сажàлы рàньше хлѐбнай лапàтай.* Анат., 1984; Возн., 2020 [КСРГО; КА].

Хлеб-прòзелень. Недозрѐвшая пшеница: *Хлеп-прòзилинь трудна касить, старàлись касить тириспѐлый.* Спас., 1982 [СРГО, т. 2, с. 120 (илл.); КСРГО].

Хлеб-суржик. Пшенично-ржаной хлеб: *С хлѐба-суржик дѐлали тюрю.* Троиц., 2018 [КА]. Син.: **Житнува̀тый хлеб (хлеб житнува̀тый).** **Суржукòвый хлеб.**

Хлы̀стнуть по бàнке. Выпить спиртное (одноразово). Б. Пл. [Швец 2008, с. 267]. Син.: **Дѐрнуть по бàнке.**

Ходить бобылѐм. *Ирон.* или *неодобр.* Мужчина, который долго не женится; старый холостяк: *Ён бобылѐм хòдя.* Введ., 2019 [КА]. Син.: **Стàрый пàрень.** **Стàрый пàробок.**

Ходить в дѐвках. 1. Ходить незамужней; быть незамужем. Син.: **В дѐвках девова̀ть.** 2. Долго встречаться до замужества. Введ., 2019 [Швец 2014, с. 137; Лаз., с. 26]. Ср.: **Стàрая дѐвка.** // Ср.: **В дѐвках.** *Перм., Прикам.* До замужества [БСРП, с. 177].

Ходить в интересàх. Быть беременной [БСРП, с. 267]. Син.: **В тя̀гости быть.** Ср.: **Тяжѐлая бàба.**

Ходить как кефàлька. Быть очень худым [Швец 2014, с. 137]. Син.: **Ходить как скумбрий.** **Ходить как сухòтный (-ая, -ые).** **Ходить скелѐтиной.** Ср.: **Ду̀ля хòдит.** **Вѐтром свàлит.** **Ниточка рвѐтся.** Ср. также: **Вы̀сохнуть на пекàнку.** **Вы̀сохнуть на сухàрь.** **Вы̀сохнуть на сухую̀ вѐтку.** **Одни зѐбры остàлись.**

Ходить как скумбрий. Быть очень худым [Швец 2014, с. 137]. Син.: **Ходить как кефàлька.** **Ходить как сухòтный (-ая, -ые).** **Ходить скелѐтиной.** Ср.: **Ду̀ля хòдит.** **Вѐтром свàлит.** **Ниточка рвѐтся.** Ср. также: **Вы̀сохнуть на пекàнку.** **Вы̀сохнуть на сухàрь.** **Вы̀сохнуть на сухую̀ вѐтку.** **Одни зѐбры остàлись.**

Ходить как сухотный (-ая, -ые). Быть очень худым [Швец 2014, с. 137]. Син.: **Ходить как кефалька. Ходить как скумбрия. Ходить скелетиной.** Ср.: **Дуля ходит. Ветром свалит. Ниточка рвется.** Ср. также: **Высохнуть на пеканку. Высохнуть на сухарь. Высохнуть на сухую ветку. Одни зябры остались.**

Ходить на пайку. Устар. Работать по системе трудодней: *Раньшы на пайку хаділи.* Серг., 1974 [КСРГО]. < **Пайка** – 2. Норма выработки [СРГО, т. 2, с. 8].

Ходить (пойти) на угол (на вугол). Собираться на гулянья: – *Как гуляли? – Да пойдём вечамам на угал.* Ст. Некр., 1974. *Хаділи мы на вугал на прàздникам.* Нов. Некр., 1981. *Карагодда в нас ни булò, мы, липавàни, хаділи на угал, наймàли гармòшку.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 253, 101 (илл.); КСРГО]. Ср.: **Делать улицы (влицу). Собирать влицу.**

Ходить по нянькам. Работать няней в чужом доме: *С рàнних лет па нянькам хаділа.* Усп., 1960 [КСРГО]. // Ср.: **Пойти по няньках.** Устар. в том же знач. **Жить по нянькам.** Устар. Работать няней за пропитание и жильё у кого-л. [ФСРГС, с. 143, 72].

Ходить при себе 1. Быть здоровым, иметь силы обслужить себя [Швец 2012, с. 74]. Син.: **Быть при силе.**

Ходить при себе 2. Отправлять естественные надобности, не снимая одежды; не контролировать себя. Троиц., 2018 [КА].

Ходить скелетиной. Быть очень худым [Швец 2014, с. 137]. Син.: **Ходить как кефалька. Ходить как скумбрия. Ходить как сухотный (-ая, -ые).** Ср.: **Дуля ходит. Ветром свалит. Ниточка рвется.** // Ср.: **Скелет скелетом. Шкелет шкелетом.** (Худой, худ, тощий, тощ, иссохший) **как скелет.** Разг. Моск., Том. Неодобр. (Худой, худ, тощий, тощ, иссохший) **как скелет, обтянутый кожей.** Неодобр. Ирон. О болезненно худом, крайне измождённом, костлявом человеке или животном. (Худой, выхудой) **как шкилет.** Пск., Том. (Верш.). Ирон или неодобр. Об очень худом, тощем человеке или собаке. **Вид у кого как у скелета.** Ирон. или неодобр. О чьем-л. крайне измождённом и страшном виде [БСРП, с. 615].

Ходить табунами (табунами ходить). Ходить большими группами: *Пàрни у нас па сялу табуна́ми хòдзяць.* Вас. [СРГО, т. 2, с. 206 (илл.)].

Ходить ходунóm. О сильном шуме, беспорядке [БСРП, с. 716].

Холòдная (холòдна) хàта. Неотапливаемая комната, предназначенная для приёма гостей, торжественных событий и похорон: *У халòднай хàти мы ни спим, там чìстушки.* Усп., 1976. *А ф халòднай хàте у миня́ ни спят.* Усп. *Зайдìть да халòднай хаты.* *У халòдную хàту гòсти прихòдят.* Усп. Ант.: **Тёплая хàта.** Ср.: **Великая хàта. Вèрхняя хàта** в 1-ом знач. **Верхòвая хата** в 3-ем знач. **Головнàя кòмната. Нìжняя кòмната. Нìжняя хàта. Нòвая хàта. Отхòжая хàта. Передняя хàта. Убòрная хàта. Чìстая хàта** во 2-ом знач. [КСРГО].

Холостàя трòсточка. Конопля без зерна, идущая на изготовление ниток: *Халастую трòстачку выбирàла.* Рус. Ив. [БСРП, с. 671; КСРГО]. Ср.: **Пустоголòвая пряде́ва. Пустоголòвое (пустоголòвное) пряде́ва.**

Хомùт не дугà, я бòльше вам не слугà! *Обряд.* Слова дружкà – главного свидетеля на свадьбе со стороны жениха, которые он произносил на свадьбе, стоя на рушнике, в знак выполнения своих обязанностей после того, как гости преподнесли дары, т. е. “подарились”. После этого начинались танцы. Введ., 2019 [КА]. // Ср.: **Вот вам хомùт и дугà, а я вам бòльше не слугà.** *Дон., Пск. (Ляд.).* **Вот тебе хомùт и дугà, а я тебе [бòльше] не слугà** [БСРПС, с. 964].

Хорòша соба́ка не бóдет дурно лаить (хорòша соба́ка дурно не бóдет лаить). *Посл.* Хорошая, умная собака лает не напрасно: *Харòша саба́ка ни бóдит дурна лаить.* Серг., Троиц.[СРГО, т. 1, с. 185 (илл.); БСРПС, с. 842]. < **Дурно** – зря, напрасно [СРГО, т. 1, с. 185].

Хорòшего мнòго не бывàет. *Посл.* Сколько бы ни было положительных моментов в жизни, человек всегда стремится к лучшему. Введ., 2019 [КА].

Хорòших отцòв кто. Из хорошей семьи (кто-л.): *А дявчòнка, нивèста йивò, анà харòшых атцòф.* Ст. Некр., 1973 [КСРГО].

Хорòшò глядèть, как солдàт идèть. *Посл.* Нетрудно позавидовать кому-л. – трудно жить чьей-л. жизнью со всеми её сложностями и проблемами. Введ., 2019 [КА].

Хоть с моста да в воду. О чьём-л. тяжёлом, безвыходном положении: *Пòсле тако́го «тёплого приёма» хоть с моста да в воду.* Троиц. [Пеш., кн. 2, с. 22]. // Ср.: **Хоть с моста да в воду.** *Волг.* в том же знач. [БСРП, с. 413].

Хотя и срёдка, а постигнет бедà. *Посл.* Указание на то, что в жизни человека изредка случаются несчастья: *Хатя и срётка, а настìгнет бидà.* Мирн. [СРГО, т. 2, с. 187 (илл.)]. > **Срёдка** – изредка [Там же].

Хочь глаз (глазà) вько́ли. Очень темно: *Идём з му́зык дамòй – а кругòм тимнò-тимнйшка, хоч глас вькали.* Троиц. *Тимнò – хоч глазà вькали.* Троиц., 2018 [СРГО, т. 2, с. 215 (илл.); КА]. > **Хоч** – укр. *хоть* [РУС, 1155]. Син.: **Темнò-темнйшко.** // Ср.: *Общепотр. Хоть глаз вько́ли. Разг. Хоть в глаз втòрни (тòрни). Новг. Хоть в глаз колй (ткни).* *Арх., Дон., Пск., Сиб. Хоть в глаз палец. Пск. Хоть в глаз ткни. Морд.* Об абсолютной темноте [БСРП, с. 119].

Хочь дòма горèлая шкùра, ды дòма. *Посл.* В гостях хорошо, а дома лучше. Как ни худо, да дома. Возн., 1971 [КСРГО].

Хранить как своего ребёнка. Относиться бережно к кому-л. или чему-л.: *Как свайивò ребёнка храниш.* Павлов., 1975 [КСРГО]. < **Хранить** – беречь, оберегать.

Хрустàльная женà. Жена (не первая) человека, женившегося в преклонном возрасте: *У миня вжэхрустàльная жына.* Б. Пл. [СРГО, т. 2, с. 264]. // Ср.: **Пёрвая женà опòйчата, другàя стеклянная, третья – хрустàльная** [БСРПС, с. 338].

Худàя невèста. *Неодобр.* О девушке, которая не умела прясть: *Ёсли нè была у дèвки пряхи – худòй нивèстай назывàли.* Усп., 1982 [КСРГО].

Хучь бы слòво сказа́л. *Неодобр.* или *ирон.* О человеке, который молчит. Град., 1983 [КСРГО]. < **Хучь** – *хоть*.

Ц

Царàпaть рогачòм грùбу (грубы́). *Обряд. Устар.* От обычая, согласно которому девушка, в дом которой пришли свататься, должна стоять возле печи, царапая её покрытие ухватом, тем самым демонстрируя смущение и скромность.: *Нивèсты царàпають рогачòм грубы.* Сергеев., 1986 [КСРГО]. < **Грùба** – 1. Печь для отапливания комнаты. **Рогàч** – ухват [СРГО, т. 1, с. 147; т. 2, с. 145]. Ср.: **Колупàть пèчку.**

Цàрская борòдка. Цветок мирабилис: *У нàшим палусàднике расту́ть мнòга цвитòф: маёрчики, памякì, àвтрия, чирнабрывци, цàрская барòдка, кручинный пан.* Рус. Ив., 1972 [КСРГО]. Син.: **Корчйстая зòрька.** Ср.: **Дòбрый вèчер. Ночнàя красòта.**

Цàрства небèsная. В речевом этикете: доброе поминание умершего: *Маладùха у нас лàдна булà. Бох прибрал... цàрства нибèsная.* Усп. [СРГО, т. 1, с. 306 (илл.)]. Син.: **Нехàй лежìт! Пèрышком земля!**

Царь-карàсь. Крупная речная рыба; зеркальный карп: *Царь-карàсь не кишмàстый* (* имеющий много кишок в полости) [КСРГО].

Царь-рыба. Крупная речная рыба; белуга: *Рыбàлка у нас багàтая: и сом, и щùка, и аситёр, и марìна, и царь-рыба.* Ст. Некр. [СРГО, т. 1, с. 298 (илл.)].

Цвет-карандашìр. Мята: *Эта травà у нас завèцца цвет-карандашìр.* Град., 1983. *Эта цвет-карандашìр.* Град., 1983 [КСРГО]. < *Укр.* **Карандашìр** – вид мяты с продолговатыми листочками тёмно-зелёного цвета (с. Обжили, Балтський р-н) [СУГО, с. 93].

Цвет кидàть. Цвести: *Мята ужэцвет кидàеть.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 266]. // **Вьìкидаться на цвет.** *Арх.* Начать цвести, зацвести [БСРП, с. 725].

Целовàться чèрез лопàту. *Обряд.* Об обычае накануне свадьбы, согласно которому бояре ‘свидетели со стороны жениха’ и старшùха ‘главная подруга невесты на свадьбе’ целуются через лопату во время вынимания шишек (сдобных

свадебных пирогов) из печи: *Старшуха и баяры цылава́лися чѝриз лапàты*. Введ., 2019. *Стàршая дру́шка и хлòпец ат жанихà цэлавàлись чэ́рэз лапàту с каравàям, кадà у пèчку сажàли*. Введ., 2019 [КА; Лаз., с. 26].

Цибўля-сòшка. Семенной лук: *Цыбўля-сòшка растè мàленькая-мàленькая – на вы́сатку*. Возн. [СРГО, т. 2, с. 268]. Ср.: **Семёйная цыбўля.**

Цыгàн костры́ку потеря́л. *Шутл.* О Млечном Пути [БСРП, с. 728]. Син.: **Дорòга в Иерусалѝм. Дорòга в Кѝев. Чумàк за сòлью ёдет в 1-ом знач. Чумàцкий шлях.**

Цыгàнские грибѝ. Ядовитые грибы: *У пасàтки тòльки цыгàнскии грибѝ расту́ть*. Павлов. [СРГО, т. 2, с. 269].

Цыгàнские лòжки. Большие деревянные ложки: *Из вярбѝ дèлали цыгàнскии лòшки и ѝми ёли*. Усп. [СРГО, т. 2, с. 269].

Ч

Чамурòвая хàта, в ед. и мн. ч. *Этнограф.* Хата-мазанка, сделанная из самана, смеси глины с соломой [Баранник]. Син.: **Валькòвая хàта.** Ср.: **Пацавòй (пацяно́й) дом.**

Чàсом с квàсом, порòй с водòй. *Погов.* О жизни при скромных доходах: *К пèнсии прибàвили сто грѝвен... Ничивò, как-нибòдь пражывѝм – чàсам с квàсам, парòй с вадòй*. Прим., 2020 [КМ]. // Ср.: **Часом с квасом, [а] порою (порой) с водою** [БСРПС, с. 407].

Чàстиковые (чистякòвые) сèти. Орудие для ловли рыбы – сети с очень мелкой ячейкой: *Лучшэ фсивò рѝбу лавѝть на чàстикавые сèти*. Троиц., 2018; Вилк. [КСРГО; КА].

Чем беднèе, тем роднèе. *Посл.* Чем беднее человек, тем проще наладить с ним добрые отношения. Никол., 2018 [ДФЗ № 30]. // Ср.: **Чем беднèе, тем щедрèе** [БСРПС, с. 46].

Чем мѣряешь, тем и воздаётся. *Посл.* Всё, что человек совершает в течение жизни, возвращается: и хорошее и плохое: *Ана сама сваю свикруху ни пачитала, ф хату ни пускала. А туперь на сваю нивѣстку абижѣица. Штò жа ты абижѣицца: чем мѣряиши, тем и ваздѣса. Ни зыч другòму, чивò сибѣ ни жылаши.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Не зычь другòму, чегò себѣ не желѣешь.**// Ср. **Кàждому воздаётся по делàm его** [БСРПС, с. 246].

Чѣпчик-васильчик. *Обряд.* Чебрец. В народной традиции – трава, используемая для омовения покойника в похоронной обрядности: *Сабрали мы чѣпчика-васильчика.* Кисл., 1989 [СРГО, т. 2, с. 274 (илл.); КСРГО]. < **Чѣпчик** – чебрец [СРГО, т. 2, с. 274].

Чѣрез дорòгу навприсядку. Кое-как, быстро, небрежно (сделать что-л.) [БСРП, с.198]. Син.: **Как зря** во 2-ом знач. **На шалай-балай. Фыца-фыца, абы сбытсья.** Ср.: **Лѣгким вѣничком [подместì]. Туды-сюды. Яман-яман.** // Ср.: *Укр. Через гору навприсядки. Ирон. или шутл. Через дорогу навприсядки розсипала баба висівки. Шутл.* Очень дальняя родня [ФССССГД, с. 147, 181].

Чѣрез вòду. 1. На другом берегу реки, озера. 2. На другой берег реки, озера: *В этам гаду мала приижжѣют чѣриз вòду.* Троиц., 1970. *Замужэм была чѣриз вòду.* Вас. [КСРГО].

Чесать кудри жениху. Собираться выйти замуж за кого-л. [БСРП, с. 338].

Чѣрная каша. Гречневая каша [Баранник, с. 28].

Чѣрная тля. Вид насекомых-паразитов: *На степи, на хлеби чѣрная тля.* Троиц., 1983 [КСРГО].

Чѣрный вал стàнет (стал) на нòгу [кому]. Горе, несчастье, обычно связанные с незадавшейся семейной жизнью: *Кагда чѣрный вал стàннить на нòгу харашò, тагда ани пра игрушки забудуть.* Усп. [КСРГО]. < **Вал**, см. **Работать как вал.** // Ср.: *Укр. Як (мов, наче и т. п.) чòрний вил на нòгу наступив.* Очень печальный, невеселый [СФУМ, с. 110]. **Чòрний вил на нòгу наступив** кому. *Уст. Шутл.* Кто-л. женился и испытал все неприятности, связанные с жизнью в браке [ФСУМ, с. 129].

Чёрный крымский. Сорт винограда: *Винò дèлаим с винагрàда: чàще судàк бèленький, плакунчик, чёрный и бèлый крымский.* Троиц. [КСРГО]. Ср.: **Бèлый крымский.**

Чёрный пар, в ед. и мн. ч. Вспаханный земельный участок, который не засеивается в этом году: *Ёсли чòрный пар, так нихàй дажжè ни будить.* Никол., 1967. *Òсинью на ланàх пары чёрные дèлаем.* Мур., 1973. *Три рàза чёрный пар пирипàхивают.* Б. Пл. [КСРГО]. Ср.: **Пойти под пар.** // Ср.: **Чёрный пар.** Поле, вспаханное весной или летом, но засеиваемое озимыми [ФСРГС, с. 132].

Чёртова Тòня. Название части побережья за селом: *Пабирèжье назывàицца так, патаму што там танули, и ни чёрта ни лави́лась.* Коса, 1985 [КСРГО].

Чи волк, чи лисица, чи в глазах метусится. О чём-л. непонятном, неясно видимом [БСРП, с. 97]. Ср.: **Ворона на трубе. Чи дорога, чи асфальт.**

Чи дорога, чи асфальт. О чём-л. непонятном, неопределённом: *Пьют ф силè. А он удàрил кулакòм на сталу: «Рэска прикратить пьянку!» А людè смюцца: «Щи дарòга, щи асфальт?!»* Возн., 2020 [КСРГО]. Ср.: **Ворона на трубе. Чи волк, чи лисица, чи в глазах метусится.**

Чи в тэбэ маты вмёрла, чи с тэбэ дружка здёрла? Укр. Фольк. Шутл.-ирон. О человеке, который всё время печалится: *Чи в тэбэ маты вмёрла, чи с тэбэ друшка здёрла?* Спас., 1982 [КСРГО]. Связано со свадебной обрядностью. Ср.: **Кручина извелà. Упàсть в печаль.**

Чинить квашню. Замешивать тесто: *Пайдү чинить квашню у дèшки для хлèба на зàфтра.* Чап., 1981 [КСРГО]. Син.: **Зачинять тèсто. Расчинать (расчинять) тèсто (тèстушко). Расчинять / расчинить хлеб. Учинять / учинить тèсто.** Ср.: **Навалять тèсто.** Ср. также: **Валять хлеб. Завдавать хлеб. Учинять/ учинить хлеб.**

Чинь-бринь [на высòких каблукàх]. Шутл.-ирон. О франте, моднице: *Он у нас чинь-бринь.* Ст. Некр., 1982. *Анà у нас чинь-бринь на высòких каблукàх.* Ст. Некр. [БСРП, с. 740; КСРГО].

Чи разутая, чи обу́тая, а всё одно дèвка в дòме. Посл. Дочь предстоит выдавать замуж независимо от достатка в доме. Возн., 1975 [КСРГО].

Чїстая хата. 1. Комната, в которой живёт семья; жилая комната: *Ёта груба* (* печь) *грєить и чїстую хату и пиригарòтку.* Спас., 1982. *Застїляли спать ф чїстай хате.* Ст. Некр. Син.: **Житая хата. Пожилая хата. Похожая хата. Старая хата.** 2. Гостиная, лучшая комната в доме; комната для торжественных событий, а также похорон: *Чїстая хата – для гастєй. В ней на ряднò разувшы хòдють.* Введ., Павл., Петр. Син.: **Велїкая хата. Вєрхняя хата** в 1-ом знач. **Верхòвая хата** в 3-ем знач. **Головная кòмната. Нїжня кòмната. Нїжня хата. Нòвая хата. Отхòжая хата. Передняя хата. Убòрная хата.** Ср.: **Холòдная (холòдна) хата** [КСРГО].

Чїстити колòдцы с рук. *Этнограф.* Чистка колодцев, при которой одного работника спускали на канатах, в то время как двое других вытягивали вєдра с грязью и выливали их: *Калòдцы чїстили с рук.* Троиц., 2019 [Пеш., кн. 1, с. 42; КА].

Чи ты, мїлый, спишь, чи ты [так] лежїшь? *Фольк. Шутл. или ирон.* О человеке (обычно мужчине), который, лёжа на кровати, отлынивает от работы Павлов., 1959 [КСРГО]. Из укр. песни «Ой, луже, луже, зеленый луже»: *Чи ти, милий, спиши, а чи так лежиши, / Чому ж мого серденька не розвеселиши? / – Я ж, мила, не сплю, так собї лежу, / Та вже ж твого серденька не розвеселю* [ППК].

Что дурно, то хорошò. *Погов. Неодобр.* О чём-л. несурразном: *Бàбушка нарядїла юнку какую-та рваную. – Ну, што ты прыдумала: што дурна – то харашò.* Возн., 2020 [КА].

Чужая болячка не бòльная. *Посл.* Чужое горе не так волнует, как своё: *Я йимò пра дитєй гаварю, а он минè а свайх сабàчках и кòшычках. На што йимò май праблємы: чужая балячка ни бòльная.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Чужую беду руками разведù, а своей и рады не найдù.** // Ср.: **Чужая болячка в боку не сидит. Чужая болячка другим не больна. Кубан. Чужая болячка никому не больна** [БСРПС, с. 85].

Чужую беду руками разведù, а своей и рады не найдù. *Посл.* Не так сложно давать советы по решению чужих проблем – гораздо сложнее решать собственные. Прим., 2017-2018 [КМ]. Ср.: **Чужая болячка не бòльная.** // Ср.:

Чужую беду руками (бобами, на бобах) разведу, а к своей ума не приберу.
Курск. Чужую беду руками разведу, а к своей ума не приложу. Чужую беду руками разведу, а своей ума не дам. Чужую беду руками разведу, а своя придёт – с ума сведёт. Чужую (чужу) беду руками разведу, а на свою и ума не дам. Краснояр. и др. [БСРПС, с. 44].

Чума́к за со́лью едет. 1. О Млечном Пути. Син.: **Доро́га в Иерусали́м. Доро́га в Кйев. Цыга́н костры́ку потеря́л. Чума́цкий шлях.** 2. Созвездие Большой Медведицы: *Люди гаваря́ть – то чума́к за со́лью е́дит.* Павлов. [БСРП, с. 743; КСРГО].

Чума́к в бульбака́ попал. Дерево с высушенной сердцевиной. Рус. Ив., 1972 [КСРГО]. Син.: **Чума́к в воду (у воду) попал.**

Чума́к в во́ду (у во́ду) попал. Дерево с высушенной сердцевиной: *Чума́к у во́ду папа́л.* Рус. Ив., 1972 [КСРГО]. Син.: **Чума́к в бульбака́ попал.**

Чума́цкий дождь. Дождь, идущий несколько суток; затяжной дождь: *Баба́хнула граза́ и па́лил чума́цкий дождь. Йиво́ йище́ акладны́м завут.* Введ., 1971. *Дажди́ ча́ста грамавы́е, а то́ и чума́цкий, акладно́й бывають.* Введ., 1971, *Акладны́е, чума́цкие даждя́.* Павлов., 1975; Введ., 2019 [КСРГО; КА]. Из украинских говоров. Син.: **Обложённый дождь. Окладно́й (окладный) дождь.** Ант.: **Ма́ловный (ма́ловний) дождь.** // Ср.: **Чума́цкий дощ.** Мелкий дождь, длящийся несколько суток. Когда-то чумаки в такой дождь не могли отправляться в путь [СУГО, с. 211; СДУГОО, с. 76].

Чума́цкий шлях. Млечный путь: *«Чума́цкий шлях» гавары́лы. Не́катарые хады́ли у Крым за со́лью.* Троиц., 2019 [БСРП, с. 755; КА]. Син.: **Доро́га в Иерусали́м. Доро́га в Кйев. Цыга́н костры́ку потеря́л. Чума́к за со́лью едет** в 1-ом знач.

Чуть гла́зы не повыла́зили. *Экспресс. Неодобр.* Смотреть очень внимательно, не отрываясь: *А зять мой! Ганяе у той патбо́л (* футбол)! Упрёца у той тиливизар – чуть гла́зы ни павыла́зили, а я спать хòчу. На шо йиму ён на́дый!* Троиц., 2018 [КА]. Ср.: **Вы́трещить гла́зы.**

Ш

Швыдка Нàстя напàла. *Эвф. Шутл.* О расстройстве желудка [БСРП, с. 427]. Син.: **Кишкòвая сàмка (сàмка кишкòвая).** // Ср.: *Укр.* **Швидкà Нàстя напàла** на кого. *Эвф.* У кого-л. началось расстройство желудка [ФССССГД, с. 348].

Шёлковой плёткой заткни глòтку, кнутовìлицем подавись, на нахвòстнике удавись! *Погов. Бран.* Выражение проклятия: *Шòлкавай плёткай заткни глòтку, кнутавìлицам падавìсся, на нахвòснику удавìсся.* Б. Бур. [СРГО, т. 1, с. 327 (илл.)]. > **Нахвòстник** – часть кнута [Там же].

Шйшки купйли, в пèчку посадйли. *Обряд.* Ритуальная фраза, произносимая во время выпекания шишек в четверг перед свадьбой: *Шьйшки пèрэд свàдьбаю, бо дòрють жэ ж. Падру́ги, старшóха далжнà мешàть, как ужэ у пèчку, гавары́ли: «А мы шьйшки купйли, в пèчку пасады́ли!»* Введ., 2019 [Лаз., с. 27]. > **Шишка** – сдобные свадебные пироги [СРГО, т. 2, с. 283].

Шматòчка во рту нè было [у кого]. Кто-л. очень голоден: *Шматòчка ва рту нè была.* Серг. [СРГО, т. 2, с. 284 (илл.)]. < **Шматòчек** – кусочек [Там же].

Шоб ты (он, она, они) сгиб (сгйбла, сгйбли)! *Бран.* Восклицание, выражающее сильный гнев, раздражение по отношению кому-л., чему-л.; Чтоб тебе провалиться! Чтоб ты пропал (сгинул)!: *Ах, шоб ты згиб!* Возн., 1971. [КСРГО]. < **Сгйбнуть**, сов. неперех. – 1. Погибнуть (о человеке, животном). 2. Исчезнуть, пропасть (о вещи, предмете) [СРНГ, вып. 37, с. 18]. **Шоб** – чтоб, чтобы [СРГО, т. 2, с. 284]. Син.: **Бей тебjà сйла Бòжья!** Ср.: **Иди ты к родймцам! Лихомàнка бы взяла. Лйхо тебjà заберй! Нехай [он, она, онò, они] горйт (горят)! Нехай [он, она, онò, они] провàлится (провàлятся)!**

Шотлàнковая юбка. Юбка в венчальном наряде невесты из тонкой шерстяной ткани: *Винчàльная юпка – шатлàнкавая, ширстянàя.* Троиц., 2018 [КА]. Ср.: **Бèлая юбка. Венчàльная спидница.**

Шўтку сшутить [с кем]. Пошутить: *Нада шўтку шшутить*. Нов. Некр. *Шшутили з дёдам шўтку*. Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 204 (илл.)].

Щ

Що чумак вэзэ, то и грызэ. *Погов.* Каждый пользуется результатами своего труда: *Що чумак вэзэ, то и грызэ*. Возн., 1985 [СРГО, т. 2, с. 287 (илл.); БСРПС, с. 998; КСРГО]. Из укр. букв.: что чумак везёт, то и ест (грызёт). // Ср. *Укр. Кто що везе, то те й гризе*. Н. н., Вол. [ПП].

Щўка сдòхла, а зўбы остàлись. *Неодобр.* О человеке, который постоянно огрызается: *Што йиму ни скàжыш, на фсё у нивò сто атвèтаф. Вòт ужэ агрызливый: щўка здòхла, а зўбы астàлись*. Прим., 2017-2018 [КМ]. // Ср.: **Постится щука, да зубы целы. Умерла щука, да зубы остались. Уснула щука, да зубы живы. Уснула щука, да зубы не спят. Щўка сдохла, да зубы целы. Щўка спит, а зубы у неё не спят. Щўка умерла, а зубы остались. Щўка умерла, да зубы живы. Щўка умирает, да зубы оголяет. Щўка ушла, а (да) зубы остались** [БСРПС, с. 1009].

Э

Эльвинская одèжа. *Устар. Обряд.* Одежда, которую носила невеста в течение первых восьми дней после свадьбы: *Сичàs ужэ нет эльвинскай адèжы, как рàньшэ бьла*. Б. Пл., 1979 [КСРГО].

Ю

Юшкой умьиться. Залиться кровью: *Как дам на мардàси, так юшкаю умòиси*. Дем., 1984 [СРГО, т. 2, с. 290 (илл.); КСРГО]. < **Юшка** – 2. Кровь [СРГО,

т. 2, с. 290]. // Ср.: **Пустить юшку** кому. *Жарг. угол.; Прост.* Избить кого-л. до крови. **Умыться кровью.** *Прост.* Подвергнуться избиению [БСРП, с. 764, 332].

Я

Ядрёный дождь. Сильный дождь с крупными каплями: *Бывають дощ ядрёный.* Возн. [СРГО, т. 2, с. 291(илл.)].

Языка́та феська. *Неодобр.* или *ирон.* Болтливая, бойкая на язык женщина: *Ах ты, языка́та феська.* Мирн., Кисл., 1989 [СРГО, т. 2, с. 254 (илл.)].

Язык как помелò. *Неодобр.* О болтливом человеке: *Òт ужэ бисталкòвый – ни умèить диржа́ть йизы́к за зубàми, йизы́к как памилò. У нивò што на умè, то и на йизыкè.* Прим., 2017-2018 [КМ]. Син.: **Тряпичное ràдио. Язык как тряпка.** Ср.: **Стряпать [своим] языко́м. Терпа́ть языко́м (языко́м те́рпать).**

Язык как тряпка. *Неодобр.* или *ирон.* О болтливом человеке: *Ана́ у нас прòста тряпичная ràдива: язык как тряпка.* Усп. [СРГО, т. 2, с. 230 (илл.)]. Син.: **Язык как помелò. Тряпичное ràдио.** Ср.: **Стряпать [своим] языко́м. Терпа́ть языко́м (языко́м те́рпать).**

Язык разя́вить. *Неодобр.* или *шутл.-ирон.* Болтать, пустословить, говорить лишнее: *У нас чичàс любя́т йизы́к разя́вить.* Вилк., 1988 [КСРГО]. Ср.: **Разводи́ть ба́и-ба́юшки (бай-ба́юшки).** **Стряпать [своим] языко́м. Терпа́ть языко́м (языко́м те́рпать).**

Як картинка. *Одобр.* О ком-л., чём-л. очень красивом: *С апу́шкой (* с деревянным резным украшением) дом, як картинка.* Спас. [СРГО, т. 1, с. 353 (илл.)]. > **Як, см. Богàтый – як схòчет, а бèдному (беднякù) – як уда́стся.** // Ср.: **Как картинка.** *Одобр. Разг. 1.* О чём-л., вызывающем восхищение, удивление своей красотой, живописным видом (часто о пейзаже). 2. *Том.* Об очень красивом, обаятельном, нарядно одетом человеке (особенно молодой женщине или ребёнке) или его изображении [БСРНС, с. 248].

Яко курый. О переменчивой, непредсказуемой судьбе человека: *Наша жызня яка курый.* Ст. Некр., 1977 [КСРГО]. > **Яко**, см. **Жизнь яко травà.** **Курый**, см. **Как курый-травà.** Ср.: **Как курый-травà.** Ср. также: **Жизнь яко травà.**

Яман-яман. Кое-как: *Стали мы жыть яман-яман.* Ст. Некр. [СРГО, т. 2, с. 292] > **Яман** – худо, плохо, нехорошо, ср. *тат.*, *крым.-тат.*, *тур.*, *чагат.*, *уйг.* **jaman** – плохо, плохой [БСРПС, с. 23; Фасм., с. 556]. Син.: **Туды-сюды.** Ср.: **Как зря** во 2-ом знач. **На шалай-балай.** **Фыца-фыца, абы сбыться.** **Через дорòгу навприсядку.** // Ср.: **Нòня атамàн, взàтра яман** [БСРПС, с. 23]. **Ни яман, ни якши, ни средней руки** (*с татарск.*) [ПРН, т. 1, с. 369].

Ярый воск. Воск, собранный пчёлами с яровых: *Дёфки ярый воск тòплять.* Серг. [СРГО, т. 2, с. 293].

Ярая пшеница. Яровая пшеница: *Гулькай назывàють ярую пыннцу у нас.* Алекс. [СРГО, т. 1, с. 151, 293 (илл.)]. Син.: **Весновàя (весняная, веснянàя) пшеница (пашанйца).** **Веснянòй хлеп.** Ср.: **Зймняя (зимовàя) пшеница.** **Зимовòй хлеб.**

ДОДАТОК Б
СПИСОК ИНФОРМАНТІВ,
які взяли участь у польових дослідженнях 2018-2021 рр.
(російської мовою)

с. Троицкое Беляевского р-на Одесской области

1. Коваленко Евгения Васильевна, 1947 г.р.

с. Николаевка Тарутинского р-на Одесской области

2. Булгаков Василий Алексеевич, 1959 г.р.
3. Ковалёва Екатерина Дорофеевна, 1950 г.р.
4. Попозогло Иван Яковлевич, 1941 г.р.
5. Попозогло Анна Антоновна, 1941 г.р.
6. Рогай Надежда Прокофьевна, 1941 г.р.
7. Серикова Вера Ивановна, 1937 г.р.

с. Приморское Килийского р-на Одесской области

8. Мартынова Людмила Милитеевна, 1970 г.р.

с. Введенка Саратовского р-на Одесской области

9. Вракина Мария Семёновна, 1939 г.р.
10. Кривцов Виктор Трофимович, 1940 г.р.
11. Кривцов Михаил Трофимович, 1933 г.р.
12. Кривцова Алла Анатольевна, 1965 г.р.
13. Лазарь Виктор Иванович, 1971 г. р.
14. Лазарь Маргарита Викторовна, 2004 г.р.
15. Лазарь Мария Петровна, 1938 г.р.
16. Лазарь Николай Кондратьевич, 1935 г.р.
17. Лазарь Тамара Николаевна, 1946 г.р.

18. Мягченко Мария Мефодиевна, 1939 г.р.
19. Першина Наталья Степановна, 1961 г.р.
20. Чернышев Юрий Иванович, 1962 г.р.
21. Пирожков Дмитрий Григорьевич, 1941 г.р.
22. Пирожкова Ольга Степановна, 1938 г.р.
23. Тарасова Мария Моисеевна, 1957 г.р.
24. Чебан Наталья Владимировна, 1978 г.р.
25. Чеботаева Мария Никитична, 1943 г.р.

с. Вознесенка Арцизского района Одесской области

26. Бордя Наталья Викторовна, 1981 г.р.
27. Галкин Иван Николаевич, 1943 г.р.
28. Галкина Елена Михайловна, 1967 г. р.
29. Галкина Прасковья Васильевна, 1955 г.р.
30. Разгон Анна Владимировна, 1960 г.р.
31. Семёнова Анна Дмитриевна, 1936 г.р.
32. Тарасова Наталья Ивановна, 1974 г.р.

ДОДАТОК В

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ З ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія:

1. Арефьева Н. Г. Фразеология русских переселенческих говоров Юга Украины / научн. ред. Е. Н. Степанов. Одесса : «Астропринт», 2021. 352 с.

Рецензія: М. Л. Ковшова. Н. Г. Арефьева. «Фразеология русских переселенческих говоров Юга Украины»: монографія / научн. ред. Е. Н. Степанов. Одесса : «Астропринт», 2021. 352 с. *Мова:* науково-теоретичний часопис з мовознавства. Одеса : «Астропринт», 2021. №35. С. 242-243.

Розділ у закордонній колективній монографії:

2. Арефьева Н. Г. Актуальные проблемы создания «Фразеологического словаря русских говоров Одесщины». *Słowiańska Frazeologia Gwarowa II: monografia zbiorowa*. Pod redakcją Macieja Raka i Valerija M. Mokienki. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Wydział Polonistyki. Księgarnia Akademicka, 2020. Т. 28. С. 137 – 147.

Розділ у вітчизняній колективній монографії:

3. Арефьева Н. Г. Концепты *воробей* и *дуля* в славянской фразеологии. *Одеська лінгвістична школа: класичне і новітнє* : колект. моногр. / за заг. ред. Ковалевської Т. Ю. Одеса : ПолиПринт, 2019. С. 37-44.

Словники:

4. Арефьева Н. Г. Русско-украинский фразеологический словарь культурных символов (для иностранных студентов и стажёров). Одесса : «ОНУ имени И. И. Мечникова», 2018. 120 с.

5. Арефьева Н. Г. Фразеологический словарь русских говоров Одесщины / Под ред. Е. Н. Степанова. Одесса : ОНУ им. И. И. Мечникова, 2020. 236 с.

Рецензія: В. М. Мокиєнко. Наталья Г. Арефьева: Фразеологический словарь русских говоров Одесщины (Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса, 2020, 234 с.). *Slavia: časopis pro slovanskou filologii*. Praha, 2020. Ročník 89. Sešit 3. S. 355-361.

Практичний посібник:

2. Арефьева Н. Г. Русская фразеология: лингвострановедческий аспект : практическое пособие. Одесса: «Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, 2014. 188 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

7. Арефьева Н.Г. Репрезентация гендерных концептов в методике преподавания русского языка как иностранного (на материале фразеологии и паремиологии). *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства*. Одеса, 2012. №18. С. 224-226.

8. Арефьева Н.Г. Концептосфера материнства у болгарській мовній картині світу (на матеріалі фразеології та пареміології). *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія №9. Сучасні тенденції розвитку мов. Випуск 9: збірник наукових праць / за ред. В. І. Гончарова. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. С. 5-10.

9. Арефьева Н.Г. Концепт “кровь” в славянской фразеологии. *Лінгвістика: збірник наукових праць*. Луганск : ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012. № 3 (27). С. 117-123.

10. Арефьева Н.Г. Лингвострановедческий аспект русской фразеологии в обучении иностранцев: опыт создания практического пособия. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Мовознавство. Дніпропетровськ : Видавництво ДНУ, 2013. Випуск 19. Т. 2. С. 3-7.

11. Арефьева Н.Г. Концепт «душа» в славянской фразеологии. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць. Серія №9. Сучасні тенденції розвитку мов. Випуск 11 / за ред. В. І. Гончарова. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 3-14.*
12. Арефьева Н.Г. Сватовство в славянской фразеологии. *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства. Одеса, 2014. №22. С. 139-144.*
13. Арефьева Н.Г. Брак и семья в славянской фразеологической картине мира. *Слов'янський збірник: Зб. наук. праць. Вип. 19. Одеса – Чернівці : Букрек, 2015. С. 137-151.*
14. Арефьева Н.Г. Фразеологическая картина мира сквозь призму лингвокультурных кодов (на материале русских говоров Одесщины). *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства. Одеса, 2017. № 27. С. 135-140.*
15. Арефьева Н.Г. Гендерный код и его отражение в русских говорах Одесщины (на материале фразеологии). *Лингвистика. Лингвокультурология: зб. наук. пр. / редкол.: Ю. О. Шепель (відп. ред.) та ін. Дніпро : Акцент ПП, 2017. №11. С. 188-199.*
16. Арефьева Н.Г. Русский диалектный фразеологизм *чёрный вал* в этнокультурном освещении. *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства. Одеса : «Астропринт», 2018. №30. С. 22-28.*
17. Арефьева Н.Г. Гендерные особенности лексической системы русских островных говоров Одесщины. *Лінгвістика. Лінгвокультурологія: Міжкультурна й міжмовна комунікація: проблеми, питання, вирішення [колективна монографія] / За заг. ред. проф. Ю. О. Шепеля. Дніпро : Акцент ПП, 2018. Т. 12. Частина 2. С. 173-187.*
18. Арефьева Н.Г. О некоторых принципах фразеографирования: к проблеме терминологических рассогласований. *Закарпатські філологічні студії. Ужгород : УжНУ, 2020. № 14. С. 21-28.*

19. Арефьева Н.Г. Материалы к «Фразеологическому словарю русских говоров Одесщины». *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства*. Одеса: «Астропринт», 2020. №34. С. 5-11.

21. Арефьева Н.Г. Паремии в русских островных говорах Одесщины как отражение лингвокультурного пространства диалектоносителей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Філологія. На честь д. філол. н., проф. В. М. Мокієнка, Почесного Голови Комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славістів (до 80-річчя від дня народження). Ужгород, 2020. С. 34-39.

21. Арефьева Н. Г. Діалектна фразеологія як транслятор типологічних властивостей мовних особливостей певних говірок (на матеріалі фраземіки російських острівних говірок Одесщини). *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2021. Вип. 38. Т. 1. С. 91-98.

22. Арефьева Н.Г. Кодовые пространства и лингвокультурные коды как способ организации культурного знания (на материале фразеологии русских говоров Юга Украины). *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства*. Одеса: «Астропринт», 2021. №35. С. 7-15.

Статті в іноземних періодичних виданнях:

23. Арефьева Н. Г., Черновалюк И. В. Основные принципы языковой подготовки иностранных учащихся в образовательном пространстве университета. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis: Studia Russologica IX*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP, 2016. С. 113-121.

24. Арефьева Н. Г. Фразеологизмы русских говоров Одесщины в свете лингвокультурных кодов. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis: Studia Russologica XI*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP, 2018. С. 33-42.

25. Арефьева Н. Г. Метеорологический лингвокультурный код в русских говорах Одесщины (на материале фразеологии). *Cuadernos de Rusística Española*. Granada: Universidad de Granada, 2019. № 15. P. 67-76.

26. Арефьева Н. Г. Народно-поэтические фраземы в русских говорах Одесщины. *Colloquium Journal*. Poland, 2021. № 27 (114). С. 1. S. 55-59.

Публікації в інших закордонних виданнях:

27. Арефьева Н. Г. Украинско-русские гастрономические корреляции в проекте двуязычного культурологического словаря фразеологизмов. *Русистика и современность: Сборник научных статей XIX Международной научной конференции* (г. Астана, Казахстан, 22-24 сентября 2016 г.). В 2-х т. Т. 2. Астана, ЕНУ им. Л. Н. Гумилёва, 2016. С. 21-25.

28. Арефьева Н. Г. К вопросу о создании модели обучения русской фразеологии в китайской аудитории. *Традиционная духовная культура восточнославянских и китайского народов: сборник научных статей*. Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2017. С. 10-14.

29. Арефьева Н. Г. О создании русско-украинского фразеологического словаря культурных символов для иностранных студентов и стажёров. *Сохранение, поддержка и продвижение русской культуры и языка за рубежом: Материалы VII Международной конференции* (Минск, 28-29 ноября 2017 г.). Минск, 2017. С. 13-16.

30. Арефьева Н. Г. Лексическая система русских говоров Одесщины: гендерный аспект. *Русский язык и литература в современном мире: проблемы и перспективы: Сб. тезисов международного форума ИАРЯЛ*. Тегеран. Иран. 2018. С. 65.

31. Арефьева Н. Г. К вопросу об изучении фразеологического фонда русских островных говоров Одесщины: постановка проблемы. *Філологія в країнах ЄС та в Україні на сучасному етапі: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (Румунія, Бая-Маре, 21-22 грудня 2018 р.). Бая-Маре, 2018. С. 8-11.

32. Арефьева Н. Г. К вопросу о верификации фразеологизмов русских островных говоров Одесщины с опорой на интернет-ресурсы. *Славянская фразеология в свете современных лингвистических парадигм: сборник научных статей*. Гомель : ГГУ имени Ф. Скорины, 2018. С. 21-26.

33. Арефьева Н. Г. О некоторых аспектах обучения русскому языку иностранных магистрантов в классическом университете. *Беларусь – Индия – Россия: сотрудничество в области преподавания русского языка как иностранного: Материалы интернет-конференции (г. Минск, 13 ноября 2018 г.) / Редкол. : Т. Н. Мельникова (отв. ред.) [и др.]*. Минск : Научный мир, 2019. С. 13-18.

34. Арефьева Н. Г. Космогонический код в диалектной картине мира (на материале фразеологии русских островных говоров Одесской области Украины). *Percepčia nadprirodzena vo frazeológii. Slavofraz 2019*. Univerzita Komenskego v Bratislave, 2019. S. 34-40.

35. Арефьева Н. Г. Астрономический лингвокультурный код в русских говорах Одесщины (на материале фразеологии). *Славянские лингвокультуры в пространственном и временном континууме: сборник научных статей / редкол.: Е. В. Ничипорчик (гл. ред.) [и др.]*. Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2019. С. 152-156.

36. Арефьева Н. Г. Временной лингвокультурный код в русских говорах Одесщины (на материале фразеологии). *Славянская фразеология и паремиология: традиционные и новаторские решения: К 80-летию профессора В. М. Мокиенко*. Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2020. С. 25-31.

37. Арефьева Н. Г. «Фразеологический словарь русских говоров Одесщины» как источник этнокультурной информации. *Проблемы социогуманитарных дисциплин и модернизации образования на современном этапе: Материалы Международной научной конференции (Кишинёв, 8-9 октября 2020 г.)*. Кишинёв, 2020. Серия XXII. Т. 3. С. 330-334.

Статті в інших виданнях України:

38. Арефьева Н. Г. Фразеологизм как средство формирования поликультурной компетенции иностранных учащихся (на материале учебника «Ключи»). *Функциональная лингвистика*. Симферополь, 2012. №3. С. 29-31.

39. Арефьева Н. Г. Гастрономический код русско-украинской культуры в аспекте языковой подготовки иностранцев (на материале фразеологии). *Сучасні проблеми методики викладання мов та навчання іноземців у ВНЗ України: Збірник наукових статей, присвячений 45-річчю кафедри мовної та загальногуманітарної підготовки іноземців*. Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2016. С. 56-64.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. IV Міжнародний Кримський лінгвістичний конгрес «Язык и мир», *Ялта*, 1-5 жовтня 2012 р. (виступ із доповіддю, публікація);

2. XVI Міжнародна наукова конференція «Русистика и современность», присвячена 120-річчю з дня народження В. В. Маяковського, *Одеса*, ОНУ імені І. І. Мечникова, філологічний факультет, 18-22 вересня 2013 р. (виступ із доповіддю, публікація);

3. VII Міжнародна наукова конференція «Лексико-граматичні інновації у сучасних слов'янських мовах», *Дніпропетровськ*, 2-4 квітня 2015 р. (заочна участь);

4. Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція з міжнародною участю «Навчання іноземних студентів в Україні: традиції, реалії, перспективи», присвячена 35-річчю факультету підготовки іноземних громадян, *Полтава*, 20 листопада 2015 р. (заочна участь, публікація);

5. XVII Міжнародна науково-практична конференція «Русское культурное пространство», *Російська Федерація, Москва*, ГРМП, 21 квітня 2016 р. (виступ із доповіддю, публікація);

6. XIX Міжнародна наукова конференція «Русистика и современность», *Казахстан, Астана, 22-24 вересня 2016 р.* (заочна участь публікація);
7. П'яті Міжнародні Карпенківські читання пам'яті члена-кореспондента НАН України Ю. О. Карпенка, *Одеса, ОНУ імені І. І. Мечникова, філологічний факультет, 29-30 вересня 2016 р.* (виступ із доповіддю, публікація);
8. Міжнародна наукова конференція «Традиционная духовная культура восточнославянских и китайского народов», *Білорусь, Гомель, ГДУ імені Ф. Скорини, філологічний факультет, 15-16 лютого 2017 р.* (виступ із доповіддю, публікація);
9. VII Міжнародна конференція «Сохранение, поддержка и продвижение русской культуры и языка за рубежом», *Білорусь, Мінськ, 28-29 листопада 2017 р.* (стендовий доклад, публікація);
10. Міжнародна наукова конференція «Мова в різних лінгвокультурних просторах», *Одеса, ОНУ імені І. І. Мечникова, філологічний факультет, 19-20 квітня 2018 р.* (виступ із доповіддю);
11. Другий міжнародний форум ІАРМЛ «Русский язык и литература в современном мире: проблемы и перспективы», *Іран, Тегеран, 8-10 травня 2018 р.* (заочна участь, публікація);
12. Кирило-Мефодіївські читання, *Білорусь, Гомель, ГДУ імені Ф. Скорини, філологічний факультет, 23 травня 2018 р.* (виступ із доповіддю);
13. Міжнародний Форум русистів «Коммуникативные позиции русского языка в славянском пограничье: двуязычие и межъязыковая интерференция», *Білорусь-Російська Федерація, Брянськ-Гомель-Новозибків, 24-26 травня 2018 р.* (виступ із доповіддю на пленарному засіданні, публікація);
14. XXI Міжнародна наукова конференція «Русистика и современность», *Російська Федерація, Санкт-Петербург, 27-29 вересня 2018 р.* (заочна участь, публікація);
15. Наукові читання, присвячені пам'яті д. філол. н., проф. Н. М. Шляхової, *Одеса, ОНУ імені І. І. Мечникова, філологічний факультет, 4-5 жовтня 2018 р.* (виступ із доповіддю);

16. Телеміст «Беларусь – Индия – Россия: сотрудничество в области преподавания русского языка как иностранного», *Білорусь, Мінськ*, 13 листопада 2018 р. (заочна участь, публікація);

17. VI Міжнародний форум «Славянские встречи», *Білорусь, Гомель*, ГДУ імені Ф. Скорини, філологічний факультет, 28-29 листопада 2018 р. (виступ із доповіддю, публікація);

18. Міжнародна науково-практична конференція «Philology in EU countries and Ukraine at the modern stage», *Румунія, Бая-Маре*, 21-22 грудня, 2018 р. (заочна участь, публікація);

19. VI Міжнародний конгрес дослідників російської мови «Русский язык: исторические судьбы и современность», *Російська Федерація, Москва*, філологічний факультет МДУ імені М. В. Ломоносова, 20-23 березня 2019 р. (виступ із доповіддю, публікація);

20. Міжнародна конференція «Славофраз 2019. Перцепция сверхъестественного во фразеологии», *Словаччина, Братислава*, кафедра слов'янської філології філософського факультету Університету Коменського у співпраці із Комісією з дослідження фразеології при Словацькому комітеті славистів, 12-13 квітня 2019 р. (виступ із доповіддю, публікація);

21. Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Теоретичні та практичні проблеми мовної підготовки іноземців в аспекті міжнародної комунікації», *Одеса*, ОНУ імені І. І. Мечникова, кафедра мовної та загальногуманітарної підготовки іноземців, 16 травня 2019 р. (заочна участь);

22. Міжнародна наукова конференція «Гуманітарний простір міста і регіону», *Одеса*, ОНУ імені І. І. Мечникова, філологічний факультет, 16-17 жовтня 2019 р. (виступ із доповіддю);

23. Міжнародна наукова конференція «Słowiańska Frazeologia Gwarowa II» під патронатом Фразеологічної комісії при Міжнародному комітеті славистів та Фразеологічної комісії Польської академії наук, *Польща, Краків*, Ягеллонський університет, кафедра історії польської мови та діалектології, 11-12 жовтня 2019 р. (виступ із доповіддю, публікація);

24. Науково-методичний семінар «Языковая личность и социум», *Білорусь, Гомель*, ГДУ імені Ф. Скорини, філологічний факультет, 23-24 жовтня 2019 р. (виступ із доповіддю);

25. Міжнародний науковий форум «Идиолект русской языковой личности как отражение лингвокультурной ситуации в славянском пограничье», *Білорусь-Російська Федерація, Гомель-Новозибків*, 23-26 жовтня 2019 р. (виступ із доповіддю, публікація);

26. Міжнародна наукова конференція «Славянские лингвокультуры в контексте межкультурного взаимодействия», *Білорусь, Гомель*, ГДУ імені Ф. Скорини, філологічний факультет, 9-10 грудня 2019 р. (виступ із доповіддю, публікація);

27. Міжнародна наукова конференція «Probleme ale Științelor Socioumanistice și Modernizării Învățământului», *Молдова, Кишинів*, КДПУ імені І. Крянге, історико-філологічний факультет, 8-9 жовтня 2020 р. (виступ із доповіддю, публікація);

28. Міжнародна наукова конференція «Фразеологія в контексті суміжних наук» за участю Інституту української мови НАН України, комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славістів та Міжнародній асоціації українців, *Ужгород*, Ужгородський національний університет, філологічний факультет, 12-13 жовтня 2020 р. (виступ із доповіддю, публікація);

29. Міжнародна наукова конференція, присвячена 90-річчю проф. С. О. Хавроніної «Русский язык в современном и образовательном пространстве», *Російська Федерація, Москва*, РУДН, 28-29 жовтня 2020 р. (виступ із доповіддю, публікація);

30. Міжнародна наукова конференція «Славянская фразеология и паремиология: актуальные вопросы и перспективы развития», *Білорусь, Гомель*, ГДУ імені Ф. Скорини, філологічний факультет, 7-8 грудня 2020 р. (виступ із доповіддю, публікація);

31. Міжнародна науково-практична конференція «Слов'янські читання», *Одеса*, ОНУ імені І. І. Мечникова, філологічний факультет, 24-25 травня 2021 р. (виступ із доповіддю, публікація);

32. Міжнародна наукова конференція «Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство (II)», *Київ*, Інститут мовознавства НАН України, 25-26 травня 2021 р. (виступ із доповіддю, публікація).

33. XXI Міжнародна науково-практична конференція «Технологии обучения русскому языку как иностранному и диагностика речевого развития», присвячена 100-річчю БГМУ та 60-річчю навчання іноземних громадян у вишах Республіки Білорусь, *Білорусь, Мінськ*, 21 жовтня 2021 р. (виступ із доповіддю, публікація).